

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XL.





ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
2001

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XL.**

MISKOLC, 2001

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Az Előadások Tompa Mihályról című fejezetet
BODNÁR MÓNICA
szerkesztette

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

Lektorálta:
PETERCSÁK TIVADAR

ISSN 0544-4225

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatta

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Veres László, megyei múzeumigazgató
Készült a KAPITÁLIS Bt. Nyomdaüzemében, Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

A SZELETA-BARLANG 1999–2000. ÉVI RÉGÉSZETI REVÍZIÓJÁNAK EREDMÉNYEI

RINGER ÁRPÁD–MESTER ZSOLT

A SZELETA-BARLANG ÓSKORI LELŐHELYE ÉS KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Bevezetés

A Szeleta-barlang Északkelet-Magyarországon a Bükk hegységben található Miskolc város határában. Bejárata D felé nyílik, 320 m tszf. és 95 m relatív magasságban a Szinva-patak völgytalpa felett.

A karsztos üreg triász mészkőben képződött. Alaprajza egyszerű: egy terebélyes előcsarnokra, egy fő- és egy oldalágra tagolódik. Az előcsarnok és a főág együttes hossza 60 m. Szedimentációja a felső-pleisztocénben történt.¹ Kitöltésének maximális vastagsága az előcsarnokban eléri a 12 m-t, átlaga pedig 3–5 m. Rétegsorát mindmáig Kadić 1915-ben és 1934-ben publikált felfogása szerint tagoljuk (*1. ábra*). Kadić 6 pleisztocén réteget írt le a kitöltésből. A paleolitikok – jellegzetes barlangi medvék kíséretében – a 2–6. rétegekből kerültek elő.

A barlang régészeti feltárása

Az 1906 őszén végzett első próbaásatás után 1907 tavaszán a barlang előcsarnokában, a bejárat közelében kerültek elő az első pompásan megmunkált „babérlevél alakú lándzsahegyek”.² E leletek nyomán indult meg a Szeleta 1913-ig folyamatosan végzett feltárássorozata. Ezt Kadić O. és Hillebrand J. vezette.

Ezt követően másfél évtizedes szünet után 1928-ban Hillebrand J. és Saád A. a cambridge-i Etnográfiai Múzeum igazgatójával, L.D.G. Clarke-kal végzett ásatást a fő- és oldalág találkozásában. Ezt a munkát 1936-ban Mottl M. feltárása követte.

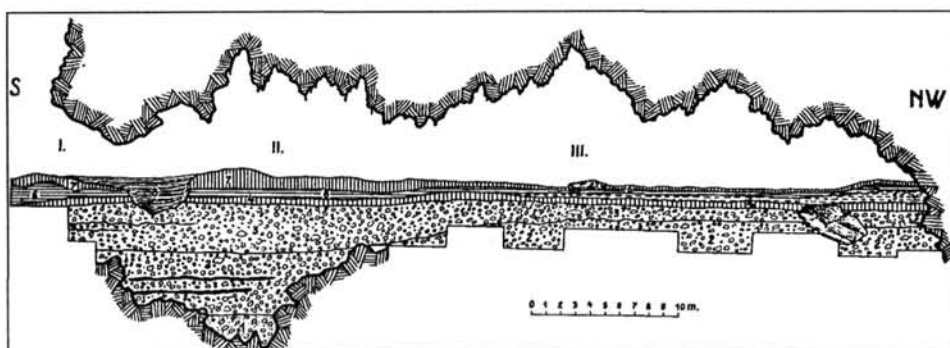
A II. világháború után az 1947-es esztendőben Saád A. és Nemeskéri J. folytatott régészeti kutatásokat, ismét az 1928-as szelvények helyén.

A következő munkára majd 20 évvel később került sor. Ekkor 1966-ban Vértes L. a Szeleta kultúrájának szentelt szimpóziumhoz kapcsolódóan tartott szelvényeket az 1928-as és 1947-es ásatások helyén, illetőleg a barlang bejáratában.

1989-ben végezte Ringer Á. első revideáló ásatását a Vértes-féle szelvények helyén. Majd 1999-ben ugyanezeket a helyeket folytatta a barlang további feltárását Brian Adams, a chicagói Illinois Egyetem munkatársának részvételével.

¹ Ringer Á., 1993a.

² Kadić O., 1915a 161.



1. ábra. A Szeleta-barlang hosszmeteszete, Kadić 1934: Fig. 4. nyomán
Jelmagyarázat : I - bejárat, II - előcsarnok, III - főfolyosó; Rétegek: 1 - pataklerakódás,
2 - sötétbarna agyag, 3 - világosbarna agyag, 4 - sötétszürke agyag, 5 - vörösbarna agyag,
6 - világosszürke agyag, 7 - holocén lerakódás, 8 - recens gödörkitöltés

A Szeleta 1906-tól napjainkig terjedő ásatai a kitöltés mintegy 60%-át távolították el. Úttörő kutatóink hátrányára, a jövőbeli feltárásoknak viszont az előtér szinte teljesen érintetlen maradt. Ide deponálták ugyanis a barlang kitöltéséből származó durva mészkőtörmelékét. E hányó eltávolítása után lito-, bio- és archeosztratigráfiaiailag is jól hasznosítható rétegsor várható még a Szeleta-barlang bejárata előtt, valószínűleg kedvezően segítve elő a nevezetes paleolit lelőhely újraértékelését.

A Szeleta paleolit leletanyagának értékelése 1906-tól 1999-ig

A barlang 1906-tól megkezdett rendszeres ásatainak 5. évében, 1911-ben került megrendezésre az a nemzetközi konferencia Tübingenben, ahol a kor neves őstörténészei szentesítették a Szeleta levéleszközös leletanyagának Solutréen besorolását.

A kibontakozó magyar őskőkorkutatás 1909-ben lépett ki szülőföldjéről, a Bükk hegységből és terjedt át a Dunántúli-középhegységre.

E munkálatok eredményeként úttörő kutatóink a legnagyobb számban levéleszközös leletegyütteseket tártak fel. Ezeket egy régészeti kultúrához sorolták, és elnevezésükre kiterjesztették a Szeleta-barlangból ismertté vált iparra eredetileg bevezetett Solutréen terminust.

A magyarországi Solutréent néhány fontosabb barlangi lelőhely leletei alapján előbb három, majd négy fejlődési fázisra tagolták. A Szeleta Kadić-féle 2. és 3. rétegéből és a bükki Balla-barlangból írták le a Protosolutréent. Ezt követte a Gerecse-hegységi Jankovich-barlang Frühsolutréenje. E két fázis által reprezentált idősebb szakasz után a fiatalabb periódust a Szeleta-barlang 6. rétegének Hochsolutréenje, illetve a fejlődés hanyatló szakaszát képviselő Spätsolutréen következett. Ez utóbbit a Szeleta közelében nyíló Büdös-pest-barlangból, valamint a Herman- és a Puskaaporos-kőfülkéből klasszifikálták.³

E felosztás alapját a vezéreszközöknek, *fossiles directeurs*-nek tekintett levéleszközök fejlődése képezte, amely a durva szabálytalan típusoktól (Szeleta 2–3. réteg) a durva szabályos típusokon át (Jankovich-barlang) a finom szabályos típusokig (Szeleta-

³ Kadić O., 1934, Hillebrand J., 1935.

barlang 6. réteg) vezetett. Ezután a hanyatlást az ún. dekadens levélhegyekben (Büdöspeszt, Herman- és Puskaporos-kőfülke) vélték felismerni.

Minden lelőhelyen szétválasztották a vezéreszközöket és az ún. kísérő ipart, amelyeket viszont automatikusan összetartozónak tekintettek.

A későbbi kutatás számára meghatározó volt a Szeleta-barlang vonatkozásában, Kadić 1915-ös rétegtani és régészeti időrendi beosztása, amelyet 1934-es monográfiájában is lényegében változatlanul közölt. Az addigi események összegzését és a barlang rétegsorának, illetve paleolit leletanyagának az időrendjét Kadić az alábbiak szerint foglalta össze:

„Aus alldem folgt, dass die Szeletaindustrie, nach typologischen und stratigraphischen Gesichtspunkten, in zwei sich gut unterscheidende, jedoch durch Bindeglieder genetisch verbundene Kulturniveaus gegliedert werden muss: in eine ältere und eine jüngere Periode des Solutréen. Die Stelle des Kulturniveaus mit den feinen Lorbeerblattspitzen ist im Hochsolutréen gesichert. Aus dieser Tatsache folgt von selbst, dass jenes mit den grösseren Blattspitzen dem älteren Solutréen angehören muss. In meiner Szeletamonographie stellte ich diese Industrie in das Frühsolutréen. Seither ist uns aber aus der Jankovich-Höhle eine Solutréenkultur bekannt geworden, welche eine vermittelnde Stelle zwischen den beiden Szeletastufen einnimmt. Demgemäss haben wir das Solutréen der Jankovich-Höhle als „Frühsolutréen“, die tiefere Stufe der Szeletahöhle als „Protosolutréen“ bezeichnet. In das Aurignacien oder Moustérien kann diese Industrie mangels charakteristischer Begleittypen nicht eingereiht werden. Eine ausserhalb des Solutréen stehende Kultur könnte höchstens jene der dunkelbraunen Höhlenlehms sein, doch erlauben die Steingeräte dieser Schicht keine positiven Schlüsse.

Sonach kann die Chronologie der Steingeräte aus der Szeletahöhle in folgender Tabelle zusammengefasst werden:”

Petrographischer Charakter der Ablagerungen	Archäologischer Charakter der Industrien	Kulturstufen
Lichtgrauer und rötlichbrauner Höhlenlehm	Hauptindustrie: Feine regelrechte Lorbeerblattspitzen mit gerundeter und gespitzter Basis. Begleitindustrie: Dünne Klingen mit scharfen und z. T. mit retuschierten Rändern, Spitzklingen mit überarbeiteten Flächen, Gravettespitzen, mikrolithische Klingen; vorwiegend Flachretusche.	Hochsolutréen
Dunkelgrauer Höhlenlehm	Übergangszone mit gemischten Gerättypen	Übergang
Lichtbrauner Höhlenlehm	Hauptindustrie: Grobe regelmässige und atypische Blattspitzen. Begleitindustrie: Dicke Klingen mit retuschierten und z. T. ausgekerbten Rändern, seitliche Bohrer, moustérienähnliche Spitzen; vorwiegend Steilretusche.	Proto-solutréen
Dunkelbrauner Höhlenlehm	Wenige atypische Geräte	Unbestimmt

A Szeleta-barlang fő- és kísérőiparainak megítélése 1911 és 1983 között

Mint fentebb már erről szó esett, 1911 és 1953 között Solutréen néven volt ismert a barlang először felismert és meghatározott főipara. Ennek vezéreszközeinek a lekerekített és csúcsos végű babérlevélhegyeket tartották.⁴ Jóval később, az 1960-as években, amikor az ipar elnevezését Szeletienre cserélték, a babérlevélhegyek egy részét levélkaparónak, kaparókésnek, illetve késnek határozták át.⁵

Annak a lehetősége, hogy a barlang kitöltésében más „régészeti főipar” emlékei is előfordulhatnak, igazán csak az Aurignacien kultúra jellegzetes csonthegyének előkerülése után fogalmazódott meg. Az első hasított alapú csonthegynek tekintett fossile directeur 1928-ban került elő a fő- és oldalág találkozásában Hillebrand, Saád és Clarke ásatásán. Ugyanitt bukkantak rá azután a második darabra is 1947-ben, amikor Saád és Nemeskéri vezetett feltárást az 1928-as munkálatok helyszínén. E csonthegyekkel szemben az aurignacien típusú köeszközöket továbbra is a Solutréen, majd a Szeletien kísé-
őiparához sorolták.

Az Aurignacien kultúra szeleta-barlangi önálló településéről Vértes L. beszélt először következetesen, azután, hogy az 1940-es évek második felében ásatásokat végzett a szilvásváradai Istállós-kői-barlangban.⁶ Itt az alsó, Aurignacien I. és a felső, Aurignacien II. kultúrrétegből előkerült egy-egy szeletai kovanyersanyagú és típusú köeszköz a Szeleta korai és fejlett szintjével való korszinkront bizonyította. Szerinte az Aurignacien kultúra népe a szeletaiak távollétében megtelepedett a barlangban. A hasított, Aurignacien I. típusú csonthegyek ismétlődő előfordulása egy ilyen település emlékeként értelmezhető a Szeletában.⁷

A barlang moustérien típusú kőszerszámaikat már úttörő kutatóink is megkülönböztették és jelentőségüket különösen a korai szintben hangsúlyozták.⁸ Önálló moustérien jelenlétét azonban csak a – Kadić által még kulturálisan meghatározhatatlannak tekintett – 2. rétegből valószínűsítették.⁹ Azt sem zárták ki, hogy az innen előkerült leletek a Bükk-Szeletien közvetlen előzményéhez tartozhatnak. Erről Vértes¹⁰ a következőket írja: „... valószínű, de kellőképpen még nem bizonyított, hogy a Szeleta XVI–XVII. szintjében, kontakt kapcsolatban a korai szeletaival, közelebből meg nem határozható moustérien kultúra van.” A moustérien elemeket a 3. rétegtől felfelé a Solutréen majd Szeletien kíséőiparához tartozónak tekintették, éppúgy, mint a 4–5. és 6. rétegből leírt felső-paleolit gravettien típusokat is.¹¹

Összefoglalva a fentieket: A Szeleta-barlang 1911 és 1983 közötti kutatástörténeti szakaszában a Kadić-féle 3. és 6. rétegből, illetve a 4. és 5. átmeneti rétegből leírt Proto- és Hochsolutréen, illetve Korai- és Fejlett-Szeletai kíséőiparához soroltak minden nem levéleszközös típust, a hasított alapú csonthegyek és egy csontár kivételével. Ez utóbbiakat az Aurignacien kultúra emlékeiként különítették el. Igazából azonban nem tisztázták, hogy milyen kapcsolat van e csonteszközök és a barlang aurignacien jellegű kőszerszámai között.

⁴ Kadić O., 1915a.

⁵ Vö. Vértes L., 1965.

⁶ Vértes L., 1965.

⁷ Vértes L., 1965.

⁸ Kadić O., 1934; Hillebrand J., 1935.

⁹ Vértes L., 1965; Gábori M., 1964.

¹⁰ Vértes L., 1965: 124

¹¹ Kadić O., 1934; Hillebrand J., 1935; Gábori M., 1964; Vértes L., 1965.

1983-ban Ringer Á. egy új középső-paleolit ipart írt le Északkelet-Magyarországról, amelyet Gábori Miklóssal egyetértve a Bükki-Szeletien előzményének tekintett.¹²

Gábori–Csánk V. 1993-ban nemzetközi fórumon tette közzé a Jankovichien kultúra klasszifikációját,¹³ és a korábbi Dunántúli-Szeletienel szemben izolálta a teljesen önálló fejlődésű Bükki-Szeletient.¹⁴

Ringer Á. (1983, 1990) és Mester Zs. (1989, 1990) kizárta a Bükki-Szeletainak a helyi Moustérienből való származtatását. Simán K. pedig több vitaindító gondolatot vetett fel a Szeleta-kultúra fogalmát illetően, továbbá a Szeleta-barlang levéleszközös tradíciójának kontinuitásával és a Gravettien kultúrához való viszonyával kapcsolatosan.¹⁵

Ringer Á. 1983 és 1993 között kidolgozta Északkelet-Magyarország Felső-pleisztocén kronosztratigráfiáját, megoldva a szubaerikus és barlangi összletek párhuzamosítását és nemzetközi kronológiai szinkronját.¹⁶

Mindezek a munkák alapvetően járultak hozzá a Szeleta-barlang levéleszközös leletgyűjtése korábban meglehetősen nagy egyszerűsítéssel és sematikusan kezelt monolitikus egységének felbontásához, amelyet végül is az 1999–2001 közötti hároméves kutatási program vállalt fel.

A Szeleta-barlang leletanyagára vonatkozó 1983 és 1999 között publikált nézeteket a következőképpen összegezhetjük:

A főipar, vagyis a levéleszközös kollekció értékelését tekintve két egymással szembenálló vélemény alakult ki. Ringer Á. állásfoglalása szerint a barlang bifaciális leletanyaga – leszámítva a Jankovichien típusokat, amelyek jelenlétére már 1983-ban felhívta a figyelmet¹⁷ – lényegében egy techno-típokomplexhez tartozik. Erre összefoglalóan a Bábonyien-Szeletien elnevezés bevezetését javasolta 1991-ben, a magyar paleolitikus kutatás miskolci születésének 100. évfordulójára rendezett nemzetközi konferencián.¹⁸ A Szeleta vonatkozásában a négy fázisra tagolható fejlődési sorból a Bábonyien, a Korai-Szeletai és a Fejlett-Szeletai adatolható. Az utolsó fázist tisztán a Puskaporos-kőfülke Szeletien-Solutroid leletgyűjtése képviseli.

A Szeleta „korai és fejlett” szintje között a kulturális kontaktus folyamatos, réteg-tani diszkordancia nincs. A Korai-Szeletai „concassé”-csorbulat levéleszközei technológiai és tipológiai sajátosságai, átlagvastagságuk, nyersanyaguk alapján a legfelső, 6. réteg típusaival lényegében megegyeznek.

Alapvetően hibás az a régi nézet, amely szerint a 3. réteg levéleszközeinek szabálytalan alakja még kezdetlegesebb kidolgozásukból adódik, s ezekből fejlődnének ki a felső szint szabályos típusai. A Korai-Szeletai levéleszközök szabálytalan formája másodlagos, a barlangi kitöltésben, illetve a beágyazódás közben alakult ki. A zegzugos élelfutást illetően kriodeformációval, a kőeszközöket tartalmazó réteg fagyás-olvadás következtében végbement ismétlődő mozgásával is számolni kell.¹⁹

¹² Ringer Á., 1983; Gábori M., 1984.

¹³ Gábori M.–Csánk V., 1993.

¹⁴ Gábori M.–Csánk V., 1993.

¹⁵ Simán K., 1990, 1995; Svoboda J., Simán K., 1989.

¹⁶ Ringer Á., 1993a.

¹⁷ Ringer Á., 1983: 126.

¹⁸ Ringer Á., 1995.

¹⁹ Ringer Á., 1993a.

A fentiekkel ellenkezőleg Simán K. Szeletával kapcsolatos tanulmányaiban a Kora- és Fejlett-szint között egy meddő és egy tiszta aurignacien réteget feltételez, amelyek kizárják a két szint genetikai kapcsolatát. Simán a barlangban két különböző levéleszközös ipart különböztet meg, amelyekből a fiatalabb tulajdonképpen egy levéleszközös Gravettien.²⁰

Ringer 1993-ban az Északkelet-Magyarország felső-pleisztocén kronosztratigráfiájáról írt munkájában a Szeleta 2. rétegét az utolsó Eem interglaciális optimumával, a 4. réteget pedig az Arcy-Stillfried B interstadiálissal párhuzamosította.²¹

A 2. réteg leletanyagát tekintve előbb a Bábonyi mutatta ki, majd a Taubachienre hívta fel a figyelmet. Így a 2. és 3. réteg Vértes által felvetett (lásd fentebb) kontakt kapcsolatát igazolta, másrészt az addig meghatározatlan „Moustérien” ipar besorolására tett javaslatot.²²

A SZELETA-BARLANG JELENLEGI REVÍZIÓJA

Kadić ásatási módszere és a revízió lehetőségei

A „Bársony-házi szakócák” néven ismert első miskolci paleolitikus leletek nyomán hosszú vita bontakozott ki Herman O. és a geológusok között, amelynek közepontjában a pattintott kőeszközök kora állt. Mivel a város területén végzett kutatások nem tudtak megnyugtató választ adni e kérdésre, – Herman O. kezdeményezése nyomán – Kadić O. megbízást kapott a bükk-i barlangok átkutatására, hogy további bizonyítékokat keressen a jégkori ember létezésére a régióban.²³

Kadić, hogy teljesítthesse a küldetést, a leletek korának megállapítására helyezte a hangsúlyt. Kidolgozta a barlangok rendszeres ásatásának módszerét, amelyet bükk-i prehistorikus kutatásainál kezdettől fogva, vagyis a Szeleta 1906-os ásatásától kezdve alkalmazott. Szerencsére publikálta módszerét,²⁴ így jobban megérthetjük, hogyan is zajlottak a régi ásatások, valamint jobban értelmezhetjük a ránk maradt dokumentumokat.

Első lépésként a kutatók felmérték a vizsgálni kívánt barlangot, elkészítették az alaprajzát, majd felállították azt a négyszögháló rendszert, amely a munkálatoknál topográfiai támpontként szolgált. A kitöltés feltárása a négyszögek szerint zajlott. A négyszögekben belül megkülönböztették és külön kezelték az eltérő jellegű üledékből álló rétegeket. A rétegektől függetlenül egy mélységi szintekben való tagolást is érvényesítettek. A Szeleta-barlang esetében 2 m x 2 m nagyságú négyszögekkel és 0,5 m-es mélységi szintekkel dolgoztak. Ezen ásatási egységek (adott négyszög adott mélységi szintjének adott rétege) szerint gyűjtötték be az ősrégészeti és az őslénytani anyagot, s gyűjtőleltári számmal jelölték meg azokat. A gyűjtőleltár azonos számának rovataiban rögzítették az előkerülési adatokat. Az egyes négyszögek feltárása után rajzban felvették a függőleges metszeteket, s ezek nyomán készítették a barlang hossz- és keresztmetszeit.

Ezekre a dokumentációkra alapozva a mai kutatók képesek rekonstruálni az ásatás során napvilágra került darabok topográfiai és sztratigráfiai helyzetét. Ez azután lehetővé teszi, hogy a régi kutatókéinál részletesebb vizsgálatokat végezzünk, új kérdéseket ves-

²⁰ Simán K., 1990, 1995.

²¹ Ringer Á., 1993a 129.

²² Ringer Á., 1989; 1993a.

²³ Kadić O., 1934 15–24.

²⁴ Kadić O., 1914, 1915a 157–158, 1915b.

sünk fel, valamint újraértékeljük a leletanyagot azon ismeretek fényében, melyekre a tudomány az eltelt időben szert tett. Mindezeket már eredményesen alkalmaztuk a Subalyuk-barlang híres moustérien lelőhelyének esetében.²⁵

Ami a Szeleta-barlang revíziójának lehetőségeit illeti, rendelkezésünkre áll az 1906-1913 közötti ásatások gyűjtőleltára, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában őriznek. Meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb említett, későbbi kutatások is a Kadić-féle eredeti négyszögbeosztás figyelembevételével folytak. Az Országos Földtani Múzeum gyűjteményének köszönhetően rendelkezésünkre állnak az alap- és metszetrajzok is, amelyek többsége sohasem volt publikálva.²⁶ Végül meg kell állapítanunk, hogy Vértes L. – publikációinak tanúsága szerint – ismerte ezeket a dokumentációkat, de nem aknáztta ki következetesen a bennük rejlő információt.

A barlang két pattintott köegyüttesének előzetes technológiai vizsgálata

A fent említett új kérdésfeltevésekre lehet példa a technológiai megközelítés. A pattintott köegyüttesek²⁷ technológiai elemzése megköveteli, hogy ismerjük a vizsgált darabok egymáshoz való viszonyát.²⁸ A fenti dokumentációk lehetővé teszik számunkra, hogy térben és időben visszategyük eredeti helyükre mind a retusált eszközöket, mind a gyártási hulladékokat. Természetesen ennek a visszahelyezésnek a pontosságát korlátok közé szorítja az ásatási egységek mérete. Ezen megszorításokkal azonban alkalmazhatjuk a technológiai megközelítés vizsgálati módszereit:

- feltárni a Szeleta embereinek a hozzáállását a különböző nyersanyagokkal szemben,
- reprodukálni az általuk alkalmazott eszközkészítési rendszereket (*système de production*),
- azonosítani már ismert vagy még ismeretlen (sajátosan erre az iparra jellemző) pattintási technikákat és műveletsorokat (*chaîne opératoire*),
- megkeresni a törések és pattintási felületek egymáshoz illeszkedéseit (*raccord, remontage*)
- kimutatni traszológiai (használati nyom) vizsgálatokkal bizonyos jellegzetes típusok funkcióját,
- felismerni a barlangban végzett tevékenységeket.

Meggyőződésünk, hogy ezek a vizsgálatok nagymértékben gazdagítani fogják ismereteinket azon őskori emberek életéről, akik a Szeletában laktak vagy tartózkodtak.

Az elmondottak illusztrálására a továbbiakban szeretnénk bemutatni a revíziós program keretében végzett, technológiai jellegű vizsgálataink néhány eredményét. Arról a két pattintott köegyüttesről van szó, amelyek a következő fejezet kiértékelésében a Moustérien I. és Moustérien II. kultúrákat képviselik. Nagyon jellegzetes nyersanyagból készültek: az egyik (MP1) egy vörösbarna színű, durvább szemcséjű porfirtufa, a másik (MP2) pedig egy nagyon finom szövétű, leginkább barna színű, néha különböző színű sávokkal tarkított hidrokvarcit. Mindkettő helyi nyersanyag.

²⁵ Mester Zs., 1989, 1994.

²⁶ Ehelyütt is köszönetünket fejezzük ki dr. Kordos Lászlónak, az Országos Földtani Múzeum vezetőjének, hogy a gyűjteményben levő rajzokat felhasználhattuk.

²⁷ A pattintott köegyüttes fogalma alatt könyersanyagból pattintással készült darabok összetartozó együttesét értjük, amelyben egyaránt lehetnek kész eszközök, nyers szilánkok vagy pengék, töredékek, sőt, gyártási hulladékok is. A fogalom a francia *ensemble lithique* terminusnak felel meg.

²⁸ Inizan M., Reduron-Ballinger, M. Roche, H. Tixier J., 1995.

Az MP2 jól ismert, megtalálható különböző telepeken és különböző korszakokban. Természetes előfordulása a barlangtól néhány kilométerre, a Miskolc belvárosában levő Avas hegyen található. Geológiai lelőhelyén ez a kőzet különböző vastagságú, vízszintes padok formájában van jelen. Ennek a nagyon jól pattintható kőnek az őskori kitermelését már sikerült kimutatni, sőt, még bányákat is tártak fel.²⁹

Az MP1 kevésbé ismert a régió őskorából. Leírásakor Kadić³⁰ megjegyzi, hogy ez a kőzet a barlang alatti Szinva-völgyben fekvő Hámor közvetlen környékén szálban van. Sajnos, egyelőre nem ismerjük ezeket a természetes előfordulásokat. A két helyi nyersanyag gyakorlatilag végig jelen van a barlang kitöltésének rétegsorában (2. ábra). A 3. és 4. rétegben játszanak jelentősebb szerepet. Mégis csak kivételesen fordulnak elő ugyanazon ásatási egységben. Vannak rétegek, amelyekben csupán az egyikük került napvilágra: az MP1 a 2. és 5., az MP2 a 3b rétegben. Ez utóbbi egy, a 3. rétegen belül megkülönböztetett tűzhelyréteg.³¹

Rétegek	MP1 nyers- anyagú darabok száma	Leletek száma az érintett négy- szögekben	MP2 nyers- anyagú darabok száma	Leletek száma az érintett négy- szögekben
6a	23	134	1	10
6	10	83	25	99
5	1	7		
4	33	79	56	134
3b			19	88
3	52	131	55	273
2	2	6		
Összesen	121	440	156	604

2. ábra. A két vizsgált nyersanyag sztratigráfiai eloszlása (Mester Zs.)

Topográfiai eloszlás szempontjából az MP1 mind a 3., mind a 4. rétegben a bejáratban a leggyakoribb. Ezzel szemben az MP2 csak a 3. és 3b rétegben gyakori a bejáratban, míg a 4. rétegben az előcsarnok DNy-i sarkában a legszámasabb.

Érdekes, hogy az MP1-ből készült darabok együttese az alkalmazott pattintási technikák tekintetében homogénnek tűnik. Nem lehet csoportokat elkülöníteni sem topográfiailag, sem sztratigráfiailag. A pengeelőállításnak (*débitage laminaire*) semmilyen jelét sem lehet felfedezni. A szilánkok gyakran szélesek, inkább vaskos jellegűek, a talonok többsége sima. Az ősemberek valószínűleg a közvetlen ütés technikáját alkalmazták, főként kemény ütőt és olykor lágy ütőt használhattak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy még nem volt lehetőségünk kipróbálni ennek a nyersanyagnak a viselkedését experimentáció (kísérleti pattintás) keretében, tehát ezeket a következtetéseket feltevéseknek kell tekinteni.

Ami az MP2-ből készült darabok együttesét illeti, technológiailag eltérő csoportokat ismerhetünk fel. A pengeelőállítás határozottan jelen van a 4. rétegtől kezdve. Ugyanakkor vannak darabok, amelyek a Levallois-szilánkelőállítást idézik. A Levallois-magkövek csaknem teljesen hiányoznak, a ritkán előforduló darabokat más eszköztípussá alakították át. Levallois-pengékkel is találkozhatunk. Ezek a Levallois-jellegű darabok

²⁹ Simán K., 1979, 1986; Ringer Á., 1993b.

³⁰ Kadić O., 1915a 214–215

³¹ A 3. rétegen belüli felső fekete sáv, vö. 1. ábra.

az ásatási egységekben együtt vannak a pengeelőállítás tanújeleivel. Megjegyzendő, hogy az Avas egyik kovabányájában is tártak fel Levallois-eszközöket.³²

A vizsgált leletanyagban már sikerült találunk néhány pattintási felület illeszkedést (*remontage*). A legérdekesebb az MP1 anyagú, három szilánk illeszkedése. Egyrészt azért, mert azt sejteti, hogy ugyanazon nyersanyagtömb feldolgozása közepette az ősember esetleg többször is technikát váltottak (kemény ütőről lágy ütőre és viszont). Másrészt azért, mert a három közül utoljára leválasztott szilánkot a 6a rétegben találták, miközben a két másik a 4. rétegben feküdt, s mind a három más-más ásatási egységen belül. Valószínű tehát, hogy az eldobott magköveket később újra használatba vették.

A Szeleta-barlang 1999–2000. évi revíziós programjának eddigi eredményei

A Szeleta revíziós programja a barlang komplex archeo-, bio- és litosztatográfiai újraértékelését tűzte ki célul, hazai és külföldi kutatók és intézmények bevonásával. A revízió egyik fontos célkitűzése a kitöltésből a korábbi ásatások során feltárt paleolit leletek előkerülési helyének visszaazonosítása, s ez alapján egy modern technológiai-tipológiai és kulturális újraértékelése. Erre a barlang mintegy 2000 db őskőkori leletanyagának túlnyomó többségét szolgáltató Kadić–Hillebrand-féle 1906–1913 közötti ásatássorozat nyújt különösen kedvező lehetőséget.

A revíziós munka eddigi legfontosabb régészeti-őstörténeti eredménye az, hogy sikerült kimutatni, miszerint a Szeleta-barlang Kadić-féle 2–3–4–5–6–6a rétegeiben a Bábonyien-Szeletien típusú leletanyag mellett további középső- és felső-paleolit kultúrák emlékei azonosíthatók. Ezeknek a dokumentációk segítségével való rétegenkénti, szintenkénti és barlangrészenkénti eloszlása, technológiai-tipológiai vizsgálata alapján a következőkben röviden jellemezzük ezeket és kronosztatográfiájukat a mellékelt táblázaton mutatjuk be.

1. Bábonyien-Szeletien techno-tipokomplex

Jellemző a helyi üveges kvarcporfir nyersanyag dominanciája. A levéleszközök nagy része a kavicsnyersanyag sajátos feldarabolásával nyert plakettekből készült. Az alkalmazott bifaciális technika a *wechselseitig gleichgerichtete Kantenbearbeitung* és a Bábonyien retusálás. A levéleszközök, a kések és levélhegyek körvonala a lándzsahegy alakú szakócákra emlékeztet. A bázis gyakran nyelezett. A keresztmetszet plano-konvex vagy aszimmetrikus, négyszögletű. A felszíni retusálás sajátossága, hogy mély és nagy negatívok váltakoznak sekély, szubparallel és parallel negatívokkal. A negatívok felszíne nem hullámos.

a) Bábonyien

Rétegtani megoszlása a 2. sötétbarna rétegtől a 3. réteg közepéig terjed (előcsarnok, B szektor VI. szint). Legfontosabb típusok: Bábony típusú kés, plano-konvex levélhegy, háromszög alakú *à base à dos* szakóca, Prodnik jellegű kés, bifaciális transzverzális kaparó.

³² Ringer Á., 1993b: 78.

Réteg	Kor	Paleolit iparok										
Kadić O. 1915	klímaszakaszok	14C	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6-6a	hidegmaximum Tursac	22 200 ±200 >25 200										
5	meghatározatlan	—										
4	Arcy-Stillfried B	—										
3	meghatározatlan	32 580 ±420 >41 700										
	Eem 5c-a?											
2	Eem 5e?	—										
1	?	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

3. ábra. A Szeleta-barlang Ringer Á. által kidolgozott kronosztratigráfiája.
Paleolitikus iparok: 1–5 - Bábonyien-Szeletien komplex; 1 - Bábonyien, 2 - Korai Szeletien,
3 - Fejlett Szeletien, 4 - Aurignacien elemek, 5 - Gravettien elemek, 6 - Jankovichien típusok,
7 - Taubachien, 8 - Moustérien I, 9 - Moustérien II, 10 - Bükki Aurignacien I.

b) Korai-Szeletai

Sztratigráfiailag a 3. réteg közepétől e réteg tetejéig jelentkezik. Üveges kvarcporfir levéleszközök mellett aurignacoid elemek és korán megjelenő tompított hátú pengék jellemzik. A laminarizáció aránya növekszik.

c) Fejlett-Szeletai

Rétegtanilag a 4–5–6. és 6a rétegekhez kötődik. Az üveges kvarcporfir levéleszközök mellett aurignacien elemek és gravettien típusok jellemzik. A laminarizáció egyértelműen felső-paleolit jellegű. A származást jól jelzik a Bábonyien reminiscenciák, a valódi levélhegyek mellett található Bábony típusú kések, s a Bábonyienben már jelen lévő levélkaparók. A levéleszközök egy része pengéből készült.

2. Taubachien

Sztratigráfiai helyzete a 2. réteg XIV–XVIII. szintjétől a világosbarna, 3. réteg közepéig terjed. Az előcsarnok B szektorában ez a VI. szintet jelenti.

Nyersanyaga hidrokvarcit, kvarcit, üveges kvarcporfir és vörös porfir. A technika clactonien. Jellegetések az egyoldalú soros vagy alternáló retussal kidolgozott egyszerű kaparók, *encoche*-ok és *denticulé*-k.

3. Moustérien I.

Ez az eddig még el nem különített ipar a 2. rétegben talán már megjelenik, de gyakrabban csak a 3. réteg VI. szintjétől válik. Innen azután egészen a legfelső 6. és 6a. réteg szintjéig kimutatható.

Jellemző a vörös porfir nyersanyag dominanciája. A technika egészen specifikus levalloid jellegű. Az eszközök általában olyan *déjeté* szilánkokból készültek, amelyek szélessége hozzávetőleg kétszerese a hosszúságának. Az élkidolgozás egyszerű soros vagy alternáló retussal történt. Előfordulnak moustérien hegyek és fogazott eszközök.

4. Moustérien II.

Rétegtani pozíciója a 2. rétegtől a 6. és a 6a réteig terjed. Különösen gyakori a kitöltés V. és IV. szintjében.

Uralkodó nyersanyaga a Miskolc-Avas-Tűzköves egyik hidrokvarcit változata. Megfigyelhetően kedvelt volt a kovagumók használata. Technológiailag jellemző, hogy a kiindulási nyersanyagból szabálytalan magköveket alakítottak ki, amelyeken váltakozva képeztek ki leütési felszínt. A végeredményként visszamaradó egészen kis méretű magkőmaradványokat eszközzé transzformálták.

Az eszközök kidolgozása általában egyszerű soros retussal történt. Különféle kaparók és fogazott eszközök mellett felső-paleolit jellegű vakarók, vésők és fűrók is előfordulnak.

5. Jankovichien

Jelenlétére Ringer Á. már 1983-ban felhívta a figyelmet.³³ Legfiatalabb előfordulását az 5. rétegből Mester Zs. mutatta ki.

Sztratigráfiaiilag a 2. rétegtől az 5. réteig szórványosan bár, de végigkísérik a Bábonyien-Szeletien bifaciális típusokat a radiolaritból vagy tűzkőből készült plano-konvex, jellegzetes Jankovichien levéleszközök, illetve apró szakócák, *Fäustel*-ek.

A barlang aurignacien és gravettien elemeinek vizsgálata, kulturális besorolása egyelőre folyamatban van. Kétségtelen azonban, hogy a Korai- és Fejlett-Szeletai kiséroípara aurignaco-gravettien karakterű. A Gravettien-kultúrára jellemző tompított hátú pengék jelenlétét a 3. réteg IV. és VI. szintjéből Mester Zs. és Ringer Á. mutatta ki. Koruk bizonyosan idősebb, mint 32 ezer év B. P.

A mellékelt táblázatban (3. ábra) feltüntetett ¹⁴C koradatok egy része még az 1960-as évekből származik, más része a 2000. évben készült, Brian Adams-nek, az Illinoi Egyetem munkatársának közreműködésével. Ezekért ezúttal is szeretnénk köszönetet mondani neki.

Mint ismeretes, a Bükki-Szeletien első radiometrikus korhatározását Vértes L. készítette az 1966-os bejárat és előcsarnoki szelvényeiből vett állatcsontmintákból. Ezeket előbb önállóan, majd munkatársaival közösen publikálta.³⁴ Ez eredetileg mindössze két ¹⁴C koradatot jelentett.

A bejárat szelvényéből vett minta 32 580±420 év B.P., a fő- és oldalág találkozási pontján felvett belső szelvényben eredetileg >41 700 év B.P. volt.

Ringer Á. 1989-es ásatásán derült ki, hogy Vértes L. első koradata nem vonatkozhat a Fejlett-Szeletienre, mert ásatási szelvényében csak korai-szeletai rétegeket tárhatott fel.³⁵

Vértes L. >41 700 év B.P. adata pedig később Gábori M. és Gábori-Csánk V. munkáiban³⁶ hibásan 41 700 év B.P.-ként szerepelt, azt a látszatot keltve, mintha itt a Korai-Szeletien egy „abszolút pontos” korhatározási eredményéről lenne szó.

Ringer Á. 1993-ban Északkelet-Magyarország Felső-pleisztocén kronosztratigráfiájáról készített értekezésében foglalkozott a Szeleta-barlang kitöltésének rétegtani újraértékelésével. Ekkor a barlang 2. rétegét az utolsó interglaciálisra, az Eem optimuma

³³ Ringer Á., 1983: 126.

³⁴ Vértes L., 1967; Geyh et al. 1969.

³⁵ Ringer Á., 1993a; Ringer et al 1995.

³⁶ Gábori M.-Csánk V., 1970.

közelébe, a 4. réteget pedig az Arcy-Stillfried interglaciálisra helyezte. Eszerint a Fejlett-Szeletien lényegében a Felső-Pleniglaciálisra datálódik.

Ezt erősíti meg a 6a rétegen nyert 22 ezer év körüli ^{14}C koradat is. A 4. rétegre javasolt Arcy-Stillfried interstadiális kort igazolni látszik, hogy a közvetlen felőle vett ^{14}C minta kora >25 200 év B.P., fekvője pedig a már ismert 32 580±420 év B.P.

KONKLÚZIÓ

A Szeleta-barlang 1999–2001 közötti archeo-, bio- és litosztratigráfiai revíziós programjának első évében a barlang leggazdagabb leletanyagot szolgáltató – 1906-tól 1913-ig végzett folyamatos feltárása – artefaktjainak vizsgálata egészen új kép kialakítását eredményezte. Mint ahogyan ez logikusan várható is volt, kiderült, hogy a nagy méretű, D felé nyíló, rendkívül kedvező fekvésű barlangban a középső- és felső-paleolitikumban nem csak a Bükki-Szeletien-kultúra népe telepedett meg ismételten.

A Bábonyien-Szeletien techno-tipokomplex legidősebb leletanyaga mellett már a Kadić-féle 2. rétegben jelen vannak a Jankovichien- és a Taubachien-kultúra emlékei is. De valószínűleg már itt feltűnik a Moustérien I. és II. A Bábonyien és Taubachien az eddigi vizsgálatok szerint a világosbarna 3. réteg VI. szintjéig jelentkezik. A bábonyien elemek azonban a Korai-Szeletai végéig, sőt a Fejlett-Szeletaiiban is folyamatosan megtalálhatók. A Jankovichien a Fejlett-Szeletai vörösesbarna 5. rétegéig (II–III. szint) kíséri a Bábonyien techno-tipokomplexet. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a dunántúli központú kultúra Gábori–Csánk³⁷ véleményével szemben 35 ezer év B.P.-től jóval fiatalabban felfut a Felső-paleolitikumban.

A Moustérien I. a Korai-Szeletai világosbarna rétegének VI. és V. szintjében a leggyakoribb, de nyomai még a Fejlett-Szeletai világosszürke és sárga rétegében (6–6a) a legfiatalabb II. és I. szintben is kimutathatók, 26–22 ezer év B.P. körül. Nagyjából ugyanez a helyzet a Moustérien II-vel is. Ez már a Korai-Szeletai világosbarna rétegének VIII. szintjétől gyakoribbá válik, de még a fiatalabb Felső-paleolit szintekben, a 3. réteg tetején és a 4. sötétszürke rétegben is nagy gyakoriságot mutat. Sőt, jelenléte a Fejlett-Szeletien szintjében is adatható.

A fentiek arra hívják fel a figyelmet, hogy a Bükk hegység K-i felén, a Szeleta-barlang környékén a középső- és felső-paleolitikum idején az eddig ismertnél több kultúra élt és fejlődött egymás mellett. A középső-paleolitikum pedig egészen késői Felső-paleolit korú továbbélést mutat.

A Szeleta világosbarna 3. rétegének felső szintjében nem zárható ki egy bükki típusú Aurignacien I. betelepülés.

Az aurignacien elemek, amelyek a Bükki-Szeletien kísérőiparához is tartoznak, részletes vizsgálata azonban még további munkákat kíván.

Kétségtelen, az ún. Fejlett-Szeletien levéleszközök már a barlang III. szintjében, a vörösesbarna rétegben egyértelműen jelen vannak.

Nyersanyagukat, vastagságukat, technológiai-tipológiai sajátosságait tekintve a korai-szeletai 3. réteg levéleszközeinek egy jelentős része ezek genetikusan előképeként határozható meg, noha ezek különböző mértékben „concassé”-k. A Fejlett-Szeletait kísérő aurignacien és gravettien elemek már a 3. rétegben jelen vannak. A Gravettien jellegű tompított hátú pengék meglepően idős szintből kimutathatók. Egy tipikus darab a főfolyosó végén a világosbarna réteg IV. szintjéből került elő. Kevésbé tipikus tompított

³⁷ Gábori M.–Csánk V., 1993.

darab pedig már ugyanennek a korai-szeletai világosbarna rétegnek a VI. szintjéből adatolható az előcsarnok B szektorában.³⁸

IRODALOM

Gábori M.,

1964 A késői paleolitikum Magyarországon. 85. Akadémiai Kiadó, Budapest

1984 A régibb kőkor Magyarországon. In: *Bartha A.* (szerk.): Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 69–115. Akadémiai Kiadó, Budapest

Gábori-Csánk, V.,

1970 C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic. *Acta Archaeologica Acad. Sci. Hung.*, 22. 3–11.

1983 La grotte Remete „Felső” (Supérieure) et le „Szélétien de Transdanubie”. *Acta Archaeologica Acad. Sci. Hung.*, 35. 249–285.

1993 Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie. *ERAUL* 53, Liège, 198.

Geyh M. A., Schweitzer F., Vértes L., Vogel J. C.,

1969 A magyarországi würmi eljegesedés új kronológiai adatai. *Földrajzi Értesítő*, 18: 1. 5–18.

Hillebrand J.,

1935 Die ältere Steinzeit Ungarns. *Archaeologia hungarica* XVII., Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 41.

Inizan M.-L., Reduron-Ballinger M., Roche H., Tixier J.

1995 Technologie de la pierre taillée. *Préhistoire de la Pierre Taillée*, Tome 4, CREP, Meudon, 199.

Kadić O.,

1914 A barlangok kutatásáról. *Barlangkutatás*, II: 3, p. 124–132.

1915a A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. *A Magyar kir. Földtani Intézet Évkönyve*, XXIII: 4. 151–278.

1915b A barlangok kubikoló és fogásos ásatásáról. *Barlangkutatás*, III: 2. 92–94.

1934 A jégkor embere Magyarországon. *Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn*. A Magyar kir. Földtani Intézet Évkönyve, XXX: 1. 3–147.

Mester Zs.,

1989 A Subalyuk-barlang középső paleolitikus iparainak újraértékelése. (La réévaluation des industries du Paléolithique moyen de la grotte Subalyuk.) *Folia Archaeologica* XL: 11–35.

³⁸ A tanulmány az FKFP 044/1999 kutatási program keretében jelent meg. Mester Zs. tanulmánya a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1990 La transition vers le Paléolithique supérieur des industries moustériennes de la montagne de Bükk (Hongrie). In: C. Farizy (dir.): Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Actes du Colloque international de Nemours, 9–11 Mai 1988. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, n° 3. 111–113.
- 1994 A bükki moustérien revíziója. Kandidátusi értekezés, 131. Budapest
- Ringer Á.,*
- 1983 Bábonyien. Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. Dissertationes Archaeologicae Ser. II. No. 11, Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézete, Budapest, 158.
- 1989 L'origine du Szélétien de Bükk en Hongrie et son évolution vers le Paléolithique supérieur. Anthropologie (Brno) 28: 2–3. 223–229.
- 1990 Le Szélétien dans le Bükk Hongrie. Chronologie, origine et transition vers le Paléolithique supérieur. In: C. Farizy (dir.): Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Actes du Colloque international de Nemours, 9–11 Mai 1988. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, n° 3. 111–113.
- 1993a Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik. Felső-pleisztocén folyóteraszok, löszök és barlangi üledékek kronosztratigráfiai rendszere. Kandidátusi értekezés, 163. Miskolc
- 1993b Az Avas betelepültsége az őskőkortól az újabb kőkorig. In: *Dobrossy I.* (szerk.): A miskolci Avas. 69–80. Herman Ottó Múzeum-Borsodi Nyomda Kft., Miskolc
- 1995 Les industries à pièces foliacées en Europe centrale. In: Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. Paléo - Supplément N° 1, Juin 1995, 15–18.
- Ringer Á., Kordos L., Krolopp E.,*
- 1995 Le complex Bábonyien-Szélétien. In: Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. Paléo - Supplément N° 1, Juin 1995. 27–30.
- Simán K.,*
- 1979 Kovabánya az Avason. (Silexgrube am Avasberg.) 87–102. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
- 1986 Limnic quartzite mines in Northeast-Hungary. In: *T. Bíró K.* (szerk.): Őskori kovabányászat és kőeszköznyersanyag-azonosítás a Kárpát-medencében. Nemzetközi konferencia Budapest–Sümeg, 1986. május 20–22. KMI, Budapest. 249–260.
- 1990 Considerations on the „Szeletian Unity”. In: J.K. Kozłowski (éd.): Feuilles de pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen. ERAUL 42, Liège, 189–198.
- 1995 La grotte Szeleta et le Szélétien. In: Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. Paléo - Supplément N° 1, Juin 1995. 37–43.
- Svoboda J., Simán K.,*
- 1989 The Middle-Upper Paleolithic Transition in Southeastern Central Europe (Czechoslovakia and Hungary). Journal of World Prehistory, vol. 3, Nr. 3. 283–322.

Vértes L.,

1965 Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. 385. Akadémiai Kiadó, Budapest

1967 Munkaértekezlet a Szeleta-kultúra kérdéseiről. Magyar Tudományos Akadémia II. Osztály Közleményei, 15. 301–311.

DIE ERGEBNISSE DER REVISION DER SZELETA-HÖHLE IN DEN JAHREN 1999–2000.

La grotte Szeleta constitue l'un des plus grands et plus importants gisements sous grotte du Paléolithique de Hongrie. Elle a été fouillée à plusieurs reprises à partir de 1906 et les investigations y continuent de nos jours aussi.

En 1999, un projet de recherche de trois années a été lancé, ayant pour l'objectif la réévaluation du gisement du point de vue archéo-, bio- et lithostratigraphique, ainsi que la datation radiométrique moderne de la séquence stratigraphique.

Dans le présent article, nous esquissons les premiers résultats de la recherche en cours.

Árpád Ringer–Zsolt Mester

BÜKKI PALEOLITIKUS BARLANGI LELŐHELYEK RÉGÉSZETI REVÍZIÓJA: HÁROM ESETTANULMÁNY

MESTER ZSOLT

Bevezetés

A tudomány természetéből fakad, hogy az új felismerések, felfedezések, a tudás gyarapodása gyakorta egészen új megvilágításba helyezi az addigi ismereteket.¹ S ezzel a fejlődési folyamattal együtt jár a kutatók szemléletének, a vizsgálati módszereknek és eszközöknek a változása, tökéletesedése is. Az új ismereteknek a mindenkori tudásba való integrálása mellett, időről időre felmerül az igény a korábbi ismeretek újrvizsgálására, újragondolására a tudomány aktuális szintjén.

A 20. század második felében a nemzetközi paleolitikutudatásban is alapvető változások hoztak az új megközelítések, új problémafelvetések, új kutatási módszerek. Ennek következtében természetesen jelentősen módosult a paleolitikum képe, átértékelődtek kulturális egységek, történeti illetve fejlődési folyamatok, új megvilágításba kerültek a már napvilágra hozott leletgyűttesek is. Szükségessé vált a régebben megismert és feltárt lelőhelyek revíziója. Különösen igaz ez Magyarország esetében, ahol a ma ismert paleolitikus lelőhelyeknek egy jelentős részét – köztük a leggazdagabbakat, legfontosabbakat is – a második világháború előtt tárták fel.

Az utóbbi öt évtized folyamán elvégzett revíziók eredményeként számos régészeti kultúra, ipar, területi csoport értékelődött át (Gábori 1954; Vértes 1956, 1958; Gáboriné Csánk 1984), számos fontos lelőhely kapott új interpretációt (Vörös 1984; Dobosi–Vörös 1979, 1986, 1987; Mester 1989; Dobosi 1995).

Számos alkalommal hangoztak már el kétféleképpen arra nézve, hogy vajon lehet-e több évtizeddel az ásatások lefolytatása után biztonsággal azonosítani, rekonstruálni az egyes leletdarabok előkerülési helyét, s hogy vajon készültek-e annak idején olyan dokumentációk, amelyekre építeni lehetne a modern vizsgálatokban. Eddig végzett revíziós jellegű kutatásaink alapján (Mester 1989, 1994) teljes meggyőződéssel válaszolhatunk igennel a kérdésekre. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a korabeli dokumentációkban nem lehetnek elírások, tévedések, amelyek sok esetben az információk sokrétű ellenőrzésével kiszűrhetők. Viszont, ha a régi kutatók valamennyi megfigyelésének helytállóságát megkérdőjeleznénk, akkor mindenfajta revízió, újraértékelés lába alól kihúznánk a talajt.

Az alábbiakban azt szeretnénk megmutatni, hogy a bükki paleolitikus barlangi lelőhelyek régészeti revíziójának milyen lehetőségei léteznek, milyen alapokra és forrásokra támaszkodhat ez a munka. Ismertetjük az elveket, amelyeket saját kutatásainknál alkalmaztunk, s igyekszünk kitérni – e cikk által szabott korlátok között – a felmerült problémák érzékeltetésére, esetleges megoldási lehetőségeikre. A metodológiai bevezetés után három kiválasztott lelőhely, a Suba-lyuk, a Büdös-pest és a Súlyomkúti-sziklaüreg példáján keresztül próbáljuk közelebb hozni az elméletet a gyakorlathoz.

¹ Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

A revízió alapjai

A miskolci paleolitikok – a „Bársony-házi szakócák” – körül dúló vita középpontjában a leletek geológiai kora állt, vagyis hogy lehetnek-e diluviálisak azaz jégkoriak. Ennek eldöntése érdekében Herman Ottó kezdeményezte Miskolc város földtani viszonyainak felülvizsgálata mellett a Bükk barlangjainak átkutatását is. Ez utóbbinak kettős célt szántak: a diluviális ember további emlékeinek megtalálását, s ezen keresztül a miskolci szakócák korának közvetett meghatározását. A Földtani Intézet Kadić Ottokárt bízta meg a munkálatok vezetésével, aki – éppen ezen célokat szem előtt tartva – ásatásainál különösen nagy figyelmet szentelt a rétegtani viszonyoknak (Kadić 1934: 8, 24). Kidolgozta a barlangok rendszeres ásatásához azt a módszert, amely biztosíthatta, hogy „úgy a réteg elválasztás, valamint a tárgyak begyűjtése is a legnagyobb pontossággal történhetik” (Kadić 1915b: 93). Ezt a bükki barlangkutatások kezdetétől alkalmazott módszert szerencsére részletesen publikálta (Kadić 1914, 1915a: 157–158, 1915b, 1938a: 24–26), így jobban megérthetjük a ránk maradt dokumentumokat is.

Első lépésként felmérték a barlangot, és kitűzték a négyszögháló rendszert, amely a munkálatokhoz a topográfiai támpontot nyújtotta. A négyszögek nagyságát elméletileg a feltárás szabta meg, – vagyis nagyobb leletsűrűségnél kisebb négyszögek, ritkább leletelőfordulás mellett nagyobb négyszögek –, az esetek döntő többségében azonban 2 m x 2 m méretű négyszögekkel dolgoztak. Az ásatás a négyszögek szerint haladt. A négyszögekben belül mélységszintekben tárták fel a kitöltést, de még ezen belül közettani alapon elkülönítették a rétegeket. A mélységszintekre is igaz a négyszögek méretére vonatkozó megjegyzés, hogy nagyságukat a körülmények befolyásolják, ám többnyire 1 vagy 0,5 m-es szinteket vettek fel. A négyszögeket arab, a szinteket római számokkal jelölték. Tehát az egy négyszög egy szintjén belüli egy réteget tekinthetjük az ásatás alapegységének. A régészeti és paleontológiai leleteket ezen alapegységek szerint gyűjtötték be. A leletek azonosítót kaptak, s az előkerülésükre vonatkozó információkat így dokumentálták. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy sorszámot kaptak, amelyet ráírtak a leletekre, s a sorszámnak megfelelően rögzítették az adatokat a gyűjtőleltár rovataiban. Az egyes négyszögek szintjeinek feltárása után rajzban rögzítették a függőleges metszeteket, amelyek alapján végül összeállították a barlang kitöltésének hossz- és keresztmetszeit. Ezeket a dokumentációkat kell tehát felkutatnunk, mielőtt a lelőhely revíziójához kezdünk. Amint azonban a példáinkból látni fogjuk, a valós helyzet korántsem ennyire ideális.

A revízió elvei

A felvett metszetek jelentős részét le is közzölték a különböző publikációkban. Emellett számos közöletlen metszetrajz található az Országos Földtani Múzeum gyűjteményében.² A megjelent ábrákat áttanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy a rajtuk feltüntetett rétegmegnevezések nem minden esetben vágnak egybe a szövegben közölt adatokkal, illetve az egyes cikkek adatai között is előfordulhatnak eltérések.

Éppen ezért a revíziókhöz igyekeztük felkutatni a lelőhelyek eredeti profilrajzeit. Ezután pedig alapelvünk az volt, hogy az ezeken *a metszetrajzokon feltüntetett információkat fogadjuk el kiindulópontnak, referenciának*, minthogy ezek állnak szorosabb kap-

² Ehelyütt is köszönetünket fejezzük ki dr. Kordos Lászlónak, az Országos Földtani Múzeum vezetőjének, hogy hozzájárult a rajzok tanulmányozásához és felhasználásához.

csolatban az ásatás során tett megfigyelésekkel.³ Ezzel kapcsolatban tennünk kell néhány általánosabb észrevételt:

a) Természetesen előfordulhat, hogy az ásatók – az ásatások technikai adottságai-ból, a tapasztalat hiányából, vagy egyéb okból kifolyólag – egy-egy rétegen belüli szintet nem ismertek fel, illetve, hogy közel azonos jellemzőkkel rendelkező szomszédos rétegeket nem választottak külön. Az is elképzelhető, hogy valamely réteg színét tévesen adták meg, világosabbnak vagy sötétebbnek, sárgásabb, barnásabb, zöldesebb stb. árnyalatúnak határozták meg. A felhalmozott megfigyelések nagy mennyiségét tekintetbe véve azonban elhanyagolható annak a valószínűsége, hogy ezek a tévedések meghamisítsák az ásatási eredményeket. Tehát kiindulási alapként *az eredeti megfigyeléseket és felvételezéseket tartjuk érvényesnek.*

b) Minden bizonnyal Kadić geológusi szemléletének tulajdonítható, hogy – legkésőbb a végső publikációban – a rétegek számozását a kronológiai sorrendjükhöz igazította, vagyis a legalsót jelölte 1-es számmal. A magunk részéről ez esetben is *az eredeti profilrajzok rétegszámozását használjuk* (vö. Bűdös-pest).

c) Előfordul, hogy a publikáláskor egyes rétegeket összevontak, illetve, hogy ugyanazon lerakódás alsó és felső részének tekintettek. A revíziókor minden rétegösszevonást célszerű megszüntetnünk, minthogy a kitöltés jellemzőinek megváltozásában a természeti környezetnek a lerakódás időszakában bekövetkezett valamiféle változása tükröződik. Ebből következően *minden réteg kronológiai értelemben újabb egységnek, a kitöltés felhalmozódásában újabb fázisnak tekintendő, s leletanyaga is kronológiai szempontból elkülönítendő a többitől.*

Gyűjtőleltár sajnos nem mindegyik lelőhelyről áll rendelkezésünkre. Ennek oka részben az is lehet, hogy bizonyos esetekben ilyen nem is készült, mert a Kadić-féle rendszeres ásatási módszert nem mindegyik lelőhelyen alkalmazták következetesen. Az általunk felhasznált gyűjtőleltárakra a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában bukkanunk. Az a benyomásunk, hogy 1949-ben Vértes L. a paleolitikus gyűjteménnyel együtt ezeket a dokumentációkat is átvihette a Magyar Állami Földtani Intézetből a Nemzeti Múzeumba. Vértes publikációinak egyes megjegyzései is arról tanúskodnak, hogy ismerte ezeket a jegyzékeket.

A gyűjtőleltárral kapcsolatban is a fentebb jelzett alapelvet érvényesítettük, vagyis *a benne feltüntetett információkat fogadjuk el kiindulópontnak, referenciának*, minthogy ezek állnak szorosabb kapcsolatban az ásatás során tett megfigyelésekkel.⁴ Természetesen ezek között is előfordulhatnak elírások. Nem ritka, hogy átjavításokkal találkozunk a bejegyzések között. Ilyenkor általában a korrekciót kell elfogadnunk, de nem árt mérlegelni a javítás előtti információt sem. Az eddig áttanulmányozott gyűjtőleltárak nyomán sajnálattal kell megállapítanunk, hogy nem volt egységes szerkezetük, a részletességük lelőhelyenként változó. Van, ahol például feltüntet a lelet nyersanyagát is, s van, ahol ettől eltekint. Van, ahol a négyszögön belül levő vastag réteget szintek szerint már nem tagolja tovább. Olykor a különböző forrásból származó információk sokrétű összevetésével ezek a hiányosságok részlegesen pótolhatók. Semmiképpen sem kell, hogy e nehézségek eltántorítsanak bennünket, de mindenképpen megszabják a revízióknak korlátait.

Az eredeti lelőköri körülmények rekonstrukciójának harmadik pillérét a leletek azonosítói képezik. Amint már fentebb említettük, ez az azonosító többnyire egy szám, vagy

³ A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy az általunk felhasznált profilrajzok közül egyesek bizonyosan később készültek az ásatások alatt felvett eredeti vázlatok és felmérések alapján.

⁴ Itt is hozzátehetjük, hogy egyesek később, már az ásatások befejezése után készültek a becsomagolt leletanyag feldolgozásakor. Kadić szerint a Suba-lyuk 1932-es feltárása volt az első, ahol a gyűjtőleltár bejegyzéseit az ásatás alatt, közvetlenül a leletek előkerülését követően rögzítették (Kadić 1938a: 22).

esetleg olyan jelölés, amely alapján a darab hovatarozása kiderül. Számunkra az azonosító kapcsolja össze az illető leletet az eddig tárgyalt információkkal. Az azonosítót általában tussal ráírták a leletekre. Sajnos, olykor előfordul, hogy az évtizedek során egy-egy jelölés lekopott, vagy olvashatatlanra vált, sőt az is, hogy a múzeumi leltári számmal letakarták az eredeti jelölést. A problémás darabok egy része azonban egyéb gyűjtőleltári információk vagy a publikációkban megjelent leletleírások alapján beazonosítható. Az, hogy a leletdarabon nincs semmilyen jelölés, jelentheti azt is, hogy a „bizonytalan fekvőhelyűek” közé tartozik.

A továbbiakban három egészen különböző eseten nézzük meg, hogyan érvényesülhetnek a fenti elvek a gyakorlatban.

Suba-lyuk

Nyilvánvalóan a gazdag ősemlermaradványoknak köszönheti a barlang azt a bőseget, amelyet szakmai és anyagi erőforrásban a feltárására és a feldolgozására összpontosítottak a nagy gazdasági válság ellenére is. Ásatását – Kadić O. jóváhagyásával – Dancza János kezdte meg ínségmunka címén 1932. február 8-án, az embercsontok előkerülése után pedig május 2-tól Kadić személyesen irányította a feltárást, amelyet szeptember 30-án a kitöltés teljes kiásásával be is fejeztek. A példaértékű, komplex barlangtani monográfia a kor legjobb szakembereinek közreműködésével 1938-ban jelent meg (Bartucz *et al.* 1938). Ez a méltán híres lelőhely képviseli témánk szempontjából az *ideális lelőhely* esetét. Feltárása folyamatosan, egyetlen kampány alatt történt, egységes szellemben, hiszen Dancza, aki Kadić gyakorlott előmunkása volt, kezdettől fogva a fentebb ismertetett rendszeres barlangásatási módszer szerint járt el. Gyűjtőleltára,⁵ hosszanti és keresztmetszetei rendelkezésünkre állnak, s a leleteken láthatóak a gyűjtőleltári számok. Ily módon az egyes darabok előkerülési helye egyszerűen rekonstruálható. Mégis felmerül néhány probléma, amely bizonyos nehézségeket okoz:

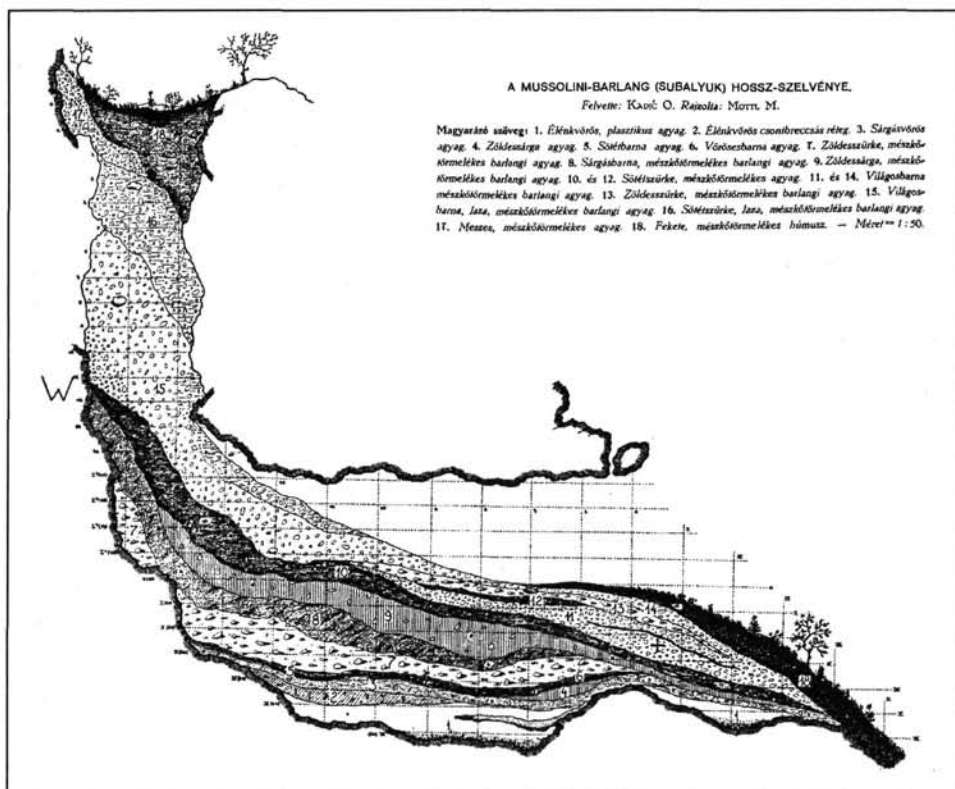
a) A gyűjtőleltárban – egy tévesztés folytán – a 450–499. sorsszámokat kétszer adták ki. Ez azt jelenti, hogy például a leletanyagban 5 darabon látunk 450-es számot, amelyek közül 2 a 11. négyszög III. szintjében világosbarna (11-es számú) rétegben, 3 pedig a 22. négyszög I. szintjében világosbarna (14-es számú) rétegben került napvilágra. A megkülönböztetéshez segít, hogy ahol több darabot is összevontak egyetlen sorsszám alatt, ott a darabok azonos jellegűek.

b) A kitöltés rétegsorában a 10-es számú, sötétszürke réteg felettiek a barlang belseje felé is kiékelődnek (*I. ábra*). Emellett a világosbarna és a sötétszürke mészkőtörmelékes barlangi agyagból is kettő van, amelyeket Kadić ugyanazon réteg alsó illetve felső tagjának tekintett (Kadić 1938b: 33–34). Ezekre vonatkozóan a gyűjtőleltárban nincs jelölve, hogy adott esetben az alsó vagy a felső tagról van-e szó. Ez a körülmény csak azoknál az ásatási alapegységeknél okoz gondot, ahol az alsó és a felső tag összeér. A monográfiában közölt leleteloszlási táblázatok számadatai tükrében azonban úgy látszik, hogy Kadić ezeket az alsó taghoz sorolta.

c) A barlang előterének ásatása közben a 4. négyszögtől kifelé is voltak leletek, ameddig a négyszögháló már nem terjedt ki. Ezt a területet „4. külső négyszög” néven jelölték a gyűjtőleltárban. Leletei a IV. és V. szintből származnak, de a két szintet nem választották külön.

d) A barlang végében előkerült 5 darab lelet, amelyekre nézve nem jelölnek meg négyszöget, csupán a réteg színét. Ezek hovatarozása bizonytalan.

⁵ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 3. S. I.



1. ábra. Suba-lyuk: a barlang hosszszelvénye (Kadić 1938b nyomán)

A leletek előkerülési helyének horizontális (topográfiai) és vertikális (sztratiográfiai) rekonstruálása megfelelő alapot szolgáltat a szakirodalomban egyik publikációról a másikra átörököített téves megállapítások helyesbítéséhez, valamint számtalan kérdés újragondolásához.

A monográfiában a leletanyag feldolgozása kapcsán (Kadić 1938c) több, egymásnak részben ellentmondó megállapítást olvashatunk. A szövegben az szerepel, hogy a „Mussolini-barlangban talált paleolitok anyag teljes egészében 5333 darabból áll” (p. 107.), ugyanakkor a kőipar függőleges elterjedését bemutató táblázat adatait összesítve 6224 darabot kapunk. Ezzel szemben a gyűjtőleltárban 6341 darab leletet rögzítettek. Ennek bejegyzései kissé eltérő számokat mutatnak az egyes rétegekre vonatkozóan, mint a Kadić-féle összesítés, bár alapjában hasonló az eloszlás (2. ábra). Az eltérés oka valószínűleg csupán számolási hiba. A kőipar eloszlásáról szólva Kadić megállapítja (p. 107.): „A paleolitok függőleges eloszlása azt mutatja, hogy majd minden rétegben volt kőeszköz, de főtömegük főként két réteghez, a felső világosbarna és az alsó sárgászöld agyagréteghez volt kötött. E kultúrárétegek fölött és alatt közvetlenül fekvő rétegekben ugyancsak volt paleolit, míg a barlangkitöltés középső részéből csak elszórtan került elő.”

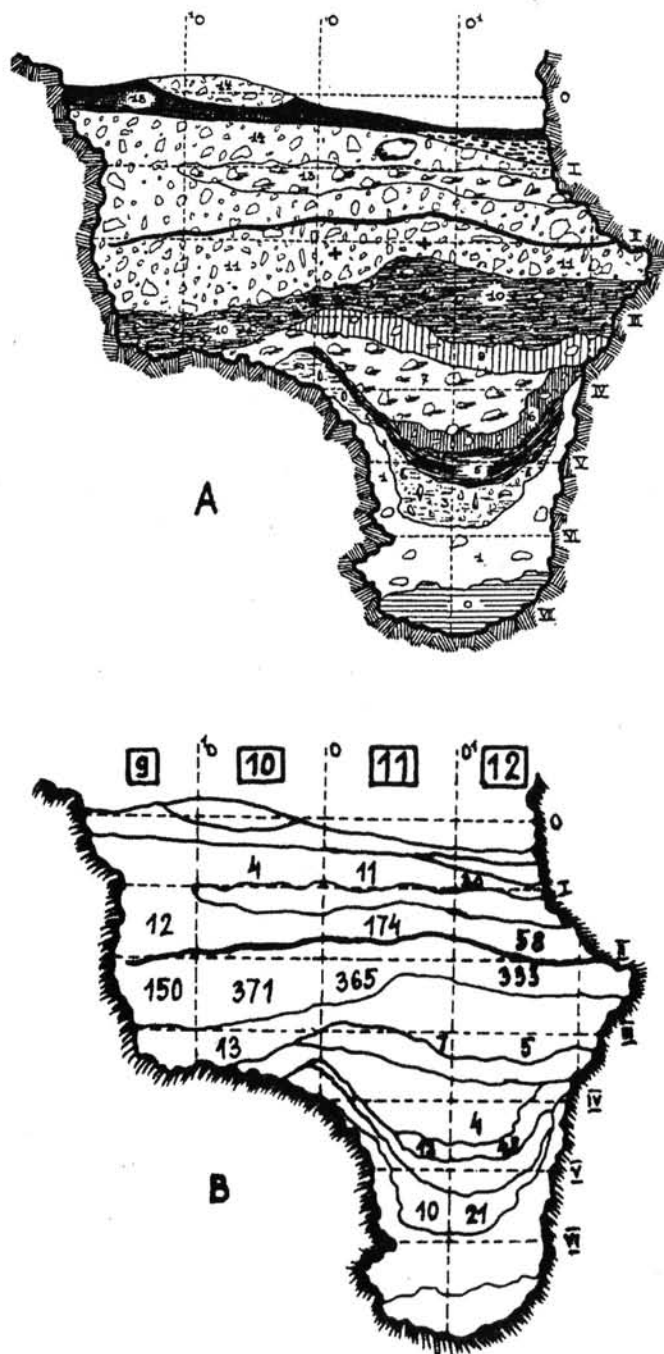
A tipológiai meghatározás kapcsán viszont már azt írja (p. 140–142.): „E monográfia geológiai részéből tudjuk, hogy a barlangkitöltés jégkorszaki rétegösszlete egy idősebb terrarosszaszerű, élénkszínű, plasztikus agyagsoportra és egy fiatalabb, mészkőtörmelék-kes barlangi agyagsoportra tagolódott. A két rétegcsoporthoz két kőkorszaki kultúra felel meg, amelyeket egymástól paleolit nélküli, meddő rétegek választottak el.” Az irodalomban ez utóbbi megállapítás öröklődött tovább (cf. Vértes 1965: 119; Gábori 1976: 81; Gáboriné Csánk 1980: 108).

réteg	Kadić 1938c	I. táblázat	gyűjtőleltár adatai	
	lelet (db)	eszköz (db)	lelet (db.)	eszköz (db)
14	504	99	486	53
13	10	2	10	2
12	3	–	5	3
11	4408	485	4438	295
10	244	40	245	17
9	22	5	22	–
8	–	–	6	2
7	63	26	86	19
6	92	34	105	17
5	93	28	94	13
4	57	10	22	4
3	709	244	793	151
2	–	–	–	–
1	19	2	24	2
bizonytalan			5	5
Összesen	6224	975	6341	583

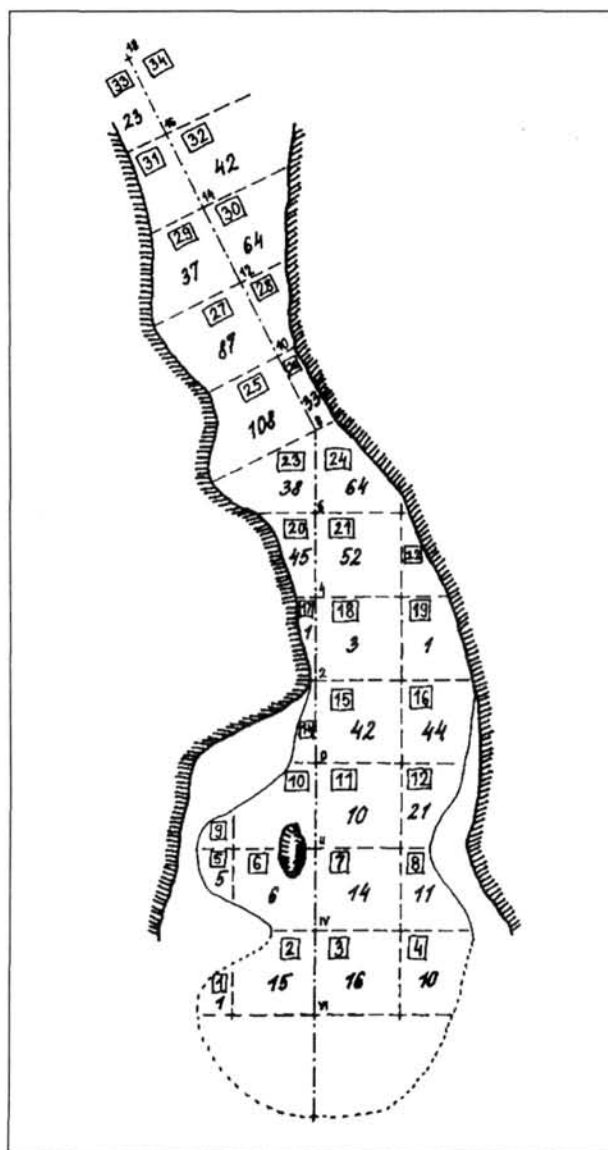
2. ábra. Suba-lyuk: a kőipar vertikális eloszlása Kadić 1938c: I. táblázat illetve a gyűjtőleltár adatai alapján (eszköz = „megmunkált szilánkok és töredékek”)

A revízió kimutatta, hogy szó sincs meddő rétegekről. Az egyedüli réteg, amelyben egyetlen leletet sem találtak a 2-es számú, élénk vörös csontbreccsa, amelynek meddő volta egyáltalán nem meglepő. A rétegek szerint csoportosított és elkülönített kőszközanyag vizsgálata viszont megerősítette Kadić másik idézett megállapítását, miszerint két fő kultúrréteg van, s a többi együttes ezekhez hozzákapsolható (Mester 1989).

Az újragondolások és új felvetések lehetőségeinek illusztrálására ehelyütt csupán két példát hozunk fel. Az egyik a leletek sztratigráfiai elhelyezkedésének rekonstruálásából fakad. Ha rávetítjük a gyűjtőleltári adatokat a metszetrajzokra (3. ábra), érdekes megfigyeléseket tehetünk. A 9–12. négyeszőgek területén, amely a barlang bejáratának vonalában helyezkedik el, a 10-es számú, sötétszürke réteg néhány lelete inkább a réteg alsó részén található, ami arra utal, hogy az ősembereknek ez a tanyázása nem a 11-es számú, világosbarna réteg nagy megtelepedéséhez kapcsolódik. Ez utóbbi rétegben pedig a leletek döntő többsége szintén a réteg alsó felében volt, vagyis ennek a klímaperiódusnak az elején intenzívebb volt a megtelepedés a barlangban, mint ugyanazon periódus végén. A réteg közepén húzóódó fekete sáv – az ásatók értelmezése szerint – egy óriási tűzhely faszenes nyoma lenne. A leleteloszlás tanúsága alapján ezt az értékelést is érdemes újragondolni, hiszen láthatóan két eltérő részre osztja a réteget.



3. ábra. Suba-lyuk: a 9–12. négyszögek leleteinek eloszlása a szintek és rétegek szerint.
A: a kitöltés keresztmetszete, a + az embermaradványok helyzetét jelöli (Kadić 1938b: 42, 0. sz. szelvény); B: a leletek darabszáma az egyes ásátási alapegységekben



4. ábra. Suba-lyuk: a kőipar horizontális eloszlása a 3-as számú rétegben, a leletek darabszáma (dőlt számok) az egyes négyszögekben (keretezett számok)

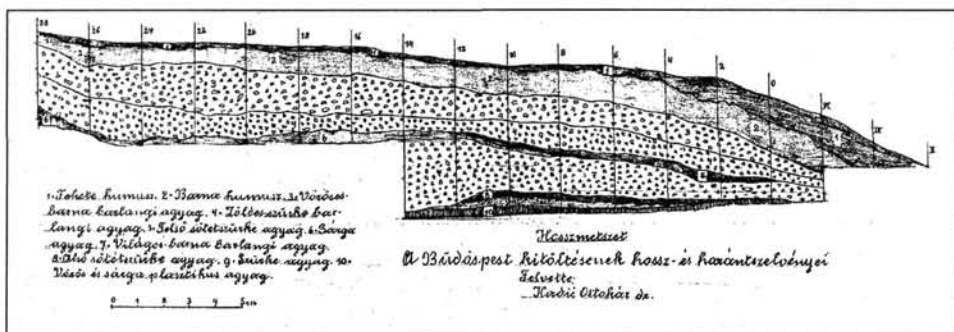
A másik példánkat a leletek topográfiai elhelyezkedésének rekonstruálása szolgálja. A 3-as számú, sárgászöld agyagrétegben a kőipar horizontális eloszlása (4. ábra) azt mutatja, hogy ebben a periódusban az ősemberek leginkább a barlang belsejét használták, a 20. négyszögtől hátrafelé. Érdekes azonban, hogy ettől élesen elválik egy másik régió a bejárat közelében, a 15–16. négyszögek, ahol szintén sűrűsödik a leletanyag. Felvetődik az az izgalmas kérdés, hogy itt vajon másfajta tevékenységet folytattak a barlang lakói, mint a belső térben? A négyszögek szerint elkülönített eszközei-
 tesek vizsgálata választ adhat erre is.

Büdös-pest

Ha a revízió nézőpontjából a Suba-lyuk az ideális képviselte, akkor a Büdös-pest a problémás, de azért jól használható lelőhely esetét példázza.

Ellentétben a Suba-lyukkal, ennek a barlangnak a feltárása nem folyamatosan történt, hanem kilenc különálló kampány alkalmával: 1906., 1913., 1916., 1922., 1925., 1926., 1927., 1930. és 1931. években (Kadić 1934: 60–63; Mester 1994: 123–124). A napvilágra került lelet-

anyagról gyűjtőleltár nem készült, vagy legalábbis semmi sem utal a létre. Szerencsére metszetrajzok vannak, legnagyobb részük publikálatlan. A múzeumi gyűjteményekben beletárolt kőeszközökön látható azonosító ezúttal nem sorszám, hanem egy, „arab szám / római szám” típusú jelölés. E jelölés formailag megegyezik azzal, amely a gyűjtőleltárakban az előkerülési helyet rögzíti, s amely „négyszög / mélység szint”-ként értendő.



5. ábra. Büdös-pest: a kitöltés hosszszelvénye
(publikálatlan rajz, Országos Földtani Múzeum)

Éppen ez az eltérés vezetett nyomra, hogy megtaláljuk a Suba-lyuk elveszettnek hitt szilánkanyagát. A szakirodalom úgy tartotta számon, hogy a Büdös-pest leletanyagában a mintegy 200 retusált kőeszköz mellett kb. 10 000 szilánk található (Vértes 1965: 124). Mivel a bükki moustérien iparok revíziójánál alapelveként tűztük ki, hogy a lelőhelyek teljes pattintott kőanyagát feldolgozzuk, elővettük ezt a tízezer szilánkot is. A vizsgálat során észrevettük, hogy az anyag három csoportra bontható az alapján, hogy a darabokon az azonosító egy szám (5616 db) vagy a fentebb említett jelölés (1412 db) vagy pedig nincs semmilyen azonosító (2494 db). Az első csoportot a Suba-lyuk eszközanyagával összevonva, s a barlang gyűjtőleltárával egyeztetve, bizonyosságot nyert, hogy itt a Suba-lyuk szilánkanyagára bukkantunk. Az így azonosított anyagot a múzeum paleolit-gyűjteményében elkülönítettük és visszahelyeztük eredeti lelőhelyéhez (Mester 1994: 71–72). A második csoport darabjai minden kétséget kizáróan a Büdös-pesthez tartoznak, hiszen ugyanilyen jelölés látható a barlangból előkerült kőeszközökön is. A harmadik csoportnál bizonyíthatatlan a hovatartozás, de nincs okunk kétségbe vonni a büdös-pesti származásukat, figyelembe véve a barlang feltárásának történetét.

A leletek előkerülési helyét a jelölést viselő 1781 darabnál lehet rekonstruálni a kitöltés hossz- és keresztmetszeteinek felhasználásával. Az alábbi nehézségekkel kell megbirkóznunk:

a) A jelölés csupán a négyszöget és a mélységi szintet adja meg, s nem ad információt a rétegről.

b) A hosszszelvényt (5. ábra) 28 m hosszan feltárt kitöltést mutat. A keresztmetszetek a 10., 14., 18., 22. m-nél nincsenek meg.

c) Mivel az ásás itt is 2 m x 2 m nagyságú négyszögekben és 1 m mélységi szintekben folyt, egy-egy ilyen blokkban gyakran több réteg is jelen volt.

d) Az eredeti hosszszelvényt a barlang hátsó felében jelölnek egy sárga agyagréteget (6-os számú), amely nem szerepel a publikációkban (Kadić 1934: 64, Fig. 27).

A d) pont alatti problémára a revízióknak fentebb ismertetett elvei adnak megoldást, miszerint az eredeti metszetrajzok jelöléseit tekintjük referenciának. A publikált metszeteken az 5-ös és a 6-os számú rétegeket láthatóan egynek vették mint felső kultúrreteget. Emellett szól, hogy mind a két agyagréteg hasonló jellegű, nem tartalmaztak mészkőtörmeléket, holott a szomszédos rétegek igen. Lefutásuk is rendkívül egyöntetű, az 5-ös még vastagságát tekintve is úgyszólván folytatása a 6-osnak. A megkülönböztetésük mellett is vannak érvek. Valamennyi érintett metszetrajz határozottan 6-os illetve 5-ös réteget jelöl. Színük sárga illetve sötétszürke, amely szintén nem áll közel egymáshoz. Gábori-Csánk V. és Kretzoi M. a barlang faunájának revíziójánál ugyancsak elkü-

lőniti e két réteget (Gábori-Csánk 1970: 6–7).⁶ A két réteg találkozása a 9–12. négyzetek területére esik, így a kérdést a 10. m-nél levő keresztmetszet dönthetné el, amely viszont hiányzik. Revízióknál különbözőeknek vettük őket.

Minthogy a leletek helyét csak négyzetg/mélységi szint formában ismerjük, ezeket az egységeket – nevezzük ásatási blokknak – kell réteghez kötnünk. A metszetrajzok alapján kidolgoztunk egy sémát az ásatási blokkok és a rétegek összefüggésére. Ebből a szempontból a blokkok 6 csoportba sorolhatók:

A: a fekete és a barna humusz (1-es és 2-es réteg) mindig együtt szerepel a legfelső szintekben;

B: a vörösesbarna barlangi agyag (3-as réteg) helyenként kitölti a blokkot;

C: ugyanígy a zöldesszürke barlangi agyag (4-es réteg) is sokszor kizárólagos;

D: a kitöltés közepén levő blokkokban mindig több réteg található;

D1: a felső sötétszürke agyag mindig együtt szerepel a felette és alatta lévő barlangi agyagokkal (4-es, 5-ös és 7-es réteg),

D2: ugyanígy a sárga agyag is (4-es, 6-os és 7-es réteg),

D3: a barlang elején néhány blokkban együtt van a zöldesszürke és a világosbarna barlangi agyag (4-es és 7-es réteg);

E: a világosbarna barlangi agyag (7-es réteg) jó néhány blokkban egyedüli réteg;

F: a kitöltés alján az alsó sötétszürke agyag együtt szerepel az alatta levő szürke agyaggal (8-as és 9-es réteg).

Ezek a csoportok sztratigráfiai egységeket jelentenek, amelyekben rekonstruálható a leletanyag eloszlása (6. ábra). Figyelemre méltó, hogy a B sztratigráfiai egységhez egyetlen lelet sem tartozik, tehát a 3-as réteg meddőnek tekinthető. Szintén meddőnek tarthatjuk a 9-es és 10-es rétegeket is abból a megfontolásból, hogy állatsontokat sem gyűjtöttek belőlük (Gábori-Csánk 1970: 6–7).

Mindezek alapján reális képet alkothatunk a 4-es, a 7-es és a 8-as rétegek köiparairól, amely támpontokat adhat annak valószínűsítéséhez, hogy a D1 illetve D2 sztratigráfiai egység köegyütteséből mi tartozhatott az 5-ös illetve 6-os rétegekhez.

A szakirodalom a Bűdös-pest esetében is meddő réteggel elválasztott két kultúr-réteg meglétéről szól (Kadić 1934: 64; Vértes 1965: 124). A leletanyag sztratigráfiai eloszlásának rekonstrukciója itt is helyreigazította ezt a téves megállapítást (7. ábra).

A szilánkanyag fentebb említett szétválasztása, a Suba-lyuk szilánkjainak kiemelése következtében újra kell vizsgálni azt a kérdést is, hogy a barlang a szeletai emberek eszközkészítő műhelye volt-e, ugyanis erre az egyik érvet éppen az eszközöknek a szilánkokéhoz viszonyított kis mennyisége nyújtotta (Gábori 1953: 39–40, 60; Simán 1988: 62). A 4-es réteg rekonstruált leletanyagán elvégzett technológiai vizsgálat nyomán úgy látjuk, hogy a barlang nem műhely volt (Mester 1994: 77–81, 1995).

Elgondolkodtató és további kutatásokra sarkall a barlang köiparának nyersanyag-eloszlása (8. ábra). A legelső, F sztratigráfiai egységben feltűnően magas a kvarcit nyersanyag aránya. Bár a kulturális besorolása kérdéses ennek az együttesnek, kissé archaikus ipar benyomását kelti (Mester 1994: 76). Hasonló jellegű pattintott köegyüttesek ismertek a Szeleta 2/b rétegében (Mester 1994: 83) és a Lambrecht-Kálmán-barlang 5. rétegében (Vértes 1953). Ez a jelenség azért izgalmas, mert Gábori-Csánk V. a Dunántúlon a Kiskevélyi-barlang és a Szelim-barlang legelső rétegében kvarciteszközös időszakos-paleolitikum meglétét jelzi, s ezzel kapcsolatban felveti egy idősebb, legalábbis Riss/Würm végi „kvarcit-horizont” létezésének gondolatát (Gábori-Csánk 1994: 87). A Szeleta 2-es számú, sötétbarna réteggel Ringer Á. (1993: 129) az Eem interglaciális (Riss/Würm) optimumával párhuzamosítja. A Lambrecht-Kálmán-barlang leleteit Vértes (1965: 105) a Riss/Würm végére helyezi, míg Kordos és

⁶ Kretzoi Miklós maga is dolgozott a barlang ásatásán (Kadić 1935: 193).

Ringer (1991: 527) szerint a „Hystrix-horizont” az Emiliani-féle 5a klimatozónával korrelálható, vagyis az utolsó eljegesedést megelőző meleg szakaszra tehető.

Sólyomkúti-sziklaüreg (Vidróczky-barlang)

Harmadik példánk azt az esetet képviseli, amikor a *hiányos dokumentációk* a revíziós munkát igen nagy nehézségek elé állítják, s a lehetőségeket szűk korlátok közé szorítják.

1906-ban, bükki kutatásaihoz hozzáfogva, Kadić O. végiglátogatta a Garadna- és a Szinva-völgy barlangjait. A Sólyomkúti-sziklaüreget ekkor az ősember nyomának megtalálása szempontjából érdektelennek tartotta (Kadić 1907: 338), így ásatására csak három és fél évtized elmúltával, 1942-ben kerített sort, amikor a kisméretű barlangüreg délnyugati felét fenéig feltárta. Kadić (1943: 57) rövid beszámolójában csak annyit említ, hogy a pleisztocén rétegekből emlésmaradványokat és 2 db gondosan megmunkált, jellegzetes moustérien kőeszközt gyűjtött. Rendelkezésünkre állnak az alap- és metszetrajok, valamint a gyűjtőleltár.⁷ Ez utóbbiban az eszköznek tekintett csonttöredékek és az edénycserepek mellett 4 db kőtárgy szerepel:

Szám	Megnevezés	Db	Réteg	Négyszög
1.	paleolitos hegy	1	alsó sárga agyag	7.
2.	paleolitos penge	1	felső barna agyag	11.
4.	mészköből készült korong	1	felső sárga agyag	5.
9.	szabályos tojásdad kavics	1	humusszal kitöltött gödör	9.

A Magyar Nemzeti Múzeum Paleolit-gyűjteményének leltárkönyvében viszont 5 tárgy szerepel a Sólyomkúti-sziklaüreg Kadić-féle ásatásából származóként (Pb 51/105–108 és Pb 51/141). A leltárkönyvből látszik, hogy ezeket Vértes L. leltározta be 1951-ben, kilenc évvel Kadić ásatása után. Az egyik lelet teljes biztonsággal azonosítható, mert a tojásdad kavics oldalán ma is látható a 9-es szám egy ráragasztott papírdarabkán. A mészköből készült korong nincs a gyűjteményben, a további négy kőeszköz közül kettő háromszögletű, hegyszerű típus, kettő pedig lapos, négyszögletes szilánk. Figyelembe véve, hogy Kadić milyen széles értelemben használta a „hegy” és „penge” terminusokat, bármelyik kettő lehet az 1942-es gyűjtőleltárban szereplő lelet. A másik kettő pedig származhat egy későbbi ásatásból, amelynek 1943 és 1951 között kellett lezajlania.

A lelőhely problematikájának szentelt legutóbbi tanulmányunkban is megállapítottuk, hogy az ideig nem találtunk megbízható információkat az 1942-es feltárásnál későbbi ásatásra nézve (Mester 2000: 86). Csupán három közvetett adatot ismertünk (Mester 1994: 94–95).

1. Az alaprajzon a barlang északkeleti felén az 1943-as ásatás területét jelölte be vízszintes vonalazással a rajz készítője (9. ábra).

2. A Bükk barlangjaiban végzett régészeti és őslénytani ásatások jegyzékében (Kordos 1983) szerepel Saád A. 1947-es évszámmal.

3. Vértes (1959: 74) az 1955-ben folytatott mintavételezéséről szólva megemlíti, hogy 1951-ben Gábori M. próbaásatást végzett a legalsó vörös rétegben.

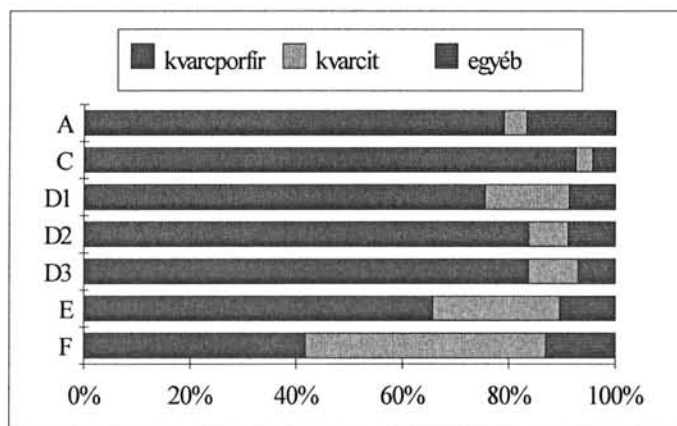
⁷ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 4. S. I.

								négy- szög							
szint	28	26	24	22	20	18	16	14	12	10	8	6	4	2	0
	27	25	23	21	19	17	15	13	11	9	7	5	3	1	
I	A (1)		A (1)	A (5)		A (1)		A (16)	A (18)	A (8)	A (8)		A (14)		
				A (8)	A (11)	A (12)	A (19)	A (9)	A (2)					A (1)	
II	D2 (6)		C (1)		C (6)	A (2)	A (1)	A (14)							
	D2 (7)		A (17)	A (17)	C (1)			A (1)							
III	D2 (8)				C (14)	C (48)	C (11)	C (8)	C (26)	C (6)		C (1)			
	D2 (15)	D2 (2)	C (41)	C (3)	C (81)	C (82)	C (334)	C (163)	C (112)			C (1)			
IV				D2 (1)	D2 (4)	D2 (6)	D2 (12)		D2 (3)	D1 (1)	D2 (1)		C (1)		
		D2 (1)			D2 (3)	.			D1 (22)	D1 (2)	D1 (1)	D1 (80)	C (60)	C (32)	
V								E (5)	E (11)	E (5)	E (3)	E (11)	D1 (11)	D3 (1)	D3 (27)
		E (3)								E (6)	E (5)	D1 (19)	D1 (59)	D3 (41)	
VI								F (3)	F (1)				F (7)	D3 (7)	D3 (10)
								F (9)	F (18)	F (22)	F (54)	F (27)	F (5)	E (4)	
VII															
VIII														E (14)	

6. ábra. Büdös-pest: séma a leletek előkerülési helyeinek sztratigráfiai rekonstrukciójához,
zárójelben a blokkban előkerült pattintott kövek darabszáma

sztratigráfiai egység	A revízió szerint			Vértess 1965: 287–288 szerint	
	réteg	teljes lelet- anyag (db)	beleltározott eszköz (db)	kultúrréteg	eszköz (db)
A	1,2	186	15		
C	4	1032	68		
D1	4,5,7	196	17	felső	117
D2	4,6,7	68	8		
D3	4,7	86	7		
E	7	67	17		
F	8	146	8	alsó	41
Összesen		1781	140		158

7. ábra. Büdös-pest: a kőipar eloszlása a sztratigráfiai egységek szerint



8. ábra. Büdös-pest: a nyersanyagok eloszlása a sztratigráfiai egységek szerint

Időközben több korabeli újságcikkre is bukkantunk, amelyek megerősítik egy 1943-as Kadić-féle ásatás létét. Az ifjúság turisztikai lapjában Kozma Géza budapesti gimnazista beszámol egy „kora őszi” kirándulásról, amikor a Solyomkúti barlangot keresték fel, amelyet éppen „dr. Kadić Ottokár egyetemi tanár” ásott. A hely leírása nem hagy kétséget afelől, hogy a Solyomkúti-sziklaüregről van szó. Minthogy a cikk 1944. ápr. 1-jén jelent meg, a kirándulás 1943 szeptemberében lehetett (Kozma 1944). A Pesti Hírlap 1943. szept. 29-i számának „Napi hírek” rovatában megjelent rövid tudósításból megtudjuk, hogy „Kadić Ottokár, az európai hírű barlangkutató” ásatásokat folytat a Bükkben, s „jelenleg a solymoskúti barlangban folyik a munka” (N. N. 1943). Végül Bánkúti Gábor 1943 decemberében dr. Kadić Ottokár professzorról ír, aki újra a bükki ősember nyomába eredt, s „a közelmúlt napokban a solymoskúti barlangban végeztetett ásatásokat” (Bánkúti 1943). Kozma Géza elmondja, hogy a leletek száma nem nagy, s értékes leletként három pattintott kalcedont és egy rendkívül finom festékescsészét említ. Ez utóbbi és egy kalcedon szilánk éppen az ő jelenlétük alatt került napvilágra. A régi publikációk nyomán tudjuk, hogy a „kalcedon” alatt valószínűleg kvarcporfirt

kell értenünk, de ez a szilánk tartozhat a neolitikumba is, hiszen a lelőhelyen a Bükki kultúra emlékei is előkerültek (Korek–Patay 1958: 11).

Saad A. 1947-es ásatásáról szóló beszámolót eddig nem találtunk. Korek J. és Patay P. (1958: 11) szerint Nemeskéri Jánossal dolgozott a barlangban. Saad és Nemeskéri 1947-ben a Szeletában kutattak együtt, s a publikációban nem említik, hogy ugyanakkor más lelőhelyet is feltártak volna (Saad–Nemeskéri 1955). Ez persze önmagában még nem bizonyíték ellene. Mellette szólhat viszont, hogy Vértes L. (1965: 331) Saad szóbeli közlésére hivatkozva számol be mamutmaradványok előkerüléséről a barlangban. Saadnak a miskolci Herman Ottó Múzeumban őrzött feljegyzései között azonban semmilyen utalást nem találtunk egy ilyen feltárássra. A Szeletán kívül még egy lelőhelyről tudunk, ahol Saad A. ásatásokat folytatott 1947-ben, nevezetesen a Kőlyuk-barlangban Megay G. közreműködésével. Erről a feltárásról részletes dokumentációt készített.⁸

A Gábori-féle próbaásatásról Vértes L. a fentebb idézett helyen kívül is tesz említést. Az Istállósközi-barlangban 1951. IV. 12. és VI. 11. között végzett ásatásain készített feljegyzéseiben⁹ utal arra, hogy a feltárás idején mellék munkák folytak. A felsorolásban szerepel: „*Vidróczy-barlang Gábori M. 1 hét*”. Ugyanezen dokumentációban találunk egy feljegyzést egy 1951. X. 21-i bükki bejárásról. Ebből megtudjuk: „*dr. Saad Andorral megnéztük a Vidróczyi barlangot (másnéven: Súlyomkúti sz. üreget). Megállapítottuk, hogy a nyári próbaásás alkalmával Gábori nem vette észre, hogy egy már ásott barlangban dolgozik, nem vette észre a kultúrteget, sem a rétegprofilból kiálló – csákánnyal megsértett – fosszilis csontot.*” Egy másik dokumentáció ennek ellentmond. Gábori M. rövid hivatalos jelentésben számol be arról, hogy 1951. április elején – a megbízást teljesítve – próbaásatást végzett a Kőlyuk barlangban, s a munka befejeztével átmege az Istállósközi-barlang ásatására.¹⁰ Az 1990-es évek elején kérdésünkre Gábori M. szóban is megerősítette, hogy soha nem ásott a Súlyomkúti-sziklaüregben.

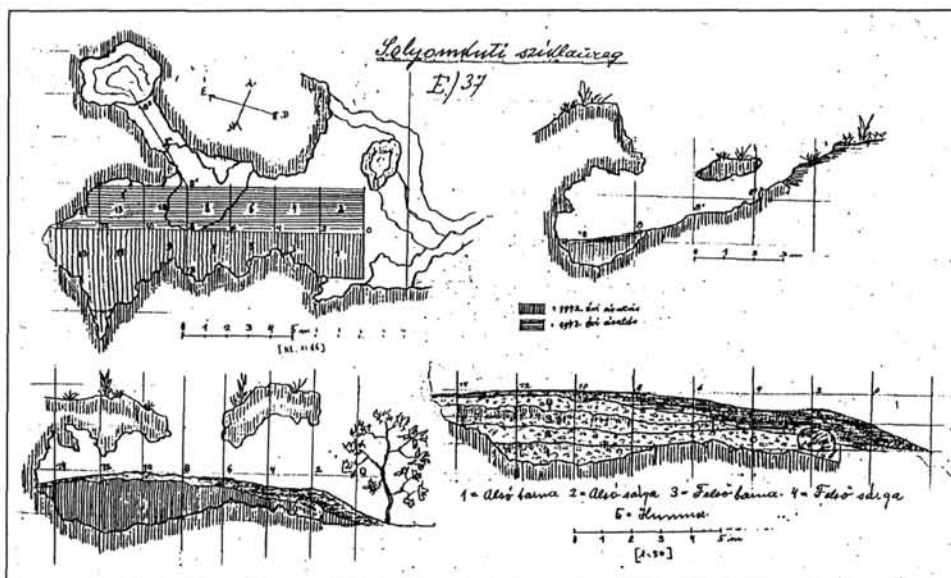
A lelőhely szerény régészeti anyagának különös jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy a négy pattintott kőszköz közül kettőnek a nyersanyaga egy sajátos kovaféle, amelynek származási helye a lengyelországi Świeciechów környéke, mintegy 400 km-re a Bükktől. E négy lelet előkerülési helyéről jelenleg annyit tudunk, hogy kettőt biztosan 1942-ben tártak fel a gyűjtőleltárban megjelölt négyszögben és rétegben, a másik kettőt pedig nagy valószínűséggel 1943-ban a barlang másik felében. Sajnos azonban nem dönthető el minden kétséget kizáróan, hogy melyik kettő a biztos és melyik kettő a bizonytalan, mert a gyűjtőleltárban nincs bejegyzés az eszközök nyersanyagáról.

Az 1942-ben talált két eszköz nem azonos négyszögben és nem azonos rétegben feküdt (l. fentebb). Megjegyzendő, hogy Vértes (1959: 26) szerint a felső barna és az alsó sárga egybetartozik, azaz egy barna színű, lefelé világosodó réteget alkot. A faunisztikai adatok hiányában a rétegek kronológiai helyzete is bizonytalan. A gyűjtőleltárban az 1942-es ásatás állatcsontjainak előkerülési helyét is rögzítették, de paleontológiai feldolgozásukról nincs tudomásunk. A barlangi medvecsontok (Vértes 1965: 331) nem döntik el a kérdést, mert ez a faj dominánsan jelen van mind a Suba-lyuk 11. rétegében (Bartucz et al. 1938) – középső-paleolitikus iparral –, mind az Istállósközi-barlangban (Vörös 1984) – felső-paleolitikus iparral.

⁸ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 297. K. IV.

⁹ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 30. I.I.

¹⁰ Magyar Nemzeti Múzeum Adattár 227. M.IV. és 297. K. IV.



9. ábra. Solyomkúti-sziklaüreg: a barlang alaprajza és hosszmetszete
(publikálatlan rajz, Országos Földtani Múzeum)

A revízió ezen korlátai miatt többféle kronológiai-kulturális értelmezés lehetséges a lengyelországi kovának e barlangban való felbukkanását illetően (Mester 2000). Bizonyos érvek mellett szólnak, hogy ez a két eszköz egy középső-paleolitikus – valószínűleg Bábonyien kultúrájú – embercsoport itt-tartózkodásának tanúja. Más érvek a felső-paleolitikus Aurignacien kultúrához sorolják őket. Bízunk benne, hogy új ismeretek birtokában majdan egy újabb revízió előrelépést hoz e probléma megoldásában is.

IRODALOM

Bartucz L.–Dancza J.–Hollendonner F.–Kadić O.–Mottl M.–Pataki V.–Pálosi E.–Szabó J.–Vendl A.

1938 A cserépfalui Mussolini-barlang (Subalyuk). *Geologica hungarica*, Ser. palaeont. fasc. 14., Magyar királyi Földtani Intézet, Budapest

Bánkuti G.

1943 A bükki ősember nyomában. *Friss Újság*, 48. évf., 287. sz. 1943. dec. 19., 6.

Dobosi, V. T.

1995 Eger-Kőporostető. Révision d'une industrie à outils foliacés. In: *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. Paléo – Supplément N° 1, Juin 1995.* 45–55.

Dobosi, V. T.–Vörös, I.

- 1979 Data to an evaluation of the finds assemblage of the Palaeolithic paint mine at Lovas. (Adatok a lovasi őskori festékbánya leletegyüttesének értékeléséhez.) *Folia Archaeologica*, 30, 7–26.
- 1986 Chronological revision of the Pilisszántó-Rock-shelter II. (A Pilisszántói II. kőfülke kronológiai revíziója.) *Folia Archaeologica*, 37, 25–45.
- 1987 The Pilisszántó I. Rock-shelter revision. (A Pilisszántói I. sz. kőfülke revíziója.) *Folia Archaeologica*, 38, 7–64.

Gábori, M.

- 1953 Солотвейская культура Венгрии. (Le Solutréen en Hongrie.) *Acta Archaeologica Acad. Sci. Hung.*, 3, 1–68.
- 1954 A pilisszántói kőfülke magdaleni kultúrája és eredete. (Мадленская культура каменной ниши в Пилишсанто и её происхождение.) *Archaeológiai Értesítő*, 81, 3–9.
- 1976 Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Esquisse historique. *Akadémiai Kiadó, Budapest*, 278.

Gábori-Csánk, V.

- 1970 C-14 dates of the Hungarian Palaeolithic. *Acta Archaeologica Acad. Sci. Hung.*, 22, 3–11.
- 1994 Le Jankovichien. Une civilisation paléolithique en Hongrie. *E.R.A.U.L.* 53, Liège, 198.

Gáboriné Csánk V.

- 1980 Az ősember Magyarországon. Gondolat, Budapest, 265.
- 1984 A Remete Felső-barlang és a „dunántúli Szeletien”. (Die Remete Obere Höhle und das transdanubische Szeletien.) *Budapest Régiségei*, 26, 5–32.

Kadić O.

- 1907 Adatok a szinva-völgyi diluviális ember kérdéséhez. *Földtani Közlöny*, 37, 333–345.
- 1914 A barlangok kutatásáról. *Barlangkutatás*, 2: 3, 124–132.
- 1915a A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. *A Magyar kir. Földtani Intézet Évkönyve*, 23: 4, 151–278.
- 1915b A barlangok kubikoló és fogásos ásatásáról. *Barlangkutatás*, 3: 2, 92–94.
- 1934 A jégkor embere Magyarországon. *Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn*. A Magyar kir. Földtani Intézet Évkönyve, 30: 1, 3–147.
- 1935 Barlangkutatások és őslénytani gyűjtések. (Jelentés az 1926–1927. évben végzett felvételekről.) *A Magyar kir. Földtani Intézet Évi Jelentései az 1925–1928. évekről*, 191–196.
- 1938a A rendszeres ásatások és módszerük. In: *Bartucz et al.* 1938: 20–26.
- 1938b A barlang helyrajzi, morfológiai és rétegtani viszonyai. In: *Bartucz et al.* 1938: 27–46.
- 1938c Ősrégészeti eredmények. In: *Bartucz et al.* 1938: 105–154.
- 1943 A magyar barlangkutatás állása az 1942. évben. *Barlangvilág*, 13, p. 52–58.

Kordos L.

- 1983 A Bükk barlangjaiban végzett régészeti és őslénytani ásatások kronológiai áttekintése (1882–1978). In: *Sándor A.* (szerk.): *Bükki Nemzeti Park. Kilátás a kövekről*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 172–175.

Kordos L.–Ringer Á.

- 1991 A magyarországi felső-pleisztocén Arvicolidae-sztratigráfiájának klimato- és archeosztratigráfiai korrelációja. (Climatostratigraphic and archeostratigraphic correlation of Arvicolidae stratigraphy of the Late Pleistocene in Hungary.) A Magyar Állami Földtani Intézet Évi Jelentése az 1989. évről (1991), 523–534.

Korek J.–Patay P.

- 1958 A Bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum, Budapest, 53. (Régészeti Füzetek Ser. II, 2)

Kozma G.

- 1944 A sólyomkúti barlang. Ifjúság és Élet, XIX. évf. 15. sz. 1944. ápr. 1., 175.

Mester Zs.

- 1989 A Subalyuk-barlang középső paleolitikus iparainak újraértékelése. (La réévaluation des industries du Paléolithique moyen de la grotte Subalyuk.) Folia Archaeologica, 40, 11–35.
- 1994 A bükki moustérien revíziója. Kandidátusi értekezés, Budapest, 132.
- 1995 Le matériel lithique de la grotte Büdöspeszt : faciès d'atelier ou industrie intermédiaire ? In: Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991. Paléo – Supplément N° 1, Juin 1995, 31–35.
- 2000 Sur la présence du silex de Świeciechów dans l'Abri de Sólyomkút (montagne de Bükk, Hongrie). Praehistoria, 1, 83–93.

N. N.

- 1943 Az ősember nyomainak kutatása a Bükkben. Pesti Hírlap, LXV. évf. 220 (21. 135) 1943. szept. 29., 6.

Ringer Á.

- 1993 Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik. Felső-pleisztocén folyó-teraszok, löszök és barlangi üledékek kronosztratigráfiai rendszere. Kandidátusi értekezés, Miskolc, 163.

Saad A.–Nemeskéri J.

- 1955 A Szeleta barlang 1947. évi kutatásainak eredményei. Folia Archaeologica, 7, 15–21.

Simán K.

- 1988 Települési formák Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén a paleolitikum idején. (Palaeolithic settlement pattern in county Borsod-Abaúj-Zemplén.) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 25–26, 55–67.

Vértes L.

- 1953 Az alsó paleolitikum emberének első biztos eszközelete Magyarországon. Archaeológiai Értesítő, 80, 17–25.
- 1956 Problemkreis des Szeletien. Slovenská Archeológia, 4, 328–340.
- 1958 Beiträge zur Abstammung des ungarischen Szeletien. Folia Archaeologica, 10, 3–15.
- 1959 Untersuchungen an Höhlensedimenten. Methode und Ergebnisse. Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum, Budapest, 176. (Régészeti Füzetek Ser. II, 7)
- 1965 Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 385. (A Magyar Régészet Kézikönyve I.)

Vörös, I.

1984 Hunted mammals from the Aurignacian cave bear hunters' site in the Istállóskő Cave. (Az Istállóskői-barlang aurignaci barlangi medve vadásztelep zsákmányállatai.) *Folia Archaeologica*, 35, 7–31.

RÉVISION ARCHÉOLOGIQUE DE GISEMENTS SOUS GROTTES PALÉOLITHIQUES DE LA MONTAGNE DE BÜKK: TROIS EXEMPLES

La science est de nature à s'évoluer d'une manière continue dont la conséquence est l'acquisition des connaissances nouvelles, l'amélioration des méthodes et des approches. Suite de cette évolution, il est nécessaire de réviser, de temps en temps, les matériels anciens à la lumière de l'état actuel des connaissances.

La révision archéologique des gisements sous grottes paléolithiques de la montagne de Bükk peut s'appuyer sur les documentations provenant des fouilles systématiques entreprises selon la méthode élaborée par O. Kadić. Heureusement, cette méthode fut publiée à plusieurs reprises (Kadić 1914, 1915a: 157–158, 1915b, 1938a: 24–26). Elle consiste à excaver le remplissage suivant le carroyage et les niveaux de profondeur et à enregistrer les conditions de mise au jour des pièces dans l'inventaire de fouilles, ainsi qu'à enregistrer les coupes verticales sur dessins. Pour la révision du site, c'est-à-dire pour la reconstitution de la provenance des objets, nous devons utiliser ces inventaires et ces coupes.

A travers nos expériences acquises pendant la révision de trois gisements, les grottes Suba-lyuk et Büdös-pest et l'Abri de Sólómkút, nous présentons les possibilités et les limites de la révision archéologique.

La grotte Suba-lyuk représente le cas idéal: fouillée au cours d'une campagne en 1932, elle a l'inventaire et nombreuses coupes longitudinales et transversales. La provenance des pièces est bien reconstituée. Elle prête aux études modernes pour faire nouvelles approches.

La grotte Büdös-pest représente le cas d'un gisement où la provenance des pièces est reconstituée sous certaines réserves: fouillée pendant neuf campagnes entre 1906 et 1931, elle a nombreuses coupes mais sans inventaires. Quand même, on peut faire certaines études modernes sur le matériel lithique.

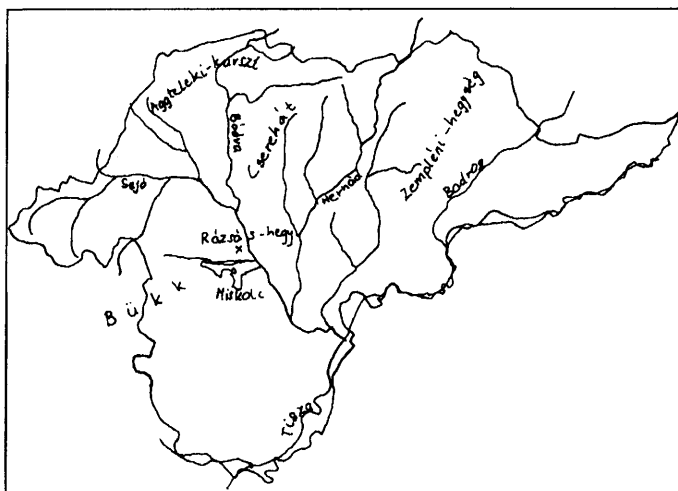
L'Abri de Sólómkút est l'exemple d'un gisement dont la documentation est incomplète: il est fouillé pendant deux campagnes (au moins), mais on dispose seulement l'inventaire et les coupes de l'une des campagnes. A cause de cela, la reconstitution de la provenance des pièces pose de problèmes considérables, dont l'incertitude de l'interprétation de la présence des outils taillés en silex de Świeciechów d'origine de Pologne.

Zsolt Mester

MISKOLC-RÓZSÁS-HEGY KÉSŐ-PALEOLITIKUS LELETEI

RINGER ÁRPÁD–LENGYEL GYÖRGY

A Rózsás-hegy Miskolc északi határában, a 26-os főút Sajószentpéter felé vezető szakaszától nyugatra, a városi temető fölött található (1. térkép). A lelőhely 208 m tszf magasságú teraszon helyezkedik el, teljes kiterjedése ismeretlen, a terepbejárások alapján a leletek legsűrűbb előfordulása a 207-es szintvonal fölött figyelhető meg.



1. térkép

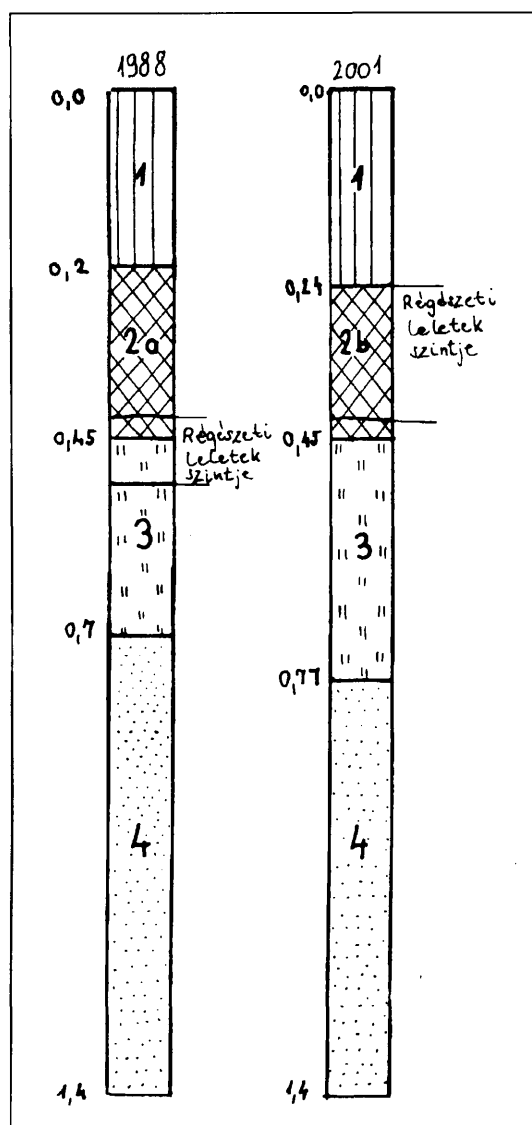
1988-ban Ringer Á. gyűjtött szórványokat és végzett régészeti feltárást a lelőhelyen.¹ A felszínen gyűjtött leletegyüttes 441 db pattintott követ, egy festékrögöt és egy csontdarabot tartalmaz. A szelvényekből 60 db koválet és 4 db festékrög, valamint egy kagylóhéjtöredék látott napvilágot. A második ásatást 2001 nyarán végeztük, ekkor 173 db lelet került a Herman Ottó Múzeum gyűjteményébe.

Sztratigráfia

A lelőhelyen négy réteget különböztettünk meg (1. ábra):

- 1.) sötétszürke színű művelt talajszint,
- 2.) a) csernozjom-barna erdőtalaj,
b) barna erdőtalaj,
- 3.) okkersárga löszvályog,
- 4.) világossárga homok.

¹ Ringer 1991.



1. ábra. Miskolc-Rózsás-hegy sztratigráfiája.

1988-as ásatás: 1. sötétszürke színű művelt talajszint, 2.a) csernozjom-barna erdőtalaj, 3. okkersárga löszvályog, 4. világossárga homok.

2001-es ásatás: 1. sötétszürke színű művelt talajszint, 2.b) barna erdőtalaj, 3. okkersárga löszvályog, 4. világossárga homok

Az 1988-as ásatás alkalmával régészeti leletek a löszvályog és a csernozjom-barna erdőtalaj határán helyezkedtek el 40–50 cm mélységben, 10 cm vastagságban. 2001-ben, az előző feltárás szelvényeitől 20 m távolságra és relatíve 1 méterrel magasabban lévő szelvényben a régészeti kultúrréteg 25 és 40 cm között húzódott a barna erdőtalajban. Ringer Á. szerint a löszvályog pleisztocén végi képződmény, a csernozjom-barna erdő-

talaj genetikája a holocén kezdetéhez köthető.² E rétegsorozat kialakulásában fontos szerepet játszott a homokon lerakódott löszös szediment. A pleisztocén végén a száraz-földi jégtakaró visszahúzódásával párhuzamosan az éghajlat rövid lehűlési és felmelegedési periódusokkal fokozatosan csapadékosabbá és enyhébbé vált, a löszképződés. A megnövekedett csapadékmennyiség hatására a lösz vályogosodott, majd a talajképződés alapkőzeteként játszott szerepet. Így a barna erdőtalaj alsó része az egykori lösz, felső része pedig az újonnan képződött talaj. Ebből arra következtethetünk, hogy a kőeszközök eredetileg a löszben feküdtek, s az áttalajosodással kerültek a barna erdőtalajba. Megerősíti feltételezésünket az a tény is, hogy a pattintott leleteken az elkészítésüket követően keletkezett fagyrepedéseket figyelhetünk meg, ezért a leletanyag mindenképpen idősebb kell legyen az utolsó Dryas (III.) fázisnál. A rétegsor tetején található szürke talaj antropogén, a barna erdőtalaj művelés hatására átalakult változata.

A leletanyagot két részre bontva dolgoztuk fel, külön vizsgáltuk a szórvány és az ásatási leleteket.³ Megfigyeléseink során kiderült, hogy e két csoport összetartozik, s jelen tanulmányban eredményeinket összefoglalva közöljük.

Nyersanyagok⁴

A pattintásra használt könyersanyagokat a lelőhelyhez viszonyított forrásuk távolsága alapján három csoportba osztottuk: helyi, regionális és idegen/egzotikus (2. és 3. ábra).

Helyi eredetűek forrása a lelőhely körül egy 10 km-es körben található meg. Legnagyobb hányadát Miskolc-Tapolca és az Ávas-hegy között finom és durva szövetű változatban egyaránt előforduló hidro- és limnokvarcitok alkotják (a táblázatokban összefoglaló néven hidrokvarcitként szerepelnek). További nyersanyag a Bükk-szentlászló környékén gyűjthető üveges kvarcporfir, a Sajó és a Bódva hordalékából származó kavics, faopál, pala és kovásodott fa.

Regionális nyersanyagok csoportjába az 50 km-es körben megtalálható kovaféle-ségeket soroltuk. Ez magában foglalja a Zemplén területéről származó hidrotermális és limnikus eredetű kőzeteket, korláti hidrokvarcitot, tokaji obszidiánt, kővelőt, porcelanitot és dél-bükki szarukövet. Részben ide tartozik legközelebbi előfordulása alapján a Hernád kavicstakarójában megjelenő radiolarit, valamint a Tisza hordalékában található kárpáti kvarcit is.

Egzotikus vagy *idegen* eredetűek az 50 km-es körön kívül fellelhető könyersanyagok (szlovákiai radiolarit, mátrai hidrokvarcitok, kárpáti 1-es típusú obszidián, északi tűzkő).

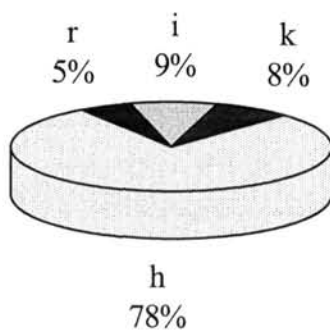
Származásuk szerint meg nem határozható nyersanyagokat összefoglaló néven a *kovák* csoportjába soroltuk. Fontos megjegyezni, hogy a darabok nagy része nagyon hasonlít a helyi hidrokvarcithoz.

² Ringer 1991.

³ Lengyel 2000.

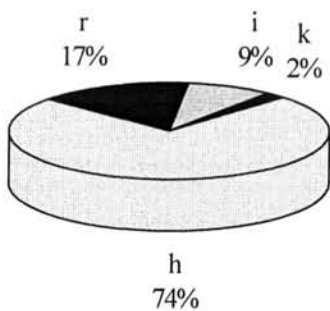
⁴ A nyersanyagokat Ringer Á. határozta meg.

Az ásatás leleteinek nyersanyagmegoszlása származás szerint



2. ábra. Jelmagyarázat: *h* = helyi, *r* = regionális, *i* = idegen, *k* = kova

A szórvány leleteinek nyersanyagmegoszlása: származás szerint



3. ábra. Jelmagyarázat: *h* = helyi, *r* = regionális, *i* = idegen, *k* = kova

Leletfeldolgozásunkban fontos szempont az eszközkészítési folyamat, a művelet-sor (*chaîne opératoire*)⁵ és egyes fázisainak értelmezése. Ritka az ilyen irányú technológiai megfigyelések alkalmazása a hazai kutatásban, ezért szeretnénk rávilágítani a pattintott kövek technológiai elemzésének információértékére egy leletegyüttes feldolgozása kapcsán.

Pengék

A pengék többsége sima, pontszerű és vonalszerű talontípussal rendelkezik, kisebb részükön a pengeleválasztás gondosabb előkészítésére utaló *en éperon* (V. tábla 4.), facettált, preparált-töredezett és *dièdre* talon látható (4. és 5. ábra). A bulbus a legtöbb esetben egyáltalán nem, vagy csak enyhén emelkedik ki, s általában széles területet foglal el a hátoldalon. Ezek a nyomok a közvetlen ütéssel használt lágy ütő (fa, csont vagy agancs) jellegzetességei.⁶ A *lèvre* megjelenése alátámasztja ezeket a következtetéseinket, hiszen általában faütő használatakor keletkezik. A *lèvre* a penge talonjának hátoldal felőli, ajakszerűen kiemelkedő vékony pereme, amely fölött általában nem látható bulbus és ütközési pont. Létrejöttében fontos szerepet játszik – a kemény ütővel ellentétben –, hogy a faütő nem egy pontban érintkezik a leütési felszínnel, hanem annak peremében megakadva felületen megoszló erőrendszerrel választja le a pengét a magkőről.⁷ Az előlapokon uralkodóan egyirányú leválasztások húzódnak, néhány esetben megfigyelhetők az ellentétes és az egymásra merőleges irányú negatívok is (6. ábra). A korábbi leválasztások iránya az esetek többségében megegyezik a penge leválasztásának irányával, de felbukkannak a darabok hossz tengelyére merőleges negatívok is, melyek a magkövek *débitage*-felszínének kiigazításakor leválasztott szilánkok negatívjai.

A fentebb említett karakterek az egy leütési felszínű, unipoláris magkövek használatát tükrözik az iparban szóróványosan előforduló két leütési felszínnel rendelkező magkövekkel szemben.

A leletanyagban felbukkanó pattintási hiba a *réfléchi*, az *outrépassé* és a *nacelle* (1. táblázat).

Réfléchi hiba előfordul kemény és lágy ütő használatával egyaránt (VIII. tábla 2.). Kellő ütőerő hiányában a leválasztás során meginduló hasadás az ideális állapotnál hamarabb fut ki a magkö *débitage*-felszínére, így a penge síkjára merőleges, töréshez hasonló felület keletkezik a lepattintott darab disztális végén.⁸

Az előbb vázolt pattintási hiba ellentéte az *outrépassé*, amely a magkö leütési felszínére érkező túlméretezett ütőerő hatására keletkezik (VIII. tábla 1.). Az anyaghasadás túlszalad a *débitage*-felszínen és leválasztja a magkö leütési felszínével szemben lévő részét is. Ennek következtében az *outrépassé* pengének egy erősen ívelt, majdnem vízszahajló hátlapja alakul ki.⁹

⁵ A fogalommal kapcsolatban lásd: *Pelegrin et al* 1988.; *Holló et al* 2001. (sajtó alatt)

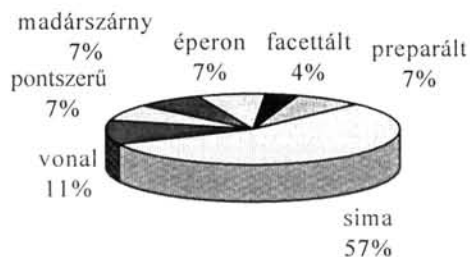
⁶ *Inizan et al* 1999; 74.; *Tixier* 1982; 15.; *Pelegrin* 2000.

⁷ *Inizan et al* 1999; 36, 144. *Tixier* 1982; 15.

⁸ *Inizan et al* 1999; 36.

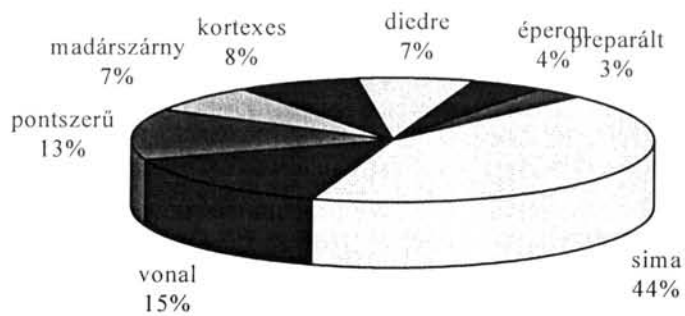
⁹ *Inizan et al* 1999; 36., 149–150.

Az ásatás pengéinek talontípusai



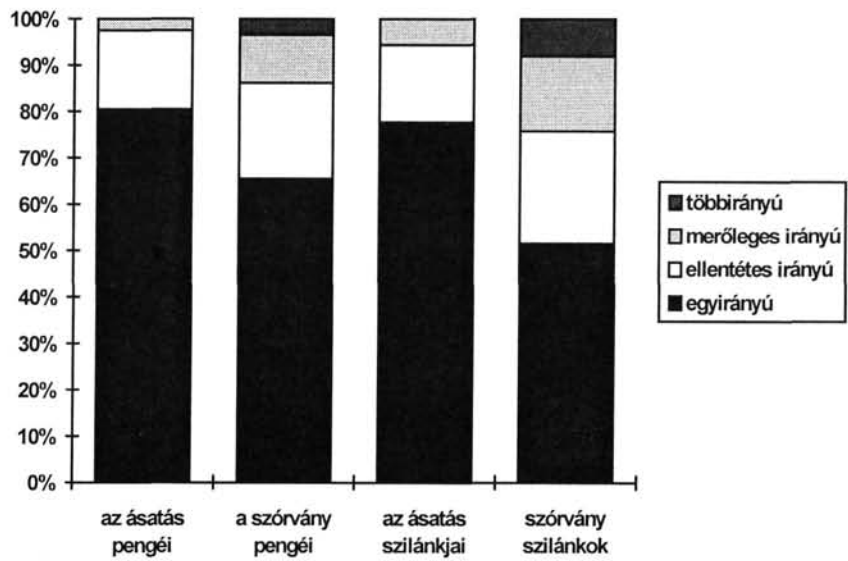
4. ábra

A szórvány pengéinek talontípusai



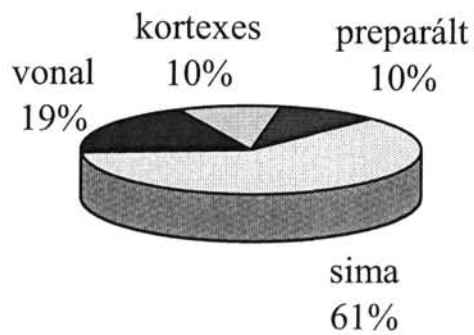
5. ábra

Leválasztási irányok az előlapokon



6. ábra

Az ásatás szilánkjainak talontípusai



7. ábra

1. táblázat: Pattintási hibák számaránya a leletanyagban [db]

termék	előkerülés	státus	réfléchi	outrepassé	nacelle
	ásatás	eszköz	1	–	–
pengék		nem eszköz	6	–	–
	szórvány	eszköz	3	1	1
		nem eszköz	4	1	1
	ásatás	eszköz	–	–	–
szilánkok		nem eszköz	7	3	–
	szórvány	eszköz	2	–	–
		nem eszköz	10	2	–

2. táblázat: Nyersanyagmegoszlás

Nyersanyagok [db]	ásatás	szórvány
Hidrokvarcitok	130	289
Kvarcporfir	38	16
Obszidián	1	6
Északi tűzkő	15	12
Radiolarit	3	7
Kvarcit	28	17
Opál	7	15
Kővelő	0	4
Szarukő	0	2

A *nacelle* a bulbusból kiinduló repedés által a penge hátlapjából kipattant szilánk, amely előlapján jellegzetes, a bulbuson előforduló hullámok vagy annak negatívjai láthatók (VIII. tábla 3.).¹⁰

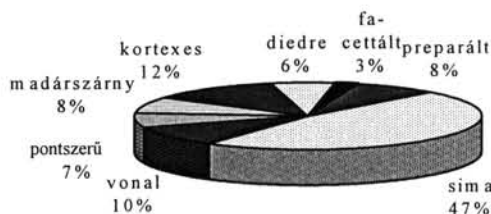
A rendelkezésünkre álló adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a pengekészítés folyamatában közvetlen ütéssel, lágy ütéssel, a leütési felszín éles peremének sorjázása – és ritkán preparációja – után választották le a pengéket a preferált unipoláris magkövekről, a débitage-felszín sorozatos újraformázásával.

Szilánkok

A legtöbb szilánkon sima talon látható, ritka a vonalszerű, a kortexes és a preparált-töredezett típus (7. és 8. ábra). A nagyobb szilánkokon a bulbus erősebben, széles sima talon kíséretében, jól látható ütközési ponttal együtt jelentkezik. Ezek mind a kemény ütő használatának nyomai. A szilánkok előlapjain jellemzően egyirányú negatívok húzódnak, az ellentétes és a többirányú leválasztások kevésbé jellegzetesek (1. táblázat). Nagy részük pengemagkövek *débitage*-felszínéről származik, számos esetben szabályos pengenegatívok futnak az elülső oldalaikon. Sokuk kortexes, néhány darab pengemagkő-kialakítás és leütési felszín megújítás (*éclat de ravivage*) során keletkezett (VIII. tábla 4, 5.).

¹⁰ Inizan et al 1999; 36.

A szórvány szilánkok talontípusai



8. ábra

A szilánkok többsége a pengetechnológia mellékterméke, egy részüket a magkövek formázásakor választották le, más részüket pedig a pengekivétel során adódó nehézségek kiküszöbölésekor pattintották le a magköről, majd felhasználták őket eszközkészítésre és eszközként egyaránt.

Magkövek

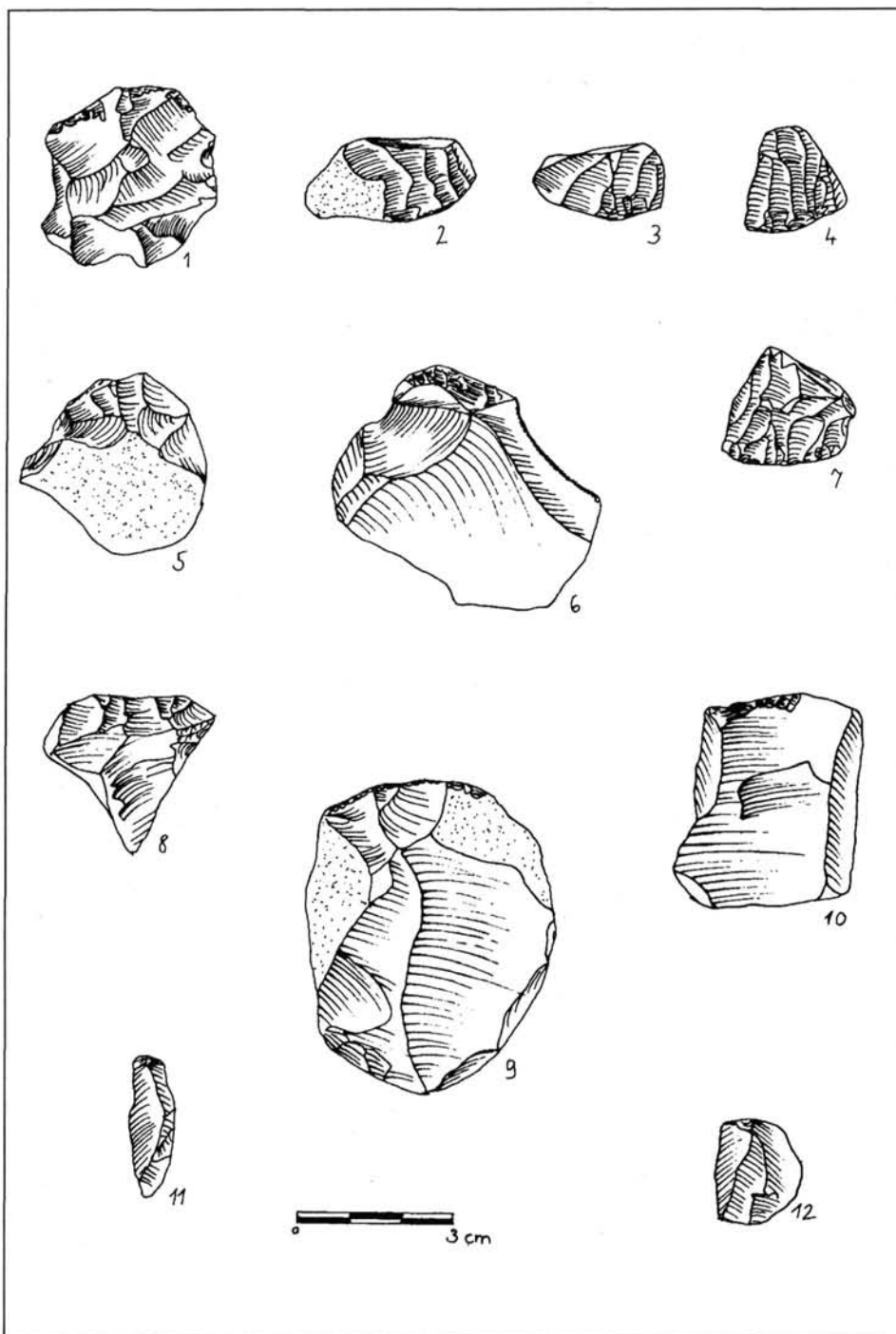
A magkövek többsége unipoláris, 3–4 cm-es méretűk elhasznált állapotukat tükrözi (IV. tábla 2, 4–7, I. tábla 4, 7.). Ezt igazolja az egy mérettartományba tartozó legkisebb egész penge és a magkövek *débitage*-felszínén található legkisebb pengenegatív hossza. Ahhoz, hogy a magkövek ily mértékben kiaknázhatóak legyenek, néhány penge eltávolítása után megújítani, újraformálni kell a leütési- és *débitage*-felszíneket. A szilánanyagban mindkét műveletre találunk példát: a *débitage*-felszín frissítésére a szilánkokon látható pengenegatívok és a pengék előlapján megfigyelhető *débitage*-tengelyre merőleges leválasztások nyomai utalnak; a leütési felszín megújításának jellegzetes maradványa az *éclat de ravivage* (VIII. tábla 4, 5.). A pengemagkövek mellett két darab szilánkmagkő is található. Egyikük olyan pengemagkő, amelyről egy nagyobb szilánkot választottak le, a másikon nincs nyoma penge-*débitage*-nak.

Így a penge, a szilánk és a magkő technológiai jellemzőinek összeillesztéséből felvázolhatunk egy, az ipart általánosan leíró műveletsort. Az eszközök előállításához a nyersanyagokat olyanná formálták, hogy azokról pengéket lehessen leválasztani (kortex eltávolítása, pattintásra alkalmas felületek kialakítása). Ezt a műveletet – a leletanyagban található kőütők alapján – kvarcitkaviccsal végezték mindaddig, míg eljutottak az első penge lepattintásához. Ekkor ütőt cseréltek (kő helyett fa, csont vagy agancs) és a magkő éles peremének sorjázása után előállították az első pengét. A nagyobb darabok lepattintása előtt néha a sorjázáson kívül egy kiemelkedő részt is kialakítottak a magkő peremén (*en éperon* keletkezése) az üto pontos becsapódásának érdekében. Ha nem kínálkozott tovább alkalmas felület pengekészítéshez – mert a preparációk tönkretették a leütési felszínt vagy a pattintási hibák deformálták a *débitage*-felszín alakját – akkor újra kvarcitkaviccsal, esetleg változatlanul lágy ütővel újraformálták a magkövet. Pengéket addig

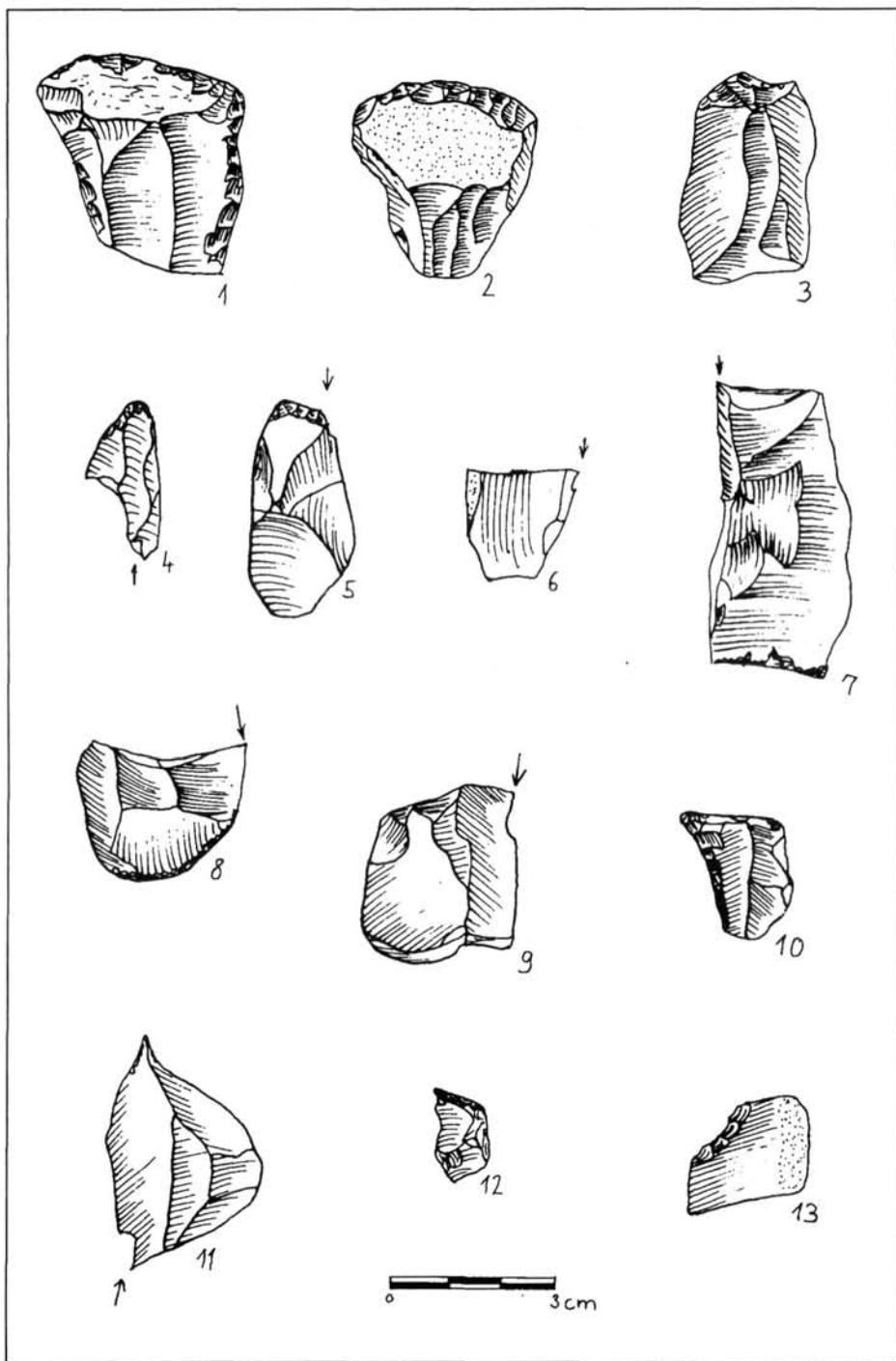
állítottak elő, míg a magkövek alkalmatlanná nem váltak a használatra. Így a pengékből, elhasznált magkövekből és szilánkokból végül eszközt készítettek.

Kőeszköztípusok

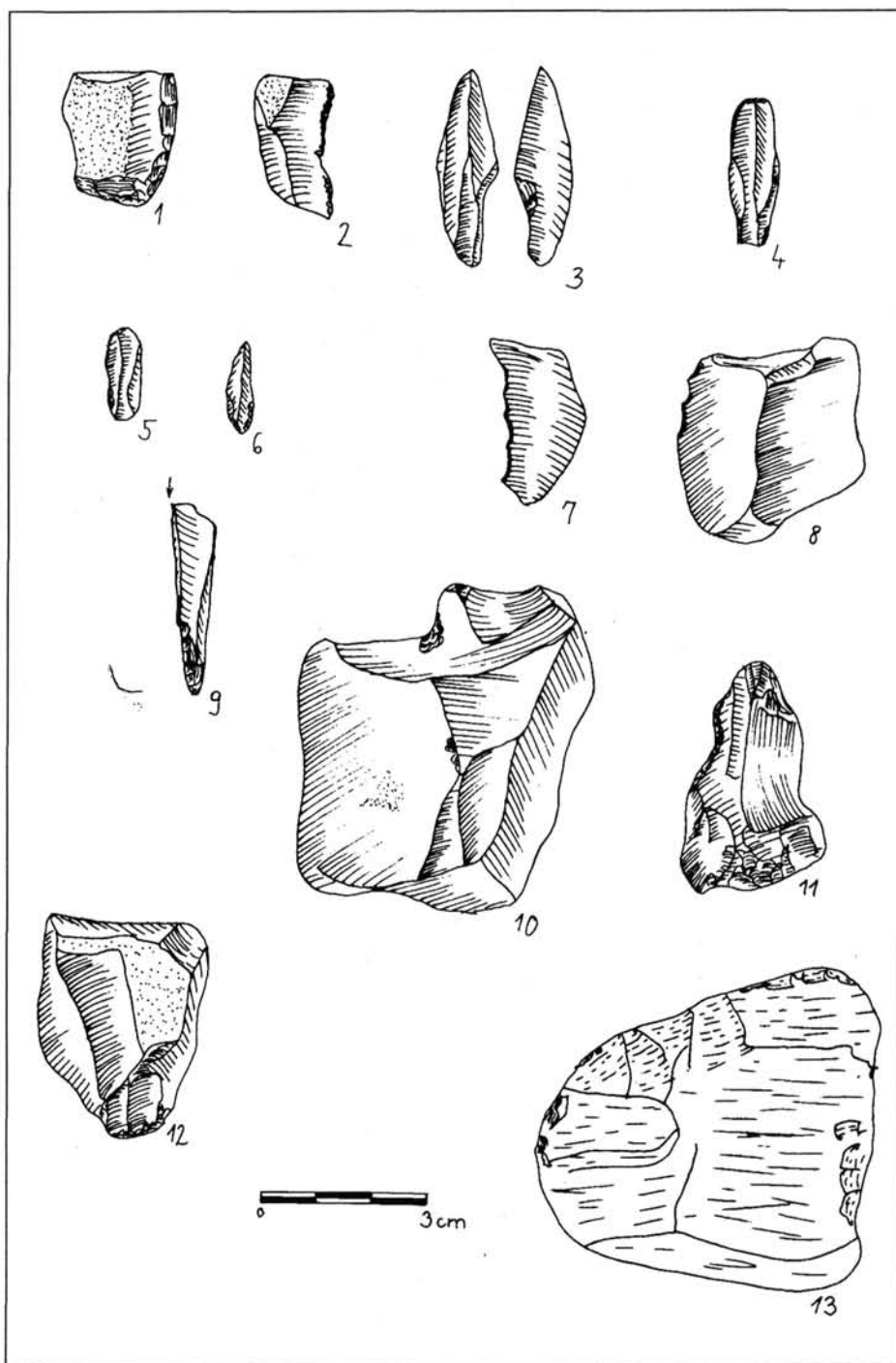
Típuslista	1988 [db]	2001 [db]	szórvány [db]
gyalu (<i>rabot</i>)	1		
vakarópenge (<i>grattoir sur bout de lame</i>)			2
vakaró részlegesen retusált pengén (<i>grattoir sur bout de lame retouchée partielle</i>)			1
vakaró retusált pengén (<i>grattoir sur bout de lame retouchée</i>)	1		
orros vakaró (<i>grattoir à museau</i>)			5
magas vakaró (<i>grattoir épais</i>)		1	7
magkövakaró (<i>grattoir nucléiforme</i>)			4
szilánkvakaró (<i>grattoir sur éclat</i>)			5
retusált penge (<i>lame retouchée</i>)	3	1	13
homorúan ferdén retusált penge (<i>lame retouchée concave et oblique</i>)	1		
inverzen retusált penge (<i>lame retouchée inverse</i>)		2	
tompított hátú lamella (<i>lamelle à bord abattu</i>)		1	
retusált pengehegy (<i>pointe retouchée</i>)			1
retusált szilánk (<i>éclat retouché</i>)			8
oldalsó élű véső retusált szilánkon (<i>burin dièdre dèjeté sur éclat retouché</i>)	1		
sarkos véső (<i>burin d'angle</i>)		1	4
transzverzális véső (<i>burin transversal</i>)	1		1
magkövéső (<i>burin nucléiforme</i>)			2
egyenesen csonkított penge (<i>lame tronquée</i>)			1
atipikus fűrő (<i>perçoir atypique</i>)	2		
fűrő (<i>perçoir</i>)			1
atipikus zinken (<i>zinken atypique</i>)		1	2
hátas kés (<i>couteau à dos</i>)	1		2
természetes hátú kés (<i>couteau à dos naturel</i>)		2	
fogazott eszköz (<i>denticulé</i>)	2	1	4
völgyelt eszköz (<i>pièce à encoche</i>)		2	11
gerezd kaparó (<i>racloir</i>)		1	
egyenes élű kaparó (<i>racloir droit</i>)		1	2
nyelezett és vállas eszköz (<i>pièce à soie</i>)			2
vállas hegy (<i>pointe à cran</i>)			1
atipikus nyeles hegy (<i>pointe à pedoncule atypique</i>)			1
völgyelt eszköz-transzverzális véső (<i>pièce à encoche – burin transversal</i>)			1
véső-vakaró (<i>burin – grattoir</i>)			1
sarkos véső-vakaró (<i>burin d'angle – grattoir</i>)			1
véső-fűrő (<i>burin – perçoir</i>)			2
szilánk magkö (<i>nucleus à éclat</i>)		1	1
unipoláris magkö (<i>nucléus unipolaire</i>)		1	12
bipoláris prizmatikus magkö (<i>nucléus bipolaire</i>)			2



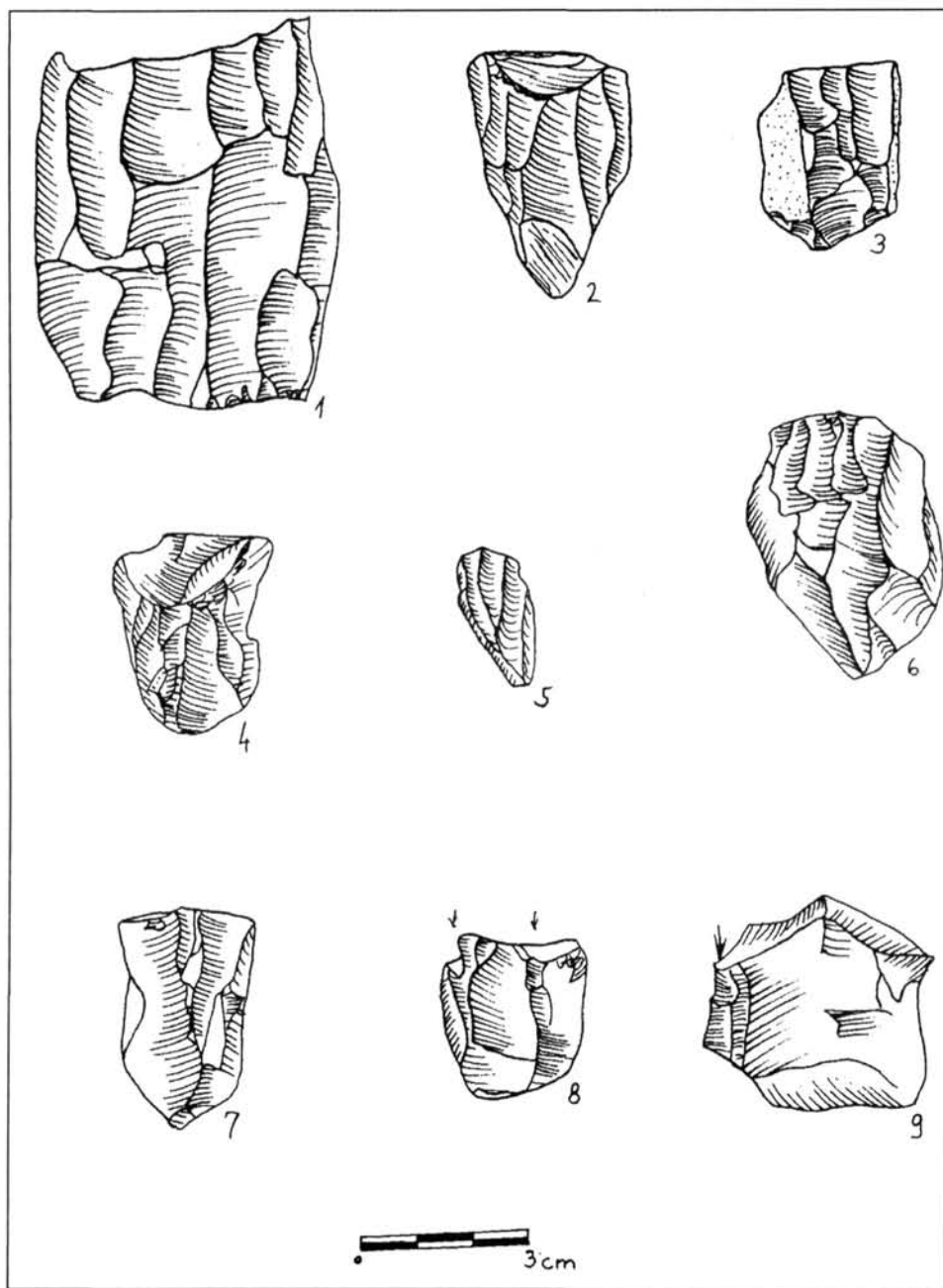
I. tábla



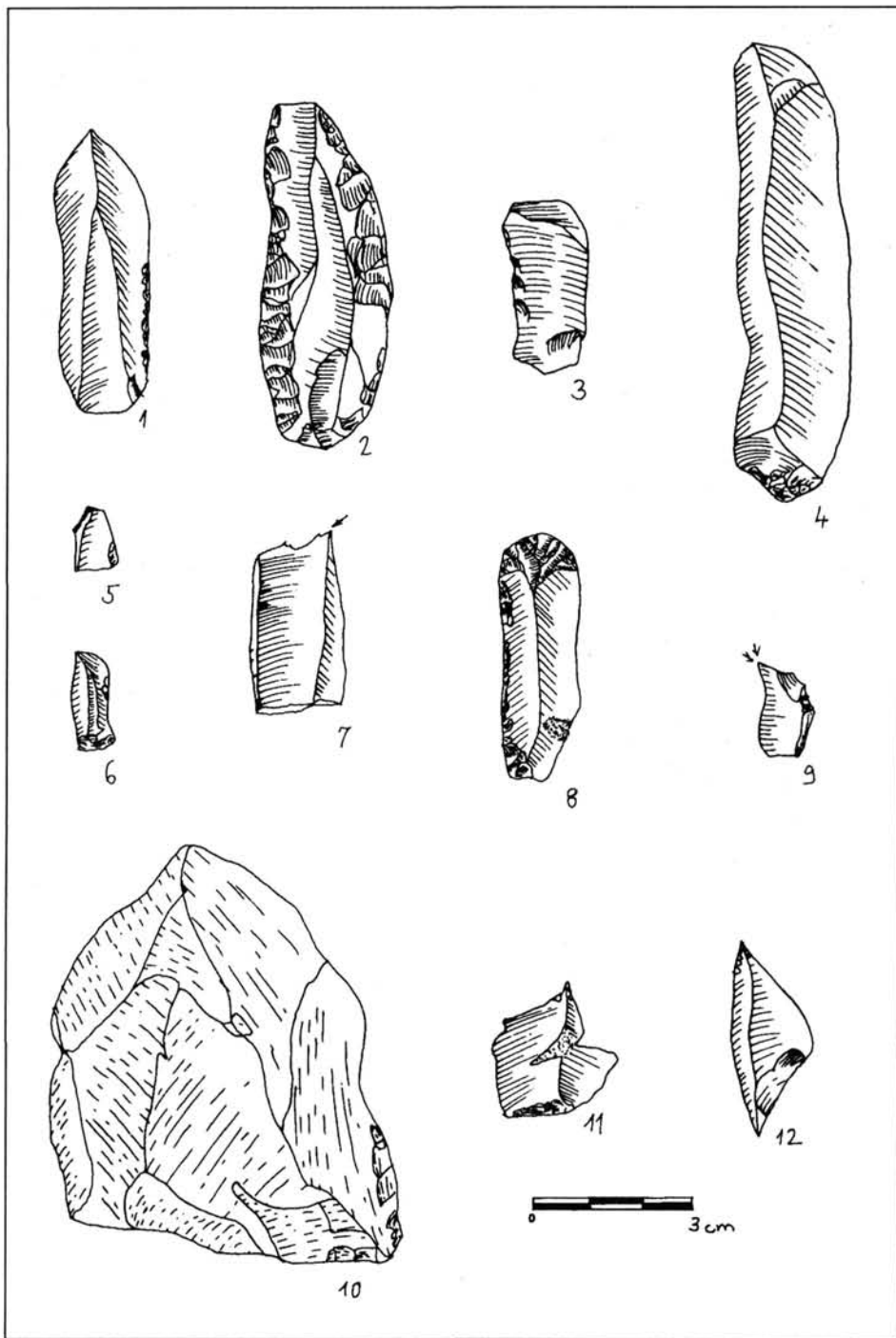
II. tábla



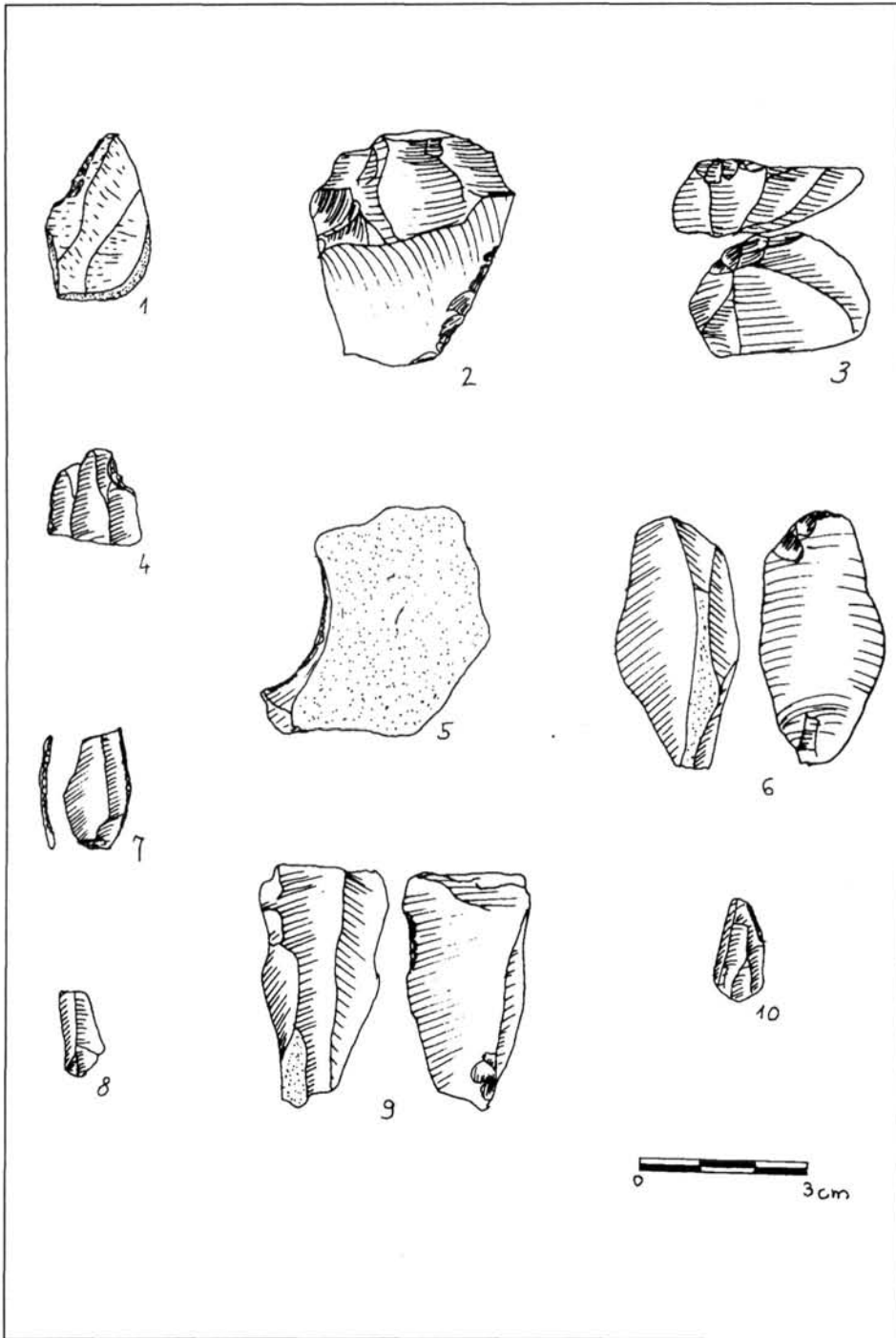
III. tábla



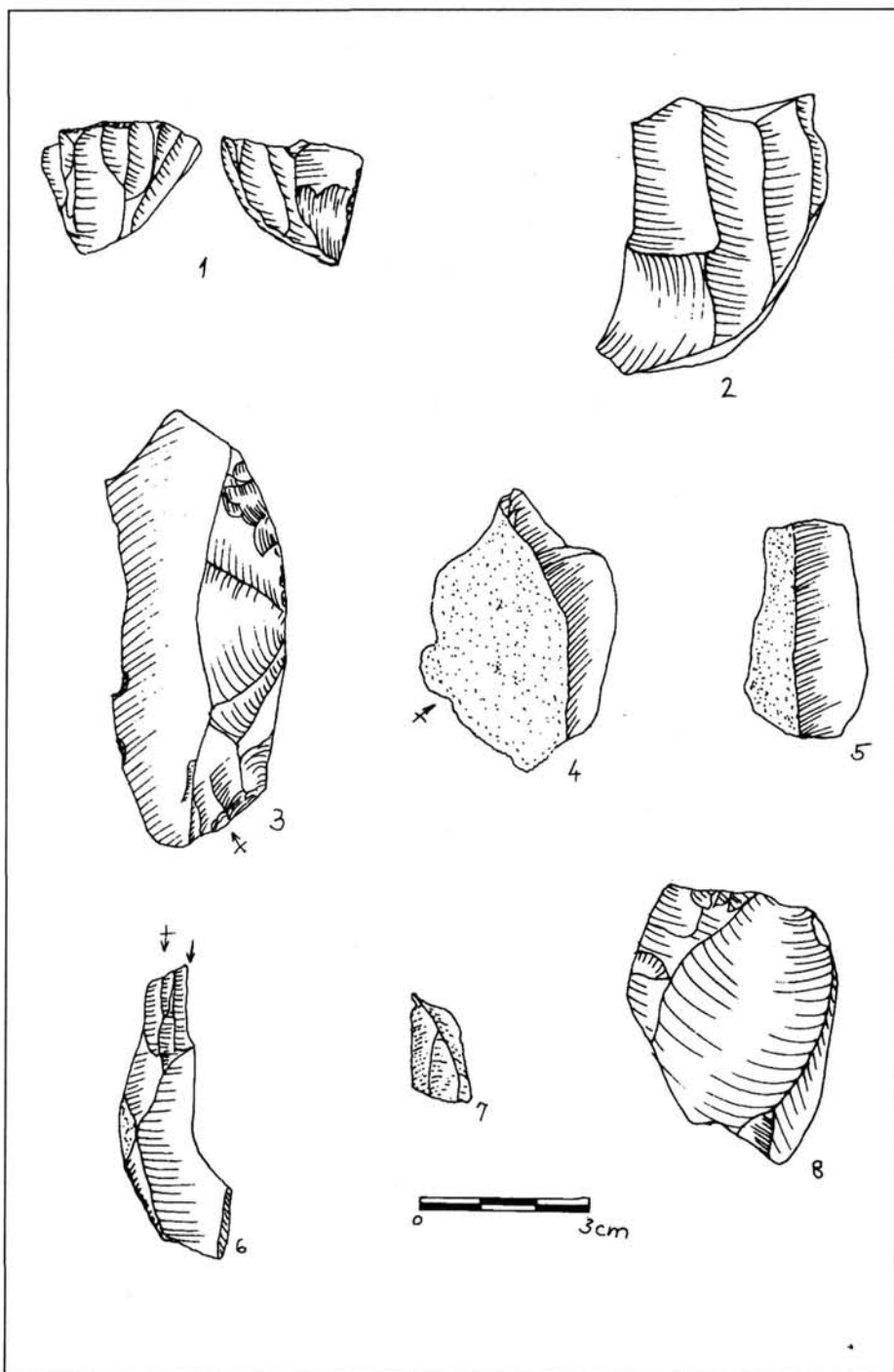
IV. tábla



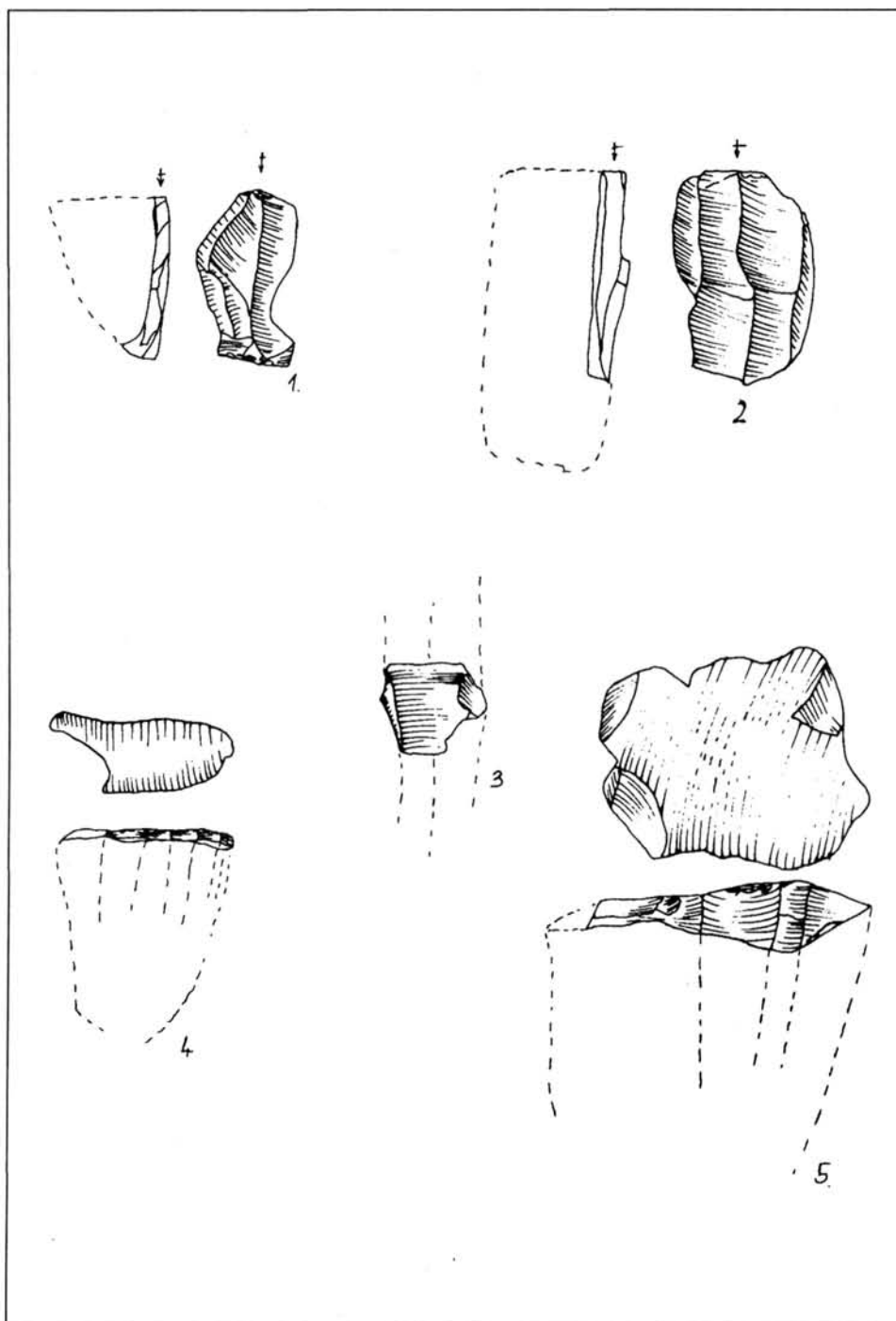
V. tábla



VI. tábla



VII. tábla



VIII. tábla

Az eszközkészletben legnagyobb számmal vastag szilánkon és elhasznált magkövön kialakított magas (I. tábla 2, 3, 8; VI. tábla 3.), magkö- és orros vakarók (III. tábla 10, 12.). Frontjukon apró pengeszerű leválasztások és a peremen kagylós retusálás látható, néha hajógerinc alakúak (*caréné*). A magkövakarók jellegzetesen kis méretűek, a magkövek jellemzői jól megfigyelhetők felszínükön (I. tábla 1, 4, 7.). A pengevakarók (I. tábla 11, 12, II. tábla 3.) egy része hosszanti élükön is retusált (V. tábla 8.), s a megmunkálás a hátoldalon is megjelenik (I. tábla 11.). A szilánkvakarók frontja szélesen ívelt, félkör alakú, kidolgozásuk a legtöbb esetben atipikus, az élük apró, néha szabálytalan leválasztásokkal kidolgozott (I. tábla 5, 6, 9, II. tábla 2.).

A retusált pengék több esetben az előlapon, ritkán a hátlapon marginális, rövid és hosszú kagylós, valamint *subparallel* retussal megmunkáltak. A retus sokszor részleges, nem húzódik végig a pengék élein (II. tábla 1; III. tábla 1, 5; V. tábla 1, 2, 6; VI. tábla 10.).

Mindaddig egyetlen meredeken retusált pengetöredéket és egy tompított hátú lamellát találtunk a lelőhelyen. A lamella disztális vége hiányzik, retusálása a jobb él peremén meredeken fut (VII. tábla 7.).

A vésők csoportjában egyenes csonkításon kialakított sarkos, transzverzális és *dièdre* szerepel. Kidolgozásuk atipikus (II. tábla 5–9; VII. tábla 6.).

Csonkításokat egyenesen alakítottak ki, néhány esetben vésőt választottak le róluk (II. tábla 5, III. tábla 4.).

A fűrők sem tipikusak, egy részének tipológiai osztályozása a *support* morfológiája és a rajtuk lévő használati kopásnyomok figyelembevételével történt (II. tábla 11, V. tábla 11, 12.).

A pengéket és a szilánkokat gyakran völgyelték és fogagták. A völgyelések és a fogazások apró marginális retussal és *clactonien encoche*-sal készültek, melyek a hátoldalon is megfigyelhetők (II. tábla 13, III. tábla 7, 8, V. tábla 3, VI. tábla 4; VII. tábla 3.).

A nyelezett darabok a leletanyag különleges eszközei. Nyélkiképzés a pengék proximális részén marginális és meredek kagylós leválasztásokkal kialakított (III. tábla 4, 6.).

Az eszközkészlet egyetlen atipikus vállas hegye a hátoldalán lapos leválasztásokkal megmunkált (III. tábla 3.).

Az enyhén kampós, ferde fűrőheggyel kialakított eszközt atipikus „zinkenek” határoztuk meg (II. tábla 12; VII. tábla 7.), mert tipikus formájában a fűrőhegy hosszabb, szépen ívelődő.

Az összetett eszközökből véső-vakaró (II. tábla 4.), véső-völgyelt és véső-fűrő kombináció található (II. tábla 11; III. tábla 9.).

Archaikusabb típusokból a kaparó és a hátsó kés tűnik fel a telepen (I. tábla 10; III. tábla 13; V. tábla 2; VI. tábla 1, 2; VII. tábla 4, 5.).

Kulturális összetevők

Kutatásunk jelenlegi állapotában az eszközkészletet nem tudjuk egyetlen őskori régészeti kultúrába sem besorolni. Úgy véljük, ehhez kevés információval rendelkezünk. A leletanyag jellegzetességeit több köibarban véljük felfedezni, ebből kifolyólag kulturális összetevőkről, alkotókról és lehetséges kapcsolatokról szeretnénk néhány gondolatot közölni.

Ringer Á. az első ásatásról készült előzetes jelentésében a Magdalénien-kultúrához közel álló technológiai és tipológiai sajátosságokra utal a leletek kapcsán.¹¹ Ez alapján az eszközök a paleolitikum legfiatalabb szakaszára, a Gravettien és Epigravettien iparokkal jellemezhető 18 ezer és 10 ezer évvel ezelőtti időintervallumra datálhatók. A lelet-együttes tartalmaz olyan köeszköztípusokat, amelyek megfelelnek a fent említett régészeti kultúrák karaktereinek, ellenben több, más fiatal felső-paleolitikus elemet is megfigyelhetünk a pattintott darabok között.

Hasonló „zinken”-szerű szerszám és magkővakaró található Szekszárdon¹², magkő- és magas vakarók Hont-Templomdombról¹³, Hont-Várhegyről¹⁴ és Hont-Csitárról¹⁵ ismertek, s az egyetlen tompított hátú lamella kidolgozása is a felső-paleolitikum fiatal szakaszára jellemző.

A leletek Magyarországon kívüli analógiái között a Hamburgienben fellelhető „zinken”,¹⁶ a késői Magdalénien és a Tanged Point Complex iparainak vállas és atipikus nyeles hegyei¹⁷ említhetők. Néhány széles fronttal kidolgozott szilánkvakaró is a régibb kőkor legfiatalabb időszakának jelzője,¹⁸ melyek mellett aurignaci típusú hajógerinc alakú, magas és a magkővakarók is felbukkannak. Ezen idős típusok a standard retusált pengékkel és pengevakarókkal együtt a felső-paleolitikum több időhorizontjában is jelen voltak.¹⁹

Technológiai szempontból néhány lengyelországi és morva fiatal felső-paleolit és késő-paleolit lelőhely említhető analógiaként. A miskolci pengék között találunk olyanokat, amelyek talonjai *en éperon* jellegűek, s megfelelők a Maszycka-barlang Magdalénien à navette iparában, a Pekárna-barlang²⁰ és Mokrá²¹ szabad ég alatti telep Magdalénienjében, valamint jellemzően a Magdalénien-kultúra technológiájában figyelhetők meg.²² A Krakó melletti Brzostkwinia-Krzemionki és Wolowice késő-paleolit, Magdalénien-kultúrájú lelőhelyek leletanyagaiból ugyanazt a pengekészítési folyamatot ismerhetjük meg, amelyet Miskolc-Rózsás-hegyről.²³ A könyvsanyagok származási helyét is figyelembe véve – melyek közt felbukkan a Wolowicében használt Jura korú kova és az északi erraticus tűzkő is – nem zárható ki, hogy létezett kapcsolat a Rózsás-hegyi lelőhely és a dél-lengyelországi Magdalénien telepek között. Mindezek alapján leleteink kora feltehetőleg a késői-glaciális időszak, mely alatt Magyarországon Magdalénien, Epimagdalénien és Tanged Points Complex kontextusban megszokott elemeket is tartalmazó Gravettien/Epigravettien iparok mutathatók ki: a Jankovich-

¹¹ Ringer 1991.

¹² Vértes 1962. II. tábla 21, V. tábla 11, 12., III. tábla 8, II. tábla 7, 22.

¹³ Gábori 1956. 4. kép 15., 2. kép 20.

¹⁴ Gábori 1964. XVIII. tábla.

¹⁵ Gábori 1964. XIX. tábla 9, 10.

¹⁶ A hamburgi-, ahrensburgi- és a Federmesser a kultúra egyik jellemző eszköze a „zinken” (Holm-Rieck 1992; Rust 1958; Schwabedissen 1954). Frankenhausen Alleröd/Dryas III korú késő-magdalénien telepe (Feustel 1978. 881.).

¹⁷ Kozłowski 1999.

¹⁸ Hasonlókat Souš (Vencl 1970. abb. 10/1, abb. 13/5.) és Ostromei lelőhelyeken találni (Vencl 1970. abb. 35.), valamint a nagyobb darabok a hamburgi és ahrensburgi leletgyűjteményekben is jellemzőek (Holm-Rieck 1992; Rust 1958).

¹⁹ A csehországi Lhota csoport (Vencl 1970. abb. 3 /16–17.), Souš (Vencl 1970. abb. 8 /22, abb. 11/ 21, 22.) vagy akár a franciaországi Magdalénien (Breuil 1954. 62.)

²⁰ Svoboda et al 2000; Svoboda 2000

²¹ Škrdlá Kos 1998.

²² Inizan et al 1999.

²³ Sobczyk, 1993.

barlang nyeles hegye²⁴ (Teyjat típus), a Hont-várhegyi²⁵ és a székszárdi²⁶ zinken. A leletanyagból megismerhető nyomok arra utalnak, hogy nem feltétlen kell a felső-paleolitikum végén egy Epigravettien-Magdalénien határnak tekinteni a Kárpátok vonulatát²⁷, minden bizonnyal volt érintkezés a Kárpát-medence és a tőle északra lévő területek között.

IRODALOM

Breuil, H.

1954 Le Magdalénien. Bulletin spécial du Cinquantenaire de la Société Préhistorique Française. T. LI. Fasc 8. Nov. 59–66.

Demars, P.-Y.–Laurent, P.

1992 Types d'outils lithiques du Paléolithique supérieur en Europe. Cahiers du Quaternaire N°7. Presses du CNRS, Paris.

Gábori, M.

1956 Az epipaleolitikum lelőhelye Honton. Archaeológiai Értesítő 83. 125–138.

1964 A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok III. Bp.

Holló, Zs.–Lengyel, Gy.–Mester, Zs.

2001 Egy pattintott kőeszköz életútja. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz I. Ősrégészeti Levelek, 3, 8. 3 ábra. (Sajtó alatt)

Holm, J.–Rieck, F.

1992 Istidsjögere ved Jelssferne Hamburg kulturen i Danmark. Skrifter fra Museumsrådet for Sřnderjyllands AMT. 5. Haderslev

Inizan, M.–L. Reduron–Ballinger, M.–Roche, H.–Tixier, J.

1999 Technology and Terminology of Knapped Stone. Préhistoire de la Pierre Taillée. Tome 5. Nanterre. CREP

Kozłowski, S. K.

1994 The West Carpathians and Sudeten at the end of the Upper Palaeolithic. Preistoria Alpina Vol. 28. (1992). 127–137.

1999 The Tanged Points Complex. In: Tanged Points Cultures in Europe.

1993 Lubelskie materialy archeologiczne Tom XIII. Read at the International Archaeological Symposium. Lublin. 28–35.

Lengyel, Gy.

2000 Miskolc–Rózsás-hegy késő-paleolitikus leletei. Szakdolgozat. Kézirat. Miskolc

Pelegrin, J.

2000 Les techniques de débitage laminaire au Tardiglaciaire : critères de diagnose et quelques réflexions. In: Valentin, B., Bodu, P., Christensen, M. (dir.): L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire. Confrontation des modèles régionaux de peuplement. Actes de la Table-ronde internationale de

²⁴ Vértes 1965. 205–206; 307

²⁵ Gábori 1964. 68

²⁶ Vértes 1962. 177; Vértes 1965. 365–366.

²⁷ Kozłowski 1994.

- Nemours 14–15–16 mai 1997. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France n° 7, A.P.R.A.I.F., Nemours, 73–86.
- Pelegriin, J.–Karlin, C.–Bodu, P.*
 1988 »Ghaîne opératoires»: un util pour le préhistorien. Notes et Monographies Techniques No. 25. Ed. du CNRS, Paris. 55–62.
- Ringer, Á.*
 1991 Miskolc–Rózsás-hegy. Régészeti füzetek Ser. 1. No. 42.19.
 1993 Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik. Felső-pleisztocén folyóteraszok, löszök és barlangi üledékek kronozstratigráfiai rendszere. Kandidátusi értekezés, Kézirat. Miskolc
- Rust, A.*
 1958 Die jungpaläolithischen Zelt an lagen von Ahrensburg. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster
- Schwabedissen, H.*
 1954 Die Federmesser-Gruppen des Nordwesteuropäischen Flachlands. Zur Ausbreitung des Spät-Magdalénien. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster
- Škrdla, P.–Kos, P.*
 1998 Nová Magdalénská stanice v jižní části Moravského Krasu. A new Magdalénian site in the Southern part of Moravian Karst. Přehled výzkumu 40 (1997–1998). 51–63.
- Sobczyk, K.*
 1993 The Late Palaeolithic flint workshop at Brzostkwinia-Krzemionki near Kraków. Universitas Iagellonica, Acta Scientiarum Litterarumque MLXXVII. Schedae archaeologicae, Fasciculus LV. Kraków
- Svoboda, J.*
 2000 The Eastern Magdalenian: Hunters, Landscapes, and Caves. Regional Approaches to Adaptation in Late Pleistocene Western Europe. BAR International Series 896. Ed.: Peterkin, G. L. – Price, H.A. 179–189.
- Svoboda, J.–Horáček, I.–Ložek, V.–Svobodová, H.–Šilar, J.*
 2000 The Pekárna Cave. Magdalénian stratigraphy, environment, and the termination of the loess formation in Moravian Karst. Antropozoikum 24. 61–79.
- Tixier, J.*
 1982 Techniques de débitage: osons ne plus affirmer. Studia Praehistorica Belgica 2. 13–22.
- Vencl, S.*
 1970 Das Spätpaläolithikum in Böhmen. Antropologie VIII/1. 3–68.
- Vértes, L.*
 1962 Die Ausgrabungen in Szekszárd-Palánk und die archäologischen Funde. Światowit Tom XXIV. 159–202. Warszawa
 1965 Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp.

At the Rózsás-hegy near Miskolc a Late Palaeolithic site can be found that have been known for 13 years. The first excavation was carried out by Á. Ringer in 1988. Having seen the assemblage he reported Magdalénian technological and typological characteristics (Ringer 1991) and the collection was analyzed by Gy. Lengyel in 2000 (Lengyel 2000). According to the present state of the research the archaeological material can not be classified in any Hungarian Palaeolithic culture, however the characteristics of the industry come from more Late Palaeolithic cultures.

Lithic technology shows simply *chaîne opératoire*: raw material procuring from three areas (local, regional, exotic), mainly local raw material using at the site, core shaping by hard stone hammer and soft hammer, rarely striking platform preparation like in the Magdalénian (*en éperon*), most of blade's butt is unprepared and linear, unipolar core reduction by soft hammer, usually rejuvenation of the core (striking platform and *débitage*-surface) by flakes, flakes are by-products, blades-flakes-cores using to make tools by retouch.

Most frequented tool type is end-scraper, besides borer, borer-burin combination, atypical zinken, shouldered and tanged piece and blunted bladelet can be found in the assemblage. Stratigraphically there were four layers in the site (seeing from the top to the bottom): grey ploughed soil, brown forest soil/chernozem-brown forest soil, loess loam and sand. Findings lay in the brown forest soil, this soil is transformed loess loam. On the base of the stratigraphical position and the tool types of the assemblage the age of stone implements is the end of the Pleistocene, between 16–10 kyr. It seems according to the tool types and raw material origin there was no cultural border between Central European Magdalénians and Epigravettians of Carpathian Basin during Late Pleistocene. Few blades of Rózsás-hegy have *en éperon* butt and their analogies can be found among the Magdalénian assemblage of Maszycka Cave in Poland, in the Magdalénian site of Pekárna Cave and Mokrá in Czech. The core striking platform preparation of *en éperon* characterizes mainly the Magdalénian industries and Brzostkwinia-Krzemionki's and Wolowice's Late Palaeolithic blade industries in Poland are also similar with the blade technology of Rózsás-hegy.

Árpád Ringer–György Lengyel

SAJÓSZENTPÉTER MARGIT-KAPU-DÜLŐ, EGY FELSŐ-PALEOLIT LELŐHELY A SAJÓ VÖLGYÉBEN

RINGER ÁRPÁD–HOLLÓ ZSOLT

Bevezetés

Sajószentpéteren a Margit-kapu-dűlőben, a Nagy-Korcsolyás-tető felé vezető út mentén 1985-ben új agyagfejtőt nyitottak.

Az itt feltárt 5–6 m vastagságú löszösszletben Északkelet-Magyarország jellegzetes felső-pleisztocén eltemetett talajainak, s a közbeteleptelt löszrétegek sorozatát sikerült feldolgozni.

A feltárást először a brnoi Anthropos Intézet igazgatójával és munkatársaival, dr. Ludeik Seitlrel, dr. Karel Valochhal és dr. Martin Olivával tanulmányoztuk át 1989-ben. A cseh kollégák természetesen a rétegsor rétegtani-időrendi feldolgozását javasolták, és különösen jelentősnek tartották volna, ha az összletben őskőkori leletanyag is előkerülne.

Erre 1990 tavaszán került sor, s ennek kapcsán ez év nyarán indulhattak meg az 1993-ig tartó leletmentő ásatások. E munkálatok eredményeként öt egymás alatti szintből felső-, felső- és középső-paleolit átmeneti, továbbá középső-paleolit típusú leletanyagok kerültek felszínre. A leggazdagabbnak a felszín alatt 0,6–0,8 m mélységben talált gravettien település bizonyult. Ennek ásatását 1990. augusztus 3. és 22., illetőleg 1991. augusztus 8. és 16. között végeztük el.

Az Arcy–Stillfried B interstadiálissal párhuzamosítható szürke erdőtalajban fekvő 2. kultúrréteg olyan paleolit kőipart szolgáltatott, amely – az előzetes feldolgozás szerint – a Közép- és Kelet-Európában elterjedt Pavlovien kultúrához tartozik. Szerző véleménye szerint a leletegyüttesből különösen jelentős az 1. tábla 10. és 12. eszköze, egy üveges kvarcporfirból készített tompított hátú penge és egy jellegzetesen megmunkált gravetti-hegy. Ezek tökéletes analógiáit közölte Kadić Ottokár a Szeleta-barlangból, mai ismereteink szerint a Fejlett-Szeletien 6. és 4. rétegéből.¹

A Sajószentpéter Margit-kapu-dűlői őskőkori lelőhely 2. rétege, aminek részletes feldolgozását Holló Zsolt végezte el, s aminek eredményeit publikáljuk e tanulmányban, minden bizonnyal olyan gravetti népességhez tartozik, amely a fejlett-szeletaiakkal szoros kulturális kapcsolatban állt és velük egy időben közeli szomszédságban élt. (R. Á.)

A Margit-kapu-dűlő 1. és 2. rétegét a Szeleta-barlang 6–4. rétegeivel párhuzamosíthatjuk. Az 1. rétegből nagy valószínűséggel az alatta fekvő Arcy–Stillfried B paleotalaj gravettienjével azonos ipart tártunk fel. (R. Á.)

¹ Ringer, 1993, 77–78.

Nyersanyagok

A leletanyag döntő többsége helyi eredetű faopálból készült, emellett a nyersanyagok között előfordulnak különböző eredetű hidrokvarcitok, üveges kvarcporfír, kvarcit- és mészkőkavics, valamint kövelő és északi tűzkő is. A régészeti leletanyag nyersanyagok szerinti megoszlását az 1. táblázat tartalmazza.²

1. táblázat

Nyersanyagok	Eszközök	Pengék és pengetőredé- kek	Szilánkok	Összesen	%
Faopál	31 db	74 db	127 db	232 db	72,5 %
Avasi hidrokvarcit	2 db	4 db	3 db	9 db	2,81 %
Zempléni hidrokvarcit	3 db	3 db	2 db	8 db	2,5 %
Vadna és Mályi között gyűjthető hidrokvarcit	1 db	–	–	1 db	0,31 %
Ismeretlen eredetű hidrokvarcit	3 db	4 db	1 db	8 db	2,5 %
Üveges kvarcporfír	5 db	6 db	19 db	30 db	9,37 %
Kvarcitkavics	–	–	21 db	21 db	6,56 %
Mészkőkavics	–	–	7 db	7 db	2,18 %
Opál	1 db	–	1 db	2 db	0,62 %
Kövelő	1 db	–	–	1 db	0,31 %
Északi tűzkő	–	–	1 db	1 db	0,31 %

A régészeti leletanyag megoszlása

Az 1990-es ásatási leletanyagban 36 db eszköz és 2 db magkő, 71 db sima szélű penge és pengetőredék, valamint 145 db szilánk található. Az 1991-es ásatási és szórvány leletanyag 7 db eszközt, 2 db ütőkövet, 20 db penge és pengetőredéket, valamint 67 db szilánkot tartalmaz.³

A régészeti leletanyag technológiai jellemzői

Pengék

Az ép pengék és a törött pengék proximális részeinek talon típusai a következő megoszlást mutatják:

- sima talon (talon lisse) : 34 db
- pontszerű talon (talon punctiforme) : 16 db
- kortexes talon (talon cortical) : 9 db
- „madárszárny alakú” talon (talon „en aile d’oiseau”) : 8 db
- „dièdre” talon (talon dièdre) : 2 db
- lekerekített talon : 2 db

² Holló, 2000, 44.

³ Holló, 2000.

- vonalszerű talon (talon linéaire) : 1 db
- sérült talon : 1 db

A legnagyobb számban előforduló sima talon esetében a magkő leütési felszínét egyetlen szilánknegatív alkotja, vagyis az ütő becsapódási pontját a pengék leválasztása során nem szabályozták.⁴ Ezt a technikai fogást jelzik a számos esetben a talon környékén található preparációs nyomok is, amelyekből a leválasztás többszöri ismétlődésére lehet következtetni.

A pontszerű és a vonalszerű talonok jelenléte a lágy ütő (percuteur tendre) használatára utalnak.

Kortexes talonnál a leütési felszínt nem készítették elő az ütést közvetlenül a magkő nyers, kéreggel fedett felületére mérték. Ez azt mutatja, hogy a telep lakói a nagyobb nyersanyagtömböket a lakóhelyükre szállították és ott készítették a magköveket illetve a pengéket.

Madárszárny alakú talon kemény ütő (percuteur dure) használatának eredményeként keletkezik, ha két pengét pontosan egymás alatt választanak le.

Az ún. „dièdre” talon elhanyagolható arányban fordul elő, a pengék között. Ennél a típusnál a leütési felszínt két szilánknegatív alkotja és a közöttük lévő kiemelkedő borda bizonyos fokig szabályozza a becsapódás pontjának helyét.⁵

Lekerekített talonok csak a Gravette-hegyek kidolgozása során figyelhetők meg.

A bulbus mindössze 24 pengén és pengetőredéken található meg. Ez alapján feltételezhető, hogy a pengeleválasztások során a lágy ütő használata volt a meghatározó.

A pengék és pengetőredékek csaknem 50%-a esetében megfigyelhető, hogy elő- és hátlapjukat, illetve éleiket valamilyen mértékben kéreg borítja. Ez a jelenség megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, hogy a nyersanyagtömböket a telepen dolgozták fel.

Az ún. réfléchi pengék pattintási hiba következtében jönnek létre. Ha az ütés által keletkezett hullámok lefutása nem megfelelő, a vártnál korábban kijutnak a magkő débitage felszínére, ezáltal a penge disztális végén törésfelszín keletkezik.⁶

A pengék profilja jellemzően egyenes, de előfordul néhány enyhén hajlott példány is.

Az ép pengék hosszmeretei:

- 1–2 cm között: 2 db
- 2–3 cm között: 2 db
- 3–4 cm között: 4 db
- 4–5 cm között: 6 db
- 5–6 cm között: 8 db
- 6–7 cm között: 6 db
- 7–8 cm között: 1 db
- 8–9 cm között: 3 db
- 9–10 cm között: 1 db⁷

Magkövek

A ásatási és a szórvány leletanyagban hét magkő található, amelyek közül kettő előkészített, illetve félig megformált. A részben vagy teljesen kihasznált magkövek között négy bipoláris és egy unipoláris példány van. A bipoláris példányokat kivétel nélkül eszközzé – vakaróvá és vésővé – alakították át. A magkövek leütési felszínén a pengéken

⁴ Tixier et al, 1980. 104.

⁵ Tixier et al, 1980. 104.

⁶ Tixier et al, 1980. 102.

⁷ Holló, 2000. 40–42.

is megfigyelhető preparációs nyomok láthatóak. A débitage felszínükön megtalálhatóak a fentebb ismertetett réfléchi pengék negatívjai is. A magkövek hosszúsági adatai 5,3-tól 12 cm-ig terjednek.⁸

Szilánkok

A szilánkok döntő többsége meziális és disztális töredék (121 db). Az ép és a proximális részek talontípusainak megoszlása – az eszközzé átalakított szilánkokat is figyelembe véve – a következő.

- sima talon (talon lisse) : 38 db
- „madárszárny alakú” talon (talon „en aile d’oiseau”) : 10 db
- „dičdre” talon (talon dičdre) : 7 db
- kortexes talon (talon cortical) : 6 db
- pontszerű talon (talon punctiforme) : 4 db
- sérült talon : 2 db

A pengékhez hasonlóan, a szilánkokon a bulbus nem látható vagy csak enyhén domborodik.

A szilánkanyag alig egynegyedén (41 db) található valamilyen mértékű kéreggel borítottság.

A réfléchi pattintási hiba a pengékhez hasonló arányban fordul elő. A szilánkok nagyobb részét a magkökialakítás és a pengegyártás során keletkezett gyártási hulladéknak lehet tekinteni. Ezek között megtalálhatóak a magkövek débitage és leütési felszínét megújító darabok is.⁹

Az eszközkészlet összetétele

Az eszközkészlet jellegzetes felső-paleolit típusokat tartalmaz. Az eszközök nagyobb részben penge, kisebb részben szilánk és magkő support-on készültek.

A leletanyag legjellegzetesebb és legnagyobb számban előforduló típusai a vésők. Találhatóak közöttük csonkításon és törésen készült darabok (1. tábla 4., 7., 2. tábla 3., 6.), valamint többszörös és dičdre típusú vésők (1. tábla 5., 6.) is.

A vakarók között pengevakarók (1. tábla 1–3., 2. tábla 5.), orros vakarók (2. tábla 4.), valamint egy darab magkövön készült eszköz is megtalálható.

A pieces á dos eszközcsoportot 2 db Gravette-hegy és 3 db tompított hátú penge képviseli (1. tábla 8–10, 12.).

A fenti meghatározó típusokon kívül a régészeti leletanyagban előfordulnak völgyelt, fogazott, retusált és csonkított pengék illetve 1 db fúró (1. tábla 11.) is.¹⁰

Időrendi és kulturális besorolás

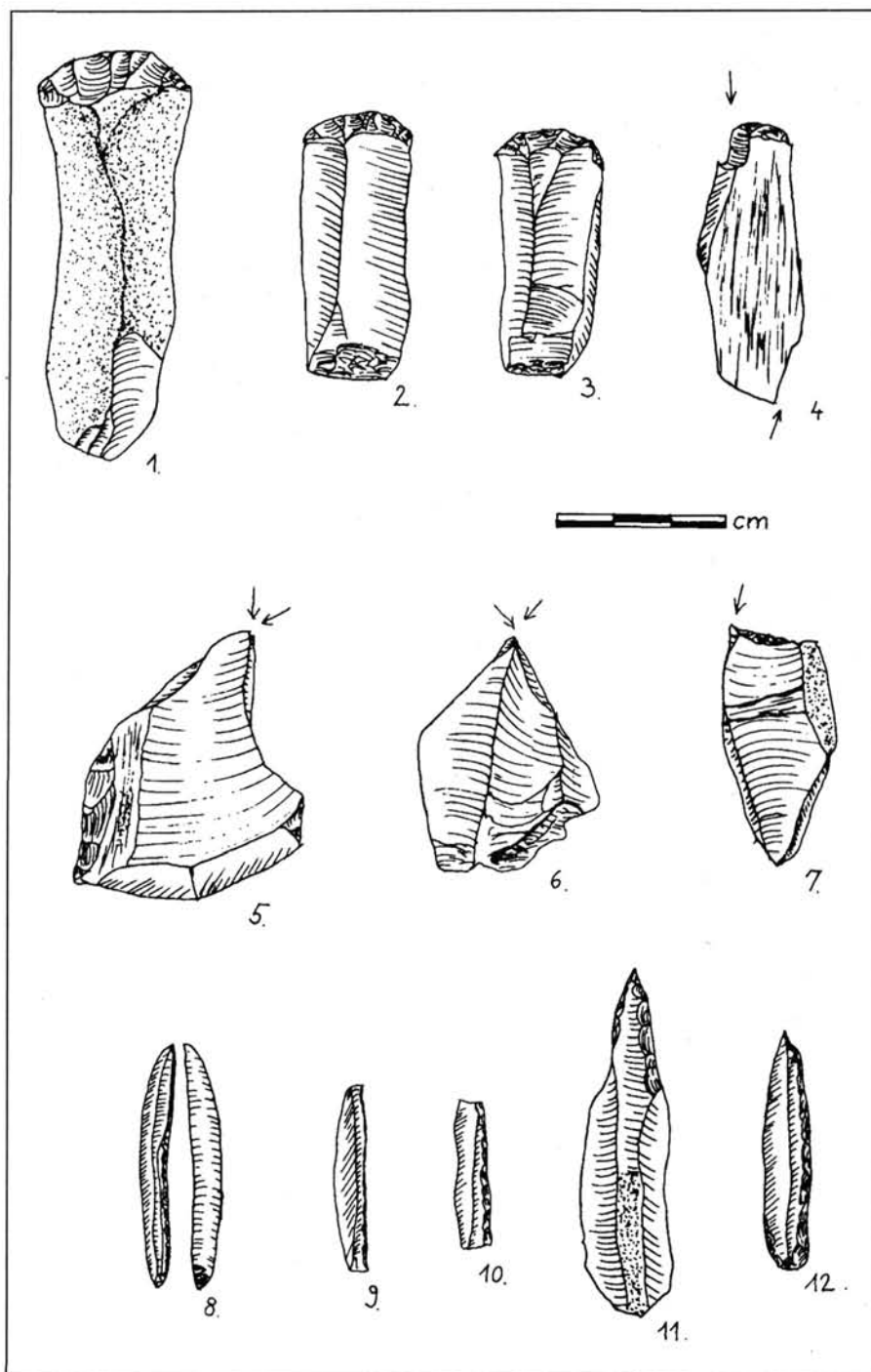
A régészeti leletanyag a rétegsor 2. rétegéből került elő. A 2. és a 3. réteg egy eltemetett szürke erdőtalaj genetikai szintjeit (A + B) alkotja. Ez az paleotalaj az északkelet-magyarországi löszök és barlangi üledékek rendszerében az MS2 jelzéssel szerepel. Az őstalaj paleopedológiai jellemzői alapján a -30 és -28 ezer év körüli Denekamp interstadiálshoz köthető.¹¹

⁸ Holló, 2000. 42.

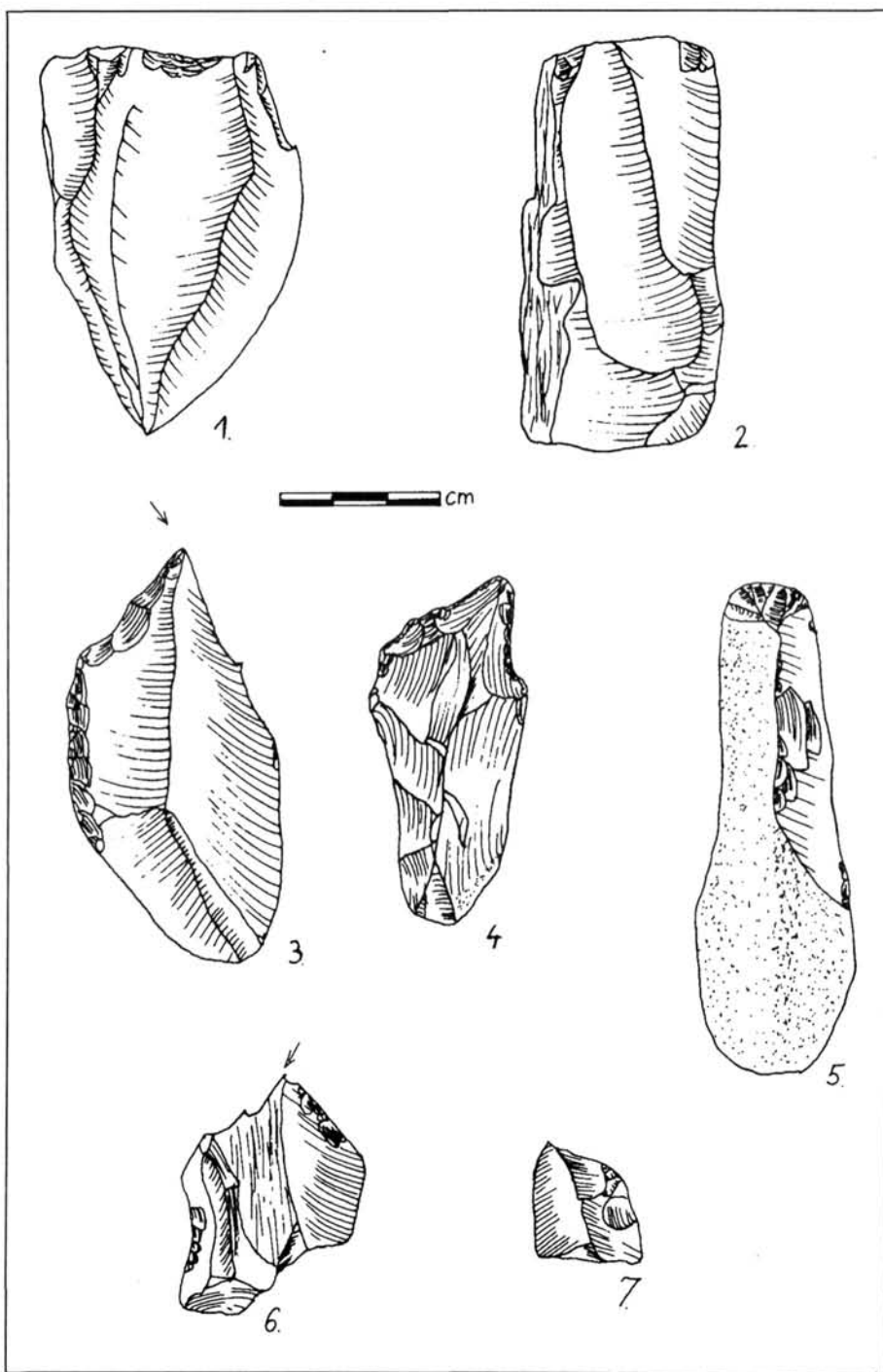
⁹ Holló, 2000. 43.

¹⁰ Holló, 2000.

¹¹ Ringer, 1993a. 73., 78.



I. tábla



II. tábla

Az eszközkészlet összetétele, mindenekelőtt a vésők dominanciája és a piéces á dos csoportba tartozó eszközök (Gravette-hegyek, tompított hátú pengék) jelenléte egyértelműen a Gravettien kultúrakomplexbe sorolják a köipart. Ezen eszköztípusok valamennyi közép-európai Gravettien fácies eszközkészletében meghatározó szerepet játszanak.¹² Az orros vakarók és kidolgozásukban „á museau” jelleget magukon viselő vakarók aurignacoid hatás jelenlétét mutatják a régészeti anyagban, ezért a köipart Aurignaco-gravettiennek határozhatjuk meg.

A kormeghatározást figyelembe véve a lelőhely a Gábori Miklós által meghatározott legelső hazai Gravettien hullám egyik legidősebb tagjának tekinthető. Földrajzi tekintetben az északkelet-magyarországi csoportba sorolható.

A lelőhely kulturális kapcsolatainak keresésekor elsősorban a бүккi barlangi lelőhelyeket kell megvizsgálni.

A Szeleta-barlangból a Kadić-féle ásatások során előkerült két Gravette-hegy és tompított hátú pengék a sötétszürke ill. a világosszürke rétegekből.¹³ Gábori Miklós ezeken kívül a Gravettien behatást jelző eszközök közt egy fűrőt, egy fogazott pengét, vakarókat, valamint egy vésőszerű szerszámot is megemlít. Gábori mindezek alapján megállapítja, hogy a Fejlett-Szeletien már érintkezett a keleti gravettivel, de olyan Gravettien műveltség, amelynek iparában szeletai Gravette-hegyek is megtalálhatóak hazánkban nem ismert.¹⁴

Vértes László 1966-ban ásatást végzett a barlangban, amelynek célja a korábbi ásatások rétegsorának azonosítása volt. A feltáráson 2 db C-14 mintát is vettek. A mintákat adó rétegeket Vértes a Kadić-féle rétegsor világosszürke és sötétbarna szintjével azonosította. A Fejlett-Szeletien világosszürke rétegéből származó minta kora 32 580–420 év B. P.

Ringer Árpád 1989-es ásatása során kiderült, hogy a C-14 minta csak a Kadić-féle 3., világosbarna színűnek leírt rétegből származhat. A radiokarbon kor tehát a Korai-Szeletien végére vonatkozik. Ez az adat összhangban van a világosbarna réteg felett lévő 4. sötétszürke barlangi talaj sztratigráfiai korhatározásával. Ez az SzS2 jelölésű barlangi talaj ugyanis szingenetikus az MS2 paleotalajjal, amely a Sajószentpéter Margit-kapudűlő lelőhelyen az Aurignaco-gravettien ipart tartalmazza. Ez az őstalaj pedig – mint azt fentebb leírtuk – a -30 és -28 ezer év körüli Denekamp interstadiálishoz kapcsolható.¹⁵

A Szeleta-barlangból leírt egyik Gravette-hegy a fent említett 4. sötétszürke rétegből került elő. Ennek a darabnak és a Sajószentpéter Margit-kapu-dűlői kollekcióban lévő egyik Gravette-hegynek (1. tábla 12.) a kidolgozásában több azonos jellemvonás figyelhető meg. A Szeleta-barlangból előkerült tompított hátú pengékhez hasonló darab szintén megtalálható a Sajószentpéter Margit-kapu-dűlői leletanyagban (1. tábla 10.).¹⁶ A leletanyagban található egy pengetőredék, amelyen a Szeleta-barlangból ismert felszíni retus található (2. tábla 7.).

A Sajószentpéter Margit-kapu-dűlői lelőhely és a Szeleta-barlang között kimutatható rétegtani, valamint a tipológiai és technológiai megfelelések alátámasztják azt a hipotézist, hogy a Szeleta és a Gravettien kultúra között származásbeli kapcsolat állhat fenn.¹⁷

¹² *Otte*, 1980. 184.

¹³ *Kadić*, 1915. 264–265.

¹⁴ *Gábori*, 1964. 16.

¹⁵ *Ringer*, 1993a 119–120.

¹⁶ *Ringer*, 1993a. 77.

¹⁷ *Ringer*, 1996. 61.

A Diósgyőr–Tapolca-barlangban a Saád-féle 2. sötétszürke, mészkőtörmelékes barlangi agyagból ismert Gravette-hegy kidolgozása tökéletesen azonos a fentebb a Szeleta-barlangból, valamint a Sajószentpéter Margit-kapu-dűlői lelőhelyről ismertetett darabokkal. A Gravette-hegyek feltűnő azonossága a sztratigráfiai jellemzők mellett valószínűsítik, hogy a barlang 2. rétege a Denekamp interstadiálishoz kapcsolódik.¹⁸

Az Istállóskői-barlang Aurignacien II. iparában találhatók tompított hátú pengék. Az Aurignacien II. C-14 koradata 30 900–600 év B.P. Ez a dátum megfelel a Denekamp interstadiálisnak.

A fentiek alapján a Gravettien északkelet-magyarországi (Sajó-völgy, Bükk vidék) megjelenése a Denekamp interstadiálisra helyezhető. A megvizsgált lelőhelyek között fennálló rétegtani, tipológiai és technológiai megfelelések arra utalnak, hogy népességük között közvetlen kapcsolat létezett.

Közép-Európában a C-14 dátumok alapján a Gravettien legkorábbi megjelenése 30 000–28 000 év közé datálható. Ez a korhorizont Willendorf II 5. rétegében, a morvavarszági Pavlovien telepein (Dolní Vestonice, Pavlov), valamint Molodova V 10–8. rétegében mutatható ki. (H. Zs.)

IRODALOM

Gábori Miklós

1964 A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok III. Bp.

Holló Zsolt

2000 Sajószentpéter Margit-kapu-dűlő felső-paleolitikus leletei. Szakdolgozat, kézirat.

Marcel Otte

1980 Les groupes gravettiens en Europe Centrale. In: Colloque International: L'Aurignacien et le Gravettiens dans leur cadre écologique. Nitra 173–197.

Ringer Árpád

1992 Sajószentpéter – Margit-dűlő. RF Ser.1. No. 44. 20.

1993a Északkelet-magyarországi geomorfológiai szintek és régészeti adataik. Felső-pleisztocén folyóteraszok, löszök és barlangi üledékek. Kandidátusi értekezés, kézirat. MTA, Bp.

1993b Sajószentpéter – Margit-kapu-dűlő. RF. Ser.1. No.45. 23.

1996 Miskolc földjének története a honfoglalásig. In: Miskolc története I. (Szerk: Tóth Péter közreműködésével Kubinyi András) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum. Miskolc

Tixier J.–Inizan, M.–L.–Roche,

1980 Préhistoire de la pierre taillée. I. Terminologie et technologie. C.R.E.P. Paris.

¹⁸ Ringer, 1993a. 141., 144.

SAJÓSZENTPÉTER MARGIT-KAPU-DŰLŐ, UN SITE DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR
DANS LA VALLÉE DE SAJÓ

A Sajószentpéter, au lieu dit „Margit-kapu-dűlő”, qui se situe sur le chemin conduisant vers le mont „Nagy-Korcsolyás-tető”, une nouvelle exploitation d'argile fut ouvert en 1985.

Dans la séquence de loess mise au jour, épaisse de 5 à 6 m, nous avons réussi à étudier la série des paléosols caractéristiques du Pléistocène supérieur de la Hongrie du Nord-est et des couches de loess interstratifiées.

Pour la première fois en 1989, nous avons examiné la coupe de l'exploitation en compagnie de MM. Dr. Ludik Seitzl, Dr. Karel Valoch et Dr. Martin Oliva de la part de l'Institut Anthropos à Brno. Les collègues tchèques ont recommandé, bien entendu, l'étude chronostratigraphique de la séquence en mentionnant qu'il serait particulièrement important si elle fournissait de matériel archéologique du Paléolithique également.

Cela s'est produit au printemps de 1990 en conséquence duquel des fouilles de sauvetage y commencèrent l'été de la même année qui duraient jusqu'à 1993. Ces travaux ont mis au jour, dans cinq niveaux successifs, des matériels archéologiques appartenant au Paléolithique supérieur, à la transition du Paléolithique moyen et supérieur ainsi qu'au Paléolithique moyen. L'habitat gravettien trouvé dans une profondeur de 0,6 à 0,8 m sous la surface s'est avéré le plus riche. Ses fouilles ont été effectuées entre le 3 et le 22 août 1990 et entre le 8 et le 16 août 1991.

La couche archéologique 2, mise au jour dans un sol gris forestier qui peut être considéré comme parallèle à l'interstade Arcy-Stillfried B, a fourni une industrie lithique attribuable – d'après les études préliminaires – au Pavlovien répandu en Europe centrale et orientale. Selon l'avis de l'auteur, deux pièces de l'ensemble sont particulièrement importantes, notamment les outils figurés sous les numéros 10 et 12 de la planche 1. Il s'agit d'une lame à dos abattu et d'une pointe de la Gravette à façonnage caractéristique, toutes les deux en quartzporphyre à texture vitreuse, dont les analogies parfaites provenant de la grotte Szeleta ont été publiées par Ottokár Kadić (RINGER 1993, 77–78, 3). Celles-ci furent mises au jour, d'après nos connaissances actuelles, dans les couches 6 et 4 du Szélétien évolué.

L'industrie de la couche 2 du site de Sajószentpéter Margit-kapu-dűlő, dont l'étude détaillée a été entreprise par Zsolt Holló et dont les résultats sont publiés dans cet article, appartient sans doute à un groupe gravettien ayant de relations culturelles strictes avec le Szélétien évolué dont il était contemporain et géographiquement voisin.

Les couches 1 et 2 de Margit-kapu-dűlő peuvent être considérées comme parallèles aux couches 6 à 4 de la grotte Szeleta. Dans la couche 1, nous avons mis au jour une industrie étant très probablement identique à celle du Gravettien du paléosol sous-jacent de l'Arcy-Stillfried B. (Á. R.)

Árpád Ringer–Zsolt Holló

ADATOK A BÜKKI KULTÚRA KERÁMIAMŰVESSÉGÉNEK ISMERETÉHEZ

A felsővadász-várdombi település leletanyaga

CSENGERI PIROSKA

I. A LELŐHELY ELHELYEZKEDÉSE ÉS RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNETE

Felsővadász község (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) az Északi-középhegység Cserehát dombságában, közelebbről annak Nyugati Cserehát nevű kistájában található (MAROSI-SOMOGYI 1990, 968–972). A terület napjainkban geológiai, geomorfológiai, növény- és állatvilágát tekintve, valamint régészetileg is alig kutatott. Felsővadász DK-i határában húzódik az ÉNy-DK-i irányú, 160–184 m tszf. magasságú, homokból és homokkőből felépülő *Várdomb* nevű dombhát, melynek DNy-i része az ott folytatott homokbányászás során megsemmisült. Jelenleg nem áll mezőgazdasági művelés alatt, összefüggő, sűrű növényzet borítja. A Vadász-patak közelsége és a környező vidék jó beláthatósága ezen a helyen kedvező megtelepedési lehetőséget biztosított a különböző őskori népelemek számára.

A lelőhely a XIX. század vége óta ismert a szakirodalomban (LEHÓCZKY 1883, 132–133; SZENDREI 1888, 34; uő. 1889, 152; KOREK-PATAY 1958, 95; KALICZ 1968, 116), az elérhető adatok szerint azonban az első régészeti kutatásra csak 1978 novemberében került sor. A homokbánya megnyitását követő leletbejelentés nyomán *Hellebrandt Magdolna* járt a helyszínen, aki a dombtetőn őskori telepleteket talált, a bánya metszetalában pedig két gödör feltárását észlelte (HELLEBRANDT 1979, 111).¹ Mivel a folytatódó kitermeléssel veszélyeztetették a megismert lelőhelyet, 1981. áprilisában újabb terepbejárásra (KOÓS 1982, 113),² majd 1982–84 között leletmentésre került sor. A feltárást *Koós Judit* vezette, 1983–84 folyamán *Losits Ferenc*cel, az MNM akkori régész munkatársával együtt (KOÓS 1983; uő. 1984; uő. 1985; uő. 1986a; uő. 1986b). A kutatás 16 kijelölt szelvényben és egy árokban körülbelül 350 m² területen folyt, amelynek során őskori települések maradványaira bukkantak. A neolitikumból a bükk kultúra, a rézkorból a hunyadihalmi csoport és a badeni kultúra, a bronzkorból pedig a hatvani és a füzesabonyi kultúrák népességének hagyatékát tárták fel. A bükk településből néhány objektum – 7 gödör, 3 cölöplyuk, egy kisméretű padlómaradvány és egy kettős temetkezés –,³ a füzesabonyi telepből az azt körülvevő erődítés árkanak egy darabja, padlómaradványok, gödrök, cölöplyukak, a badeni időkből pedig két sír került elő. Az ásatások során feltártak 4 melléklet nélküli bronzkorinak meghatározott temetkezést is (KOÓS 1986b).⁴

¹ A helyszíni szemle során gyűjtött leletek a Herman Ottó Múzeumba (a továbbiakban HOM) kerültek. A bükk darabok leltári számai (a továbbiakban ltsz.): 78.39.1–3.

² Az ennek során gyűjtött anyag szintén a HOM-ba került, ltsz.: 81.11.1–41.

³ A feldolgozás alkalmával ez a kevés objektum bizonyult a bükk településhez tartozónak.

⁴ Az ásatások további eredményeiről *Koós Judit* számolt be hivatkozott jelentéseiben és munkáiban.

A feltárások során nagy mennyiségű a bükki kultúra településéhez köthető leletanyagot találtak, melynek a lehetőségek szerinti komplex feldolgozása és bemutatása volt a szerző szakdolgozati témája (CSENGERI 2000).⁵ Jelen tanulmányba a bükki anyag legjelentősebb részét képező kerámialeletek régészeti szempontú feldolgozásának eredményei kerültek bele rövidített és aktualizált formában. A mellékletek a leleteknek egy szerény részét mutatják be. A cikkhez kapcsolódik Szakmány György geológus munkája az egyes kerámatípusokon általa végzett petrográfiai elemzésekről (SZAKMÁNY 2001, ebben a kötetben).⁶ A későbbiekben remélhetőleg a leletanyag többi részének, és a feldolgozás során tett észrevételeknek a részletes ismertetése is megtörténhet.⁷

A lelőhelyen a későbbi kultúrák megtelepedése és a talajművelés jelentősen megváltoztatta a bükki települést, az ásás alkalmával rétegeket nem tudtak elkülöníteni. A feltárás ásonyomos módszerrel történt, a neolitikus és rézkori leletek többsége nem objektumokból származik. Az I–XI. szelvényekből mintegy 10 000, a bükki kultúrába sorolható kerámiatöredék ismert, amelyeknek több mint 90%-a ásonyomokból került elő. A kerámiaanyag feldolgozása során több nehézség is adódott – pl. a neolitikus és rézkori házi kerámiák egy részének egymástól való elkülönítése, valamint a korábban elvégzett selejtezések nem megfelelő dokumentálása. Emiatt számadatok az értékelésben többnyire nem szerepelnek.

A bükki kultúrával foglalkozó monográfiájában Jan Lichardus „bükki standardkerámia-kategóriákat” állított fel („Bükker Standardkeramik”, „BSK 1–11”, LICHARDUS 1974, 66–68), melyeket azonban nem vettünk át, a feldolgozás során más árutípusokkal dolgoztunk. A felsővadász-várdombi *diszített kerámia* esetében 2 („a”–„b”), a *házi kerámia* esetében pedig 7 („A”–„G”) *kerámatípust* állapítottunk meg a külső jegyek alapján (l. alább).⁸ A kerámiák többségére a talajszennyeződések, esetenként pedig tartalmuk üledékei rákövesedtek, melyeket a kémiai vizsgálatok lehetőségének reményében annak idején nem távolítottak el. Ennek hátránya, hogy sok esetben lehetetlenné teszi a kerámia látható soványító anyagának megállapítását. Valójában tehát csak nagyobb mennyiségű vékonycsiszolat elkészítésével, illetve kémiai vizsgálat elvégzésével lehetne az egyes kerámiatöredékeket pontosabban besorolni, és valószínűleg több kerámia-kategóriát elkülöníteni. Megemlítendő az is, hogy ez irányú kémiai vizsgálatok hiányában a szerves anyaggal történő soványítást meglehetősen kevés alkalommal, csak a lát-

⁵ Az előkerült bronzkori régészeti anyagot az ásató, Koós Judit dolgozza fel. A bükki leletanyag feldolgozásra való átengedését és a munka során nyújtott segítségét ezúton is szeretném megköszönni.

⁶ A vizsgálatok elvégzéséért és segítőkészségéért köszönettel tartozom dr. Szakmány Györgynek, az ELTE TTK Közéttan-Geokémiai Tanszéke munkatársának.

⁷ A kerámiaanyag restaurálását Z. Abonyi Judit restaurátor (HOM) végezte. A feldolgozás során nyújtott hathatós segítségét ezúton is szeretném megköszönni. Az inkrusztált kerámiák különböző színű betétjein, az előkerült festékrögökön és a festett felületű töredékeken kémiai elemzést is végeznek a Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban MNM) Restaurátor és Műtárgyvédelmi Főosztályán, illetve a Debreceni Egyetemen. A vizsgálatok még folyamatban vannak, így ezek eredményeiről egyelőre nem tudunk beszámolni. A lelőhelyen 1983-ban előkerült és a neolitikumba sorolt temetkezés antropológiai vizsgálatát K. Zoffmann Zsuzsanna végezte, aki a zsugorított helyzetű kettős férfisírt embertani jegyei alapján az AVK-körhöz kötötte (K. ZOFFMANN 2000). A feltárás nagyrészt ásonyomokból származó állatsont-anyaga nem elérhető, azon archaeozoológiai vizsgálatok nem történtek. Az őskori települések lakóinak csonteszközei viszont megmaradtak, meghatározásukat, elemzésüket Bartosiewicz László végezte el. A települések pattintott kőanyagát T. Biró Katalin dolgozta fel (T. BIRÓ 1987; uő. 1998), a csiszolt kőszerszámokról és a szerszámkövekről Horváth Tünde adott leírást. Mindannyiuk segítségét köszönöm. Az eredmények a már hivatkozott szakdolgozatban szerepelnek (CSENGERI 2000). A kerámiaanyag eddigi feltárba vett része a 98.1.1–98.1.1591. számokon szerepel (HOM, ltsz.).

⁸ A közülük petrográfiai vizsgálatnak alávetett típusokról l. SZAKMÁNY 2001, ebben a kötetben.

ható esetekben tudtuk megfigyelni. Mindezek következtében az egyes anyagtípusok gyakorisága csupán hozzávetőlegesen volt megállapítható (I. alább).

II. A BÜKKI KULTÚRA KERÁMIÁJÁNAK FELSŐVADÁSZON ELŐFORDULÓ JELLEMZŐ EDÉNYTÍPUSAI ÉS AZOK DÍSZÍTÉSMÓDJAI

A bükki kultúra lelőhelyein előforduló edényformákat és díszítéseket 1929-ben megjelent monográfiájában már Tompa Ferenc leírta (TOMPA 1929, 29–33), Jan Lichardus pedig 1974-ben közzétett munkájában részletesen elemezte (LICHARDUS 1974, 22–40). A borsod-derékegyházi település kerámiájáról Leszih Andor adott leírást 1927-ben (LESZIH 1927, 89–92). A felsővadászi leletanyag tárgyalásakor elsősorban a J. Lichardus által kidolgozott edénytípus-, díszítőstílus- és motívum-elnevezéseket használjuk (LICHARDUS 1974, 22–40). A vizsgált leletanyag a már említett mintegy 10 000 darab biztosan, illetve valószínűen neolitikusnak meghatározható cserépből áll.⁹ A díszített finomkerámia ebben az anyagban a töredékeknek mintegy 30–40%-át, a házi kerámia pedig 70–60%-át tette ki.¹⁰

II. 1. A DÍSZÍTETT BÜKKI FINOMKERÁMIA

A díszített kerámia darabjai Felsővadászon finoman iszapolt anyagúak, simított felületűek, legtöbbször külső és belső oldalukon egyaránt fényezettek. Az edények és töredékek általában világos és sötét szürkésbarna, barnásszürke, szürke, fekete, esetleg sötétbarna színűek, előfordul azonban a világosbarna, a homokszínű, és kis számban a narancsvörösre égett kerámia is. A falvastagság az edények nagyságától függően változik, a peremnél 1,5–9 mm-ig terjed. A régészetileg elkülönített és a többséget alkotó „a” anyagtípus töredékein szabad szemmel nem látható soványítóanyag, míg a ritkább „b” típus darabjaiban jól kivehetők a törmelékszemcsék. A petrográfiai vizsgálatok szerint a díszített edények felületét mindkét típus esetében vékony, a kerámia anyagánál finomabb szemcséjű agyagbevonattal látták el (SZAKMÁNY 2001, ebben a kötetben). A bükki finomkerámia fényezett bevonattal való ellátását J. Lichardus is megfigyelte (LICHARDUS 1962, 117; uő. 1969, 220; uő. 1974, 30). A lelőhelyről 18 kiegészíthető edénnyel rendelkezünk.

A finomkerámia jellemző edényformái és különleges típusai

1. A leletanyagban a leggyakoribbak a különböző méretű *bomba formájú edények* többször S-profillal (I. t. 1–2, XI. t. 1).¹¹ Az edények pereme elvékonyodó, vagy megvastagodó, lekerekített, fenekük lapos, vagy enyhén homorú kiképzésű. A legkisebb edények 6–9 cm száj- és 3–5 cm fenéktérjűek, a legnagyobbak pedig 16–20 cm-es

⁹ Az I–XI. szelvényekből összesen mintegy 13 000 bükki, hunyadihalmi és badeni kerámialelet származik. A még fel nem dolgozott XII–XVI. szelvények anyagában további 4000 neolitikus és rézkori töredék lehet számítani.

¹⁰ Az arányok a VII., IX. és X. szelvények esetében kerültek vizsgálatra.

¹¹ A cikkhez kapcsolódó mellékletek közül a II. t. 4, XI. t. 1, 3–5, valamint a IX., X. és a XII. táblák fényképeit Kulcsár Géza (HOM) készítette, melyekért ezúton is köszönetet mondok. A többi felvétel az 1980-as években készült.

perem- és 9 cm körüli fenékmérvével rendelkeznek. Az edénytípust J. Lichardus is általánosan jellemzőnek tartja a bükki kultúrában (LICHARDUS 1974, 26).

2. A lelőhely anyagában az előzőhöz hasonló gyakorisággal fordulnak elő a *különböző típusú tálak*. Peremük lekerekített, egyenesen levágott, vagy elvékonyodó, fenékképzésük a bomba alakú edényekéhez hasonlóan lapos, illetőleg enyhén homorú.

2a. A legtöbb darab *félgömb alakú, illetve félgömb alakú mély tálaból* származik (I. t. 3–4, II. t. 1–2, XI. t. 3–4). Az utóbbi típus oldalfala a perem alatt függőlegesen indul. A legkisebb darabok 9–14 cm szá- és 5–10 cm fenékmérvőjük, a közepes méretűek 14–20 cm, a legnagyobb tálak pedig több mint 20 cm szájmérvőjük. Kiugró méretekkkel rendelkezik az egyik kiegészíthető edény (II. t. 2, Szá: 31 cm, M: 24,5 cm, LnSz: 35,5 cm, Fá: 9 cm).¹² Ilyen nagyságú díszített bükki kerámia a publikált anyagokban nem található. Tompa F. 1929-es monográfiájában említett egy különösen nagy méretű, 25 cm magas bomba formájú edényt a múlt század végén Budapestre került óruzsini leletanyagból, fényképet, vagy rajzot azonban nem közölt a tárgyról (TOMPA 1929, 19). J. Lichardusnál a félgömb alakú tálak is általánosan jellemző edénytípusokként szerepelnek (LICHARDUS 1974, 26).

2b. Ritkábban fordulnak elő a lelőhelyen a *kónikus tálak*, melyeket J. Lichardus leírásában a leggyakoribb bükki tálformaként tüntet fel (LICHARDUS 1974, 26). Az eddig feldolgozott anyagban található peremtöredékek 15–19 cm-es szájmérvőre utalnak.

2c. Szintén ritkább előfordulásuk a *gömbszelet alakú tálak*, melyek J. Lichardusnál, mint „lapos csészék” szerepelnek („flache Nöpfe”, LICHARDUS 1974, 26). Az eddigi darabok 18–20 cm-es szájmérvőt mutatnak.

2d. Egy peremtöredék *kihajló peremű táltípust* képvisel a leletanyagban, mely valószínűleg J. Lichardus S-profilú peremes, mély csészéjének felel meg („tiefe Nöpfe mit S-förmig profiliertem Rand”, LICHARDUS 1974, 26). Az edény szájmérvője legalább 17 cm lehetett.

3. Jellemző forma, bár viszonylag kis számban fordul elő, a *hengeres, vagy enyhén tölcséres nyakú, kihúzott, vagy ívelten ereszkedő vállú gömbhasú edény* (amfora). A típus narancsszínűre égetett, illetve világosszürke, barnásszürke változatban található meg. A peremátmérő általában 7–10 cm, az egyetlen kiegészíthető edény a vállán kiöntőcsőves (II. t. 3, Szá: 9,6 cm, M: 22,4 cm, Fá: 7,5 cm). Egy vízszintesen átfűrt, hegyesszögben törő, nyakhajlatban ülő díszített fül (hasonlót közölt Borsodról Tompa F., TOMPA 1929, XXIV. t. 6) és egy kétlyukú díszített kiöntőcső (párhuzamait l. pl. LICHARDUS 1974, 18. t. 1–5) valószínűleg ilyen edényformából származik. A J. Lichardus által amforaként leírt típusok Felsővadászon nem találhatóak meg, az itteni edények J. Lichardus „pseudo-amforáinak” felelnek meg („Pseudo-Amphoren”, LICHARDUS 1974, 27).

4. Előfordulnak alacsony nyakú, *körte formájú edények* is, mely típust szintén említi J. Lichardus (LICHARDUS 1974, 27). Az eddigi töredékek peremátmérvője 7–8 cm.

5. *Lekerekített kettős kónikus testű edény* is található a leletanyagban, amely formát szintén leírta J. Lichardus (LICHARDUS 1974, 27).

A *felsővadászi bükki anyag különleges edényei* közül való egy *kisméretű, négyszögletes aljú*, a fenékétől szögletesen, fordított csonka kúp alakú fallal induló *töredék* (X. t. 1), valamint egy *díszített, csőtálpas edény töredéke* a csőtálp és a tálrész találkozásából (X. t. 4). Kalicz Nándor és Makkay János véleménye szerint a csőtálpas tálak a bükki kultúrában nem jellemzőek, Tompa F. tévesen sorolta a formát a bükki edénytípusok közé (KALICZ–MAKKAY 1977, 45). A Tompa F. által bemutatott magas csőtálpú

¹² A továbbiakban Szá: szájmérvő, M: magasság, LnSz: legnagyobb szélesség, Fá: fenékmérvő.

edények valóban nem бүккі típusok, de alacsony, gyűrű formájú talppal ritkán előfordulnak a kultúra anyagában. Tálrészük kónikus vagy félgömb alakú, az edények díszített és díszítetlen változatban is ismertek (LICHARDUS 1974, 27). A felsővadászi darab valószínűleg kisméretű és alacsony csőtálpú edényből származik. Különlegesnek számít *két kisméretű, bikónikus edényből származó töredék*, az egyik darab felső részén átfúrással, a másik töredék kónuszán felfelé álló, vékony bütyökkel (X. t. 2–3). A kisméretű kettős kónikus edényeket, amelyek pereme alatt két szemben fekvő, valószínűleg felfüggesztésre szolgáló lyuk található, J. Lichardus szintén említette (LICHARDUS 1974, 27). *A díszített edények formái* jellemző anyagokkal és kidolgozásukkal *néhány esetben díszítetlen változatban* is feltűnnek a lelőhely anyagában. Ezek bomba formájú edényekből vagy tálakból származó töredékek, illetve egy kiegészíthető, félgömb alakú, lapos fenekű mély tál.

A Kalicz N. és Makkay J. által említett, a kora бүккі időszakra még jellemző, az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának (a továbbiakban AVK) formáira visszamenő négyszögletes szájú és karéjos peremű edények (KALICZ–MAKKAY 1977, 45–46), melyeket J. Lichardus is leírt fő бүккі edénytípusai között (LICHARDUS 1974, 26), Felsővadászon nem fordulnak elő. A lelőhely későbbiekben ismertetendő időrendi besorolása miatt a forma hiánya érthető. J. Lichardus edényformái közül a fentiekén kívül az S-profilú, mély csészék csupán feltételelesen, a peremüknél kiöntős edények egyáltalán nem, az ott említett kiöntőcsöves edénytípus pedig kiöntőcső nélküli változatban (körte formájú edény) jelenik meg lelőhelyünkön.¹³

A felsővadászi anyagban gyakori félgömb alakú, valamint az előforduló kónikus tálak már az AVK kerámiaművességére jellemzőek voltak (KALICZ–MAKKAY 1977, 30–32). A hengeres nyakú, gömbtestű amforák a hengeres nyakú, négyszögletesedő testű edények késői változatai, melyek szintén az AVK-val jelentek meg (KALICZ–MAKKAY 1977, 30–32). Az AVK késői csoportjai közül négyszögletesedő testű amforáival és négyszögletesedő táltípusaival a tiszadobi csoport, valószínűleg az esztári kultúra korai szakasza, valamint a бүккі kultúra korai periódusa még ehhez az időszakhoz kötődik. A Felsővadász-Várdombon leggyakoribb bomba formájú edények a késői csoportok közül a бүккі, az esztári és a szakálháti kultúrákban váltak vezérelletekké (KALICZ–MAKKAY 1977, 45, 53, 88), az említett hengeres nyakú, gömbös testű edények pedig a бүккі mellett a szakálháti kultúrában voltak gyakoriak (KALICZ–MAKKAY 1977, 46, 88–89).

A finomkerámia-árak díszítése és a lelőhely kronológiai besorolása

A díszített finomkerámia edényein, illetve ezek töredékein megfigyelhető motívumokat, motívumrendszereket peremdíszítésekre, ún. „díszítő háromszögekre” („Schmuckdreiecke”), a hengeres nyakú edények nyakrészének és vállának díszítéseire, a J. Lichardus által megállapított ún. „díszítőstílusokra” („Verzierungsstilen”), az ún. „negatív díszítésekre” és egyéb díszítésekre bontva tárgyaljuk. A leírásban helyet kap még az alkalmazott inkusztációk elemzése, valamint a lelőhely időrendi besorolása. Az analízis során használt felosztás J. Lichardus rendszerén alapul (LICHARDUS 1974, 32–40), bár nem teljes pontossággal követi azt. A Felsővadászon előforduló díszítőmintákat néhányszor egy-, a legtöbb esetben azonban többfajú eszközzel karcolták az edények felületébe. A díszítéshez általában 3–6 fogú eszközöket használtak. A szélesebb motí-

¹³ Az edénytípusokat J. Lichardus írta le monográfiájában (Lichardus 1974, 24–29).

vumokat ezek többszöri egymás mellé helyezésével érték el, de előfordulnak olyan 20–30 sűrűn bekarcolt vonalból álló vonalkötegek is, amelyeket egyetlen húzással készítették. *Edények peremdíszítései* között gyakoriak a különböző formájú bevagdálások, a perem alatt elhelyezett vízszintes, egyenes, illetve „Furchenstich”-vonalakból, S-vonalakból és spirálsorokból, hullám- és cikcakk-vonalakból, ferde rácsmintákból és ezek kombinációból álló motívumok (IV. t. 1–5, 11–58, 64–105). A leletanyagban különleges díszítéstípusok is találhatók (IV. t. 6–10, 59–63, 106–118).¹⁴ A vörös és sárga inkrusztációjú edényeknél előforduló díszítőstílusokhoz nem társulnak peremdíszek, esetükben a különböző alakú bevagdálások a jellemzőek (IV. t. 1–5). A hengeres nyakú, gömbtestű edények felületén ezen a településen szintén nem alkalmaztak peremdíszítéseket.

A J. Lichardus által közölt díszítések a felsővadászianál változatosabb képet mutatnak (LICHARDUS 1974, 3. kép). Lelelőhelyünkön nem fordulnak elő a monográfiában említett félkörívekből, csiga formájú spirálokból, koncentrikus körökből, sraffozott rácsmintákból és téglalapokból, szimbolikus jelekből, valamint a fő díszítőstílusok kis-méretű változatából álló peremdíszek.

A fő díszítések közé lenyúló ún. „díszítő háromszögek” belsejét kitöltő minták közül vannak a lelelőhelyen gyakrabban előforduló (V/a. t. 1–4, 6–10, 15–17), kevésbé gyakori (V/a. t. 5, 12–14, 18–20), illetve különleges minták is (V/a. t. 11, 21–23).¹⁵ Ezek a Felsővadászon előforduló típusok szerepelnek a J. Lichardus által összegyűjtött motívumok között (LICHARDUS 1974, 4–5. kép). Az ott megtalálható egyszerűbb díszítések közül a halszálmakinta – amit a szerző a leggyakoribbként említ – lelelőhelyünkön csak néhány töredéknél és töredékes állapotban figyelhető meg. A különlegesebb motívumok közül a negatív háromszögeket tartalmazó és a bonyolult, többféle elem kombinációjából kialakított, többször arcábrázolásos díszítő háromszögek sem fordulnak elő a feldolgozott felsővadászai bükki anyagban.

A hengeres nyakú, gömb testű amforák nyakrészén alkalmazott díszítések motívumai között a különböző kialakítású vonalakból és vonalkötegekből álló rácsminták a leggyakoribbak, de a halszálmakintamotívum, a sűrű vonalkötegek és a negatív cikcakk-szalagok is előfordulnak (V/b. t. 1–10). Az edények nyakának és vállának találkozásánál elhelyezett díszítések (V/b. t. 11–22) összevethetőek az egyéb kerámiaformákon előforduló peremdíszekkel.

A bükki kultúrára jellemző, az edények fő díszítését alkotó, J. Lichardus által rendszerezett ún. „díszítőstílusok” (LICHARDUS 1974, 33–34, ill. 2. kép) közül a legtöbb a felsővadászai leletanyagban is fellelhető (VI. t.). Leggyakrabban a csúcsíves vonalkötegekből és a közéjük lenyúló díszítő háromszögekből álló rendszerek, a β stílusok fordulnak elő (VI. t., ill. I. t. 2–4, II. t. 1–3, XI. t. 1–2, 4). Közülük a β_3 , illetve a β_5 képviselői (VI. t.) kis számban vannak jelen. A leggyakoribb a J. Lichardus által meghatározott β_4 stílushoz nagyon hasonló, itt β_{4b} stílusként szereplő változat (VI. t.). Kevésbé gyakoriak a β_1 -, β_2 - és β_5 -höz hasonló, azonban csúcsíves stílusú, jelen tanulmányban β_{1b} -, β_{2b} - és β_{5b} -ként említett díszítésrendszerek (VI. t.).¹⁶ A β stílusok mellett a levágott tetejű vonalkötegekből és a hozzájuk kapcsolódó díszítő háromszögekből álló γ stílusok két változata, a γ_1 és γ_3 is fellelhető a díszített töredékeken (VI. t., ill. X. t. 7). Az eddig említett

¹⁴ Szöveges ismertetésüktől a részletes ábrákra hivatkozva helyhiány miatt eltekintünk.

¹⁵ L. az előző lábjegyzetet.

¹⁶ J. Lichardus az általa meghatározott stílusok egymásból való leszármazását is felvázolta, amelyet azonban nem vettünk át, és az új jelzéssel ellátott díszítőstílusokat ebbe a leszármazási rendbe nem próbáltuk beilleszteni (J. Lichardus 1974, 63–64).

díszítőstílusok a leggyakoribb edénytípusokon, a bomba formájú edényeken, tálakon és a hengeres nyakú, gömb testű edények hasán fordulnak elő. Fehér inkrusztációval kitöltött változatban is megtalálhatóak.

A különlegesebb díszítőmotívumok közül a főleg sárga inkrusztációval kitöltött δ_1 , továbbá a leginkább vörös és sárga inkrusztációjú δ_3 és δ_4 stílus szintén megtalálható a lelőhely anyagában (VI. t., ill. I. t. 1, XI. t. 3). Ezek a díszítések bomba formájú edényeken és félgömb alakú tálakon jelennek meg. A J. Lichardus által leírt ε_1 stílus (VI. t.) párhuzama, melyhez hasonló darabok Borsodról is ismertek (TOMPA 1929, XI. t. 9) és a különleges, mezőkre osztott díszítések több példánnyal vannak képviseltetve Felsővadászon (X. t. 10, ill. X. t. 2–3, XI. t. 6–7). Eddig kizárólag bomba alakú edények töredékein fordultak elő. A függőspirálokból álló ε_2 stílusra (VI. t.) szintén akad néhány fehérrel, illetve sárgával inkrusztált valószínű példa a leletek között (X. t. 8–10). Hasonló motívumokat találhatunk a borsodi (TOMPA 1929, IX. t. 32), a Domica-barlangbeli (LICHARDUS 1974, 15. t. 5) és a Šarišské Michal'any-ból származó leletanyagokban (ŠIŠKA 1982, 148. kép 3, 6). Az egész edényfelületet kitöltő díszítéseket magába foglaló η stílusba soroltuk a sárga és fehér inkrusztációjú, a perem alól kiinduló, függőleges vagy ferde, egyenes vonalkötegekből álló díszítőmotívumokat, melyek itt η_3 és η_4 stílusként szerepelnek (VI. t., ill. X. t. 6),¹⁷ és amelyek párhuzamai Borsodon is megtalálhatóak (TOMPA 1929, XVIII. t. 9 és XX. t. 5, 11).

A néhány igen különleges díszítőstílusú töredéken kívül (VI. t., jelzés nélkül) sok darabnál csak a sűrűn egymás mellé karcolt vonalakkal álló vonalkötegeket, illetve az ugyanígy kialakított csúcsíves vonalkötegeket figyelhetjük meg. Ezek természetesen többféle stílus elemei lehetnek.

A ritkább vonalvezetésük miatt a бүккі kultúra korábbi időszakába sorolható, álló és futóspirálokból felépülő α_1 , illetve α_2 díszítőstílusok, valamint a szintén korábbi időszak jellemzőinek tartható, tompa ívű vonalkötegeket tartalmazó β_1 és β_2 stílusok képviselői ezen a lelőhelyen nem tűnnek fel. A legtöbb edény esetében alkalmazott finom vonalvezetés és a vonalkötegek sűrűn bekarcolt vonalai arra utalnak, hogy a felsővadászi anyag a klasszikus бүккі időszak végéről, vagy a késői fázisból származhat. J. Lichardus kronológiai rendszere szerint az egyszerű, de rendkívül finom kivitelű δ stílussal társuló vörös és sárga inkrusztáció a késő бүккі (Бүкк C) időszakban tűnik fel (LICHARDUS 1969, 226). Amennyiben elfogadjuk ezt a felosztást, úgy a бүккі kultúra felsővadászi leletanyagát a klasszikus fázis végére és a késői időszakba (Lichardus-féle Бүкк B vége, Бүкк C) sorolhatjuk. A Бүкк C fázisba J. Lichardus Domica IV. réteg, Borsod, Boldogkőváralja és Zemplin/Zemplén régészeti anyagait helyezte (Domica IV – Borsod horizont, LICHARDUS 1969, 226).

A felsővadászi bekarcolt díszítésű finomkerámia-anyagban *fehér, vörös és sárga színű inkrusztációk* találhatóak. Az inkrusztált töredékek a finomkerámiának kb. 10–25%-át alkotják, döntő hányadukat a fehér betétek képezik. A vörös és sárga inkrusztációjú darabok a fehér színűekhez viszonyítva változó arányban, de általában csupán néhány százalékban vannak jelen.¹⁸ A fehér inkrusztáció leginkább a β és a γ stílusokkal díszített edényeken fordul elő, de néhány esetben ritkább díszítőmotívumokkal, a δ_1 , δ_3 , ε_1 , ε_2 , és η stílusokkal együtt is megjelenik. A fehér inkrusztációval ellentétben a vörös és sárga betétek majdnem kizárólag a δ_3 és δ_4 díszítőstílusokkal díszített darabokon találhatóak meg. Néhány példa az ε_2 és az η

¹⁷ L. az előző lábjegyzetet.

¹⁸ A díszített finomkerámián belül az inkrusztált töredékek aránya a VII., IX. és X. szelvények esetében került vizsgálatra.

meg. Néhány példa az ε_2 és az η stílusokkal közös előfordulásra is ismert. Különlegesen mondható egy bomba formájú edény (I. t. 1), amelynek δ_3 stílusú díszítését egymásba átmenő vörös és sárga inkrusztáció tölti ki. A darab formai és díszítésbeli párhuzamát közölte J. Lichardus a Domica-barlang anyagából (LICHARDUS 1974, 15. t. 4).

A Felsővadászon alkalmazott *inkrusztációk anyagával* kapcsolatban a már említett (I. 7. lábjegyzet) kémiai vizsgálatok lezárultáig csak irodalmi adatokra hivatkozhatunk. Ezek a megfigyelések és elemzések arra utalnak, hogy a vörös és sárga betéthez valószínűleg hematitos és limonitos agyagot, a fehér inkrusztáció elkészítéséhez pedig talán kaolint, vagy valamilyen kaolinos anyagot használtak a bükki kerámiakészítők (pl. MIHALIK 1897, 28–29; WOSINSKY 1904, a magyar kiadásban 151–156; SHEPARD 1995, 31–43).¹⁹

A lelőhely bekarcolt díszítésű finomkerámiáin általános a vonalkötegek közti szabad területek felfényezése. Az azonban, hogy ezek a fényezett, „negatív” felületek adják a „valódi” díszítést – az ún. „*negatív díszítést*” –, csak a díszítő háromszögek esetében és a hengeres nyakú edények nyakdíszítéseinél szokásos, egyébként ritkán fordul elő (ez utóbbiakra I. XI. t. 4, 5a–b).

A *kiegészítő díszek* közül a fő díszítési rendszert lezáró ún. „*fenék közeli díszítések*” leletanyagunkban is főleg egy-két benyomkodás-sorból állnak, mint ahogy a J. Lichardus által vizsgált többi bükki anyagban (LICHARDUS 1974, 39). A díszítőstílusok párhuzamos vonalkötegei legtöbbször az edények aljáig érnek, néhány esetben azonban ezeket íves vonalkötegekkel kötötték össze. *Fenekdíszítés* egyetlen darabnál fordul elő, a különleges edényeknél már leírt kisméretű, négyszögletes edény töredékénél (X. t. 1). A díszítés itt a fő díszítőrendszer folytatásának tűnik. Az edények *belső díszítésére*, amely közvetlenül a perem alatt, illetve legfeljebb az edény felső harmadában fordul elő, és meglehetősen ritka (LICHARDUS 1974, 40), a felsővadászi leletanyagban nem található példa. *A fő díszítéseken belül és azok közein elhelyezkedő szabad felületeken* szintén alkalmaztak *különbő díszítéseket* a bükki kerámiakészítők. Ezek leletanyagunk esetében többnyire különböző alakú benyomkodásokból álló függőleges sorok, illetve függőleges „Furchenstich”-sorok (XI. t. 3). Hasonló díszítmények szerepelnek J. Lichardus gyűjteményében. Többször fordul elő egy beszurkált, függőleges, rövid vonalakkal létrehozott motívum (XI. t. 2), mely J. Lichardus megállapítása szerint a közép-európai vonaldíszes kerámiák ún. „békaábrázolásaira” („Krötendarstellungen”) emlékeztet (LICHARDUS 1974, 40). *Plasztikus díszítésre* a finomkerámia körében kevés példa akad, amelyek mind apró bütökdíszek (XI. t. 2). Néhány töredéknél az *edényfal átlukasztása* figyelhető meg. Ezekben az esetekben az átfúrások kisméretűek, és a perem alatt, illetve az oldalakon, a díszítésrendszertől függetlenül helyezkednek el.

II. 2. A BÜKKI HÁZI KERÁMIA

A lelőhely házi kerámiáinál – mint azt már említettük – régészetileg 7 anyagtípust tudtunk megkülönböztetni. Az „A” típusba sorolt kerámiák kevés látható soványító anyagot, apró szemcséket tartalmaznak. Általában keményre égetettek és világos színűek – világosbarnák, sárgásbarnák és narancsvörösek, ritkábban világosszürkék vagy szürkék. (III. t. 2).²⁰ A „B” típus az „A” egy finomabb változatának tűnik, melyből többségében a finom és durva kerámia közti átmenetet képező hengeres nyakú, gömbös testű

¹⁹ Z. Abonyi Judit restaurátor megfigyelései is erre utalnak.

²⁰ A típus petrográfiai vizsgálatának eredményeire vonatkozóan ld. SZAKMÁNY 2001, ebben a kötetben.

edényeket készítették (II. t. 4, jellemzőiket I. alább). A „C” típus erősen szerves anyaggal soványított változat (XII. t. 1–9). Kiszámú vékony falú, illetve közepes falvastagságú, simított, vagy elsimított felületű, világos színű, foltosra égett töredék képviseli a leletanyagban. Az AVK és csoportjai alföldi lelőhelyein leggyakrabban előforduló kerámiák anyagához hasonlít. A „D” típus anyaga jól látható módon rendkívül sok szürke színű, csillámos közettörmelékkel tartalmaz (XII. t. 10–11). Kerámiáira a változatos falvastagság és felületkezelés a jellemző, mind keményre égetettek és rozsdabarna színűek.²¹ Az „E” típusba a „D” egy változatát képező, kevesebb közettörmelékkel tartalmazó, világosabb színű (vörösbarna, esetenként egészen világos, sárgásbarna, narancsvörös, vagy világosbarna), változatos falvastagságú és felületkezelésű, már nemcsak keményre égetett kerámiákat soroltuk. Az „F” típusba a láthatóan valamilyen meszes anyag törmelékét tartalmazó, közepes falvastagságú, illetve vastag falú, simított, vagy elsimított felületű, barna, sötétbarna színű kerámiák kerültek. Végül a „G” típus a nagy mennyiségű homok szemcsenagyságú, erősen csillogó anyaggal (kvarchomok?) soványított, vastag falú, elsimított felületű, keményre égetett darabokat jelenti, melyek igen kis számban fordulnak elő Felsővadászon.

A lelőhelyen a felsoroltak közül a leggyakoribb változatnak az „A” típus tartható, de a fő kerámiaformák a többi anyag típusban szintén megtalálhatóak. Kivételt képeznek a hengeres nyakú, gömbtestű amforák, melyek a „B”, illetve ritkán a „C” típusban készültek. A „durva” kerámiák falvastagsága méretüktől függően változik, a vékony falútól az egészen vastag falúig terjed. Az edények többnyire elsimított felületűek, de a durvább darabokon behúzkodást is alkalmaztak, a finomabb háztartási edények felszínét pedig simították. A petrográfiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a házi kerámiák felületét a díszített finomkerámiákéhoz hasonlóan finomabb szemcsés agyagbevonattal is elláthaták (I. SZAKMÁNY 2001, ebben a kötetben). A бүккi kultúra házi kerámiáinak külső oldalán feltűnő barna és belső felén előforduló fekete színű bevonatról tett említést J. Lichardus (LICHARDUS 1962, 117). Felsővadászon az edények feneke nagyrészt lapos, néha enyhén homorú, vagy profilált kiképzésű. A leletanyagból 7 kiegészíthető edényt ismerünk.

A házi kerámia jellemző edényformái

1a. A leggyakoribb házi kerámia a *bomba formájú* – behúzott szájú, hosszúkás gömbtestű – *fazék* (III. t. 2–3). Az edények pereme általában megvastagodó és lekerekített, néhány S-profilú változat is előfordul. A négy ebből a típusból ismert kiegészíthető edény peremátmérője 11–18 cm-es, magasságaik 12–20 cm-es, fenékátmérőik pedig 4–7 cm-es nagyságot mutatnak. A peremtöredékek alapján a 9–25 cm-es szájátmérőt tarthatjuk általánosnak. Az edények kis- és közepes méretűek, általában közepes vastagságúak, vagy vastag falúak. Néhány kisebb edény valószínűleg nem szolgálhatott fazékként, formájuk alapján azonban ebbe a típusba soroltuk őket. Ez a fazékforma igen gyakran perem alatt lyuk soros kivitelben készült (XII. t. 13). Egyes daraboknál úgy tűnik, hogy valamilyen eszközzel egyszerre két lyukat fúrtak be, majd azt megemelve újabb kettőt, míg körbe nem értek az edény száján. A lyukak közein többször kúpos,

²¹ L. az előző lábjegyzetet. A feltűnő közettörmelék fillitnek bizonyult. A 2000. május 10-én Felsővadász-Várdombon Koós Judittal végzett terepszemle alkalmával a bányafal aljában fillites kőzetasszociáció néhány darabját találtuk, ami az anyag helyi felhasználását bizonyítja. A kőzetasszociáció geológiai előfordulására vonatkozóan I. Szakmány 2001, ebben a kötetben.

lelógó, vagy lapos fogóbütyköket, illetve apró, félgömb alakú vagy kisméretű, hosszúkás, ferde bütyköket, lejjebb az edény testén pedig az előzőek közei – általában szimmetrikusan – újabb fogóbütyköket helyeztek el. Előfordulnak plasztikus lécdíszes darabok, és alkalmazták a peremek benyomkodását is.

1b. Az előzőhöz hasonlóan szintén gyakoriak a *széles szájú*, hosszúkás gömbtestű *fazekak*, amelyek a bomba formájúaknál nagyobb méretűek, vastagabb falúak (III. t. 4). Peremük megvastagodó és lekerekített, vagy egyenesen levágott. Ennél a típusnál ugyanúgy jellemző a perem alatti lyuksor, és a különböző bütyökdíszek – a fentebb leírtak szerint (XII. t. 10, 12). Előfordul a perem benyomkodása is. A formából egyetlen kiegészíthető edényt ismerünk (III. t. 4, Szá: 28 cm, M: 33 cm, Fá: 13 cm), melynek pereme alatt 1 cm-re 0,6–0,7 cm átmérőjű lyukakból álló sor fut körbe. Az edények átlagos szájátmérője 25 cm-nél több lehetett.

2. A második leggyakoribb házikerámia-forma a *tál*, kiegészíthető darabbal azonban a felsővadászi leletanyagból nem rendelkezünk. Az egyetlen félgömbös testű, fekete, fényezett felületű, díszítetlen tál anyaga miatt a finomkerámiák közé sorolható (l. fentebb). A töredékek között *félgöm balakú* (Szá > 30 cm); *gömbszelet alakú* (XIII. t. 1–3, Szá: 20–30 cm), *kónikus tálak* (XIII. t. 4, egy eset, a Szá > 40 cm), valamint egy *kisméretű, lapos tál* darabjait találtuk (VIII. t. 10). A tálak pereme lekerekített, egyenesen levágott, vagy elvékonyodó, előfordul a perem benyomkodása és az ez alatti lyuksor. Jellemzőek továbbá a közvetlenül a perem alatt, illetve az edénytesten elhelyezett lapos bütykök.

3. A *hengeres vagy kissé tölcséres nyakú, kihúzott, vagy enyhén ereszkedő vállú gömbhasú edényformát* (amfora) a házi kerámiák körében szintén megtaláljuk (II. t. 4). A kiegészíthető darabok 25 cm-nél nagyobb magasságra utalnak a típus esetében, a jobb állapotban megmaradt töredékeknél megállapítható peremátmérő pedig 7–13 cm között mozog. A falvastagság az edények különböző részein 0,3–1 cm közötti. A vállakon általában felfelé álló szögletes fülek (XIII. t. 5–6), többlyukú kiöntőcsövek (XIII. t. 9), belülről kinyomott kúpos, vagy lapos bütykök (XIII. t. 7–8) találhatóak, melyek valószínűleg mindkét oldalra szimmetrikusan kerültek fel, ami azonban leletanyagunkban legtöbbször nem bizonyítható. A típus képviselői általában díszítetlen edények, de előfordulnak díszített változatok is. Ilyenkor szabályos, de ritkábban elhelyezett vonalakból álló díszítést (IX. t. 5), vagy igen durván bekarcolt díszeket alkalmaztak (IX. t. 6). Mindkét esetben a finomkerámia díszítőmotívumait követték.

4. A felsővadászi településen nagyméretű *tárolóedényeket* is használtak, amelyeknek a töredékek alapján csak egy fő típusa különíthető el. Ez egy *hengeres nyakú, ívelt vállú, hosszúkás testű, nagyméretű edény* (XIII. t. 12a–b), melyből kiegészíthető darabot nem ismerünk.

A lelőhely anyagában található egy *nagyméretű házi edény fenéktöredéke, alján egy ép és két töredékes átfúrással*. Formája, nagysága nem rekonstruálható, feltehetően valamilyen szűrőedény darabja volt.

A fent bemutatott egyszerű házikerámia-formák a többi ismert бүккi településen is általánosak. Ahonnan azonban több kiegészíthető edény állt rendelkezésre, ott többféle variánst tudtak megkülönböztetni (LICHARDUS 1974, 27–29). A fenti típusok az AVK korábbi időszakaiban szintén jellemzőek voltak (pl. késői AVK anyagban Kompolton, BÁNFFY 1999, 142–145; tiszadobi lelőhelyeken, KURUCZ 1989, 25–33), és a бүккi kultúrával egykorú csoportokban is általánosak. Megállapítható a lelőhely anyagának a szakálhái kultúra házi kerámiájával fennálló nagyfokú hasonlósága (pl. Battonya-Gödrösök leletei, GOLDMAN 1984).

A lelőhelyen előkerült egy *különleges házi edény*, melyet a feltárás során összetörve, „in situ” találtak. Kerámiaanyaga alapján neolitikusnak mondható (l. még KOÓS 1986b, 18), mivel azonban bronzkori telepjelenségek „szintjén” került elő, nem köthető biztosan a bükki kultúrához. Az edény vastag falú, külső felén vörössárga, belső oldalán szürkésbarna színű, kívül elsimított, belül rücskös, vízszintesen húzkodott felületű, enyhén profilált peremű, széles szájú, szűkülő testű, nagyobb méretű (III. t. 1). Külső oldalán 4 nem szimmetrikusan elhelyezett, függőlegesen átfűrt, belső oldalán pedig 2 vízszintesen átfűrt fül található. Az edény alja lyukas, mely belül, a lyuk körül kis peremmel rendelkezik. A tárgy párhuzama a publikált bükki anyagok között nem található meg, és eddig más kárpát-medencei őskori leletanyagban sem akadunk a nyomára. Formája besorolható a neolitikus széles szájú fazéktípusba. Elképzelhető, hogy valamilyen érjesztő vagy szűrőedény volt.

A házi kerámia „díszítményei”

A lelőhely anyagában leggyakoribbak a *plasztikus „díszek”*, közöttük pedig leggyakrabban a *különböző formájú bütykök* fordulnak elő. Ezek nyelv alakú, lelógó; széles, lapos; valamint kúpos fogóbütykök; bevagdalt és kétosztatú bütykök; továbbá kisméretű, félgömb alakú és hosszúkas, ferde típusok (III. t. 2–4, XII. t. 10, 13, XIII. t. 2–4, 12a). A leletanyagra leginkább a lelógó bütykök a jellemzőek (pl. III. t. 2–3), amelyek a közeli borsodi telepről szintén nagy mennyiségben ismertek (LESZIH 1927, 91–92; TOMPA 1929, 32). A más lelőhelyeken tömegesen előforduló *plasztikus, benyomkodott lécdíszek* Felsővadászon csak igen kis számban találhatók meg, a hengeres nyakú tárolóedények nyak-váll találkozásánál is ritkán alkalmazták őket. A házi kerámiákat néhány esetben *fekete festéssel* látták el (l. alább).

III. FESTETT ÉS KÜLÖNLEGES KERÁMIATÖREDÉKEK A LELŐHELYRŐL A NÉPESSÉG KAPCSOLATAIRA UTALÓ NYOMOK

Festett és bevonatos kerámiatöredékek

Az eddig feldolgozott felsővadászi leletanyagban 8 *pasztózus vörös festésű töredék* fordult elő. Közülük figyelmet érdemel egy házi kerámiából származó lapos fogóbütyök, továbbá két kisméretű, gömbös vagy bikónikus testű edény korongszerű, apró bütyökkel ellátott töredéke (VIII. t. 8–9). Ez utóbbiak feltehetően festéktartó edényként szolgáltak. Anyaguk, kidolgozásuk megegyezik, az egyik darabnak a külső, a másiknak a külső és a belső oldalát egyaránt vörös festék maradványai borítják. A festéktartó edények Kalicz N. és Makkay J. megállapítása szerint a tiszadobi csoport anyagában tűnnek fel először, és minden esetben díszített példányok képviselik a típust (KALICZ–MAKKAY 1977, 47). A legutóbbi kutatások során azonban korai AVK környezetben is találtak okkertartó edényt (Tiszalúc-Sarkadpuszta; ORAVECZ 1996, 52), és amint azt a felsővadászi példa mutatja, ezeket nem feltétlenül díszítették. A lelőhelyről származó többi vörös festésű darab szintén házi kerámiatöredék, amelyeknek leginkább csak az egyik oldalát borítja festék.²²

²² Az anyagban 9 darab vörös és 1 sárga, kisméretű festékrögöt találtunk.



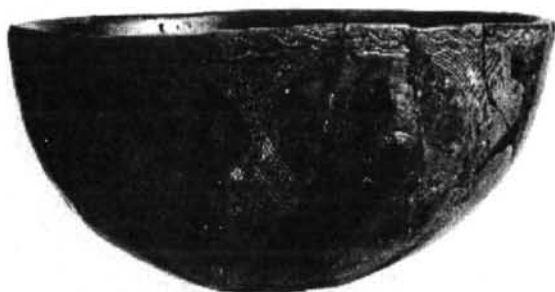
1



2



3



4

I. tábla Díszített finomkerámia-edények Felsővadászról (M ~ 1 : 3)



1



3



2

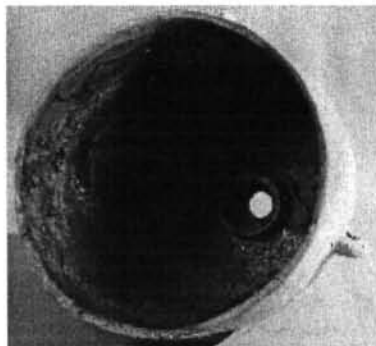


4

II. tábla Tálak és hengeres nyakú, gömb testű edények Felsővadászról
(II. t. 4 – fotó: Kulcsár Géza; II. t. 1: $M \sim 1 : 2$; II. t. 2–4: $M \sim 1 : 6$)



1a



1b



2

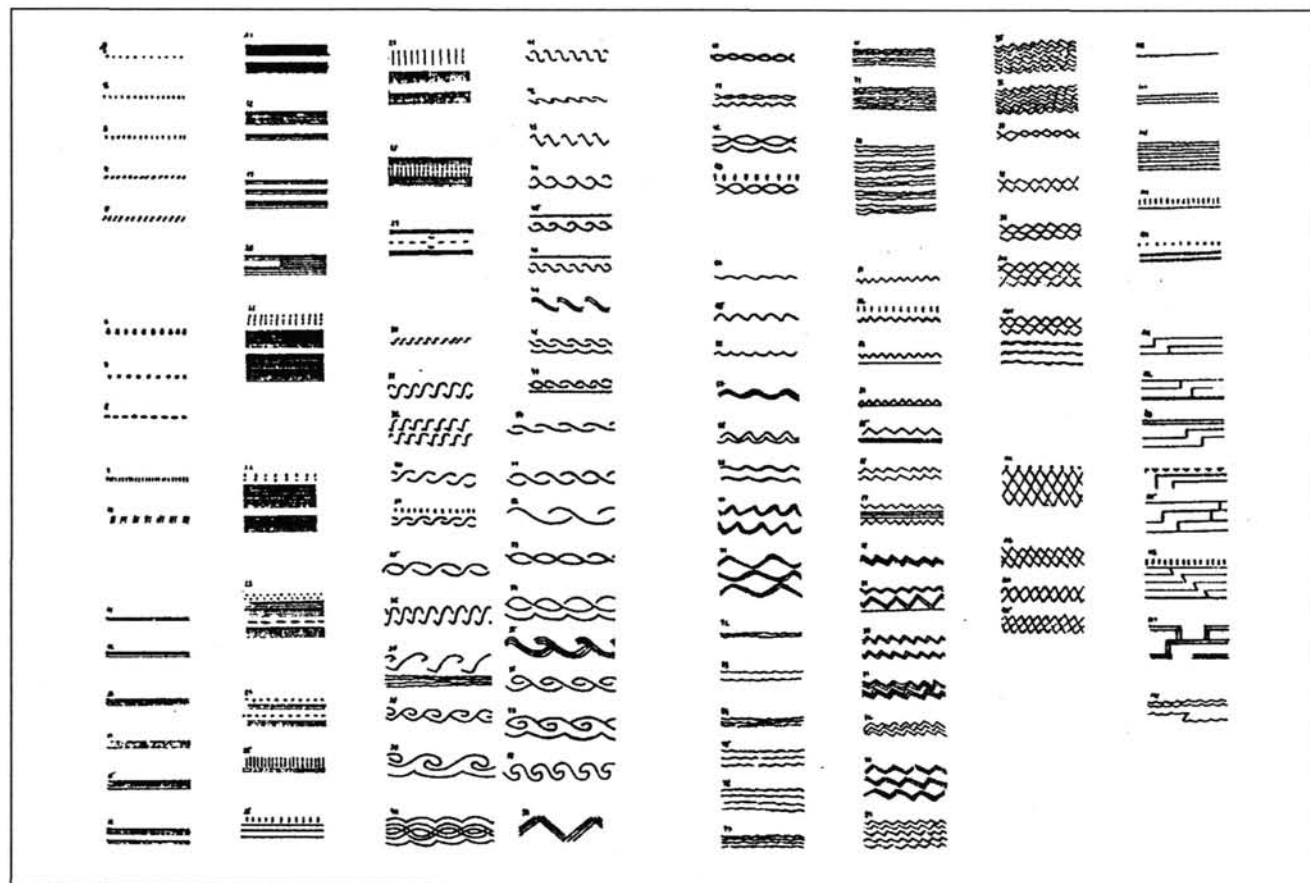


3

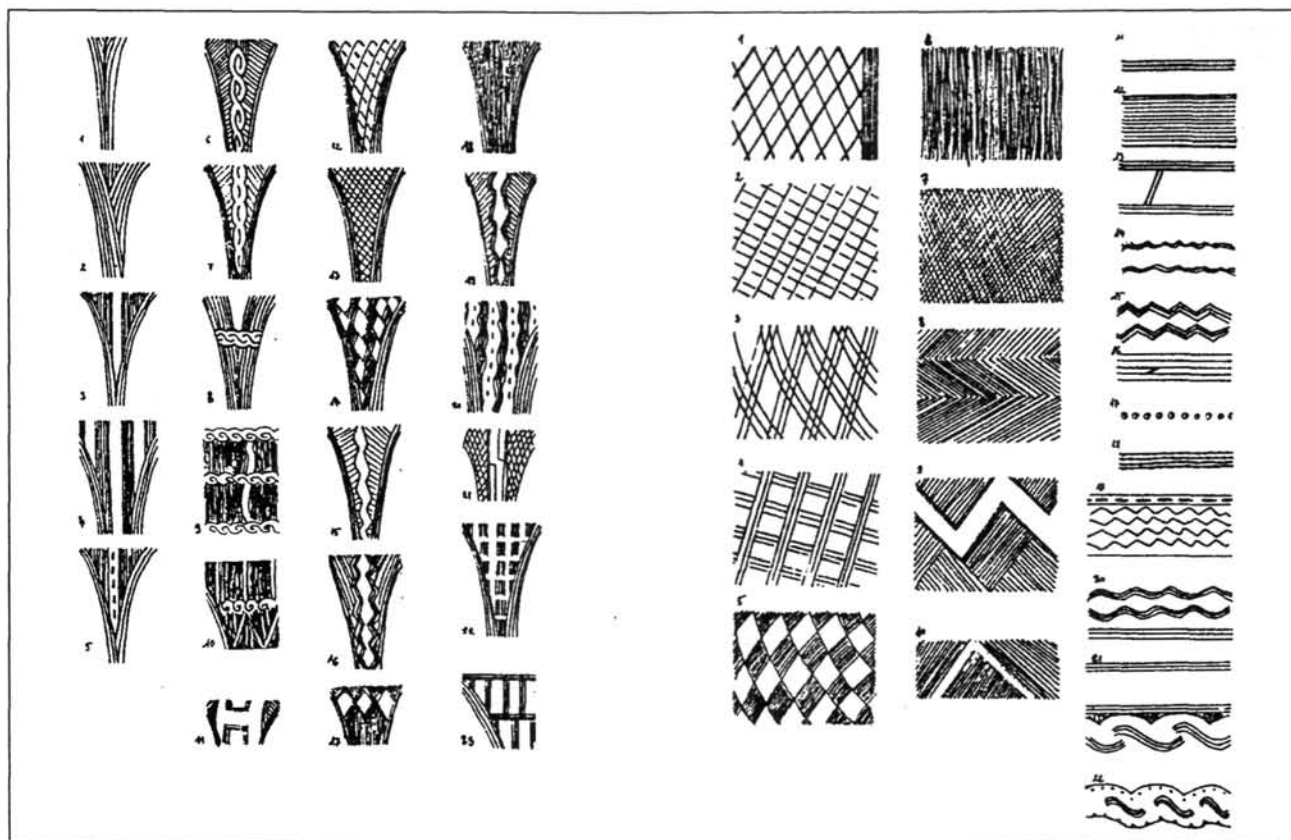


4

III. tábla „Fazekak” és különleges házi edény Felsővadászról
(III. t. 1, 4: $M \sim 1 : 7$; III. t. 2–3: $M \sim 1 : 6$)

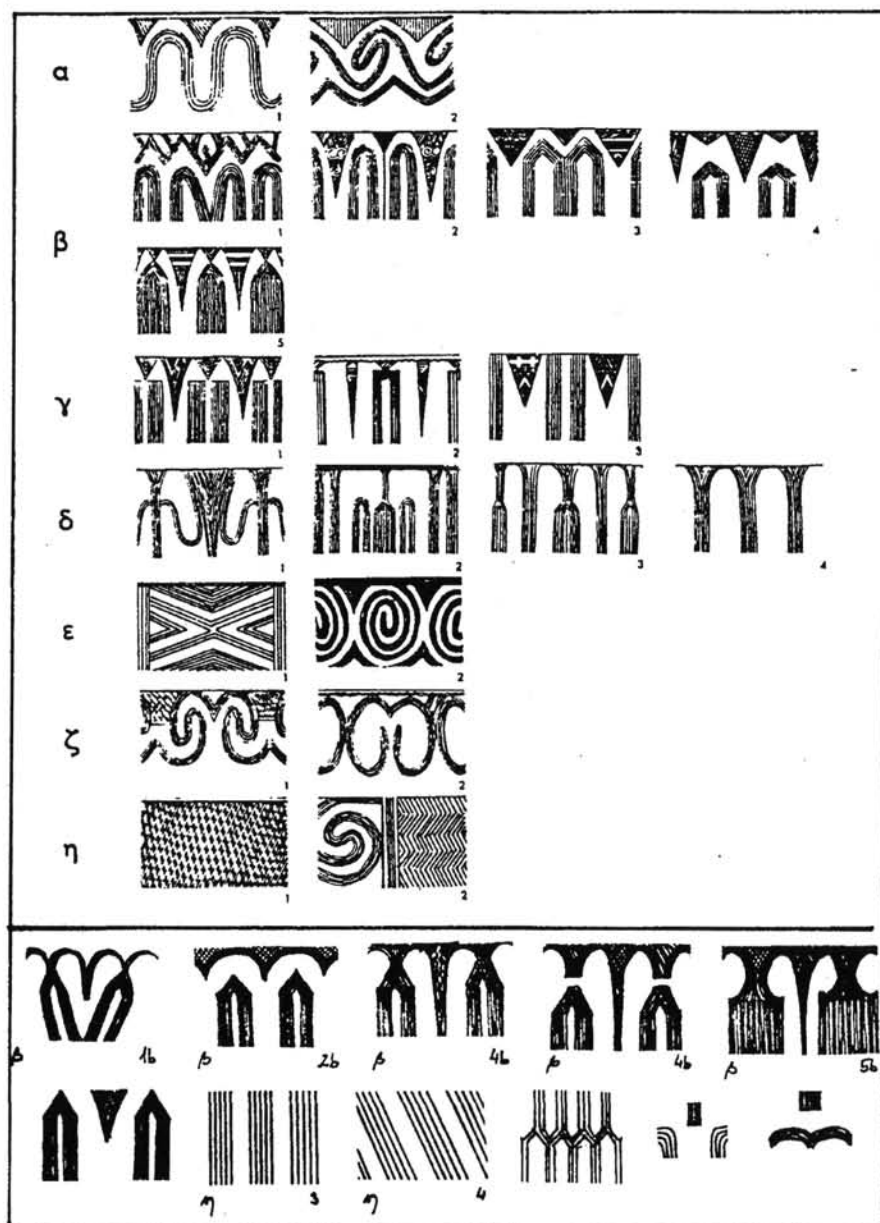


IV. tábla. A felsővadászai bükki finomkerámia darabjain előforduló peremdíszítő motívumok

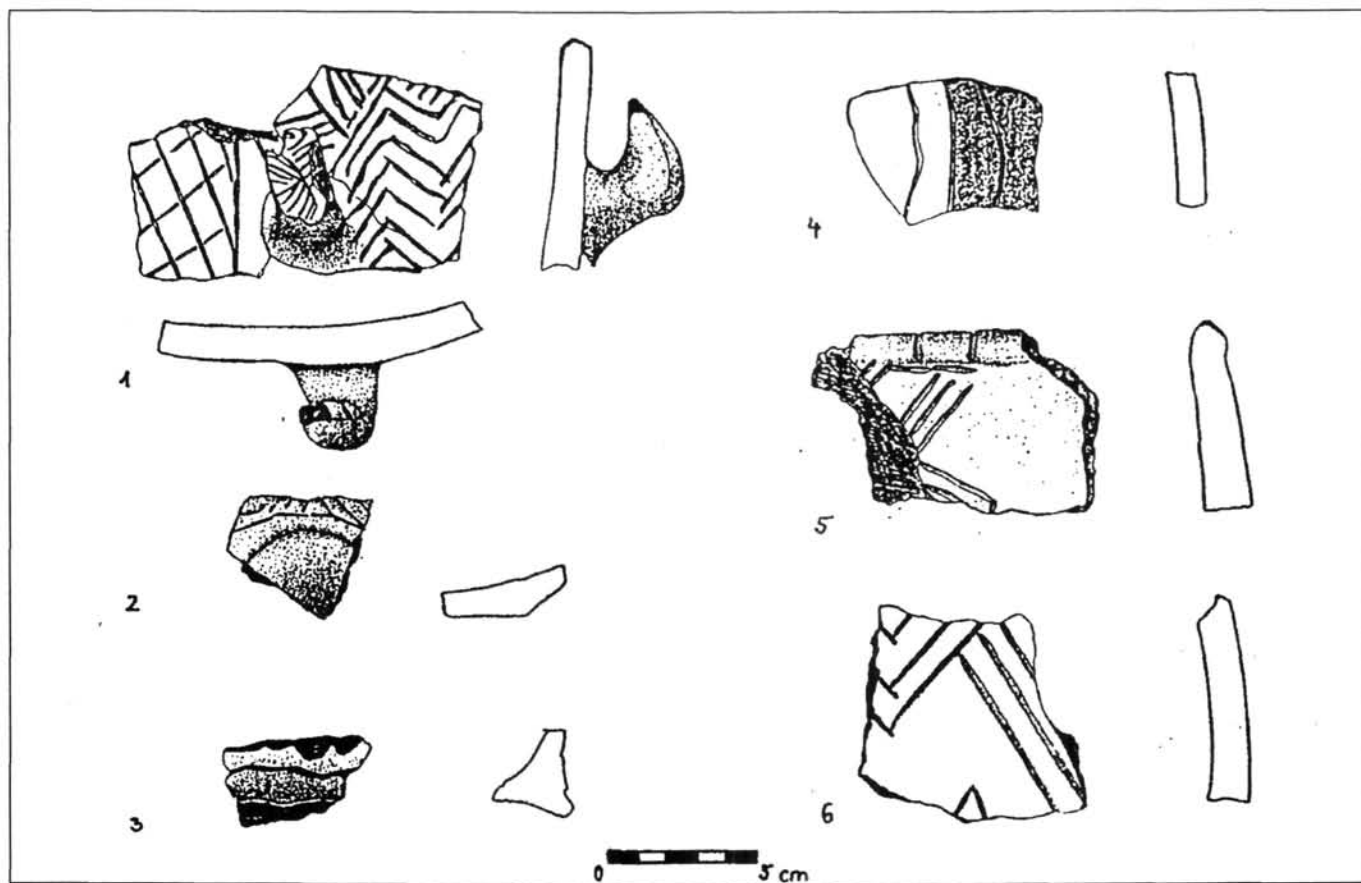


V. tábla. a) Az ún. „díszítő háromszögek” motívumai Felsővadászlóról

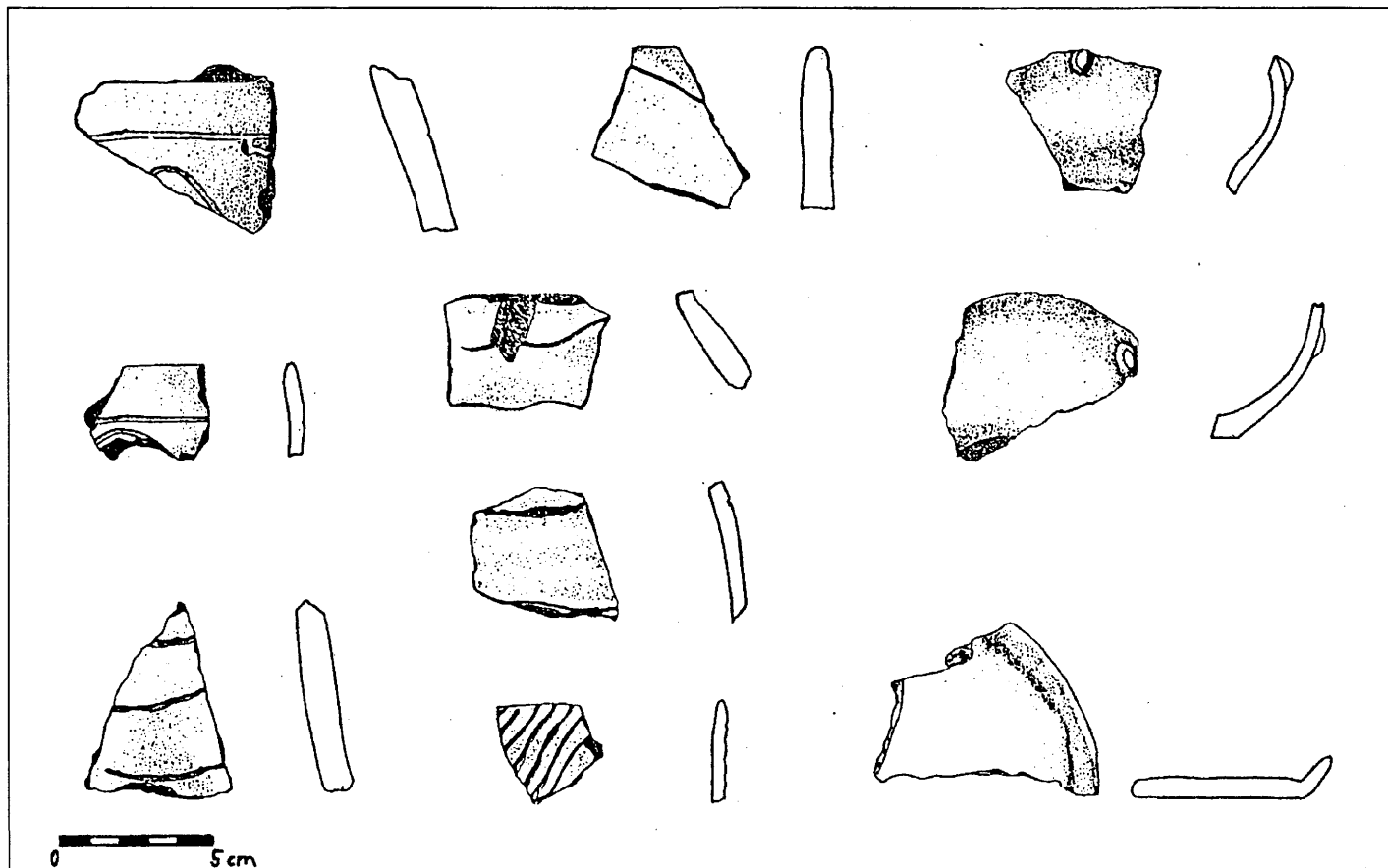
b) Hengeres nyakú, gömbtestű edények nyakának és nyak-váll találkozásának díszítései Felsővadászlón



VI. tábla. Bükki „díszítőstílusok” (Lichardus 1974. 2. kép) kiegészítve a Felsővadászon előforduló más típusokkal



VII. tábla. Szakálháti és AVK típusú kerámiatöredékek Felsővadászról



VIII. tábla. AVK típusú töredékek, vörös pasztózus festésű kerámiák és lapos tál darabja Felsővadászárról



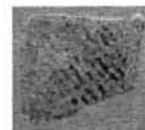
1



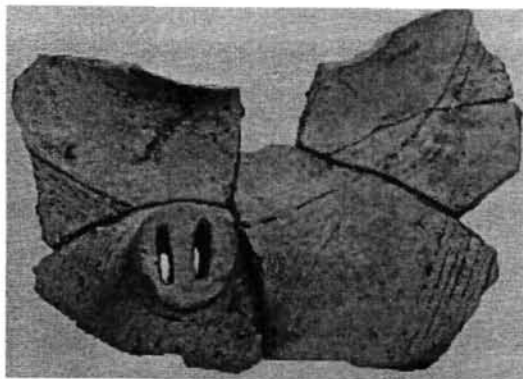
2



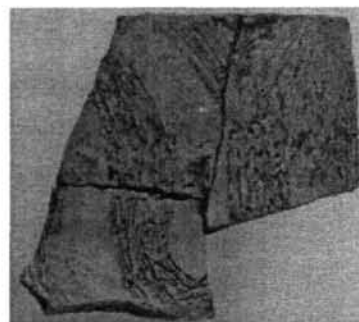
3



4



5



6

IX. tábla Fekete festésű töredékek és hengeres nyakú, gömbtestű, díszített házi edények darabjai Felsővadásról (fotó: Kulcsár Géza; $M = 1 : 2$)



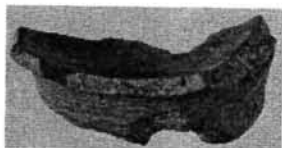
1



2



3



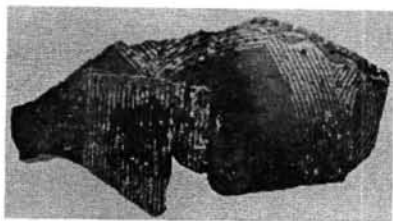
4



5



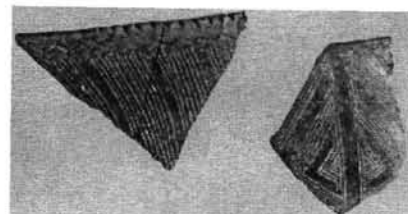
6



7



8



9

10

X. tábla Különleges díszítésű darabok és különleges edények töredékei Felsővadászról
(fotó: Kulcsár Géza; M = 1 : 2)



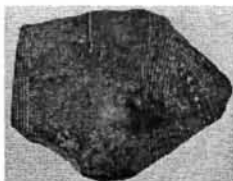
1



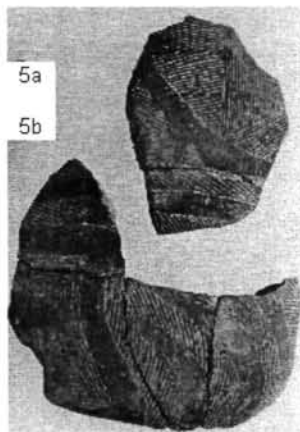
4



6

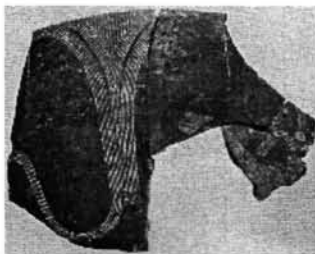


2



5a

5b

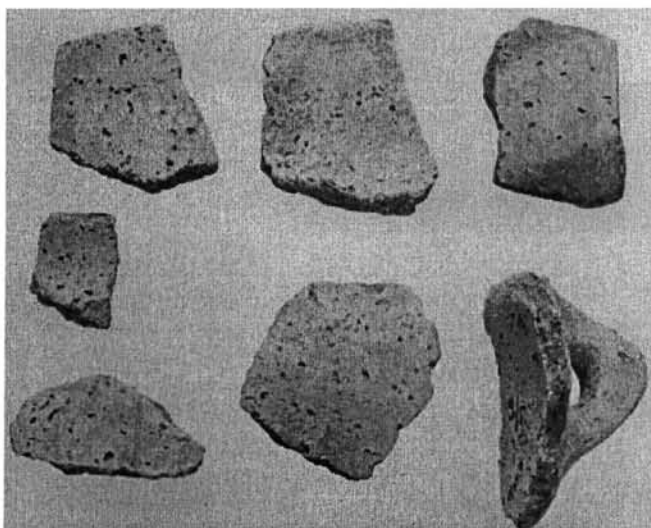


3

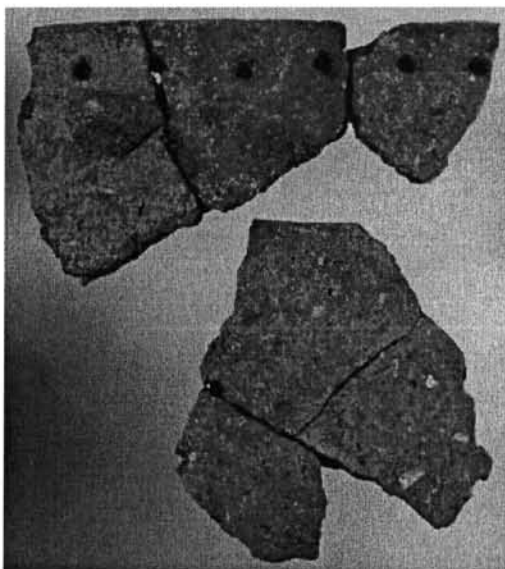
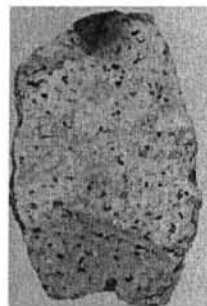


7

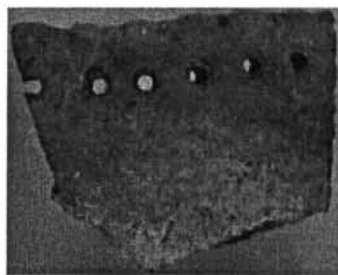
XI. tábla Különleges díszítésű edénytöredékek Felsővadászárról (XI. t. 2–5 – fotó: Kulcsár Géza)



1-9



10-11

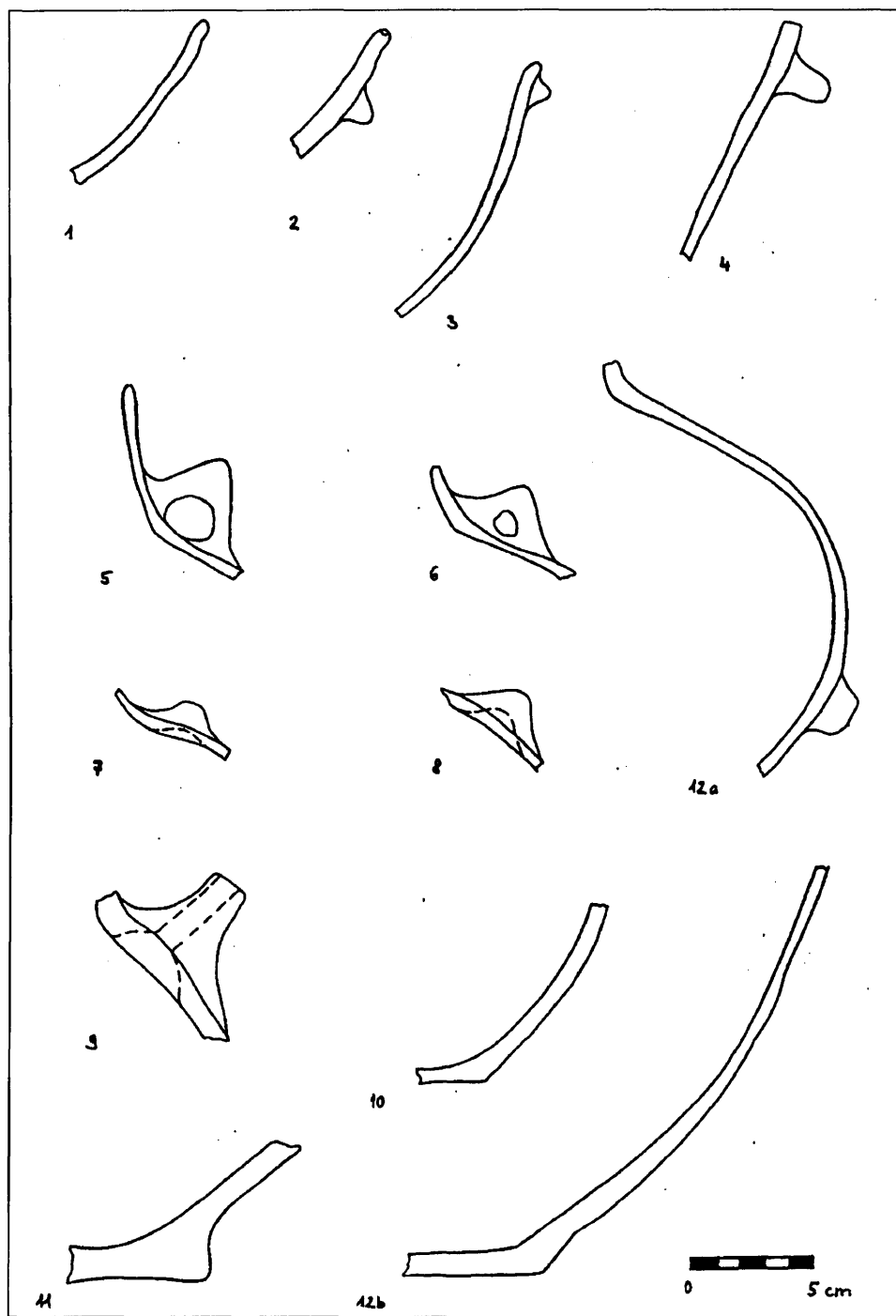


12



13

XII. tábla „C” és „D” anyagtípusú kerámiatöredékek, valamint peremük alatt lyuksoros darabok Felsővadászról (fotó: Kulcsár Géza)



XIII. tábla. Házi kerámiaak töredékei Felsővadásról

A vizsgált leletek közül 9, valószínűleg a bükki kultúrához sorolható töredék esetében állapítható meg vörös bevonat. Ezek általában vékony falú, „B” típusú kerámiák, néhány esetben vastag falú házi kerámiák darabjai. A töredékeknek a külső vagy belső felét, illetve mindkét oldalát borítja a sötétpiros vagy bordó slip. A korábbi időszakhoz köthető, késői AVK anyagot szolgáltató kompolti telepen szintén előkerült néhány vörös bevonatos finomkerámia (BÁNFFY 1999, 153).

A felsővadászai bükki anyagban 33 olyan *fekete festésű töredék* található, amelyek felületén a festék maradványai jól láthatóak. A több további töredéken megfigyelhető fekete foltok gyaníthatóan használatból eredő koromnyomok, esetleg festés maradványai lehetnek.

A fekete festés legnagyobb számban házi kerámiák felszínén tűnik fel, ezekben az esetekben nincsenek felismerhető díszítőminták („csurgatott fekete festés”, pl. egy nagyméretű szalagfűlnél, IX. t. 1, és egy lapos fogóbütykös töredéknél). Egy alkalommal simított, fényezett felületű, de díszítetlen kerámián alkalmazták.

Egy vékonyfalú, hengeres nyakú, világos színű edény nyakán cikkcakk-vonalszerű festés maradványai találhatók. Hengeres nyakú, gömbtestű edények nyakának festett díszítését (kihagyott cikcakk-vonal, fekete, függő háromszögek) J. Lichardus is megfigyelte a Domica-barlang anyagában. Ezeket a darabokat a bükki kultúráénál korábbi horizontba helyezte, az ún. Domica Ib áruhoz kötötte (LICHARDUS 1968, 37).

A leletanyagból vékony falú, kisméretű edényeken alkalmazott fekete festést szintén ismerünk. A töredékeknek vagy a teljes felületét borítja, vagy a peremük alatt vékonyabb sávban található a festés (IX. t. 3). A szakálhádi kultúra lelőhelyein a behúzott szájú, kisméretű poharakon mindkét festésmód megtalálható, a hengeres nyakú palackokon pedig a perem alatti fekete sáv fordul elő (pl. Battonyán, GOLDMAN 1984, 31–32, ill. 8., 10. képek, vagy 24. kép 9).

Különleges egy igen kisméretű töredék (1,9x1,7 cm, IX. t. 4), amelyen finom, vékony, párhuzamos vonalakból kialakított fekete festés látható. Ezt a festéstípust Kalicz N. és Makkay J. késői AVK örökségnek, a szakálhádi, vagy esztári kultúra hatásának tartja a bükki anyagban (KALICZ–MAKKAY 1977, 47). Elképzelhető, hogy a darab az esztári kultúrából származó import, Stanislav Šiška azonban a vonalas fekete festést a bükki kultúra sajátjaként írta le, mely véleménye szerint Raškovce-hatásra jelent meg a kultúra keleti csoportjánál (ŠIŠKA 1979, 263).

További 7 vékony falú, „B” típusú töredék esetében lehetséges, hogy bitumenes festéssel állunk szemben (IX. t. 2), ami azonban kémiai vizsgálatok nélkül nem bizonyítható.

A bükki kultúra magyarországi barlangi lelőhelyeinek finomkerámia-anyagában csupán két esetben talált fekete festésű töredékeket Losits Ferenc. Ezek a Baradla-barlang (széles sávós spirális festésű darabok, LOSITS 1976, 56, ill. X. t. 3–5) és a Büdöspeszt-barlang (LOSITS 1976, 63) leletei.²³

Különleges bekarcolt díszítésű töredékek

A vizsgált leletanyagban 16 nem a klasszikus, vagy késői bükki kerámiaanyagra jellemző, ritkábban elhelyezett, szélesebb és mélyebb bekarcolásokból felépülő díszítésű, valamint a bükki kultúráétól eltérő motívumrendszerű töredéket találtunk.

²³ Losits Ferenc szakdolgozatához Rezi Kató Gábor révén jutottam hozzá, segítségét ezúton is köszönöm.

Egyes darabok korábbi, *AVK-hagyományokat tükröznek* (VII. t. 5–6, VIII. t. 1–7) – bekarcolt vonalaik szélén elsimították az agyagot. Ezek között félgömb alakú tálra, nyakkal ellátott edényformára, valamint széles szájú edényre utaló töredékek vannak. A kerámiák pelyvás anyagúak, illetve erős narancsszínűek. Az utóbbiak nem tartalmaznak látható soványító anyagot. Egy nagyméretű edény töredékét párhuzamos, egymással szög alatt találkozó vonalakból álló díszítés borít (VII. t. 6). Előkerült egy ferdén levágott és bevagdalt peremű, nagyméretű edényből származó feltehetően sarlómintás arcoss töredék is (VII. t. 5).

A sarlómotívumos arcoss edények az AVK és csoportjai kerámiaművességére voltak jellemzőek a szakálhádi kultúráét kivéve (KALICZ–MAKKAY 1972, 15). Töredékeiket a bükki kultúra lelőhelyeiről szintén ismerjük. Ezek közül a közölt profilúak, és az általunk vizsgált darabok hengeres nyakú edényekből származnak, többek között a Baradla- (pl. KALICZ–MAKKAY 1972, 9. kép 5; LOSITS 1976, 89, ill. X. t. 10–11; HELLEBRANDT 1977, 77), a Domica- (LICHARDUS 1974, 17. kép) és a Büdöspeszt-barlangokból (LOSITS 1976, 63, ill. XXV. t. 1), valamint Szendrőről (Ördögáti Csenög-barlang)²⁴ és Šarišké Michal'any-ból (ŠIŠKA 1986, 2. kép 3; uő. 1995, 19. kép 5).²⁵

A felsővadászai anyag *4 edénytöredéke a szakálhádi kultúrára jellemző technikával* – melynél a vonalak szélét nem simították el – és *díszítéssel készült*. Közülük az egyiket jellegzetes, bekarcolt spirálmotívum maradványai díszítik a vonalközökben talán sötét festés nyomával (VII. t. 4). Egy csőtálpas tál töredékét, mely a talp és a tálrész találkozásából származik, bekarcolt, vízszintes, párhuzamos vonalak borítanak (VII. t. 3), két darab pedig lehetséges, hogy nagyméretű arcoss edényből való (VII. t. 1–2). Ez utóbbiak kívül narancsszínűek, belül világosszürkék, és jellegzetes szakálhádi minta látható rajtuk. Az egyik fenéktöredék, valószínűleg meanderes díszítés maradványaival (VII. t. 2), a másik pedig nagyméretű, hengeres nyakú edényből származó nyaktöredék, esetleg virágcserep alakú edény darabja lehet (VII. t. 1). Utóbbin plasztikus díszként egy kéz alakú fogót találunk, amelyet szabálytalanul bekarcolt vonalakból álló díszítés borít, és amelyen az ujjakat is kidolgozták. A fogó egyik oldalán ferde rácsminta, a másikon kezdetleges textildísz látható.

A szakálhádi kultúra korai időszakában a kisebb méretű *arcoss edények* domináltak, a későbbiekénél alacsonyabb nyakkal és gömbhöz közelebb álló formával. Az edényeket a nyak és a váll találkozásánál könyökfülekkel látták el (G. SZÉNÁNSZKY 1990, 153–154). A kultúra klasszikus szakaszának arcoss edényei az eddigi kutatások eredményei szerint nagyméretűek, hengeres nyakúak és hosszúkás, kettős kónikus testűek voltak. A nyak két oldalára általában oszlopfülek kerültek, melyek valószínűleg feltartott kéz ábrázolásai. A perem alatt található arcábrázolást mindkét időszakban alulról M-motívummal határolták, az edények hasát pedig egymásba kapcsolódó spirálokkal, fél spirálokkal borították. A bekarcolt díszítéseket vörös, sárga és fehér színekkel festették (KALICZ–MAKKAY 1972; uők 1977, 91; GOLDMAN 1978, 33). Ezt a jellemzést az újabban közölt darabok is megerősítik (Tiszaug-Vasútállomás, RACZKY 1992, 150–151, ill. 1. kép 1,²⁶ Kömlő-Birka-Járó-legelő, DANYI 2000).

²⁴ HOM ltsz: 53.46.2., 53.47.2.

²⁵ A Mezözomborban előkerült arcoss edény közlése kapcsán nemrég jelent meg a legfrissebb elemzés a típusról (Kalicz–Koós 2000). A tanulmányban a szerzők összegyűjtötték az AVK körből ismert darabokat, és leírták díszítésük jellemzőit, ami felment ennek részletezése alól. A közleményben nem minden általunk említett töredék szerepel, az egyik szendrői darabot pedig a tiszadobi csoport leleteként értékelték.

²⁶ A darab első közlése: Raczky P., Előzetes jelentés a Tisza III vízlépcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében. ArchÉrt 109 (1982), 223–230.

Arcos edények nyakán rácsminta és meandermotívum alkalmazását – amelyek a felsővadász fogóval ellátott darabon is megtalálhatóak – Goldman Gy. is megfigyelte (GOLDMAN 1978, 35). Arcos edényről származó plasztikus kéz alakú fogót már Kalicz N. és Makkay J. említett Battonyáról (KALICZ–MAKKAY 1977, 91). Újabban Raczky P. közölt egy, a korai tiszai kultúrához köthető, a szakálhádi kultúra edényeinél bonyolultabb díszítésrendszerű, különleges arcoss edényt Öcsöd-Kováshalomról, melynek nyakán az oszlopfülek helyén 4–4 ujjakkal tagolt, kéz alakú fogó található (RACZKY 1999/2000).

A különleges bekarcolt díszítésű töredékekkel kapcsolatban összegzésként elmondható, hogy a ritkán egymás mellé karcolt vonalakból álló, az AVK-kerámiákra emlékeztető darabok továbbélő AVK-hagyományra utalhatnak a településen, vagy esetleg egy korábbi vonaldíszes telep létezését feltételezik a Várdombon. Felsővadász község DNY-i határában, a Vadász-patakon túl elterülő Balmaz nevű határ részben 1986-ban terepbejárás alkalmával Koós J. a bükki kultúráénál korábbi középső neolitikus anyagot gyűjtött,²⁷ ami igazolja az ezt megelőző újkőkori megtelepedést a környéken. A Várdombon előkerült, a szakálhádi kultúrára jellemző díszítésű töredékek kerámiaanyaga nem idegen a lelőhely bükki anyagában, így importként és utánzatként egyaránt értelmezhetőek. Mindkét esetben azonban a szakálhádi és késő bükki kultúrák között fennálló kapcsolatokra utalnak. A középső neolitikum végén élő késői vonaldíszes csoportok közötti élénk kapcsolatok úgy tűnik, hogy az Északi-középhegység eldugottabb területeire is kiterjedtek.

Megjegyzendő, hogy a bükki kultúra magyarországi barlangi lelőhelyeiről származó anyagokban uralkodó szakálhádi jellegű, importnak tartott darabok díszítései, a Vinča-kultúrától átvett, a vonalközőket hosszú, beszúrt vonalakkal kitöltő díszek (LOSITS 1976) a felsővadász leletanyagban egyáltalán nem fordulnak elő.

IV. AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE

A bükki kultúra felsővadász-várdombi településének méretét, belső szerkezetét az eddigi adatok alapján nem tudjuk rekonstruálni, és a település lakóinak gazdálkodására utaló nyomok is kevés számúak. A lelőhelyen előkerült kettős temetkezés a kultúra kultuszéletéhez, temetkezési szokásaihoz szolgáltat adatokat. Az őskori településekről megmaradt csonteszközök, pattintott és csiszolt kőszerszámok kiegészítik a bükki telep életével kapcsolatos ismereteinket, a legnagyobb mennyiségben és kronológiailag legbiztosabban a kultúrához köthetően azonban csupán kerámiaanyaggal rendelkezünk. A nagyszámú töredék és a rekonstruált edények lehetővé teszik a település bükki kultúrán belüli időbeli elhelyezését (Bükk B vége, Bükk C periódus, l. fentebb) és más telepek anyagával való összehasonlítását.

A publikált anyagok áttekintése, és néhány a MNM-ban és a HOM-ban őrzött leletanyag megfigyelése után úgy tűnik, hogy a felsővadász leletekhez a legközelebb a szomszédos Borsod-Derékegyháza régészeti anyaga áll, habár ott az inkrusztált kerámia kisebb arányú, a finomkerámia vastagabb falú, és többször alkalmazták az ún. „negatív díszítést” is.

A leletanyag egyes darabjai a Felsővadászon élt népességnek a szakálhádi kultúra népével fennálló kapcsolataira utalnak. A korábbi vonaldíszes kerámiára emlékeztető

²⁷ HOM ltsz: 87.26.1–3.

töredékek pedig az AVK díszítési hagyományának továbbélését, vagy korábbi vonaldíszes település jelenlétét feltételezhetik a Várdombon. Egy, a bükki kultúra törzsterületén nem előforduló kő nyersanyag, a zöldpala jelenléte a felsővadász anyagban a zselizi kultúra népességéhez fűződő viszonyra enged következtetni.

Elmondható, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok nem elegendőek a bükki település részletének rekonstruálásához és lakói életének megrajzolásához. Mindez a felsővadász lelőhely esetében csak újabb kutatások révén válhat lehetővé. A település azonban nem a legkésőbbiek közül való, így a kultúra megszűnésének okaira és népének sorsára vonatkozóan nem adhat magyarázatot.²⁸ A válaszadáshoz a Cserehát és más kevésbé kutatott északi-középhegységbeli területek bejárására, újabb lelőhelyek kutatására lenne szükség Magyarországon.

IRODALOM

Bánffy E.

- 1999 Az újkőkori lelőhely értékelése. In: Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. – The Site of Kompolt, Kistér. Neolithic settlement and graves, part of a Bronze Age cemetery, Sarmatian and Avar settlements. Heves Megyei Régészeti Közlemények, Eger, 141–170.

T. Biró K.

- 1987 Chipped stone industry of the Linearband Pottery Culture in Hungary. In: *Kozłowski, J. K.–Kozłowski, S. K. (Eds.), Chipped Stone Industry of the Early Farming Cultures, Archaeologia Interregionalis, Warsaw–Kraków, 131–167.*
- 1998 Lithic Implements and the Circulation of Raw Materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period. Hungarian National Museum, Budapest

Csengeri P.

- 2000 A bükki kultúra települése Felsővadász-Várdombon. Diplomamunka, ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest. Kézirat.

Danyi J.

- 2000 A szakálhádi időszak arcok edénye Kömlőről. Ősrégészeti Levelek 2, 12–13.

Goldman Gy.

- 1978 Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. BMMK 5, 13–60.
- 1984 Battonya-Gödrösök. Eine neolitische Siedlung in Südost-Ungarn. *Goldman Gy. (szerk.), Békéscsaba*

Hellebrandt M.

- 1977 Aggtelek. HOMÉ XVI, 77.

²⁸ A legújabb ¹⁴C - vizsgálatok a bükki kultúra létét 1 σ konfidencia intervallummal 5260–4880 között valószínűsítik (*Hertelendi et al. 1998, 1. tábla*).

- 1979 Felsővadász-Várdomb (A Herman Ottó Múzeum 1978. évi ásatásai és leletmentései). HOMÉ 17–18, 1978–79, 111.
- Hertelendi et al.*
- 1998 *Hertelendi E.–Svingor É.–Raczky P.–Horváth F.–Futó I.–Bartosiewicz L.–Molnár M.*, Radiocarbon chronology of the Neolithic and time span of tell settlements in Eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates. In: Költő L.–Bartosiewicz L. (Eds.), *Archaeometrical Research in Hungary*, Budapest–Kaposvár–Veszprém, 61–69.
- Kalicz N.*
- 1968 Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. ArchHung XLV, Budapest
- Kalicz N.–Koós J.*
- 2000 Újkőkori arcok edények a Kárpát-medence északkeleti részéből. – Neolitische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. HOMÉ XXXIX, 15–44.
- Kalicz N.–Makkay J.*
- 1972 Gefäße mit Gesichtsdarstellungen der Linienbandkeramik in Ungarn. In: Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum, Neue Folge 7, Wien, 9–15.
- 1977 Die Linienbandkeramik der Grossen Ungarischen Tiefebene. StudArch VII, Budapest
- Koós J.*
- 1982 Felsővadász-Várdomb. HOMÉ XXI, 113.
- 1983 Felsővadász-Várdomb. (Az 1982. év régészeti kutatásai). RégFüz Ser. I., No. 36, 14.
- 1984 Felsővadász-Várdomb. (Az 1983. év régészeti kutatásai). RégFüz Ser. I., No. 37, 14–15.
- 1985 Felsővadász-Várdomb. (Az 1984. év régészeti kutatásai). RégFüz Ser. I., No. 38, 12.
- 1986a Archäologische Beiträge zur Geschichte der Bükker Kultur in Nordost-Ungarn. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 103–107.
- 1986b Jelentés a Felsővadász-Várdombon folytatott ásatásokról, 1982–1984. HOMK 24, 18–20.
- Korek J.–Patay P.*
- 1958 A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. – Der Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn. RégFüz Ser. II., No. 2, Budapest
- Kurucz K.*
- 1989 A nyíri Mezőség neolitikuma. – The Neolithic of Mezőség in Nyír Region. Jóna András Múzeum Kiadványai 28, Nyíregyháza
- Lehóczky T.*
- 1883 Hazai adatok az archaeológiához. Borsodmegye östelepei. ArchÉrt 1883, 109–142.
- Leszih A.*
- 1927 A miskolci Múzeum ásatásai Borsodon. Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc Város és Borsodvármegye Multjából II/1, 85–94.
- Lichardus, J.*
- 1962 Bukovohorské nálezy v Ožd'anoch. ŠtZ 10, 117–119.

- 1968 Jaskyňa Domica – najvýznačnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultúry. – Domica-Höhle, die bedeutendste Siedlung der Bükker Kultur. Pamätníky našej minulosti 5, Bratislava
- 1969 Beitrag zur chronologischen Stellung der rot und gelb inkrustierten Bükker Keramik. ŠtZ 17, 219–232.
- 1974 Studien zur Bükker Kultur. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 12, Bonn
- Losits F.*
- 1976 A bükki kultúra anyaga a Bükk barlangjaiban. Diplomamunka, ELTE BTK, Budapest. Kézirat
- Marosi S.–Somogyi S.*
- 1990 Magyarország kistájainak katasztere II. *Marosi S.–Somogyi S.* (szerk.), MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest
- Mihalik J.*
- 1897 A boldogkővárak neolithkori telepek. ArchKözl XX, 5–39.
- Oravec H.*
- 1996 Neolithic burials at Tiszalúc-Sarkad. Data to the burial practices of the Alföld Linear Pottery Culture. FolArch XLV, 51–62.
- Raczky P.*
- 1992 The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Complex. New archaeological evidences for the relations. Balcanica 23 (Hommage a Nikola Tasić), 147–165.
- 1999/2000 A unique face pot from the Öcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza Culture. ActaArchHung 51, 9–22.
- Shepard, A. O.*
- 1995 Ceramics for the Archaeologist. (Washington 1956) reprint, Ann Arbor.
- Šiška, S.*
- 1979 Die Bükker Kultur in der Ostslowakischen Tiefebene. SIA XXVII–2, 245–290.
- 1982 Sídlisko z mladšej doby kamennej v Šarišských Michal’anoch. – Siedlung aus der jüngeren Steinzeit in Šarišské Michal’any. AVANS v roku 1981, 272–275.
- 1986 Grabungen auf der neolitischen und äneolitischen Siedlung in Šarišské Michal’any. SIA XXXIV–2, 439–454.
- 1995 Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej: Šarišské Michal’any. – Evidence for the society of the Late Stone Age. Šarišské Michal’any. Archeologické Pamätíky Slovenska 4, Bratislava
- Székány Gy.*
- 2001 Felsővadász-Várdomb neolitikus és bronzkori kerámiatípusainak petrográfiai vizsgálata. Jelen kötetben.
- Szendrei J.*
- 1888 Csoma József régiség-gyűjteménye. Első közlemény. ArchÉrt 1888, 343–352.
- 1889 Csoma József régiséggyűjteménye. Második befejező közlemény. ArchÉrt 1889, 150–154.
- G. Szénánszky J.*
- 1990 Arcos edényfedő Battonyáról. – Deckel eines Gesichtsgefäßes aus Battonya. ArchÉrt 117, 151–160.

Tompa F.

1929 Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theiss-Kultur. ArchHung V–VI, Budapest

Wosinsky M.

1904 Az őskor mészbetétes diszű agyagművessége. Budapest. – Die inkrustierte Keramik der Stein und Bronzezeit. Berlin

K. Zoffmann Zs.

2000 Az alföldi vonaldíszes kerámia Felsővadász-Várdomb lelőhelyén feltárt kettős temetkezésének embertani leletei. – Die anthropologischen Funde eines freigelegten Doppelgrabes am Felsővadász Várdomb Fundort der Linienverzierten Keramik des Tieflandes (AVK). HOMÉ XXXIX, 103–115.

DATA TO THE POTTERY OF THE BÜKK CULTURE
ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM THE SETTLEMENT
AT FELSŐVADÁSZ-VÁRDOMB

This paper focuses on *the finds of the ceramics of the Bükk Culture* that came to light at the excavations made by J. Koós and F. Losits at *Felsővadász-Várdomb* between 1982 and 1984. The site lies SE of the village of Felsővadász, at the bank of the Vadász-brook, in the Cserehát hill region of the North-Hungarian Mountains. The hill of „Várdomb” has a direction from NW to SE. It lays at 160–184 m above sea level and it is built up of sand and sandstone. In the course of sand mining the SW-part of the hill has been destroyed. During the excavations parts of prehistoric settlements were revealed from the Neolithic (Bükk Culture), from the Copper Age (Hunyadihalom Group and Baden Culture) and the Bronze Age (Hatvan and Füzesabony Cultures) on an area of about 350 m² (KOÓS 1986a).

The author of this paper made her thesis on the analysis of archaeological finds and settlement remains of the Bükk Culture in Felsővadász. Unfortunately, very few features of the Neolithic settlement could be observed – 7 pits, 3 postholes, remains of a (house?) floor and a double burial (the last cf. K. ZOFFMANN 2000). Because of that the size and structure of this settlement could not be established. The most important finds are the ceramics, more than 10.000 pieces, 90% of which have not been derived from any settlement features. A description and analysis of vessel forms and decoration of fine ware and coarse ware are presented here.

The pieces of *fine ware with incised decoration* have most often been made from floated clay, and are thin-walled and dark-coloured with a smoothed and burnished surface. According to the raw material of this ware 2 types of ceramics („a” and „b”) have been distinguished („a” type is the most frequent). These types have been analysed by petrographic method by Gy. Szakmány (SZAKMÁNY 2001, in this volume).

The most typical *vessel forms of fine ceramics* are the bomb-shaped vessels (Pl. I., 1–2; Pl. XI., 1) and the hemispherical bowls (Pl. I., 3–4; Pl. II., 1–2; Pl. XI., 3–4). The conical and the spherical segment-shaped bowls, the biconical and the pear-shaped vessels as well as the vessels with cylindrical neck and ball-shaped body („amphorae”) have occurred more rarely. Among others a fragment of a vessel with four-cornered bottom (Pl. X., 1) and a piece of a pedestalled bowl (Pl. X., 4) are of special interest. The vessel forms have been identified at Felsővadász are common at the other settlements of the Bükk Culture (LICHARDUS 1974, 24–29). These types have been derived from the forms of the Linear Pottery Culture of the Great Hungarian Plain (AVK) and can be found at the late groups of the AVK coexistent with the Bükk Culture (KALICZ–MAKKAY 1977).

Incised decorations of fine ceramics have been analysed according to J. Lichardus's system (cf. LICHARDUS 1974). „Decorations of the rims” (Pl. IV.), „the decorative triangles” („Schmuckdreiecke”, Pl. V/a.), „the styles of the decoration” („Verzierungsstilen”, Pl. VI.), the ornamentation of the neck of „amphorae” (Pl. V/b.) and „additional decorations” have been discussed here. The potters of the Bükk Culture used white-, red- and yellow-coloured incrustation in the incisions of vessels at this settlement.

On the basis of the elaboration and the forms of the ceramics, the fine incised decorations (densely placed bundle of lines), the motives of ornamentation, the large number of white-incrusted pieces and the application of red- and yellow-coloured inlay *uniformly dates the find material to the end of the classical and the late phase of the Bükk Culture – the end of Bükk B and Bükk C according to J. Lichardus's inner chronology* (LICHARDUS 1974, 84–93).

According to the raw material of *coarse ware* 7 types of ceramics („A”–„G”) have been distinguished („A” is the most often, e.g. Pl. III., 2; „D” is a special, phyllite-tempered one, Pl. XII., 10–11). „A” and „D” types have been analysed by petrographic method by Gy. Szakmány (SZAKMÁNY 2001, in this volume).

The most typical *vessel forms of coarse ware* are the „bomb-shaped pots” (vessels with a „pulled-in-mouth” and elongated ball-shaped body, Pl. III., 2–3) and the pots with a broad mouth and elongated ball-shaped body (Pl. III., 4). The bowls are often found, too, and among them there are hemispherical, spherical segment-shaped (Pl. XIII., 1–3) and conical types (Pl. XIII., 4). The „amphorae” with cylindrical neck and ball-shaped body can be found in coarse ware as well as in fine ceramics (Pl. II., 4; Pl. IX., 5–6; Pl. XIII., 5–9). Storage jars have been occurred at this settlement, too, but only one type of it can be distinguished. This is a large-sized vessel with cylindrical neck, curved shoulder and elongated body (Pl. XIII., 12a–b).

The vessel types described above are common at the other sites of the Bükk Culture (LICHARDUS 1974, 24–29), in the pottery of the AVK (KALICZ–MAKKAY 1977; BÁNFFY 1999, 142–145) and in the late groups of the AVK coexistent with the Bükk Culture, too (KALICZ–MAKKAY 1977). The finds of Felsővadász are conspicuously similar to the coarse ware of the Szakálhát Culture is (cf. e.g. the finds of Battonya-Gödrösök, GOLDMAN 1984).

A *special vessel (possibly a fermenting one)* came to light „in situ” at the excavation in 1982. This is a pot-like vessel with a broad mouth, four ears and a hole at its bottom, perhaps from the Neolithic (Pl. III., 1). There is a small rim around the hole in the inner part of the vessel and there are two ears on the inner surface. Its analogy has not been known so far from prehistoric find materials of the Carpathian basin.

Among „the decorations” of *coarse ware* there are almost plastic ones. „The hanging-down knobs” are the most frequent type (Pl. III., 2–3), but the rib decoration is very rare. There is a row of holes below the rim on the great number of sherds of the coarse ware (Pl. III., 4).

Pieces of *crusted red painted ceramics* (8 sherds, among them two fragments of undecorated red ochre-container cups, Pl. VIII., 8–9), *red slipped ceramics* (9 sherds) and *different types of black painted ware* (33 sherds, paint on the surface without patterns or oblique stripes or stripes below the rim or paint on the entire surface of the vessels, Pl. IX., 1–4) are also presented in the material.

Pieces with *incised decoration* that have been made according to the tradition of the pottery of the AVK are also found at Felsővadász (Pl. VII., 5–6; Pl. VIII., 1–7). A fragment of the rim of a *face pot with „sickle motif”* is of particular interest (Pl. VII., 5). This type of face pots has been common in the AVK and in the late groups of it, except the Szakálhát Culture (KALICZ–MAKKAY 1972, 15).

There are 4 pieces of vessels in the find material that have been decorated by the technique that is typical of the Szakálhát Culture (the clay has not been smoothed along the incised lines, Pl. VII., 1–4). There probably is a wall-fragment of a Szakálhát-type face pot with a handle in the shape of a hand, with oblique grid-like patterns and meandering motives among these sherds (Pl. VII., 1). On the basis of these fragments of imported or imitated vessels the contacts of the inhabitants with the population of the Szakálhát Culture are provable. The contacts with the Zseliz Culture are also provable, based on a stone raw material, the greenschist.

To summarise that it could be said that its significant quantity, high quality of its decorations and its contact-marker role gives the importance of the ceramics of the Bükk Culture from Felsővadász. This find material has not given an explanation for the reasons of the destruction of the Bükk Culture and for the subsequent life of its people. To give an answer to these questions it is necessary to look for new archaeological sites in the Cserehát or in other less-investigated parts of the North-Hungarian Mountains.

Piroska Csengeri

FELSŐVADÁSZ-VÁRDOMB NEOLITIKUS ÉS BRONZKORI KERÁMIATÍPUSAINAK PETROGRÁFIAI VIZSGÁLATA

SZAKMÁNY GYÖRGY

BEVEZETÉS

Kerámialeletek vékonycsiszolatból történő polarizációs mikroszkópos vizsgálata nemzetközi viszonylatban hosszú évek óta általánosan elterjedt. Magyarországon eddig viszonylag kevés munka foglalkozott kerámiaminták vékonycsiszolatból történő petrográfiai vizsgálatával, pedig ezt a módszert már a 19. század végén a kor egyik leghíresebb mineralógusa-petrológusa, Szabó József is alkalmazta neolitikus anyagok feldolgozása során (Nyáry, 1881). Nálunk eddig elsősorban római kori amphorák (Józsa-Szakmány, 1987; Józsa et al., 1994), bronzkori és kelta leletek (pl. Bohn, 1964; Gherdán, 1999), valamint neolitikus kerámiatöredékek szórványos vizsgálata (pl. Nyáry, 1881; Szakmány, 1996) történt ezzel a módszerrel. A polarizációs mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok egyrészt a kerámiákban megtalálható törmelékes elegyrészek, a soványítóanyag minőségi és mennyiségi összetételére, másrészt a kerámia szöveti-szerkezeti sajátosságaira vonatkozóan ad információt. Soványító-anyagnak nevezzük a 15 μm -nél nagyobb méretű szemcséket és a nem képlékeny fázisokat (Maggetti, 1979), amelyek lehetnek természetes eredetűek (az agyagból származóak), illetve a kerámia készítője által szándékosan az agyaghoz kevert egyéb anyagok (pl. közettörmelék, homok, összetört, „idegen” kerámiatöredékek, szalma stb.; Maggetti, 1994). Az „idegen” kerámiatöredékek szintén változatosak lehetnek. Ide soroljuk a korábban ténylegesen kiégetett és összetört kerámiákat, a kiszáritott, de nem kiégetett edények darabjait és a kiégetett agyagdarabokat is. Ezeket egymástól, valamint az agyagban eredetileg is meglevő agyagpellektől és agyagos soványítóanyagoktól gyakran igen nehéz elkülöníteni (Whitbread, 1986). A fentiek alapján a petrográfiai vizsgálatok eredményei számos újdonsággal egészíthetik ki a régészeti feldolgozás során kapott eredményeket, különös tekintettel a minták nyersanyagának származását és a kerámiakészítés technológiáját illetően. Megfelelően nagyszámú mintasorozat esetében a minták közötti kapcsolatok felderítésében is a régészek segítségére lehet.

Munkánk során Felsővadász-Várdombról származó makroszkóposan elkülönített anyagtípusok (Csengeri, 2000; uő., 2001, ebben a kötetben) példányait vizsgáltuk meg, és írtuk le részletesen. A minták részben a neolitikus bükki kultúrából származó házi és díszkerámiák töredékei, részben bronzkori házi kerámiák darabjai voltak (Csengeri, 2000). A feldolgozást és a leírást a korábbi munkáink tapasztalatai alapján összefoglalt módszer (Szakmány, 1998) szerint végeztük. A szöveti jellemzők leírása után a kerámiatöredékek soványítóanyagát alkotó törmelékes elegyrészek jellemzését adjuk meg, amelynek térfogatszázalékos összetételét is meghatároztuk (I. táblázat). Az egyes minták, illetve összetartozó mintacsoportok leírása után a lehetséges származási helyről adunk információt, illetve megkísérelünk gyártástechnológiai következtetéseket levonni,

továbbá a különböző típusú és korú kerámialeletek hasonlóságaira és különbségeire utalunk. Az egyes kerámiatípusok besorolását Csengeri P. munkája alapján tettük meg (Csengeri, 2000; uő. 2001, ebben a kötetben).

A KERÁMIAMINTÁK RÉSZLETES LEÍRÁSA

Bükki kultúra, házi kerámia, „D” típus (Cserehát jelű minta)

Szöveti jellemzők:

A mintában igen jelentős mennyiségű (35,6%) törmelékes elegyrész fordul elő (I. táblázat).

I. táblázat: A kerámiák alkotórészei és azok mennyiségi viszonyai (tf%)

	Neolitikum, bükki kultúra						Bronzkor	
	házi kerámia		díszített finomkerámia				házi kerámia	
	D típus	A típus	a típus		b típus			
Mintaszám	Cserehát	33	V/5 a	V/5 b	8/5 a	8/5 b	VI/6	VI/5
Alapanyag	58,4	77,4	73,7	89,4	71,4	81,4	58,0	62,3
Pórus	6,0	4,0	1,5	2,8	3,1	3,0	2,1	1,0
Agyagcsomó	–	–	–	0,1	0,5	–	0,2	0,8
"Idegen kerámia"	–	15,8	0,9	1,6	14,8	10,8	1,1	ny
Törmelékszemcsék	35,6	3,2	13,9	6,1	10,2	4,8	38,6	35,9
A törmelékszemcsék egymáshoz viszonyított eloszlása (tf%)								
Kvarc	6,5	38,9	49,0	68,3	16,7	10,9	4,7	14,9
Kvarcit (polikvarc)	7,4	41,7	19,8	21,7	35,5	29,8	19,4	39,9
Csillámos kvarcit	2,8	–	1,4	–	1,3	1,9	6,0	1,7
Mikrokvarcit	ny	3,5	4,0	–	3,3	4,2	–	2,8
Kalcedon	–	–	–	–	ny	–	–	–
Plagioklász	–	–	1,9	1,1	ny	ny	–	–
Kálföldpát	–	–	12,6	4,1	10,8	1,1	–	2,4
Muszkovit (szericit)	3,9	ny	2,1	2,3	1,2	5,0	ny	2,2
Biotit	–	–	ny	ny	–	–	–	ny
Klorit	–	–	ny	–	–	–	ny	–
Csillám aggregátum	–	–	–	ny	–	–	–	–
Opakásvány	7,9	–	1,0	2,5	1,1	1,7	2,6	1,7
Turmalin	ny	–	–	ny	ny	ny	–	ny
Cirkon	–	–	ny	ny	–	–	–	–
Epidot	–	–	–	–	–	–	–	ny
Klinozoizit	–	–	–	ny	ny	–	–	–
Gránát	–	–	–	–	ny	–	–	–
Ortit (?)	–	–	ny	–	–	–	–	–
Piroxén (?)	–	–	–	–	–	ny	–	–
Fillit	71,5	1,4	4,9	–	2,4	1,5	3,9	1,4
Mikrit (mészkö)	–	14,5	–	–	19,8	41,6	63,4	32,0
Felzit (vulkanit)	–	–	3,3	–	–	–	–	1,0
Granitoid	–	–	ny	ny	7,9	2,3	–	–
Radiolarit	–	–	ny	–	–	–	–	–
Kovaszivacstű	–	–	ny	–	–	–	–	–

ny – nyomokban

A kerámiatöredék vékonycsiszolatban 1 nikollal közepesen sötét barnásvörös színű, keresztezett nikolok között egészen sötét barnásvörös, csaknem izotróp. Ez a minta karbonátmentességét jelenti, ami lehet eredeti (sem az alapanyag, sem a soványítóanyag

nem tartalmaz karbonátot), vagy jelezheti a magas kiégetési hőmérsékletet, aminek következtében a karbonát kiégett. Ez utóbbinak azonban szöveti bizonyítékait nem figyelhetjük meg, így az eredeti karbonátmentes alapanyag feltételezhető. A minta közepesen-jól porózus, viszonylag nagyméretű, nyúlt, részben elágazó pórusokkal. Gyengén osztályozott, 2 maximummal jellemezhető szemcseméret-eloszlású, hiatuszos szövetű (I. tábla, 1. és 2. kép). A törmelékes szemcsék szemcseméretének átlaga a kis szemcsék esetében 60–80 μm , a nagyméretű szemcséknél pedig 1,5–2,0 mm. A törmelékszemcsék maximális átmérője a vékonycsiszolatban 4,5 mm, de makroszkóposan megfigyelhetők a mintában ennél nagyobb, 6–8 mm-es szemcsék is. A 100–500 μm között tapasztalható szemcseméret hiátus azt valószínűsíti, hogy a soványítóanyagot némileg törték és osztályozták, mielőtt az agyaghoz keverték volna. A szemcsék koptatottságát tekintve a nagyméretűek közül a fillitek szögletesek, a kvarcitok gyengén koptatottak. A kisméretű elegyrészek szintén szögletesek, ami vagy törésre, vagy teljesen helyi jellegű törmelékszemcsék felhasználására utal.

Törmelékes elegyrészek:

Fillit: A minta soványítóanyagának ez az uralkodó törmelékes elegyrésze. Az összes törmelékes elegyrészt figyelembe véve mennyisége meghaladja a 70%-ot. Általában nagyméretű darabok, az egyes szemcsék mérete eléri, sőt esetenként meghaladja az 5 mm-t. (I. tábla, 3. fénykép). A fillit elsősorban nagy mennyiségű muszkovitből (szericitből) és ezek között finomszemcsés (30–50 μm) kvarcból áll. Jól kifejlett foliáció (ami a finom szemcseméretből adódóan klivázs) jellemző, gyakori a harántpalásság (krenulációs klivázs) megjelenése. A csillám esetenként limonitosodik, illetve kloritosodik. A klorit néhányszor csomókban-lencsékben, ugyancsak gyűrt formában jelenik meg. Egyes fillittörmelékekben a fentiek mellett apró opakásványok (magnetit), valamint kevés szintén apró, sajátalakú, zömök oszlopos, zöld-kékeszöld pleokroizmusú turmalinszemcsé is előfordul. Még ritkábban cirkon (vagy monacit) is megfigyelhető. Egyes törmelékekben a kvarc a csillám mennyiségének rovására lencsék formájában dúsul. A lencséken-sávokon belül a kvarcszemcsék is irányítottak, nyúltak-lapítottak. Egy másik fillitváltozatban gyakorlatilag csak csillámok fordulnak elő. Ezekben a törmelékekben igen apró rutil (?) tűk tömege található, aminek következtében ennek a törmelékes fillitnek a színe szürkévé válik.

Csillámos kvarcit: (Csillámtartalom legalább 5%.) Feltehetően a fillihez kapcsolódó közetsorozat tagja lehet, de a nagyobb mennyiségű és méretű kvarcszemcsék, valamint azok egyensúlyi kristályosodást mutató 120°-os érintkezése külön csoportba sorolását indokolja, noha közetgenetikailag valószínűleg kapcsolódik a fillitekhez. Ritkán megfigyelhető a kvarcszemcsék határán nyomási oldódást jelző szutúrás érintkezés is. Megjegyzendő, hogy a csillámos kvarcit törmelékekben szintén megjelenhet a fillit közetsorozatban leírt, irányított szövetű kvarc-csillám együttes.

Kvarc: Általában hullámos kioltású monokristályos szemcsék. Méretük általában 30–50 μm , maximálisan 100 μm . Feltehetően fillitek, illetve csillámos kvarcitok szétesése révén kerültek bele a soványítóanyagba.

Kvarcit: Általában durvaszemcsés, legtöbbször szutúrás érintkezésű egyedekből álló, tisztán kvarcszemcsés törmelék. Esetenként azonban egyensúlyi kristályosodást mutató kvarcszemcsékből álló kvarcit is megfigyelhető (I. tábla, 4. kép). Legtöbbször nagyméretű törmelékszemcséket alkot, de a fillit szemcseméretét nem éri el. Nagy valószínűséggel a fillites közetsorozat kvarcit lencséinek széteséséből származhat.

Muszkovit: Gyakori az egyedi csillámszemcsék megjelenése a törmelékszemcsék között. Megjelenésük teljesen hasonló a fillitben előforduló muszkovithoz-szericithez, nagy valószínűséggel teljesen szétesett fillitekből, illetve csillámos kvarcitból származnak.

Opakásvány: Néhány nagyméretű, erősen limonitosodott szemcse, amelyek gyakran kvarccal együtt jelennek meg. Ezen kívül kisebb méretű, háromszög-négyszög alakú vagy izometrikus opakszemcsék – feltehetően magnetitek – is előfordulnak.

Mikrokvarcit: Elvértve található. Jól kerekített szemcsék, valószínűsíthetően tűzkő eredetűek.

Turmalin: A fillitekben előforduló (és ott leírt) turmalinszemcsékkel teljesen azonos megjelenésű ásványtörmelékek.

Értelmezés:

A szöveti jellemzők és a törmelékanyag szemcseeloszlásában jelentkező határozott hiátus alapján a *soványítóanyagot szándékosan keverték a kerámia alapanyagába*. A törmelékszemcsék összetétele azt mutatja, hogy egyféle soványítóanyagot használtak, amelyet finomszemcsés, erősen palás fillites (-kvarcitos) kőzetsorozat és annak egyedi ásványokra szétesett (vagy tört) darabjai alkottak. A törmelékek anyaga és jellege teljesen helyi soványítóanyag felhasználására utal. Ez a terület elhelyezkedése alapján elsősorban a Szendrői-hegységben elterjedt *Szendrői Fillit Formáció kőzetsorozatából származhatott*, amelynek egyes szintjeiben a minta soványítóanyagához teljesen hasonló kőzettípusok fordulnak elő (Fülöp, 1994; Kovács, 1998).

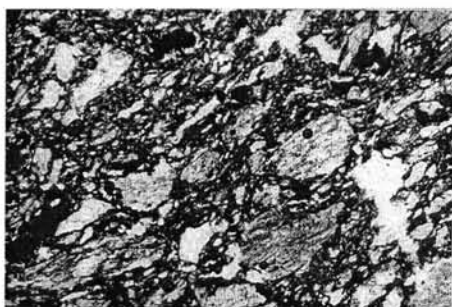
(Megjegyezzük azonban, hogy hasonló megjelenésű kőzetek előfordulnak az Uppony-hegységben is – Tapolcsányi Formáció kőzetsorozata. Azon belül a Tapolcsányi Kovapala Tagozatban megtalálható kőzetek hasonlítanak leginkább, mivel azok a mintához hasonlóan szintén karbonátmentesek. Továbbá a fent említett formáció Rágyincsvölgyi Homokkő Tagozatában a minta törmelékeiben megfigyelhető krenulációk igen jellemzőek. Feltétlenül megemlítendő azonban, hogy az Uppony-hegység fenti képződményei Felsővadásztól jóval távolabb fordulnak elő a felszínen, mint a helyben megtalálható Szendrői Fillit képződményei.)

Bükki kultúra, házi kerámia, „A” típus (Felsővadász 33 jelű minta)

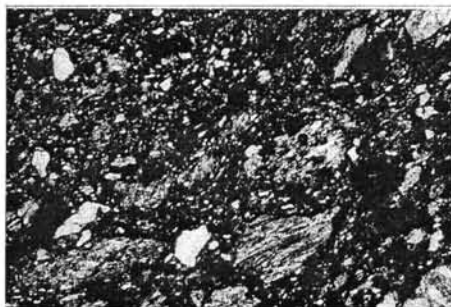
Szöveti jellemzők:

A kerámatöredék gyengén irányított szövetű, valamint erősen inhomogén, különböző részekből-darabokból áll. Az alapanyag mikroszkópban közepesen sötét sárgásbarna-vörösbarna, erősen inhomogén. Keresztezett nikolok között szintén sárgásbarna-vörösbarna. Izotropitása gyenge. A kerámatöredék egészét tekintve viszonylag kevésbé porózus, de egyes sávokban a porozitása jelentősen megnő, kissé nyúlt, szabálytalan alakú pórusokkal, amelyek fala gyakran beöblösödik.

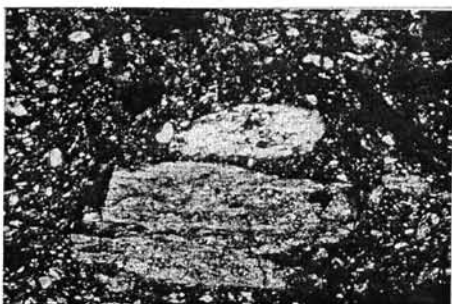
A soványítóanyag szemcséinek mennyisége viszonylag kicsi, mindössze 3,2%. 60 és 100 μm között nagyon gyenge hiátus tapasztalható, vagyis a szemcseméret-eloszlás 2 maximumos, közepes osztályozottsággal. A szemcseméret átlagok: a kis szemcsék esetében kb. 30 μm , a nagyméretűeknél 150 μm , a maximális szemcseméret 250 μm . A törmelékszemcsék általában szilánkosak, szögletesek, néhány darab (elsősorban a kvarcitok) gyengén koptatottak. Feltűnő az idegen kerámatörmelék rendkívül jelentős (15,8%) mennyisége (l. alább).



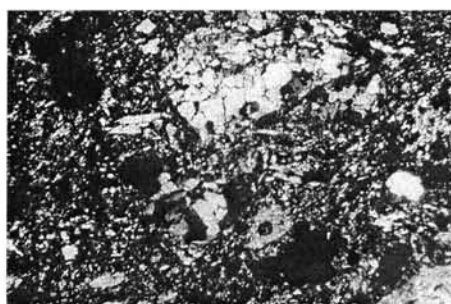
1



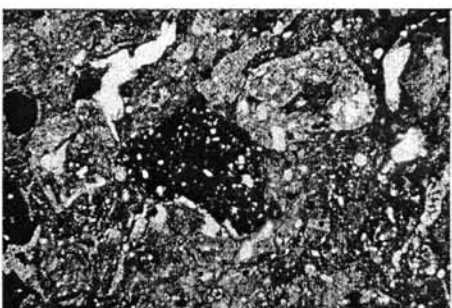
2



3



4



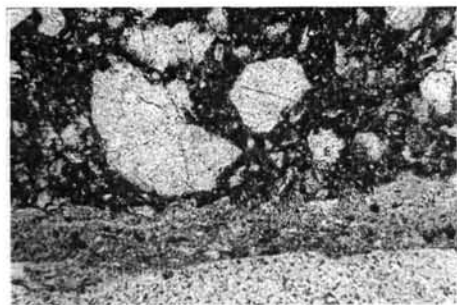
5



6

- 1 és 2. kép. Hiátuszos szövetű kerámia. Bükki kultúra, házi kerámia, „D” típus (Cserehát jelű minta). 1 illetve +Nikol, a kép rövidebb oldala 2,2 mm.
3. kép. Nagyméretű szilánkos fillit (a kép alján) és koptatott kvarcit (középen) törmelék. Bükki kultúra, házi kerámia, „D” típus (Cserehát jelű minta). +Nikol, a kép rövidebb oldala 2,2 mm.
4. kép. Kvarcittörmelékek. Bükki kultúra, házi kerámia, „D” típus (Cserehát jelű minta). +Nikol, a kép rövidebb oldala 2,2 mm.
5. kép. Idegen kerámia és agyagtörmelékek. Bükki kultúra, házi kerámia, „A” típus (Felsővadász 33 jelű minta). +Nikol, a kép rövidebb oldala 2,2 mm.
6. kép. Különböző darabok egymás mellé tapasztásával készült inhomogén kerámia. Bükki kultúra, házi kerámia, „A” típus (Felsővadász 33 jelű minta). 1Nikol, a kép rövidebb oldala 2,2 mm.

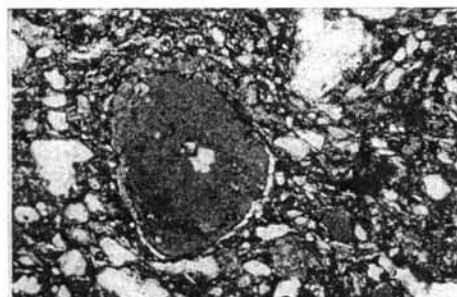
II. tábla



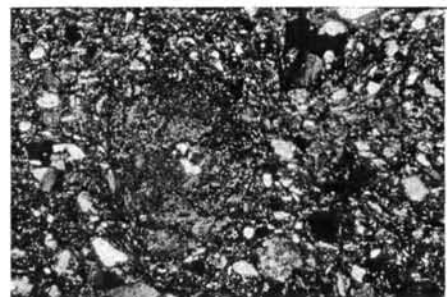
1



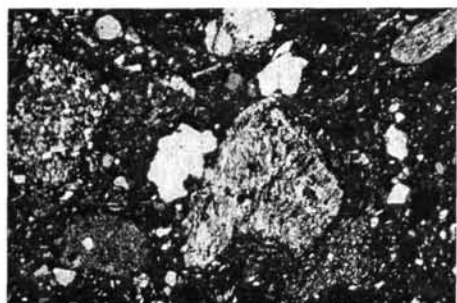
2



3



4



5



6

1. kép. Vékony szegély kerámia külső falán. Bükki kultúra, bekarcolt díszű finomkerámia, „a” típus. (Felsővadász V/5 a jelű minta). 1Nikol, a kép rövidebb oldala 0,4 mm.
2. kép. Nagyméretű, koptatott mészkő- (sötét) és kvarcittörmelékek. Bronzkori seprűdiszes házi kerámia (Felsővadász VI/6 jelű minta). +Nikol, a kép rövidebb oldala 2,2 mm.
3. és 4. kép. Kiegett agyagcsomó. Bronzkori seprűdiszes házi kerámia (Felsővadász VI/6 jelű minta). 1 és +Nikol, a kép rövidebb oldala 1,2 mm.
5. kép. Változatos törmelékszemcsék (kvarcit – bal oldalt, mészkő – bal alul, fillit – középen és jobb felül, kvarc – fehér) bronzkori seprűdiszes házi kerámiában (Felsővadász VI/5 jelű minta). +Nikol, a kép rövidebb oldala 2,2 mm.
6. kép. Vulkanit (felzit) (alul, kissé balra), kvarcit (alul, kissé jobbra), kvarctartalmú mészkő (felül balra) bronzkori seprűdiszes házi kerámiában (Felsővadász VI/5 jelű minta). +Nikol, a kép rövidebb oldala 1,2 mm.

A töredék külső szegélyén vékony, 80–150 μm -es *bevonat* figyelhető meg, amelyet nagyon finom szemcsés, feltehetőleg iszapolt anyagnak a külső rétegre való „rákenésével” alakítottak ki, és amely az alatta levő réteg felszíni egyenetlenségeit is elsimitotta.

Törmelékes elegyrészek:

Kvarc: Csaknem valamennyi monokristályos kvarcsemcse hullámos kioltású, ami metamorf kőzetből való származásra utal. Általában szögletes, szilánkos megjelenésű szemcsék.

Kvarcit (polikvarc): Durvakristályos, hullámos kioltású kvarcsemcsékből álló, gyengén koptatott, általában nagyméretű törmelékes elegyrészek.

Mikrokvarcit: Nagyon ritka elegyrész, a megjelenése alapján tűzkő eredetű lehet.

Mikrit (mikrokristályos mészkő): Általában jól lekerekített, gyengén koptatott törmelékek.

Fillit: Nagyon ritka elegyrész, szericitből és nagyon finom szemcsés kvarcból álló, jól foliált törmelék.

Muszkovit (szericit): Pikkelyei ritkán önállóan is előfordulnak.

Idegen kerámiatörmelék: Igen nagy mennyiségben és változatos formában, változatban megjelenő elegyrész (1. tábla, 5. fénykép). Gyakran koptatott, esetenként azonban szögletes törmelékei is előfordulnak. Minden fajtájára általánosan jellemző, hogy éles határral érintkezik a mátrixszal.

A leggyakoribb változatában viszonylag sok 20–50 μm -es, néha nagyobb, max. 100 μm -es szemcse (szilánkos kvarc, szericit, leukoxénisedett opakásvány) van, ezek mellett néhol mikrites karbonát is található. Ez a típus általában koptatott, kerekített, és feltehetően korábban nem került kiégetésre, csak szárításra. Tehát vagy csak *kiszáritott*, *de nem kiégetett kerámia félkész termékek*, vagy *kiszáradt agyag-aleurolitos agyagcsomók* voltak, melyek így kerülhettek közvetlen felhasználásra a készítés során.

A másik típusú idegen kerámia egészen sötétvörös, csaknem opak mátrixú, tömött szövetű, benne igen apró (2–5 μm) kvarcsemcsék vannak. Ezek általában szilánkosak, szögletesek, esetenként azonban gyengén koptatott darabok is megfigyelhetők. Megjelenésük alapján inkább *agyagos kiégetett törmelékek* lehetnek.

A harmadik, igen ritkán előforduló idegen kerámia változat mátrixa – feltehetően a benne eredetileg előforduló szerves anyagtól – egészen sötét szürkésfekete-fekete. Törmeléket általában nem tartalmaz, elvéve nagyon apró kvarcsemcsék előfordulhatnak. A szerves anyag kiégetése következtében ezek általában nem annyira tömött szövetűek, hanem porózusak.

A fentiekén túl ebbe a csoportba sorolhatjuk azokat a biztosan meghatározható *kiégetett agyagcsomókat*, amelyek viszonylag jól kerekítettek, vörösesbarna-sárgásbarna színűek, belső szerkezetükben sávosak, nagyon finom szemcsések és törmelékes elegyrészt egyáltalán nem tartalmaznak.

Értelmezés:

A minta anyagának erős inhomogenitása és az egyes részek kapcsolata alapján a kerámiát feltehetően különböző darabokból (törmelékdarabok? hurkák? szalagok?) tapasztották össze, vagy a készítés során egyáltalán nem homogenizálták az alapanyagot (1. tábla, 6. kép). A készítéshez nagy tömegben használtak fel kiszáradt agyagtörmelékeket. Az anyagot tekintve leginkább az a valószínű, hogy *közvetlenül használták fel egy folyóvíz-patak finom agyagos-aleurolitos hordalékát, vagyis a kerámia ténylegesen helyi*

anyagból készülhetett. A jobb állagmegóvás vagy használhatóság érdekében a külső szegélyt iszapolt, finomszemcsés anyaggal vonták be. A rendkívül ritkán előforduló fillit, valamint a hasonló megjelenésű gyengén kerekített kvarcitok azt mutatják, hogy ez a kerámia feltehetően a Cserehát jelű mintáival azonos, vagy azzal szomszédos területen készülhetett.

*Bükki kultúra, bekarcolt díszű finomkerámia, „a” típus
(Felsővadász V/5 a jelű minta)*

Szöveti jellemzők:

Viszonylag jól osztályozott, redukált, karbonátmentes finomkerámia töredéke. Az alapanyag 1 nikollal egészen sötét szürkésbarna, keresztezett nikollokkal teljesen izotróp, vagyis finomszemcsés karbonátot nem tartalmaz. Tömött szövetű, csak kevés szabálytalan alakú pórus fordul elő benne – ezek mérete a legnagyobb méretű szemcsékkel vetethető össze.

Viszonylag nagy a törmelékszemcsék mennyisége (13,9%), amelyek emellett igen változatos összetételűek is. A szemcseméret-eloszlás egy maximumos, szeriális, közepesen-jól osztályozott. Az átlagos szemcsenagyság kb. 100 µm (uralkodóan 20–250 µm, a 250 µm feletti szemcsék ritkák), a maximális szemcseméret 750 µm (elsősorban földpát, illetve kvarcit a nagyméretű elegyrész). A szemcsék szilánkosak, illetve gyengén koptattak, ami elsősorban anyagfüggő (pl. a fillit jobban kerekített).

Törmelékes elegyrészek:

Kvarc: A monokristályos kvarc általában erősen hullámos kioltású, metamorf eredetű. Általában gyengén koptatott, de gyakori a szilánkos-szögletes szemcse is.

Polikvarc (kvarcit): Nem annyira durvakristályos szemcsékből áll, mint az „A” és „D” típusú házi kerámia-töredékek esetében. Viszonylag kevés (általában 2–5, csak ritkán több) tagból álló szemcsék. A többtagúak irányított szövetűek, mennyiségük mintegy 10–15%-nyi a kvarcitokon belül.

Csillámos kvarcit: Viszonylag jól koptatott olyan kvarciszemcsék, amelyekben a csillám mennyisége meghaladja az 5%-ot.

Mikrokvarcit: Mikrokrisztályos kvarciszemcsékből álló törmelék, szabálytalan alakú. Eredete nem állapítható meg egyértelműen (tűzkő vagy törött kovás ősmaradvány lehet).

Káliföldpát: Erősen pertites, illetve inhomogén, gyakran szericites is. A kvarciszemcséknél általában nagyobb méretű.

Plagioklász: Erősen bontott, ikerlemezes, gyakran kvarccal együtt fordul elő, ami granitoid eredetét sejteti. (Feltehetően a kis szemcseméret miatt nem tartalmaz a minta felismerhető granitoid törmeléket).

Muszkovit (szericit): Apró pikkelyek formájában jelenik meg.

Biotit: Elvértve található egy-egy erősen pleokroós üde pikkely.

Klorit: Sötétzöld pleokroizmusuk alapján vasban gazdag kloritpikkelyek.

Cirkon: Apró, idiomorf megjelenésű akcesszórius szemcse.

Ortit(?): Egyetlen példány, erősen barna pleokroós, nagy törésmutatójú szemcse. Kis szemcsemérete miatt nem határozható meg egyértelműen.

Vulkanit (felzit): A vulkanitzemcsén belül elmosódott határokkal érintkező felzites alapanyag, gyakran szericitet is tartalmaz. Esetenként kvarc fenokristály is megjelenik benne.

Opakásvány: Négyszögletű, vagy oszlopos szemcsék formájában jelenik meg.

Radiolarit: Finomszemcsés kovás közettörmelékben elszórtan radiolária kerekded vázelemei.

Kovaszivacs tű: Finomszemcsés kovaanyagú, belül üreges szemcse.

Idegen kerámia törmelék: Néhány darab, közepesen vagy jól kerekített, sötétvörös alapanyagú, kevés (leginkább szilánkos kvarc) törmelékkel. Feltételezhetően eredetileg kiégetett kerámiák voltak, esetleg erősen kiégett agyagcsomók, de ez nem dönthető el egyértelműen. Méretük maximálisan 650 µm.

Értelmezés:

Előkészített, valószínűleg aleurolit, agyagos aleurolit iszapolt anyagából készült kerámia, amelynek kiégetése redukív körülmények között történt. Idegen kerámia töredékeket is tartalmaz. A viszonylag sokféle törmelékszemcse, amely általában gyengén kerekített, valószínűsíthetően egy völgy alsóbb szakaszán történt alapanyag-felhasználást jelez.

A minta külső részére utólag (de a kiégetés előtt) *szegélyt* húztak, ami a kerámia anyagától némileg eltérő agyagból áll (nem izotróp keresztezett nikolokkal, II. tábla, 1. fénykép). A szegélyben maximum 20–40 µm-es, vagyis finomabb szemcsés törmelékek (kvarc és szericit) láthatók, melyek feltehetően az agyag eredeti alkotórészei voltak. A színe és „pöttyös” megjelenése alapján valószínűleg karbonátos alapanyagot, illetve az iszapolás során az iszapolt anyag legfelső részének finomszemcsés anyagát használták bevonásra.

*Bükki kultúra, bekarcolt díszű finomkerámia, „a” típus
(Felsővadász V/5 b jelű minta)*

Szöveti jellemzők:

Viszonylag jól osztályozott, szöveti jellegeiben inhomogén finomkerámia töredéke. Az alapanyag 1 nikollal közepesen sötét sárgás, barnászvörös (foltosan gyengén inhomogén), egyes finomszemcsés csomók-foltok közepesen sötét okkersárga színűek. Keresztezett nikolokkal közepesen sötét vörössárga. Nagyon gyenge az izotropitása. Megjelenése alapján szericites-agyagásványos. Viszonylag sok szabálytalan alakú, általában nagyméretű (2–3 mm) pórust tartalmaz. Ugyanakkor sok kisebb, kissé nyúlt és egymással közel párhuzamos pórus is megfigyelhető.

A törmelékszemcsék mennyisége közepes, a szemcseméret-eloszlás egy maximumos, a nagyobb mérettartomány felé némileg aszimmetrikusan elhúzódnak, de még jól osztályozottnak mondható. A szemcsék átlagos mérete 70–80 µm, maximálisan 500 µm, (általában azonban <250 µm). A kisméretű szemcsék szilánkosak, a nagyobbak gyengén koptatottak, ami esetleg az alapanyag előkészítése közbeni törésre utal. A nagyobb méretű kvarcitzemcsék általában jobban koptatottak.

Törmelékes elegyrészek:

Kvarc: Elsősorban hullámos kioltású, metamorf eredetű, monokristályos szemcsék, de viszonylag sok a nem hullámos kioltású, feltehetően vulkáni eredetű szemcse is.

Polikvarc (kvarcit): Közepesen durva, hullámos kioltású, általában kevés kvarc-szemcséből álló törmelék, csak a nagyobb méretűek állnak sok tagból, ezek egyébként kevés csillámot is tartalmazhatnak. A szemcsék érintkezése általában hullámos a kvarciton belül, és nem irányított a szövet.

Plagioklász: Ikerlemezes megjelenése alapján jól felismerhető, egy helyen kvarccal összeszöve található, ami esetleg granitoid kőzetből való származását jelezheti.

Kálföldpát: Kis mennyiségű elegyrész, pertitesedés, illetve esetleg metasztatikus átalakulása miatt mozaikos-zavaros megjelenésű. Egy szemcse ikerrácsos mikroklin.

Muszkovit (szericit): Nagyon vékony pikkelyek, feltehetően eredetileg az agyag elegyrésze volt.

Biotit: Nagyon kevés, erősen pleokroós pikkely.

Csillám aggregátum: Mindössze egy szemcse, ezért eredete nem deríthető ki egyértelműen. Halványzöld, csaknem színtelen, de nagy kettőtörésű csillámpikkelyek halmozából áll. Nem zárható ki, hogy a többi mintában előforduló fillithez kapcsolódott.

Turmalin: Zöld-kékeszöld pleokroizmusú, nyúlt, idiomorf apró szemcsék (hasonlóak a többi mintában előfordulókhöz).

Cirkon: Apró, sajátalakú szemcsék.

Opakásvány: Kis mennyiségű, apró, négy- vagy hatszög alakú, hipidiomorf szemcsék.

Klinozoit: Xenomorf, rendellenesen kék interferenciaszínű szemcsék.

Idegen kerámiatörmelék (vagy agyagsomó): Viszonylag sok, de kisméretű, jól kevert (vagyis feltehetően korábban nem kiégetett), sötétvörös, hematitos anyagú törmelék. Kevés apró kvarc- és csillámszemcse lehet benne.

Betemetődés utáni utóhatás: A nagyobb pórusok közelében nagyobb méretű foltokban az alapanyag gyenge karbonátos metasztatikus átitatódást szenvedett. Ezek a részek erősen porózusak, és kevés törmelékszemcsét tartalmaznak. Kialakulásuk mindenképpen későbbi, a kerámia betemetődése utáni folyamathoz köthető.

Értelmezés:

Valószínűleg agyagos aleurit közvetlen felhasználásával, esetleg iszapolásával előkészített anyagból készült kerámia, nem kizárt azonban, hogy a törmelékes elegyrészeket összetörték, mielőtt az alapanyaghoz adagolták. Azok a törmelékes elegyrészek, amelyek megjelennek a Felsővadász V/5 a jelű mintában is, hasonló megjelenésűek, és közel hasonló arányban fordulnak elő, ugyanakkor azonban az V/5 b mintában jóval kevesebb fajta törmelékszemcse található. Mindkét mintában jellemző, hogy a plagioklász esetenként kvarccal együtt összeszöve jelenik meg (granitoid kőzetből való származás), ami szintén a két minta egy területről való származását jelentheti. Az opak elegyrész megjelenése azonban erősen eltérő. Az alapanyag eltérő színe különböző agyagos nyersanyagot, illetve kiégetési körülményeket jelezhet. Összegezve, a két minta tulajdonságai alapján a nyersanyagul szolgáló agyag és a kiégetési körülmények eltérő jellegeket mutatnak, a törmelékszemcsék esetében azonban sok hasonlóság mutatkozik – vagyis feltehetően egy területen, de nem azonos műhelyben (vagy időben) készült a két kerámia.

A kerámia külső, díszített részére vékony *szegélyt* húztak, ami azonban csak a díszített rész belső, védett felén, a bekarcolásokban maradt meg kb. 100–200 µm vastagságban. A szegély készítéséhez, hasonlóan a Felsővadász V/5 a jelű mintához, karbonátos, finomszemcsés anyagot használtak, amelyben maximálisan 100 µm volt a törmelékszemcsék mérete.

További megjegyzések:

A kerámiatöredék ugyan egyáltalán nem irányított szövetű, de egymással közel párhuzamos részekből áll, ami réteges (szalagos?), vagy nyomkodásos módszerrel törté-

nő készítest feltételez. Ezt a szöveti inhomogenitás szintén megerősíti. Az inhomogenitáshoz hozzájárul, hogy két elkülönülő rész között finomszemcsés, valószínűleg karbonátdús anyag is található. Ennek értelmezése további vizsgálatot kíván.

*Bükki kultúra, bekarcolt díszű finomkerámia, „b” típus
(Felsővadász 8/5 a jelű minta)*

Szöveti jellemzők:

A kerámiatörredék irányított szövetű, csaknem palás megjelenésű, amelyet az igen finom szemcsés rétegszilikátok jelölnek ki, néhol kétirányú paláság nyomaival, amelyek mintegy 60 fokot zárnak be egymással. Nagyon sok (14,8%) és változatos idegen kerámiatörredéket tartalmaz.

Az alapanyag 1 nikollal közepesen sötét okkersárga, keresztezett nikollokkal hasonló színű és megjelenésű, egyáltalán nem izotróp. Általában keskeny, nyúlt, de mégis szabálytalan alakú, illetve oldalfalú, nagy mennyiségű pórust tartalmaz, amelyek általában összefüggenek egymással.

A közepes mennyiségű (10,2 %) törmelékszemcse nagyon rosszul osztályozott, elnyújtott 2 maximumos görbével jellemezhető szemcseméret-eloszlású, gyenge hiátussal 220–300 µm között. Az átlagos szemcseátmérő 70, illetve 400 µm körüli érték, a maximális szemcseátmérő 1000 µm (leszámítva egy-két nagyobb mészkőtörmelék).

A kisméretű szemcsék szilánkosak vagy gyengén koptatottak, a nagyobbak gyengén-közepesen koptatottak.

A minta jellegzetessége a külső falon megfigyelhető vékony, 250–300 µm-es *szegély*, amely sok (37,3%) jól osztályozott, uralkodóan 30–50 µm méretű törmelék tartalmazó agyagból áll.

Törmelékes elegyrészek:

Kvarc: Általában hullámos kioltású (metamorf eredetű), szilánkos szemcsék.

Polikvarc (kvarcit): Általában nagyobb méretű a kvarcnál. A kisebbek szilánkosak, a nagyobbak gyengén koptatottak lehetnek. A kvarciton belül az egyes kvarcsemmcsék beöblösödött vonalak mentén, illetve gyengén kifejlődött szutúrák mentén kapcsolódnak egymáshoz. Ezzel együtt néhol megfigyelhetők az alszemcsék kialakulásának kezdetei is.

Csillámos kvarcit: Finomszemcsés kvarcit, amelyben elsősorban kisméretű, orientáltan elhelyezkedő biotit fordul elő.

Mikrokvarcit: Mikrokrisztályos kvarcsemmcsékből álló törmelék, valószínűsíthetően tűzkőtörmelék.

Kalcedon: Jól kerekített, kalcedonná átkristályosodott kovaszemcse. Nem zárható ki radiolária eredete sem.

Plagioklász: Nagyon kis mennyiségben jelenik meg önállóan, a granitoidoknak viszont gyakori elegyrésze.

Kálföldpár: Viszonylag jelentősebb mennyiségben és nagyobb méretben előforduló elegyrész, általában üde, de esetenként erősen szericitesedik.

Muszkovit (szericit): Kis mennyiségű, nagyon vékony pikkelyek. A kerámiatörredék szegélyében azonban jelentősen megnő a mennyisége.

Turmalin: Zöld-kékeszöld pleokroizmusú, nyúlt, idiomorf, apró szemcsék (hasonlóak a többi mintában előfordulókhöz).

Gránát: Elvétve előforduló néhány szintelen, szilánkos szemcse.

Klinozoizit: Szintén igen kis mennyiségben található.

Opakásvány: Kis mennyiségű, apró, négy- vagy hatszög alakú, hipidiomorf szemcsék.

Fillit: Ritka elegyrész, szericitből és nagyon finom szemcsés kvarcból álló, jól foliált törmelék.

Mikrit (mikrokristályos mészkő): Általában nagyméretű, közepesen koptatott, átkristályosodott törmelékek, de több kisméretű jól koptatott-kerekített törmelék is előfordul.

Granitoid: Kevés, viszonylag nagyobb méretű elegyrészek, durvaszemcsés kvarcból és plagioklászából, illetve kevesebb káliföldpátból álló közettörmelékek.

Idegen kerámatörmelék: Nagy mennyiségben és több változatban megjelenő elegyrész. Elsősorban szögletesek, vagy csak gyengén koptatottak, ritkán előfordulnak jobban koptatott törmelékei is.

A leggyakoribb változata szilánkos megjelenésű. A fekete-vöröses fekete, csaknem opak, tömött mátrixban kevés 20–50 (maximálisan 100) µm-es kvarc, kvarcit és csillámszemcsét tartalmaz.

Szintén viszonylag gyakori a jobban kerekített, sárga-barna mátrixú változat, benne 20–50 µm-es (néha nagyobb, max. 100 µm-es) szemcsékkel (szilánkos kvarc, szericit, leukoxénesezett opakásvány). Koptatottsága és megjelenése alapján ez a típus feltehetően korábban nem került kiégetésre, csak szárításra. Előfordulhat, hogy ezek *kiszáradt, agyag-aleurolitos agyagcsomók* voltak és így kerültek közvetlen felhasználásra a kerámia készítése során. Ezt megerősíti a kis mennyiségben előforduló, erősen kerekített agyagos csomók jelenléte is.

A harmadik, ritkán előforduló típusú idegen kerámia porózus, a sötét szürkésfekete mátrixban kevés és kisméretű (max. 20–25 µm-es) törmelékszemcse található. Végezetül itt is megfigyelhetők a *kiegített agyagcsomók*, amelyek viszonylag jól kerekítettek, vörösesbarna-sárgásbarna színűek, belső szerkezetükben sávosak, nagyon finom szemcsések és törmelékes elegyrészt egyáltalán nem tartalmaznak.

*Bükki kultúra, bekarcolt díszű finomkerámia, „b” típus
(Felsővadász 8/5 b jelű minta)*

Szöveti jellemzők:

Már makroszkópos megfigyelés során is feltűnő, hogy a kerámatöredék nagy mennyiségű és változatos megjelenésű idegen kerámatörmeléket tartalmaz.

Az alapanyag 1 nikollal sötétbarna-feketésbarna színű, keresztezett nikollokkal csaknem izotróp, szintén egész sötétbarna-feketésbarna. Viszonylag nagy mennyiségű, egymással általában összeköttetésben levő pórust tartalmaz, melyek közel párhuzamosak és nyúltak, de egyben szabálytalan alakú fallal határoltak.

A viszonylag kevés (4,8%) törmelékszemcse jól osztályozott, egy maximumos eloszlású. A törmelékszemcsék átlagos mérete 50 µm, maximális mérete 380 µm (leszámítva egy jóval nagyobb méretű mészkőtörmeléket). A szemcsék közül a kisméretűek szilánkosak, a nagyobbak közepesen-jól koptatottak.

A vékony falú kerámia töredékének jellemzője a mindkét oldalon meglevő *szegély*, amely többé-kevésbé egyenletes, maximálisan 750 µm vastagságú bevonat, benne jól osztályozott, átlagosan és uralkodóan 40–50 µm-es nagy mennyiségű (18,1%) törmelékszemcsével. Ugyanakkor azonban magában a kerámiában csak kevés törmelékszemcse fordul elő. A szegélyben a nagy mennyiségű törmelékszemcsék szintén jól osztályozottak, átlagos méretük 40–50 µm, maximálisan 200 µm. A szemcsék szilánkosak, esetleg gyengén koptatottak.

A kerámiatöredék irányított szövettű, benne mintegy 1 mm széles, egymással közel párhuzamos sávok különíthetők el, ami esetleg arra utal, hogy több rétegben, nyomkodásos technológiával tapaszthatták össze a kerámia anyagát.

Törmelékes elegyrészek:

Kvarc: Viszonylag kis mennyiségű, általában szilánkos és hullámos kioltású (metamorf eredetű) szemcse.

Polikvarc (kvarcit): Jellemző a heterogén szemcseméret-eloszlás a kvarciton belül, 1–2 nagyobb méretű kvarcsemmel mellett sok viszonylag kis méretű szemcse jelenik meg.

Mikrokvarcit: Mikrokrisztályos kvarcsemmekből álló, jól koptatott, valószínűsíthetően tűzkőtörmelék.

Csillámos kvarcit: Az egyensúlyi krisztályosodást mutató kvarcsemmek mellett általában muszkovit-szericitet tartalmaz.

A káliföldpát és a plagioklász csak elvétve fordul elő önálló szemcsék formájában.

Muszkovit (szericit): Vékony pikkelyek formájában jelenik meg, a szegélyben jelentősen megnő a mennyisége.

Turmalin: Zöld-kékeszöld pleokroizmusú, nyúlt, idiomorf apró szemcsék (hasonlóak a többi mintában előfordulókhöz).

Piroxén (?): Egyetlen szemcse fordul elő, így azonosítása bizonytalan.

Fillit: Ritkán előforduló, szericitből és nagyon finom szemcsés kvarcból álló, jól foliált törmelék.

Mikrit (mikrokrisztályos mészkő): Nagy mennyiségben található a törmelékes elegyrészek között. Általában kis méretű, jól koptatott-kerekített átkristályosodott törmelékek.

Granitoid: Kevés, és viszonylag kisméretű elegyrészek, kvarcból és földpátból álló közettörmelékek.

Idegen kerámiatörmelék: Nagy mennyiségben megjelenő, általában gyengén-koepesen koptatott. Két típusa különíthető el. Uralkodik a világosbarna-szürkésbarna alapanyagú, a maximálisan 100 µm méretű kvarc, kvarcit, valamint a nagy mennyiségű csillámszemcsék mellett agyagos csomókat tartalmazó típus, míg a fekete, tömött mátrixú, kisméretű (max. 20–25 µm-es) kvarcot és csillámokat tartalmazó változat csak ritkán fordul elő.

A 8/5 a és 8/5 b minta együttes értelmezése:

Noha a két minta megjelenésében eltér egymástól, számos hasonlóság fedezhető fel bennük. Mindkét mintára jellemző a viszonylag nagy mennyiségű és változatos megjelenésű idegen kerámiatörmelék. Ezek egy része szilánkos vagy alig koptatott, ami már korábban kiegészített kerámia törmelékének hozzáadását jelzi. A szemcseméretben gyenge hiátus csak a 8/5 a jelű mintánál tapasztalható. Mindkét mintára jellemző, hogy a nagyobb szemcsék általában jobban koptatottak, mint a kisméretűek. Ez utóbbiak általában szilánkosak. Jellemző az egyik (8/5 a), illetve a mindkét (8/5 b) oldalon meglevő szegély, amelyben a jól osztályozott törmelékes elegyrészek mennyisége jelentősen több, mint a kerámia belső részén (37,3 illetve 18,1%). Valószínűleg iszapolás során az iszapolt anyag felső részét használták a bevonat készítéséhez, amit megerősít a jelentős muszkovit-szericitetartalom is. Ugyancsak jellemző a kerámia belső részének nagyfokú irányítottasága (szövet), amely esetenként mintha elkülönült sávokból állna (vékony „szalagok” összetapasztásából készült a kerámia?). Noha a két minta a törmelékszem-

csék mennyiségének tekintetében különbözik egymástól, mégis több hasonló megjelenésű és jellemző közös elegyrész található bennük – elsősorban a jól koptatott, teljesen hasonló megjelenésű mikrokristályos mészkő, valamint a granitoid, káliföldpát, fillit, turmalin. A fentiek alapján a bükki kultúra felsővadász lelőhelyének „b” típusú kerámiatöredékei megjelenésükben és készítési technológiájukban hasonlóak, habár a 8/5 a jelű minta esetében a szándékos soványítás valószínűsíthető. Soványítóanyaguk összetétele alapján a készítési helyük viszonylag közel lehetett egymáshoz.

Az „a” típusal történő összehasonlítás során alapvető eltérésnek mutatkozik a soványítóanyag törmelékszemcséinek különbözősége. A „b” típus esetében a soványítóanyagban igen jelentős mennyiségben találhatók idegen kerámiadarabok. Az „a” típusban egyáltalán nem fordul elő mészkő, ezért a kvarc és kvarcit az uralkodó elegyrész. Ezzel szemben a „b” típusban jelentős mennyiségű a mészkő, ami elsősorban a monokristályos kvarc helyett szerepel. A polikristályos kvarc mennyisége mindkét típusban jelentős és közel azonos. Sok hasonlóságot tapasztalhatunk a kis mennyiségben megjelenő elegyrészek között is a két típuson belül. Összegezve ez azt jelentheti, hogy a két típus azonos területen, nagy valószínűséggel helyi nyersanyagból készülhetett. A különbséget okozhatta a készítési hely lokális különbsége, a két típus kerámiái készítésének időbeli eltérése, különböző kerámiakészítő mester, vagy az eltérő funkció.

Feltétlenül említést érdemel, hogy a soványítóanyagot tekintve a „b” típus sok hasonlóságot mutat az „A” típusú házi kerámia anyagával (mikrit, fillit elsősorban), de ami talán még szembetűnőbb, a bronzkori házi kerámiák soványítóanyagával (l. alább) is.

Bronzkori seprűdiszes házi kerámia (Felsővadász VI/6 jelű minta)

Szöveti jellemzők:

Gyengén inhomogén alapanyagú kerámiatöredék, amely 1 nikollal közepesen sötétsárgás-vörösesbarna, keresztezett nikolok között sötét szürkésbarna, csaknem izotróp, ugyanakkor azonban viszonylag sok igen apró, világos színű karbonátszemcsét is tartalmaz. A viszonylag kevés pórust néhány nagyobb méretű, szabálytalan alakú pórus képviseli.

A törmelékszemcsék mennyisége sok-igen sok (38,6%). A szemcseméret-eloszlás 2 maximumos, osztályozatlan, 200–500 µm között hiátuszos. A kisméretű szemcsék átlagmérete 80 µm, a nagyméretűeké (mészkő, fillit és kvarcit) 2,5 mm (2500 µm). A maximális szemcseméret a vékonycsiszolatban kb. 4 mm, a kerámia anyagában azonban makroszkóposan ennél nagyobb szemcsék is megfigyelhetők. A szemcsék közül a kisméretűek nem, vagy csak nagyon gyengén, a nagyméretűek általában gyengén-közepesen koptatottak.

Törmelékes elegyrészek:

Mikrites mészkőtörmelék: Ez az uralkodó törmelékes elegyrész. Szürke-barnásszürke, homogén, finomszemcsés, gyengén-közepesen koptatott, változatos szemcseméretben előforduló elegyrészek (II. tábla, 2. kép). Egyes szemcséken átkristályosodás nyomai figyelhetők meg. Néhol sugaras szerkezetű aragonit (?) is előfordul. Esetenként a mészkő kvarcot, illetve ritkábban csillámot tartalmaz terrigén elegyrészként.

Fillit: Erősen foliált, nagyon sok csillámot, kevesebb apró kvarcot és néhol kloritot tartalmazó közettörmelék, esetenként karbonátos szegéllyel.

Kvarcit: Általában durvaszemcsés. Sok tagból, azon belül változatos méretű kvarc-szemcsékből álló, nagyméretű, gyengén koptatott törmelékes elegyrész. A kvarciton belül az egyedi kvarc-szemcsék gyakran hullámos kioltásúak. Általában irányítatlan, esetenként gyengén irányított szövetű. Nagyon kevés (<5%) muszkovit csillámot tartalmazhat.

Csillámos kvarcit: A kvarcithoz hasonló megjelenésű, de nagyobb mennyiségű muszkovit csillámot (>5%) tartalmazó elegyrész.

Metahomokkő: Nagyon ritkán előforduló, kvarcból, szericitből és közöttük karbo-nátos kötőanyagból álló törmelékes elegyrész.

Kvarc: Uralkodóan szilánkos, szögletes megjelenésű, zömében hullámos kioltású, vagyis metamorf eredetű szemcsék, de előfordulnak nem hullámos kioltású, feltehetően vulkáni eredetű töredékek is.

Muszkovit: Néhány apró pikkely inhomogén eloszlásban.

Klorit: Igen ritka önálló szemcséként, nagyon halvány zöld színű pikkelyek formájában fordul elő.

Opakásvány: Általában szabálytalan alakú, változatos méretű szemcsék.

Idegen kerámiatörmelék: Egy-két közepesen koptatott, átégett, agyagos alapanya-gú törmelék, amelyben kvarc és csillám található.

Kiegészítő agyagcsomó: Barna-sárgásbarna színű, izotróp, kerekded, nagyon finom-szemcsés anyagból álló csomók, esetenként limonitosodásuk figyelhető meg (II. tábla, 3. és 4. kép).

Értelmezés:

A kerámia nagy valószínűséggel helyi törmelékanyag felhasználásával készült olyan területen, ahol a törmelékanyag közvetlenül az aljzatkőzetből származik, törmelékletéből vagy vízmosás felső szakaszából (nem vagy kevésbé osztályozódott, szállító-dott, keveredett). A nagyméretű elegyrészek jelenléte és a hiátusz alapján feltételezhető a szándékos soványítás.

Bronzkori seprűdíszes házi kerámia (Felsővadász VI/5 jelű minta)

Szöveti jellemzők:

Feltűnő, hogy a kerámiatöredék nagyon sokféle és változatos megjelenésű törmelék-szemcsékből áll (II. tábla, 5. fénykép).

Gyengén irányított szövet jellemző, amelyet a csillámok orientációja jelöl ki. A nagyméretű törmelékes elegyrészeket mintegy „körülfolyja” a mátrix. Ez esetleg a ke-rámia készítése közbeni simításra, illetve „tömködésre” utal.

Az alapanyag egy nikollal sötét-közepesen sötét vörösbarna, keresztezett nikolokkal sötét vörösbarna. Egyáltalán nem izotróp. Viszonylag gyakoriak benne az 5–10 µm-nél is kisebb szemcsék. Viszonylag tömött szövetű, kevés és kisméretű pórus-sal, csak helyenként fordul elő néhány nagyobb pórus.

A törmelék-szemcsék mennyisége nagyon sok (35,9%). Teljesen osztályozatlan szemcseeloszlásúak, esetleg 3 gyenge maximum kimutatható, köztük gyenge hiátusszal. A szemcsék átlagos mérete: kis szemcsék esetében 30–40 µm, a közepes méretű szem-cséknel 100–120 µm, a nagyméretűeknél pedig 500–550 µm. Egy-két igen nagy méretű szemcse is előfordul, amelyek maximálisan 6,5 mm-esek. A szemcsék általában gyen-gén-közepesen koptatottak, a karbonátok koptatottsága általában jó.

Törmelékes elegyrészek:

Kvarc: Gyengén koptatott, elsősorban hullámos kioltású (metamorf eredetű), illetve kevés vulkáni eredetű kvarc.

Kvarcit: Ez a legnagyobb mennyiségben előforduló elegyrész, megjelenését tekintve hasonlít a Felsővadász VI/6 jelű mintában előforduló kvarcithoz. Nagyméretű törmelékes elegyrész, gyengén koptatott. A kvarcok általában durvakristályosak és gyengén szutúrásan érintkeznek egymással, eredetileg egyensúlyi kristályosodás során képződtek.

Csillámos kvarcit: A kvarcitról valamivel finomabb szemcsés egyensúlyi kristályosodást mutató kvarcból és 5%-nál több muszkovitból álló elegyrész.

Mikrokvarcit (tűzkő): Nagyon ritka elegyrész, amely mikrokristályos kvarc-
szemcséből áll.

Mikrites mészkőtörmelék: Nagy mennyiségben előforduló elegyrész, megjelenését tekintve a Felsővadász VI/6 jelű mintában előforduló mikrites mészkövekkel mutat hasonlatosságot. Általában nagyméretű, közepesen, sőt esetenként jól koptatott. Néha kvarc-
szemcséket, csillámot, néhol fillitet is tartalmaz. Egyes szemcsék részlegesen átkristályosodtak.

Fillit: Nem túl gyakori elegyrész, általában kvarcot és csillámot közel fele-fele arányban tartalmazó jól foliált közettörmelék. Esetenként krenuláció (gyűrődés) is látható. Ritkán apró, zöld pleokroos sajátalakú turmalin is előfordul benne (hasonló, mint a Cserehát jelű mintában). A foliációs síkok mentén limonitosodhat.

Muszkovit: Ritkán fordul elő egyedi szemcséként, általában durvakristályos pikkelyeket alkot.

Opakásvány: Szabálytalan, vagy közel négyszög alakú szemcsék.

Vulkanit (felzit): Ritka elegyrész. Belsejében elmosódó határvonalú, másodlagosan átkristályosodott, zömében földpátból álló szemcsék kevés opakásvánnyal és csillámmal (II. tábla, 6. fénykép). Viszonylag jól koptatottak.

Földpát: Szericites, nem hullámos kioltású elegyrész.

Turmalin: Idiomorf, nyúlt zöld-kékeszöld pleokroizmusú szemcsék (hasonlóak, mint a fillitben).

Biotit: Vörösesbarna, oxidálódott pikkelyek.

Epidot: Igen kis mennyiségben előforduló akcesszória.

Idegen kerámiatörmelék csak nagyon kevés található. Nagy valószínűséggel nem kiégetett, csak kiszáritott kerámia törmeléke lehetett, amelyet még kiégetés előtt újra belekevertek az alapanyagba.

Kiégett agyagcsomó: Barna-sárgásbarna, tömött szövetű, belül szálak, kissé gyűrű szerkezet figyelhető meg. Néhol kvarc-
szemcsé látható benne, valamint jellegzetes világosabb színű szegély alakul ki körülötte. Eredetét tekintve, feltehetően nem homogenizálódott agyagcsomó lehetett. Hasonló megjelenésű, kisebb méretű, egészen sötétvörös kerekített szemcsék is előfordulnak, amelyek erősebben hematitosodott agyagcsomók lehettek.

Értelmezés:

A kerámia alapanyaga változatosabb, többféle szemcsét tartalmaz, amelyek többé-kevésbé koptatottak. A törmelékanyag azonban ugyanaz, mint a Felsővadász VI/6, valamint a Cserehát jelű mintákban. Helyi anyagból készült kerámia, de az alapanyag, illetve soványítóanyag egy vízfolyás vagy völgy alsóbb részéről származott. A nagyméretű elegyrészek jelenléte és a gyenge hiátuszok alapján a szándékos soványítás feltételezhető.

ÖSSZEGZÉS, A MINTÁK SZÁRMAZÁSI HELYE

A neolitikus és bronzkori durvaszemcsés fillit, karbonát és kvarcit tartalmú házi kerámiák törmelékeinek származási helye a kerámiák lelőhelye és a terület földtani felépítése, közettípusai alapján (Fülöp, 1994; Kovács, 1998), a *Szendrői-hegység északi szerkezeti egységében* feltételezhető. A nyersanyag az ezen a területen felszínen megtalálható Szendrői Fillit Formáció, a Szendrőládi Mészkö Formáció, az Abodi Mészkö Formáció és esetleg az Irotai Formáció képződményeiből származhat. Elsősorban a Szendrői Fillit képződményei dominálnak, amelyeknek a felépítésében ezek a közettípusok nagyon hasonló megjelenésben vannak jelen, és amelyek legjellemzőbb előfordulásai ezen a területen találhatóak. Az Upponyi-hegységben előforduló hasonló kifejlődésű és jellegű Tapolcsányi Formáció képződményeinek nyersanyagként történő hasznosítását elsősorban a területünktől való nagyobb távolság miatt nem tartjuk valószínűnek Felsővadász-Várdomb környékén.

A 4 neolitikus finomkerámia-töredék nyersanyagának származási helyét egyelőre nem lehet annyira egyértelműen meghatározni, mint a durva kerámiákét. Sok hasonlóság fedezhető fel a neolitikus házi kerámiák mintáival, ami feltételezi az azonos, vagy közeli területről való származásukat. Miután azonban a finomkerámiák anyagát jobban előkészítették, és azok finomabb szemcsések, a pontosabb meghatározás egyelőre nem lehetséges.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a durva kerámiák alapanyagának (soványítóanyagának) származási helye pontosabban megadható, mint a finomkerámiáké. Ennek oka elsősorban a soványítóanyag szemcseméretében keresendő. A durvább szemcsés törmelékanyagban nagyobb mennyiségben fordulhatnak elő közettörmelékek, amelyek származási helye is pontosabban azonosítható, mint a kis szemcseméretű, szélesebb elterjedésű ásványtörmelékeké. Másodsorban a házi kerámiák nyersanyagát kevésbé gondosan készíthették elő – vagy finomszemcsés, sok törmelékot tartalmazó iszapot használtak alapanyagul, vagy az agyaghoz feltételezhetően helyi törmelékot kevertek különösebb előkészítés nélkül, így a kerámiákban előforduló törmelékkegyüttes jól reprezentálja az adott készítési hely geológiai környezetét.

IRODALOM

Bohn, P.

1964 Tabáni kelta leletanyag vizsgálata. – ArchÉrt, 91. 243–248.

Csengeri, P.

2000 A bükki kultúra települése Felsővadász-Várdombon. – Diplomamunka, ELTE BTK, 96.

2001 Adatok a bükki kultúra kerámiaművességének ismeretéhez. A felsővadász-várdombi település leletanyaga. – ebben a kötetben

Fülöp, J.

1994 Magyarország geológiája, Paleozoikum II. – Akadémiai Kiadó, Bp. 447.

Gherdán, K.

- 1999 Északnyugat-magyarországi bronzkori és vaskori kerámiák archeometriai vizsgálata. – Diplomamunka, ELTE Közettan-Geokémiai Tanszék, 153.

Józsa, S.–Szakmány, Gy.

- 1987 Petrology. In: *Tamás Bezeckzy: Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia.* – BAR Int. Ser. 386, Oxford. 103–124.

Józsa, S.–Sauer, R.–Szakmány, Gy.–Weiszbürg, T.

- 1994 Mineralogisch-petrografische Untersuchungen. In: *Tamás Bezeckzy: Amphorenfunde vom Magdalensberg und aus Pannonien.* – Kärntner Museumsschriften 74. Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 12, Klagenfurt. 143–195.

Kovács, S.

- 1998 A Szendrői- és Upponyi-hegység paleozóos képződményeinek rétegtana. – In: *Bérczi, I. & Jámor, Á.* (szerk.): Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana – MOL - MÁFI Kiadvány, 107–117.

Maggetti, M.

- 1979 Mineralogisch-petrographische Untersuchungen des Scherbenmaterials der urnenfelderzeitlichen Siedlung Elchinger Kreuz, Ldkr. Neu-Ulm/Donau. In: *Pressmar, E: Elchinger Kreuz, Ldkr. Neu-Ulm, Siedlungsgrabung mit urnenfelderzeitlichen Töpferofen.* – Prähistorische Staatssammlung München, 19. 141–168.

- 1994 Mineralogical and petrographical methods for the study of ancient pottery. – In: *Burragato, F.–Grubessi, O.–Lazzarini, L* (eds.): 1st European Workshop on Archaeological Ceramics. Roma, Dipartimento Scienze della Terra, Università degli studi di Roma “La Sapienza”. 23–35.

Nyáry, J.

- 1881 Az aggteleki barlang mint őskori temető. – Budapest, 179.

Szakmány, Gy.

- 1996 Petrographical investigation in thin section of some potsherds. In: *Makkay, J.–Starnini, E.–Tulok, M:* Excavations at Bicske-Galagonyás (part III). The Notenkopf and Sopot-Bicske cultural phases. – Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 6. Trieste. 143–150.

- 1998 Insight into the manufacturing technology and the workshops: evidence from petrographic study of ancient ceramics. – *Archaeometrical Research in Hungary II.* 77–83.

Whitbread, I. K.

- 1986 The characterisation of argillaceous inclusions in ceramic thin sections. – *Archaeometry*, 28. 79–88.

PETROGRAPHIC ANALYSIS OF THE CERAMIC TYPES
OF THE SITE AT FELSŐVADÁSZ-VÁRDOMB
FROM THE NEOLITHIC AND THE BRONZE AGE

Eight pottery samples from Felsővadász-Várdomb were studied in thin sections by petrographic (polarising) microscope. Six samples belong to the Neolithic Bükk Culture, coarse (domestic) ware and fine ware respectively, moreover two samples represent the Bronze Age coarse ware with broomed decoration. The textural-structural characteristics of the samples have been determined, and detailed description of the mineralogical-petrological composition of the samples, which characterise the temper were given.

The temper of the „D” type Neolithic coarse pottery has hiatal distribution of the grain size, and predominantly consists of coarse-grained metamorphic rock clasts, first of all phyllite and connected quartzite. As a consequence we can suppose that the temper was added to the groundmass. It is worth to mention that there are no older pottery clasts in this type of the pottery (*chamotte*). The source of the raw material of this ceramic type is local, perhaps the clasts of the rock types of the Szendrő Phyllite Formation.

The clasts of the „A” type Neolithic coarse pottery has a little bit mixed material. There are a lot of argillaceous inclusions and grog in this type of pottery, together with an inhomogenous matrix. The few clasts represent mainly quartz, poliquartz, micrite, and some phyllite. On the basis of the inhomogeneity of the raw material, and the composition of the clasts, we assume that the ceramic was manufactured with the loam of the creek, in a nearby territory where the „D” type ceramic was made.

We have studied under polarising microscope two samples of the „a” type Neolithic fine pottery. The two samples are different, however they have a lot of similarities. Both of them consist of predominantly fine-grained quartz and quartzite, and there is K-feldspar, too. There is a thin, fine-grained rim on the exterior of both of the samples, which formed before the firing of the vessels. We assume that this type of rim made from decanted clay and represents an intentional finish of the vessels.

There are some differences between the „b” type Neolithic fine ware and the other ceramics. There is thin, fine-grained rim inside or both sides of the vessels, which contains a lot of fine-grained clasts. The clasts are a little bit different in each samples, but there are a few ones which have same characteristics, for example the K-feldspar, plagioclase and granitoids (it is worth to mention that these clasts are in the „a” type, too). There are a lot of argillaceous inclusions and older ceramic clasts in the fabric of this pottery type.

The Bronze age domestic pottery type is represented by two samples. Their clasts composition is very similar, and the predominantly components are micrite, moreover there are a lot of poliquartz. They both contain only some quartz, but the very characteristic phyllite clasts appear in the samples (similar to the studied Neolithic sherds). It is worth to mention the similarities of the temper of the Bronze Age fragments and of the Neolithic „b” type ceramics, in particular the features of the micrite which are very similar. On the basis of the hiatal distribution of the grain size, we can suppose that the temper (or a part of the temper) was added to the groundmass.

György Szakmány

PUTNOK – POGONYI-PUSZTA VÍZIVÁRA

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

A Sajó mentének és partvidékének térképét tanulmányozva feltűnt a 10 000-es térképen Putnok nyugati határában, Hét-Zsoldosteleptől nyugatra a szintvonalak által kirajzolódó patkó alakú ív (1. kép). Ez a sáncív emlékeztetett a hejőkúrti földvár légi felvételén látható sánc ívére.¹

A félkörív Bánréve község keleti széle és Putnok-Pogonyi-pusztá, valamint Hét között, szinte a települések házai közé szorult, lényegében a sáncból nem építkeztek beljebb. Az 1949-es 50 000-es léptékű térképen a sánc kettős íve nyomon követhető a vasútvonaltól délre. Ma a helyszínen szinte egyöntetű sík ártéri vidék tárul elénk (2. kép). A fényképfelvétel Pogonyi-pusztától délre, Hét-Varjúdomb nyugati lejtőjénél készült, az Akácfa utca házai mögött, azoktól nyugatra, a kertek aljánál. Láthatók nyugatra Bánréve, keletre Pogonyi-pusztá házai. A földvárat az 1950-es, majd az 1970-es években elplanírozták, elszántották a nagyüzemi gazdálkodás idején. Fónagy János közlekedési miniszter a termelőszövetkezet elnöke volt Putnokon az 1970-es években, s elbeszélése szerint emlékszik a sáncra. A Hadtörténeti Múzeum Térképtárában több légi felvételen megtalálható az erődítés. Az 1952-es repülési év térképszelvényén² patkó alakú sötét ív látható Bánréve keleti határa és Pogonyi-pusztá között (3. kép). A patkó két vége között 1100 méter a távolság, erre a vonalra merőlegesen az ív legszélesebb része 600 méter. A sánc déli, folyó felől nyitott részétől délre egy terasz látható, mely a Mocsár-dűlőig ér, s innen újabb 600 méterre folyik ma a Sajó. A légi felvételen jól látszanak a Sajó mai kanyarulatai, és a számtalan régi meder. Gömör vármegye katonai leírása az 1780-as években íródott,³ s a Sajóról feljegyezték, hogy mélysége három és fél láb, heves esőzésekkor gyakran kiönt, a mezők évente víz alá kerülnek, de azután teljesen kiszáradnak. A mocsarokról Balogh Béla is írt,⁴ s arról is említést tett, hogy a Malom-csatorna ásásával, valamint a Málé patak, ma Keleméri patak szabályozásával igyekeztek a területet a földművelés számára hasznosítani. 2000 nyár elején, amikor a helyet bejártam, már szárazság volt, de az egykori sánc mellett mocsaras volt a terület, keletre a csatorna húzódott, s a Keleméri patak. Délre a Sajó ártere, a Mocsár-dűlő övezte a régészeti objektumot, mely nevével is jelzi, hogy itt természetes a védelem. Valóban, csak északról kellett sáncot építeni. Bánréve nyugat-keleti irányú főútja földútként folytatódott a földváron át Pogonyi-pusztára, de ennek a felszínen ma már nincs nyoma. Az 1956-os légi felvételen még látszik,⁵ de a tőle délnyugatra levő földvárszakaszt jelző sötét, humuszos föld elszíneződése már eltűnt, elszántották, csak külső széle ível, valószínű, hogy a külső árok vonala (4. kép).

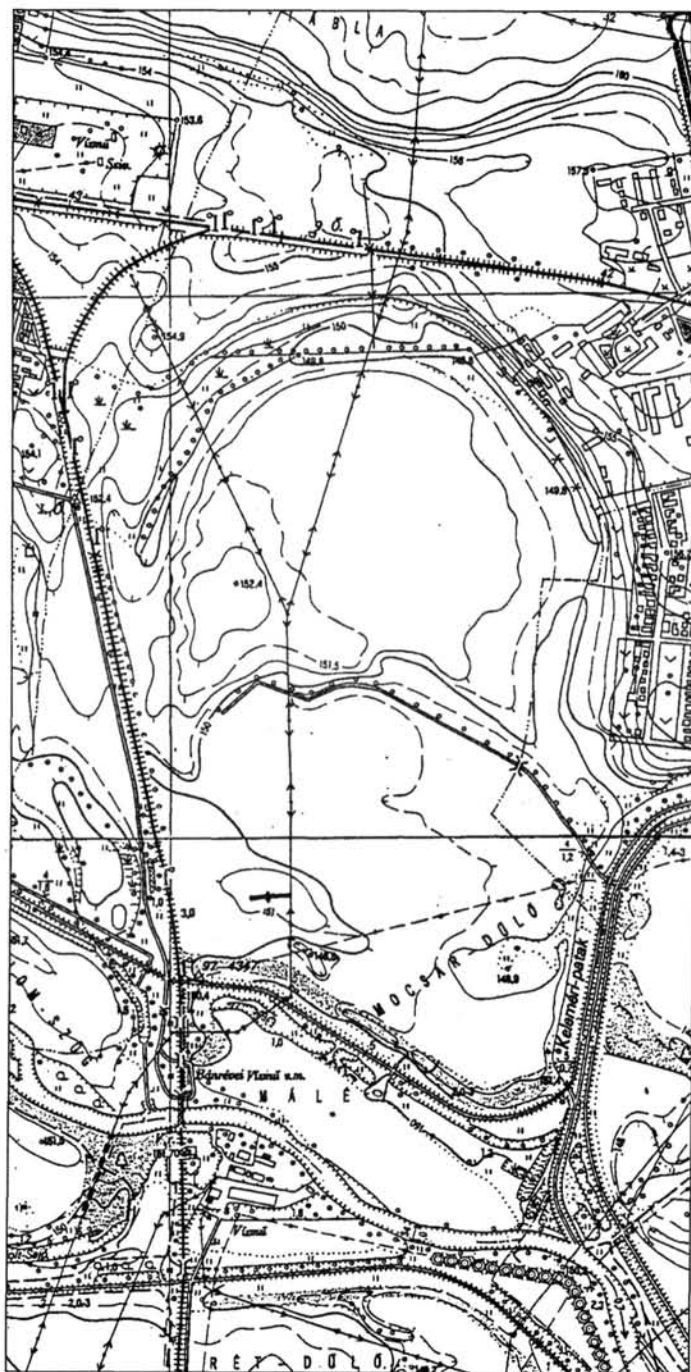
¹ Hellebrandt M., 2000 b. 90.

² Filmkép sz. 113/384., Nyt. szám 3592.

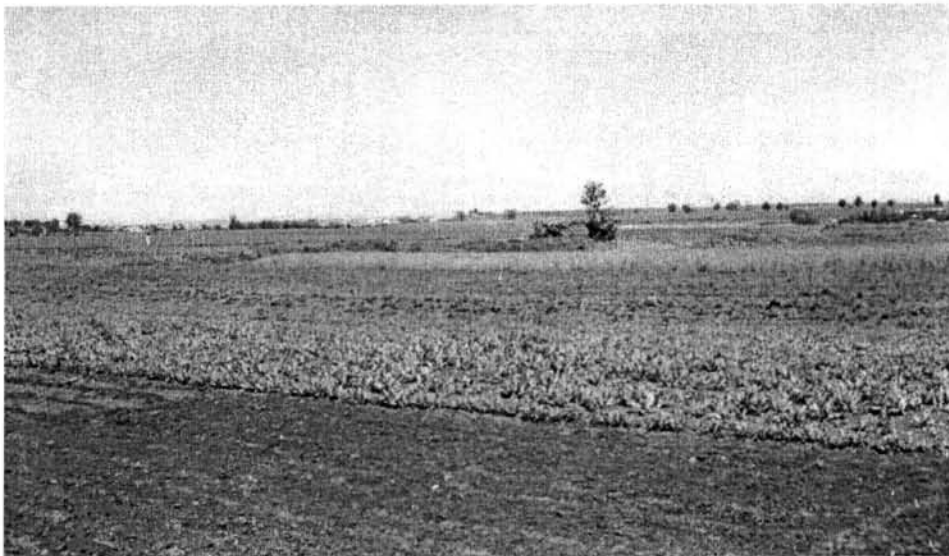
³ Csorba Cs., szerk. 1993. 74.

⁴ Balogh B., 1894. 16–17.

⁵ Hadtörténeti Múzeum Térképtár. Film/kép sz. 367/317. Nyt. szám 3760.



1. kép. A földvár mai helye



2. kép. A földvár és környezete (a szerző felvétele)

Ez a szakasz az Ózd–Bánréve közti vasútvonal építésekor is sérülhetett. A Putnok–Bánréve közti vasút a sánctól északra halad, építése 1869–1871 között történt, nem érintette a földvárat.⁶ Földvárunk egykori létehez és ismertségéhez bizonyító adataink a putnoki birtokarányosítást (proportio) előkészítő tárgyalások iratai, melyekben többször említették a földvár töltését. A létrejött egyezményt Gömör vármegye törvényszéke 1819. április 3-án hozott ítélettel megerősítette. 1822-ben a proportionális munkálatokat befejezettnek és hitelesnek tekintették.⁷ A határozatba azonban nem mindenki nyugodott bele. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban kutatva, kezembe került egy 19. század elejéről származó irat, mely Mária Terézia úrbéri rendeletének (1767) végrehajtásával, illetve ennek következményével foglalkozik. Periratról van szó, mely 1821. augusztus 9-i keltezésű, és Gr. Serényi nemzetség kérésére készült.⁸ Hivatalosan igazolja (5. kép a–b), hogy az úrbéri rendelet végrehajtása után azok a földek, melyek a Méltóságos Földes uraság részére maradtak, nem jobb azoknál, amelyek a jobbágyságnak mérették. Feltették a kérdést a tanúknak, tapasztalta-e a tanú, hogy a legjobb földek a Töltés mellett levő földek lévén, ezeket a tisztelt uraság mind a három nyomáson a maga jobbágyságainak kiosztotta, magának a partosabb helyeket hagyta, s igaz-e, hogy a rétek is a nevezett jobbágyságoknak a legjobb helyen legyenek kiméretve? A tanúk, Putnok város főbírája és még négy név szerint megnevezett személy, letették az esküt, hogy a putnoki határba M. Gr. Serényi nemzetség putnoki jobbágyságainak a földmérő által kimérettetett szántóföldeiket, valamint rétjeiket tudják és ismerik, és ismét vallják, hogy azon földek, melyek a M. Gr. Serényi nemzetség részére felmaradtak, nem jobb azoknál, amelyeket a jobbágyság között felosztottak, sőt tudják bizonyítani, hogy a legjobb földek a Töltés mellett lévén, ezeket is a tisztelt uraság mind a három nyomáson a maga jobbágyságainak kiosztotta, s magának a partosabb, sőt a legfelsőbb és szélsőbb helyeket hagyta, azt pedig egyenlően vallják, hogy a fent tisztelt Gróf Nemzetség putnoki jobbágyságainak a magok rétbeli illetőségét a maga rétjének a legjobb részéből adta ki. Az iratot az Úri Szék jegyzője,

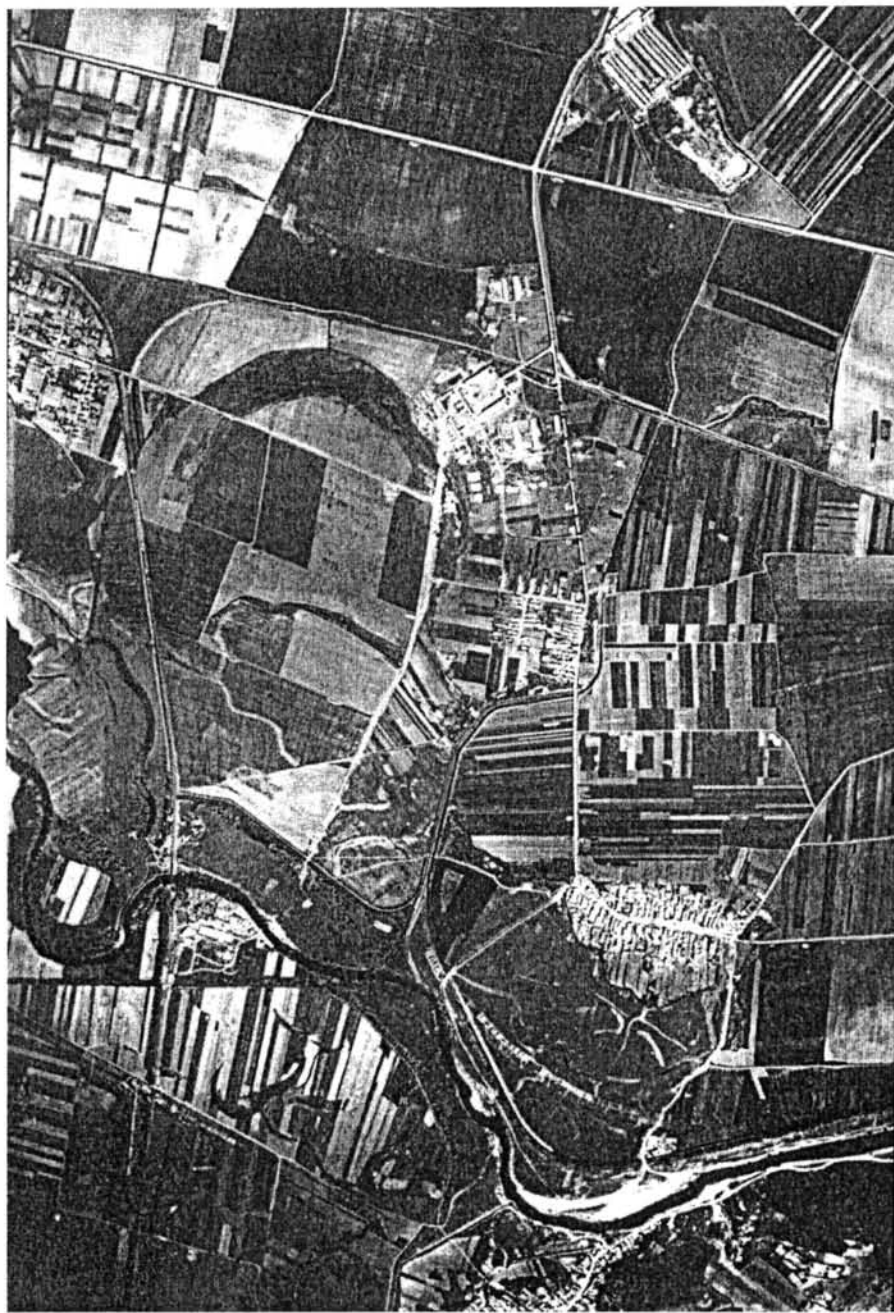
⁶ Balogh B., 1894. 191.

⁷ Balogh B., 1894. 122–123.

⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár VII-1. Tagosítási iratok. Putnok 1820–1857.



3. kép. A földvár patkó alakú íve az 1952-es légi felvételen

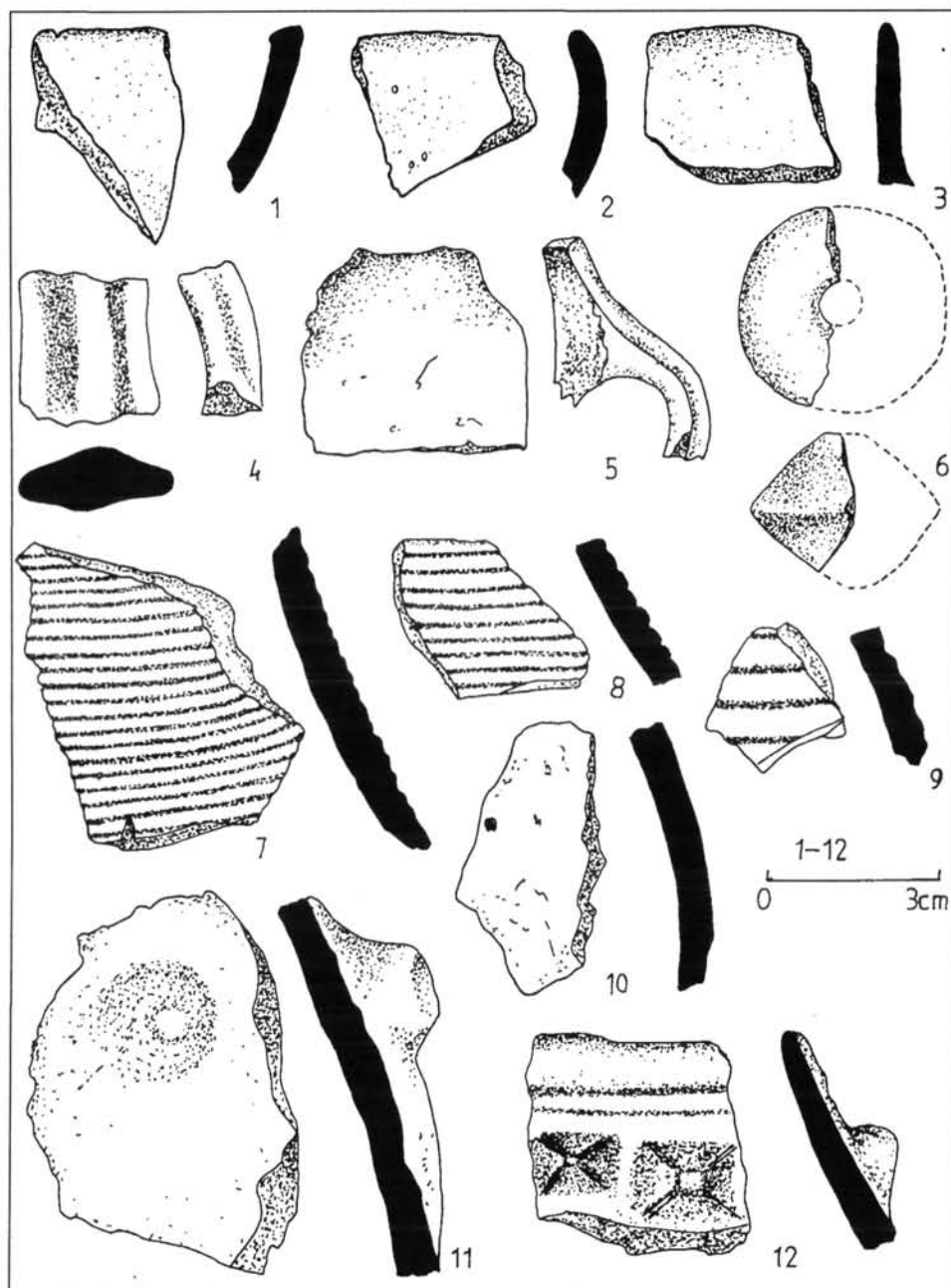


4. kép. A földvár az 1956-os légi felvételen

Hubay Miklós hitelesítette. Érdekességgé jegyzem meg, hogy később nem csak a szántóföldet és a rétet, hanem a legelőt és az erdőt is fel kellett osztani, ennek végrehajtásáról az 1853. március 2-án kelt nyílt parancs rendelkezett. Ezen is pereskedett Hubay Pál és Gr. Serényi László. A töltésen levő földek pere is folytatódott. A tagosítási iratok között van egy jegyzőkönyv, melyet 1872. június 27-én vettek fel. A bíróság részéről jelen volt a törvényszéki bíró, Fornét Jenő, a jegyzőkönyvvezető és Papp Ábrahám, hitelesítő mérnök, valamint Kalas Benjámin mérnök. Az ügyfeleket hosszan, név szerint sorolták fel. Tárgy a putnoki tagos szabályozási perben az előmunkálatok hitelesítése a f. évi 3015/872 számú végzéssel a mai napon a helyszínrre kitűzött tárgyalás. A 11. pontban olvashatjuk: A héti határon a Vas András kiegyenesítő vonalától kezdve a vasút és a töltés közti területen kikapja szántóföld illetőségét Herepy Bertalané, Sturmann Katalin, stb. Gondoljunk vissza az előzőekre, a vasút Miskolc–Bánréve közti szakaszának megnyitása az előző évben, tehát 1871. júniusában történt.⁹ Még egy iratot ismerünk a 19. század végéről, egy kéziratoss térképet, mely Putnok határát ábrázolja. A nyugati szélén (6. kép) a Tilalmas pásttól nyugatra látható „Két sáncz közti” megnevezés egy földterületen, mely hat részre osztott. Az alatta levő írás hitelességgel bizonyítja, „mí-szerint ezen térkép és a hozzá tartozó földkönyvvel együtt tett próbamérésekkel összehasonlítván, a jegyzőkönyvben foglalt változások keresztül vitelének tökéletesen megegyezőnek találtatott” és hitelesítetett. Kelt Putnokon 1880. június 18-án. Beliczai László hitelesítő mérnök és Fornét Jenő törvényszéki bíró írták alá a dokumentumot. Mindezen iratokból számunkra az derül ki, hogy a 19. században a földvár töltése, kettős sánca még látható volt. Nyilvánvaló az is, hogy ezen a területen jó volt a föld, hiszen az árkok kiásása után a sánc magasztásához a környező területek felső részét, a humuszt halmozták fel, s ez háromezer év múlva is termékenyebb volt, mint amiről lehordták. A területet többször bejártam, s a Sajóhoz viszonylag közel, a Mocsár-dűlő délnyugati részén látható enyhe dombháton találtam késő bronzkori – kora vaskori települést. A leletanyag a következő:

- Vastag, szürke edény oldaltöredéke. Hossza 6,2 cm.
- Szürkésbarna edény oldaltöredékei. H: 3,6–5,3 cm.
- Gömbölyített aljú tűzikutya töredéke. Világosbarna, belül sötétszürke. H: 4,8 cm.
- Örlőkő szélének töredéke. Legnagyobb vastagsága 3,2 cm. H: 10 cm.
- Világosbarna, különböző edények oldaltöredékei. H: 2,6–6 cm.
- Sötétszürke oldaltöredékek. H: 3–5,5 cm, 10 darab.
- Világosbarna edények oldaltöredékei. H: 3,1 – 5,5 cm, 4 darab.
- Simított felületű oldaltöredékek, egyik felük szürke, a másik világosbarna. H: 3,3 cm.
- Téglavörös színű, ívelő oldaltöredék. H: 1,8 cm.
- Téglavörös színű vastagabb oldaltöredék. H: 4 cm.
- Vöröses színű, szemcsés anyagú edény faltöredéke. H: 3,6 cm.
- Belül világosbarna, kívül szürkés, vastagabb edény faltöredéke. H: 5 cm.
- Világosbarna és sötétszürke oldaltöredékek. H: 3–4,6 cm. Hat darab (7. kép 2.).
- Világosbarna, szürke törésfelületű perem- és oldaltöredék. A perem felé az edényfal elkeskenyedik. Peremhossz 2,9 cm. (7. kép 3.)
- Orsógomb fél töredéke. Világosbarna, kettőskúpos. Átm.: 3,4 cm (7. kép 6.).
- Vaskos edény oldaltöredéke egy bütököfogóval. Törésfelülete szürke. H: 6 cm (7. kép 11.).
- Sötétszürke, behúzott peremű tál perem- és faltöredéke. Peremhossz 2,4 cm (7. kép 1.).
- Sötétszürke, szemcsés anyagú edény perem- és faltöredéke. A perem felső része legömbölyített. Peremhossz: 2,6 cm.

⁹ Balogh B., 1894. 191.



7. kép. Késő bronzkori, kora vaskori leletek. (A szerző rajza)

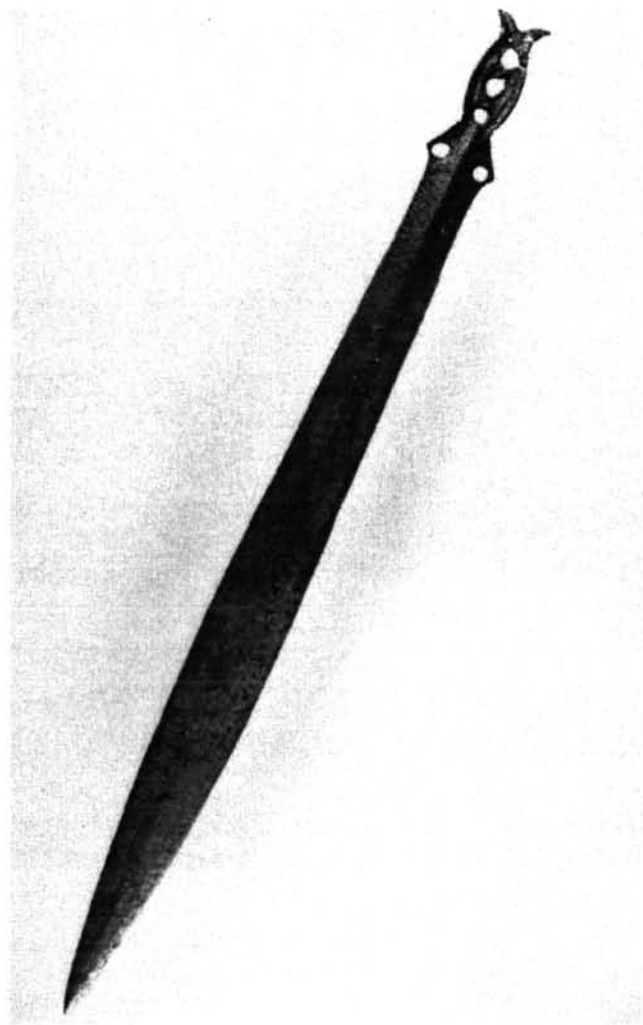
- Szürke edény oldaltöredéke szalagfűl indítással. Fűl Sz: 3,9 cm (7. kép 5.).
- Világosbarna, belül szürke, a fűlön kívül középen megvastagodás érzékelhető hosszan. Fűl Sz: 2,5 cm (7. kép 4.).
- Szürke, szemcsés anyagú oldaltöredék. H: 3,6 cm.
- Kívül fekete edény nyakának töredéke. Az edényfal ível, és kívül vízszintes vonalak húzódnak. H: 5,6 cm (7. kép 7.).
- Téglavörös színű, törésfelülete sötétszürke, pelyvás anyagú ívelő oldaltöredék. Különböző vastagságúak. H: 4,5 és 5,6 cm. 2 db.
- Belül téglavörös színű, kívül fekete, és párhuzamos, vízszintes vonalakkal ellátott. H: 4 cm (7. kép 8.).
- Téglavörös színű perem- és faltöredék. Vékony falú edény része, kissé behúzott peremű edény része. Peremhossz: 1,9 cm.
- Kívül fekete és kannelúras töredék. H: 2,3 cm (7. kép 9.).
- Szürke, szemcsés anyagú oldaltöredék. H: 2,4 cm.
- Szürke, kissé behúzott peremű oldaltöredék. H: 2 cm.
- Belül szürke, kívül barnás, pelyvás anyagú oldaltöredék. H: 4,1 cm.
- Belül szürke, kívül világosbarna színű, síkzott, ívelő oldaltöredék. H: 2,6 cm.
- Szürkésbarna perem- és faltöredék, a peremnél az edényfal kissé keskenyedik. Peremhossz: 2,3 cm.
- Sötétbarna, szemcsés anyagú oldaltöredék, egy lapos bütyökfogóval. H: 3,6 cm.
- Szürke oldaltöredék, külső felületén szemcsék látszanak, egy kiesett. H: 4,6 cm (7. kép 10.).
- Világosbarna oldaltöredék, a peremrész legömbölyített. Peremhossz: 2,3 cm.
- Behúzott peremű tál töredéke. Peremhossz: 4,2 cm.
- Sötétszürke perem- és faltöredék, a peremrész lekerekített. H: 2,6 cm.
- Szemcsés anyagú, szürke perem- és faltöredék, a peremrész gömbölyített. Peremhossz: 2,1 cm.
- Téglavörös színű, kívül-belül kormos. A peremmel az oldalfal kifelé ível. Külső felületén három bütyök látható. Peremhossz: 1,3 cm.
- Világosbarna, törésfelülete szürke, vastag falú edény perem- és faltöredéke. Peremhossz: 2,8 cm.
- Fekete edénytöredék, peremrésze egyenes. Peremhossz: 1,8 cm.
- Barna perem- és faltöredék, a peremrész egyenesen levágott, alatta plasztikus borda, majd két bütyökfogó. Peremhossz: 3,3 cm (7. kép 12.).
- Barna, szürke törésfelületű oldaltöredék, a peremrész egyenesen levágott. Peremhossz: 3,8 cm.
- Téglavörös, szemcsés anyagú oldaltöredék két bütyökkel. H: 5,2 cm.
- Sötétszürke perem- és faltöredék. A perem a nyakkal együtt kifelé tart. Peremhossz: 2,3 cm.

A leletanyag a HOM régészeti gyűjteményébe került, ltsz. 2000.9.1–41.

A fekete kerámiákhoz hasonló Bükkszentlászló-Nagysáncan találtunk például.¹⁰ Láthatjuk, hogy Putnok-Pogonyi pusztai vízivára a putnoki völgy nyugati bejáratánál létesült, a Sajó bal partján. Hasonlóan a Sajó bal partján hozták létre Szirmabesenyő-Margitdűlőben a vízivárat,¹¹ a Sajón itt is minden korban átkelő volt. A szomszédos Sajóvamos vette át ezt a szerepet később, a középkorban, neve, és egykori, középkorban létesített, mára már elszántott földvára utal erre. A hejőkúrti földvár is uralta a környezetét a mocsarak és a Tisza felé.

¹⁰ HOM ltsz. 2000.13.5.7.

¹¹ Összefoglalva előadásként elhangzott az Őskoros Kutatók II. Összejövelete alkalmával a debreceni Déri Múzeumban 2000. nov. 7-én.



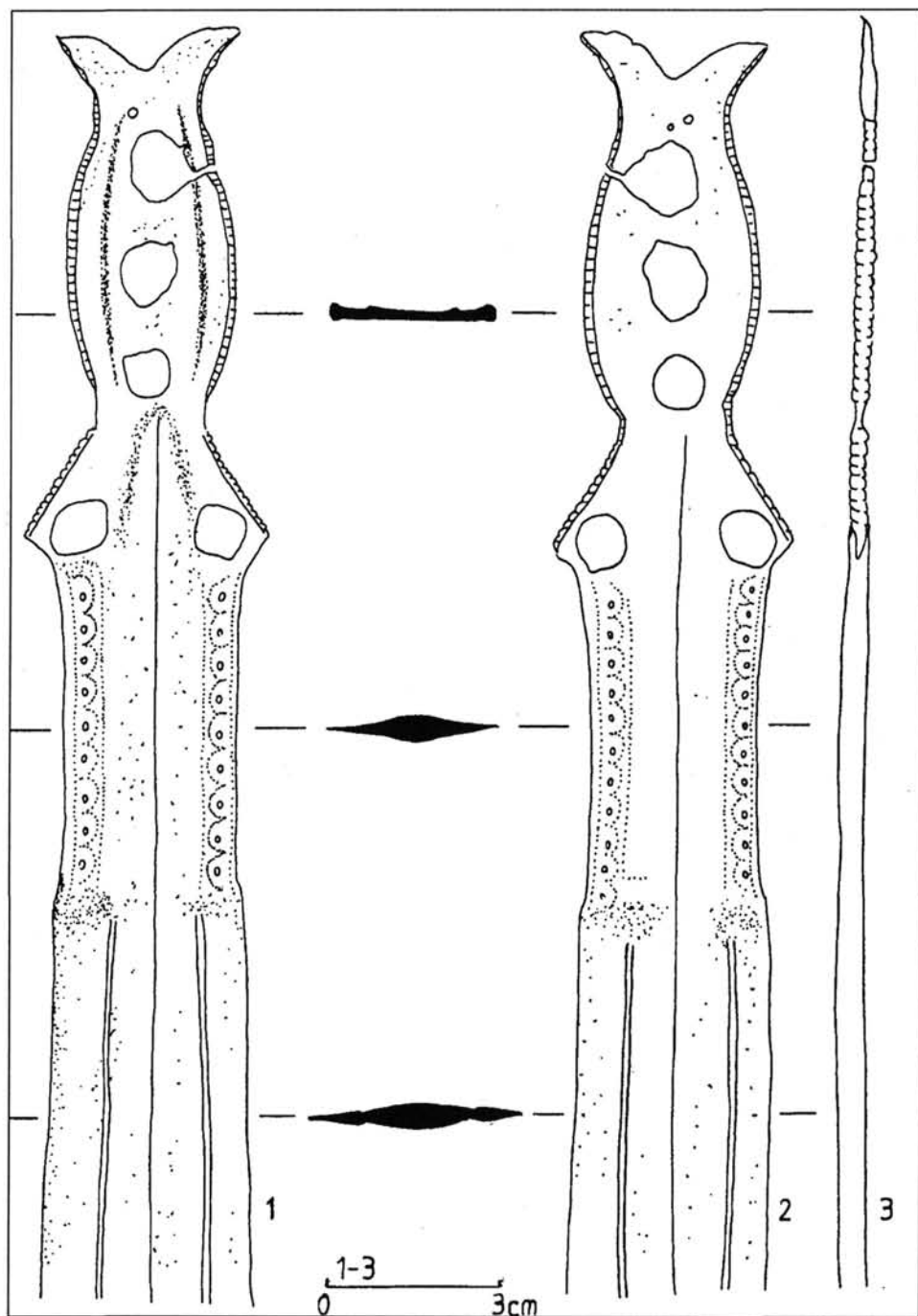
8. kép. Bronzkard a Sajó medréből. (Fotó: Kulcsár Géza)

A régészeti szakirodalomban egy hasonló nagyméretű földvárat ismerünk, mégpedig a Tisza és a Maros torkolatvidékén, Hódmezővásárhely (ma Orosháza)-Nagytatársáncot, ahol Banner János ásatott, és a kevés régészeti lelet alapján a sánc építésének korát a vaskor korai szakaszára datálta.¹² Valószínű, hogy hasonló lehetett Szentés-Donátvár.¹³ Ez a vízvár is stratégiaileg fontos helyen, a Tisza-Körös torkolatánál létesült.¹⁴ Visszatérve Putnok-Pogonyi-pusztá vízivárához, valószínűnek tarthatjuk, hogy nem egyfajta életmód hozta létre ezt az erődítést. A sík vidékhez alkalmazkodó, és a víz segítségével kialakítható védelmi rendszerek szükségessége valósította meg a vízivárat, nagy valószínűséggel a korai vaskorban, a folyók átkelési pontjainál, vízjárta területek gázlóinál, völgyek védelménél, azaz hadászati lényeges pontokon.

¹² Banner J., 1939. 93–111.; Nováki Gy., 1975. 329–330.

¹³ Paszternák I., 1999. 71–73.

¹⁴ Maráz B., 1973. 63, 59. 74. jegyzet.



9. kép. A bronzkard díszítése. (A szerző rajza)

Korban, és valószínűleg lelőhely szerint is ide tartozik az a bronzkard, melyet 1983-ban találtak Putnok határában, a Sajó kotrásánál (8. kép). A kardot 1998-ban hozták a Herman Ottó Múzeumba, leltári száma 99.3.1.

Markolatának vége kétfelé hajlik, ennek széle ívelt vonalú, és rovátkolt. Lapos markolatán három szegecslyuk látszik, valószínű, hogy itt rögzítették a szerves anyagból készült markolatvédőt, melyet a penge felé is biztosítottak egy-egy szeggel. A kétélű kard pengéje lejjebb párhuzamos szélű, és mindkét szélhez közel díszített. A díszítés párhuzamosan, függőlegesen futó pontsor között pontokból alkotott félkörívek sorából áll, ezek ívvel befelé fordulnak, kifelé pedig az ívek közepén kis körök töltik ki a mezőt (9. kép). A penge fűzfalevél alakú, mindkét oldalt vércsatorna húzódik. A kard ép, csak a markolat felső szegecshelyénél repedt meg. Hossza 58,6 cm. Folyókba, mocsarakba áldozatként dobtak fegyvereket, vagy például sisakot, főleg Európa nyugati felében. A Kárpát-medencében kevés ilyen leletről tudunk,¹⁵ a bánrévei határban, Putnoknál talált bronzkard ezek számát gyarapítja. Hasonló típusú markolatnyújtványos kardot bőven ismerünk a késő bronzkorból, kora vaskorból. A Gáva kultúra területéről például Tiszalök, Vaja, Bükkaranyos, Püspökhátvan¹⁶ lelőhelyekről. A Kyjatice kultúra területéről például Nyékládházáról és Finkéről.¹⁷ Kemenczei Tibor összefoglalása óta Mályiból és még Nyékládházáról került markolatnyújtványos kard a miskolci múzeum gyűjteményébe.¹⁸ A putnoki kard pengéjének díszítéséhez hasonló a borsodbótai kard, mely a Kyjatice kultúra hagyatéka,¹⁹ bár ez bordadiszes markolatú. Hasonlóan díszített a kesztyéni tör markolat alatti része.²⁰ A putnoki kard díszítése, könnyed rajzolata emlékeztet a kora vaskori késeken alkalmazott mintákra, mint Buj, Rohod²¹ és Bódvarákó-Szentandrás barlang²² késére, a rajtuk látható motívumokra, technikai kivitelezésekre.

IRODALOM

Balogh Béla

1894 Putnok mezőváros múltja s újabb kora 1881-ig. Rimaszombat

Banner János

1939 A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. Dolgozatok, Szeged. 93–111.

Csorba Csaba (szerk.)

1993 Gömör vármegye katonai leírása. 1780-as évek. Ford. *Barsi János*. B.-A.-Z. Megyei Levéltári Füzetek 34.

Hellebrandt Magdolna

1985 Neue spatbronzezeitliche Schwertfunde aus Nordungarn. *ActaArchHung.* 24–30.

1999 A Bódva-völgy története az őskor utolsó évezredében. In: *Tanulmányok a Bódva völgye múltjából. Múzeumi Könyvtár 5.* 93–120. Putnok

¹⁵ *Mozsolics A.*, 1975. 3–25.; *Hellebrandt M.*, 1985. 24–30.; *Hellebrandt M.*, 1999/2000. 207–234.

¹⁶ *Kemenczei T.*, 1984. 187.

¹⁷ *Kemenczei T.*, 1984. 150.

¹⁸ *Hellebrandt M.*, 1985. 23–25.

¹⁹ *Kemenczei T.*, 1984. CXc.c.1.

²⁰ *Hellebrandt M.*, 1985. 6. kép.

²¹ *Kemenczei T.*, 1984. CCXIV.a. 12. 13., CCVIII.30.

²² *Hellebrandt M.*, 1999. 6/1.

- 1999/2000 Der Bronzefund von Mezőnyárad. *ActaArcHung.* 207–234.
 2000a Szirmabesenyő története az újkőkortól a magyar honfoglalásig. In: Fejezetek Szirmabesenyő múltjából. Szirmabesenyő
 2000b Szirmabesenyő-Földvár. *HOMÉ XXXIX.* 77–93.
Kemenczei Tibor
 1984 Die spatbronzezeit Nordostungarns. Budapest
Nováki Gyula
 1975 A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. Építés és építészettudomány VII. 3. szám. 323–339.
Nováki Gyula–Sárközi Sebestyén
 1999 Várak a magyarországi Gömörben. Burgen in Ungarischen Gömör. *HOMÉ XXXVII.* 329–348.
Maráz Borbála
 1973 La Tene-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. *BMMK* 41–62.
Mozsolics Amália
 1975 Bronzkori kardok folyókból. *ArchÉrt* 102. 3–25.
Paszternák István
 1999 Pogányvár Szentesen? – Adatok egy évszázados „lelőhely” történetéhez. *Ősrégészeti Levelek* 1. 71–73.

DIE WASSERBURGEN VON PUTNOK UND PUSZTA POGONY

An der westlichen Grenze der Siedlung Putnok, westlich von der Siedlung Hét-Zsoldostelep, ergeben die Höhenlinien der Landkarte im Maßstab von 10 000 einen Bogen in der Form eines Hufeisens (Abbildung 1). Diese Oberflächenformation erinnert an den Wallbogen der Erdburg von Hejőkürt, die auf der Luftaufnahme zu sehen ist.

Heute liegt vor Ort eine flache Landschaft vor uns (Abbildung 2). Die Erdburg wurde in den 50er Jahren, dann in den 70er Jahren des 20. Jahrhunderts durch Pflügen beseitigt. In der Landkartensammlung des Kriegsgeschichtlichen Museums ist auf einer Luftbildaufnahme aus dem Jahre 1952 ein hufförmiger dunkler Bogen zwischen der Ostgrenze von Bánréve und der Puszta Pogony zu finden (Abbildung 3). Die Entfernung zwischen den beiden Enden des Hufeisens macht 1100 m aus, senkrecht auf dieser Linie ist die breiteste Stelle des Bogens 600 m breit. Südlich von dem südlichen, zum Fluss hin offenen Teil des Walls ist eine Terrasse zu sehen, die bis zur Flur Mocsár reicht, und von hier weitere 600 m entfernt fließt heute der Fluss Sajó. Auf der Luftaufnahme aus dem Jahr 1956 ist der Wallabschnitt im Südwesten nicht mehr zu sehen, er ist weggepflügt worden (Abbildung 4). Die Eisenbahnlinie zwischen Putnok und Bánréve verläuft nördlich von dem Wall, sie wurde 1869–1871 angelegt und berührt die Erdburg nicht. Die Existenz der einstigen Erdburg wird von den Grundstücksurkunden in Putnok bewiesen, die mehrmals den Wall der Erdburg erwähnen. Eine Prozessakte, datiert vom 9. August 1821 (Abbildung 5), in der ein Prozess mit der Familie des Grafen Serényi geführt wird, besagt, dass der Graf für sich und seine Leibeigenen das Land auf dem Wall ausmessen ließ, weil der Boden hier besser ist. Natürlich war er besser, denn zur Erhöhung des Walls wurde seinerzeit von den benachbarten Gebieten der Humus hierher gebracht. Ein Flurbereinigungsprotokoll aus dem Jahre 1872 schreibt, dass die Frau B. Herepy zum Beispiel ihr Land auf der Fläche zwischen der Eisenbahn und dem Damm erhielt. Vom Ende des 19. Jahrhunderts ist eine handschriftliche Landkarte zu finden, die die Gemarkung von Putnok darstellt. Am Westrand (Abbildung 6) ist westlich der Fläche „Tilalmas pást” die

Bezeichnung „Zwischen den beiden Wällen“ zu lesen. Bei der Begehung des Gebiets habe ich relativ nahe zum Fluss Sajó, am südwestlichen Teil der Mark Mocsár Siedlungsfunde aus der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit gefunden (Abbildung 7). Es ist zu sehen, dass unsere Wasserburg am westlichen Eingang des Tals von Putnok errichtet wurde, am linken Ufer der Sajó, ähnlich der Wallburg von Szirmabesenyő. Eine Analogie hierzu ist die Burg von Hódmezővásárhely – Nagytatársánc an der Mündung der Theiß und der Maros. Es ist wahrscheinlich, dass sich eine ähnliche auch in der Stadt Szentes an der Mündung des Flusses Tisza-Körös in die Theiß gewesen sein konnte. Es kann für wahrscheinlich gehalten werden, dass die Notwendigkeit der sich an die Ebene anpassenden, mit Hilfe des Wassers herausgestaltbaren Schutzsysteme mit großer Wahrscheinlichkeit in der frühen Eisenzeit die Wasserburgen realisierte, an den Übergängen über die Flüsse, an den Furten der Überschwemmungsgebiete, zum Schutz der Täler, d. h. an den strategisch wichtigen Punkten.

In der Zeit und wahrscheinlich auch nach dem Fundort gehört jenes Schwert aus Bronze hierher, das im Jahre 1983 bei Putnok bei Ausbaggern der Sajó gefunden wurde. An seinem flachen Griff sind drei Nietlöcher zu sehen. Die Klinge des Schwertes hat zwei parallele Schneiden, ist an beiden Seiten verziert (Abbildung 8-9). Im westlichen Teil Europas wurden in Flüsse und Sümpfe als Opfergegenstände Waffen oder Helme geworfen. Im Karpatenbecken sind nur wenige derartige Funde bekannt, der Fund in Putnok bereichert die Zahl dieser. Schwerter mit länglichen Griffen ähnlichen Typs sind vom Gebiet der Gába-Kultur aus Tiszaalök, Vaja, Bükkaranyos und Püspökhatvan bekannt. Aus der Kultur von Kyjatice aus Finke, Nyékládháza und Mályi. Hinsichtlich der Verzierung des Schwertes sind das Schwert von Borsodbóta und der Dolch von Kesznyéten Analogien. Die Verzierung des Schwertes von Putnok und seine leichte Zeichnung erinnern an die Muster, die an den Messern aus der frühen Eisenzeit angewendet wurden.

Magdolna B. Hellebrandt

A TÖRTÉNETI ABAÚJ-TORNA MEGYE VÁRAI (Az őskortól a kuruc korig) II.

SÁRKÖZY SEBESTYÉN–NOVÁKI GYULA

Közleményünk – a címében szereplő megjelölést részben szűkítve – elsődleges céljaként az alig, vagy az egyáltalán nem ismert várak térképi ábrázolásának, valamint az eddigi régészeti-történeti kutatásuk összefoglalásának közzétételét tekinti.¹

A tárgyalt terület azon váraival, amelyeket más közleményekben és kiadványokban már részletesebben ismertettek, itt most nem kívánunk foglalkozni. Ezért erre tekintettel hagytuk el összeállításunkból Boldogkövár-alja – Boldogkövár, Füzér – Vár, Füzér – Órhegy, Regéc – Vár, Kéked – Melczer várkastély és Szögliget – Szádvár erődtípusait.

Ismertetjük viszont azokat az objektumokat, amelyek egykori erődtípusára adatok merültek fel, de napjainkra pusztulásuk olyan mértékű, hogy helyszíni kutatásukra csak rendkívül korlátozott mértékben, vagy már egyáltalán nem volt lehetőség.

Alsóvadász – Várdomb (1–2. kép)

1906-ban az Archaeologiai Értesítőben Hampel József számolt be az alsóvadászi Várdombon Márton Lajos által végzett ásatásról, melynek eredményeként a Magyar Nemzeti Múzeumba 364 db őskori tárgy került be, de a feltárás részleteit nem ismerjük.² A Várdombot Kalicz Nándor 1968-ban már a hatvani kultúra erődtípusaként ismertette.³ 1978-ban a Várdombon egy lőtér kialakításának földmunkái során cserepek kerültek elő, amikor a hegy oldalában egy kb. 10 x 20 m-es területen 1,5 m mélyen ástak be, és itt jól megfigyelhető és kivehető volt a földvár sáncárok erődtípusrendszere. A kiszórt földből hatvani cserepek, csiszolt és faragott csonttárgyak, őrlőkötőredékek és egy hordozható tűzhely töredékei kerültek elő. A bolygatás során feltárult metszeten jól látható volt a többszöri pusztulási és települési rétegek sora.⁴

1979-ben Simán Katalin vezetésével hitelesítő-leletmentő ásatás keretében egy 5 x 5 m-es terület 3 m mélységig történő kutatására került sor, ahol az érintetlen talajig jutottak el. Egymás alatt öt települési réteg bontakozott ki, mindegyikben egy-egy ház maradványait tárták fel. A legfelső az ottományi kultúrából származott, a következő három szintben pedig a késő hatvani kultúra leletanyagaként nagyméretű, többszöri sározással javított házakat tártak fel. A IV. szinten lévő ház padlóján gyékény lenyomata volt megfigyelhető. A legalsó V. réteg leletanyag nélküli néhány mm-es volt.⁵

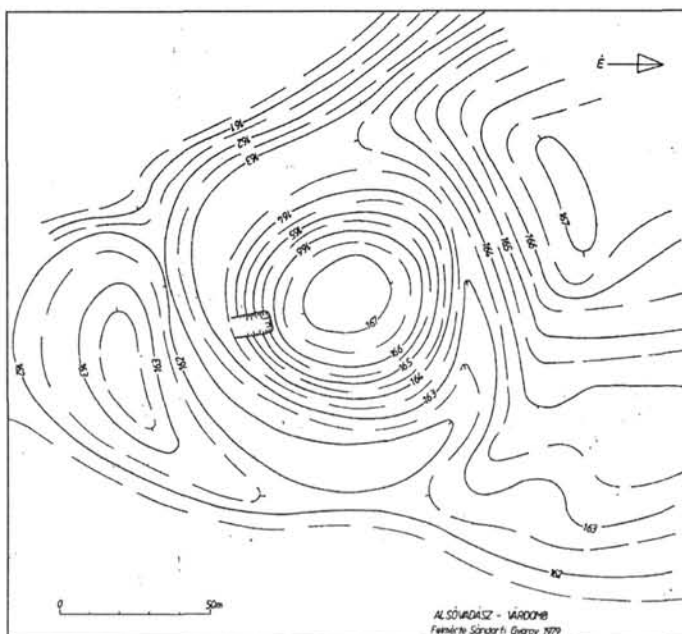
¹ A tanulmány I. része: Sárközy S.–Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1997. 12–102. – A feldolgozás rendszeréhez lásd az I. rész bevezetőjét.

² Hampel J., 1906. 77.

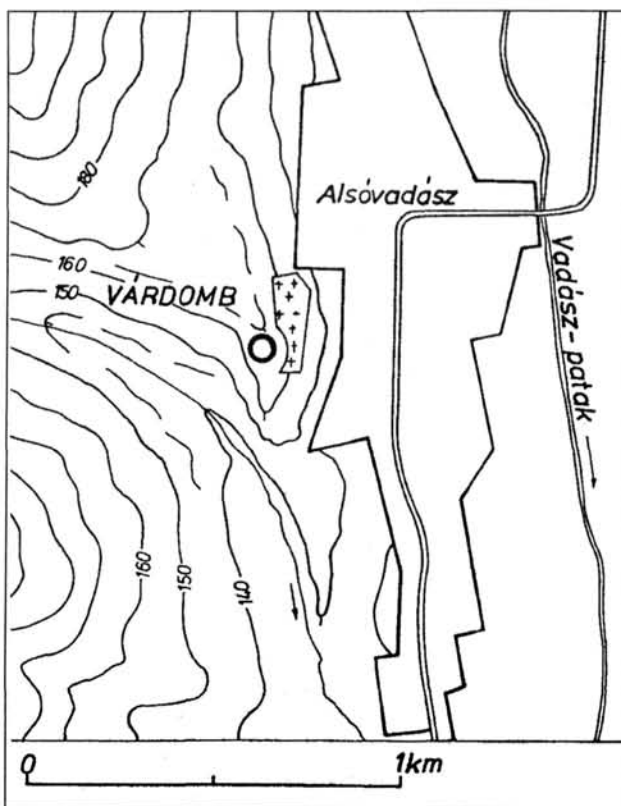
³ Kalicz N., 1968. 116.

⁴ Gádor J.–Hellebrandt M.–Simán K., 1979. 109–110.

⁵ Hellebrandt M.–Simán K., 1980. 88.; Simán K., 1980. 3.; L. Wolf M.–Simán K., 1982. 110.



1. kép. Alsóvadász –
Várdomb (Sándorfi
Gy. felmérése 1979.)



2. kép. Alsóvadász – Várdomb
helyszínrajza

Alsóvadász község központjától Ny-ra a falu széle feletti dombtető déli, összekeskenyedő nyúlványát Várdombnak nevezik. A domb déli oldalába borospincéket vájtak, a község felé eső K-i oldalában pedig temető található.

A Várdomb alakja szabályos kör, árokkal körülvéve. Profiljai elmosódottak, ezért pontos méreteket csak ásással lehetne megállapítani. A kissé domború plató átmérője 40 m körüli, oldala egyenletesen lejt az árok felé. Az árok a dombnyúlvány észak–déli tengelyében a legépebb. A domb ÉNy-i folytatása irányában, valamint a dombnyúlvány D-i vége felé az árok platóhoz mért jelenlegi mélysége 4–5 m, szélessége 50 m körüli. A domb Ny-i és K-i oldalán az árok mára már csak terasz alakjában látható, ez utóbbi oldalon egészen eddig felnyúlik a temető kerítése.

Az ásítás eredményei szerint a kora bronzkori hatvani, majd az ottományi kultúra telepedett meg a dombon. Mindkét kultúrára jellemző az erődítésnek a fentiekben felvázolt típusa; a dombot körülvevő árok minden bizonnyal végigkísérte a telep életét.

Encs-Fügöd – Várdomb (3–4. kép)

A történeti irodalomban a Várdombot elsőnek Szendrei János említi Felsőfügöd É-i szélén, ahonnan átfúrt cserépdarabok, őrlőkőtöredékek, kova- és obszidiánszilánkok kerültek Csoma József régiséggyűjteményébe.⁶ A Borovszky-féle megyei monográfiában a Várdombot, mint „réltalápból kiemelkedő pogányvárat” említik, ahol számos kőkorszakbeli maradványt találtak.⁷ Később ezeket az adatokat veszi át Soós Elemér, Gerecze Péter és Csoma József,⁸ majd Pogrányi-Nagy Félix is, aki neolitikori földvárnak tartja.⁹ 1935-ben Molnár Endre ugyancsak gazdag leletekről számol be innen és utal ásítására, valamint a vár felmérésére is, mely szerint a fügödi vár részletes leírása és rekonstruált rajza a Hadtörténeti Múzeumban található.¹⁰ 1963-ban Györffy György is említést tesz a Várdombról, mint a Pesty Frigyes helynévgyűjteményében szereplő helynévről.¹¹ Kalicz Nándor, Szendrei és Csomára hivatkozva, a hatvani kultúra földvárjai közé sorolta,¹² végül a közzétett megyei várjegyzékben is szerepel a vár.¹³

Az Encshez csatolt, de településszerkezetiileg jelenleg is különálló Fügöd község É-i, egykori felsőfügödi részén, pontosabban a település ÉK-i szélén elhelyezkedő sportpálya DK-i sarka mellett található a *Várdomb*¹⁴ nevű lelőhely. Egy évtizeddel ezelőtt a Várdombon még egy cigánytelep házai álltak, ma üres, elhanyagolt parlag. A domb ÉK-i alja mocsaras, vizenyős területben végződik. DNY felé 20–25 m széles sekély mélyedés választja el a falu felől kinyúló, a dombnál alig magasabb fennsíkától.

A Várdomb – melyen ásást még nem végeztek – erősen bolygatott, több beásás, lefaragás és hulladékhalom borítja az egész területét, ezért eredeti alakját ma már nem ismerhetjük. Nagyjából kerek domb volt, melynek felső átmérője 15 m, a domb aljának

⁶ Szendrei J., 1888. 346.

⁷ Vende A., 1896. 297.; Mihalik J., 1896. 468.

⁸ Soós E., 1889–1928. I. 22, 147.; Gerecze P., 1906. 69.; Csoma J., 1910. 41.

⁹ Pogrányi-Nagy F., 1928. 55.; Pogrányi-Nagy F., 1929. 53, 54.; – Pogrányi-Nagy a Várdombot tércépmellékleten is bemutatta, de lokalizálása téves, mert a jelölt helyen („b”) Wolf Mária a középkori Kelecsény falu nyomait találta meg. – Vö. Wolf M., 1989. 41–46. A földvár ettől D-re található.

¹⁰ Molnár E., 1935. 125.

¹¹ Györffy Gy., 1963. I. 109. – Györffy a Várdomb helynevet az általa idézett, a középkori forrásokban szereplő toronyhellyel összefüggésben szerepeltette.

¹² Kalicz N., 1968. 117.

¹³ Gábor J.–Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1978–1979. 25.

¹⁴ Földi E., 1980. 35, 48.

átmérője 25 m körüli lehetett. Mai relatív magassága 1,5–2 m. A törmelékhalom és a magas gaz miatt régészeti lelet keresésére nem volt lehetőség.

A Várdombtól DNy-ra kezdődő fennsík széle meredek, relatív magassága ennek is csak 2 m körüli. Jelenleg szántóföld, majd gyümölcsösben folytatódik. A szántóföldön sok őskori cserép található, tehát a nyílt telep a védett jellegű Várdomb mellett itt is megtalálható.

Korára vonatkozóan – mint már említettük – Kalicz Nándor a kora bronzkori hatvani kultúra telepeként határozta meg, de feltehető, hogy egy későbbi ásatás a középső bronzkor jelenlétét is eredményezni fogja. Mindezeket túl számolnunk kell esetleg egy későbbi, középkori felhasználásával is, ugyanis kézenfekvőnek tűnik, – a helyszíni egybeesés alapján – hogy itt lehetett az ide lokalizált középkori torony helye is.

A toronyhelyet először Györffy György említi történeti földrajzában, amikor a középkori Kelecsény falu okleveles említéseit ismerteti és a toronyhelyet a Kelecsény pusztá melletti *Várdomb* helynévvel hozta összefüggésbe.¹⁵ Később ennek nyomán Sándorfi György is szerepeltette várjegyzékében.¹⁶ Legutóbb Wolf Mária a középkori eredetű Kelecsény falu helyét hitelesítő ásatás alapján azonosította, valamint összeállította a falura vonatkozó történeti adatokat, és utalt a toronyhely kérdésére is.¹⁷

A Wolf-féle hitelesítő ásatás azt állapította meg, hogy a középkori település Encs és Fügd között az egykori Kelecsény-pusztá területén, a Hernád régi ártere fölé magasodó kisebb dombon állhatott, melyet ma is vizenyős, mocsaras terület vesz körül. Az ásatás során szórványosan őskori és Árpád-kori, 12–14. századi cseréptöredékek kerültek elő, konkrét településre utaló nyom nélkül. Ennek oka talán az lehet, hogy a terület az utóbbi 100–150 év óta mezőgazdasági művelés alatt áll.

Wolf szerint önmagában az a tény, hogy Kelecsény várral kapcsolatban is felmerült középkori jelentőségét emeli, de a toronyhely kérdése tisztázatlan. Arra utal, hogy az 1294-es említésből nem derül ki világosan, hogy itt valóban állt-e torony, vagy csak építeni szándékoztak ide, vagy egyszerűen ez a hely látszott alkalmasnak torony építésére.¹⁸

Álláspontunk szerint az építési szándék még nem indokolhatta a toronyhely megnevezés használatát. Ismeretes, hogy a Hernád völgyében a közeli Méra melletti őskori várat, 1259-ben – szintén tájékozási pontként – egyszerűen csak várnak (*castrum*) nevezik.¹⁹ A határjárás jogbizonyító jellegéből adódik, hogy helymeghatározásra csak olyan egzakt módon leírt, a területen fennálló objektum lehetett alkalmas, amely mindenki számára egyértelmű és közzismert volt. A toronyhely tehát csak az a földrészlet lehetett, ahol korábban torony állt. A környék ismeretében erre leginkább az egykori középkori település dombjától 0,5 km-re D-re lévő fügdői Várdomb őskori földvára lehet a leginkább számításba vehető hely, de ezt csak további kutatással, ásatással lehetne tisztázni.

Kelecsény Thekus és fiai, István, László és Dénes birtoka volt, melyet V. István elvett tőlük, de IV. László 1273-ban visszaadott. 1294-ben Thekus és fia János itteni öröklött birtoka részét rokonai beleegyezésével átadta Tivadar fia Péternek. Az átadott földrészletet és toronyhely (*locum turris*) határát ekkor leírják.

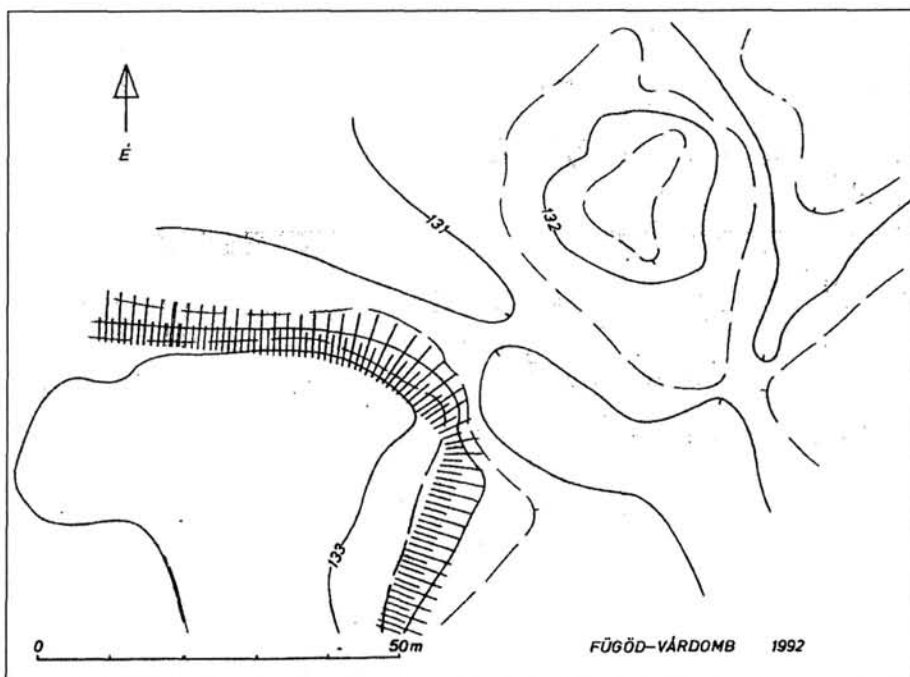
¹⁵ Györffy Gy., 1963. I. 109. – Györffy a helyet úgy azonosította, hogy „Kelecsény faluhely, romok és Várdomb hn. uo. és Encs határában.” A valóságban csak egy Várdomb helynév van, és az nem Encs, hanem Fügd területén található.

¹⁶ Sándorfi Gy., 1979. 249.

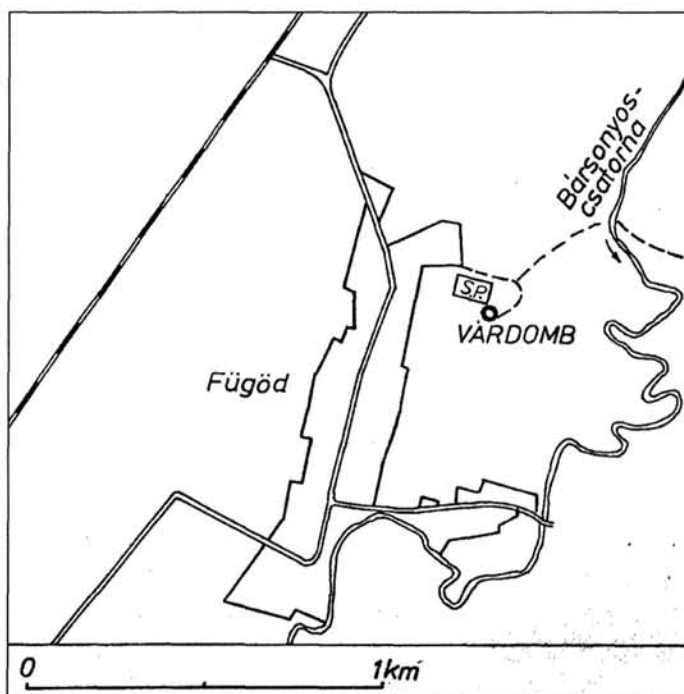
¹⁷ Wolf M., 1989. 5, 41–46.

¹⁸ Uo. 41–46.

¹⁹ Györffy Gy., 1963. I. 144.



3. kép. Encs-Füged – Várdomb (Nováki Gy. felmérése 1992.)

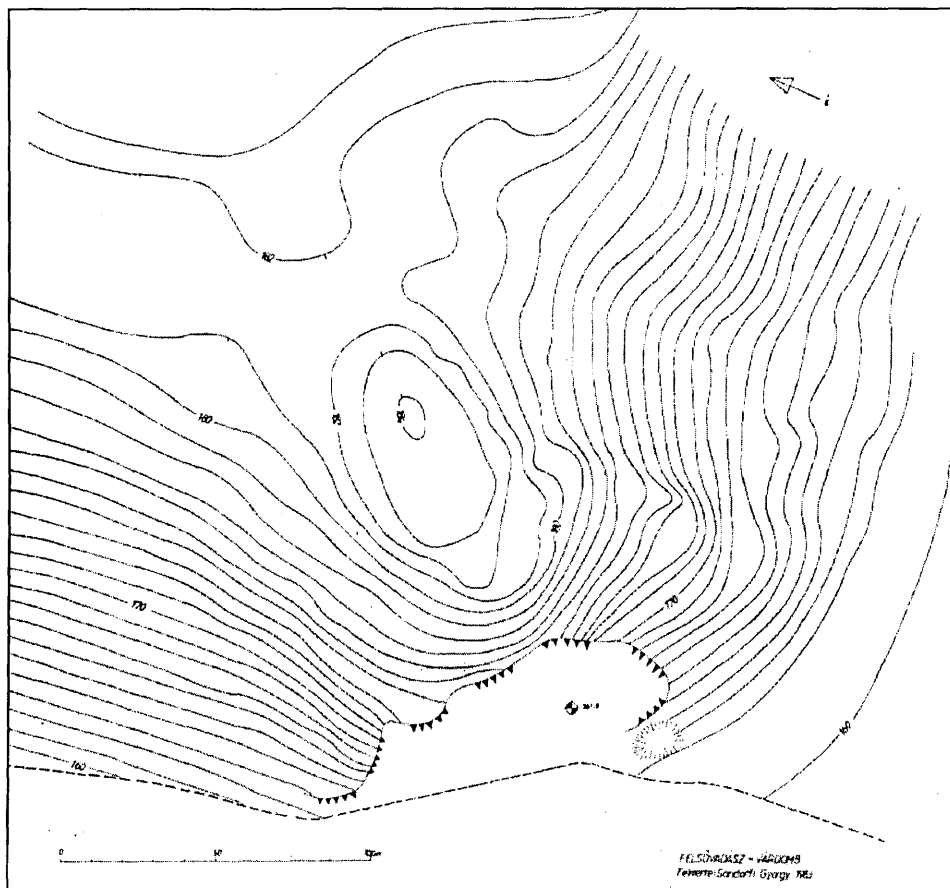


4. kép. Encs-Füged – Várdomb helyszínrajza

Ugyancsak 1294-ben Thekus fia László itteni földrészét a toronyhellyel együtt rokonai beleegyezésével szintén odaadta Tivadar fia Péter mesternek. Az átadott föld határjárásában ekkor is szerepel a toronyhely,²⁰ melyet a későbbiekben már nem említenek.

Felsővadász – Várdomb (5–6. kép)

A hely Várdomb elnevezése mára már általánosnak tekinthető, de még előfordul a korábbi „Földvár”-ként történő szerepeltetése is, mint ahogy a legutóbbi közzétett földrajzinévtárban is található.²¹



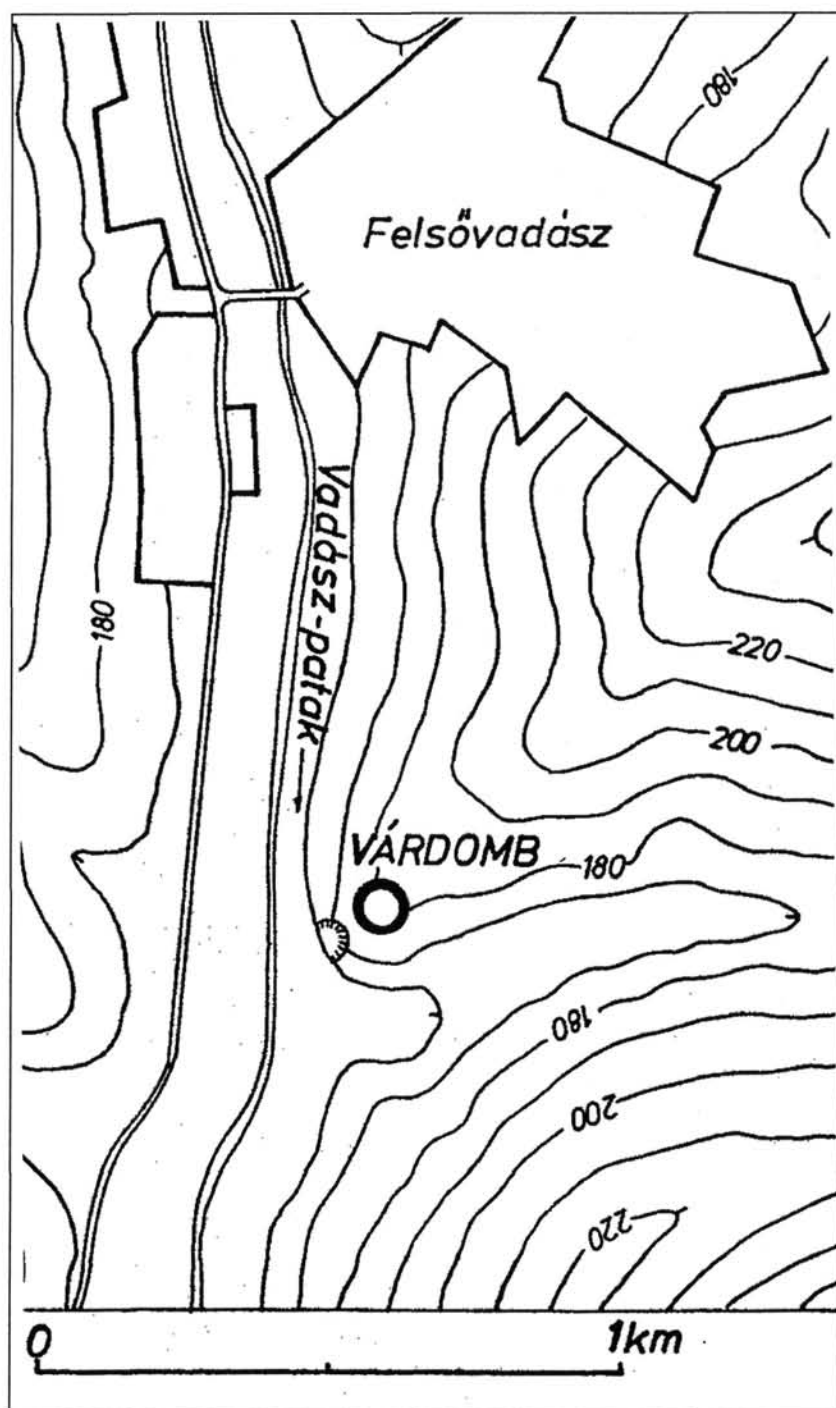
5. kép. Felsővadász – Várdomb (Sándorfi Gy. felmérése 1983)

A lelőhelyet először Szendrei (Wagner) János említette 1879-ben. Valószínűleg Csoma József révén értesülhetett erről az őskori telepről, mert néhány évvel később kétszer is a Csoma-gyűjteményből említi az innen származó őskori kőbaltát és edénytöredékeket.²²

²⁰ Uo. I. 109.

²¹ Csoma J., 1910. 48, 125.; Földi E., 1980. 16, 47.

²² Szendrei J., 1879. 199.; Szendrei J., 1883. 132.; Szendrei J., 1888. 347.



6. kép. Felsővadász – Várdomb helyszínrajza

A századforduló idején több helyen említik, mint őskori földvárat.²³ Részletes leírást ad róla Soós Elemér, aki a helyszínen is járt és innen származó kőkorszaki és középkori leletek előkerülését említi.²⁴ 1910-ben Csoma József „Földvár” néven ismerteti és az itt talált leletekről is beszámolt, ugyanekkor Puky Andor tévesen a felsővadász 16. századi erősített castellumot helyezi a földvár területére.²⁵

1929-ben Pogrányi-Nagy Félix neolitikori földvárként említi, 1935-ben azonban már „teraszokat” és „egykori fal töveit” ismertetik, ezeket a téves adatokat később a Vártúrák kalauza is átvette.²⁶ Ezzel szemben Kalicz Nándor már 1968-ban a hatvani kultúra lelőhelyeként számol be róla, 1977-ben pedig arról kapunk hírt, hogy a kassai múzeum őriz néhány innen származó, a bükki kultúrába tartozó cserepet.²⁷

1978-ban homokbányát nyitottak a Várdombon, ahol ekkor több cserép került elő. A bánya metszetalában két gödör feltárását lehetett megfigyelni, a dombtetőn pedig kerámiatöredékek, patics, őrlőkötőredék és állatcsontok voltak. A terepbejárás alapján talált leletek az újkőkori bükki kultúrájába és a bronzkorba voltak sorolhatók.²⁸

A folyamatos homokbányászásra tekintettel 1981-ben S. Koós Judit járta be ismét a területet, majd 1982-től 1984-ig három éven át folytatólagos ásatást vezetett. A feltárások alapján megállapították, hogy a mélyművelés erősen megbolygatta az egykori települést. Jól elkülöníthető kultúrretegeket feltárni nem sikerült. A bükki kultúra klasszikus és késői fázisának, a rézkori bodrogkeresztúri és péceli kultúra, a bronzkori hatvani és füzesabonyi kultúra leletanyagának keveredését figyelhették meg. Ennek ellenére viszonylag nagy számú és gazdag leletanyag került elő, melyek között agyag-, kő- és csonteszközök, állatfigurák és különféle használati tárgyak voltak; továbbá kilenc csontvázas sírt is sikerült feltárni, amelyből kettő rézkori, a többiek pedig bronzkoriak voltak.²⁹

Az ásatások eredményeit az ásató 1986-ban összefoglaló jelentésben ismertette.³⁰

A Várdomb Felsővadász község templomától D-re 2,1 km-re, a Kupa felé vezető országúttól K-re 300 méterre található. Az ÉK-felé lassan emelkedő fennsík DNy-i sarkából nyúlik ki a kissé felmagasodó Várdomb. Egész környéke szántóföld, magát a Várdombot jelenleg nem művelik, magas fű borítja, jól áttekinthető. DNy-i, már erősen lejtő végét nagy területen lebányászták, az őskori telep szélét ezzel megsemmisítették. A homokbányászatot jelenleg nem végzik.

A vár pontos körvonala jelenleg már nem mérhető, a korábbi intenzív földművelés jelentős mértékben elegyengette. Nagy vonalakban azonban még ma is felismerhető. A vár alakja hosszúkas, ovális, hossza 90–100 m, szélessége 50 m körüli lehetett. ÉK-i oldalán a folytatódó fennsík felől mesterséges árok védte. Ez ma már annyira betöltődött, hogy a vártetőhöz viszonyított mélysége alig 1 m körüli, elegyengetett szélességét pedig csak ásatással lehetne megállapítani.

S. Koós Judit ásatása magának az erősítésnek a vizsgálatára nem terjedt ki, ugyanakkor nem sikerült a különböző kultúrretegeket a bolygatás miatt elkülöníteni. Más távolabbi területek ismerete alapján arra következtethetünk, hogy az árok, amely a telepet

²³ OMM.–Mo. 1891. 249.; *Vende A.*, 1896. 299.; *Mihalik J.*, 1896. 468.; *Gerecze P.*, 1906. 69.

²⁴ *Soós E.*, 1889–1928. I. 22, 137–146.

²⁵ *Csoma J.*, 1910. 48, 125.; *Puky A.*, 1910. 267.

²⁶ *Pogrányi-Nagy F.*, 1929. 54–55.; *Molnár E.*, 1935. 155–156.; VK, 1975. I. 225–226.

²⁷ *Kalicz N.*, 1968. 116.; *Kalicz, N.–Makkay J.*, 1977. 129. – A kassai múzeumban lévő leletek a múlt század végéről, illetve a századforduló idejéről származhatnak.

²⁸ *Gádor J.–Hellebrandt M.–Simán K.*, 1979. 111.

²⁹ *L. Wolf M.–Simán K.*, 1982. 113.; *S. Koós J.*, 1983. 14.; *Losits F.–S. Koós J.*, 1984. 14–15.; *L. Wolf M.–Simán K.*, 1983–1984. 80.; *S. Koós J.*, 1985. 12.; *L. Wolf M.–Simán K.*, 1985. 348.

³⁰ *S. Koós J.*, 1986. 18–20.

ÉK felől védelmezte, minden bizonnyal az itt is rendkívül gazdag emlékanyaggal képviselt középső bronzkori füzesabonyi kultúra időszakában készült.

Fony – Süllyedt-Bánhegy (7–8. kép)

Erre a lelőhelyre irodalmi adatot nem ismerünk. Első ízben 1982-ben említették Hejccén, hogy a Bánhegyen sánc van. Dévay Ferenc (Boldogkőváralja) révén egy kézirat részlete vált előttünk ismertté, amelyet Kormos Sándor (Hejce) írt Hejce történetével kapcsolatban. Ebben megemlíti a Bánhegyet, mint amelyen valószínűleg őskori vár van. 1993 augusztusának végén jártuk be a hegyet és az ún. Süllyedt-Bánhegyen valóban egy őskori, sánccal is erősített lakótelepet találtunk, melyet nem sokkal később felmértünk.

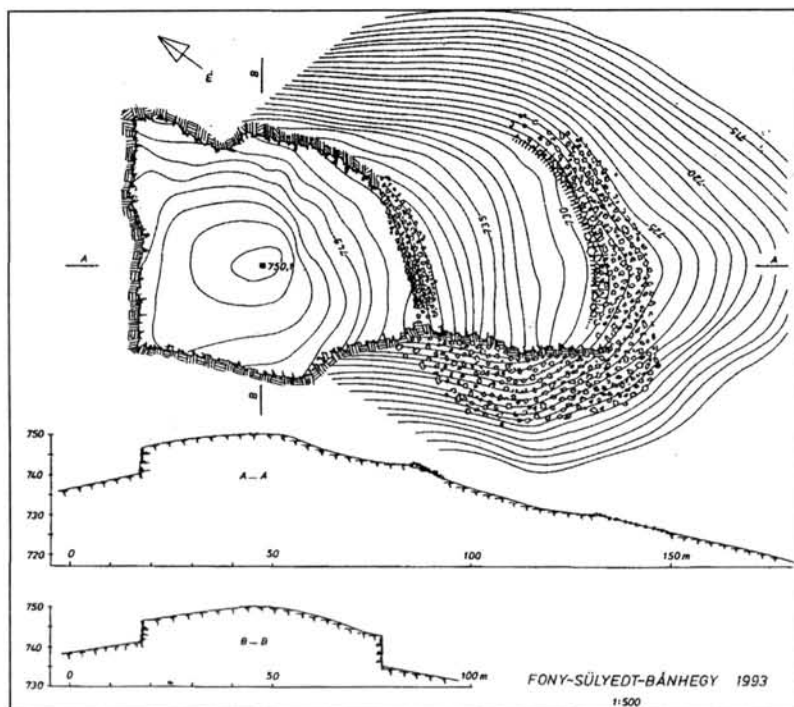
A Süllyedt-Bánhegy Fony község központjától ÉK-re 4,6 km-re, Hejce templomától K–DK-re 3,9 km-re emelkedik, tszfm: 750,1 m. Tőle ÉNy-ra, 400 m-re emelkedik a Bánhegy, tszfm: 757,1 m. A kettőt keskeny nyereg köti össze kb. 720 m magasságban.

A hegy csúcsa enyhén domború platót képez, amelyet megközelítőleg téglalap alakban természetes sziklaletörés vesz majdnem teljesen körbe. A sziklafal függőleges, magassága 5–8 m között váltakozik és csak egy-két helyen mászható meg, de ott is nehezen. E sziklafal a DK-i oldalon megszakad kb. 35 m hosszan, itt egy természetes eredetű terasz húzódik. A csúcst csak erről az egyetlen oldalról lehet megközelíteni, ennek megfelelően itt egy kősánc erősen szétomlott maradványait találjuk. A kősánc belső magassága csak a még fennmaradt kövek magasságával egyenlő, egyébként az egész sánc a külső, meredek lejtőre omlott, ahol kb. 6 m szélességben találjuk a köveket.

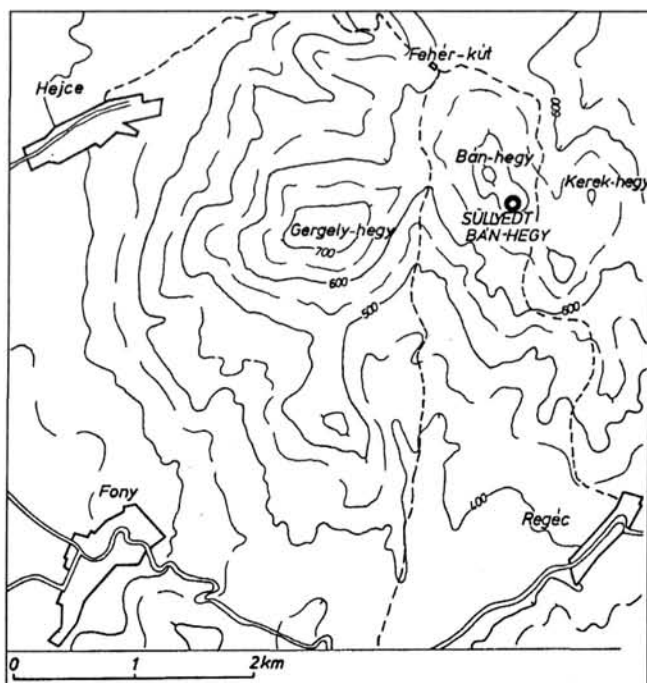
A sánc a DNY-i végén a legépebb, ÉK-i vége fokozatosan eltűnik és a természetes sziklaletörésben folytatódik a védelmi vonal. A sánc DNY-i vége és a természetes sziklaletörés között kb. 5 m hosszan nincs sánc, csak néhány kő. Valószínű, hogy itt volt az eredeti kapunyílás, de a sánchiány származhat az újkorból is, talán így biztosítottak könnyebb feljutást a tetőre. A kősánc és a természetes sziklaletörés által határolt terület 70 x 58 m nagyságú.

A kősánc alatt DK-i irányban meredek hegyoldal folytatódik, majd 40 m után újabb, ugyancsak természetes eredetű terasz következik. A terasz DNY-i végét az idáig lenyúló, természetes sziklaletörés zárja le, É-i vége azonban fokozatosan elmosódik, majd a hirtelen meredekké váló hegyoldal következik, amely a sziklaletörés alatt folytatódik. E teraszon nem látni mesterséges erődítésnek nyomát a felszínen. Külső lejtőjét széles elterülő, természetes eredetű sziklagörgeteg borítja, amely áthúzódik a DNY-i oldal sziklaletörése alá is. A terasszal bezárt alsó terület átmérője lefelé mérve 40 m, hossza pedig a szintvonalakkal párhuzamosan mérve kb. 70 m.

A felső és az alsó területen egyaránt sok őskori cserép található a felszínen, közelebbi kormeghatározásra alkalmas darab egyelőre nem került elő. A sáncvár korára vonatkozóan földrajzi helyzete alapján leginkább a késő bronzkor jöhet számításba. Ebben a korban többnyire magas fekvésű, nagy kiterjedésű sáncvárak a jellemzők. Azokhoz képest ez a sáncvár feltűnően kis területű, de a természeti adottságok csak ekkora területen tették lehetővé erődített telep kialakítását.



7. kép. Fony – Sülyedt-Bánhegy (Nováki Gy. és Sárközy S. felmérése 1993.)



8. kép. Fony – Sülyedt-Bányahegy helyszínrajza

A lelőhely korábban Gibárt–Várdomb, Gibárt–Földvár és Hernádbüd–Gata néven is szerepelt, jelenleg Hernádbüdhöz tartozik.³¹

Először Rómer Flóris jegyezte fel 1867-ben mint árokkal körülvett őskori erődöt.³² 1869-ben Szilágyi Ferenc, majd Csoma József említi.³³ Szendrei János 1888-ban pedig már cserepeket, agancskalapácsot és egyéb őskori leleteket ismertet Büdről.³⁴ A századfordulót megelőzően több helyen is utalnak rá,³⁵ melyek közöttük a „pontos felvételéről” (felméréséről!) is beszámolnak, mint amely a millenniumi kiállításra készült.³⁶ Ugyanabban az évben a Borovszky-féle megyei monográfia kőkori földvárnak tartja, amely alatt a völgyben viszont bronzkori telep nyomait említi.³⁷

A századfordulót követően is többen ismertetik a várat; így Soós Elemér, aki a vár fennsíkján szárazon rakott kőfalról számol be, majd a vár Könyöki és Gerecze várjegyzékeiben is megtalálható. 1910-ben Csoma József már részletesebben ír a földvárról, megadja méreteit, de leleteit még kőkorinak tartva azzal egészíti ki megállapítását, hogy a bronzkorban is használták. A Várdomb oldalában két teraszt, a fennsík szélén pedig ő is kőszáncot említ,³⁸ de ezeket a helyszínen utólag nem tudtuk azonosítani.

A „szárazon rakott kőfal” és a sok őskori lelet Pogrányi-Nagynál is szerepel,³⁹ sőt Genthon később úgy említi – Gereczére hivatkozva – mint ahol egy kiáztatlan várrom és egy őskori földvár is található.⁴⁰ Kalicz Nándor azonban már a mai helyes kormeghatározást, a kora bronzkori hatvani kultúrát állapította meg, és felhívta a figyelmet egyúttal az erre a korra jellemző jelenségekre is, hogy az erődített teleprészhez egy nagyobb nyílt telep is csatlakozik és a kettőt mély árok választotta el.⁴¹

A Vártúrák kalauza is bronzkori eredetűnek tartja a telepet, de feltételezi, hogy itt a honfoglalás után kővár állt, amire állítólag néhány okleveles adat is utal, de ezekre nem hivatkozik.⁴² 1978-ban a Turista Magazin mint „várromot”, nagy kiterjedésű földvárként említi.⁴³ A lelőhelyen végzett 1983. évi felszíni kutatás azonban kizárólag bronzkori leleteket talált.⁴⁴ A Várdomb területén azóta is több alkalommal gyűjtöttek szórványos leleteket.⁴⁵

Hernádbüd község ÉK-i vége felett húzódik a Gata nevű széles dombhát. Ennek ÉK-i vége két ágra szakad, melyek közül a K-re eső, keskenyebb nyúlvány végén van a földvár, a községtől ÉK-re 1200 m-re. A térképeken a *Várdomb* felirat a Hernád felé eső részen van jelölve, a valószínű lelőhelytől ÉNy-ra 400–500 m-re.

³¹ Földi E., 1980. 35., 50.

³² Rómer Flóris jegyzőkönyvei. II. 75–102. Kézirat. OMvH. Könyvtár.

³³ Szilágyi F., 1869. 146.; Csoma J., 1885. 9.

³⁴ Szendrei J., 1888. 346.

³⁵ OMM.–Mo. 1891. 251.; Hampel J., 1892. 58.;

³⁶ Szendrei J., 1896. 442.; Szendrei J., 1897. 185. – A felmérés hollétéről nem tudunk.

³⁷ Vende A., 1896. 291.; Mihalik J., 1896. 467.

³⁸ Soós E., 1889–1928. I. 22, 120.; Könyöki J., 1905. 279.; Gerecze P., 1906. 71.; Csoma J., 1910. 37, 125, 188.;

³⁹ Pogrányi-Nagy F., 1928. 55.; Pogrányi-Nagy F., 1929. 53, 56.

⁴⁰ Genthon I., 1961. 128.

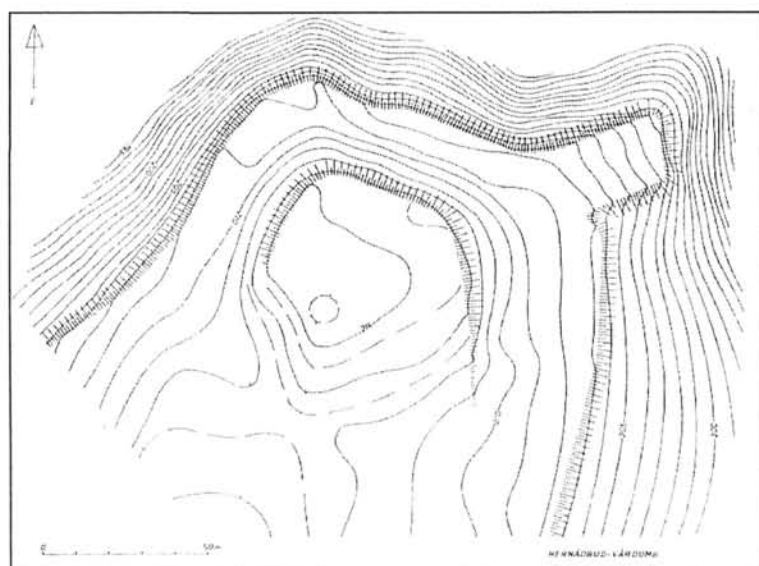
⁴¹ Kalicz N., 1960a. 40.; Kalicz N., 1960b. 259.; Kalicz N., 1968. 117, 133. Itt a földvár már Gibárt község határába tartozóként szerepel.

⁴² VK, 1975. I. 232–233.

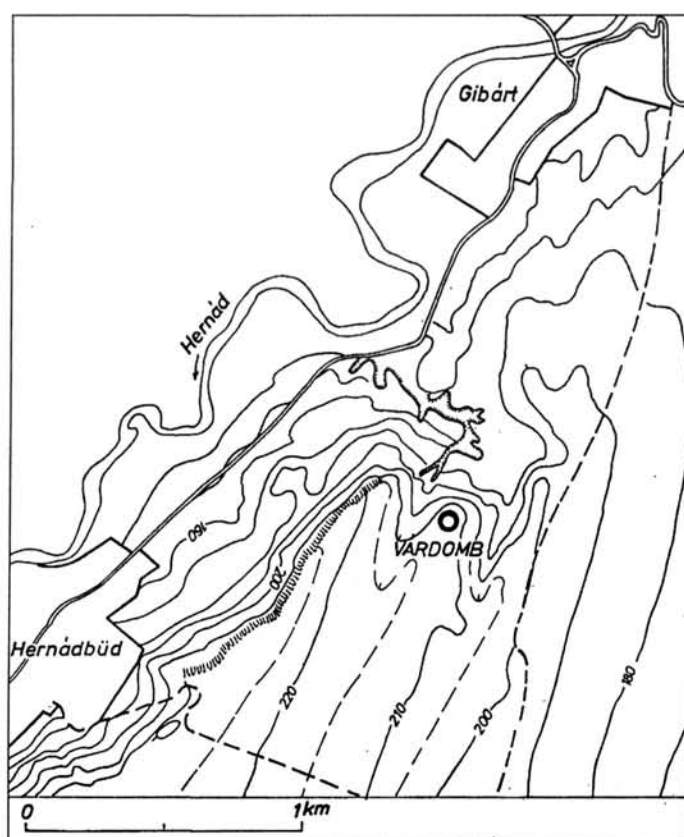
⁴³ Turista Magazin 30. 1978. 22.

⁴⁴ L. Wolf M.–Simán K., 1983–1984. 81.

⁴⁵ Gádor J.–Hellebrandt M.–Simán K., 1979. 111.; B. Hellebrandt M.–Lovász E., 1986–1987. 274.



9. kép. Hernádbüd – Várdomb (Sándorfi Gy. és Nováki Gy. felmérése 1991.)



10. kép.
Hernádbüd – Várdomb
helyszínrajza

A lelőhely egész környéke jelenleg szántóföld, melynek következtében a földvárat nagymértékben szétszántották, ezért ma már csak a körvonalait tudjuk meghatározni. A központi, kerek lapos dombot a DNy-i oldalon egykor mély árok választotta el a dombvonulat folytatásától, amelyen DNy-i irányban tovább folytatódott a nyílt terep. Az árok erősen beszántott nyoma ma is jól látható, de annak egykori szélessége és mélysége csak ásatással állapítható meg. A központi domb többi oldalát elmosódott, de meghatározható perem jelzi, melynek átmérője 55–60 m. E domb alatt a Ny-i, É-i és K-i oldalon széles terasz fut körbe 5–6 m-rel alacsonyabb szinten, szélei alatt meredek oldallal. A terasz szélessége 25–40 m között váltakozik. Az ÉK-i sarokban egy kis lejtős része 25 m hosszan kinyúlik. A terasz azonban mai formájában nem kanyarodik be az egykori árokba, egyenes vonalban folytatódik a dombház szélén, ami már az újkori szántás következménye, így a terasz D-i lezárását nem ismerjük. A földvár terrasszal behatárolt teljes területének átmérője kb. 130 m. Az egész területen – mint ahogy azt a korábbi irodalom is mindig megemlíti – sok őskori cserép található a felszínen.

A földvár a korai bronzkorba (hatvani kultúra) és feltehetően a középső bronzkorba tartozik. Az irodalomban több helyen említett középkori felhasználására semmilyen hiteles adat nincs.⁴⁶

Méra – Földvár (11–12. kép)

A századforduló idején több publikációban is említik ezt a helyet, mint őskori földvárat,⁴⁷ illetve mint neolitikori pogányvárat.⁴⁸ Később Pogrányi-Nagy Félix is pogányvárként említi.⁴⁹ Genthon István műemlékjegyzékében kifejezetten romot említ a Földvár-nál, később azonban annyiban pontosítja adatát, hogy csak a földvár nyomairól tesz említést.⁵⁰

Hogy a középkorban is ismerték ezt a várat, az Györffy György történeti földrajzából vált ismertté, ugyanis 1259-ben egy birtokmegosztás kapcsán megtartott határjárásban említik, hogy a határ egy „Vár”-nak nevezett dombon kezdődik, amely Alsó-Szend (ma Szalaszend) és Felső-Méra határában található.⁵¹ Kalicz Nándor mint árokkal erősített telepet említi, és a felszínen a hatvani és a füzesabonyi kultúra cserepeit gyűjtötte.⁵² A Vártúrák kalauza késő kőkorinak tartja a várat és egy teljesen téves helymeghatározást közöl róla.⁵³ 1970-ben egy helyi ismertetőben gyűrű alakú földvárnak írják le,⁵⁴ majd később szerepel a közzétett megyei várjegyzékben is.⁵⁵

1979-ben Hellebrandt Magdolna bejelentésre a helyszínen terepbejárást végzett, melynek során a szántásban bronzkori cseréptöredékeket és őrlőköveket gyűjtött.⁵⁶

⁴⁶ Soós Elemér majd Pogrányi-Nagy Félix is megemlíti, hogy „a Várhegyen állt Káthay Mihálynak, Bocskai fejedelem titkárnak kastélya. Mikor Bocskay halála miatt méreggel való orgyilkossággal vádolták, a hajdúk felkoncolták, és kastélyát is széthányták.” Vö. Soós E., 1889–1928. I. 120.; Pogrányi-Nagy F., 1929. 56.

⁴⁷ OMM.–Mo. 1891. 252.; Soós E., 1889–1928. I. 22, 135.; Vende A., 1896. 295.; Gerecze P., 1906. 69.; – Soós Elemér szerint a fennsík karimáját kőből rakott száraz kőfal kerítette, de ennek nyomait ő sem látta.

⁴⁸ Csoma J., 1910. 125.

⁴⁹ Pogrányi-Nagy F., 1928. 55.; Pogrányi-Nagy F., 1929. 54.

⁵⁰ Genthon I., 1951. 153.; Genthon I., 1961. 187.

⁵¹ Györffy Gy., 1963. I. 144.;

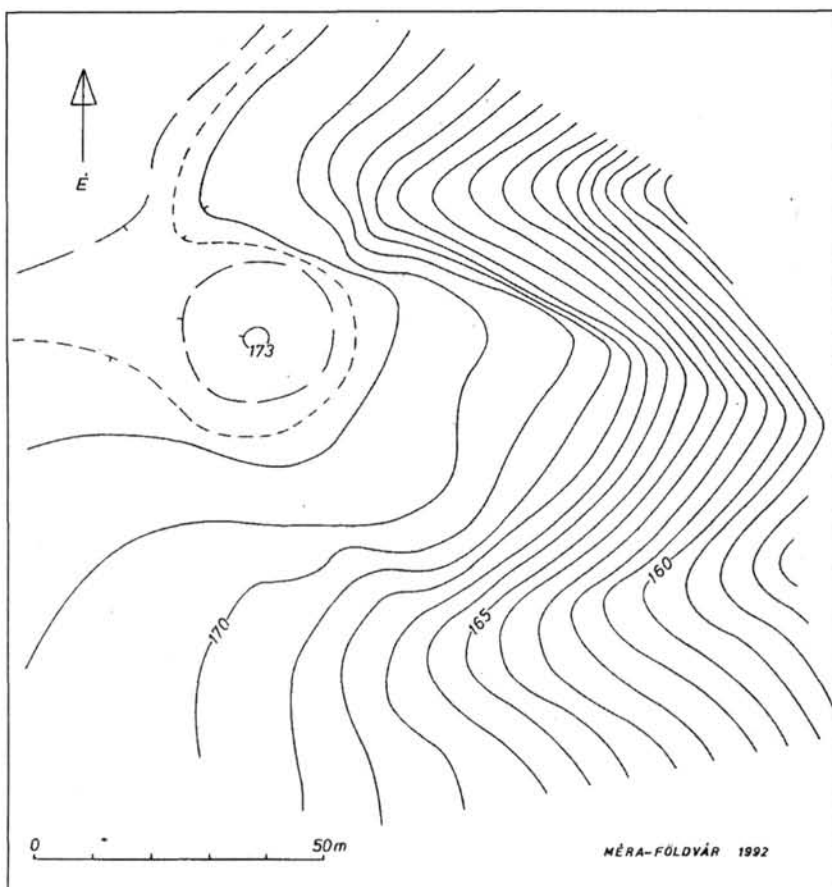
⁵² Kalicz N., 1968. 117.

⁵³ VK, 1975. I. 225.

⁵⁴ Hernád menti., 1970. 189, 268.

⁵⁵ Gádor J.–Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1978–1979. 27.

⁵⁶ Hellebrandt M.–Simán K., 1980. 92.

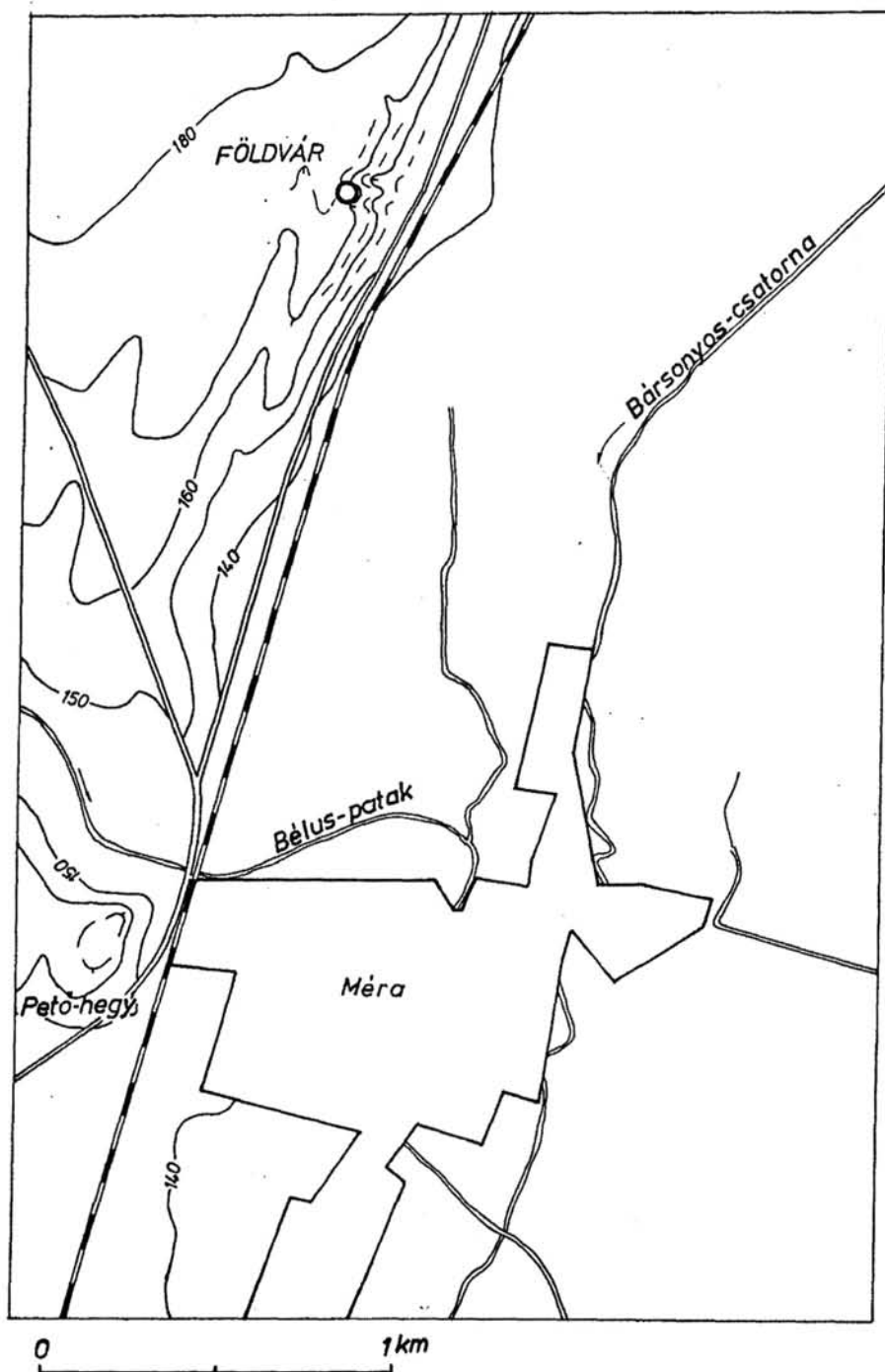


11. kép. Méra – Földvár (Nováki Gy. felmérése 1992.)

Mérától É-ra, a Novajdrány felé vezető országút – a 3. sz. főút – Ny-i oldala felett meredek oldallal egy fennsík végződik. Ennek vonalából a községtől 2 km-re két, mélyen bevágódó völgy választ külön egy kis lapos dombot, melyet *Földvár*-nak hívnak. A terület, amely korábban a község felsőmérai részéhez tartozott, jelenleg mezőgazdasági művelés alatt áll.

A földvár dombját három oldalról a meredek part, illetve a két völgy határolja. Ny felé a fennsík folytatásától egy eredetileg bizonyára mély, de ma már alig észlelhető árok választja el. Az egész domb és a vele összefüggő fennsík jelenleg szántóföld, így ez lehet az oka az árok betemetésének. A két kis völgy természetes eredetű, ezek esetleges mesterséges mélyítése az állandó szántás következtében nem állapítható meg. A domb egész területén és a hozzá csatlakozó fennsíkon sok őskori cserép hever a felszínen. A Soós Elemér által feltételezett kőszáncnak azonban nem volt felismerhető nyoma a felszínen.

A földvár korára vonatkozóan Kalicz Nándor már ismertetett kormeghatározását fogadhatjuk el, mely szerint a korai és középső bronzkorba, közelebből a hatvani és a fűzesabonyi kultúrába sorolhatjuk a lelőhelyet. Az 1979. évi terepbejárás és leletei is ugyanezt a megállapítást erősítette.



12. kép. Méra – Földvár és Méra – Pető-hegy helyszínrajza

Szikszó – Református templom erődfala (13. kép)

Szikszó református templomának erődítményéről szinte valamennyi történeti, a településsel foglalkozó helytörténeti, műemléki és várakkal kapcsolatos irodalmi munka említést tesz. A körítőfalra vonatkozóan azonban ezek között egy-két kivételtől eltekintve megalapozott hiteles adatok alig bukkannak elő, főleg a legismertebb történeti adatok szerepelnek. Mivel a templomban és annak környékén – a helyreállítással egyidejűleg – a közelmúltban komplex régészeti-műemléki kutatások és ásatások voltak, és történetére is új, megbízható forrásokkal rendelkezünk, a korábbi irodalmának összefoglalásától eltekintettünk.

A Szikszó településmagjában elhelyezkedő középkori templomot a D-i irányból vezető mai úthálózat két oldalról, egy V alakot alkotva fogja közre. A két út a település egykori, mára már részben épületekkel beépített háromszög alakú piacterét rajzolja ki, melynek súlypontjában a templom áll. Az egykori, középkori állapotot tükröző településszerkezet Észak-Magyarországon több helyről ismert.⁵⁷

Egy Szikszót ábrázoló, 1868-ból származó térkép⁵⁸ a templom körül, pontosabban annak K-i félkörében a még meglévő vizesárkot ábrázolja, a ma is meglévő bejáratokkal szemben egy É-i és egy D-i hiddal. A hidaktól Ny-ra lévő másik oldalon viszont már ekkor sem volt nyoma ároknak, ugyanakkor a háromszög alakú piactér is határozottabban kirajzolódott még. Ezzel szemben sem a korábbi, sem a későbbi más térképeken nem találni az erődítmény egykori léteire utaló térképi ábrázolást.

A templomot, attól váltakozó távolságra jelenleg egy 0,7–0,9 m vastagságú kőfal veszi teljesen körbe szabálytalan ovális alakban. É-i és D-i oldalán egy-egy kosáríves kapu található, míg DK-i részén legújabbán egy – a teherfuvarozást szolgáló – széles faláttörést képeztek ki. Az ovális fal egyedül az É-i kapunál törik meg, ahonnan enyhén befelé ívelve kb. 30 m hosszú egyenes szakaszt képez. Ugyancsak enyhe befelé ívelést figyelhetünk meg a fal DNy-i részén is.

A fal által körbezárt terület teljesen sík, a falon kívüli környező parkosított tereppel közel azonos szintben helyezkedik el. A terepszinttől a mai fal magassága kb. 2–2,2 m, melyen közel egy vonalban, kb. 1,7 m magasságban egy lőrész fut körbe. A lőrészek kifelé szűkülő kiképzésűek, külső kisebb keresztmetszetük 0,3 x 0,3 m átlagos méretű. A falon körben jelenleg 49 db lőrést találunk, a falszerkezetben befalazott vagy megszüntetett lőrésnek nyoma nincs. Az É-i kapu két oldalán, valamint a DNy-i oldalon a lőrészek hiányoznak, ami ezen falszakaszok későbbi építésére, javítására utal. Ezt támasztja alá, hogy befelé ívelést is csak ezeknél a szakaszoknál tapasztalunk.

A templom körüli védőfal első műemléki szempontú szakszerű helyreállítása 1954-ben történt meg.⁵⁹ 1988-ban a templomról Erő Zoltán építész helyreállítási programot készített, amely a körítőfalat – forráshivatkozás nélkül – 18. századi eredetűnek határozta meg.⁶⁰

⁵⁷ Tóth P., 1994. 115.

⁵⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Bm.U. 642. sz. térkép.

⁵⁹ Dümmerling Ö. ifj.–Détszky M.–Császár L.–Kuthy S., 1960. 112.; Joó T., 1976. 85.

⁶⁰ Erő Z., 1988. 3., 4.

1992–1995 között történt meg a templom életveszélyessé vált földem- és tetőszerkezetének átépítése, majd ennek kapcsán és részben ezt követően is a templom és környezetének komplex régészeti-műemlékvédelmi feltárása és kutatása is megtörtént Tamási Judit, majd Balázsik Tamás közreműködésével.⁶¹

A fentiek, valamint Balázsik Tamás kutatásai alapján Szikszó erődítményének története az alábbiakban összegezhető:

A jelenleg is fennálló templom Szikszó ugyanazon a helyen álló feltehetően harmadik temploma, amelynek építésére egy 1387-ből származó írott adat is utal, de az építkezés több szakaszban a 15. század legvégéig elhúzódott. A régészeti kutatás a templomot körülvevő korábbi körítőfalat a gótikus templom építéséhez kapcsolva 15. századinak határozta meg, annak alapozása alatt megfigyelt leletek és rétegjelenségek alapján, egyben a korábbi templom(ok) körüli temetőt övező árok maradványait is azonosítani lehetett. A 15. századi körítőfal 170 cm vastag volt, alapozási mélysége a fal mai külső oldalán közel 2 m mélységben mutatkozott. Miskolc 1544-es török általi elpusztításával egy időben kerülhetett sor a templom védekezésre való felkészítésére. Feltehetően már a megerősített templomot említhette várként Perényi Ferenc egy 1560-ban írt zálogosítási levélben, amelyben a 4000 forintban lekötött település mellé a várat is feleségének, Bebek Katalinnak zálogosította el, hogy a várost senki el ne vehesse tőle. Szikszó adójára azonban a török is igényt tartott, így a mezőváros 1558. október 13-i felégetése, 1566-os, 1567-es, 1573-as és 1577-es kirablása az adófizetés folyamatosságát biztosító intézkedések lehettek. A támadások előtt a lakosság a templomban talált menedéket, mint 1566-ban is, amíg segítség nem érkezett. 1577-ben pedig a Márton-napi vásár idején támadta meg Szikszót a török, amikor a lakosok a templomban misét hallgattak, így a templom kerítésénél – a középkori körítőfálnál – próbáltak ellenállni, de ez nem sikerült, így csak maga a templom adott menedéket, ahonnan eredményesen ellenálltak.

Komolyabb erősítési munkákra Szikszón csak az 1580-as évekből van adat. Egy 1586. évi levél szerint a szikszóiak engedélyt kértek földesuruktól, Perényi Györgytől, hogy a Magyar-hegyen álló elhagyatott Szent János-kápolna köveit hordhassák le az erősítésekhez.⁶²

A budai pasa 1588. január 23-i levelében arról panaszkodik Ernő főhercegnek, hogy a szikszóiak nem fizették az adót, hanem a végvári kapitányok segítségével bízza inkább palánkot építettek. A pasa egy másik, 1588. októberi levele szerint a „kastél” védelmére a főherceg ágyút és tarackot is adott.⁶³

1588. október 8-án délután támadta meg a török Szikszót, melynek lakosai nagyrészt már elmenekültek, csak egy kisebb csoport szánta el magát a védekezésre és az erősített templomban húzódott meg. Hősiesen felvették a küzdelmet a túlerővel, de egyre beljebb szorultak, elvesztették a palánkot, a templomot, s már csak a toronyban tartották magukat néhányan. A források ellentmondanak a tekintetben, hogy sikerült-e nekik kitartani a felmentő sereg megérkezéséig. Eközben a törökök kirabolták és gyújtották a várost.⁶⁴

A Szikszó látképét megörökítő, első fennmaradt ábrázoláson, amely a török feletti 1588-as győzelmet propagáló beszámoló illusztrációjaként jelent meg, csak a házakkal

⁶¹ Ezúton köszönnjük meg Balázsik Tamásnak, hogy „A szikszói református templom” című kutatási eredményeket tartalmazó javított kéziratát rendelkezésünkre bocsátotta.

⁶² Balázsik T., i. m. passim.; Balázsik T., 1999. 171–177.; Szabó A., 1999. 852.

⁶³ Csorba Cs., 1980. 85.; Németh G., 1986. 60.; Balázsik T., i. m. passim.; Balázsik T., 1999. 177.

⁶⁴ Szabó A., 1999. 855.

körülvevett templom látható a templomtól DNy-ra égre csapó lángokkal. *Wilhelm Dillich* Vngarische Chronika című, 1600-ban kiadott művében viszont ötszög alaprajzú, sarkain kerek bástyákkal erősített és vizesárokkaal védett erődítménynek ábrázolja Szikszót, amelyen belül fedél nélküli templom áll. A rajz azonban nem a helyszínen készült, miként arra a háttérben elhelyezett mecsetből következtetni lehet, de készítője tudott a szikszói erődítményről.⁶⁵

Forgách Imre íródeákjának a győztes 1588. évi szikszói győzelmet megörökítő, de befejezetlenül maradt leírásából pedig annyit tudunk meg, hogy az alacsony, mindössze egy sor gerendából álló embermagasságú kerítést a templom körül gerendákkal megmagasították.⁶⁶

Feltételezhető, hogy legkésőbb ekkor falazták fel mintegy 1 m-rel a templom ablaknyílásainak alsó részeit és alakítottak ki lőrészeket ezekben a szentély és a déli kápolna ablakában, valamint a szentély D-i, a hajó K-i, valamint a déli előcsarnok K-i és Ny-i falában. A puskatűz számára kialakított nyílások helyzete egyúttal arra is utal, hogy a D-i oldalt tartották védtelenebbnek és innen várták a támadást.

Szikszón a templom körüli „kerítés”-en kívül egy külső, települést övező palánk is volt.⁶⁷

Kifejezetten a templom körüli erődítményről ezt követően már nem találunk adatokat, a protokollum újkori adatai viszont a ma is fennálló falra vonatkoztathatók. Így 1734-ben a templom romladozott kökerítését felépítik és bevakolják. Kérdésként merül fel, hogy ekkor bontották-e vissza a talajszintig a középkori 170 cm széles körítőfalat és építették meg külső széléhez igazodva a ma is meglévő kb. 70 cm szélességűt. 1769-ben a körítőfal D-i kapuja előtti hidat említik, 1782-ben bevakolták és rendbe hozták a templom kerítését, a fal mellé négy „köoszlopot” (támpillért) építettek, a kerítés tetejét pedig lapos kövel fedték le. 1793-ban a D-i nagykapu előtti, 1806-ban pedig az É-i fahidat kőhíddá építették át. A D-i oldalon lévő hidat 1813-ban középen felbontották, hogy a hosszas esőzés miatt kiáradt vizet levezethessék. 1826-ban készült el a körítőfal két, egyforma méretű késő barokk kapuja. 1842-ben a templom körül fekvő posványos árkot említik, amely egy 1854-es említés szerint a templom kökerítésétől számítva 7 öl, kb. 14 m széles volt.⁶⁸

ELPUSZTULT ERŐDÍTMÉNYEK

Boldogkőújfalu – Kincseshegy (14. kép)

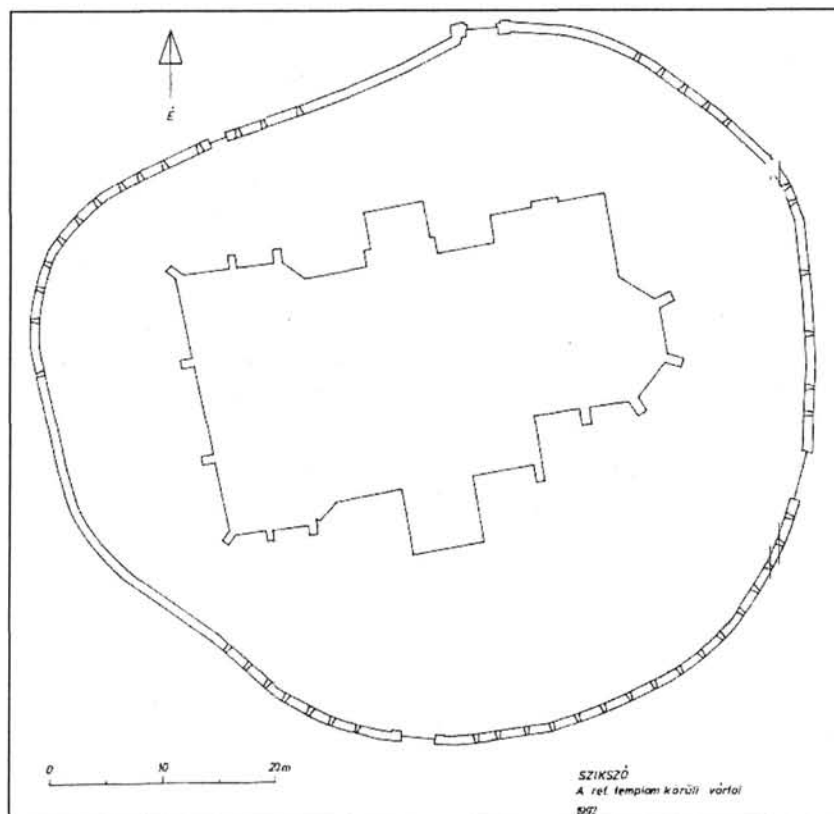
Erre a lelőhelyre vonatkozóan irodalmi adatról szintén nincs tudomásunk. A hely akkor került a figyelmünk előterébe, amikor 1997 tavaszán Prágai Albert geológus beszámolt arról, hogy a Kincseshegyen őskori telep nyomaira lett, egyúttal néhány jellegtelen őskori edénytöredéket is átadott, amelyeket a hegy felső részén talált. Ennek alapján ugyanazon év júliusa végén került sor részünkről a hegy bejárására.

⁶⁵ Balázsik T., i. m. passim.; Balázsik T., 1999. 177–178.

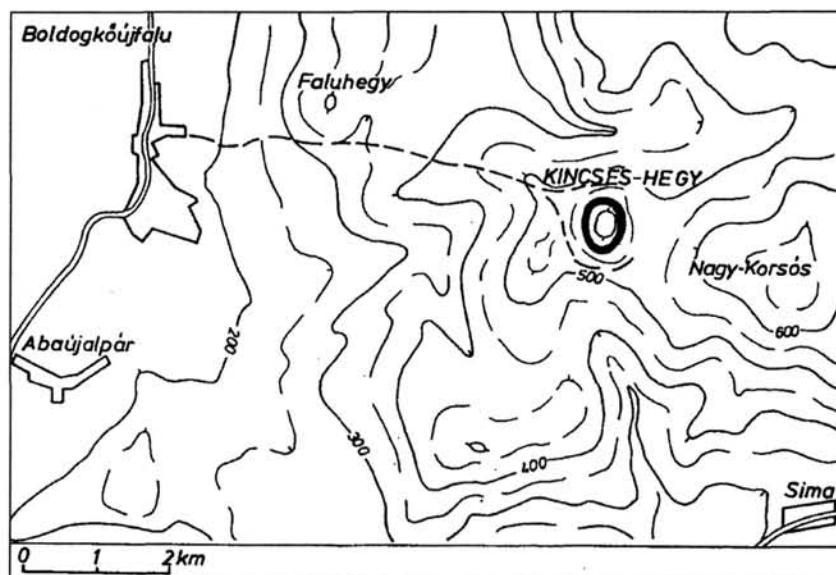
⁶⁶ Forgách I.: Narratio de victoria nostrorum ad Sixoviam in Hungaria anno 1588. OSZK Kézirattára Fol. Lat. 4034.

⁶⁷ Lásd: Az elpusztult erődítmények című részben.

⁶⁸ Az Szikszai Reformata Szent Ekklesiának Prothocolluma. É. n. I–II. köt. passim.



13. kép. Szikszó – Református templom erődifala (Nováki Gy. és Sárközy S. felmérése 1997.)



14. kép. Boldogkőújfalu – Kincses-hegy helyszínrajza

A Kincses-hegy Boldogkőújfalutól K-re 3 km-re emelkedik, és a Zempléni-hegység egyik belső hegyét jelenti, melynek tengerszint feletti magassága: 623,5 m. Körös-körül meredek oldala erősen sziklás, kőgörgeteges. A tetőn egy természetes eredetű, kőhalmazokból álló gerinc fut végig É–D-i irányban. A hegy K-i oldala rendkívül meredek, ahol nem tapasztaltunk régészetileg értékelhető nyomot. A Ny-i oldala valamivel enyhébb lejtésű, de ezt is kőgörgeteg borítja.

A Ny-i oldalon a csúcstól lefelé kb. 10 méterre egy terasz van, majd tovább lefelé még további 3–4 teraszt figyeltünk meg. Két terasznál egy-egy kb. 2 x 3 m-es területen a kövek annyira hiányoztak, mintha szándékosan ki lettek volna e területekről emelve, mintegy házhely gyanánt, ezek eredete azonban – alaposabb kutatás hiányában – bizonytalannak tekinthető. A teraszok egyébként csak nagy vonalakban követhetők, a sok felszínen heverő kő miatt kiterjedésük nem határozható meg. A teraszok jóval a DNY-ra csatlakozó Fekete-hegy előtti nyereg felett megszűnnek. Nem látni teraszokat sem a hegy É-i, sem a D-i oldalában, hangsúlyozni kell azonban, hogy a sűrű aljnövényzet, az áttekintést nehezítő bokrok és a kőgörgetegek miatt nehezen bejárható hegyoldalban nem lehetett mindent megnyugtatóan megfigyelni.

Bár sáncot nem tudtunk meghatározni, lehetséges, hogy más évszakban, amikor az erdő áttekinthetőbb, felismerhető lehetne, de ha van is, mindenképpen jelentéktelen, szétomlott alakban maradt ránk.

A Kincses-hegy mindenképpen a magasan elhelyezkedő, védett fekvésű őskori telepek közé tartozik. A talált néhány jellegtelen cserép önmagában nem korhatározó, a lelőhely fekvése és jellege alapján bizonyára a késő bronzkori védett (erődített?) telepek közé tartozik.

Encs – castellum

Encs egykori castellumát Soós Elemér kéziratosa munkája említi először, de szerepel a kastély Pogrányi-Nagy Félix várfeliratos munkájában is.⁶⁹ Molnár Endre 1935. évi megyemonográfiája pedig csak azt az adatot közli róla, miszerint 1667-ben Encsen egy régi pusztuló kastélyt említenek, melyet nem sokkal később a császári csapatok megerősítettek és őrséggel láttak el.⁷⁰ Ugyanez az adat található a későbbi monográfiákban is.⁷¹ Legutóbb Csorba Csaba foglalta össze a castellumra vonatkozó adatokat.⁷²

Az encsi castellum – mint erődített földesúri lakóhely – feltehetően a 16. század második felében, vagy a 17. század elején épülhetett. Első említése 1621-ből való, amikor Móricz Márton tulajdonaként szerepel.⁷³ 1671–1678 között több összeírás maradt fenn a castellumról, amelyek szerint a vizesárok, latorkerttel övezett, belül pedig tapasztott palánkkal védett épületegyüttesnek felvonóhidas kapuja volt. Az uradalom és a kastély összeírására azért került sor, mert a Káthayaktól, a Wesselényi-összeesküvésben való részvételük miatt javaikat a király elkobozta. 1675-ben még német őrséget találunk az encsi várkastélyban, később azonban katonai jelentősége megszűnik és a 17. század végén már használaton kívüli rom volt.

⁶⁹ Soós E., 1889–1928. I. 121.; *Pogrányi-Nagy F.*, 1928. 54.

⁷⁰ Molnár E., 1935. 147–148.

⁷¹ Hernád menti, 1970. 53.; *Bolló J.*, é. n. 1.

⁷² Csorba Cs., é. n. 6.

⁷³ Uo.; U. et C. 7/1. 95.

Egy 1853-ban készült térképen Encstől D-re, a nagy legelő szélén a Devecseri-patak képezte – feltehetően mesterséges – négyszög alakú szigeten jelölik a régi kastély nyomát. Az 1960-as évek elején, amikor a *Kastélydomb*-nak nevezett domb egy részét építkezéshez elhordták, régészeti megfigyelésre is sor került. Ekkor néhány középkori cserepet és kályhacsempe-töredéket találtak.⁷⁴

1993-ban még sikerült azonosítani Encs D-i széle mellett, az ártéren azt a dombot, melyet a helybéli lakosok ma „Királydomb”-nak mondanak. A dombból akkoriban is hordtak földet, sőt egészen friss kibányászás nyomai is látszottak. Ezek mellett sok őskori és kevés középkori jellegű cserép található. A teljesen feldúlt, nagyrészt elhordott domb a régészeti kutatás szempontjából már nem volt értékelhető.

Encs-Fügöd (Felsőfügöd) – castellum

Először a Borovszky-féle megyei monográfia tesz említést arról, hogy Felsőfügödn erődítmény volt, de ennek már nincsenek nyomai, így csak a castellum 16. századi várnagyát említi.⁷⁵ Soós Elemér szerint a fügödi 16. századi várkastély (*castellum*) Felsőfügödn a község temploma helyén állhatott. Soós 1926-ban járt itt és azt állapította meg, hogy a terep stüppedékeiben felismerhetők az egykori árok nyomai és a vár fekvése is. A várárok a vizét É-on a Bársonyos-érből nyerte és DNy-on bocsátotta ki, így a vár minden oldalról biztosított volt. A vár kapuját ugyanakkor a Ny-i oldalon feltételezte.⁷⁶

Az erődítményre utaló első ismert írott adat 1559-ből való, mikor Panka Péter nevű várnagyát említik.⁷⁷ Egy szintén 1559-ből származó közgyűlési jegyzőkönyv pedig Pethő Pál-t, mint a fügödi castellum kapitányát említi.⁷⁸ 1564-ben egy Garadnán tartott megyegyűlésen tárgyalták a kassai polgárság óvását György János fügedi várnagy ellen, aki a forrói jobbágyságot sanyargatta és Fügödn munkára kényszerítette.⁷⁹

Az erődítmény egykori tényleges helyére és kialakítására Fügeden mára már semmi nem utal, és így nem volt igazolható Soós Elemér lokalizációja sem.

Felsőgagy – castellum

A felsőgagyai erődített kastélyról először Csoma József 1896-ban tett egy rövid említést a Borovszky-féle megyei monográfiában, de az egy évvel későbbi megyei családtörténeti művében – eredeti levéltári adatok felhasználásával – már gazdag anyagot közölt róla. Eszerint a falu D-i végén a Patracból és a faluból lefolyó vizek között építették fel a gagyiai kőházukat, amely az utódok által továbbépítve, nagyobbítva később, mint erődített kastély (*castellum ad modum fortalitii erectum*) állt fenn.⁸⁰ Molnár Endre 1935-ben viszont csak annyit közölt a kastélyról, hogy annak helyére épült később a Darvas család kúriája.⁸¹

⁷⁴ Kemenczei T.–K. Végh K., 1964. 239.; Csorba Cs., é. n. 6.

⁷⁵ Vende A., 1896. 297.; Enyiczkey B.–Sziklay J., 1896. 493.

⁷⁶ Soós E., 1889–1928. I. 147–152.; Pogrányi-Nagy F., 1928. 55.; Pogrányi-Nagy F., 1929. 53, 54.

⁷⁷ Csoma J., 1897. 427, 480.

⁷⁸ Tóth P., 1990. 39.

⁷⁹ Enyiczkey B.–Sziklay J., 1896. 493.; Hernád menti, 1970. 92.

⁸⁰ Csoma J., 1896. 534.; Csoma J., 1897. 35–37, 41–42, 212, 258, 402–403.

⁸¹ Molnár E., 1935. 151.

A kastélyról jelenleg öt korabeli összeírást ismerünk az 1671 és 1718 közötti időből,⁸² ezek egy részét – tévesen Nagybátorra vonatkoztatva – H. Takács Marianna is közzétette 1970-ben.⁸³

Felsőgagy eredetileg az Aba nembeli Gereven comestől származó Gagy család ősi birtoka, egyben birtokközpontja lehetett. Az itteni kőházat először akkor említik, amikor 1479-ben Gagy (Báthori) László Gagy birtokát több környékbeli birtokkal együtt Horváth János máramarosi főispánnak és feleségének adja zálogba. Gagy László a 15. század végén felvette a Báthori nevet, és ezzel ő lett a gagy Báthori család őse.⁸⁴

Báthori Ferenc özvegyét, Puthnoki Zsófiát az 1540-es években Mondolai Kristóf vette feleségül, aki így megkapta Felsőgagyot és több környékbeli birtokot. Fia, Péter – mint Bebek György gömöri főispán familiárisa – a felsőgagy kastélyban lakott, és amikor 1560-ban Bebek meglátogatta, testvéreivel, barátaival, embereivel együtt kastélyából kiűzte, ingóságait elvette, birtokát elfoglalta. A birtokaitól megfosztott Mondolai Péter testvéreivel 1563-ban a pozsonyi káptalan előtt kért jogorvoslást sérelmeire, mire Ferdinánd király még ugyanabban az évben elrendelte Abaújszántó megyénél a károsult birtokaihoz történő visszahelyezését. A megye visszahelyezési kísérlete 1564-ben Bebek György felesége, Patócsi Zsófia fegyveres ellentámadása miatt meghiúsult. Azonban 1566-ban már nem vették figyelembe a Bebek által megbízott gagy várnagy, Terchi Mihály ellenállását. A Szabadka várát a töröktől visszafoglaló seregek a törökbarát Bebek György várait, köztük Gagyot ostromolni kezdték és azok megadták magukat.⁸⁵ Mondolai Pétert ezután a kastély és az ahhoz tartozó birtokokba visszahelyezték. Megerősítésként Mondolai Péter és testvére Pál 1569-ben a királytól is adományba kapták a birtokokat, melybe 1584-ben ellentmondás nélkül beiktatták őket.⁸⁶

1574-ben Báthori László özvegye, Tholdi Anna tiltakozott az ellen, hogy Balassa András a felsőgagy erődített kastélyon, amelyet elfoglalva tartott, valamit építtessen vagy javíttasson.⁸⁷ 1584-ben egy Fuló Mátyásné (Mondolai Zsuzsanna) és Mondolai Pál közötti birtokosztály alkalmával a felsőgagy erődített kastély Fuló Mátyásnének jut, ezért nevezik később Fuló kastélynak.⁸⁸ A Mondolaiak 1587–1588 körüli kihalásával nyílt csak meg a lehetősége a Báthoriaknak, hogy az egykor elzálogosított javakat 1588-ban Báthori János visszaválthassa.⁸⁹

Az 1671-es összeírásakor a kastélyt emeletesnek írák le, ahol egy kötorony is áll, 1718-ban viszont csak azt említik meg róla, hogy a romos kastély négyszegletes volt.⁹⁰ Ugyancsak romosnak írák le 1745-ben is, amelynek boltozatai beszakadtak, a belső épületek elpusztultak és csak a pusztá külső falai álltak.⁹¹

Az egykori feltehetően erődített épületnek napjainkra sem a pontos helye, sem pedig maradványai nem ismertek.

⁸² U. et C. I. 241–2., 4. 78., 5. 40.

⁸³ H. Takács M., 1970. 191–192.

⁸⁴ Csoma J., 1896. 534.; Csoma J., 1897. 36, 41–42, 258.

⁸⁵ Csoma J., 1897. 402–403.; Forgách F., 1977. 865.

⁸⁶ Csoma J., 1897. 402–403.

⁸⁷ Uo. 42.

⁸⁸ Uo. 212.

⁸⁹ Uo. 41, 403–404.

⁹⁰ U. et C. I. 241–242.; H. Takács M., 1970. 191–192.

⁹¹ Csoma J., 1897. 36–37.

A felsővadászi várkastély első alkalommal Forgách Ferenc históriájában bukkan fel, aki beszámol arról, hogy az erődítményt a törökök 1567-ben felgyújtották és elfoglalták.⁹² Erről az ostromról, mint a kastélyra vonatkozó legismertebb eseményről a későbbi munkák is rendszerint beszámolnak.

1878-ban Vincze Gábor tette közzé a kastély 1631. évi inventáriumát, majd Soós Elemér foglalkozott részletesebben a várkastéllyal, aki egy 1633. évi leltár alapján írta le az épület egykori kialakítását. Eszerint a mai helyén, a dombhát ÉNy-i lejtőjén álló kastélyt ekkor vízesárok vette körül, és az épületet még ugyanabban az évben átépítették és nagyobb ablakokkal látták el. Építési ideje – Soós szerint – a 16. század első felére tehető.⁹³

A századvég nagy összefoglaló monográfiáiban is több helyen szerepel az építmény, majd 1910-ben Puky Andor közölt róla további adatokat, aki az 1567-ben szereplő, török ostromot elszenvedett kastélyt az őskori földvár helyére „lokalizálta”. Említést tett egyben arról is, hogy a helyi hagyomány a mai kastély egyik helyiségét I. Rákóczi Zsigmond (1544–1608) erdélyi fejedelem születési helyének tartja. Puky szerint azonban a fejedelem inkább az „öles vastag falakkal egy emeletre két szöglettoronnyal” kialakított, majd később többször átépített kastély építője lehetett.⁹⁴

Az 1930-as évek megyei monográfiái alapvetően a korábbi adatokat ismételték meg kiemelve azt, hogy a Rákóczi család a török ostrom után új kastélyt épített, ami a jelenleg fennállóval azonos.⁹⁵

A kastély a műemlékjegyzékekben is szerepel, így Gerecze Péternél, majd Genthon István topográfiáiban is. Ez utóbbi szerint az 1850–60 között teljesen átalakított kastély alapfalai a 16. századból származnak, és ugyanezt állapította meg róla később Joó Tibor is.⁹⁶ A kastéllyal legrészletesebben eddig H. Takács Marianna foglalkozott, aki a kiadott források elemzéséből próbált következtetéseket levonni a kastély korára, építőjére és kialakítására, végső következtetései azonban csak kritikával vehetők figyelembe.⁹⁷

A felsővadászi Rákóczi-kastély – a település Vadász-pataktól K-re lévő részének D-i szélén – a templomhoz közel, de tőle egy utcával elválasztott területen helyezkedik el. Jelenleg általános iskolaként használják.

Az itt álló egykori kastélyról az 1631 és 1704 közötti időszakból jelenleg 12 összeírást ismerünk, de ezek nem ugyanarról az épületről szólnak. Említést érdemel közülük két 1704-ből származó összeírás, amely a korábbi időszakra visszatekintve itt két kastély fennállását említi, miszerint II. Rákóczi György fejedelemé volt a fából épült kastély, amely az összeírás idejére (1704-re) már elpusztult. És volt egy másik fennálló kastély is Rákóczi Pál tulajdonaként, amely kőépület volt. Ez utóbbi a ma is álló épület korai magjával azonosítható.⁹⁸

A jelenleg fennálló kastélyépület mai alakját 1870 körül nyerte, amikor Vay Tihamér romantikus stílusban átépítette.⁹⁹ Valószínűsíthető, hogy a jelenlegi kastély nem

⁹² Forgách F., 1977. 897.

⁹³ Vincze G., 1878. 927–940.; Soós E., 1889–1928. I. 138–146.

⁹⁴ Eryiczkey B.–Sziklay J., 1896. 491.; Csoma J., 1897. V, 476–480.; Puky A., 1910. 267–8.

⁹⁵ Molnár E., 1935. 155–156.; Kertész J.–Fóris A.–Follajtár E., 1939. 177–178.

⁹⁶ Gerecze P., 1906. 69, 1139.; Genthon I.–Szentiványi Gy., 1939. 102.; Genthon I., 1961. 96.; Joó T., 1978–1979. 32.; Joó T., 1992. 16–7.

⁹⁷ H. Takács M., 1970. 28, 110, 186–7.

⁹⁸ U. et C. 4. 71., 8. 179–180.

⁹⁹ Puky A., 1910. 267.; Molnár E., 1935. 156.; Joó T., 1992. 17.

lehet azonos azzal az épülettel, amely 1567-ben a török ostromot elszenvedte. A két 1704. évi összeírás a szilárd falazatú kastélyt Rákóczi Pál birtoklásához köti. A településen a család több ágának álltak udvarházai. A legkorábbi ismert 1631. évi összeírás éppen Rákóczi Pál castellumának inventáriumát tartalmazza, amely valóban falazott épületet ír le.¹⁰⁰ Az összeírás az épület körüli védelmi célú építményekről is beszámol, mint: „*Egy emelcsős kapu, két lánczával...*”, „*Az templom felül való bástyán*”.

Az egyemeletes épület korai formájában egy középső kéttraktusos főtömbből és annak átellenes sarkaihoz egy-egy toronyszerűen kapcsolódó bővítményből áll, ami alaprajzilag hasonlóságot mutat Golop és Vaja 1590 körül épített várkastélyaival.

Az épület kora alaposabb helyszíni kutatás nélkül nem állapítható meg, de a legkorábbi részeinek 16. század végi építése elképzelhető. Ha ez igazolódik, akkor a várkastély építése valóban az 1608-ban meghalt Rákóczi Zsigmond fejedelemhez köthető, akinek fia (III.) Zsigmond (1595–1620) már születhetett az épület egyik helyiségében.

Felsővadászon napjainkra már semmi nem utal a várkastély egykori erődített voltára.

A település a 15. század elejétől a Perényi család tulajdona, amit 1517-ben más birtokkal együtt a Rákóczi család tagjai, Zsigmond és Ferenc vásárolnak meg 3000 Ft-ért. Felsővadász nevét később a Rákócziak előnévként is felvették.¹⁰¹ Ettől kezdve egészen 1711-ig a Rákócziaké maradt Felsővadász, mint egy 18 helységből álló uradalom központja.¹⁰²

A felsővadászi kastélyra vonatkozó legkorábbi adat 1556-ból származik, amikor a kihalt Tomori család birtokainak és vagyonának elosztása miatt kialakult hatalmaskodás kapcsán említik. Ekkor Rákóczi Mihály már második alkalommal támadta meg Bekek György segítségével Réghy Kelemen hangácsi erődített kastélyát és zsákmányát a felsővadászi kastélyába vitte. Réghy Kelemen a királyhoz fordult, aki 1558-ban elrendelte az elrabolt javak és elfoglalt birtokok visszaadását. Amikor azonban Réghy Kelemen látta, hogy a király parancsának békés úton nem tud érvényt szerezni, még ugyanabban az évben megtámadta a felsővadászi kastélyt, melyet elfoglalt és Rákóczi Mihály ott őrzött összes javait a hangácsi kastélyába szállította.¹⁰³

1567-ben Hasszán török pasa egy kisebb serege Felsővadász erődített kastélyát is megostromolta. A Rákóczi György birtokában lévő kastély elfoglalására azonban csak hosszas küzdelem és a védők legyőzése után került sor, mivel a törökök a kastélyt felgyújtották, a kitörő őrség pedig két ember kivételével elesett.¹⁰⁴ A birtok a kastéllyal 1711-ig volt a Rákócziaké, amikor elkobozták tőlük és 1713-ban királyi adomány útján a Meskó család tulajdonába került. A 19. század elején Meskó Jakabtól a Vay család vette meg, akik 1945-ig voltak tulajdonosai.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Vincze G., 1878. 927–940.

¹⁰¹ Enyiczkey B.–Sziklay J., 1896. 491.; Csoma J., 1896. 534.; Csoma J., 1897. V, 471.; Molnár E., 1935. 155.

¹⁰² Csoma J., 1897. 471–472, 474, 476, 602.

¹⁰³ Csoma J., 1897. 476–480.; Molnár E., 1935. 155–156.

¹⁰⁴ Hoffmann A., 1896. 111.; Vende A., 1896. 299.; Molnár E., 1935. 155–156. Molnár szerint a törökök a kastélyt lerombolták.

¹⁰⁵ Vende A., 1896. 299.; Enyiczkey B.–Sziklay J., 1896. 514.; Puky A., 1910. 268.; Molnár E., 1935. 156.; Joó T., 1992. 16–17.

Bátort várkastélyként először Forgách Ferencnek 16. század második feléből származó emlékirata említi.¹⁰⁶ A későbbi történeti irodalomban Forgách közlése nyomán sok helyen említést tesznek a gagybátori erődtímről.¹⁰⁷

A település a 14. századtól az Aba nembeli Báthoriaké volt egészen 1689-ig, a család kihalásáig,¹⁰⁸ így valószínűleg a Báthoriak emelhették az épületet. Forgách Ferenc az 1567. év eseményeinél leírja, hogy a János Zsigmond segítségére jött Hasszán temesvári pasa támadása következtében Gagybátor várát is felhagyták, így a török miatt a környék lakossága biztonságos helyre menekült.¹⁰⁹ Forgách szűkszavú közléséből azonban nem tudjuk meg, hogy sor került-e az erődtímrény ostromára vagy nem.¹¹⁰

Erről az az 1582-ből származó okirat tudósít, mely szerint Tholdi Anna, Báthori László özvegye – tekintetbe véve a birtokai s különösen a gagybátori erősség védelménél tanúsított hű szolgálatait – Rákóczi Zsigmond szendrői főkapitánynak eladta prűgyi, felsőtokaji, kistokaji és lenkei birtokait 2100 Ft-ért. 1644-ben I. Rákóczi György Báthori Miklósnak olyan tartalmú védlevelet adott ki, melyben gagybátori házát, faluját, majorságát és minden lábasjóságát a megye oltalmába helyezi. Az erődtített kastély Gagybátor ÉK-i szélén állhatott, melyre egy 1703-ból származó összeírásban találunk utalást: „*A napkeleti soron vajda (Krasznokvajda) felől, vagyon a falu felvégén, egy leomladosott, némely részén fennálló kőfal, mely is azelőtt két contignatióju kastély volt*”. A kastély a 18. század elején, az örökösök birtokfelosztásakor már csak alapjaiban állhatott.¹¹¹

A megjelölt helyen – a falu ÉK-i sarkán – jelenleg a Jakabfalvi család 1820 körül épített klasszicista kúriája található, erődtítésre utaló nyomok nélkül.¹¹² A falu ezen ÉK-i részét több alkalommal, így legutóbb 1993-ban is bejártuk és a kúria feletti domboldalt átvizsgálva erődtítésnek nem találtuk nyomát. Ezért tévesnek tekinthetők mindazok az adatok, amelyek itt még látható romokat említenek.¹¹³

Garadna – erődtített település

Garadna egykori erődtítetttségére vonatkozóan mindössze egy adatot ismerünk, miszerint a török 1641-ben Garadna helységet kifosztotta és több foglyot magával vitt, ezért a megmaradt lakosság igyekezett a védelemről gondoskodni és 1643-ban bekerítette.

¹⁰⁶ Forgách F., 1977. 897.; A vár 1370. évi említése (Molnár E., 1935. 164.; Kertész J.–Fóris A.–Follajtár E., 1939. 180.; Kiss G., 1984. 103.) téves, az feltehetőleg az ekkor már fennálló Szatmár megyei Bátorra vonatkozik. Vö. Fügedi E., 1977. 104–105.

¹⁰⁷ Pl.: Soós E., 1889–1928. I. 197–198.; Molnár E., 1935. 164–165.

¹⁰⁸ Csoma J., 1896. 536.; Csoma J., 1897. 37–42.

¹⁰⁹ Forgách F., 1977. 897.

¹¹⁰ A gagybátori erősség 16. századi sorsára vonatkozóan az irodalomban több helyen azt említik, hogy a török az 1567. évi támadásakor elfoglalta, megszállta illetve lerombolta, máshol az szerepel, hogy 1575-ben a török kiűzésével császári sereg állomásozott benne, de a következő évben a füleki pasa visszafoglalta és lerombolta. Vö.: Molnár E., 1935. 164–165.; Kiss G., 1984. 104. Ezeket az adatokat nem tartjuk hitelesnek, ugyanakkor ellentmondóak is.

¹¹¹ Csoma J., 1897. 37–38, 42–43.

¹¹² Genthon I.–Szentiványi Gy., 1939. 103.; Genthon I., 1961. 100.; A Jakabfalvi család kéziratosa család története helyi hagyomány alapján vagy Csoma József nyomán szintén úgy tudja, hogy az erődtített kastély a jelenlegi kúria feletti domboldalon állt. Vö.: Jakabfalvy Gy.: Családi krónika. Kézirat. Gagybátor, 1959–1962. 6.

¹¹³ Gerecze P., 1906. 70.; Molnár E., 1935. 164–165.; Genthon I., 1951. 155.; Gerő L., 1955. 438.; Kiss G., 1984. 104.

tették falujukat.¹¹⁴ Az erődítettségnek napjainkra a településen semmilyen nyoma, vagy emléke nem maradt.

Gönc – városerődítés

Gönc erődített jellegére az első közvetett adatokat a Borovszky-féle megyei monográfia szolgáltatta, amikor megemlíti, hogy 1678-ban Thököly Imre kurucái, majd 1710-ben Viard császári tábornok foglalják el a települést.¹¹⁵ A konkrét adatok a település körüli erődítményre vonatkozóan Iványi Béla levéltári kutatásai nyújtották, miszerint már 1612-ben Göncön a „város végén való kaput” említik, de a város körüli palánk még 1826-ban is megvolt.¹¹⁶

Méra – Pető-hegy (12. kép)

Méra község Ny-i szélén, a 3-as sz. főút ÉNy-i széle felett emelkedik a Pető-hegy nevű domb. Ide a térkép alapján mentünk fel, mert olyan dombnak mutatkozott, amilyeneket az őskorban gyakran felhasználtak erődített telepnek.

Terepbejárásunk idején, 1993 augusztusában az egész domb friss mélysántással volt feltörve. A felszínen őskori cserepeket lehetett találni. A domb platója kissé domború, ma már nincs meghatározott pereme a sok szántás miatt, de feltételezhetően a sánc egykori nyomvonalában az egész platót teljesen körbeveszi egy 8–10 m széles sötétszürke-fekete földcsík, amely markánsan elkülönül a terület felszínét borító világosszürke talaj színétől.

A felszínen járva nem lehetett pontosan meghatározni e csíkot, csak távolabbról megfigyelve tűnt ki a különböző eltérő árnyalatú talajok rajzolatának szabályossága. Feltehetően egy teljesen szétszántott sánc nyomairól van szó. Talán légi felvétel segítségével lehetne tisztázni ezt a lelőhelyet. A területről készített eddigi légi felvételek azonban olyan időszakban készültek, amikor növényzet fedte a dombot, így azokon a fenti jelenség nem észlelhető.

Novajdrány – Sárvár

Elsőnek Pesthy Frigyes kéziratos helységnévtára utal arra, hogy a Garadnától D-re lévő Sárvár pusztán vár lehetett.¹¹⁷ Nem sokkal később Soós Elemérnek is feltűnt a Sárvár településnév, mint várra utaló elnevezés, de semmi közelebbit nem említ róla.¹¹⁸

Az egykori vár első és egyben az egyedüli okleveles említését Györffy György közölte történeti földrajzában, melynek nyomán a későbbi irodalomban többször utalnak rá.¹¹⁹ Kristó Gyula a tartományurakra vonatkozó adatokból azt valószínűsítette, hogy – a Csák Máté tartományuraságának területén fekvő egyes várak provinciaként (várkerületként) történő említéséhez hasonlóan – Aba Amadé is létrehozott a megyeszervezet mellett, azon belül önálló várszervezetet. Ennek kialakulása – Kristó szerint – a várak

¹¹⁴ Kemény L., 1907. 374.; Molnár E., 1935. 167.

¹¹⁵ Hoffmann A., 1896. 118, 121.; Eryiczkey B.–Sziklay J., 1896. 511.

¹¹⁶ Kemény L., 1907. 374.; Iványi B., 1926. 44, 143.

¹¹⁷ Pesthyt idézi: Wolf M., 1989. 136.

¹¹⁸ Soós E., 1889–1928. I. 22, 318.

¹¹⁹ Györffy Gy., 1963. I. 138.; Kristó Gy., 1978. 34.; Gádor J.–Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1978–1979. 27.

jelentőségében kereshető, vagyis a vármegyéknél lényegesen kisebb területű várispánságok jöhettek létre, egyben e várkerületek adózási egységet is jelentettek. Így Sárvár *castellációja* területi vonatkozásban várkerületnek fordítható le, ahol a vár környezetének falvai a vár ellátását szolgálták.¹²⁰ A környék váraival kapcsolatos további vizsgálódás a továbbiakban már azt valószínűsítette, hogy Sárvár építői a 13. században az Aba nemzetség tagjai lehettek.¹²¹

Legutóbb Wolf Mária kutatta sikertelenül a középkori Sárvár falu és vár helyét. A település a középkortól 1641-ig lakott volt, majd a 19. sz. folyamán népesült be újra és mint külterületi lakott hely egészen a 20. század elejéig létezett. Az általa vizsgált területen, Novajdránytól ÉNy-ra csak szórványos középkori leletanyag került elő, de sem a várra, sem a középkori településre utaló konkrét nyomokat nem talált.¹²²

A vár helyének meghatározására – Wolf Mária sikertelen helyszíni kutatásának ismeretében – később a Novajdránytól ÉNy-ra lévő dombot járta be Nováki Gyula, majd 1993 augusztusában újabb terepbejárásra került sor. Ekkor abból indultunk ki, hogy mivel Sárvár neve alapján mocsaras, ingoványos helyen épített erősségre utal, amely legkorábbi formájában földvár lehetett,¹²³ ez nem állhatott dombon, mert ilyen helyen nem keletkezhet mocsár vagy ingovány.¹²⁴ Így a vár keresését a síkságon, Novajdrány É-i szélén kíséreltük meg, ott ahol ma a Csemetekert kezdődik, amit az is indokolt, hogy az 1884. évi közigazgatási térkép és az 1914. évi katonai térkép Sárvárpusztát – mint külterületi lakott helyet – egyaránt ezen a területen, a Kis-Hernád (ma Bársonyos) jobb partján tüntette fel. Az említett helyen azonban már az újkori épületek nyomai nem voltak megtalálhatók, sem olyan emelkedés, domb vagy halom sem volt, ami földvár létesítésére alkalmas lett volna. Még az sem zárható ki, hogy a földvár sáncait és dombját az eltelt sok évszázad alatt a Hernád áradásai tüntették el, mivel a terület a 18. században is árvizes és szinte állandóan mocsaras terület volt.¹²⁵

A Máriássy család levéltárából származó év nélküli, 1285–1300 közötti időre keltezhető oklevélben találjuk a vár első és egyben egyetlen említését, amikor [Aba nb.] Amadé nádor perbe fogta [Bárcai] Elias fia Enock-ot, aki sárvári várnagyságában 80 marka kárt okozott neki a vár mellett lakó jobbágyok adóztatásával. Enock apja vállalta az elégtételt, ha a nádor a mislyei káptalanban esküt tesz.¹²⁶

Az eddigi sikertelen lokalizáción túlmenően sem a vár keletkezése, sem pusztulása nem ismert, de ha elfogadjuk Kristó Gyula feltételezését, ez azt jelenti, hogy a vár Aba Amadé nádor gönci székhelyű tartományurásával függhetett össze.

Szikszó – Városerődítés

Szikszó városerődítésére vonatkozóan legkorábban a Borovszky-féle megyei monográfia tesz említést, mikor arra utal, hogy a szikszóiak a török időkben körülsáncolták magukat, és a sáncok még 1844-ben is megvoltak, de az abban összegyűlt esővíz egészség-

¹²⁰ Kristó Gy., 1979. 195–196.

¹²¹ Feld I.–Juan C., 1980. 12–13.

¹²² Csoma J., 1897. 548.; L. Wolf M.–Simán K., 1982. 119.; Wolf M., 1989. 135–138, 158.

¹²³ Kiss L., 1988. II. 456.; Wolf M., 1989. 137.; Vö. még: Benkő L., 1998. 87.

¹²⁴ Wolf Mária dűlőnév alapján Sárvárt Novajdránytól ÉNy-ra egy kisebb patak partjára helyezte, de itt nem találta nyomát. Itt jelöli a földrajzinév-tár is. Vö. Földi E., 1980. 31, 58., és térk.

¹²⁵ Csorba Cs., 1993. 37.

¹²⁶ MOL. DI. 75196.; Idézi: Györffy Gy., 1963. I. 138.

rontó hatása miatt az árkokat betemették és a hidakat lerombolták. Később Soós Elemér is megemlíti az 1844-ben betemetett árkokat.¹²⁷

1928-ban Pogrányi-Nagy Félix várfeljegyzékében Szikszó templomvárként és erődített városként egyaránt szerepel.¹²⁸

Németh Gábor 1986-ban közzétett tanulmánya is megerősítette, hogy létezett Szikszón egy nagyobb területet felölelő palánk, amelyet egy 1640. évi oklevél is említ, és amelynek sáncai a házak között még 1844-ben is megvoltak.¹²⁹

A települést övező palánkra vonatkozóan több közvetett és közvetlen írott adatot ismerünk: Eger 1596-os török kézre kerülését követően kassai gyalogosokkal növelték meg a szikszói végvárban őrködő csapatok létszámát. Egy 1604. évi forrás szerint Belgiojso kassai főkapitány és Egerbe érkezett tatárok portyázásainak megzavarására rácsokat, hajdúkat rendelt Szikszóra. Egy 1616-os forrásban a Palánk-szőlő megnevezés szerepel. Ezen nyílhatott az az Aszaló felőli kapu, amelynél Spork császári tábornok hadserege később, 1671-ben letáborozott. 1641-ben 1000 lovast szánnak ide az egi törökök sakkban tartására, 1644-ben pedig 500 német katonát vertek itt fel I. Rákóczi György fejedelem csapatai. Egy 1684-es egyezségből pedig megtudjuk, hogy a Jási család majorháza Szikszó Kiskassa nevű, a város kerítésén kívüli, a város felőli (északi) szélében, a híd végében, a város és Kiskassa között lévő víz partján állt.¹³⁰

Az egykori települést védő palánknak és az előtte lévő ároknak mára már nincs nyoma, azonban annak nyomvonala még kirajzolódik a településhálózathoz, mely szerint a belső ovális településmagot foghatta körül.

Tomor – castellum

A tomori erődített kastélyról először Csoma József megyei családtrótténetében tesz említést,¹³¹ később pedig Felsővadással kapcsolatos cikkében Puky Andor közölte róla saját családi levéltára alapján további adatokat.¹³² Valójában az ő adataikat ismételi meg Soós Elemér,¹³³ majd 1935-ben a megyei monográfiában Molnár Endre is.¹³⁴ A későbbi említések pedig a már ismert adatokat közlik a kastélyról.

A település legrégibb részét képezi az eredetileg gótikus stílusú református templom, valamint a templommal szemben – az országút túlsó oldalán – elhelyezkedő terület, ahol jelenleg a Puky és a Téglássy családok – 18. század végén–19. század elején épült¹³⁵ – mára már romos kúriái találhatók. Feltételezhető, hogy ez utóbbi helyen helyezkedett el már jóval korábban is a földesúri lakóhely (kúria). Erre lehet következtetni a Puky levéltár azon adata alapján, mely szerint a 16. sz. közepén a település templomát és a földesúri lakóházat közös fal és árok övezte („*vallo et sepibus munitum*”).¹³⁶ Lehet, hogy a ma is meglévő Puky-kúria pincéjének a 18. századtól korábbiak tűnő kialakítása e korai épület részét képezte, de ezt csak további kutatás alapján lehet tisztázni.

¹²⁷ Hoffmann A., 1896. 112–113.; Vende A., 1896. 352.; Enyiczkey B.–Sziklay J., 1896. 481. – A 19. században a *sánc* szó általában árkot és nem kiemelkedő töltést jelentett. Soós E., 1889–1928. I. 366–378.

¹²⁸ Pogrányi-Nagy F., 1928. 56.

¹²⁹ Németh G., 1986. 62–63, 67.

¹³⁰ Balázsik T. i. m. passim.; Balázsik T., 1999. 178.

¹³¹ Csoma J., 1897. 476–480.

¹³² Puky A., 1910. 266.

¹³³ Soós E., 1889–1928. I. 382–386.

¹³⁴ Molnár E., 1935. 219.

¹³⁵ Genthon I., 1961. 307.

¹³⁶ Puky A., 1910. 266.; Molnár E., 1935. 219.

A templom építését a szakirodalom a 14. századra, a szentély egykori boltozatát – a megmaradt vállkövek alapján – a 15. századra helyezi. A templom a 17. század végére azonban már elhagyatott, elpusztult állapotban volt. 1753-ban átépítették, majd 1885-ben renoválták.¹³⁷

1445-ből van az első adatunk arra, hogy Tomoron nemesi kúriát, valamint házat és házhelyet említenek a Tomori család birtokában.¹³⁸ A falu felét Mátyás király 1464-ben új adományként Tomori Miklósnak valamint László és György testvéreinek adományozza, mivel Tomoron már őseik is birtokosok voltak, majd a 16. sz. elejére a falu többi részbirtokát is megszerezték.¹³⁹ A Tomoriak utolsó férfitagja András, Temesvár elestével (1552) török fogságba került, ahol mohamedán hitre tért át, ezért birtokait I. Ferdinánd király 1558-ban elkobozta, és Réghy Kelemennek adományozta. Az elkobzott birtokokon – köztük Tomoron is – Tomori András nagybátyja Rákóczi Mihály és mostoha atyja Réghy Kelemen között hosszas pereskedés és erőszakos viszálykodás kezdődött.¹⁴⁰

A Tomoriak korábbi birtokai 1549-től 1554-ig Rákóczi Mihály kezén voltak, de 1554-ben Réghy Kelemen a kassai kapitány, Gersei Petheő János segítségével azokat visszafoglalta. Erre 1556-ban Bebek György – akinek familiárisa Rákóczi Mihály volt – Réghy Kelemen minden birtokát elpusztította, köztük a tomorit is. Réghy Kelemen a pusztítások miatt a királyhoz fordult, így I. Ferdinánd király 1558. január 9-én elrendelte a birtokok azonnali visszaadását. A király parancsának békés úton nem volt eredménye, ezért Réghy Thelekessy Imre felső-magyarországi főkapitányt kérte segítségül, akinek csapata 1558. augusztus 20-án visszafoglalta a birtokokat Tomorral együtt. Ekkor támadták meg fegyveres haddal a tomori erődített kastélyt is, melyet megostromoltak, de elfoglalni nem tudtak.¹⁴¹

Az ostromot a következő évben, 1559. január 29-én ismét megkísérelték, ezúttal sikerrel. Így végül Rákóczi Mihály Tomor birtokától végleg elesett, melybe még ugyanabban az évben Réghy Kelemen iktatták be.¹⁴²

Ezt követően az erődítmény további sorsáról nincs adatunk. A településen jelenleg semmi nem utal az egykori erődítmény nyomára.

¹³⁷ *Genthon I.–Szentiványi Gy.*, 1939. 105.; *Genthon I.*, 1961. 307.; *Várady J.*, 1989. 354.; *Arnót Á.*, 1992. 33–34.

¹³⁸ MOL. DI. 71970.

¹³⁹ MOL. DI. 75901.; *Csoma J.*, 1897. 599–602.

¹⁴⁰ MOL. A 57. MKL. Libri regii. 3. 496.; MOL. E 227. MKA. Libri don. 2. 335.; *Csoma J.*, 1897. 476–477, 604.

¹⁴¹ *Csoma J.*, 1897. 478–480.; *Molnár E.*, 1935. 219.

¹⁴² *Csoma J.*, 1897. 480.; *Puky A.*, 1910. 266–7.

IRODALOM

Arnót Ádám

- 1992 Református templom, Tomor. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke VI. 33–34. (Bódva völgye – Edelény környéke). Miskolc

Balázsik Tamás

- 1999 A szikszói református templom. In: Myskovszky Viktor és a mai műemlékvédelem Közép-Európában. 170–183. Bratislava–Bp.

Benkő Lóránd

- 1998 Adalékok várneveink történetéhez (P. mester két szatmári helynevééről). 84–93. In: Uő. Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp.

Bolló János

- é. n. Encs. H. n.

Csoma József

- 1885 Zsujtai bronzlelet. In: Archaeologiai Értesítő. (19.) Új folyam. 5. 9–16.
1896 Abaúj-Torna vármegye nemes családai. In: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Szerk.: Sziklay János–Borovszky Samu. Bp. 533–550. (MVV.)
1897 Abaúj-Torna vármegye nemes családjai. Kassa, (Abaúj-Torna egyesült vármegyék monographiája. I.) (Reprint: Miskolc, 1992.)
1910 Abaúj és Torna vármegye a honfoglalás előtt. In: TKA. 1. 33–48, 113–128, 185–200, 245–247.

Csorba Csaba

- 1980 Várak a Hegyalján. Tokaj–Ónod–Szerencs. Bp.
é. n. A kezdetektől a felszabadulásig. In: Encs 1945–1985. 3–12. Encs

Csorba Csaba (szerk.)

- 1993 Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek). (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 33.) Miskolc

- Gádor Judit–Hellebrandt Magdolna–Simán Katalin*
 1979 A Herman Ottó Múzeum 1977–1978. évi ásatásai és leletmentései. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XVII–XVIII. 103–114.
- Gádor Judit–Nováki Gyula–Sándorfi György*
 1978–1979 Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 17. 23–29.
- Genthon István*
 1951 Magyarország műemlékei. Bp.
 1961 Magyarország művészeti emlékei 2. Duna–Tisza köze, Tiszántúl, Felsővidék. Bp.
- Genthon István–Szentiványi Gyula*
 1939 A vármegye műemlékei. In: Abaúj-Torna vármegye. Szerk.: Csikvári Antal. Bp. 100–106. (Vármegyei Szociográfiák VII–VIII.)
- Gerecze Péter* (összeáll.)
 1906 A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Bp. (Magyarország műemlékei II. A Műemlékek Országos Bizottságának Kiadványai II.)
- Gerő László*
 1955 Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.) Bp.
- Györffy György*
 1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp.
- Hampel József*
 1892 A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. Bp.
 1906 A Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyarapodása. In: Archaeologiai Értesítő. (40). Új folyam. 26. 77.
- B. Hellebrandt Magdolna–Lovász Emese*
 1986–1987 A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1985–1986. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXV–XXVI. 267–282.
- Hellebrandt Magdolna–Simán Katalin*
 1980 Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1979. évben. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XIX. 87–97.
- Hernád menti*
 1970 Hernád menti táj, Hernád menti emberek. Encs
- Hoffmann Arnold*
 1896 Kassa a magyar hadtörténelemben. In: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Szerk.: Sziklay János–Borovszky Samu. Bp. 102–135. (MVV.)
- Iványi Béla*
 1926 Gönc szabadalmas mezőváros története. Karcag, (Reprint: Miskolc, 1988.)
- Joó Tibor*
 1976 A szikszói református templom. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XV. 73–89.
 1978–1979 Kastélyok és kúriák Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 17. 30–37.
 1992 Rákóczi-kastély, Felsővadász. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye képes műemlékjegyzéke V. 16–17. (Hernád völgye – Encs környéke) Miskolc
- Kalicz Nándor*
 1960a Védett telepek, erődítések problémája Észak- és Kelet-Magyarországon a bronzkor kezdetéig. In: Régészeti Dolgozatok az ELTE. Régészeti Intézetéből. 2. Bp. 33–44.

- 1960b Über die Frage der befestigten Siedlungen in Nord- und Ostungarn bis zum Beginn der Bronzezeit. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Tomus. II.* Bp. 251–260.
- 1968 Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. (*Archaeologia Hungarica* 45.) Bp.
- Kalicz, Nándor–Makkay, János*
- 1977 Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Bp.
- Kemenczei Tibor–K. Végh Katalin*
- 1964 A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959–1963. években. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. IV.* 233–242.
- Kemény Lajos*
- 1907 A Kassai Százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve. I–II. Kassa, 1904. [Könyvismertetés]. In: *Archeologiai Értesítő.* 27. 372–376.
- Kertész János–Fóris Anna–Follajtar Ernő*
- 1939 Községi adattár. In: *Abaúj-Torna vármegye. Szerk.: Csíkvári Antal. (Vármegyei Szociográfiák VII–VIII.)* Bp. 157–214.
- Kiss Lajos*
- 1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Negyedik bőv., jav. kiad. Bp.
- Kiss Gábor*
- 1984 Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp.
- S. Koós Judit*
- 1983 Felsővadász-Várdomb. In: *Régészeti Füzetek. I. Ser. 1. No. 36.* Az 1982. év régészeti kutatásai. Bp. 14.
- 1985 Felsővadász-Várdomb. In: *Régészeti Füzetek. I. Ser. 1. No. 38.* Az 1984. év régészeti kutatásai. Bp. 12.
- 1986 Jelentés a Felsővadász-Várdombon folytatott ásatásokról, 1982–1984. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei.* 24. 18–20.
- Könyöki József*
- 1905 A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Sajtó alá rendezte: Nagy Géza. Bp.
- Kristó Gyula*
- 1978 A rozgonyi csata. Bp. (Sorsdöntő történelmi napok 3.)
- 1979 A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp.
- Losits Ferenc–S. Koós Judit*
- 1984 Felsővadász-Várdomb. In: *Régészeti Füzetek. I. Ser. 1. No. 37.* Az 1983. év régészeti kutatásai. Bp. 14–15.
- Mihalik József*
- 1896 Abaúj-Torna vármegye őstörténete. In: *Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Szerk.: Sziklay János–Borovszky Samu.* Bp. 463–473. (MVV.)
- Molnár Endre (szerk.)*
- 1935 Abaúj-Torna vármegye. (Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája XVII.) Bp.
- MVV.*
- = Magyarország Vármegyéi és Városai. Bp.
- Németh Gábor*
- 1986 Szikszót ábrázoló rézkarcok a XVII. századból. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei.* 24. 59–68.
- OMM.–Mo.*
- 1891 Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. – Magyarország. II. Bp.

Pogrányi-Nagy Félix

1928 Emlékezzünk meg régi várainkról... In: *História*. 1. 7–8. sz. 51–67.

1929 Emlékezzünk meg régi várainkról... In: *História*. 2. 1–2. sz. 13–27., 7–8. sz. 51–66.

Puky Andor

1910 Felső-Vadász. In: *TKA*. 1. 254–268.

Sándorfi György

1979 A magyar várépítészet korai szakaszáról, irodalmi adatok és terepbejárások alapján. In: *Archaeologiai Értesítő*. 106. 244–252.

Sárközy Sebestyén–Nováki Gyula–Sándorfi György

1997 A történeti Abaúj-Torna megye várai (az őskortól a kuruc korig) I. In: *TKA*. Új folyam. 1. 12–102.

Simán Katalin

1980 Alsóvadász-Várdomb. In: *Régészeti Füzetek* I. Ser.1. No. 33. Az 1979. év régészeti kutatásai. Bp. 3.

Soós Elemér

1889–1928 Magyarország várai. (Anyaggyűjtés és tanulmányrészletek.) Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. I–XL. kötet. Fol.Hung. 3105.

Szabó András

1999 Az 1588-as szikszói csata és propagandája. In: *Hadtörténelmi Közlemények*. 112. 851–860.

Szendrei János

1879 Borsod megye régészeti lelőhelyeiről. In: *Archaeologiai Értesítő*. 13. 199.

1883 Borsod megye őstelepei. In: *Archaeologiai Értesítő*. (17.) Új folyam. 3. 109–137.

1888 Csoma József régiség-gyűjteménye. In: *Archaeologiai Értesítő*. (22.) Új folyam. 8. 343–352.

1896 Az Országos Régészeti és Embertani Társulat október 27.-i ülése. In: *Archaeologiai Értesítő*. (30.) Új folyam. 16. 442.

1897 Az Országos Régészeti és Embertani Társulat február 23.-i ülése. In: *Archaeologiai Értesítő*. (31.) Új folyam. 17. 184–187.

Szilágyi Ferenc

1869 Nevezetes régészeti felfedezés hazánkban a „cölöp korszak”-ból. In: *A Hon*. 7. március 1. (48. sz.) Esti kiadás

H. Takács Marianna

1970 Magyarországi udvarházak és kastélyok. (XVI–XVII. század). Bp.

TKA.

= Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. (Kassa, 1910–1918.; Új folyam. Forró, 1994–)

Tóth Péter

1990 Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok) I. 1558–1560. Miskolc

1994 Szempontok a borsodi mezővárosok középkori és kora újkori történetének vizsgálatához. In: *Város és társadalom a 16–18. században*. 113–124. Szerk.: *Bessenyei József–Fazekas Csaba*. (Studia Miskolciensia 1.) Miskolc

U. et C.

= *Urbaria et Conscriptiones*. Művészettörténeti adatok. 1–8. Bp. 1967–1990. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai IV, VI, XI, XV, 18, XIX. XX.)

Várady József

1989 Tiszáninnen református templomai. Debrecen

Vende Aladár

1896 Abaúj-Torna vármegye községek. In: Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Szerk.: *Sziklay János-Borovszky Samu*. Bp. 274–360. (MNV.)

Vincze Gábor

1878 Felső Wadásznak inventárium. 1631. ápril 15. In: *Történelmi Tár*. 1. 927–940.

VK.

1975 Vártúrák kalauza. I. Észak-magyarországi, alföldi várak és vártúra-útvonalak. 2. javított kiadás. Bp.

Wolf Mária

1989 Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. (Borsodi Kismonográfiák 30.) Miskolc

L. Wolf Mária-Simán Katalin

1982 A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1980–1982-ben. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXI. 109–124.

1983–1984 A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1983-ban. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXII–XXIII. 75–88.

1985 A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1984-ben. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXIV. 347–353.

DIE BURGEN DES HISTORISCHEN KOMITATS ABAÚJ-TORNA II. (Von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit)

Die Studie ist Bestandteil jener das gesamte Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén umfassenden topographischen Serie, in der die detaillierte Beschreibung der in den einzelnen Regionen des Komitats zu findenden Befestigungen aus der Urzeit, dem Mittelalter und der frühen Neuzeit enthalten sind.

In die Reihe dieser Regionen gehört auch das im Jahre 1950 aufgelassene historische Komitat Abaúj-Torna, mit dem wir uns jetzt zum zweiten Mal beschäftigen. Die vorliegende Zusammenstellung übernimmt es nur, die auf dem Territorium des heutigen Ungarns liegenden kaum oder überhaupt nicht bekannten sieben Burgen oder anderen Befestigungen vorzustellen, doch befasst sie sich außerdem auch mit den bereits zerstörten befestigten Anlagen dieses Gebietes.

Hier werden die Befestigungen auf diesem Gebiet, über die bereits detaillierte Beschreibungen erschienen sind, nicht behandelt. Deshalb wurden die Burgen und Befestigungen Boldogkövárja – Boldogkövár, Füzér – Vár (Burg), Füzér – Órhegy, Regéc – Vár (Burg), Kékéd – Melczer várkastély und Szögliget – Szádvár nicht dargestellt.

Alsóvadász – Burghügel: der Burghügel wird gegenwärtig von einem 4–5 m tiefen und ungefähr 50 m breiten Graben umgeben. An der westlichen und östlichen Seite des Hügel ist der Graben heute nur mehr als Terrasse zu sehen. 1979 wurde im Rahmen einer beglaubigenden und Funde rettenden Grabung eine Fläche von 5 x 5 m bis zu einer Tiefe von 3 m erschlossen, wo man bis zum unberührten Boden gelangt ist. Untereinander sind fünf Siedlungsschichten freigelegt worden, von denen die oberste aus der Kultur von Ottomány stammte, in den folgenden drei Schichten wurden als Funde aus der späten Hatvaner Kultur große und mit Lehm-schichten reparierte Häuser freigelegt. Für beide Kulturen aus der frühen Bronzezeit war dieser Typ der Befestigungen charakteristisch.

Encs-Fügöd – Burghügel: Der untere Teil des Hügels im Nordosten endet in einer sumpfigen Fläche, in südwestlicher Richtung wird er durch eine 20 – 25 m breite flache Vertiefung von dem kaum höher gelegenen Plateau getrennt, das sich vom Dorf in diese Richtung erstreckt. Auf dem Burghügel wurde noch keine Grabung durchgeführt, deshalb ist auf dem sehr bewegten Gelände die ursprüngliche Form der Befestigung kaum zu erkennen. Auf dem südwestlich vom Burghügel befindlichen Plateau sind auch gegenwärtig viele Scherben aus der Urzeit zu finden, also konnte hier neben der geschützten Burg auch eine offene Siedlung gelegen haben. Die Befestigung kann aufgrund der Funde an der Oberfläche als Siedlung der Hatvaner Kultur aus der frühen Bronzezeit bestimmt werden, doch kann angenommen werden, dass eine spätere Grabung auch das Vorhandensein von Funden der späteren Bronzezeit beweisen wird. Darüber hinaus muss eventuell auch mit der späteren Nutzung im Mittelalter gerechnet werden, denn es scheint aufgrund der Übereinstimmung des Schauplatzes auf der Hand zu liegen, dass hier der im Jahr 1294 erwähnte Turm gestanden haben konnte. Dies könnte aber nur durch Grabungen geklärt werden.

Felsővadász – Burghügel: Am südwestlichen, schon stark abfallenden Ende des gut überschaubaren Hügels war früher eine Sandgrube eröffnet worden, mit der der Rand der urzeitlichen Siedlung vernichtet wurde. Die Ausdehnung der Burg ist wegen der früher intensiven landwirtschaftlichen Nutzung heute nur mehr im groben Zügen erkennbar. An der nordöstlichen Seite wurde sie in der Richtung des Plateaus durch einen künstlich angelegten Graben geschützt. Dieser ist heute schon so aufgefüllt, dass seine relative Tiefe von der Burg aus kaum mehr 1 m beträgt. Von der Archäologin Judit S. Koós wurde in den Jahren 1982–1984 drei Jahre hindurch kontinuierlich gegraben, doch erstreckte sich dies nicht auf die Untersuchung der Befestigung; zugleich war es ihr nicht gelungen, wegen des Zustands die hier zu findenden unterschiedlichen Kulturschichten (Kultur von Bükk, kupferzeitliche Kulturen von Bodrogheresztúr und Pécel, bronzezeitliche Kulturen von Hatvan und Füzesabony) zu unterscheiden. Der Graben wurde aller Wahrscheinlichkeit in der Zeit der auch hier mit außerordentlich reichem Material vertretenen Kultur von Füzesabony aus der mittleren Bronzezeit angelegt.

Fony – Sülyedt-Bánhegy: Für diesen Fundort ist keine Angabe aus der Literatur bekannt. Der Gipfel des Berges bildet ein flaches Plateau, das fast zur Gänze von einem natürlichen Felsabbruch umgeben ist. Die Felswand ist senkrecht, ihre Höhe macht 5–8 m aus und kann nur an wenigen Stellen bestiegen werden. Die Felswand bricht an der südöstlichen Seite auf einem Abschnitt von ungefähr 35 m ab, hier erstreckt sich eine natürliche Terrasse, deshalb kann man hier die zerfallenen Überreste einer Steinschanze erkennen. Unter der Steinschanze setzt sich in südöstlicher Richtung ein steiler Hang fort, nach 40 m folgt wiederum eine Terrasse natürlichen Ursprungs, doch ohne Befestigung. Auf dem oberen und unteren Gebiet sind an der Oberfläche ebenfalls viele Scherben zu finden, die sich nicht zur Zeitbestimmung eignen. In Bezug auf das Alter der Wallburg kann aufgrund ihrer geographischen Lage am ehesten die späte Bronzezeit in Frage kommen. Im Verhältnis zu den aus dieser Zeit stammenden Befestigungen hat diese Burg eine auffallend kleine Fläche, doch hatten die natürlichen Gegebenheiten nur auf einem derartig kleinen Gebiet die Anlage einer Befestigung ermöglicht.

Hernádbüd – Burghügel: Die Wallburg wurde in einem hohen Maße durch landwirtschaftliches Pflügen zerstört, deshalb können heute nur mehr ihre Umrisse bestimmt werden. Der zentrale, runde und flache Hügel wurde an der südsüdwestlichen Seite einst von einem tiefen Graben von der Fortsetzung des Hügelrückens getrennt, auf dem sich in südwestlicher Richtung das offene Terrain fortsetzte. Die sehr zerpflügten Spuren des Grabens sind auch heute zu sehen. Unter dem zentralen Hügel verläuft auf der westlichen, nördlichen und östlichen Seite auf einem 5–6 m tieferen Niveau eine breite Terrasse im Kreis. Die Wallburg gehört in die frühe Bronzezeit (Hatvaner Kultur) und vermutlich in die mittlere Bronzezeit.

Méra – Erdburg: Der Hügel der Burg wird von drei Seiten von dem steilen Abhang bzw. von zwei Tälern umgeben. Im Westen wird er von der Fortsetzung des Plateaus von einem ursprünglich wahrscheinlich tiefen, doch heute kaum mehr wahrnehmbaren Graben getrennt. Der ganze Hügel und das mit ihm zusammenhängende Plateau ist gegenwärtig Ackerland. In Bezug auf das Alter der Wallburg kann aufgrund der an der Oberfläche gefundenen Gegenstände die Kultur von Hatvan und Füzesabony angegeben werden.

Szikszó – Befestigungsmauer der reformierten Kirche: Die im Kern der Siedlung Szikszó befindliche mittelalterliche Kirche wird in wechselnder Entfernung gegenwärtig zur Gänze von einer 0,7–0,9 m dicken Mauer aus Steinen umgeben, in der Form eines unregelmäßigen Ovals, an dem im Norden und im Süden ein Tor mit einem Korbbogen zu finden ist. Die Höhe der heutigen Mauer von der Erdoberfläche an macht ungefähr 2–2,2 m aus, an der Mauer sind beinahe in einer Linie, in der Höhe von ungefähr 1,7 m eine Reihe von 49 Schießscharten im Kreis zu sehen. Die Schießscharten sind nach außen hin enger, ihr engerer äußerer Querschnitt macht durchschnittlich 0,3–0,3 m aus. Von 1992 bis 1995 wurde die lebensgefährlich gewordene Decken- und Dachkonstruktion der Kirche umgebaut, außerdem wurde auch die komplexe archäologische und denkmalpflegerische Erschließung und Erforschung der Umgebung der Kirche vorgenommen. Von der archäologischen Forschung wurde die die Kirche umgebende frühere, nur in ihren Grundmauern gefundene Mauer mit der Errichtung der gotischen Kirche verbunden und auf das 15. Jahrhundert gesetzt, zugleich konnten auch die Überreste des den früheren Friedhof umgebenden Grabens identifiziert werden. Für eine ernstere Befestigungsarbeit gibt es in Szikszó nur aus der 1580er Jahren Angaben. In der Türkenzeit musste die Stadt mehrere türkische Angriffe erdulden, von denen der Angriff am 8. Oktober 1588 der bekannteste ist. Es ist anzunehmen, dass spätestens bis zu jener Zeit der untere Teil der Fensteröffnungen der Kirche in der Höhe von 1 m zugemauert und in diese Schießscharten angelegt wurden. Danach sind keine Angaben mehr in bezug auf die Befestigung um die Kirche zu finden, die neuzeitlichen Angaben des kirchlichen Protokolls können jedoch auch auf die heute stehende Mauer bezogen werden. So wurde im Jahre 1734 die zerfallende Steinmauer der Kirche erbaut und verputzt. All das verweist darauf, dass vorher die mittelalterliche 170 cm breite Mauer bis zur Erdgleiche abgerissen wurde und an den äußeren Rand angepasst wurde dann die auch heute stehende 70 cm breite Mauer angelegt, auch die Schießscharten gehören schon zu letzterer Mauer aus Steinen.

Unter den vernichteten Befestigungen wurde von uns der urzeitliche Fundort von Boldogkőújfalu – Kincseshegy angeführt, obzwar dort bisher kein Wall, sondern nur Terrassen bestimmt werden konnten, aufgrund seiner Lage gehörte er jedoch auf jeden Fall zu den hohen, geschützt gelegenen Anlagen, die aufgrund der Funde der späten Bronzezeit zugeordnet werden konnten. Spuren einer urzeitlichen Wallbefestigung konnten auch in Méra – Petőhegy gefunden werden. Auf dem untersuchten Gebiet gab es mehrere, seither schon spurlos verschwundene befestigte Schlössen (castelli) aus der frühen Neuzeit, so das bei Encs, für dessen Existenz zwischen 1621 und 1678 Angaben zur Verfügung stehen; das auf dem Gebiet des einstigen Felső-Fügöd, das jedoch im Jahre 1559 und 1564 erwähnt wird; sowie das in Felsőgagy, wo das Schloss zwischen 1560 und 1745 erwähnt wird. Ein Kastell stand auch in Gagybátor, über das zwischen 1567 und 1703 Angaben erhalten sind; sowie auch das in Tomor, wo jedoch nur in den Jahren 1558–1559 eine Angabe über das befestigte Schloss erhalten ist. Ein einzigartiger Fall jedoch ist das in der Gemeinde Felsővadász bestandene einstige Kastell, von dem zwischen 1556 und 1704 Angaben zeugen. Unseren Vermutungen nach stellt der frühe Kern dieses Gebäudes in einer bedeutend umgebauten Form den Bestandteil des auch gegenwärtig stehenden Schlosses dar. Angaben sind erhalten auch auf Befestigungen, die in der Umgebung von mehreren Siedlungen standen, so im Falle von Garadna, Gönc und Szikszó. Auch eine mittelalterliche Wallburg, aufgrund ihrer Bezeichnung aus Erde und Holz errichtet, ist bekannt, die in der Nähe von Novajdrány angenommene Sárvár, die in einer Urkunde zwischen 1285–1300 erwähnt wird. Bisher ist es jedoch nicht gelungen, ihre Überreste und ihre genaue Stelle zu finden.

Sebestyén Sárközi–Gyula Nováki

ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG ISPÁNI VÁRAI

WOLF MÁRIA

Mint ismeretes, a magyarországi ispánsági várak módszeres kutatása „A honfoglalás és kora Árpád-kori nemzetségek és ispánsági központok régészeti kutatása” című program keretén belül az 1960-as évek végén, '70-es évek elején indult meg. A program alapját Györffy György nagy hatású elmélete alkotta, amely szerint a Szent István-kori megyék központjai földvárak lehettek.¹ Ezek közül több már a 10. században, egy-egy előkelő nemzetségek szálláshelyeként épült föl. E várak egy részét István király kisajátította, berendezve bennük állama első központjait, az egyházi és világi életet egyaránt irányító megyeszékhelyeket. A földvárak másik része viszont az államalapítás korában, a 11. század elején, kifejezetten megyeközpontnak készült. Különös jelentőséget tulajdonított az országból kivezető fontos hadi utak mellé épített határváraknak és a hozzájuk kapcsolódó határmegyéknek. Nézete szerint ezek a várak a tatárjárás után elveszítették jelentőségüket, korszerűtlenségüket éppen a mongol invázió bizonyította be. Helyüket kővárak vették át.²

A három évtizede folyó kutatómunka néhány vonatkozásban igazolta, másokban azonban megcáfolta Györffy feltételezéseit. Az elmélet egyik sarkalatos pontját képező, sokáig axiómaként kezelt³ magyarországi 10. századi várépítészetről hosszan tartó vita bontakozott ki. Napjainkban a régészek között mindinkább elfogadottá vált a legutóbb Bóna István által energikusan hangoztatott vélemény. Eszerint a magyarországi 10. századi várépítésre semmiféle biztos történeti és régészeti adatunk nincs. Annál több adat szól azonban az államszervezéssel egy időben kialakuló várainkról, a magyar várépítészet 11. századi megszületéséről.⁴ A magyar várak 10. századi eredetével kapcsolatos kételyek nem utolsósorban az északkelet-magyarországi ispánsági székhelyek kutatása során elért eredmények miatt merültek fel.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Északkelet-Magyarország államalapítás kori székhelyeinek kutatása az országos átlagot messzemenően meghaladó mértékben megtörtént. A történeti Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, Zemplén megyék központjában egyaránt végeztek hosszabb-rövidebb ideig tartó régészeti feltárást, amelyeknek főbb eredményeit közzé is tették. Bár az igen jelentős részletkérdéseket taglaló teljes feldolgozások még váratnak magukra.⁵

¹ Előadás formában elhangzott 2001. április 21-én a Keszthelyen megrendezett *Castrum Bene* konferencián.

² Györffy Gy., 1977. 200.

³ Györffy Gy., 1977. 30–38., 92–121., 191–264., 329–331., vö. Kristó Gy., 1988. 21–44., 73–99., 147–152., 201–207.

⁴ Németh P., 1985. 111.; Nováki Gy., 1988. 145–150.; Bóna I., 1995. 46–47.; Bóna I., 1998. 63–64.

⁵ Abaújtörő: Gábor J.–Nováki Gy., 1976./1. 37–47.; Gábor J.–Nováki Gy., 1976./2. 425–434.; Gábor J.–Nováki Gy. 1980. 43–76.; Gábor J., 1980. 443–450.; Borsod: Wolf M., 1992. 393–431.; 1996./1. 242–255.; 1996./2. 209–240.; Nováki Gy., 1993. 125–145.; Gömör: Kovács B. I., 1999. 489–499.; Heves: Gömöri J., *Rég. Füzetek* Ser. I. No. 23. 1970. 83–84.; Gömöri J., 2001. 31.; Bóna 1998. 52.; Zemplén: B., Benadik 1966. 1–16.; D. Čaplovič 1985. 75–77.



1. kép. A Borsodi földvár észak felől



2. kép. Légi felvétel a Borsodi földvárról (Kulcsár Géza felvétele)



3. kép. Rácsszerkezet nyoma a borsodi földvár első építési periódusában



4. kép. Rácsszerkezet nyoma a borsodi földvár első építési periódusában

Abaújvár vára a Hernád folyó partján, a jelenlegi magyar–szlovák határ mentén, a Zempléni-hegység lábánál elterülő alacsony dombon helyezkedik el. A csaknem teljesen ép sáncok 3,9 hektáros területet ölelnek körül. Legmagasabb pontjuk a Hernád fölé 15 méterrel, a várbelső fölé 5 méterrel magasodik. A vár egyetlen bejárata K felől nyílt, itt egy mára már erősen betöltődött árok is védelmezte. A vár modern, tudományos igényű feltárása 1974–81 között zajlott. Ennek elsődleges feladata a vár építési idejének meghatározása volt, mivel erre nézve nem rendelkezünk történeti adatokkal. A kutatás eredményei nyilvánvalóvá tették, hogy a várnak nincsenek sem őskori, sem népvándorlás kori előzményei. A várfalakat jelentő föld-fa szerkezetű sáncok egy Krisztus után 3–4. századi településre épültek. A földsánc vázát faszerkezet alkotta, amelyet jórészt megmunkálatlan fatörzsekből hoztak létre. Sem a fakéreg lehántását, sem a szerkezet összecsapolásának nyomát nem lehetett megfigyelni. A gömbfákat egymást keresztezve, máglyarakás szerűen rakták össze, és az így létrejött szabálytalan, és váltakozó méretű rekeszek közeit földdel dörgölték meg. A sánc eredeti szélessége 23, magassága pedig a jelenlegi 5 méterrel szemben 9 lehetett. Feltehető, hogy a sánc tetején egy mellvéd is állhatott, bár ennek az ásatás során nem bukkantak nyomára. Feltártak azonban a föld-sánc tetején, annak középvonalába építve egy kőfalmaradványt. Ennek jelenlegi szélessége 4, magassága 0,5 méter volt. Mivel azonban egykor a sánc tetejét szántották, a kőfal eredeti méreteit a sáncátvágás helyén nem tudták megállapítani. Annyi azonban bizonyos, hogy a kőfalat nem a már lejtőssé vált külső sáncoldal síkjába, hanem annál beljebb helyezték el.

Az előkerült leletek azt bizonyítják, hogy az abaújvári várat első formájában a 11. század első felében építették. A sáncot a 12. század végén megújították. A kőfal építési idejére utaló datáló értékű lelet nem került elő, feltételezték azonban, hogy a 13. század közepe táján keletkezett. A sánc faszerkezete átmenetet képez a rács- és a rekeszszerkezet között.

Az abaújvári vár azon kevés ispánsági várunk közé tartozik, ahol a várbelsőben is folyt régészeti feltárás. Itt, a vár belsejében egy nagyméretű templom látott napvilágot, amely minden bizonnyal Abaúj megye első temploma, a megye egyházi életét irányító esperesi templom lehetett. A templom első formájában a 11. század végén épült, amelyet a 13. század közepén átalakítottak. A templom körül sok száz síros temetőrészletet tártak fel, amelyet a sírokból előkerült leletek alapján a 11–14. század között használtak. A temető sírjai több esetben egy korábbi település objektumait vágták át. E település maradványai a vár egész területén megfigyelhetők voltak. Néhányat közülük fel is tártak. A várban végzett geofizikai felmérések és a területről készült légi felvételek azonban további, kőből, téglából készült épületeket is jeleztek. Ezek feltárása egyelőre nem történt meg. A feltárt objektumok leleteinek tanúsága szerint ez a település a 11. század közepére már kialakult, és egészen a 15. század elejéig fennállt.

A borsodi földvár a Bódva folyó partján, a Cserehát déli oldalán elterülő, a Bódva mocsarai által körülvett alacsony dombon helyezkedik el (1. kép). A domb mintegy 15 méterrel magasodik a folyó szintje fölé. Erre emelték a napjainkra már erősen lepusztult sáncokat, amelyek viszonylag kis, 1,7 hektáros területet ölelnek körül. A sáncok a keleti és a nyugati oldalon maradtak meg legépebben, itt megközelítően öt méter magasan állanak (2. kép).

A vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő ásatás 1987–1999. között folyt. A sánc kutatása során megállapítottuk, hogy a várnak nincsenek őskori előzményei. A jelenleg is álló sáncokat egy 10. századi településre építették fel a 10. század végén, a 11. század elején. A várfalakat alkotó földsáncot kétféle faszerkezet erősítette.

Az első periódusban 4–8 és 6–12 cm átmérőjű, szorosan egymás mellé fektetett gömbfákból igen sűrű rácsszerkezetet hoztak létre (3–4 kép). Ezt a sánc külső oldalán két sorban levert karók támasztották meg (5. kép). A második periódusban közvetlenül erre építették fel a két sor rekeszből álló újabb szerkezetet. A 20–30 cm átmérőjű gerendákból szabályos négyszög alakú kazettákat hoztak létre, amelyeket földdel töltöttek meg (6–7. kép). A két kazettasor egymástól 4 méterre a sánc külső és belső oldalán helyezkedett el, köztük az erősen ledöngölt földben csak néhány, a szerkezet merevítését segítő kereszt irányú gerendát találtunk. A sánc szélessége 10,5 méter volt, eredeti magassága a külső oldalon 5–6 méter, a belsően ennél valamivel kevesebb lehetett (8–9 kép).

A várat három irányból a Bódva és mocsarai védték, bejárata D-ről nyílhatott.

A várbelső területén egy nagyméretű templom látott napvilágot, amelynek jó részét csak az alapozási árkát sikerült feltárnunk. Omladéai között egy Salamon király (1063–1071) által veretett denár került elő.

A vár belsejében feltárt templom minden bizonnyal a megye egyházi vezetését el látó esperesi székhely lehetett. Erre nemcsak a korszak épületeihez képest nagy méretéből, hanem a templom körüli temetkezések hiányából is következtethetünk. A plébániai feladatokat ugyanis nem ez, hanem egy másik templom látta el. Ennek maradványaira a vár sáncain kívül sikerült rábukkannunk. A várral azonos dombon, de annak sáncain kívül egy mai formájában a 18. század végén épült templom áll. A régészeti kutatás egyértelműen bebizonyította, hogy helyén a 11. század közepén már állt egy templom. E korai templom körül nagy kiterjedésű temető helyezkedik el. Sírjai közül 76-ot bontottunk ki. A legkorábbiakból néhány egyszerű ékszer, S-végű hajkarikák, valamint a 11. század első felére keltezhető líra alakú csat került elő.

Mind a sánc, mind az esperesi templom feltárása során egy ezeket megelőző település objektumai láttak napvilágot. E település további részleteit, házakat, kemencéket a vár belsejében több ponton is feltártunk. A kisméretű házak a földfelszínen álltak, agyagba rakott kőből, fából készültek. Tapasztott padlójukon kőből rakott kemence állt. Több esetben sikerült megfigyelni a tetőszerkezet lezuhant maradványait is. A település valamennyi háza leégett, omladékaik alatt egykori felszerelésük – mezőgazdasági eszközök, szerszámok, főzőedények – teljes épségben megmaradt. Igen nagy mennyiségben találtunk különböző fajtájú elszenült gabonamagvakat is. Az előkerült leletek vizsgálata azt bizonyítja, hogy a település a 10. század közepén pusztult el.



5. kép. A keleti sáncátvágás a borsodi földvárban



6. kép. Kazettás faszerkezet nyoma a borsodi földvár sáncában



7. kép. Kazettás faszerkezet nyoma a borsodi földvár sáncában

Gömör vára a mai országhatárainkon kívülre esik. A Sajó partján, egy meglehetősen nagy, 45 méter magas dombon helyezkedik el. A régebbi kutatás a legkorábbi váraink közé sorolta, és úgy vélte, hogy egy Szent István által alapított határmegye központja volt. A közelmúltban lezajlott modern ásatás azonban azt bizonyította, hogy a vár tulajdonképpen egy kis alapterületű, mindössze 0,03 hektáros motte. A hordott halmon egyetlen kiegészített szárú patkóra emlékeztető torony áll, amelynek építési idejére nincsenek pontos adataink. A torony eredetileg több szintes lehetett, az ásatás során rábukkantak a kör alakú lépcsőfeljáróra is. Belső mérete szintenként 10–15 négyzetméter között volt. A várnak korábbi részletei nincsenek, földsáncaiban nem kerültek elő az államalapítás kori várainkra jellemző faszerkezet nyomai. A vár ásatásának eredményeit vizsgálva felvetődött az a vélemény is, hogy maga a megye sem Szent István-kori, hanem ennél jóval később, a 12. században szervezték önálló területi egységgé. Tájegységei korábban Borsod, illetve Hont megyéhez tartozhattak. Erre utal a megye egyházi szervezete is. Gömör megye határai azonban ennél később, lényegében csak a tatárjárás után szilárdultak meg.⁶



8. kép. A borsodi földvár sáncának mérete a keleti sáncátvágás helyén

Más a helyzet Heves megye feltételezett központjával, Heves várral. Maga a vár többszöri, alapos kutatás nyomán sem került elő.⁷ Ezen egyáltalán nem csodálkozhatunk, hiszen történeti adataink egyértelműen azt bizonyítják, hogy Heves megye az Árpád-korban nem létezett, területe Abaúj vármegyéhez tartozott. A megye önállósodása a 13. század közepén kezdődött. Erre vonatkozó első írásos adatunk 1248-ból való.⁸ A folyamat azonban csaknem egy évszázadig tartott.⁹ Eddigi ismereteink szerint a 13–14. században nem épültek a korai megyeszékhelyekhez hasonló várak. Ennek feltételezése különösen akkor válik érthetatlenné, ha meggondoljuk, hogy ispáni váraink elavulását a tatárjárás idejére, tehát korábbra feltételezik, mint amely korból az első Heves megyére

⁶ Kovács B. I., 1999. 489.; A vár ásatását megelőzően, már 1988-ban erre az álláspontra jutott Kristó Gy.: „... roppant valószínű, hogy Gömörvár nem volt határvár, s így Gömör sem lehetett határmegye. Mivel a későbbi Liptóig Hont megye ért fel, a későbbi Szepességig pedig Borsod megye, egyszerűen nincs határ menti térség, ahová Gömör határmegye kiterjeszkeszhetett volna.” Kristó Gy., 1988. 390.

⁷ Bóna I., 1998. 52.; Gömöri J., 2001. 53.

⁸ Györffy Gy., 1987. III. 49.

⁹ Györffy Gy., 1963. I. 48.



9. kép. A borsodi földvár sáncának mérete a nyugati sáncátvágás helyén



10. kép. Kazettás fa szerkezet nyoma a borsodi földvár sáncának nyugati oldalán

vonatkozó adatunk származik. Magára a várra utaló konkrét okleveles adatunk nincs.¹⁰

Nagyon valószínű tehát, hogy Heves vár soha sem létezett, így régészeti kutatásának többszöri szorgalmazását erőltettnek tartjuk.¹¹ Feltehető, hogy magának a megyének mintegy évszázadig élő Hevesújvár elnevezése analógiás alapon keletkezett Abaúj vármegye nevéből. Ez egyben a terület eredeti hovatartozását is jelöli.

Északkelet-Magyarország legépebben megmaradt és legimpozánsabb vára, a zempléni vár mai országhatárainkon kívülre esik. A Bodrog folyó partján helyezkedik el, sáncait egy korábbi kelta oppidumra építették rá. 3,6 hektáros belterületével a nagy alapterületű váraink közé tartozik. Az államalapítás kori sánc szélessége 11 méter körül volt, amelyet egy további sáncépítési periódusban megmagasítottak és megszélesítettek. A sánc jelenleg 10 méterrel magasodik a várbelső szintje fölé. A vár belsejében idáig csak kelta objektumok láttak napvilágot. Ennek ellenére feltehető, hogy a ma is ott álló két templom valamelyikének előzménye egy esperesi templom lehetett.

Az ispáni várak kutatása mellett további két várban folyt régészeti feltárás. Ezeket sáncszerkezetük és építési idejük alapján a kutatás az előbbiekhöz kapcsolta, ámbar jelenlegi ismereteink szerint sem (Gyöngyös)pata,¹² sem a sályi Örsür¹³ vára nem töltött be megyeszékhely funkciót.

A viszonylagos adatbőség ellenére az északkelet-magyarországi ispáni várak kutatása során is számos megválaszolatlan vagy vitás kérdés maradt. Ezek közül csak néhányat szeretnék kiemelni. Túlzóan optimistának bizonyult az a kijelentés, amely szerint az említett kutatások révén elsősorban a várak sáncainak építési technikáját illetően nyertünk megbízható adatokat.¹⁴ Kétségtől világossá vált, hogy e várak azonos módon épültek, a földsáncokban minden esetben faszervezetet is leltek. A szerkezettel kapcsos-



11. kép. Sűrű rácsszerkezet maradványa a borsodi földvár első építési periódusában

¹⁰ Bóna I., 1998. 52. Bóna egy 1264-ből való adatot tekint Heves vár első okleveles említésének. Ez az adat azonban hevesi várjobbágyokra vonatkozik, akik az Abaúj megyében fekvő (Tarna)örs szomszédai. Vö. Györffy Gy., 1963. I. 48. ; 1987. III. 101. Valószínű, hogy megyeként, és nem várként értelmezhető Heves felbukkanása egy 1271-es adatban is. Vö. Györffy Gy., 1987. III. 97.

¹¹ Annak ellenére, hogy az 1970-ben végzett régészeti kutatás során semmiféle, a hevesi vár nyomára utaló leletet, objektumot nem találtak, 1988-ban „Bóna István intenciójára” ismét kutatni kezdték a területet. Vö. Fodor 1991. 75–76. Az ispáni vár azonban ekkor sem került elő.

¹² Kovács B., 1974. 235–243.

¹³ Gádor J., 1985. 115–129.

¹⁴ Németh P., 1985. 107.

latos megállapítások, hogy tudniillik vannak kazettás és rácsszerkezetű várak, ma általánosan elfogadottak. Rácsszerkezetet Gyöngyöspatán találtak, illetve Borsodon az első építési periódusban figyeltünk meg (11. kép). Éppen ez a megfigyelés teszi kétségesse számomra a rácsszerkezetű váraknak, mint önálló típusnak interpretálását. Borsodon mindkét nagy sáncátvágásban megtaláltuk ennek a szerkezetnek a nyomait. Mind a keleti, mind a nyugati sáncátvágás azonban azon a helyen történt, ahol a sánc metsz egy, az egész várat átszelő, mintegy 20 méter széles, 3–3,5 méter mély, kelet–nyugati irányú árkot. Ez éppen a sáncátvágások helyén fut ki a domb pereméig. Magam még további három helyen belevágtam a sáncba, ott, ahol ez nem érintkezik a várat átszelő árokkal. Ezek a pontokon a rácsszerkezetnek nem találtam nyomát (10. kép). Feltételezhető, hogy az árok kifutási pontjánál a sáncszerkezet az árok rézsűje mentén megcsúszott volna, így valamiféle alapozás vált szükségessé. Úgy vélem tehát, hogy a rácsszerkezet Borsodon a kazettás sánc alapozása lehetett. Erre utal a rácsszerkezetnél talált gallyak mérete is. Ezek átmérője ugyanis (4–8, 6–12 cm) jóval kisebb a kazettákban felhasznált, 20–30 cm átmérőjű gerendáknál. De erre utal maga a rácsszerkezet is, az olló alakban sűrűn egymás mellé helyezett gallyak sora (12. kép). A két sáncépítési periódus között időbeli eltérést nem tudtunk felfedezni,¹⁵ ez ismét az alapozásként való felhasználás gondolatát erősíti.

A gyöngyöspatai várban lelt faszerkezet nem teljes analógiája a borsodinak. Itt jóval nagyobb átmérőjű gerendákat figyeltek meg, nem rácsszerűen, hanem egy vonalba fektetve. Mégis figyelemre méltó, hogy itt is a sánc alján, egy árok belső oldalához csatlakozva került elő ez a szerkezet.¹⁶ Eddigi ismereteink szerint a gyöngyöspataival leginkább a zalavári, az újabb kutatások tükrében 9. századra keltezett sánc mutat rokonságot.¹⁷ Megfontolandó tehát, hogy akár a szerkezetét, akár a keletkezési idejét tekintve a gyöngyöspatai várat kapcsolatba hozhatjuk-e államalapítás kori megyeszékhelyeinkkel. Mindezek alapján úgy vélem, önálló, rácsszerkezetű vártípusról nem beszélhetünk. Elképzeltető azonban, hogy néhány szükséges esetben ilyen farácscsal alapozták meg a kazettás szerkezetet.¹⁸

A szerkezettel kapcsolatos további megfigyelésem is. A sáncátvágások többnyire a sánc irányára merőlegesen húzott kisebb-nagyobb kutatóárkokkal, szelvényekkel történtek. Előfordult, hogy nem volt lehetőség a sánc teljes keresztmetszetének elkészítésére, az átvágás a sánc belső felére korlátozódott (Abaújvár, Hont). Ezek a helyeken többnyire nem lehetett megfigyelni sem azt, hogy a kazetták alkotórészei hogyan kapcsolódnak egymáshoz, sem pedig azt, hogy a sánc irányában egymás mellé helyezett kazetták összeköttetésben állnak-e. Általános érvényűnek tekintett volt az a megállapítás, hogy a kazetták megmunkálatlan gömbfákból, máglyarakásszerűen épültek föl.

¹⁵ Wolf M., 1992. 437–442.

¹⁶ Kovács B., 1975. 236.

¹⁷ Ritoók Á., „Árpád-kori erősítések Zalavár-Várszigeten” című 2001. április 20-án, a keszthelyi Castrum Bene konferencián elhangzott előadása. Elgondolkodtató, hogy mind Fehér G., aki az első sáncrészleteket feltárta, mind Ritoók Á., aki az eddigi rajzokat, leírásokat elemezte, egyértelműen alapozásnak tekinti a sűrűn egymás mellé fektetett gerendákból álló „rácsszerkezetet”.

¹⁸ A rácsszerkezetű várak közé sorolja Bóna I. Alpár várát is. Vö. Bóna I., 1998. 47. Az alpári vár faszerkezetének azonban oly kevés nyoma maradt ránk, hogy ebből önálló vártípust meghatározni szinte lehetetlen. Vö. Bóna I.–Nováki Gy., 1982. 99. skk. Nem tett erre kísérletet maga Nováki Gy. sem, aki nemcsak az alpári, de a borsodi sáncot is feltárta. E csoportba helyezi továbbá Bóna I. a Bácsa-Szent Vid-dombi földvár sáncát is, megemlítve, hogy Nováki Gy. a vár korai, 10–11. századi keltezését erőlteti. Erről azonban szó sincs. Nováki éppen azt hangoztatta, hogy noha a bácsai sánchoz ma Magyarországon leginkább a gyöngyöspatai hasonlít, az időbeli eltérés miatt nem valószínű, hogy egy csoportba sorolhatnánk őket. A bácsai vár építési idejét ugyanis a 11. század utánra helyezi. Vö. Nováki Gy., 1976. 124.



12. kép. Olló alakban egymás mellé helyezett vékony gallyakból kialakított rácsszerkezet



13. kép. Megmunkált gerendamaradványok a borsodi földvár sáncában



14. kép. Bárdolt és összezsapolt faszerkezet maradványa a borsodi földvár sáncában

Ennek azonban ellentmondanak a borsodi megfigyelések. Itt ugyanis szögletesre bárdolt gerendákat találtunk, amelyek egymással kötésben, összezsapolva helyezkedtek el (13–16. kép). Csapolás és megmunkálás nyomát azonban nemcsak itt, hanem Sályban,¹⁹ Gyöngyöspatán,²⁰ Mosonban és Sopronban,²¹ Honton²² is megfigyelték. Hasonlóképpen összedolgozva, csapolva, összekötve, facsappal összefogva kellett, hogy elhelyezkedjenek a sáncirányban egymást követő kazetták is. Ezt kívánja a szerkezet stabilitása, amelyre feltétlenül törekedniük kellett. Ellenkező esetben maga a konstrukció értelmét veszítette volna, a sáncba épített földtömeg ha egyéb nyomás nem is érte, a saját súlyánál fogva lassan szétnyomta volna a faszerkezetet. Egy ilyen irányú folyamat, és ennek javítása jól megfigyelhető volt a borsodi sáncátvágás során, a sánc nyugati oldalán (17. kép).

A sáncba beépített fa és földtömeg arányának vizsgálata átvezet bennünket a következő, igen sokat vitatott kérdéshez, a vörössáncok kialakulásának problematikájához. Óriási vitát kavart ugyanis ezen sáncátvágások egyik fontos megfigyelése,

amely szerint a sáncok részben vörösre égtek ki. E tény már a 19. századi szórványos ásatások és terepbejárások is rögzítették. Az úgynevezett vörössánc-vita résztvevői a sáncok mesterséges vagy véletlenszerű kiégetése, kiégése mellett foglaltak állást, mindkét részből bevonva mérnökök és természettudósok számításait, vélekedését is.²³ A témával foglalkozó legutóbbi munkájában Bóna István²⁴ nemes egyszerűséggel a földvárkutatás mellékvágányának nevezte ezt a vitát. Az a szenvedély azonban, ahogyan erről szól azt bizonyítja, hogy a vörössánc-vita ma sem zárult le mindenki számára megnyugtató módon. Nem is zárulhatott le, hiszen ez a korabeli várépítési technika egyik nagyon fontos kérdése. Nem az a kérdés, hogy mesterséges, vagy természetes úton égett-e ki a sánc, hanem az, hogy mi módon tudták begyűjtani ezt a roppant föld- és fatömeget. A kutatók egy része azt feltételezi, hogy a faszerkezet teljes egészében földdel fedett volt.²⁵ Ebben az esetben azonban egyszerűen nincs mód arra, hogy fel tudják gyűjtani, vagy ki tudják égetni. Ekkor ugyanis nincs, ami meggyulladjon, nincs, ahol begyulladjon

¹⁹ Gádor J., 1985. 116.

²⁰ Kovács B., 1974. 236.

²¹ Tomka P., 1987. 153.

²² Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979. 34.

²³ Lásd az úgynevezett vörössánc-vitát a Soproni Szemle 1987-es számaiban. pl. Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1987. 38–48., Kovács B., 1987. 156–161., Tomka P., 1987. 147–155., vonatkozó irodalommal.

²⁴ Bóna I., 1995. 15–16.

²⁵ Gömöri J.–Márton P.–Hertelendi E.–Benkő L., 1994. 50.



15. kép. A faszerkezet összecsapolásának nyoma a borsodi földvár sáncában



16. kép. A faszerkezet összecsapolásának nyoma a borsodi földvár sáncában



17. kép. Kidülő faszerkezet nyoma a borsodi földvár nyugati sáncátvágásának helyén

a sánc. Gondoljunk csak a szénégető bok-sákra! A boksát magát fából építik és csak egy igen vékony tapasztásréteggel vonják be, így a fa ég, a földréteg pedig csak lefojtja az égést. Szó sem lehet tehát olyan föld-fa arányról, mint amelyeket e várak sáncaiban feltételeztek. Ha a sáncok külső oldala is földdel fedett lett volna, nehezen képzelhető el olyan meredek részsíkialakítás is, amely idővel ne vált volna lóval vagy gyalogszerrel megmászhatóvá, vagyis védhetetlenné. Manapság már a legtekintélyesebb sáncoknál is ezt figyelhetjük meg.

A sáncok csak úgy éghettek ki, ha a faszerkezet jelentős része szabadon állt, vagy legalábbis nem fedte vastag földtakaró. Mivel azonban így ezek a gerendavárak igen gyúlékonyak lettek volna, kellett, hogy valami védelmezze őket. Erre pedig legalkalmasabb egy tapasztásréteg lehetett, amelyet sok esetben a boronaházaknál is alkalmaztak. A tapasztást azonban időről-időre meg kellett újítani, mert ha kiszáradt és elkezdett leperegni, a gerendavár ismét csak nagyon sebezhetővé vált. A faszerkezet tapasztásának maradványait figyelték

meg a gyöngyöspatai,²⁶ a sályi²⁷ és a soproni sáncokban is.²⁸

Az ispáni várakat tehát nem faszerkezettel erősített földsáncokként, hanem megfordítva, bizonyos szintig földdel föltöltött favárakként képzelhetjük el. E favárakat megmunkált és egymáshoz erősített kazettákból alakították ki, amelyeket földdel töltöttek fel. A várak külső oldala tapasztott lehetett, a tapasztás azonban nem fedhette a teljes faszerkezetet, hiszen több várban ez meg tudott gyulladni. Hogy a tűz „természetes” úton, azaz ostrom vagy véletlen égés következtében, és nem mesterséges kiégetés során keletkezett, azt ugyancsak ásatás igazolta. Jól megfigyelhető volt ugyanis például a sályi vár esetében, hogy a tűz a külső oldalról terjedt, és csak bizonyos mélységig égette át a sáncot, míg a belső oldal érintetlen maradt.²⁹

Szerénytelenség nélkül állíthatom, hogy az ispáni várak közül idáig a borsodiban sikerült legtisztábban megfigyelni e szerkezeti sajátosságokat. Ennek köszönhető az a világos sáncrekonstrukció, amelyet Nováki Gyula publikált³⁰ (18–19. kép), és amely a

²⁶ Kovács B., 1974. 236.

²⁷ Gádor J., 1985. 117.

²⁸ Gádor J., 1985. 117. 5. jegyzet

²⁹ Gádor J., 1987. 249. Véleményem szerint ez a megfigyelés éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, mint aminek igazolására a szerző felhozta. A nem egységes sánckiegyezés ugyanis csak véletlenszerűen mehetett végbe. Ha tervszerűen égették volna ki, mi akadálya lett volna, hogy kívül-belül felgyújtsák a sáncot?

³⁰ Nováki Gy., 1993. 9., 10. ábra.

fenti gondolatokat ébresztette bennem. Sajnálatos, hogy Bóna István nem értette meg ezt a rekonstrukciót és így hevesen hangoztatott véleményével nyitott kapukat döngetett.³¹

Még két további, nem annyira régészeti, mint inkább történeti kérdésről szeretnék szólni. Györffy Gy. véleménye szerint az ispáni várak közül több egy-egy nemzetségfő központjaként már a 10. században felépült. A borsodi földvár ásatása során azonban kitűnt, hogy bár a 10. században lakott volt a terület, ez nem vár, hanem nyíltszíni település volt. Kétségtelen tehát, hogy a 11. században épült ispáni várnak ezen a helyen egy 10. századi előkelő központja volt az előzménye. A két központ azonban csak helyileg azonos, közöttük nem találtunk összefüggést. Hasonló helyzetet nemcsak itt, hanem számos más várban, például Győrben, Sopronban,³² Kolozsváron,³³ Biharban, Szabolcsban³⁴ is megfigyeltek. Az sem kizárt, hogy Abaújváron a 11. század elején már fennállt településnek 10. századi részlete is volt. Tartozunk tehát annyival Györffy Gy. emlékének, hogy megállapítsuk: bizonyos szempontból igaza volt, az ispáni várak közül többnek egy-egy 10. századi központ volt az előzménye, még ha ezek nem is várként épültek fel.

A másik, ugyancsak Györffy elméletére visszavezethető kérdéskör az ispáni várak elavulásának ideje. Bár az elmúlt harminc évben sok bírálat érte Györffy teóriáját, abban mindenki egyetértett, hogy az ispáni várak a tatárjáráskor elveszítették jelentőségüket, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Legutóbb Bóna István azt a nézetét fejtette ki, hogy csak azok a várak éltek túl a mongol inváziót, amelyeknek sáncát kőfallal erősítették és magasították meg.³⁵ Szerinte nem kétséges, hogy Abaújvár vára is ennek következtében tudott ellenállni a tatárok ostromának.³⁶ Csakhogy semmiféle konkrét adatunk nincs, amely azt bizonyítja, hogy a tatárok valóban megostromolták Abaújvárat. A vár neve abban az 1242. február 2-án kelt levélben szerepel, amelyet a magyar előkelők a pápához intéztek.³⁷ Ebben felsorolják azokat a magyarországi várakat, amelyek a tatárokkal szembeni ellentámadásnak kiindulópontjai lehetnek. A Dunán innen mindössze 7 várat említenek név szerint, ezek között szerepel Abaújvár is. A levélből tehát valóban az tűnik ki, hogy Abaújvár ebben az időben Északkelet-Magyarország legerősebb vára volt, nem bizonyos azonban, hogy valóban meg is ostromolták. Ráadásul a sánc tetején álló kőfal építési idejére semmiféle datáló értékű lelet nem került elő.³⁸ Éppen Györffy elméletére alapozva csak feltételezték, hogy a 13. század közepén keletkezhetett. A kőfal keletkezési idejével kapcsolatban azonban elképzelhető egy 14. század végi, 15. század elejei időpont. Abaújvárat ugyanis 1394-ben szerezte meg a Perényi család,³⁹ amely 1399-ben várépítési engedélyt nyer ezen a helyen.⁴⁰ Az engedélyt a király 1405-ben megismételte.⁴¹ Könnyen lehetséges, hogy ekkor keletkezett a kőfal. Nem bizonyos tehát, hogy az ispáni várak korszerűsége a sáncokra emelt kőfalaktól függött.

³¹ Bóna I., 1998. 23–24.

³² Tomka P., 1987. 153.

³³ Benkő E., 1994. 363–364.

³⁴ Bóna I. véleménye szerint csak e két utóbbi várban utalnak a leletek a 10. századi előzményekre. Vö. Bóna I., 1998. 42. Ide sorolja még a sályi „Őrsür komplexumot” is, noha ezt nem tekinthetjük ispáni várnak.

³⁵ Bóna I., 1998. 39., 42.

³⁶ Bóna I., 1998. 39.

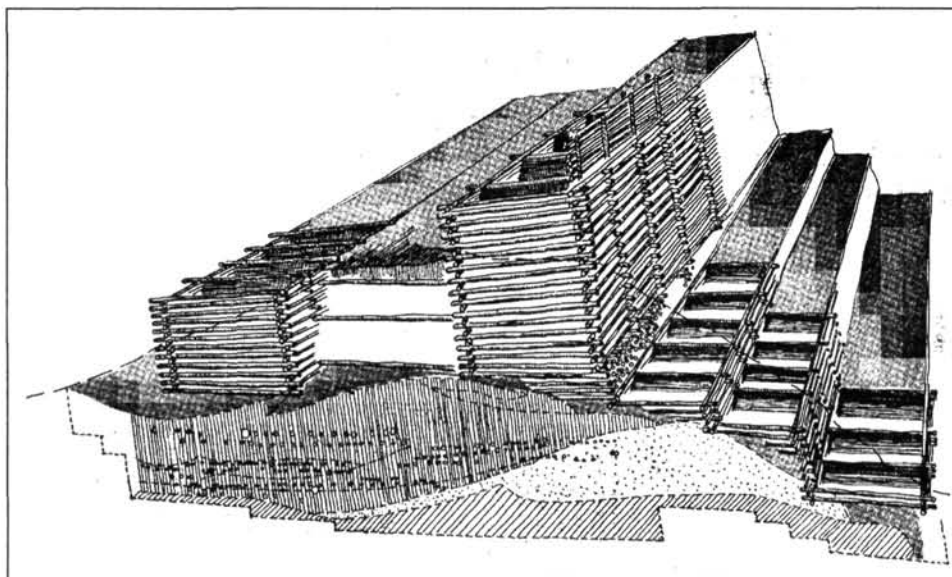
³⁷ Tatárjárás emlékezete. Szerk.: Katona T., Bp. 1981. 311–313.

³⁸ Gádor J. – Nováki Gy., 1980. 74.

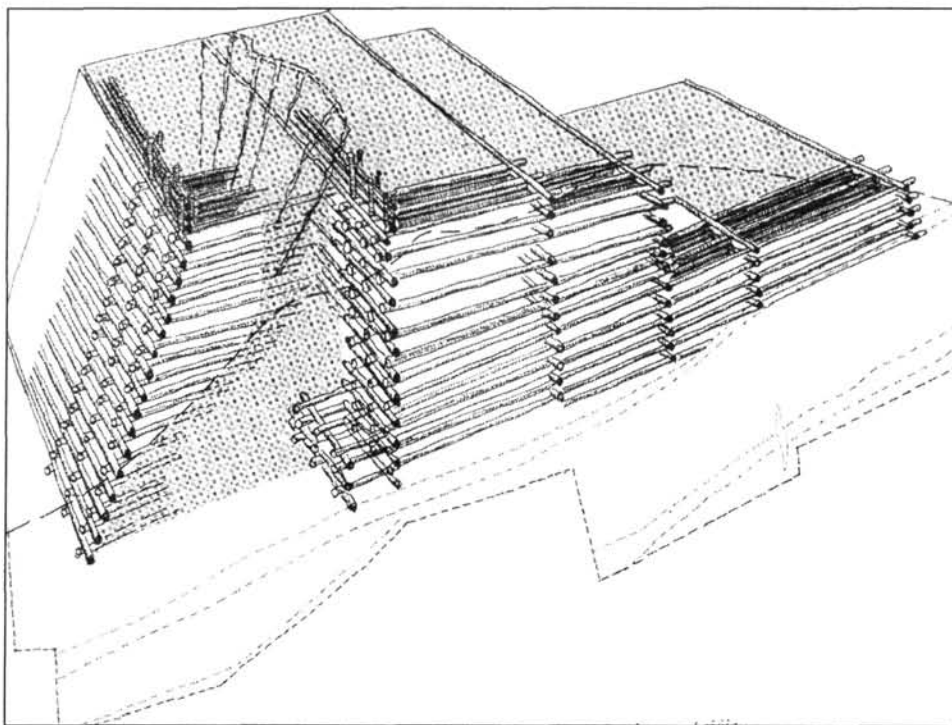
³⁹ Anjou-kori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andagavensis. Szerk.: Nagy I. – Tasnádi Nagy Gy., I–VII. Bp. 1878–1920. I. 3403

⁴⁰ Zsigmondkori oklevéltár. Összeállította: Mályus E., Bp. 1951–58. I. 6111.

⁴¹ Csánki D., : Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. I. 197.



18. kép. A borsodi földvár kazettás faszerkezetű keleti sáncának rekonstrukciója
(Nováki Gy. nyomán)



19. kép. A borsodi földvár kazettás faszerkezetű nyugati sáncának rekonstrukciója
(Nováki Gy. nyomán)

Borsod és Abaújvár esetében az sem igazolódott be, hogy várként a 13. század közepén megszűntek létezni.⁴² Borsodot 1261-ben, de még 1282-ben is saját várként említi a király.⁴³ Nem kétséges tehát, hogy ekkor még várként működött. Abaújvár még a 14. század közepén is megtartotta eredeti szerepét, 1318-ban ugyanis még várjobbágyát,⁴⁴ 1353-ban pedig várnagyát említik forrásaink.⁴⁵ Véleményem szerint tehát az ispáni várak nem annyira hadászati korszerűtlenségük, mint inkább a 13. század második felének nagyarányú társadalmi-gazdasági változásainak, a királyi várbirtokok eladományozásának következtében veszítették el jelentőségüket. Egy-egy vár „földvarrá” válása⁴⁶ tehát feltehetően a magánkézre kerülésével lehet összefüggésben. Ezt látszik igazolni a két északkelet-magyarországi ispáni vár története is. Borsod 1334-ben magánkézen tűnik fel, ekkor várát már csak mint „Feldwar-nak nevezett árkot” említik.⁴⁷ Abaújvár 1355-ben utolsó ispánja, Drugeth Fülöp családjának birtokaként jelenik meg a forrásokban.⁴⁸ Ettől kezdve nem említik többé a várat.

IRODALOM

Benadik B.

- 1966 Die Besiedlung von Zemplin an der Werde der Zeitrechnung in: VII. Congres International des Sciences Préhistoriques Tchecoslovaquie 1966.

Benkő E.

- 1994 Kolozsvár. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: *Kristó Gy.* Szerk.: *Engel P.–Makk F.* Bp.

Bóna I.

- 1995 Az Árpádok korai várairól. Debrecen
1998 Az Árpádok korai várai. Debrecen

Bóna I.–Nováki Gy.

- 1982 Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. *Cumania* 7. 17–107.

Čaplovič D.

- 1984 Výskum z Zemplíne. AVANS 1983. Nitra 1984. 62–64.
1985 Výsledky výskumu hradiska v Zemplíne. AVANS 1984. Nitra 1985. 75–77.

Gábor J.

- 1980 Ausgrabungen in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. *ActaArchHung.* 32. 443–450.
1985 A Sály-latori nemzetségfői központ kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű kutatásai. Szerk.: *Fodor I.–Selmeczi L.* 115–129.

⁴² Borsodról egyenesen azt feltételezi *Bóna I.*, hogy a tatárok elpusztították. Vö. *Bóna* 1998. 42. Erre nézve azonban sem régészeti, sem történeti adatunk nincs.

⁴³ *Györffy Gy.*, 1963. I. 761–762.

⁴⁴ Anjou-kori Okmánytár I. 463.

⁴⁵ Anjou-kori Okmánytár VI. 25.

⁴⁶ *Bóna I.*, 1998. 22–23.

⁴⁷ *Györffy Gy.*, 1963. I. 762–763.

⁴⁸ Anjou-kori Okmánytár VI. 336–342.

- 1987 Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján. In: Soproni Szemle 41. 246–249.
- Gádor J.–Nováki Gy.*
 1976/1. Ásatás az abaújházi földvárban. HOMÉvk. 15. 37–47.
 1976/2. Ausgrabung in der Erdburg von Abaújház. ActaArchHung. 28. 425–434.
 Az abaújházi földvár sánca. HOMÉvk. 19. 43–76.
- Gömöri J.*
 2001 Adatok a hevesi vár kérdéséhez. In: Tanulmányok Hevesről 31–56. Heves
- Gömöri J.–Márton P.–Hertelendi E.–Benkő L.*
 1994 Sopron és Darufalva (Drassburg) égett sáncainak kormeghatározása fizikai módszerekkel. Arrabona 31–33. 49–77.
- Györffy Gy.*
 1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.
 1977 István király és műve. Bp.
 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II–III.
- Gömöri J.*
 1970 Heves-Fácános Rég. Füz. Ser. I. No. 23. Bp. 83–84.
- Fodor L.*
 1991 Heves ispáni vár kutatása. Rég. Füz. Ser. I. No. 42. 75–76.
- Kovács B.*
 1974 A gyöngyöspatai vár ásatásai. Arch. Ért. 101. 235–243.
- Kovács B. I.*
 1999 Gondolatok Gömör vármegye kialakulásáról. HOMÉvk. XXXVII. 489–499.
- Kristó Gy.*
 1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon Bp.
- Németh P.*
 1985 Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai. In.: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszakos feladatai. Szerk.: Fodor I.–Selmeczi L. Bp. 105–115.
- Nováki Gy.*
 1976 Árpád-kori sáncvár a bácsai Szent Vid-dombon. Győr-Sopron megye. Arch. Ért. 103. 116–125.
 1988. Váregészet Magyarországon a X–XI. században. In: Szent István és kora Bp. 145–151.
 1993 A borsodi földvár sánca. HOMÉvk. XXX–XXXI. 125–145.
- Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs.*
 1979 A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. Fontes Arch. Hung. Hont: 29–42. Bp.
- Tomka P.*
 1987 Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni kora középkori sáncvárak történetéhez. In: Soproni Szemle 2. 147–155.
- Wolf M.*
 1992 Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról. (1987–1990.) A nyíregyházi Jósza A. Múzeum Évkönyve 30–32. 1987–1989. 393–431.
 1996/1. A borsodi földvár. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. Wolf M.–Révész L. Miskolc 242–255.
 1996/2. Die Gespanschaftsburg von Borsod (Grabungen 1987–1990.) ActaArchHung. 48. 209–240.

Wie bekannt ist, begann die methodische Erforschung der Burgen der Gespanschaften in Ungarn Ende der 60er und Anfang der 70er Jahre im Rahmen des groß angelegten Programms „Die archäologische Erforschung der Zentren der Gespanschaften und Stammesführer aus der Zeit der Landnahme und der frühen Arpadenzeit“. Dem Programm lag die nachhaltige Theorie von György Györffy zugrunde, nach der die Zentren der Komitate unter Stephan I. dem Heiligen Erdburgen gewesen sein dürften. Seiner Ansicht nach wurden mehrere davon schon im 10. Jahrhundert erbaut und dienten zur Unterkunft einiger vornehmen Stammesführer, andere ließ Stephan I. im Laufe der Staatsgründung errichten. Nach dem Tatarensturm jedoch verloren alle Burgen der Gespane ihre Bedeutung.

Die Annahmen von György Györffy wurden durch die seit drei Jahrzehnten laufende archäologische Forschungsarbeit in mancher Hinsicht bestätigt und in anderer widerlegt. Über die Architektur von Burgen im 10. Jahrhundert, den grundlegenden Punkt der These, der lange als Axiom betrachtet worden war, wurde langwierig diskutiert. Heutzutage wird die zuletzt von István Bóna energisch verkündete Meinung von immer mehr Archäologen akzeptiert. Laut dieser Meinung liegen keinerlei verlässlichen historischen und archäologischen Belege für die Architektur von Burgen im 10. Jahrhundert vor, aber um so mehr Angaben beziehen sich auf Burgen, die zur Zeit der Staatsgründung erbaut wurden und auf die Geburt der Burgenarchitektur im 11. Jahrhundert.

Ohne zu übertreiben kann behauptet werden, daß die Erforschung der Sitze in Nordostungarn aus der Zeit der Staatsgründung in einem weit über den landesweiten Durchschnitt gehenden Maß erfolgt ist. In den Zentren der historischen Komitate Abaúj, Borsod, Gömör, Heves, und Zemplén wurden gleichermaßen archäologische Freilegungen unternommen, deren bedeutende Ergebnisse veröffentlicht wurden.

Trotz der relativen Fülle der Daten blieben auch im Laufe der Erforschung der Burgen der Gespane in Nordostungarn zahlreiche unbeantwortete und umstrittene Fragen. Eine von diesen war die Frage der Holzkonstruktion, die die Erdwälle festigen sollte. Nach einer allgemein anerkannten Ansicht dürfte dies entweder eine Kassetten- oder Fachkonstruktion gewesen sein. In einem Großteil unserer Burgen aus der Zeit der Staatsgründung wurden kassettenförmige Holzreste gefunden. Fachwerke wurden aus der ersten Bauperiode der Erdburg von Borsod sowie in der Erdburg von Gyöngyöspata entdeckt. Die in der Burg von Borsod aufgefundenen Fachwerke können jedoch als Fundament für die darauf gebauten Kassettenkonstruktionen betrachtet werden und der Erdwall in Gyöngyöspata weist Parallelen zu dem im 9. Jahrhundert entstandenen Erdwall in Zalavár auf. Dadurch erschien es zweifelhaft, dass die Burgen mit Fachkonstruktion unter den Burgen, die zu der Zeit der Staatsgründung erbaut wurden, eine selbständige Gruppe bilden.

Die weiteren Beobachtungen beziehen sich auch auf die Konstruktion. Früheren Annahmen zufolge wurden die den Kern der Erdwälle bildenden Kassetten scheiterhaufenmäßig aus Rundholz errichtet. Dem widersprechen die bei der Freilegung des Erdwalls von Borsod gewonnenen Erkenntnisse. Da wurden die Kassetten nämlich aus verzapften, rechteckig behauenen Balken gemacht. Die Spuren ähnlicher Bearbeitung wurden auch in den Erdwällen in Ödenburg, Wieselburg, Sály sowie in Gyöngyöspata beobachtet. Die Stabilität der Konstruktion dürfte eines der Hauptziele der Erbauer gewesen sein, was unbedingt erforderte, dass nicht nur die senkrecht aufeinander gelegten, sondern auch die in der Richtung der Schanze nebeneinander befindlichen Kassetten aneinander befestigt werden. Im entgegengesetzten Fall hätte die gestampfte Erde die Holzkonstruktion auseinandergeschoben, die dadurch für Verteidigungszwecke ungeeignet gewesen wäre.

Nach den neuen Beobachtungen ist auch die Proportionalität von Erde und Holz anders, als früher vermutet wurde. Unserer heutigen Ansicht nach waren die Burgen der Gespane keine mit Holzkonstruktionen gefestigten Erdwälle, sondern umgekehrt, sie dürften eher bis zu einer gewissen Höhe mit Erde aufgeschüttete Holzburgen gewesen sein. Diese Holzburgen wurden mit Hilfe von bearbeiteten und aneinander befestigten Kassetten errichtet, die mit Erde aufgefüllt

wurden. Diese Konstruktion war bisher am deutlichsten beim Durchschneiden des Erdwalls der Erdburg von Borsod zu beobachten. Die Außenseite der Balkenburgen dürfte mit Putz beworfen sein, was die äußerst entflammbarsten Burgmauern vor zufällig oder bei Bestürmung auftretenden Bränden schützte. Anwurfreste von Burgmauern wurden beispielsweise bei den Freilegungen in Sály, Ödenburg sowie in Gyöngyöspata gefunden. Es ist jedoch wahrscheinlich, daß der Anwurf nicht die ganze Holzkonstruktion bedeckte, da sich diese in mehreren Burgen entflammen konnte. Auf diese Weise mag die rotgebrannte Tonschicht entstanden sein, „die rote Schanze“, über deren Entstehung unter den Forschern lange diskutiert wurde. Daß das Feuer auf „natürliche“ Weise, d.h. infolge von zufällig oder bei Bestürmung auftretenden Bränden und nicht beim künstlichen Brennen entstanden ist, wurde auch von Freilegungen belegt. Im Falle der Burg von Sály war nämlich sehr deutlich zu beobachten, daß sich das Feuer von der Außenseite verbreitete und die Schanze nur bis zu einer gewissen Tiefe durchbrannte, während die innere Seite unversehrt blieb.

Zwei weitere Bemerkungen von uns beziehen sich nicht so sehr auf eine archäologische, sondern auf eine geschichtliche Frage. Es ist bekannt, daß – nach Györffys Meinung – mehrere der Burgen der Gespane schon im 10. Jahrhundert als Sitz einiger Stammesführer errichtet wurden. Bei der Freilegung der Erdburg von Borsod zeigte sich jedoch ganz klar, daß das Gebiet im 10. Jahrhundert zwar bewohnt war, aber es befand sich da keine Burg, sondern es war eine offene Siedlung. Es steht also außer Zweifel, daß an diesem Ort an der Stelle der im 11. Jahrhundert erbauten Burg des Gespans der Sitz einer vornehmen Person aus dem 10. Jahrhundert zu finden war. Die zwei Sitze sind aber nur in Bezug auf ihren Ort gleich, man findet keine Zusammenhänge zwischen ihnen. Eine ähnliche Situation wurde nicht nur hier, sondern auch in zahlreichen anderen Burgen, wie zum Beispiel in Raab, Ödenburg, Klausenburg, Bihar, Szabolcs beobachtet. In bestimmter Hinsicht hatte also György Györffy recht, die Vorgänger mehrerer unter den Burgen der Gespane dienten zur Unterkunft von manchen Vornehmen im 10. Jahrhundert. Im Gegensatz zu der Ansicht von Györffy waren diese aber keine Burgen.

Ein anderer Fragenkreis, der auch auf die Theorie von Györffy zurückzuführen ist, ist die Zeit des Veraltens der Burgen der Gespane. Obwohl die Theorie von Györffy in den letzten Jahren oft kritisiert wurde, waren sich alle einig, daß die Burgen der Gespane beim Tatarensturm ihre Bedeutung verloren. Gerade diese Tatsache stellte unter Beweis, daß sie nicht mehr zeitgemäß waren. Im Falle von zwei Zentren der Gespane in Nordostungarn, in Borsod und Abaújvár, bestätigte es sich aber nicht, daß sie im 13. Jahrhundert als Burgen nicht mehr existiert hätten. In unseren schriftlichen Quellen wird Borsod bis Ende des 13. Jahrhunderts und Abaújvár bis Mitte des 14. Jahrhunderts als königliche Burg erwähnt. Wir halten es also für wahrscheinlicher, dass die Burgen der Gespane nicht deswegen ihre Bedeutung verloren, weil sie strategisch nicht mehr zeitgemäß waren, sondern infolge des Versenkens der königlichen Burggüter.

Mária Wolf

DR. SAÁD ANDORRA EMLÉKEZÜNK

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

Változnak az idők, és mi is változunk velük, mondták a latinok. Múzeumi dolgozószobámban megtartottam az írógépet, de már ott a számítógép, a maga csodálatos lehetőségével, javításokkal, elmentésekkel. Ugyanakkor, a harmadik évezred elején bennünk is felmerül a gondolat, mint Vörösmartyban a könyvtárak láttán, az óriási felhalmozott tudásanyag, a technikai eszközök szinte embert pótló vívmányai mellett mi az, ami változatlan, amit öröknek lehet mondani, s ami az emberi élethez nélkülözhetetlen.

Harminc éve, 1971-ben Gádor Judittal ketten jöttünk a Kemenczei házaspár szabbaddá vált régész munkakörébe a Herman Ottó Múzeumba. Nem ismertük se a várost, se a megyét, s így rendkívül sokat jelentett a nyugdíjas orvos, dr. Saád Andor (1. kép) önzetlen segítsége. Nagy terepismerettel rendelkezett, s mondhatjuk, 1920-tól tanúja volt a bükki barlangok feltárásának, s a környéken történő régészeti kutatómunkának. A nagyok, Kadić Ottokár geológus és Hillebrand Jenő régész mellett dolgozott, de önállóan is ásott. Mégis az orvosi hivatást választotta életpályájának, az emberi szervezet megismerését tartotta a legfontosabbnak, és a gyógyítást. Orvos lett, de az ember kialakulása, a fejlődés szakaszai mindvégig érdekelték. Ez a kutató szenvedély vezette a barlangok feltárásához. Első munkája a *Mexikói barlang* ásatása volt. A terület tulajdonosa Amerikában szerzett pénzen vásárolta a birtokot, innen ered a név. A barlang a Tatár árokban, a kőbánya mellett nyílt. 1925-ben tárta fel Saád Andor Hillebrand Jenővel. A leletanyag a miskolci múzeumba került. A 2. képen a barlang bejáratánál dr. Saád Andorné Gaál Márta látható. A kép valószínűleg az 1940–1950-es években készülhetett. Saád Andor figyelemmel kísérte Hillebrand ásatását a miskolci *Avastetőn*. 5–6 méter mélységig mentek le az egykori bányászok, s az ő nyomukban a



1. kép. Dr. Saád Andor egy korábbi
kézirásával



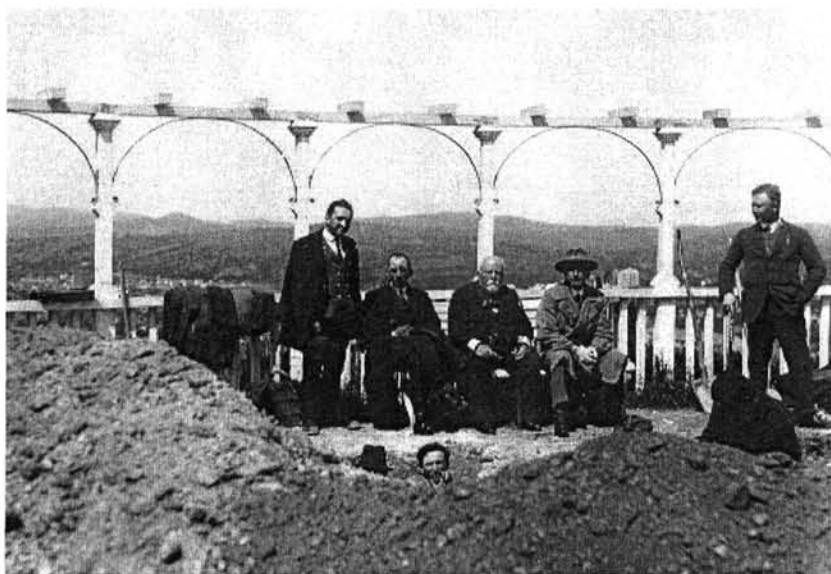
2. kép. A Mexikói barlang bejárata.
Fotó: Saád Andor

régészek. A kovabányák feltárása nagy visszhangra talált. A 3. kép az ásatás helyén készült 1930. május 12–20. között. Bal szélén Megay Géza áll. Ülnek: Leszih Andor, Gálffy Ignác és Hillebrand Jenő. A jobb szélén áll Husz Sándor, aki Muhiban volt tanító, és több leletet adott át a múzeumnak. A miskolci Avas ősrégészeti problémáiról Saád Andor 1955-ben tanulmányt jelentetett meg a Herman Ottó Múzeum Közleményeiben.

Megay Géza Saád Andorral 1930-ban *Ároktő-Dongóhalmon* mentett meg bronzkori, a füzesabonyi kultúrába tartozó sírokat. A *Diósgyőr-Tapolca* barlangban Saád A. 1932–34-ben végzett ásatást, mely körülbelül 1200 eszközt és szilánkot eredményezett. Az alsó rétegben a Szeleta kultúra leleteit találta. Saád Andor átadta a múzeumnak 1974-ben régészeti adattári vonatkozású irat- és fotóanyagát, mely 1037–1039. és 1095–1212/1974. számon került nyilvántartásba. Itt található a *tapolcai kolostorásatás*on készült fényképfelvétel (4. kép). Az ásatási brigád tagjai között a szemüveges álló alak Leszih Andor, jobbán Nyíry Dániel, kettőjük között Megay

Géza látható. Ugyancsak emlékezetes munka volt *Muhi középkori falu* feltárása. Az ásatás leleteivel láthatjuk a résztvevőket az 5. képen. Balról Leszih Andor, az ásatás vezetője áll, mellette Keményfy Béla ónodi állatorvos és a jobb szélén Megay Géza. A 6. kép Keményfy Béláról és Leszih Andorról készült. A barlangkutatás a Herman Ottó Múzeum leltárkönyvei szerint folyamatos volt. *Szilvásvár*on, az *Istállóskői barlangban* Saád A. Megay Gézával tüzhelyet talált 1926-ban. Neolit és vaskori leleteket gyűjtöttek (HOM ltsz. 53.65.1., 53.615.1., 53.895.1.). Vértés László kutatástörténeti összefoglalása szerint 1912-től ásattak a barlangban. A feltárók Kadić Ottokár, Mottl Mária, Hillebrand Jenő és Saád Andor voltak. Vértés László 1945-től folytatta a munkát. Saád A. többször meglátogatta, és fényképen örökítette meg az ásatást 1950 júliusában. A 7. képen az anyagválogatást láthatjuk a barlang előtt. A 8. képen a barlang bejáratánál a síneknel a munkások egy csoportja várja a csillét, a jobb szélén áll Vértés László. A barlangból csillén szállították ki a földet a szabadba. A 9. képen a vágány végénél az ásatási brigád tagjai között a második sorban bal szélén Vértés László guggol, a jobb szélén az álló alak Gábori Miklós. Az Istállóskői barlangban Vértés László az utolsó jégkorszak két kultúráját tárta fel.

A nagy *Kőlyuk barlangban* Saád többször járt. A régészeti leltárkönyv szerint 1946-ban például vaskori anyagot gyűjtött, ltsz. 53.614.1–3. 1947-ben Nemeskéri Jánossal dolgozott itt. Kalcedont, ltsz. 53.21.1. és bükki kultúrába tartozó leleteket találtak, ltsz. 53.68.1. és 53.603.1–2. Kadić Ottokár 1950. évi ásatása után is többször meglátogatta a barlangot, később bukósisakkal, mert időnként hullottak a mennyezet kövei. Sajnos, az illetéktelen behatolást és „aranyásást” nem tudta megakadályozni. Vértés László szerint a három barlangi medve koponyával valószínűleg azonos rétegben megmunkált kovaszilánkot talált Saád. 1947-ben Saád A. és Nemeskéri J. a *Vidróczky barlangban* végzett kutatást, majd ugyanebben az évben a *Szeleta barlangban*. Levélhegyet



3. kép. Ásatás az Avason. A pergolánál balról jobbra Megay Géza,
Leszih Andor, Gálffy Ignác, Hillebrand Jenő, Husz Sándor.
Fotó: Megay Géza



4. kép. Tapolcai ásatás. Középen áll Nyíri Dániel,
mellette szemüveggel Leszih Andor, közöttük Megay Géza



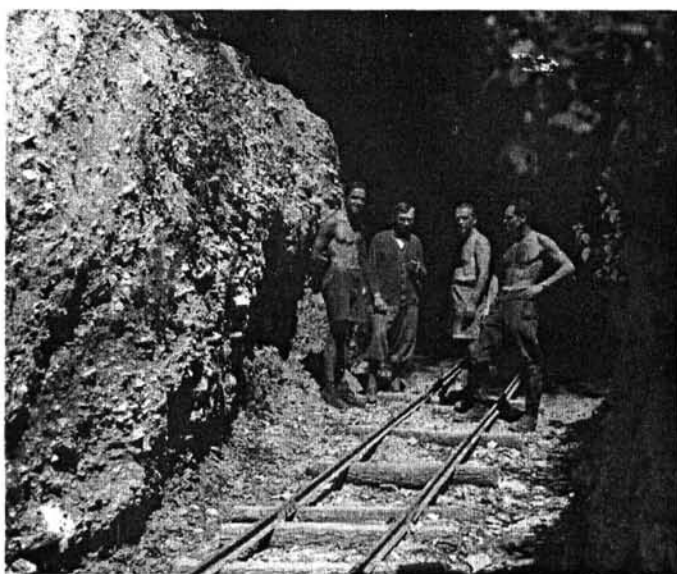
5. kép. A muhi ásatáson Leszih Andor, Keményffy Béla, ismeretlen személy és Megay Géza



6. kép. Keményffy Béla és Leszih Andor a muhi ásatáson



7. kép. Az Istállóskői barlang ásatása 1950-ben. Fotó: Saád Andor



8. kép. Az Istállóskői barlang bejáratánál
Vértes László a munkásokkal



9. kép. Csoportkép Vértés Lászlóval és Gábori Miklóssal. Fotó: Saád Andor



10. kép. Thoma Andor képeslapja Franciaországból

ástak ki például, ltsz. 53.35.10., 53.7.1–23. A barlangok leletei, a kultúra kialakulása vonzotta, s talán reménykedett, hogy emberleletet is talál. Mesélte, hogy gyermekkorában hallotta, hogy a Szeletában került elő koponya. Talán ezért is ásatott Nemeskéri János antropológussal. A múzeumnak átadott kéziratai között több tanulmánya van, így A Miskolc környéki ősember és a barlangkutatók rövid története és legfontosabb eredményei. 1965-ben fejezte be ezt a kéziratot. Az ember származása című tanulmányában említette a Balla barlangban 1909-ben Hillebrand által feltárt másfél éves gyermek koponyáját. A Subalyuk barlangban Dancza János ásatásán került elő egy mandibulatöredék és egy körülbelül 15 éves gyermek csontjai. Miskolc-Tapolcán a barlangban 1931-ben Megay Géza tárt fel egy nyakszirtcsontot. Feltételezhető, hogy még akad olyan barlang, melyben van embermaradvány. Saád kéziratai között sok cédula, cikk, különlenyomat van e témakörből, így

például a gánóci leletről, s itt vannak Thoma Andor cikkei is. Thoma Andor a Herman Ottó Múzeum antropológusa volt, éjszaka dolgozott, és Saád elbeszélése szerint Komáromy József az ő esetében méltányolta ezt a munkamódszert. Thoma Andor külföldre távozott, de Franciaországból is tájékoztatta miskolci barátját megfigyeléseiről (10. kép). Sajnos, betegsége és korai halála véget vetett kutatásainak.

Küldi: Roska M. Péter, VII. Madách Imre-ut 10. V. 3.
 Bp. 1955. május 12. 22. 1955.
 Kedves, jó Andor!:

Ma kérésre Krizsai a címetet a akkor eszmélt
 rd súlyos mulasztásomra: még nem küldtem meg kedve
 figyelmeztet. Fogad a sorok rendjén becsúsztatásom
 mellett Szinte és hála köszönetem a jószágért.
 Rövidesen alkalma a lesz visszatérni a bakonybéli 10-
 ról szóló cikkekkel.

Az Ávas és környékének nyaranyaga vonszta
 a s óvánd. szokat, a terület alapos átférkölése rend
 jén nek helyi kerül kébe, mit az eszve, a föld et
 mes és vaj ki a földből. Ma felszini leletek is, k-
 gan érdemes anyagot képviselnek a utba is igaz-
 tanak. A határozatlan meltről veszt/II. t. 1. 2. b-
 tesen, a 3. es. is valószínű és nincs kisére, hogy
 annak indult az I. t. 2. 4. es. is! /Orosz delez volt
 területenkint is megadni a keresztlevelet. Nagyon
 szeretném a natura is látni Skat, de és a de az
 én kálal 7 éves nyaranyágamban na az tényest.

As idén felgyattam a bakonybéli fergőbegr
 his barlangj: nek továbbit feltérkézt. A leleteket me
 már 9 tükörly szerint is el tudom küldöteni, melyre
 3 részben jelennek meg. Nagy baj, hogy a nyaranyag
 doest károsít, his mérékben lápis, -nem volt vala
 jó anyag. Kisei: a szobor a vadásztereg. aurg-mal o-
 tek andra lee kőrdi jár. Csontszék 172 ár és 1 lyuka
 10, meg 1 szerszámpládó, fegyvertagy szarmujitványa
 késő-murán. nyilhegy, a többi csupa székta, lefekt bí-
 som felfegyverek voltak.
 Alkalmilag legfeljebb a Schúrter föld a fel-
 szini gyűjtésnek lefekteljeit, csak nyarand csak érdék
 dolgot tegy megmenteni.
 Bp. 1955. május 7 éve, h. cipelen ont a sul-
 kereszettel, 5 nyugdíj-kérveket elutasítottak már, meg
 később beadni a határidet.
 Ha találkozik Bandival, és Deák Gáborral, M.
 Kisei, szeretettel ülelem Skat és ha megismered az
 ri derék halgatást, Kisei Balival, melegen köszö-
 nek.
 Szíves figyelmeztet les elteltháza a kővön
 s Szinte barátságával ülel.

Urosi, Márton

11. kép. Roska Márton levele 1955-ből

Küldömben? Az idén voltam a mély ponton: sehol se kaptam elhelyezkedé
 még malter-, téglahordónak sem nyugdíjam is csak május 1. -től van b
 500 frt., de a feleségem is káp 18 frtot s úgy alkudtunk meg, hogy miv
 ez éppen napi másfél kiflire való egyik nap 3 eszi meg az egészét, én
 a felet, a következő nap fordítva fogyasztjuk el. Most 56 éve voltam
 ilyen nyomorult helyzetben, de felderült az ég felettem a hittel-hisz
 hogy most is kitisztul, Csak egy a baj: a 77-t tölti a legényke!

Ha Deák Gábor jó honfitársammal összehoz 8 sors, mond meg
 neki, hogy a régi szeretettel: ülelem, kicinyeit puzizlom, felesége kez
 osókolom.

Szeretettel ülelek, Bandi Leikem, a jót teszel velem, ha od
 haza jelenteni fogod tiszteletteljes kézcsókjaimat s ha vannak ki-
 cinyeid, azokat rendre-rendre megpuzizlod helyettem. Mert a szegényr
 nem szegény, csak rémségesen kellémetlen, de a gyermektelen öregreg
 rettenetesen síván.

"a, mots apait, anyait leróttam s még egyszer ülelek!
 Bp. 1957. I. 2. Az öreg

Urosi, Márton

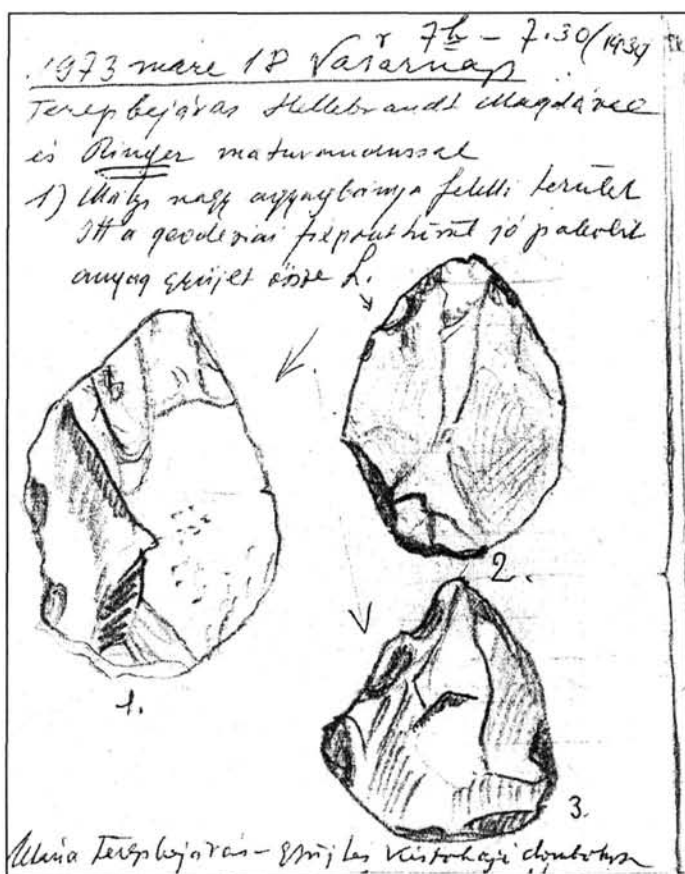
12. kép. Roska Márton 1957-es sorai

Saad Andor a nyíltszíni telepeken, így az *Avastetőn* továbbra is rendszeresen gyűjtött, a Felsőszentgyörgyön: ltsz. 58.2.1., a Kühne szőlőben: 58.4.1., a Pergolák mellett: 58.5.1., a Tréki-Törökszőlőben: 58.3.1. A Kis-Csermőkén Gyurkó Gyula kertjében 1972-ben, s a Dolha hegyen, a Szeleta barlanggal szemben 1974-ben. Arka-Herzсарéten mezoliteleket talált Vértés László ásatásától keletre: 64.4.1., s a Fekete patak alacsony teraszán: 74.3.19. Saad Andor Arkán gyűjtött anyagát a korlátiakkal átadta a múzeumnak 1973-ban és 1974-ben. Egy-egy köeszközt megtartott Mezőkövesd-Szőlődomb, Miskolc-Dolha hegy, Kőlyuk barlang, Arka, Eger-Kőporos lelőhelyekről. Ezeket 1985-ben felesége a múzeumba juttatta. Saad Andornak tanítványa és barátja volt Tóth Lajos kohómérnök, akivel együtt sok lelőhelyet bejárt. Tóth Lajos páratlan paleolitgyűjteménye is a Herman Ottó Múzeumba került 1973-ban, s a 74.1.1–2135. leltári számon került nyilvántartásba.

Korlát-Ravaszyuktető leletei kapcsán kezdett levelezni Saad Andor Roska Mártonnal. Az első levél 1955-ös keltezésű (11. kép). Roska Márton kötődése Miskolchoz 1939-re nyúlik vissza. Ekkor a Fűtőház mellett egy őskori ház helyén ásatott, vaskori leletanyag került elő, például őrlőkő: 53.743.3. Roska Alsóábrányban is végzett feltárást, ahol bronzkori leleteket mentett meg: 53.370.1–3. számon került a gyűjteménybe. *Korlát-Ravaszyuktetőről* közölt Roska Márton jelentős durvaeszközös mezolitot, de mint az 1956. I. 4-én kelt levelében írta, Korláton sohasem járt. Ennek a lelőhelynek az anyagát Saad Andor is összegyűjtötte, s a *Folia Archaeologica*-ban közölte 1958-ban. Vértés László a Ravaszyuktető nagy mezolit telepének leleteit, vakarókat, pengéket, levélhegyszerű eszközöket Saad Andor rajzaival illusztrálta az őskörről írott könyvében. Az 1957-es levelében írta Roska, hogy a Tokaj-Hegyalját böngészte át a Földtani Intézet megbízásából, s akkor határozta el, hogy 44 év után elmegy Korlátra és vidékére. Gyűjtött is anyagot Tállyán és Megyaszón. Korlátot szerette volna hitelesíteni Arad megyei és Hunyad megyei, tehát a Fehér-Körös völgyében és Bikszádon (Szatmár megye) talált gazdag műhelyek feltárási tapasztalatai alapján. Korlátot ő, mint a levélben írta, chellesinek határozta meg. H. Breuil 1919-ben Kassán járt, s alsó cheuil-nek vélte a leleteket. Azt írta „Bármiként álljon a dolog: nem az a fontos, hogy nekem, vagy Breuilnek legyen igaza, a lényeg az, hogy valaki üssön a szeg fejére, de hogy ki legyen az, az mellékes.” Roska Mártont optimista alaptermészete segítette át a nehézségeken (12. kép). Deák Gábor 1999-ben, a múzeum fennállásának 100. évfordulóján, a múzeum barátainak rendezett ünnepségen mesélte, hogy Roskáék valósággal éheztek a 20. század ötvenes éveiben. Ő vitt nekik egy-egy disznótoros kóstolót. 1955, 1956, 1957, 1961. a Roska-levelek dátuma. Az utolsó levélben írta, hogy az elmúlt évben, tehát 1960. július 10-én volt 80 éves, és boldoggá tette, hogy a világ minden részéről köszöntötték. Ekkor már nem látott, a felesége írta a leveleket kézzel. Korlát-Ravaszyuktetőn 1959–60-ban Korek József és Vértés László ásatott, durva kovaipart találtak. Simán Katalin 1983–85. és 1992-ben végzett itt ásatást. 1956-ban Saad Andor a *földvárakat* látogatta sorra. Felsődobszán, Gibárton gyűjtött a felszínen késő bronzkori, pilinyi kultúrába tartozó cserepeket: 58.21.1–9., 58.18.1–11. leltári számúak. Jó érzékkel figyelt fel a különlegességekre, így az 58.19.1–4. leltári számú cserepeket a perei halmok melletti szántásban gyűjtötte. Abaújszántára 1956-tól járt ki, többször megfordult az 1970-es években Gábor Judit ásatásán. Kácson Őrszánta városában gyűjtött, ltsz. 58.25.1., Cserépfalu-Majorvárbán középkori cserepeket talált, ltsz. 58.24.1.

Felfigyelt a *kaptárkövekre*. Cserépfalu-Ördögutoronynál 1956-ban vaskori anyagot talált (58.23.1.). Az Ördögutorony alatt 1963-ban kora vaskori leleteket (63.50.1–10.), Cserépváralján a kaptárkő tövében 1960-ban középkori kerámiára figyelt fel. 1963-tól e

témában levelezett haláláig Mihály Péterrel, aki összegyűjtötte, feldolgozta és publikálta a magyarországi kaptárköveket a Pest, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi évkönyvekben. Mihály Péter 1972-es bulgáriai útjáról írt Saád Andornak, s örömmel tájékoztatta Madarában található fülkenyomokról. Saád Andor Mezőkövesd környékét járva bronzkori tűzikutyát, edénytöredékeket, agancskapát gyűjtött a Bosnyák dombon: ltsz. 63.52.1–5. Jegyzeteket készített még mezőkövesdi körzeti orvosként a riolittufába mélyített *barlanglakásokról*. Ekkor lett figyelmes Szalóki Márton szomolyai kőfaragó domborműveire. Szalóki a barlanglakás bejáratának barokk ízlésű kaput faragott, a külső és belső falakon alakos domborművek sorakoznak, feliratok olvashatók, s mellettük 1928 és 1930-as évszám. Saád fényképfelvételei 1944-ben készültek. Megdöbbentő látvány volt, s ezért még később is kutatott a szobrász után. 1964-ben Bene Vince közölte vele levélben, hogy Szalóki Márton kedvtelésből faragott, s bár szobrászmesterséget tanult, mégis földművelésből élt. 1930–35. között halt meg, körülbelül 60 éves lehetett.



13. kép. Noteszlap a mályi terepjárásról

Az 1970-es években Saád Andor kis noteszekbe írta megfigyeléseit. Például 1973. március 18-án Hellebrandt Magdával és Ringer Árpáddal a Mályi téglagyár feletti agyagbánya területét járta be (13. kép). Nézzünk meg egy pár lapot az 1973. májusi

bejegyzésekből: „4-e. Miskolc-Tapolca Leányvár bejárása Gádor Judittal és Hellebrandt Magdával. 18-a. Dobosi Violának megmutatta a Bűdöspest melletti barlangot, a Kistokaj, Mályi, Sajóbábony lelőhelyeket. Gádor, Hellebrandt és Tóth Lajos vettek részt. 21-e. Edelényben leletmentés, Gádor, Hellebrandt részvételével. 23. Tiszabábolna-Homokbánya, leletmentés Hellebrandt Magdával. 24. Boldva, ref. templom megtekintése Gádorral és Hellebrandttal. 27. Boldogkőváralja. Dévay Ferenc leletbejelentésére mentünk ki. A Diósgyőr-Tapolca barlangot 1973-ban együtt ásattam dr. Saád Andorral. Tudásvágya 40 év után is töretlen volt. Az előkerült leletanyag értékeléséhez konzultáltunk Kretzoi Miklóssal” (14. kép).



14. kép. A Diósgyőr-Tapolca barlang anyagával Kretzoi Miklós, Saád Andor és Tóth Lajos.
Fotó: Broczkó Tamás

Sűrű volt a program, abban az időben sok leletbejelentés érkezett az öreg múzeumépületbe. Saád Andor mindeközben foglalkozott történelmi nagyságokkal, így Rákóczi Zsigmond csontmaradványaival, Teleki Blanka életútjával, Déryné Széppataki Róza és Johanna miskolci emlékével. A hátori temetőben felkutatta a *Fazola család* vas síremlékeit és bevitte a kohómúzeumba Schalkház Lipóhoz. Noteszében leírva olvashatjuk Tecla Fasola (megh. 31. X. 831.), Carolina Vlkolin (1819–1854) sírfeliratát. Vaslapokból készült címeres síremléke volt Karl Ritternek, 1867-es évszámmal, kőobeliszk vaskerítéssel egy másik Karl Ritternek (1838–1845). Ezeket is bevitte az őskohó múzeumba, és 1968. június 30-án Vlkolinszky János sírfeliratos vastábláját is, a síremlék már eltűnt. Vlkolinszky a hátori vasgyár ellenőre volt, s 1868-ban halt meg. A felirat Clara Vlkolinszky (+1854) síremléke mellett hanyódott. A hátori temetőben 1967-ben látta Topiczer Győző főművezető vasszekrényes síremlékét, melyen a kereszt már csonka volt. 1822–1896-ig élt. Bizonyos, hogy a gyár történetének feldolgozásához ezek az emlékek és adatok felbecsülhetetlen értékűek.

Helytörténeti jelentőségűek azok a feljegyzések, melyeket a mezőkövesdi temetőben végzett. 1849-es honvéd síremlékek feliratait rögzítette, melyekhez hozzáírta a parókián levő anyakönyvek adatait. Így például Dufpand Gyula L. számú huszár ezredbeli százados a kápolnai csatában megsebesülve meghalt. Az anyakönyv szerint 27 éves nőtlen fiatalember volt. Zelenkay Ferenc utászkarai főhadnagy elveszett a kápolnai ütközetben február hó 27-én 1849. Az anyakönyv szerint 30 éves nőtlen volt. Kis Jókai Udvarnok Gyula honvéd százados Mezőkövesd alatt veszett el február 28-án 1849. élete 26. tavaszán. Rokonsági állították a síremléket. Az utolsó bejegyzés: Itt nyugszik Pongrácz Antal 1848/49-i honvéd főhadnagy. Meghalt 1880. április hó 8-ik napján. Emlékül állította a hazafias kegyelet.

Utolsó évtizedeiben Saád Andor a temetők gondozása foglalkoztatta. Szerette volna műemlékké nyilváníttatni az avasi temetőt, s gondolt arra is, hogy érdemes lenne kőtarat kialakítani benne. Fontosnak tartotta az elődök emlékének ápolását. Sokat tett azért, hogy a Szeleta barlang keleti falára, Herman Ottó tiszteletére emléktábla került.

2002 tavaszán lesz 25 éve, hogy Saád Andor nincs köztünk, de tevékeny élete és humánuma máig hat. Ő, és a hozzá hasonló emberek ma már Miskolc város gyökereit jelentik, melyből kibontakozhat egy egészséges légkörű, kulturált jövő.

IRODALOM

Dobrossy István

1999 Miskolc írásban és képekben. 6. 143–145.

Hellebrandt Magdolna

1977 Dr. Saád Andor (1904–1977). A HOM Közleményei. 16. 149–151.

1977 Saád Bandi bácsi. Észak-Magyarország. 1977. március 27. 7.

Vértes László

1965 Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest

DR. SAÁD ANDOR PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE

- 1927 Die Ergebnisse der Ausgrabungen in der Istállóskőer Höhle im Jahre 1927. Die Eiszeit. Leipzig. 97–98.
- 1929 A Bükk hegységben végzett újabb kutatások eredményei. Archaeológiai Értesítő, Budapest. 238–247, 375.
- 1930 Ein Fall von Kannibalismus aus der Neolithzeit in der Istállóskőer Höhle (Ungarn, Bükk-gebirge). Die Eiszeit, Leipzig. 107–110.
- 1934 Előzetes jelentés a Diósgyőri-barlangban végzett ásatásokról. Barlangvilág. 12–19.
- 1934 Újabb kutatások a Diósgyőri-barlangban. Barlangvilág. 52–54.
- 1935 A Diósgyőri-barlang felsődiluvialis kőeszközei és faunája. (Az őslénytani részt Gaál István dr. írta.) Dolgozatok, Szeged. 56–75.
- 1951 A Miskolc környéki ősemberkutatásról. Természet és Technika, novemberi szám

- 1955 A Szeleta-barlang 1947. évi kutatásának eredményei. *Folia Archaeologica*. 15–21.
- 1955 A miskolci Avas ősrégészeti problémái. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 8–12.
- 1956 A borsodi Bükk ősembere és az avasi probléma. *Borsodi Szemle*. I. 104–121.
- 1956 A szomolyai kaptárkö ügyében. *Észak-Magyarország*, 1956. november 25.
- 1958 A kaptárkövek védelmében. *Természettudományi Közlöny*. 12. szám. 561–562.
- 1959 Újabb gyűjtések eredményei a Korlát melletti Ravaszlyuktetőn. *Folia Archaeologica*. 3–11.
- 1960 Herman Ottó és a bükki ősemerkutatás. *Borsodi Szemle*. 3. szám. 182–185.
- 1962 Die Szeleta-Höhle bei Miskolc (Ungarn). *Archaeologische Zusammenfassung von dr. A. Saád. Herman Ottó Múzeum Kiadványa*.
- 1963 A kaptárkövekről. *Heves megyei Múzeumok Közleményei*. Az Egri Múzeum Évkönyve. 81–93.
- 1964 A kaptárkövekről. *Borsodi Földrajzi Évkönyv*. Miskolc, V. 70–78.
- 1964 A Korlát melletti Ravaszlyuktetőn végzett gyűjtéseim eredményei. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 6. 5–10.
- 1965 Korek Józseffel *Denkmaler der frühmittelalterlichen Imkereien am Fuss Bükkgebirges – Die Fragen der Felsen mit Bienennischen*. *ActaArchHung* XVII. 369–394.
- 1966 Megoldott rejtély. *Természettudományi Közlöny*. 9. szám. 419–421.
- 1969 Emlékek Dérnyéről és hűgáról, Széppataki Johannáról. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 8. 74–75.
- 1970 Újabb adatok az arkai Herzsarét későpaleolitikus kultúrájához. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IX. 8–14.
- 1970 Rákóczi Zsigmond csontmaradványainak vizsgálata. Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 171–186.
- 1971 Teleki Blanka kufsteini várfogsága és szobor önportréi. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 9. 67–76.
- 1972 Adatok a kaptárkövek eredetének, korának és rendeltetésének meghatározásához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XI. 105–119.
- 1972 Egy érdekes adat a bükki barlangkutatás hőskoráról. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 10. 26–28.
- 1972 Gr. Teleki Blanka két önportréja. *Művészettörténeti Értesítő*. 3. szám. 254–256.
- 1973 A felszabadulás előtti Mezőkövesd. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 12. 76–83.
- 1974 Hellebrandt Magdolnával A Diósgyőr-Tapolca barlang feltárása. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 13. 10–15.

GEDENKEN WIR DR. ANDOR SAÁD

Im Jahre 1971 hatte ich Dr. Andor Saád kennengelernt (Abbildung 1), als pensionierter Arzt kam er mit uns zu den berühmten archäologischen Fundorten, um Funde zu retten. Von 1920 an war er Augenzeuge der Grabungen in den Höhlen des Bükkgebirges. 1925 grub er mit Jenő Hillebrand die Höhle von Mexikó aus. Das Bild wurde in den 1940er–1950er Jahren angefertigt (2. Abbildung). Mit Aufmerksamkeit verfolgte er auf dem Berg Avastető die Erschließung der Feuersteingruben (Abbildung 3), befasste sich auch später mit den archäologischen Fundarten des Berges Avas und verfasste 1955 darüber einen Artikel. In der Höhle von Diósgyőr-Tapolca grub er 1932–34, dann als Mitarbeiter 1973 (Abbildung 14). Sein handschriftliches Material mit Fotografien übergab er im Jahre 1973 dem Museum. Darunter sind Fotos von der Grabung in Tapolca (Abbildung 4), in Muhi (Abbildung 5–6) und bei der Höhle von Istállóska (Abbildung 7–9)

zu finden. Andor Saád grub im Jahre 1947 mit János Nemeskéri zusammen in den Höhlen Vidróczky, Kölyuk und Szeleta. Ihn befasste sehr die Abstammung des Menschen, mehrere Briefe wechselte er mit Andor Thoma. Auf dem Berg Avastető sammelte er auch in den Jahren nach 1970 in den als Fundorte bekannten Weinbergen. Wegen dem Handwerk von Korlát-Ravaszyuktető mit groben Werkzeugen wechselte er Briefe mit Márton Roska. Über die fachlichen Fragen hinaus sind diese Berichte freundschaftlich gestimmt. Andor Saád befasste sich mit den Erdwällen, mit verschiedenen Steinen, er sammelte urzeitliche und mittelalterliche Funde von unbekannten und von heute schon bekannten Fundorten. Diese Funde brachte er dann ins Museum. In den 1970er Jahren trug er seine Feststellungen in Tagebücher ein. Er schrieb die Teilnehmer, die Funde, die Rettungen und die Grabungen zusammen. Hier kann man über die Familie Fazola und die herausragenden Gestalten der Eisenherstellung des 19. Jahrhunderts lesen, zumeist im Zusammenhang mit den Grabinschriften. Eine ortsgeschichtliche Beziehung haben die im Friedhof von Mezőkövesd aufgezeichneten Inschriften auf den Grabsteinen der ungarischen Honvédsoldaten von 1848-49, zu denen er auch die in der Matrikeln enthaltenen Angaben herausgesucht hat. In seinen letzten Jahren beschäftigte ihn sehr die Betreuung der Friedhöfe. Er hielt diese Pflege der Erinnerung an die Vorfahren für wichtig. Er unternahm viel, damit an die östliche Wand der Szeleta-Höhle die Gedenktafel zu Ehren von Ottó Hermann angebracht wurde.

Im Frühjahr 2002 wird es 25 Jahre her sein, dass Dr. Andor Saád nicht mehr unter uns weilt, doch wirkt sein aktives Leben und sein Humanismus bis zur Gegenwart.

Magdolna B. Hellebrandt

A KULTÚRTÁJ KIALAKULÁSA ÉS TERJEDÉSE BORSOD VÁRMEGYÉBEN

FRISNYÁK SÁNDOR

A történelmi Borsod vármegye kiterjedése 3629 km², a Kárpát-medence területének alig több mint 1,1%-a.* Borsod a Felvidék-régió déli részén ún. *hegyalja* vagy *vásárvonalas vármegye*, két nagy gazdasági térszerkezet határán. *A hegyalja vármegyék változatos tér- és erőforrás-kínálata minden korban fontos telepítőtényező volt.* A paleolitikum (= őskőkor) óta kimutatható emberi jelenlét, a környezethasznosítás, a társadalmi-gazdasági térszerveződés Borsod tájenergiáira, természeti erőforrásaira és a vármegyét alkotó tájcsoporthoz kedvező geográfiai helyzetére épült. A vármegye területének 1/3-a síkság, a többi domb- és hegyvidék (a legalacsonyabb és legmagasabb terület szintkülönbsége 871 méter). Természeti erőforrásai a művelésre fogható *talajtakaró*, a legeltetésre alkalmas *gyepterületek*, a vadban gazdag *erdőségek*, a *források*, az energiát és táplálékot (halat) adó *vízfolyások*, a hasznosítható *kőzetek és ásványok*. A természeti erőforrások használatának mértéke és módja időben és térben változó volt. Általánosságban megfogalmazható, hogy az őstársadalmaktól napjaink felé haladva az igénybe vett erőforrások köre fokozatosan bővül és felhasználása egyre intenzívebb. *A gyűjtögető, halász-vadász életformát folytató emberek még csak használói voltak a természeti környezetnek, de tevékenységükkel nem avatkoztak be a táj fejlődésébe.* Az ökoszisztéma változása akkor kezdődött el, amikor az emberek a zsákmányoló (= élelemszerző) tevékenységről áttértek a termelő gazdálkodásra, a földművelésre és az állattenyésztésre. A termelő ember a táj dinamikus tényezője, interaktív kapcsolatban áll környezetének biotikus és abiotikus elemeivel. Termelő munkájával a természetes ökotópok (= biotópok) helyett agroökotópokat hoz létre.¹ Az antropogén tájformálás-környezetalakítás a *létfenntartás érdekeit szolgálja és alapvető célja a terület népességeltartó és értéktermelő képességének növelése.*² Az emberi munkával átalakított és folyamatosan használt tér, a kultúrtáj a Kárpát-medence népeinek közös nagy alkotása. A kultúrtáj kialakulása és diffúziója hosszú folyamat, amelyet egy mintaterület, Borsod vármegye példáján mutatunk be.

Az őskörnyezet első használói és átalakítói

Borsod tájenergiái lehetővé tették az ősember megtelepedését, nemcsak a Bükk hegység barlangjaiban, hanem a Sajó és a Bódva völgyében is. A pleisztocéntól a holocén atlanti fázisáig az élelemgyűjtő ősembercsoportok a sík és hegyvidéki tájak természeti erőforrásait hasznosították. Az *atlanti (tölgy-) fázisban* (Kr. e. 5300–3000) az enyhe, nedvesebb óceáni éghajlat (a holocén klímaoptimum) kedvezően hatott az erdő-

* A tanulmány az OTKA T 024171. sz. kutatási program keretében készült.

¹ Marosi S.–Somogyi S., 1900.

² Hajdú Z., 2000.; Lóczy D., 2000.

fejlődésre, a gyertyán és a bükk megjelenésére, a mediterrán és szubmediterrán fajok bevándorlására (1. ábra). A domb- és hegyvidéki kocsányostölgy-erdők záródtak, az alföldi területeken az elegyes tölgyes erdősztyepppek, az égeres láp- és ligeterdők terjedtek el.³ A klíma- és vegetációváltozás a korábbinál jobb ökológiai feltételeket biztosított a neolit kori társadalom számára. A *neolitikumban* (Kr. e. 5500–3400) az autochton fejlődés és a kívülről ért hatás (impulzus) eredményeként a *Kárpát-medencében is megindul a termelő gazdálkodásra való áttérés*. Az életformaváltás, a *neolitikus forradalom* a Kárpát-medencében Kr. e. 5000-től 4200-ig tartó folyamat volt.⁴ A neolitikum (= újkőkör) embere kőbaltával irtotta a bozótot, a talaj műveléséhez kőből formált ásót, kapát, ásóbotot, az aratáshoz kalcedon és obszidián pengékkel ellátott szarvasagancs-sarlót használt. Ilyen termelőeszközökkel az újkőkori embercsoportok *csak kis területeket tudtak megművelni*. A régészeti lelőhelyek alapján feltételezhető, hogy a neolit kori földművelők a Sajó alföldi völgynyílásában, a Miskolci-kapuban és Dél-Borsodban éltek. Gazdálkodásukra az irtásos (égetéssel) földművelés volt jellemző.⁵ A termőföld kimerülése (10–15 év) után más és más területeket műveltek meg lakókörnyezetükben.⁶ A Bükk-vidéken a földművelés mellett hegyi pásztorkodással, kisebb közösségek kovácskoddal, kovácskő-készítéssel, őrlőkővek faragásával stb. foglalkoztak. A korszak vége felé a vármegye sík területein talajváltó gazdálkodást folytató *tell*-telepek létesültek. A Kárpát-medence többi területéhez hasonlóan, itt is búzát, árpat és kölest termesztettek, kecskét, juhot és szarvasmarhát tartottak. Az emberek egy kisebb csoportja agyagedény-készítéssel foglalkozott („vonaldíszes kerámia”). A *szubboreális (bükk-) fázisban*, Kr. e. 3000 és 600 közötti klímaromlás, a hűvös-nedves éghajlat másféle alkalmazkodást-életmódstratégiát kívánt. A *réz korban* (Kr. e. 3800–1900) a komplex földművelő-állattenyésztő gazdálkodás dominanciáját a *pusztai és erdei legeltető állattenyésztés* váltotta fel (Borsodi-ártér, Borsodi-Mezőség, Sajó- és Bódva-völgy, Ózdi-medencedombság). A neolit kori állandó jellegű települések – köztük a dél-borsodi teltek – a réz korban többnyire megsemmisültek, a pásztornépek ez idő tájt *átmeneti szállástelepeken éltek*. A Kr. e. 1900-tól 800-ig tartó bronz korban továbbra is az *állattenyésztés maradt a gazdasági élet alapágazata*, de mellette fejlődött a földművelés, az agyag-, bőr-, csont-, szövő-fonó- és fémfeldolgozó ipar is. (A fémöntésre és -feldolgozásra utaló nyomok és leletek Ároktő-Dongóhalom, Bükkaranyos, Diósgyőr, Kistokaj és Tiboldaróc térségéből kerültek elő.) A környezethasználat és átfarmálás regionális különbségei alapján elkülönülő csoportok, eltérő jellegű kultúrák alakultak ki.⁷

A *bronzkor első felében* – a fémeszközök fokozatos elterjedése ellenére – még az *agancs-, csont- és kőszerszámok túlsúlya jellemzi a mezőgazdaság termelőeszközhasználatát*. A földművelés mind az alföldi, mind a domb- és hegyvidéki tájakon kialakult.⁸ A művelt területek a Dél-Borsodi síkság ármentes térszíneit foglalták el, pl. a Borsodi-ártér 5–6 m-re kiemelkedő homokfelszíneit (Tiszakeszi-Szódadomb) és a Borsodi-Mezőség magasabb részeit (Mezőkeresztes, Mezőkövesd, Mezőnyárád stb.). A bronzkor utolsó harmadában *Mezőcsát környékén 200 km²-nyi területen 14 tell-telepen foglalkoztak váltógazdálkodásos földműveléssel*.⁹ A Bükkalját tagoló völgyekben irtásföldeken

³ Medzihradsky Zs.–Járainé Komlódi M., 1996.; Somogyi S., 2000.

⁴ Kristó Gy., 1998.

⁵ Révész L., 1994/a.

⁶ Bóna I., 1984/a.

⁷ Bóna I., 1984/a.; Fülöp J., 1984.; Révész L., 1994/a, 1994/b.

⁸ Bóna I., 1984/a.

⁹ Révész L., 1994/a, 1994/b.

gazdálkodtak (Bogács, Bükkaranyos, Cserépfalu-Pázsagpuszta, Emőd, Sály, Vatta stb.). A Bükk hegységben és a dombsági előterében élt bronzkori népek földműveléssel, erdei legeltetéssel, kő- és fémeszközkészítéssel foglalkoztak. A sík és hegyvidék találkozásánál szállásterületük védelmére egy *földvárövezetet* létesítettek (Bükkaranyos, Bükk-szentlászló, Dédes, Sály, Tapolca stb.). A hegység földműves telepei közül a bükk-szentlászlói (= óhutai) *Nagysánc* a legérdekesebb. A késő bronzkori település és művelt területe 440–450 m magasságban helyezkedik el és egy 16–17 hektárnyi kultúrtájat alkot a Bükk erdőrengetegében.¹⁰

A *szubatlanti fázisban* (Kr. e. 600-tól) a klíma szárazodott, de hűvös maradt.¹¹ A Kr. e. 8. évszázadban sztyeppei lovas, állattenyésztő nép jelent meg a Kárpát-medencében. Érkezésük a *vaskor* kezdetét jelenti.¹² A vaskori népek *állattenyésztéssel*, alárendelten földműveléssel és különböző (elsősorban fém-) ipari termeléssel foglalkoztak.¹³ Az *állattenyésztés és a földművelés térbeli rendje alapvetően nem változott, ami az emberi alkalmazkodást és a racionális környezetgazdálkodást jelzi*. A bükk-szentlászlói Nagysánc – 700–800 éves szünet után – ismét betelepült. A vasműves kelták itt alakították ki erősített településüket és a mikrorelief tagoltságának megfelelő szántóparcellákat. A vasból készített termelőeszközök (eke- és ásópapucs, kerek eke, sarló stb.) használatával hatékonyabbá vált a földművelés.

A Kr. u. 1–4. században területünk déli részén (és az egész Alföldön) a szarmaták éltek. Szállásterületüket a *Csörsz-árok*nak nevezett sáncrendszer védelmezte. A Csörsz-árok két-három vonalban, több száz km hosszan épült ki az Alföld peremén, így Dél-Borsodban is. A védelmi vonal megyénket Mezőkövesd, Szentistván, Gelej, Mezőkeresztes, Igrici, Nemesbikk és Ároktő környékén érintette.¹⁴

Az 5–9. században, a *népvándorlás korában nomád és félnomád népek éltek megyénkben*. A félnomád népeknél a nagyállattartó tevékenység kiegészült földműveléssel is. A 7. század elején a Borsodi-Mezőségen, a Sajó és Bódva alföldi völgyenyílásában a korábban állattenyésztő *avarok áttértek a földművelésre* és állandó településeket létesítettek.

A 7–9. században Borsod tölgyesekkel borított dombvidékein földművelő szlávok települtek le (Bükkzsérc, Csermely, Dövény, Kurityán, Múcsony, Parasznia, Rakaca, Szomolya, Szuha, Tapolca, Vadna, Varbó stb.). A 750-től 900-ig tartó *katasztrofális szárazság* következtében az erdősztyepp zóna legelői kiszáradtak, az állatállomány elpusztult, a földművelés megszűnt és beköszöntött az éhhalál.¹⁵ A szárazság és az éhínség – más tényezőkkel együtt – hozzájárult az avar birodalom megsemmisüléséhez.¹⁶

A honfoglalás előtt itt élt népek életfenntartó-termelő tevékenységükkel környezet-átalakító tényezőkké váltak. A neolitikum óta folyó földművelés és állattenyésztés ökológiai hatása elsősorban az *erdőterület csökkenésében* nyilvánul meg. Krisztus születésétől a 9–10. századig a Kárpát-medence erdősültsége 75–80%-ról 35–37%-ra csökkent, s ennek következményeként a természeti folyamatokban egy sor változás indult el.¹⁷ A honfoglalás idején a Kárpát-medencében 150–300 000 ember élt,¹⁸ elsősorban a mo-

¹⁰ Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992.

¹¹ Medzihradzky Zs.–Járainé Komlódi M., 1996.; Somogyi S., 2000.

¹² Révész L., 1994/b.

¹³ Fülöp J., 1984.

¹⁴ Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992.

¹⁵ Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.

¹⁶ Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.

¹⁷ Kordos L., 1996.

¹⁸ Kristó Gy., 1998.

csaras, lápos területek környezetében, és az erdős domb- és hegyvidéki tájakon. A népsűrűség a Kárpát-medencében 0,46–0,92 fő/km², a gazdálkodásra és megtelepülésre leginkább alkalmas alföldi és dombsági területekre (220 000 km²-re) számítva is csak 0,7–1,4 fő/km² lehetett. Ilyen *alacsony népsűrűség mellett* a korábban itt élt népek által kialakított kisebb *izolált kultúrtájak nem voltak fenntarthatók*, ezek megteremtése és fejlesztése a megtelepülő magyarságra és az együtt élő etnikumokra várt.

A kultúrtáj kialakulása és terjedése

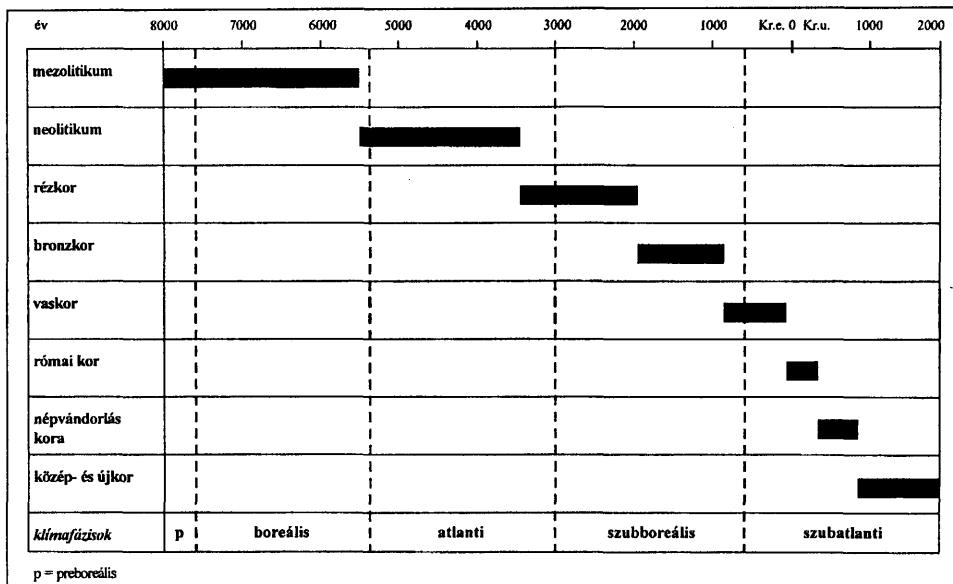
A honfoglalás korában a másfél évszázad óta tartó szárazság megszűnt. A csapadékosabb, a jelenkori felmelegedésnél enyhébb éghajlat kedvező ökológiai feltételeket biztosított a magyarság állattenyésztő és földművelő tevékenységéhez.¹⁹ A *Kárpát-medence* (ezen belül vizsgált területünk) többek véleménye szerint ekkor már *nem volt nyerstáj, de kultúrtájként sem értékelhető*.²⁰ A 10. században a Borsodi-árteret fűz-éger-nyárligetek, mocsárterek, nádasok, szikes puszták, északi részét, a magasártéri szinteket szil-köris-tölgy elegyes szálerdők borították. A medenceperemi hordalékkúp-síkságok (a Borsodi-Mezőség és a Miskolci kaputáj) olyan ármentes erdős-sztyepp területek, amelyeket az őstársadalmak intenzíven hasznosítottak.

A magyarság borsodi megtelepülésének és a kultúrtáj-fejlődésnek is ez a terület lehetett a súlypontja. *Az első kultúrtájak hipotézisünk szerint az ártérperemen és a Bükkalján, a domb- és sík vidék* (az említett hordalékkúp-síkságok) *határán alakultak ki* (2. ábra). A földműves kultúra az ártérperemről az ármentes síkság belső területei felé terjedt.

A Borsodi-ártérből kiemelkedő néhány hektáros vagy km²-es *gorondok* (laponyagok) és a *folyóhátak* szintén alkalmasak voltak az emberi megtelepülésre (pl. halászfalvak). Az ártérperemi magterületekről a kultúrtáj csak az ármentesítést követően terjeszkedett a Tisza és a Sajó árterén. A Bükkalja heglábfelszínét és lejtőövetét, továbbá a megye többi dombvidéki tájait cseres-tölgyes erdőségek, a Bükk hegységet gyertyános-tölgyes, a Bükk-fennsíkot montán bükkösök fedték. A természeti környezet humanizációja (benépesítése és gazdasági birtokbavétele) az alföldi területek felől – a teraszos folyó- és patak völgyekben – haladt a domb- és hegyvidék felé. A Bükk 600–959 m magas központi fennsíkja és a körülötte lévő, 400–600 m-es mészköröngök területe a kora Árpád-korban, sőt a későbbi évszázadokban is, lakatlan maradt. A sík és dombsági tájtypusok kiválóan megfeleltek őseink környezetigényének, mivel azok biztosítani tudták a nagyállattartás, a földművelés és megtelepedés természetföldrajzi alapjait. *A tájak gazdasági birtokbavételével megindult az antropogén tájformálás*, a 10–13. században a termőföld- és legelőnyerés céljából az *erdők irtása*, az amfibikus ártérövezetben a differenciált ártéri gazdálkodás alapjait képező *fokok, erek, víztározók stb. kialakítása*.

¹⁹ Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.; Rácz L., 1990.

²⁰ Bulla B.–Mendöl T., 1947.; Frisnyák S., 1995, 2000.; Györffy Gy.–Zólyomi B., 1996.; R. Várkonyi Á., 1999.



1. ábra. A holocén klímafázisai és régészeti-történelmi korszakai a Kárpát-medencében

A települések körüli művelt földek (kultúrtájak) kezdetben még nem voltak állandó jellegű képződmények. A parlagoló vagy szántó-legelőváltó, az erdős dombságokon szántó-erdőváltó földművelési módszer alkalmazásával a határnak csak egy darabját hasznosították, majd annak kimerülése után más területrészt vontak be a művelésbe. A 12–13. század fordulójától – a középkori agrárforradalom hatásaként – *áttértek a két- és háromnyomásos rendszerre*, és a hatékonyabb fordítós eke használatára. A földműves kultúra fejlesztésében, a korszerű módszerek elterjedésében fontosak lehettek a monostorok mellett működő (minta-) gazdaságok (Bélháromkút = Béalpátfalva, Boldva, Kács, Százd, Tapolca stb.). A földművesfalvak szántóföldjei, kertjei és szőlői a településközi tér apró „szigetei” voltak, amelyek a népesség növekedésével egyre terebélyesedtek. A kultúrtájfejlődés nem volt töretlen, a 13. században a tatárok, a 16–17. században a törökök pusztították a kultúrtáját fenntartó lakosságot és az épített környezetet. *A népesség nélkül maradt település- és gazdasági tér degradálódott.* A borsodi tájak közül a síkságok és a dombságokat tagoló folyóvölgyek (= közlekedési folyosók) szenvedtek a legtöbbet. *A 18. század elején – a gyér népesség miatt – a potenciális mezőgazdasági földalap alig 6–7%-át foglalták el a szántóföldek, így a kultúrtájak még csak izolált területfoltok voltak.* A vármegye lakossága – a betelepítések révén – 1712-től 1787-ig 24–25 000-ről 136 000 főre növekedett, s ez idő alatt valósult meg a kultúrtáj helyreállítása és fejlesztése.

A kultúrtáj-rekonstrukció a dél-borsodi sík földeken volt a legdinamikusabb. A dombvidéki tájak egyes helyein az agrárium térnyerése az ipari célú erdőirtásokkal függ össze. Pl. Nagyvisnyón 1715-től 1720-ig az erdőirtások révén 77%-kal nőtt a szántó- és 223%-kal a rét- és legelőterület.²¹ A vármegye kultúrtáj-növekedési üteme alig maradt el a népesség gyarapodásától. 1790-ig a szántóként művelt terület aránya 34,2%-ra, 1847-re 34,5%-ra, 1900-ra 47,1%-ra emelkedett, amelyhez még hozzá kell adnunk néhány % kert- és szőlőterületet is. A szőlő általánosan elterjedt, de tájformáló és gazdasági jelen-

²¹ Frisnyák S., 1995.

tősege csak a mai Nagy-Miskolc területén és a Bükkalja hegylábtelejőin volt. Miskolc 18–19. századi környezethasználatát (-gazdálkodását) az agroökológiai feltételekhez való racionális alkalmazkodás jellemzi.

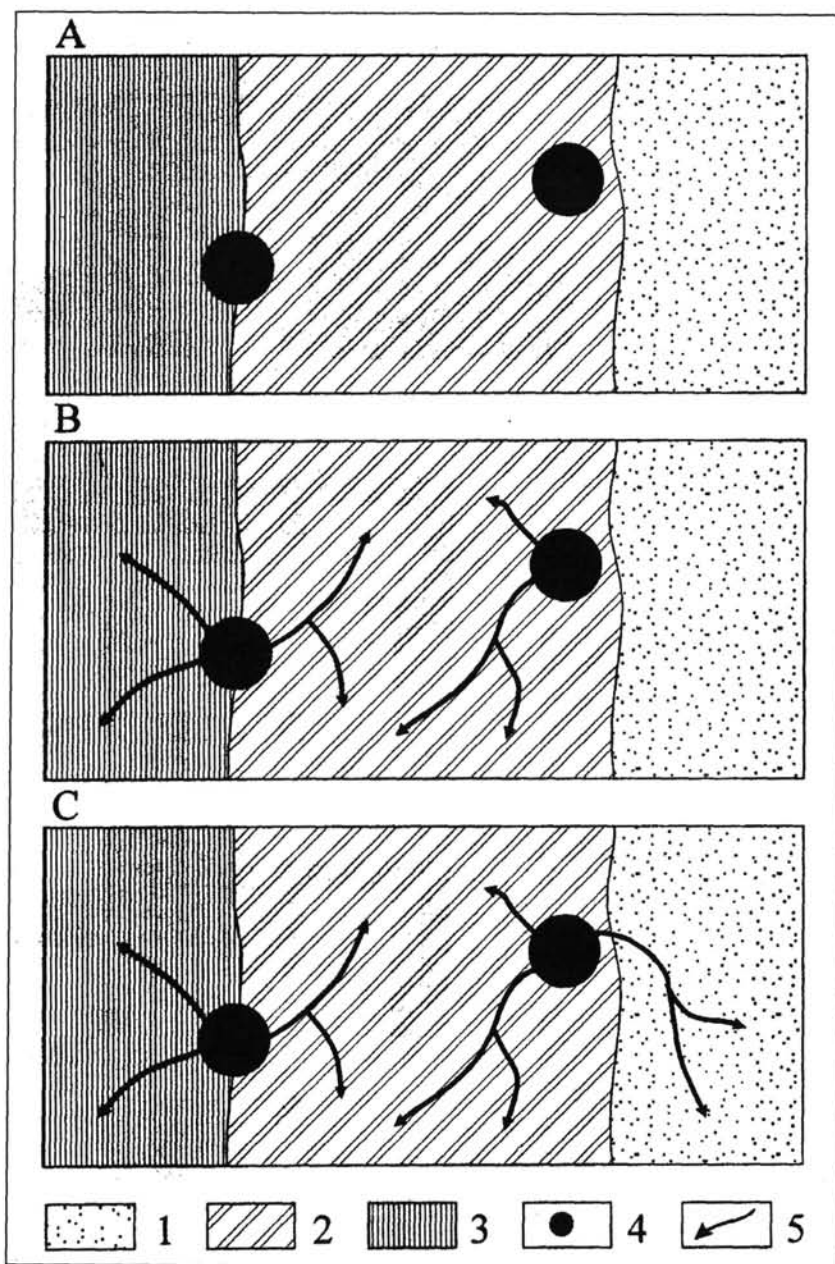
A 18–19. század fordulójára a sík vidéki kultúrtájak összekapcsolódtak, míg a domb- és hegyvidéki művelt földeket továbbra is az erdőségek vették körül. A 19. századi integrált környezetátalakító munkák (folyószabályozás, ármentesítés, láp- és mocsárlecsapolás, melioráció stb.) területünket csak részlegesen érintették. A Tisza borsodi szakaszának szabályozása a század második felében megvalósult, de az árvédelmi gátak építésére – leszámítva néhány települést, pl. Oszlárt, Tiszakeszit, Tiszaszederkényt, Tiszatarjánt stb. védő körtöltést, csak 1936–1939-ben került sor. A Sajó és a Tisza melléki ártérővezet mentesítése, a Bükk felől érkező patakok szabályozása (köztük a Hejő 8 km²-es mocsarának lecsapolása), a meliorációs munkák és a síksági területek mezővédő erdősávjainak telepítése fontos tényezői voltak a kultúrtáj fejlődésének. A 19. században a geofaktorok megváltozása megszüntette az ősi ártéri gazdálkodást, amelynek legszebb – a régi kéziratos térképeken és terepen napjainkban is nyomon követhető – példája Tiszatarján volt.

A 19. században és a 20. század első évtizedeiben a gazdasági életformák a sík, domb- és hegyvidéki tájakon eltérő mértékben változtak, az eredmények általában a művelt földek (kultúrtájak) növekedésében és a struktúrák átalakulásában jelentkeztek. A földművelés és az állattenyésztés extenzív jellege csökkent, és a rideg állattartást felváltotta az istállózó állattenyésztés. A határhasználat és a talajművelés is korszerűbbé vált a nyomásrendszert követő váltógazdálkodással, a tagosítással, az istálló- és műtrágya alkalmazásával és az öntözés elterjedésével. 1918-ban a Kárpát-medence öntözött területeinek 30%-a Miskolc környékén koncentrálódott, ahol a Sajó és a Hejő patak vizét hasznosították.²²

Az agrogén tájakon kívül más kultúrtájtípusok is formálódtak Borsodban. A domb- és hegyvidéki területeken a természeti erőforrások lehetővé tették az ipar megtelepedését, az ipari öskörzetek, majd a 19–20. században az ipari (indusztériális) települések kialakulását. A vasipar a 10. században az Upponyi-, Rudabányai- és a Szalonnai-hegység felszínközeli sziderit- és limonittelepeire, mint nyersanyagbázisra épült. Az Árpád-kori vaskőbányák 14–20 km-es körzetében vasolvasztó és feldolgozó (kovács-) műhelyek működtek. A vasérc redukciója 1250 °C-on történt, s az ehhez szükséges fűtőenergiát (= faszén) a környező erdőségek biztosították. A 10–13. századi vasipari mikrokörzetekben a bányá- és műhelygödörök, a később legelő- és szántóföldként használt erdőirtványok emlékeztetnek az ipar tájformáló-környezetátalakító hatására (Bódva-völgy, Szuha-völgy, Imola környéke stb.). A 13. század közepén, amikor a felszínközeli érclelőhelyek és a környékbeli völgyek gypvasérc-telepei kimerültek, a vasipar észak felé, a Gömör-Szepesi-érchegységbe vándorolt.

A 13. század közepétől a 18. századig az ipar környezetátalakító szerepe jelentékelen. Az Árpád-kori földvárépítkezések (pl. Borsodvár), majd a mongol invázió utáni kővárak, templomerdők és egyéb védelmi objektumok (Diósgyőr, Ónod, Szendrő stb.) környezetében az erdőirtásokon kívül az építőanyag-kitermelés hagyott nyomot maga után (pl. kőfejtők). A 12–13. században a malomipar már egyfajta – lokális jellegű – környezetátalakítást igényelt (gát- és malomárok építése, mederszabályozás).

²² Frisnyák S., 1995.



2. ábra. A kultúrtájak kialakulása és terjedése a Kárpát-medencében

Jelmagyarázat: 1 = ártéri síkság, 2 = ármentes síkság, 3 = dombvidék, 4 = a kultúrtájak magterületei, 5 = a kultúrtáj-diffúzió iránya, A = az első kultúrtájak kialakulása, B = a kultúrtájak diffúziója a 19. század közepéig, C = a kultúrtájak terjedése az integrált környezetátalakító munkák után.

(Az ábrákat szerkesztette Frisnyák Sándor, rajzolta Pristyák Erika)

Az antropogén tájformálás a manufaktúrák korában, a 18. században egyre jelentősebbé vált a Bükk-vidéken és máshol is, ahol a nyersanyag- és az energiaforrás rendelkezésre állott. A 18. században az *erdei (montán-) ipar három öskörzete alakult ki* a Bükk hegységben és *ezek alkották a borsodi iparvidék magterületét*. A Gyertyán-völgyben és környékén az üvegipar épült ki. A huták temérdek fát használtak fel, egy-egy műhely évi szükséglete 5000 öl (16 000 m³) fa volt.²³ A fának, mint ipartelepítő tényezőnek a másik két mikrokörzet kialakulásában is döntő szerepe volt. A Szalajka- és a Bán-völgyében, ill. a Garadna- és a Szinva-völgyében a vasolvasztó massák, öntő- és kovácsoló műhelyek (hámorok), fűrészmalmok és egyéb manufaktúrák a környezet természeti erőforrásait hasznosították. A montánipar munkaerő-szükségletét szlovák, ruszin és német telepesekkel biztosították. A betelepülők kolóniai a Bükk eddig lakatlan régióiban létesültek (pl. Bükkszentkereszt = Újhuta 583 m, Répáshuta 500 m magasságban).

A manufaktúrák az agrártársadalmakra jellemző, ún. módosított szoláris energiát (elsősorban a fát és a víz kinetikai energiáját) használták. Az anyag- és energiafelhasználás (és -áramlás) a 18–19. században már maradandóan formálta a természeti környezetet (pl. erdőirtványok, kőfejtők, bányagödrök, szállítópályákkal kapcsolatos terepmunkák, mesterséges csatornák, víztározók, kisebb-nagyobb salak- és meddőhányók stb.). A Bükk egyik legszebb ipari víztározója, a Hámori-tó is e korszak alkotása (1810–1812). Az ipar tájformáló-környezetalakító hatása a 19. század közepétől felgyorsult. A változás, a gyáripari vaskohászat és a kapcsolódó (kooperáló) üzemek kiépülése – majdan környezeti hatása – az *energiaváltással, a fosszilis energia (= szén) hasznosításával* függ össze. Az 1786-tól fokozatosan feltárt *borsodi szénvagyon* (a Sajó- és mellékvölgyeiben) a 19. század közepén *igen jelentős iparfejlődést indított el*. A kohászat a Gömör-Szepesi-érchegység területéről „visszavándorolt” Borsodba (és a Nógrádi-szénmedencébe). Az iparfejlődés – amelyet e helyen nem részletezünk – átformálta a Sajó- és mellékvölgyeinek (pl. a Hangony- és Szinva-völgy) földrajzi képét. Az agrár- és erdőgazdasági környezetben „*ipari táj*” *formálódott*, hatalmas gyárpépületekkel, erőművekkel, infrastruktúra-rendszerekkel, jellegzetes lakókörnyezettel, a bányák körzetében meddőhányókkal, külszíni fejtések több hektáros gödreivel, felszíni beszakadásokkal és egyéb antropogén formákkal.²⁴ A tájképváltozás mellett a víz- és levegőszennyeződés is káros kísérőjelensége a dinamikus gazdaságnövekedésnek. Az ipari táj a Sajó- és mellékvölgyeit jellemzi, a tradicionális agrárkörzetekben, pl. a Borsodi-Mezőségen és a Borsodi-ártéren a 20. század közepéig nem létesültek jelentősebb ipari vállalatok (leszámítva a Mályi- és Nyéki-tórendszer kialakító nagyüzemi kavicsbányászatot).

Borsod vármegye ökoszisztémája – mint azt felvázoltuk – a 9–10. századtól jelentős változáson ment át. Az agrártevékenységre alkalmas térszíneken a *természetes növénytakarót a kultúrvegetáció váltotta fel*. A Sajó- és mellékvölgyeiben, továbbá az erdős domb- és hegyvidéken a *kialakult agrár-kultúrtájat a 19–20. századi ipari teremtés átformálta*. A természetes vagy ahhoz közelálló ökoszisztémák kis területeken maradtak fenn (pl. Bükk-fensík). Az *antropogén tájformálás-kultúrtájteremtés szükségszerű folyamat és nagy alkotásként értékelhető*, amely hozzájárult Borsod eltartó képességének növekedéséhez és gazdasági fejlődéséhez. A feudális kor embere *környezetkímélő* gazdálkodásával még nem (vagy csak kis mértékben) károsította a természeti tájat. A 19–20. században a *borsodi bánya- és iparvidék kialakulása és működése már súlyosan terhelte és károsította a tágabb környezetét*. A 21. század feladata a tájrombolás okozta negatív

²³ Veres L., 1996.

²⁴ Erdősi F., 1987, Leél-Őssy S., 1973.

hatások megszüntetése (tájrehabilitáció), a tájpotenciálra épülő racionális környezet-használat kialakítása és környezeti kultúránk fejlesztése.

IRODALOM

Bóna I.

1984/a A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. In: Magyarország története 1/1 köt. 117–197. (főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A.) Bp.

1984/b A népvándorlás kora és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története 1/1 köt. 265–373. (főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A.) Bp.

Bulla B.–Mendöl T.

1947 A Kárpát-medence földrajza. Bp.

Erdősi Ferenc

1987 A társadalom hatása a felszínre, a vizekre és az éghajlatra a Mecsek tágabb környezetében. Bp.

Frisnyák S.

1995 Tájak és tevékenységi formák. 287. Miskolc–Nyíregyháza

2000 Das Karpatenbecken. In: Europas Mitte um 1000 (szerk. Alfried Wiczorek, Hans Martin Hinz). Stuttgart 1. köt. 81–84.

Fülöp J.

1984 Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Bp.

Györffy Gy.

1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. Bp.

Györffy Gy.–Zólyomi B.

1994 A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Honfoglalás és régészet (szerk. Kovács L.) 13–39. Bp.

Hajdú Z.

2000 A természet-átalakítás történeti szakaszai az Alföldön. In: Az Alföld történeti földrajza (szerk. Frisnyák S.). 35–42. Nyíregyháza

Ihrig D. szerk.

1973 A magyar vízszabályozás története. Bp.

Jakucs L.

1982 Az árvizek gyakoriságának okai és annak tényezői a Tisza vízrendszerében. Földrajzi Közl. 2. 212–235.

Kordos L.

1996 A honfoglalók természeti öröksége. Élet és Tud. 13. 387–389.

Kristó Gy.

1998 Magyarország története 895–2301. Bp.

Lászlóffy W.

1938 Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. (falitérkép, M (1:600.000) Bp.

Leél-Őssy S.

1973 Természeti-antropogén folyamatok és formák vizsgálata Ózd és Arló környékén. Földr. Ért. 2–3. 195–213.

Lovász Gy.–Nagyvárad L.

1997 A természeti környezet antropogén változása az elmúlt 1100 év alatt. In: A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. 1–7. (szerk. Füleky Gy.) Gödöllő

Lóczy D.

2000 Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: Az Alföld történeti földrajza. (szerk. Frisnyák S.) 221–228. Nyíregyháza

Marosi S.–Somogyi S. szerk.

1990 Magyarország kistájainak katasztere I–II. 1023. Bp.

Medzihradsky Zs.–Járainé Komlódi M.

1996 Az ember természetformáló tevékenysége a holocén folyamán a Kárpát-medencében. In: Emlékkötet Andreánszky Gábor (1895–1967) születésének 100. évfordulójára. 147–154. Bp.

Nováki Gy.–Sándorfi Gy.

1992 A történeti Borsod vármegye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc

Pécsi M. főszerk.

1989 Magyarország Nemzeti Atlasza Bp.

Prinz Gy.–Cholnoky J.–Teleki P.

é. n. Magyar földrajz I–III. Bp.

Rác L.

1999 Magyarország éghajlattörténete a 16. századtól napjainkig. Magyar Tudomány, 9. 1127–1139.

Révész L.

1994/a. Kultúrák és népek a magyar honfoglalásig. In: Megyekönyv – Borsod-Abaúj-Zemplén (szerk. Viga Gy.) 69–80. Miskolc

Révész L. szerk.

1994/b. Mit ránk hagytak a századok... Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához. 79. Miskolc

Somogyi S.

2000 A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In: Az Alföld történeti földrajza 7–24. (szerk. Frisnyák S.)

Tóth J.

1987 Ember – település – környezet az Alföldön. Forrás 1. 32–36.

R. Várkonyi Á.

1999 Századfordulóink. Bp.

Veres L.

1995 A Bükk hegység üveghutái. 105. Miskolc

Viga Gy.

1996 A tájformáló társadalom (Megjegyzések a kultúra ökológiájához). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV. 271–283. Miskolc

DIE HERAUSBILDUNG UND VERBREITUNG DER KULTURLANDSCHAFT IM KOMITAT BORSOD

Die Kulturlandschaft ist ein durch die Arbeit des Menschen umgestalteter und kontinuierlich genutzter Raum. Ihre Entstehung begann im Neolithikum, als die Bewohner der Landschaft von der Lebensform als Sammler, Jäger und Fischer zur produktiven Bewirtschaftung, zur Landwirtschaft und zur Viehzucht übergegangen waren. Die bestellten Flächen (Kulturlandschaften) der vom Neolithikum bis zur ungarischen Landnahme (895) lebenden Völker waren kleinere Isolate, die infolge der katastrophalen Trockenheit während der Völkerwanderungszeit und des 8.–9. Jahrhunderts vernichtet wurden.

Bei der Landnahme war Borsod keine vollständige rohe Landschaft (Urlandschaft) mehr, doch kann es auch nicht als Kulturlandschaft bewertet werden. Mit der Humanisierung des Gebietes begann die anthropogene Formung der Landschaft. Die ersten Kulturlandschaften hatten sich unserer Hypothese nach an der Grenze des Randes des Hochwasserraumes und des Hügellandes und der Ebene herausgebildet und haben sich auf die dazu geeigneten Flächen ausgebreitet. Die Kultur der Ackerbauern verbreitete sich von dem Hochwasserrandgebiet und den hochwasserfreien Ebenen, von den Kerngebieten an den Füßen der Berge einerseits auf die terrassenförmigen Täler der Flüsse und Bäche. Und dieser Prozess kann mit Hilfe des für das gesamte Karpatenbecken bezeichnenden geographischen Modells (Abbildung 2) vorgestellt werden. Die Kulturlandschaft breitete sich in den Überschwemmungsgebieten der Flüsse Sajó und Theiß erst nach der integrierten, die Umgebung beeinflussenden Arbeit (Hochwasserbeseitigung, Flussregulierung usw.) ausbreiten. Bis zur Wende des 18.–19. Jahrhunderts wurden die Kulturlandschaften der Ebenen miteinander verbunden, während die bestellten Felder in den Hügel- und Bergländern auch weiterhin von Wäldern umgeben werden. Von der Mitte des 19. Jahrhunderts an war auch die Landschaft gestaltende, die Umwelt beeinflussende Wirkung der Industrie schneller geworden: In der agrar- und forstwirtschaftlichen Umgebung bildete sich eine industrielle Landschaft heraus (Sajó und Nebentäler).

Der Mensch der Feudalzeit schädigte mit seiner die Umwelt schützenden Wirtschaft die natürliche Landschaft noch nicht (oder nur in einem geringen Maße). Im 19. und 20. Jahrhundert hat die Entstehung und Funktion des Bergbau- und Industriegebiets in Borsod der natürlichen Umwelt schon sehr geschadet. Aufgabe des 21. Jahrhunderts ist es, die durch die Zerstörung der Landschaft verursachten negativen Auswirkungen aufzuheben (Landschaftsrehabilitation), die auf dem Landschaftspotenzial beruhende rationale Umweltnutzung herauszugestalten und unsere Umweltkultur zu entwickeln.

Sándor Frisnyák

A MISKOLCI MISKOLCI CSULYAK

Miskolci Csulyak István miskolci működése (1612–1616)

GYULAI ÉVA

Miskolci Csulyak István, aki az elsők között vitte be a *miskolci* nevet a magyarországi irodalom történetébe, előneve jelzi, hogy nem volt miskolci, ill. családja *már nem* volt az, mikor ezt a nevet kapta. A késő középkori, kora újkori névadásban (s értelem szerint máig is) a helységnév csak akkor lehet megkülönböztető jel, ha a viselője onnan jött ugyan, de már máshol él. Miskolci Csulyak István Diariumában maga adja meg előnévének magyarázatát, hiszen kéziratának első lapján közli családjának a genealógia szabályai szerint megszerkesztett családfáját (1. kép).¹

A családfa mutatja, hogy Csulyak dédapjáig, Csulyak Gergelyig vezet vissza családjának eredetét, s ennek családját *miskolcinak* tartja (*in oppido Miskolcz*). Őseiről azonban latin nyelvű önéletrajzában² igen szűkszavúan szól, dédapján kívül csak nagyapját említve meg, aki Miskolc mezővárosban néhány évig *aedilis* tisztséget viselt (*aeditate in oppido Miskolcz perfunctus*). Miskolcinak elsőként az apját, Csulyak János tolcsvai, lizskai lelkészt aposztrofálja a családfán, a latin szövegben is magyarul: *Johanne Chulak Miskolci*, ellentétben saját magával, akit teljesen latinul nevez meg az önéletrajz (*Curriculus vitae*) címében: *Stephani... Chuliak Miskolcini*. Az előnév mutatja, hogy a miskolci eredetű családot csak a *Hegyalján* kezdik így szólítani, megtartva az eredeti családnevet is.

A miskolci Csulyak családról a Hegyalján szolgált lelkész előtt igen keveset tudunk, de többet, mint a legtöbb korabeli polgári, jobbágyi famíliáról, hiszen a kora újkori Miskolc jelentős bor-, gabonatermesztő mezőváros lévén, nemcsak az 1549-től fennmaradt egyházi dézsmajegyzékek, hanem az 1569-től vezetett Városkönyv – a mezőváros tanácsának jegyzőkönyve – is nagy tömegben őrizték meg a mezőváros lakóinak névsorát. Miskolc legelső, 1548. évi dézsmajegyzékében³ már ott találjuk Csulyak Pált (*Paulus Chilek*), aki 2 kalangya 7 kéve (összesen 67 kéve) termésével a közepes gabonatermesztők között van. Az a tény, hogy a neve szerepel a gabonalajstrom 235 dézsmaadója között, annak valószínűségét mutatja, hogy jobbágytelekkel rendelkezett Miskolcon. Ezt erősíti, hogy a hatgyerekes miskolci jobbágy, egyben mezővárosi polgár unokája – és a család – hagyománya szerint *aedilis* tisztséget, *egyházfűságot* viselt a korabeli Miskolcon. A 16. század második felében protestáns hitre tért város vallási életére igen gyérek az egykorú források, sokszor még a lelkész nevét sem ismerjük, ezért fontos, és a város hitélete szempontjából értékes adat, hogy Csulyak Pál egyházi, vagyis a szorosban egybefonódott mezővárosi közösség és egyházi vezetés egyik választott tisztviselője volt. A Csulyak családot Miskolc másik joga, a török állam is a törzssőkös

¹ OSZK *Diarium* 1b-2a.

² OSZK *Diarium* 297 kk. Önéletrajzát és latin nyelvű verseit a továbbiakban a kéziratból közöljük, újabb hivatkozás nélkül

³ MOL E 158 1548/2.

[illegible]

⁴ *Vass E.*, 1981. 56.

A család törzsökös jobbágyi státusát jelzi, hogy az 1581-es gabonadézsma jegyzékében az 5 (dézsmafedésnél segédkezett) bíró egyike Csulyak Ferenc volt, így az ő termését, dézsmamentességet élvezvén, nem ismerjük, ugyanakkor Csulyak Imrét felvették a dézsmaadók között 6 kalangya 7 kéve (187 kéve), magasnak számító terméssel.⁵ A két miskolci telkes jobbágy közül Miskolci Csulyak István apjának a családi genealógia szerint Imre a testvére, Ferenc unokatestvére volt. Együtt (és a jegyzékben igen közel egymáshoz) adnak dézsmát 1583-ban is gabonából.⁶ A költő nagybátyja volt az a Miklós is, aki 1600-ban 7 kévés (igen alacsony tizedet) adott gabonatermése után.⁷

A legtöbb nevet a bordézsma jegyzékei tartalmazzák, hiszen a szőlőbirtok különleges feudális birtokjoga miatt szabadon adható-vehető, bár dézsmaköteles tulajdon volt, ezért az is hozzájuthatott, aki jobbágytelekhez és az ehhez kapcsolódó szántóhoz-réthez nehezen. Éppen a különleges birtokjogi státusz miatt tartozott a szőlők ingatlanforgalma a mezőváros, és nem a földesúr joghatósága alá. 1577 és 1583 között a család több tagja is adott borból dézsmát, 1577-ben Csulyak Orbán, a költő nagyapjának, Csulyak Pálnak fivére a Bedegvölgy promontóriumon adott igen kevés, 6 iccés tizedet. Csulyak Ferenc, aki 1583-ban bíróságot viselt a dézsmálásnál, 1577-ben, 1579-ben és 1583-ban is fizetett bora után, ez utóbbi évben két szőlője is volt, az egyik után kiemelkedő dézsmát adott, több mint 10 kassai köblöt. A Miskolcon maradt Csulyakok között ő tűnik a legvagyonosabbnak. A költő nagybátyjai közül Imre mindhárom évben fizetett bortizedet, 1577-ben, amikor igen jó termés volt Miskolcon, a Szentgyörgyön lévő szőlője után 6 és fél kassai köblös, igen bőséges tizedet dézsmáltak tőle. Lukács neve csak 1583-ban szerepel a bordézsma-jegyzékében. A tolcsvai prédikátor nagybátyjai közül Tamás (*ennec 3 leania volt*) 1583-ban fizet bortizedet.⁸

A Városháza 1577-es bejegyzése is a családi genealógiát igazolja, hiszen ekkor Csulyak Pál (aki valószínűleg már nem volt az élők sorában) egykori adósságát, két és fél (hordó) bort, fia, Csulyak Imre téríti meg hatodfél forinttal. A szőlőművelő család nemcsak művelte szőlőjét, hanem, mint legfontosabb ingatlanvagyonával: házával és szőlőjével a miskolci élénk ingatlanforgalomban is részt vett. 1590-ben Csulyak Ferenc bedegvölgyi szőlőjét 32 forint 35 dénáros adósságban Csaba Pálnak ítélte a miskolci tanács (valószínűleg a tulajdonos halálakor), 1591-ben pedig Csulyak Ferencné a szőlő másik felét 37 forintért kényszerül eladni (amelynek egyik ekkori szomszédja az előző vevő, Csaba Pál). Csulyak Ferenc 1585-ben még életében feleségével együtt eladja egy ház felét (a ház másik fele Balog Pálé és feleségéé, egykor Zombori Mártonnéé, akik nem szerepelnek a genealógiában).⁹ De nemcsak a költő apjának unokatestvére, Ferenc, hanem nővére, Anna is nehézségekkel küszködik a század vége felé. Róla a költő ezt írja genealógiájában: *Kis Anna aetatis anno 50 die(m) suum virgo obiit* (Kis Anna, 50 éves korában hajadonként halt meg), a Városháza szerint pedig: 1591-ben „*Csulyak Pál leánya, Kiss Anna szőlő örökségét és házát vallotta Szabó Boldizsárnénak, ha pedig ha holtá történnék is ez megnevezett Szabó Boldizsárnénak, Ilona asszonynak, minden, mind ház, mind szőlő, maradjon az asszonynak, Szabó Boldizsárnénak a fiaira, pénze nélkül, mert engem nyomorúságomban ő tartott.*”¹⁰

⁵ MOL E 158 1581/6.

⁶ MOL E 158 1583/6.

⁷ MOL E 158 1600/3.

⁸ MOL E 158 1577/6, 1579/13, 1583/19.

⁹ Városháza 138, 234, 334, 374., 391. sz.

¹⁰ Városháza 369. sz.

A Városkönyv egyik 1594-es bejegyzése mögött Miskolci Csulyak Istvánt is ott sejtjük, akinek apja ekkor már 10 éve nem él, hiszen Miskolci Csulyak János lizskai prédikátor 1584-ben meghalt, özvegye pedig két fiával (Istvánnal és ifjabb Jánossal) valamint három lányával Újhelyre költözött.

Apjának, a Hegyalján több helyt is szolgált prédikátornak nevét és származását igazolja a fia által írt sírvers, amely nemcsak a vérségi és prédikátorságban is apját követő utód utolsó szolgálata atyjának, hanem a 16. század közepi Miskolc fontos köztörténeti eseményének, az első török betörésnek is krónikája.

EPITAPHIUM¹¹

Doctissimi viri domini Jophannis Miskolcini, pastoris Ecclesiae Liscensis, defuncti in domino anno aetatis XXXX, die XXVII April. hora VI vesperia, Annos MDLXXXIII.

*Mole sub hac lapidum positus jacet ille JOHANNES,
Tempore fatali peperit quem patria MISKOLCZ,
Tunc cum Turcarum primus saevissimima sensit,
Vincula, et arserunt nitidissima templa Tonantis.
Ujheli juvenum studiosa corona bonorum
Totos sex annos est usa laboribus ejus.
Sic annos totidem senos Ecclesia Tolcvae
Audiit excelsi domioni pia verba docentem.
Forte fuit fatum nam LIZKAM deinde vocatus
Sex ubi continuos iterum finiverat annos,
Atque gregem domini caelesti rexerat arte
Dormiit in Domino rutilantiaque astra petivit.*

(Miskolci János úr, a lizskai egyház lelkésze, a tudós férfi
sírverse,
meghalt az Úrban 40 éves korában 1584. április 27-én este 6 órakor.

Súlyos e kő, ahol ő nyugszik, maga JÁNOS,
Végzetes órájában szülte a pátria: MISKOLC,
Vadságát amidőn elsőként látta töröknek,
S lángol az égre a dörgő Isten temploma, fénylőn.
Újhelyben derekas ifiak tudós koronája,
Munkáját élvezte hat évig, így nevededvén,
Még ugyanennyire őt befogadta a tolcsvai egyház,
Hallatszott magas Istennek kegyes szózata tőle,
Véletlen az-e, hogy LISZKÁRA fátuma hívta,
Eltöltötte e helyt végig ismét a hat évet,
Égi urának a nyáját érte terelte, az Úrban
Meghala, s indult, már szikrázó csillaga várta.)¹²

A sírversben felsorolt proszopográfiai adatok, hogy a 40 éves korában elhunyt Miskolci János születésekor Miskolcot először égette fel a török, egybevág a város történetéből ismert adattal, mely szerint 1544 tavaszán Mehmed budai pasa nyolcezer

¹¹ *Diarium* 147.

¹² A latin verseket a szerző fordította.

seregével tört Borsod vármegyére, s végigpusztítva a Bükkalját egészen Miskolcig hatolt.¹³ A török hódolttatás miskolci kezdetét egyébként Tinódi Lantos Sebestyén is megénekelte. Miskolci Csulyak István, a prédikátor fia a sírversben sors, a fátum kezét látta atyja születésének vészterhes körülményeiben.

A városi jegyzőkönyv 1594-es bejegyzése szerint: „*az Csulyak János fiai valla-nak örököt Ispán Istvánnak az házról, mely vagyon a Felső-Piac utcában*”.¹⁴ Miskolci Csulyak István ekkor 21 éves, 1594 nyarán hagyja oda Debrecent, ahol három évig tanult a Kollégiumban, hogy Újhelybe visszatérve egy ideig Kállai János iskolájába járjon. A miskolci ház, amelyről szó van, Miskolc főutcáján feküdt, amely, mint neve is mutatja, a népes hetipiacoknak is helyt adott. A ház (és jobbágytelek) valószínűleg még Csulyak Pál tulajdona volt, ezt mutatja, hogy akinek eladták, a Csulyak család genealógiájában is szerepel: Csulyak Pál másik fiának, a már említett Imrének vejeként. Imrének a genealógiában két lányát jegyezték fel, Erzsébetet, aki lánykorában halt meg, és *Hevesi Istvan Ispanné* Katát. A korabeli nevek bizonytalanságát igazolja, hogy a Városháza vezetéknév-ként, a családi hagyomány pedig foglalkozásként örizte meg az *ispánt*, de minden valószínűség szerint ugyanazon személyről van szó, aki az egyik örökös, Csulyak Kata férjeként a többi örököstől, felesége unokatestvéreitől, Miskolci Csulyak Istvántól és ifjabb Jánostól megvette a részüket. Ha a dézsmaadó jobbágnak, Csulyak Pálnak fia, az idősebb Miskolci Csulyak János, testvérei közül egyetlenként magasabb tanulmányokat folytatván el is hagyta Miskolcot, birtokjoga Miskolchoz kötötte, s fia, a költő, fivérével együtt csak 21 éves korában mond le erről a jogról rokonuk javára. A mezővárosi jobbágy-polgári család genealógiája, a jobbágytelekhez és szőlőkhöz fűződött birtokjoga, a birtokon tett osztály a családot a *nemesi családok* gyakorlatához közelítette, amint társadalmi emelkedésének csúcsa is a nemesség megszerzése volt. A források elégtelensége miatt nem tudjuk, a Csulyak családban ki, melyik ág szerzett nemességet és mikor (Miskolci Csulyak István anyjának családja nemes volt, hiszen az abaúji Enyickén lakó nagybátyját, Póli Istvánt 1595-ben nemesemberként említi Csulyak István említett naplójában: *avunculum Stephanum Poli virum nobilem*). A Borsod vármegyei jegyzőkönyv 1649-ben (a miskolci) Csulyak Lukácsot már *nemesként* írja, amikor Bonta Mihály gyerkeinek gyámjaként a nemesi vármegye előtt tiltakozik, mert Bonta Istvánné a tudta nélkül adott el egy házat a Döry családnak.¹⁵ A papi rendbe való bekerülésével azonban a feudális társadalom kiváltságosai közé emelkedett az is, aki a nemességet nem szerezte meg.

Miskolci Csulyak István a családi örökségről való lemondása után legközelebb csak jó 20 évvel később kerül kapcsolatba azzal a helységgel, amelyről nevét vette. Latin nyelvű visszaemlékezésében csak két oldalt szentel miskolci éveinek (1612–1616), hiszen lelkeszi, vallásszervezői, hittudósi, költői működése majd csak Zemplén vármegyei éveiben bontakozik ki igazán, de a hasonló jellegű források szinte teljes hiánya miatt ez a rövid naplórészlet Miskolc kora újkori történetének egyik kitüntetett kútfejévé lett.

„*Anno 1612. 3. Januarii Magnus heros Ludovicus Rakoczi in aedibus Zomborianis ultimum vitae suae clausit, cui parentavi in templo Szerencinensi 29. Feb. Cum superiori mense Juditha conjunx iterum graviter aegrotasset, quam post multos dolores 8 Februarii sanandi gratia Miscolcinum ablegavi, cum antea 31. Januarii literas a Praetore, civibusque Miscolcinensibus invitatorias acceperam. Quare 19. Febr. Szerencinensibus publice valedixi, postquam pastoralis mei tyrocinii triennium inter*

¹³ Vass E., 1981. 51.

¹⁴ Városháza 391. sz.

¹⁵ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/I 4. kötet 277.

auditores Orthodoxos et Pontificios exegi, et primam concionem 21. Febr. in templo Miscolecinensi institui, tuncque meam ipsis operam addixi, et 2. Martii cum omnibus reculis eo apellens, die septimo Martii majalis Moldvensis, quem ex annuo Szerencinensi salario acceperam, eundem cum leniter contrectare voluissem, manum dextram infra annularem digitum hora 6 vespertina sauciavit: unde ominatus sum, gravem a domesticis meis in illa functione injuriam accepturum. Nec fefellit omen: hic tamen habui diaconum Petrum Gönczi hominem antea barbitonsorem, qui cum scandalose viveret, nec propterea in eadem mecum Ecclesia pati vellem, plebem scandalizavit, et contra me quosdam armavit. Habuit ille ex ordine nostro nonnullos conditionis meae aut invidos aut aemulos, qui autores Petro fuerunt, ut mecum jure contenderet: ideoque a Domino seniore Thomae Nagy Thaljai Ecclesiae Szixoviensis pastore contra me citatorias accepit, ut jure mecum ageret in generali Szendröviensi. Pupugit me factum hominis ineptum, meque contra se in mea causa armavit: verum cum tacitus animadvertisset vel ex comitibus, quos una mecum ad synodum tuleram se caussa casurum, 24 Maji in eadem synodo, antequam verbum adversum me dixisset, in publico consensu se mecum in gratiam rediturum esse promisit, et ita rediit, ut in postremum amice vixerimus licet non convixerimus: nam 24 Maji ad gubernationem Ecclesiae Geszteliensis transiit: cui succenturiatum volui Joannem Vamos Szepsinum olim rectorem meum in schola Szerencinensi, qui postea in Synodo Aszalovinensi solemni ritu 3 Octobris in sacerdotem ordinatus est.

Anno 1613. 2. April. conjunx secundogenitam Susannam hora 12 meridiana Miscolecinensi enixa est: Soror vero mea Dorothea Poli Gregorii Vaczii conjunx vitam cum morte Uyhelini commutavit anno 1614. 9. Febr. sicut antea frater germanus Joannes Chuliak, anno 1611. 7. Xbris ex mortalitae ad immortalitatem transierat.

Anno rursus 1615. 9. Martii filiola Maria, die Lunae paulo ante dimidiam septimam horam nata est: de qua sic ego ad Reverendum Thomam Szeli, fidelissimum Ecclesiae Onadiensis Pastorem lusi.

Maria nata mihi est, materni gratus amoris

Flosculus, hic Charites quicquid habetis habet.

Sed hic flosculus rursus subito 15. Maji ejusdem anni die veneris exaurit. Ejusdem anni 30 Novembris, qui fuit dominica prima Adventus, cum ego in aurora concioni meditandae operam darem, crepusculo adhuc matutino Turcae Agrienses hostiliter ex improvviso supervenerunt, et ablatis omnibus, quos nancisci potuerunt oppidanorum equis, meis quoque, mihi non mediocrem incusserunt horrorem: nam aliquot illorum, cum ego solus essem, domum meam invaserunt, verbera imo vero necem mihi inferre parati erant, nisi caseo et smegmata illis praebito rabidos canes nitigassem. Cum ergo neque oppidani neque inquilini, etiam vocati, suppeditas in illa formidine tulissent, penitus deposui animum diutius in patria degendi. Triduo itaque elapso Praetorem oppidi cum civibus aliquot accersitum, diligenter monui, mature sibi prospicerent de successore meo, ne quid Ecclesia detrimenti patiatur me alio profecturo.

Conatum hunc meum benignissimus Deus promovit, namque anno 1616. 2. Januarii Magnus Georgius Rakoczi, missis ad me per Casparem Bankhazi credentialibus, ad gubernandam Onadiensium Ecclesiam honeste invitavit, quam ego conditionem, propter loci sorditiem, quae valetudini meae plurimum incommodare potuisset, renui. Sequenti 14 Februarii non minori quoque alacritate a civibus Szixoviensibus ad Ecclesiae suae regimen sum invitatus: a qua non fuisset alienus, nisi parochialium aedium incommoditas obicem mihi potuisset. Ejusdem Februarii die 27 senatus Liscensis missa primum epistola ad pascendam gregem Christianum accersit:

quam ego Spartam divinitus mihi oblatam ambabus acceptavi ulnis: ad quos cum 6 Martii colloquendi gratia transissem et docuissem, ad eosdem plenarie migravi.

(1612. január 3-án a nagyságos vitéz Rákóczi Lajos lezárta élete utolsó napját zombori udvarházában. A gyászszertartást a szerencsi templomban végeztem. Az előző hónapban Judit feleségem megint nagyon beteg volt. Sok szenvedés után február 8-án gyógyítani Miskolcra küldtem, minthogy előtte 31-én a bírótól és a polgároktól meghívó levelet kaptam. Ezért február 19-én a szerencsieknak nyilvánosan búcsút mondtam, miután lelkipásztori tanulóéveimből hármat az igazhitű és pápista hallgatók között eltöltöttem. Február 21-én megtartottam első prédikációm a miskolci templomban, és szolgálatomat nekik ajánlottam. Március 2-án minden holmimmal átköltözve, március 7-én este 6-kor a moldvai ártány, amelyet a szerencsiektől fizetésül kaptam, mikor szelíden meg akartam simogatni, megsértette a jobb kezemet a gyűrűsujjam fölött. Ez rossz előjel volt arra nézve, hogy házam népe köréből ebben a tisztségemben súlyos igazságtalanság ér. És a jel nem csalt. Volt itt ugyanis egy másodlelkész, Gönczi Péter, azelőtt borbély; minthogy botrányosan élt, és ezért nem tűrhettem a gyülekezetemben, a népet fellázította, és egyeseket felfegyverzett ellenem. Voltak a mi rendünkből néhányan, akik irigyleték helyzetemet és vetélkedtek velem, s ezek felbujtói voltak Péternek, hogy szálljon a törvény előtt szembe velem. Ezért aztán Nagytályai Tamás esperes úrtól, a szikszói gyülekezet lelkipásztorától, idézést szerzett ellenem, hogy törvényesen perbe foghasson engem a szendrői közgyűlésen. Bosszantott ennek az embernek ostoba cselekedete, és ügyemben harcra vértezett fel ellene. Hanem amikor elgondolkodván magában, vagy a kísérőkről (akiket magammal vittem a közgyűlésre) észrevette, hogy elveszíti az ügyet, a május 24-én tartott közgyűlésen, mielőtt egy szót szólt volna ellenem, a nyilvános ülésen megígérte, hogy velem megbékél.¹⁶ Úgy megbékült, hogy végül mint barátok éltünk, habár nem együtt, mert május 24-én eltávozott a gesztelyi gyülekezet vezetésére. Utódjául Szepsi Vámos Jánost akartam, aki egykor rektorom volt a szerencsi iskolában. Őt azután október 30-án az aszalói közgyűlésen ünnepélyesen beiktatták a papi rendbe.

1613. április 2-án feleségem déli 12 órakor Miskolcon másodszülöttjének, Zsuzsannának adott életet. 1614. február 9-én, nővérem Póli Dorottya, Váczi Gergely felesége Újhelyen elköltözött az élők sorából, ahogyan előtte 1611. december 7-én, ugyancsak Újhelyen, fivérem, Csulyak János a halandóságból az öröklétbe költözött.

Ezután 1615. március 9-én, hétfőn kevéssel fél hét előtt, ismét kislányom, Mária született, róla nagytiszteletű Szelei Tamásnak, az ónodi gyülekezet hűséges lelkipásztorának ezeket verseltem:

Mária, anyja szerelmének kicsi drága virága,
lányom, övé az a jó, mind mi a Kháriszoké.

De ez a virágocska még ez év május 15-én, pénteken elszáradt. Ez év november 20-án, advent első vasárnapján, amikor hajnalban prédikációm elmélkedtem, még hajnali szürkületben az egri törökök váratlanul ellenségesen ránk törtek, a városiaknak minden lovát, meg az enyémet is, elhurcoltak, s nekem nagy ijedtséget okoztak. Néhány közülük ugyanis, amikor egyedül voltam, házamra tört, megvertek, sőt meg is öltek volna, ha sajtot és szappant adva le nem csendesítem a dühös kutyákat. Mivel sem a városiak, sem a zsellérek, akiket hívtam, nem jöttek segítségemre, nyomban eltökléltem, hogy ezután szűkebb hazámban fogok lakni. Három nap elmúltával a magamhoz kéretett

¹⁶ A közgyűlést 1612. május 12-én tartották Szendrőn, és az úgyról nem emlékezik meg a közgyűlési jegyzőkönyv (B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a 4. kötet).

bíró meg néhány polgárt gondosan figyelmeztettem, hogy sürgősen gondoskodjanak utódomról, hogy a gyülekezet kárt ne lásson, ha én máshová utazom.

A nagykegyelmű Isten előbbre vitte szándékomat. 1616. január 2-án ugyanis nagyságos Rákóczi György Bankházi Gáspárral hitlevelet küldve, az ónodi gyülekezet vezetésére tisztességgel meghívott. Ezt a helyet a helység piszkossága miatt visszautasítottam, mert egészségemre nagyon ártalmas lett volna. A következő hónapban, február 14-én ugyancsak nagyhirtelen a szikszói polgárok hívtak meg a gyülekezet vezetésére. Ettől nem idegenkedtem volna, ha a parókia-épület kényelmetlensége nem jelentett volna akadályt. Ugyancsak február 27-én a lizskai tanács először levélben hívott meg a keresztyén nyáj legeltetésére. Ezt az Istentől nekem felajánlott Spártát tart karokkal fogadtam. Hozzájuk egész családommal együtt átköltöztem, miután március 6-án átutaztam megbeszélés és feltételeim előadása végett.¹⁷

A visszaemlékezés Miskolci Csulyakot egyértelműen azok között az írók-költők között helyezi el, akiket családjuk, születésük hosszabb-rövidebb működésük Miskolc-hoz köt, de elvagyódnak innen, a költő-pap éppen pátriájába, a Hegyaljára vágyik vissza. Egyháztörténeti szempontból sem érdektelen Csulyak és a szikszai prédikátor-esperes, Nagytálya Tamás összetűzése, amelynek konkrét okait nem tárja fel Diariumában, csak pályatársai irigységét és szakmai vetélkedését (*invidios et aemulos*) nevezve meg, de az a tény, hogy a vármegye elé idézték, az ügy komolyságát mutatja. A költő többször fegyveres harchoz hasonlítja a szembenállást, s valóban, a vármegyei közgyűlés elé harcra készen, kísérőitől körülvéve jelent meg Szendrőn 1612-ben.

Csulyaknak majdnem tragédiába torkollott epizódja a törökkel a 16–17. századi hódoltsági peremvidéknek ha nem is túl gyakori, de a korabeli életre igen jellemző története. A török, a kötelező adón felül efféle rajtaütésekkel igyekezett minden olyat, ekkor főként lovat, megszerezni, amit az adónemek nem tartalmaztak. Az adventi vasárnap prédikációjára készülő papra saját házában törtek rá, vagyis a parókia épületében. Ez a ház az Avasi templommal együtt a miskolci topográfia azon helyei és épületei, amelyeknek eredete a középkorig nyúlik vissza. A templomnál ezt a gótikus falak igazolják, a parókia esetében azonban írásos források. 1775. július 5-én Eszterházy Károly egri püspöknek Miklósi Ferenc alesperes levelet küld Miskolcra, amelyben beszámol arról, hogy a miskolci reformátusok engedély nélkül új házat emelnek másodlelkészüknek: „A Borsod vármegyei Miskolc királyi uradalmi mezőváros református vallású lakosai a Papszernek nevezett – egykor a Szent István plébániaegyházhoz alapítványilag hozzátartozott, most az egyházzal együtt a reformátusok használatában és kezén lévő – utcában széthányták azt a régi házat, ahol a superintendensnek alárendelt második prédikátoruk lakott, és a házat a réginek helyén alapjaitól jelenleg újjáépítik, azokból a szilárd építőanyagokból, melyekből a régi is állt, de más méretben és formában, mint az előző volt, mégpedig kétszintesre, míg az előbbi csak földszintes volt (nem tudom, vajon tényleg az említett második prédikátornak, vagy ami hihetőbb, inkább a superintendens számára, mivel a második prédikátor sokkal magasabb szintű lakással rendelkezne, ha ez az új épület meglesz...” [Qualem Regio-Coronalis oppidi Miskolcz I. Comitatus Borsodiensi ingremiati incolae Helv. Confessionis addicti, disjecta antiqua, secundarius ipsorum, superintendenti subalternus, Minister, in platea olim ad Ecclesiam Sancti Regis Stephani Parochialem Miskolciensem fundationaliter pertinente, nunc una cum hac Ecclesia in usu et manibus ipsorum existente, vulgo etiam num Pap-szer dicta, incolere solebat, domum a fundamentis in loco quidem prioris, et ex iisdem, quibus antiqua

¹⁷ Ritoók Zsigmondné fordításának felhasználásával. *Régi Magyar költők tára XVIII/2.* 291–293.

constabat, solidis nempe materialibus, sed in alia, atque prior ille erat, extensione et forma, ad duas quippe contignationes, priore ad unam duntaxat simplicem existente, actu erigant... (pro praefato nec secundario ministro, aut quod credibilis, pro superintendente, siquidem hic longe inferioris sortis habitatione, quam nova haec futura est, provisos sit destinatum, non scio)]¹⁸

A Papszeren ma is álló lelkészlak és parókia épületét 1777-ben elegáns, emeletes barokk épületként a második prédikátornak emelték azon a helyen, ahol a másodlelkész régi, földszintes, kora újkori kőépülete is állt, felhasználván annak köveit is az építkezéshez.¹⁹ Ha ez a másodlelkész háza volt eredetileg, vajon hol állt az az épület, amely az első prédikátorok, így Miskolci Csulyak Istvánnak is házául szolgált? Miskolci Csulyak Diariumából kiderül, hogy már Csulyak idején is volt diakónusa, másodlelkésze a miskolci gyülekezetnek, sőt életének állomásait röviden felsorolva életrajzában, ezt írja: 1612. február 23-án elfoglaltam a miskolci egyház főlelkézségét (*Primariam Ecclesiae Miskolciensis gubernationem suscepi. Anno 1612. 23. Februarii Gregoriani*). Az első lelkész, főpredikátor házának topográfiájára ugyancsak a katolikus egyház 18. századi forrásaiból nyerhetünk megbízható adatokat. A Miskolcon 1746-ban készült canonica visitatio során a reformátusok tulajdonában lévő épületekről is megemlékeznek. „Ezen helységben van két református prédikátor. Közülük az első prédikátor neve: Csáy Márton, akadémiát végzett, ő a reformátusok jelenlegi superintendense is. 56 éves, kőből épült egyemeletes háza van, zsindegyházzal fedve, lent a konyhából nyílik egy nagy szoba a családnak, valamint egy kamra a házi felszerelés elhelyezésére. Alul kőből épült pince, és egy másik, tűz esetén használatos raktár. Fent van egy szép szoba, ahol étkezni szoktak, egy oldalsó szoba (*camera lateralis*), amelyet a prédikátor tanulmányaira és könyvei őrzésére használ. Nagy konyhakert, fákkal beültetve, hasonlóan nagy udvar zsindegyházzal fedett léckerítéssel. A másik prédikátor az ugyancsak akadémiát végzett Tokai György, 41 éves, a másik prédikátorral szemben van a háza, mely hasonlóan kőből épült, zsindegyházzal újonnan fedve. Van konyhája és egy szoba a családnak, egy takaros szoba neki, egy oldalsó szobát tanulmányainak és könyvei őrzésére alakított át. Lent kőből épült pince. Kis konyhakert, fákkal beültetve, zsindegyházzal fedett léckerítéssel körülvett udvar. Mindkét prédikátor épületeinek felújításáról és megővéséről a közösség gondoskodik.”²⁰

Az egyházlátogatás során készült leírás mutatja, hogy a két prédikátor háza egymással szemben volt, vagyis az eredeti parókia valószínűleg a késő középkori plébánia is a Papszer másik oldalán állt, az iskola telkének szomszédságában, a református gimnázium múlt századi építkezései miatt teljesen átalakított lejtős területen. Itt emelkedett az a kőépület, amelyben 1746-ban a református lelkész külön könyvtár- és dolgozószobával (!) rendelkezett. Ez az épület nemcsak a város művelődésének, kultuszának történetében elfoglalt jelentősége miatt érdemes a figyelmünkre, hanem mert egyike azon kevés miskolci épületnek, amely bevonult az irodalomtörténetbe is. Nemcsak azzal, hogy négy évig Miskolci Csulyak István lakó- és alkotóhelye volt, melyről fenti leírása is megemlékezik, hanem mert rezidense mind az épületet, mind annak helyiségeit megénekelte. Négy latin nyelvű alkalmi költeménye szól a házról és szobáiról.

¹⁸ MOL Htt. Acta Relig. 1777 Lad. M. Fasc. 67.

¹⁹ A miskolci parókiákról bővebben: Gyulai É., 1999.

²⁰ FLE AN Can. Vis. 1746. No. 3412.

In fronte Musei Miscolciani 1612
Haec domus antique divinis structa Parochi
Est Mysis²¹, procul hinc strepitus livorque facesse.
Hospitium pietas habet hic candorque fidesque,
Hos tibi, qui Parocho²² charus, cupis esse, sodales
Jungito, Musei vectesque patere videbis.

(A miskolci dolgozószoba ajtaján, 1612
 Itt ez a tiszteletes ház régtől múzsai szentély,
 Távozzék a kaján dübögés az isteni háztól.
 Menhelye ez a kegyes jellemnek, a hitnek, a jónak,
 Társaidul válaszd eme három erényt, ha a papnak
 Kedves akarsz lenni, s feltárul a múzsai ajtó.)

In ipso Museo
Hoc ego sub tecto sacrosanctis dum vaco curis
Christo meis quaeso praesis conatibus, atque
Dum rigo Christicolas et planto adde incrementum.

(A dolgozószobában
 Ebben a házban amíg munkám a szent kötelesség,
 Krisztus, a szándékomban kérlek, légy velem, és ha
 Híveid ágyását locsolom, plántám növekedjék.)

Ante bibliotecam
Hospitis abstrusas absentis volvere chartas
Quisquis es haud tentes tibi ne fore turpiter obstes.

(A könyvtár előtt
 Távoli gazdának rejtett könyvét ne merészed
 Bárki legyél olvasni, e helytől tiltva a járás.)

E regione
Chulyakii Mysis sacra est domus ista, recedat
Sanna, decet rebus quenque vacare suis.

(Az előzővel szemben
 Szent ez a háza Csulyaknak, e múzsai hon rettentse
 Gúnyt, a saját dolgát intézze ki-ki itt.)

A hexameterben illetve distichonban íródott versecskék, amint címük is mutatja, cédulákon a megénekelte ház és szobák ajtajára voltak kitűzve, áldáskérés végett, valamint a látogatókat üdvözlendő és figyelmeztető, ill. baj- és rontáselhárítás céljával

²¹ A kéziratban a *Mysis* szó felett: *studiis*.

²² A kéziratban a *Parocho* szó felett: *Mystae*.

(*procul hinc strepitus livorque facesse*). Amikor költőjük Liszkára költözött, a dolgozószobájára ugyanazt a verset tűzte, csak címét változtatta át, amint *Diarium*ából kiderül: *In fronte Musei Liscensis*.²³ A versek közös gondolata, hogy ez az ősi (*antique*) épület a műzsák és keresztyén hit szentélye, ahol a tudomány és a hit papja végzi áldásos működését.

A ház szorosan kapcsolódik Miskolc társadalomtörténetileg és topográfiaiilag fontos jelenségéhez, a miskolci zsellérsorok kérdéséhez. A Miskolc hegyén épült középkori egyház mellett zsellérsor húzódott, a Papszer, amelynek lakói az egyház ingatlanait: malmot, szőlőket voltak kötelesek művelni.²⁴ Így érthető Miskolci Csulyak István naplójának az a része, hogy hiába hívta a városiakat és zselléreket (*oppidani-inquilini*), amikor a törökök rátörtek a (Papszeren álló) házára. A városiak a jobbágyi esetleg nemesi telekkel rendelkező miskolciak, a zsellérek a Papszer pertinentia (szántóföld, rét, legelő) nélküli telkeinek lakói, akik nemcsak a lelkészüknek, hanem uruknak is tartották a prédikátort.

A napló soraiból kiderül, hogy a prédikátor Mária nevű leánya Miskolcon született, és rövid kis életét is itt fejezte be. Az ő jövetelét is kedves latin alkalmi vers köszöntötte, de hosszabb magyar nyelvű költemény is született, ezt a kislány világrajövele után egy héttel tartott keresztelőjén énekelték el, latin címmel, melynek magyar fordítása: A HÁRMAS SZÁM DICSÉRETE. Elénekelve Mária keresztelése alkalmával 1615. március 17-én.

DILAUDATIO NUMERI TERNARI
decantata tempore baptismatis Mariae,
17. Martii. die Martis, anno 1615.

1. Minden számok közöt háromnál
azt tartom ninchen szeb annal.
Ha tudod jelenched,
tölem el ne reiched,
ha nem tudod tölem így érched.

2. Istenis három személieben
noha chak egy vagion menyben:
Atia, Fiu, Lélek,
ez adta hogy élek
es mostan veletek örvendek.

3. Számos kereziensegnek attia
volt chak három Patriarka,
Abram, Isak, Iacob,
ezeknél nem volt job,
ha te is illian vagy neked job.

4. Charites szűzek harman voltak
kik mindennek jót akartak,
senkire nem törtek
nemis irigykettek
eggiességben mindennel éltek.

²³ OSZK *Diarium* 149b.

²⁴ Gyulai É.–Tóth P., 1993. 31–33.

5. *Orsos Parkakis harman voltak
ezek az élettel bírtak,
eggiét ha fel vöttek
mást a földhöz vertek
sokat koporsóban fektettek.*
6. *Legien chak három ember eggiút
Isten nevében egyben giült,
Istenis ot vagion
töle advan vagion
chak ember töle jót kivannion.*
7. *Chak haromban ál az telljesség
onnan fut tökelletlenség:
három az virtusis
am bár te mit mongis,
az szeretet, remenség es hit.*
8. *Im nekemis Leanion három
az kit en igen akarom,
Judit es Susanna
es az kis maria
mindenik Isten ajandeka.*
9. *Jo aldasát vöttem Istennek
kit nem ád minden embernek,
kinek ágia szoros
felesege koros
vagy penig mint egi szurkos polos.*
10. *Szent hazassagban hát ember ély
hogj az Istentől sok jót végy:
jojé hogi te löttél
nemz teis ha immáar fel nőttél.*
11. *Tars nélkül Isten mondgia élni
az embernek nem jo lenni:
mert hogi ha el esik
földön niutva fekszik
fel emelés nélkül vajuszik.*
12. *Vigsaggal teljes háza annak
kinek szép magzati vadnak.
mert ot az giermek szo
szeb hogi sem az sip szo,
kedveseb hogi nem az agnö szo.*

13. Az ki mit nem öt azt dichérni
nem tudgia, szokták mondani,
bizony chak az tudgia
az ki be varrotta
michoda legien ben az sákba.

14. Ne szoljunk arrol többet ottan;
hanem minden lakjék vig'an:
mert nem vagiunk torban;
hanem puzdorekban,
jamborok jambornak hazaban.

Az alkalmi költemény nemcsak témájában, a hármas szám, hármasság dicséretében játékos és invenciózus, hanem a formájában is, a verssorok kezdőbetűi akrosztichonként a **MISCOLCI ISTVAN** nevet adják ki, ami, ha az énekvers többszörös miskolci alkalmiságát tekintjük (Miskolcon énekelték, szerzője és a versben megénekelt leányok Miskolciak), csak erősíti a költemény allúzív jellegét.

A korban gyakori gyermekhalál – gondoljunk csak Csulyak István tragikus sorsára – a költőnek nem kevés alkalmat szolgáltatott alkalmi versek írására, ezek között egészen bizonyosan Miskolcon született a csernelházi Chernel György leányának, Annának temetésén elhangzott sírvers. Hogy a költemény dátuma csak Csulyak miskolci működésének idejét jelzi, vagy a temetés is itt volt-e, nem tudjuk. Chernel György az egyik legközelebbi embere volt I. Rákóczi Györgynek, 1619-ben már a pataki vár prefektusa, s 1621-ben két kicsiny gyermekét temetteti a pataki vártemplomba, latin sírversű epitáfiumos sírkövük előkerült a templom műemléki feltárásánál.²⁵ Chernel György Miskolccal közelebbi kapcsolatba akkor kerül, amikor Rákóczi Györgytől alzálogba veszi annak a diósgyőri uradalomban bírt birtokrészét, s így Miskolc egyes telkeinek is földesura lesz.²⁶ Rákóczi György és Zsigmond 1614-ben veszi 3000 magyar forintért zálogbérletbe bedeghi Nyáry Zsigmondtól annak diósgyőri uradalomban birtokolt teljes részjóságát²⁷ (amikor éppen Csulyak István Miskolc lelkésze). Rákóczi György ezt adja majd tovább udvari emberének, Chernel Györgynek. Négyesi Szepessy Pál, a javak későbbi birtokosa így emlékezik meg a 18. század elején Chernel György és öreg Rákóczi György kapcsolatáról: „Az Meltosaghos Fejedelem öreg Rakoczy György a Nyári Familiátull végre meg vette ezen Diósgyőri Jóságot és birta sok esztendőkig. Ez időken az öreg Csernelházi Csernel György szolgálván a N(agyságos) öreg Fejedelelemnél és igen kedves embere lévén, ezen Diós Györi Joszagnak Tized Részét, mely az Három Nyári Kisasszony Része, conferalta egy néhány Ezer forintok[ért] az meg írt Csernel Györgynek...”.²⁸ Mind a középnyemes vár- és uradalmi tisztviselő, Chernel György, mind a jobbágy származású, külföldi akadémiát végzett református pap, Csulyak István a Rákócziak legközelebbi köréhez tartozott. Csulyak Rákóczi Lajos és Rákóczi Zsigmond temetésén szolgál, sőt éppen Rákóczi Zsigmond, az ónodi vár ura az, aki Miskolcra Ónodra próbálja csábítani hitlevelével. Hogy Chernel és Csulyakot, a főúri, fejedelmi udvar körül kialakult jellemző kora újkori társadalmi csoport két reprezentánsát uruk szolgálatán túl is szoros kapcsolat fűzte egymáshoz, igazolja az alábbi, a kis Anna te-

²⁵ Gervers-Molnár V., 1983. 50–60.

²⁶ Leveles E., 1929. 27.

²⁷ MOL P 108 Fasc. L. No 264. Rep. 45. Forgách Zsigmond országbíró oklevele. Kassa, 1614. IX. 1.

²⁸ B.-A.-Z. m. Lt. XIII-14. XLVIII/1. 71–72.

metésére íródott vers, (NEMES CHERNELHÁZI CHERNEL GYÖRGY ÚR
ELSŐSZÜLÖTT LEÁNYÁNAK, ANNÁNAK TEMETÉSÉN, Miskolc, 1616. február
1.). Különben anyját, Dersy Zsófiát, Chernel György feleségét is Csulyak temette latin
versével Patakon, amint a Diariumban megőrzött költemény igazolja (*Recitata in templo
Patakinensi 29 Januarii die Mercurii*).²⁹

*IN FUNERE NOBILISSIMI DOMINI GEORGII CHERNEL
DE CHERNEL HAZA, FILIAE ANNAE PRIMAGENITAE
Miskolcini. 1. Febr. 1616.*

*Anna Georgii charissima filia Chernel,
Virginei jacet hic pulchra corona chor,
Delicium matris magni spes magna Parentis,
Familiae splendor, sponsa pudica Dei.
Vixerat, ut Christo, Christo sic mortua sponso est,
Ex thalamo ut tumulum mox pede carpat iter.
Felicem sponsam tali cui nubere sponso
Contigit aeternum vivere digna polo!!*

*Anna Chernel György leánya
Ki attianac remensege,
Haaz népenec fénies napja,
Mikeppen hogy élt Christusnac
Hogy az agyrol sirban hagjon,
Boldog szűz méltó hogy éljen,*

*It niugszic lyanioc chillaga
Annianac giöniörűsége
Volt Christusnak szűz matkaja
Ugy holt megis mint Uranac
Isten kebleben niugodgion
Kinec Christus Ura menyben.*

A költő maga fordította le versét, idegennek érezve anyanyelvétől másik anya-
nyelve időmértékes verselését, így a metrumot hangsúlyossá változtatta.

Miskolcon íródott és miskolci templomban 1612. július havában hangzott el az a
költemény, melynek műfaját maga Csulyak adta meg: a miskolci egyház énekkal előa-
dott együttes könyörgése.

Publica Ecclesiae Miskolcinae oratio carmine comprehensa

*Paradysi, maris, orbisque Monarcha,
genitor virginis in prole piorum,
agit Ecclesia puro sacra de pectore grates:*

*Tua quod dextera defendit ab hoste
truculento viduae tecta Sareptae
tenebras noctis opacae removens sole malignas.*

*Animam, corpus et istam voluisti
oculis cernere damno sine lucem:
agit Ecclesia puro sacra de pectore grates.*

²⁹ OSZK Diarium 122.

*Humili supplicat exinde parenti
animo, sole velut lucificast
pabulum flammigero orbemque timorem inde fugasti.*

*Ita mentem radiis flamnis almi
tenebrosam rutila disjice technas
satanae, lapsibus aurem facilem cede nefandis.*

*Sit ut omnis labor, oratio, mentis
meditamen, tibi laudi, emolumento
sua qui nomina Christo dederunt coelipotenti.*

*Semel Euangelii cognita semper
niteat lux sacrosancti, malesuadam
animae pelle famem, ne rabies enecet Orci.*

*Columen sis Deus orbis universi,
rege Reges, civitates, fora templa,
famulos Martis, et almae benedic Christe catervae.*

*Paradysi, maris, orbisque Monarcha,
tibi nos has canimus pectore voces,
mala post plurima ut Hunnos recrea pace cupita.*

(A Paradicsom, tenger és föld Uralkodója,
a kegyesek nemzője a szűz gyermekében,
a Szentegyház tiszta szívből ad hálát:

mert a te jobbod megvédi a vad
ellenségtől az árva Sarepta fedeleit,
elhajtva a nappal a sötét éj rossz fellegeit.

A lelket, testet és ezt az
átok nélküli fényt akartad szemeddel nézni:
a Szentegyház tiszta szívből ad hálát.

Ezért alázatos lélekkel könyörög a Szülőnek,
amint a lánghordozó nappal megfényesítetted
az istállót és a földet, ezért megfutamítottad félelmet,

Így fess bíborra a tápláló fény sugaraival
a sötét lelket, kergesd szét a sátán mesterkedéseit,
és ne halld meg az istentelen tévelygéseket.

Hogy minden fáradozás, könyörgés, lelki elmélkedés
mely az égben uralkodó Krisztusnak adta nevét,
legyen néked üdvödre és dicséretedre.

Egyszersmind a legszentebb Evangélium megismert
fénye világítson mindig, a lélek rossz tanácsot
adó éhségét üzd el, hogy ne kínozza Orcus örülete.

Védelmező légy, világmindenség Istene,
irányítsd a királyokat, városokat, tereket és templomokat,
áldd meg Mars és a tápláló gyülekezet szolgáit, Krisztus.

A Paradicsom, tenger és föld Uralkodója,
neked mi ezeket a szavakat énekeljük szívünkben,
hogy a rengeteg rossz után a vágyott békével teremtsd újjá a hunokat.)

A vers kulcsát talán az utolsó strófa adja meg, ahol a zsoltárok általános könyörgő hangja egyszerre az ország „személyes” sorsa feletti aggodásra vált át, s a hódoltság, rendi küzdelmek korában teremtő békét kér a hun-magyarokra. Alkalomszerűségét érhetjük esetleg tetten, amikor a katonákra, Mars szolgáira, illetve a papokra, a tápláló gyülekezet szolgáira kér áldást (*famulos Martis, et almae benedic Christe catervae*).

Nem sokkal a könyörgés előtt, 1612. június 13-án írta Miskolci Csulyak István Vizsolyi János szerencsi lelkésznek azt a 16 soros distichonban szerkesztett költeményt, amelyben mint a szerencsi prédikátorságban őt követő utódját üdvözli.

*Si tua Te Visoline tulit ad pulpita virtus
Dum successorem te velit esse meum:
Non equidem invideo, laetor mage, honoribus utque
Sparta sit augmento non peritura tuis.
Quid Tu de nostro spondes conanime, vestrae
Quando vides viduae culmina summa scholae?
Pallade et orbari Musas, puerosque parente
Te quoque blandiloquo Jane sodalitis.
O Visoline Deus nobis haec otia fecit
Ut Stephano optata sit mihi Janus ope.
Quo pastore canat laetum Miskolcia carmen
Sancta cohors: domus et gaudeat inde mea.
Tu fors Rectorem magis aptum ad gaudia habebis
Collega ipse meus, sic reor, aptus erit.
Quare da veniam: veniam tibi largior ipse:
Fortunaque precor prosperiore vale.*

(Ha, Vizsolyi, az erény vitt téged pulpitusunkra,
Így követőmnem is, Téged akar ugyanott
Nem vagyok én az irigyed, örül tisztednek a szívem,
Spártánk nem vész el, míg a karod övezi.
Fáradásunkról mit ígérsz, amidőn ime látod,
Árva a skólatok, háza is pusztán áll.
Megfosztván Pallástól a múzsai kar, apját veszítette a gyermek,
Téged a társát is, János, a drága szavút.
Ó Vizsolyi, nekünk aki adta e gondot, az Isten,
Istvánnak az ígért, János, a támasza légy.
Szent miskolci seregnek az éneke pásztora mellett

Boldog, ezért örvend itteni otthonom is.
Örvendésre való rektort, jobbat, te talán lelsz,
Kollégám maga lesz üdvös, hinni merem.
Így hát légy velem elnéző, veled az leszek én is,
Fortuna kíséren áldóbban utadon.

Ez a vers talán az első (vagy az egyetlen?) a magyar irodalomban, amely a szent miskolci gyülekezetet (*Miscolcia sancta cohors*) énekli meg. A költemény, mint tudós paptársának szóló köszönet, hogy előző szolgálatát elvállalta, nem nélkülözi a római irodalom reminiscenciáit, hiszen Vergilius I. eclogájából vett, a bukolikus derűt kifejező *deus nobis haec otia fecit* és *non equidem invideo* olyan toposzok, amelyek a két prédikátor közös műveltségére és közös szolgálatára utalnak. Az antikvitásból vett *Spárta* toposz szintén a két prédikátor közös művét, sorsát, kötelességét, a prédikátori szolgálatot, a reformáció ügyét, az ezekért vállalt lemondó és terhes áldozatot jelentheti. De allúzió lehet a *pásztori költészet* és Csulyak miskolci *pásztori* működésének (*quo pastore*) összecsengése is.

Miskolci Csulyak Miskolcon született, többnyire alkalmi, vagy a személyességet, alkalmosságát hordozó költeményei között talán a legkedvesebb az, amely abból az alkalomból keletkezett 1616-ban, „*Midőn Miskolcra Zomborba rákokat küldtem apósomnak, Szikszai Györgynek*. A Miskolccal határos Szirmáról származó rákokat küldi el alkalmi költemény kíséretében a Hegyalján élő zombori lelkészársának és apósának (különben ugyanez a környékre jellemző vízi állat szerepel a Szirmayak késő középkori eredetű címerében is).³⁰

Cum Miscolcino Zomborinum Cancros Soceri meo misissem. Georgio Szixovio

*Accipe quos tellus genuit Sirmensia Cancros,
Clare Socer, generi rustica dona tui.
Et siste hem, ni Turca ferox, vel perfidus Haido,
Praesentem nobis, Teuqe Tuosque, vetent.
Auratos, piscesque citae bona, fercula Szinvae,
Illicet accipies, cum meus hospes eris.
Det Deus ut Cancri sapiant, sic auguror, ori,
Tu bene cum gnatis et Catherina vale.*
(Vedd eme rákot, amelyet a szirmai föld nemz,
Drága ipam, falusi meglepetésem ez itt.
Ó, de vigyázz, nehogy orv hajdú vagy vad török tiltsa:
Itt légy újra velünk, gyermekeid, magad is.
Gyors Szinvának arany halait kapod asztalon étkül,
Nyomban, amint nálunk, vendégségbe' leszel.
Adná Isten, a rákot élvezné is az ajkad,
Ég a Tiéiddel, drága Katádat is óvd.)

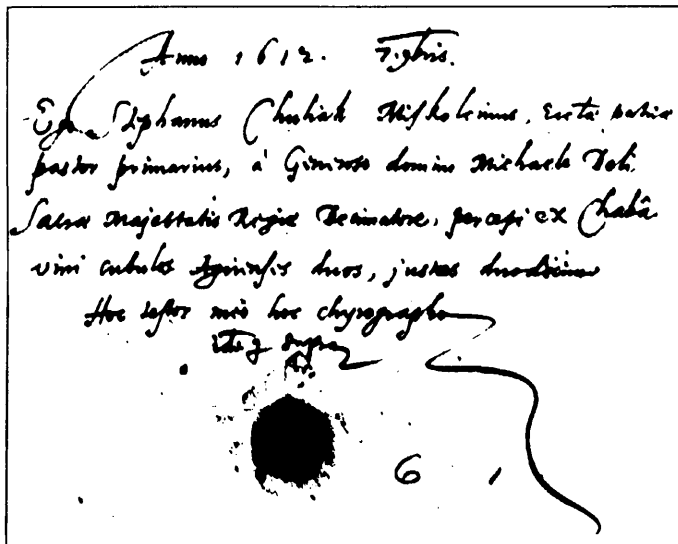
Nem lehet, hogy ne jusson eszünkbe, majd negyedfél évszázaddal azelőtt, hogy egy magyar költő, azt a pillanatot, „*amint elfut a Szinva-patak*” a magyar irodalom részévé tette, egy kis tréfás alkalmi vers már belopta ezt a folyócskát a költészet földrajzá-

³⁰ Gyulai É., 1996a. 19.

ba a víz gyors csobogását idéző jelzővel: *citae Szinvae*. Csulyak a halála után, 1645-ben nyomtatásban megjelent saját sírversében³¹ is megemlékezik a Szinváról, de itt már téli hangulat, a befagyott folyócska képével idézi fel miskolci lelkészi éveit. Az említett főprédikátori ház és a hegyoldalban álló gótikus templom a Szinva közvetlen közelségében emelkedett, így érthető, hogy a költő jelrendszerében a templom mellett a Szinvában testesült meg mindaz, ami miskolci.

*Me doctore bibit Miskolcz veneranda Tonantis
Verba, quater Szinvam cum glaciasset hyems.
Turca lares postquam patrios mutare coegit,
Atque patris cippum visere: Liskam abeo.*

(Itta a Mennydörgő tisztelt szavait Miskolc a kezemből,
Tél jege míg befedé, négyszer a Szinva vizét.
Majd a török kényszer a hazámból máshova üzött,
Sírja apámnak vár, távozom Liskára.)



2. kép. Az 1612-ben kiállított nyugta

A szirmai rákok ürügyet szolgáltatottak arra is küldőjüknek és költőjüknek, hogy a kor, a 17. század elejének békétlen sőt háborús viszonyait két jellegzetes figurával, a vad török (*Turca ferox*) és a „perfid” hajdú (*perfidus Haido*) alakjával érzékeltesse, nem is sejtve, hogy ugyanitt pár esztendő múlva maga is fizikai közelségbe kerül egyikükkel. Saját sírversében is a törököt nevezi meg, aki miatt kénytelen házi isteneit, családját városát elhagyni, s már nem csodálkozhatunk azon, hogy apja születésének körülményeit (a város feldúlását és a templomok égését) valamint saját esetét a moldvai ártánnal, nem sokkal Miskolcra kerülés után, rossz ómennek, baljós jelnek tekintette. Ha a prédikátor költőt a fatális jelek és fátuma vissza is sodorta a Hegyaljára, naplója, miskolci

³¹ A költő sírverséről bővebben: *Husztli V.*, 2000.

versei révén nemcsak magát, hanem névadó városát, sőt annak templomát, folyóját (rákjai-halait), épületét is besorakoztatta az irodalomba.

Miskolci Csulyak István miskolci működésének nemcsak irodalmi termékei vannak, hanem mint szőlőbirtokos, gazdálkodó lelkész az egyházi tizedből neki járt oktáva (nyolcad) bor átvételekor adott nyugtáján is fennmaradt saját kezű írása 1612-ben (2. kép).³² A nyugta igazolja, hogy Miskolci Csulyak nemcsak Miskolcon, hanem a szomszédos Csabán is ellátta a lelkészi teendőket, hiszen az itteni bordézmából veszi át az őt megillető részt: „1612. november 7-én. Én, Miskolci Chuliak István (*Stephanus Chuliak Miskolcinus*), az anyaegyház első lelkésze, tekintetes Deli Mihálytól, a Királyi Felség decimátorától felvettem a csaba(i tizedből) két egri köből és 12 icce bort. Ezen cédulával igazolom, aláírás: mint fent”.

Miskolci Csulyak István miskolci eredetű családjával, miskolci működésével nemcsak Miskolcot vitte be igen korán az irodalomba, hanem önnönmagát is részesévé tette városa kora újkori köz- és művelődéstörténetének.

LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

- B.-A.-Z. m. Lt. = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
IV. 501/a = Borsod vármegye jegyzőkönyvei
IV. 501/l = Borsod vármegye jegyzőkönyveinek 19. századi másolatai
XIII–14. XLVIII/1. = A Négyesi Szepessy család levéltára. Szepessy Pál naplója
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
Diarium = Miskolci Csulyak István: *Diarium Apodemicum*. Oct. Lat. 656.
FLE = Az Egri Érseki Levéltár Főegyházmegyei Levéltára
AN Can.Vis. = Archivum novum. Canonica visitatiók
MOL = Magyar Országos Levéltár
E 158 = Dézsmajegyzékek
Htt. Acta Relig. = Helytartótanácsi Levéltár Acta Religionis
P 108 = Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Repositorium

IRODALOM

Gervers-Molnár Vera

1983 Sárospataki síremlékek. Művészettörténeti füzetek 14. Budapest

Gyulai Éva

1996a Miskolci Kowach István címereslevele 1479-ből. Adatok a patkót harapó strucc és a folyók címerszimbolikájához = Turul 1996/1–2. 12–21.

1996b Alkalmak és alkalmatlanságok. Miskolci volt-e Miskolczi Csulyak István? = Új Holnap 41. (7) [1996. szeptember]. 62–79.

³² MOL E 158 Borsod 1612/6.

- 1999 Parókiák az újkori Miskolcon. In: *Dobrossy István* (szerk.): Emlékkönyv dr. Deák Gábor 80. születésnapjára. Miskolc, 1999. 219–225.
- Gyulai Éva–Tóth Péter*
- 1993 Az Avas topográfiája és toponímiája a XIV–XVII. században. In: A miskolci Avas. Szerkeszti: *Dobrossy István*. 21–48.
- Husztai Vilmos*
- 2000 Miskolczi Csulyak István (1575–1645) sírirta = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIX. 525–528.
- Leveles Erzsébet*
- 1929 A 800 éves Miskolc 1000–1780-ig. In: Magyar Városok Monográfiája. Miskolc. Szerkesztette: dr. *Halmay Béla* és *Leszih Andor*. Miskolc. 11–126.
- Régi magyar költők tára. XVII/2*
- 1962 Régi magyar költők tára XVII. század. 2. Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Szerkeszti: *Klaniczay Tibor* és *Stoll Béla*. Budapest
- Vass Előd*
- 1981 Borsod megye török adóztatása az egri vár eleste előtt = Borsodi Levéltári Évkönyv IV. 49–70.
- Városkönyv*
- 1990 Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyvei (1569–1600). Közreadja: *Tóth Péter*. Miskolc

CSULYAK MISKOLC AUS MISKOLC DAS SCHAFFEN VON ISTVÁN MISKOLCI CSULYAK IN MISKOLC (1612–1616)

István Csulyak von Miskolc, reformierter Pastor, hoher Geistlicher und Dichter, der im 17. Jahrhundert in Wittenberg studierte und Gedichte in ungarischer und lateinischer Sprache verfasste, trägt seine Herkunft aus Miskolc auch in seinem Namen. Seine Familie, die den rechtlichen Status von Leibeigenen hatte, stammt aus Miskolc, dem Landflecken im nordöstlichen Ungarn. Sein Großvater ist „aedilis“ bei der lokalen Kirche. Sein Vater, János Csulyak, der spätere reformierte Geistliche in Hegyalja, wurde 1544 gerade zu dem Zeitpunkt geboren, als der Ungarn erobernde Türke den Marktflecken mit seinen beiden mittelalterlichen Pfarrkirchen gerade in Brand steckte. Dieses Ereignis hielt der Dichter auch in dem Grabvers für seinen Vater fest. István Csulyak verließ Miskolc früh, als Geistlicher kehrte er einmal für vier Jahre nach Miskolc zurück. Das Schaffen Miskolczis, das auch von seinem in lateinischer Sprache geschriebenen Tagebuch, in der Széchényi Nationalbibliothek aufbewahrt, weist mehrere Gedichte auf. 1615 begrüßte er seine in Miskolc geborene Tochter mit einem Gedicht in ungarischer Sprache, 1616 verabschiedete er in lateinischer Sprache Anna Chernel, die Tochter eines Miskolcer Grundbesitzers, eines Beamten in der Burg von Sárospatak. Sein schönstes Gelegenheitsgedicht in lateinischer Sprache, eine Fürbitte, wurde 1612 in der reformierten mittelalterlichen Kirche in Miskolc gesungen. Auch solche in Miskolc entstandene Gelegenheitsgedichte sind zu finden, die der gelehrte Geistliche an die Tür seines Arbeitszimmer im Pfarrhaus und in seiner Bibliothek befestigt hatte. Vierhundertfünfzig Jahre vor dem Gedicht „Ode“ von Attila József besang Csulyak auch den Fluss von Miskolc, die Szinva besungen.

Éva Gyulai

A PATAKI JÁRÁS TAXÁLTATÓ DIARIUMA AZ 1654–1656. ÉVEKBŐL

BENCSIK JÁNOS

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Önkormányzati Levéltárban évekkel ezelőtt rábukkantam egy iratcsomóra, melynek jelzete Act. Fasc. 68. Nr. 1064., s az 1767-es évszámot viselte.¹ Alcíme pedig: „Perceptoris Cons. Zempleniensis Diarium” volt. Mikor kikértem a szóba hozott iratcsomót, kiderülhetett, hogy a jobb tájékozódás kedvéért két évszámmal is ellátták, ezek 1654., 1656. Arra számítottam, hogy Hegyaljának szabvány forrására találtam a szomszéd megye levéltárában. De nem ez volt.

Mikor módszeres tanulmányozásába kezdtem, kiderült, hogy a *Pataki járás szolgabírói hivatalának pénztárnaplója. A vármegye által portánként kivetett taxát beszedő könyv.* Forrásunk hosszúkas, téglány alakú, álló formájú „füzet”, erősen használt és kopott, itt-ott szakadozott. Ezért méretét sem lehetett pontosan meghatározni. 18x49 cm-es méretű, utólag 107 oldalszámmal ellátott, tehát 54 lapból álló „könyvecske”, oldallapjai szabadon állóak, ezért ki volt téve az összekeveredésnek. Kemény borítóval sem rendelkezett, így különösen az első, utolsó lapok rongáltak. A külső borítón szerepel a már idézett „alcím”.

A forrásunk tartalma pedig a következő:

Vegyes könyvelésű pénztárnapló: ennek megfelelően bevételek és kiadások időrendben követik egymást. Itt-ott persze elmozdultak az eredeti sorrendtől. Két alkalommal megszakadt a bejegyzés, s újrakezdték vonulatát. Az első bejegyzés Anno Domini 1654. janu. 29. keltezéssel indul, az utolsó pedig Anno Domini 1656. januári. 26. Tehát 2 esztendőt fog át e napló. Az utolsó keltezéssel indították a záró regestrumot. Ez azonban még nem a befejezés, hanem ezt követik a vegyes szerkezetű „restantiak”. Szinte minden dél-zempléni település szerepel benne. Azok is, amelyeket eddig nem említettek. Így Tarcál, Mád, Tállya, Gesztely, Kesznyéten. Sőt Alsó és Felső-Megyaszó. Az összeget nem írták ki jól olvashatóan, sőt nem rendelték mindenik település után. Ezért abból semmi lényeges tanulságot nem vonhattam le.

A jobb tájékozódás kedvéért az eredeti sorrendet megszerkesztettem:

A TAXA-SZEDŐ ÉS FELHASZNÁLÁST RÖGZÍTŐ KÖNYVECSKE (Időrend rekonstrukció)

1. év 1654. év január 5.

1654. (január 9.) keltezés kiegészítés

1654. január 14.

I. névsor, összeírás, regestrum

¹ Hegyalja múltjában tallózva, számos kisebb összetartozó települési egységet fedezhetünk fel. Ráadásul ez időről-időre változik. Ezek egyike a „Pataki járás”, melyet a dolgozatban tárgyalunk. Ha jól meggondoljuk, akkor Debreceni Ember András egy évszázaddal később (1750 körül), erdőbényei birtokos lévén, szolgabírásgot viselt, s jól ismerve a régiót, megírhatta a Hegyaljai Krónikát.

1654. január 29.	
1654. április 14.	
<u>1654. április 28.</u>	II. névsor, összeírás
1654. június 3.	
1654. július ?	
<u>1654. november 9.</u>	III. névsor, összeírás
1654. november 14.	
1654. november 28.	
<u>1654. december 1.</u>	IV. névsor, összeírás
1654. december 5.	
1654. december 7.	
1654. december 16.	
1654. december 23.	
1654. december 23.	
2. év 1655. év január 5.	
1655. január 5.	
<u>1655. január 9.</u>	V. névsor, összeírás
1655. január 18.	
<u>1655. január 20.</u>	VI. névsor, összeírás
1655. március 11.	
1655. április 7.	
1655. április 7.	
<u>1655. május 11.</u>	VII. névsor, összeírás
1655. június 3.	
1655. június 22.	
3. év 1656. január 26.	

Táblázatunkból kiolvasható, hogy e 2 év alatt 7 alkalommal írták be a *registromot*² (névsor) abból a célból, hogy a vármegye által „felvetett” taksa összegét háztartásokra szétoszthassák. Minden esetben előre beírták az egyes települések lakóinak, háztartásvezetőinek (családfő) a sorát. Ezt a településrendet a szolgabírói járás központjával, *Patakkal* kezdték. Ezután következik *Tolcsva*, majd *(Olasz)Liszka*, *(Vámos)Újfalu*, *Zsadány*, *(Bodrog)-Olaszi*, befejezésül *(Erdő)Bénye*.³

A napló adatainak és a társadalom jobb ismeretéhez szükséges, hogy Zemplén e térségének történetét befolyásoló eseményeket és személyeket megismerjük. Ismert, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelem az (1645. III. Ferdinánddal kötött) linzi békében elérte, hogy az egész megye Erdélyhez szolgáljon, sőt e jogot fiai is örököljék. A politikai életben gyors változások éppen erre a rövid időre esnek. IV. Ferdinánd császár és király, aki még apja, II. Ferdinánd életében elhunyt (1654). Az 1655-ben megválasztott új császár-király I. Lipót csak II. Ferdinánd halála (1657) után lépett a trónra.⁴ Az 1648-ban elhunyt I. Rákóczi György utódja fia, II. Rákóczi György lett. Nagyhatalmi ambíciókat táplált, tudatosan készült a lengyel trón megszerzésére. Az anyja (Lorántffy

² Véleményünk szerint e forrás jelentős, hiszen gazdagítja a Hegyalja *kerület*, azon belül is a Pataki járás jobbágy és kisnemesi családok neveit rögzítő adatainkat. Újabban a történettudomány számos forrásközléssel teszi gazdagabbá a társadalomkutatás bázisát e korai évszázadokban.

³ Vö. *Mező A.*, 1991. 92–98. A szűkös forrásanyagra tekintettel egy itt bemutatott 17. századi forrás fontosnak ítéltető. Vö. *Hőgye I.*, 1978,

⁴ *Köpeczi B.*, 1988. 713.; *Szakály F.*, 1990. 270.

Zsuzsanna), sőt felesége is hiába óvták e lépéstől. 1655-ben beavatkozik a moldvai fejedelmek belviszályába, majd 1657 januárjában megindította hadait Lengyelország ellen.⁵ E térség politikai súlyát, s ezzel jelentőségét emelte az, hogy Hegyalja jelentősen részesült a borkivitelből. Lengyelország felé való export volumene: 1653-ban 80 000, 1654-ben 45 000, 1655-ben 55 000, 1657-ben 41 000, 1658-ban 5000 liter.

A családfő neve után bejegyezték a taxa mértékét *dénárokb*an és *forintok*ban. Ez az eljárás annak megfelelő, amiként a későbbiekben is kivetik az adót, vagyis egy előre megállapított *dica* szerint. Így aztán kiolvasható az egyes regestromokból, hogy milyen *facultással* (vagyonnal) rendelkeztek a települések háztartásai. Ezért összeállítottunk egy táblázatot a háztartások vagyoni helyzetét tanulmányozandó. Míután a beszéd megtörtént, bejegyezték a „sol” szóróvidítést, sőt olykor csak az „s” betűt, mellyel jelezték, hogy *fizetett*. A biztonság okáért minden esetben át is húzták a nevet. Ez esetenként többszörös lévén, szinte olvashatatlaná tette a személy nevét. Akkor is áthúzásra került sor, amikor valaki kimaradt a névsorból. Ekkor *kitörölték*, már-már besatírozták a név felületét. Nem tudjuk, hogy miért tették, s kit „töröltek” így az eredeti névsorból.

Míután évente többször beírják a névsort, ezért aztán bizonyos, hogy az évente *többször kivetett megyei taxát* esetenként be is szedik, és ez után a bejegyzés után a taxáztatás körülményeire is utalás történik. Pl. „A *Fejedelemaaszony* s a Fejedelem része után nem fizettek.” Erre a megjegyzésre alább részletesen kitérünk. Tehát a *fejedelem* II. Rákóczi György, a *fejedelemaaszony* pedig Lorántffy Zsuzsanna.

*A taxa tételek dénárokb*an a III. névsor alapján

Taxa mértéke dénár	Fő	Taxa mértéke dénár	Fő	Taxa mértéke dénár	Fő
Patak		Tolcsva		Liszka	
50	1	51	1	54	2
45	1	35	1	51	1
40	2	30	1	50	1
36	1	24	3	42	1
30	1	21	1	36	1
24	8	20	1	30	1
18	8	15	3	24	6
15	2	12	8	21	1
14	1	9	6	18	2
12	10	6	4	15	7
9	9	–	–	12	13
6	6	–	–	9	11
–	–	–	–	6	8
	50 fő		29 fő		55 fő
Vámosújfal		Olaszi		Bénye	
12	1	21	1	24	5
6	1	15	1	21	1
3	1	9	1	18	2
	3 fő	6	6	15	2
			9 fő	12	5
Zsadány				9	1
9	1 fő			6	3
					19 fő

⁵ Benda K., 1982. 471–473.

A taxa tételek a VII. névsor alapján dénárookban

Taxa mértéke	Fő	Taxa mértéke	Fő	Taxa mértéke	Fő
Patak		Tolcsva		Liszka	
80	1	51	1	51	2
45	1	30	1	50	2
40	2	24	3	42	1
36	1	23	1	36	1
30	1	21	1	24	4
25	1	20	1	21	2
24	10	15	3	20	1
18	7	12	8	18	2
15	2	9	7	15	8
12	8	6	4	14	1
9	8	–	–	12	13
6	7	–	–	9	10
–	–	–	–	8	9
	49 fő		30 fő		55 fő
Vámosújfalu		Olaszi		Bénye	
12	1	20	1	24	2
6	1	15	1	21	3
3	1	9	1	18	1
	3 fő	6	4	12	4
			7 fő		10 fő
Zsadány					
9	1 fő				

A névsorokban szereplő jobbágy és taxás nemes nevek az effajta tanulmányozáshoz kiváló lehetőséget biztosítanak. Különösen az teszi hasznossá, hogy nem egészen 2 éves időhatárok között sorakoztatja az adózókat. Ezáltal lehetővé teszi az összehasonlítást, az elemzést. Így pl. kiolvasható a társadalmi mobilitás, a délről északkeleti irányú népmozgás. Egy helyütt kihangsúlyozzák, hogy egy család elköltözött Ungvárra. A regestromokban rögzített, megyei adót viselő családfők társadalmi helyzete változatos. Szerepelnek a zsellér, a telkes jobbágyok mellett a taksás nemesség tagjai is. Így némely regestrom bevezetéseként egy tucat személyt sorakoztatnak fel, akik a névhasználatból is kitűnően csak armalista nemesek lehettek. De erre utal a rájuk kivetett megyei taxa mértéke is, a pórcsaládok terheinél jóval nagyobb tételekkel terhelik a taxás nemeseiket. Ez annyira jellemző, hogy ahol nem hangsúlyozzák nemesi voltukat, a tételekből kitűnik a társadalmi állapotuk.

A települések adózoinak névsorából kimaradtak a közösség vezetői,⁶ így főbírók, esküdtek. Felsorolást a *hűbérese*k nyitják, ezt követően a városokban, jelentősebb településeken a *novitii* (jövevények) követik, s ez is a jelentős társadalmi mozgást jelzi. Ezután következnek a *libertinus* (szabadosok, szabadmozgásúak) személyek.⁷ Ne feled-

⁶ E rend szerint írják fel elsősorban Sárospatak, majd Tolcsva és Liszka adózóit. Tehát a jelentősebb lélekszámú települések társadalmi differenciáltabb, ahol is az úrbéresek széles rétege mellett jelentős az *armalisták* száma is.

⁷ Gazdagítandó a település névanyagát a Sárospataki Református egyház Levéltárából kiírtunk néhány főbírói nevet, akik szinte minden esetben az esküdtek közül kerültek ki. (Protocolum Sár Nagy Patak Tom. 3. 1642–1717.) 1639–40. Békési Mihály, 1641. Debreceni István, 1642. Szilágyi György, 1642–44. Debreceni István, 1652–53. Vid Lőrinc, 1654. Ötvös Boldizsár, 1655. Toronyai Gáspár, 1656. Vid Lőrinc, 1657. Toronyai Gáspár, 1658. Nagy István, 1659. Miskolczy Mihály, 1660. Sebők György, 1661. Széll Péter, 1662–63. Gáspár Pál, 1664. Széll Péter, 1665–67. Szerégnyi Márton. Uo. a Telekkönyvben szereplő településvezetőket itt közöljük: 1656. főbíró: Vid Lőrinc, esküdtek: Vajda Mihály, Seres Tamás, Tokaji János, Daróczi Mihály,

jük, hogy a 17. század derekán vagyunk, amikor bizonyosan nem halványodott el a parasztságot sújtó örökös röghöz kötöttség ténye. Annál fontosabb a *libertinus* jogállás.

A jobb összehasonlítás, a pontosabb elemzés okán a 17. század derekán keltezett forrás végére odafiggyesztettünk további 2 névsort. Mindkettő csupán évekkel követi a forrásunkat, az első Tolcsva 1677, a másik szintén Tolcsva 1682.⁸

Visszatérve a *pataki járás diáriumához*, elemezzük az ott közölt névsorokat névtani és más szempontból.

Az egyes regestromok után részint a vármegyei adó kivetésére, részint az abból fedezendő kiadásokra vonatkozó megjegyzések sorakoznak, melyekből kiderül, hogy pl. a megyegyűlés helye változó: előfordul (Tisza)Újlak, Gálszécs, (Olasz)Liszka, Terebes. Rendszerint a naplót vezető *íródeák* megjegyzi, hogy a vármegyei adó (felvetés) mértéke mennyi, vagyis *portánként* hány forintot *vetettek fel a rendek*. A kivetés általános mértéke a *taxa*, azaz 2 ft portánként. Természetesen változhat, ez alatt azonban soha nem *limitálnak*. Hol dupla, hol e fölött is kivetik az adót. A *limitatio* (kivetés) céljára is határozott utalás történhet. Itt különböző megyei tisztségviselők „fizetésére” (így viceispán, megyei nótárius, szolgabíró utazására, ellátási költségeire utalnak), továbbá „mikor a követeket választottak az Ország Gyűlésire”⁹ (50. oldal), máskor ebből fizették a vármegye dobját, sőt a szíját puhító olajat is. Más alkalommal a „katonák fizetésére” „Nro 20 katonák fizetésére” (15. oldal). 1654. december 7-én jegyezte be a következőket: „Az Házamra jöttem Bolasziba, továbbá 21 fejszéssel jöttek reám az Uczán, el tiltván a falu földetül, továbbá, látásra ellenőrzésre Szolga Birót fizettem ki. P Pater után okt. 29.” (25. oldal).

A megyei adó alól mentesek a Fejedelem és *Fejedelem Asszony* „jóságán” gazdálkodó taxások. Egy részletező bejegyzés is van az adóztató könyvecskében (54. oldal), a Fejedelem Asszony „jóságáról”. „A mi Processussunkban Az három eskütt processussaban az mint az üdvözült Szerdahelyi Paal Sógor Uram Regestromaban vagy on E(kké)ppen 75 portatul fizetett, s 2 portatul Egy porta az szolgabírójé. Ezen kívül: az mint Eszemben vettem:

Az Én magam processusában Az Fejedelem Asszony eő N(agys)aga Jóságában hány porta szám vagyon. Mellyet Magadietalt Szerdahelyi üdvözült Szolgabíró Uram

– Ardo Habit (rendelkezik, bír) Portas 2

– Patak Felső Alsó Hostat Habit Portas Nro 9.

Benes István és Lakatos Pál. 1658. főbíró: Szeregyei Márton, esküdtek: Seres Tamás, Vaida Mihály, Nagy István, Eötvös Boldizsár, Borbei István, Szegedi István, Zákáni György, Daróczi Mihály, Béres István, Szűcs Ferenc. Ugyanonnan a mézárások ezek: 1618. Czéh Mester Mézárós István, Mézárós Lukách, Babolcsi Mátyás, Babolcsi Lukách, Cachi István, Bócsai Tamás, Aszszu Tamás, Mihály Mézárós, Fias Mátyás, Vajami György, Mézárós György fiastul Márton, Bocsmán György, Dragal Pál, Erdélyi János, Boscorit György, Abonyi Lukách.

⁸ Protocolum Sáros Nagy Patak Tom. 4. 1669–17. 45. o. Kérdésünk mindössze annyi, melyet meg kellene oldanunk, hogy miért írták be ezeket a névsorokat a Sáros Nagy Pataki Protocolumba? Talán azért, mert ez is a szolgabíró kötelessége volt? Talán, hogy mint az egyik névsorból kitűnik, a tolcsvai telkesek jobbára Patakra húzódtak. Annál is inkább indokolt lehetett ez a védelemkeresés, hiszen ekkor Tolcsva töröknek hódolt. Ilyen okok miatt a hódolólevelet bemásolták a pataki Protocolumba „Török Úr Musztafa adózó leveleknek párja. Hatalmas győzhetetlen Császáruk (kezdik a tolcsvaiak) Végh Eger Várában Vitézlő Musztafa Zahom az Tolcsvaiak örökös földes ura. (etc.) ...” Közölve az Adalékok Zemplén-Vármegye történetéhez. Sátoraljújhely című folyóiratban.

⁹ Az 1655-ös országgyűlésről: 3. cikkel fontos a térséget érintő kérdésben döntöttek. Ezek a 6. cikkel A Tokaji várban 100 lovas, 200 gyalogos katona legyen. 27. cz. Görög kereskedők hol adózzanak? ... ahol laknak. 79. cz. hegyvám szedése közben a fekete és az aszú szem begyűjtése körül ne szedjenek dézsmát. 83. cz. Harminczadot és vámot az erdélyiek ne fizessenek a Királyi M. határán. Ugyancsak komolyan esik latba, hogy az országgyűlés Wesselényi Ferencet választja az ország nádorává.

- Magyar Szer Hbit Nro 2
- Tott Szer hbit Nro 3
- Hottyka Hbit Port nihil quarta Nro 2
(Az Fejedelem Aszszony részin)
- Sadány Hbit Port 1
- Erdő Bénye Hbit Port 5 quart 2
- Tolcsva Hbit Port 6, quarta 3
- Petraho Hbit Port 2
- Vámos Ujfalu Hbit Port 2

In summa Az Fejedelem Aszszony eő Nga Portája Az én Processussomban vagyon Nro 35 quarta 1.”

Ezt a felsorolást újra megismétlik (100 oldal) eltérés nélkül. A záradéka pedig az utóbbi: „Az Tassi György Processusában vagyon Fejedelem Aszszony eő Nga Port Nro. 33 quarta 2. Olaszi, Sadány Sarai Hotykai és Liskai Porta az kifizet Port Nro 8 quarta 2 ½. Summa Port Nro 41 quarta 3 ½.”

Egy helyütt a jegyzést tevő ezt írja: „Az magam (?) járásában az Fejedelem Aszszony Eő Naga 20 porta szám vagyon”.

A naplóban szereplő, s így tanulmányozható a településeknek főnemesi tulajdonosai, egyszóval földesurai. Ezeket megismerhetjük egy 1585-ben kelt „Portarum Restificatio”-ból.¹⁰ Eszerint

Sárospatak Alsó és Felső Hostya	3 porta 3 zsellér
Tótszer	1 porta 1 quarta (zsellér)
Magyar szer	– porta 3 quarta – 3 quarta
Tolcsva	4 porta – (jobbágy), 2 porta (zsellér) (Eddig a Rákóczi családé)
Esztergomi érsek:	Bodrogkisfalud és Szegi
Lenkey özvegye:	Tolcsva (rész)
A pálosok:	Bolaszi, Sára, Zsadány
Rákócziaké:	Alsóluc, Alsó-Felső Megyaszó, Harkány, Hernádnémeti, Kesznyéten, Legyesbénye, Ond, Szerencs, Zombor
Rákóczi György:	Sárospatak, Tolcsva (rész) Zsadány (rész)
Rákóczi Zsigmond:	Tokaj, Tarcal, Vámosújfalu
Szepesi Káptalan:	Liszka (rész)
Szepesi prépost:	Liszka (rész)
Török hódoltság:	Gesztely, Girincs, Harkány, Kesznyéten, Kőrös.

A névsorban rögzített jobbágy- és kisenemes családok anyagát több szempontú haszonnal tanulmányozhatjuk. Ez a megyei adót fizető családok (háztartások) irányítói, a családfők (férfiak, s özvegyasszonyok) társadalmi helyzetüket, gazdasági erejüket tekintve változatosak. Eszerint választják külön csoportokba az összeírást végzők. Az első regestromot, majd ezt követően több alkalommal 10 név beírással kezdik a számbavételt,

¹⁰ Természetesen a világi földbirtokosok a következő fél évszázadban változhattak, de a fejedelmi család, illetve az egyházi rendek birtokai kevésbé vagy egyáltalán nem. *Dongó Gy.*, 1910. 22–23, 209–214, 326–328.

ezek a *taksás nemesek*.¹¹ A rájuk kivetett taxa összege erről árulkodik, egyébként is így jelzik név szerint. De lássuk a családfőket abban a sorrendben, ahogyan a 17. században bejegyezték őket:

1655. május 22. töredékes névsorból:

Regéczi István	f10 1
Szabó Tamás	f10 1 den 15
Szabó Mártonné	f10 3
Dalmadi István	f10 3
Jakabfalvi Uram	f10 3
Brenszinszki Uram	f10 1
Csuri Ferenc	f10 2
Pataki Andrásné	f10 2
Szüredi János	f10 1
Samariai István	f10 1 den 80
Dajka István	f10 5

Az 1655. jan. 9. V. névsorból:

Regéczi István	f10 1
Szabó Tamás	f10 1
Szabó Mártonné	f10 3
Dalmadi István	f10 3
Jakabfalvi Uram	f10 3
Bresinszki Uram	f10 3
Csuri Ferenc	f10 3
Pataki Andrásné	f10 2
Szantei János	f10 1
Samanai István	f10 1
Dayka István	d10 5

¹¹ Térségünkben feltűnően sok armalista nemes élt. Számuk bizonyosan az előző és a jelen (17.) században szaporodott fel. Ehhez kiváló gazdasági háttérrel szolgáltató a Tokaj-Hegyalja terméke révén. Az állandó pénzszűkében lévő birtokosok néhány száz forint fejében szívesen elbocsátották (libertálták) jobbágyaikat s némi fizetségért általában arra is vállalkoztak, hogy nemességet szereznek számukra... A Bécsben működő Magyar Kancellária ugyanis szabott összegért árusította az *ármálist* a parasztok számára, tekintet nélkül arra, hogy a folyamodó a királyi Magyarországon vagy a hódoltságban élt-e. Szakály F., 1990. 233.

Az összeírtak társadalmi rétegzettsége

Sorszám	I.	II.	III.	IV.	V.	Rétegek
Település	1654	1654	1655	1655	1655	
Patak	22	11	11	11	11	taxás nemes
	38	37	37	36	36	jobbágy
	1	15	16	15	15	jövevény
	–	–	–	–	–	szabadme- netelű
Tolcsva	22	23	22	24	22	jobbágy
	4	7	4	8	7	jövevény
	2	2	3	2	2	szabadme- netelű
Vámosújfalu	1	1	1	1	1	szabadme- netelű
	2	2	2	2	2	jövevény
Zsadány	3	1	1	1	1	jobbágy
Olaszi	9	9	9	9	9	jobbágy
Erdőbénye	21	19	19	12	18	jobbágy

Az adószedő könyvecske III. Regestroma
(a 26. oldaltól) az eredeti bevezető szöveggel
(a sorszámozás a cikk szerzőjétől):

Anno Dni 1654 die 9

novemberis

Az Nemes Vármegye ?

Egy Taxat 5 Porta Után

2 forintot 25 polt ?

Egy Porta Után az Fejedelem

Asszony:¹² eo Nagy Jósá

gán kívül Ujlaki Gyű

lésben Vice Ispán Uram

45 Nótários Uramnak Fize

tésére

PATAK

1. Hunyor György

2. Szabó Benedekné

3. Lengyel Ferencz

4. Szél Péter

5. Enyedi Ferencné

6. Teleki János

7. Debreczeni István

8. Radomi Ádám

9. Czeglédi Györgyné

10. Kolosvári Gáspár

11. Gedon György

12. Sahara György

13. Jaxa... Mihaelis

14. Miskolczi Mihály

15. Szegedi Gergelyné

16. Gáspár Paál

17. Szegedi István

18. Bodor Benedekné

19. Szabó Andrásné

20. Győri Ferencz

21. Békési István

22. Szabó ? János

23. Szeregyei Márton

24. Patai Jánosné

25. Borbély Gergelyné

26. Szaszara Bálint

27. Szücs Tamás

28. Békési Mátyás

29. Pankotai András

¹² A portások jónak ítélték, ha feljegyzik, hogy az adott taxálásból kimaradtak a FEJEDELEM (ti. II. Rákóczi György) és a FEJEDELEM ASSZONY (ti. Lórántffy Zsuzsánna) jószágain élők és azt művelők.

Anno 1654 die 7 Xbris Az
Nemes Vármegye megengette az
Taxat

- | | |
|--------------------------------|---|
| 30. Pathai ? Sámuelné | 63. Kádas András |
| 31. Geleji János | 64. Szinyei István |
| 32. Szepesi Jánosné | 65. Bálvándi László |
| 33. Pataki István | 66. Bartha János |
| 34. Körösi György | 67. Czekei Paál |
| 35. Vajda Mihály | 68. Szabó Mihály |
| 36. Rigó János | 69. Huszti Mártonné |
| 37. Városi Szabó György | 70. Szikszai István és János
Novitti |
| 38. Bodnár Mihály
Novitii | 71. Nagy János |
| 39. Egri Mihály | 72. Molnár Márton |
| 40. Tokai János | 73. Szentgyörgyi István |
| 41. Radomainé fia | 74. Szűcs Mihály
Libertini |
| 42. Daróczi Mihály | 75. Patho Mihály |
| 43. Ágoston Miklós | 76. Modra Imre Mihály
LISZKA |
| 44. Béres István | 77. Gasna István |
| 45. Papai András | 78. Borbély Mihály |
| 46. Borbély István | 79. Fekete Márton |
| 47. Szabó Mihályné | 80. János Deákné |
| 48. Galphi György | 81. Villam János |
| 49. kihúзва
TOLTSWA | 82. Pataki István |
| 50. Győri Gáspár | 83. Szabó Gáspárné |
| 51. Crakkai György | 84. Daniel Boldizsár |
| 52. Vajda András | 85. Szalánci Jánosné |
| 53. Mészáros paál | 86. Törös Péter |
| 54. Borbély Pál | 87. Törös György |
| 55. Vitalius György | 88. Legrádi István |
| 56. Zoka Istvánné | 89. Sárvári Imre |
| 57. Bonis György ¹³ | 90. Papicz János |
| 58. Zoka István | 91. Szabó Pálné |
| 59. Bonis András | 92. Szabó András |
| 60. Szabó István | 93. Szentjobi Mátyás |
| 61. Szabó András | 94. Kepes Márton |
| 62. Kovács János | |

¹³ Az armálisszerzésre jó példa a tolcsvai Bónis család. Történetüket az Adalékok, 1897-es III. évf. 4. számában olvashatjuk. Később az egyházi szolgálatukat, ref. egyház főgondnoka volt az egyik Bónis. A 19. század első felében birtokos nemesként szerepelnek Szabolcs megyében (Nagyfalu). Társaik ekkor ugyanitt Balogh, Bekény, Benyó, Bónis, Czékus, Csoma, Földváry, Homolkay, Klobusiczky, Kolosy, Kausay, Majos, Marjássy, Pap, Sebes, Szemere, Jármay, Bernáth, Korda, Zsoldos. Kik között néhány család látszik rangosabbnak, tehát zömük ugyancsak a 17. században armalist szerzett nemes. *Fényes E.*, 1851. II. 128.

95. Kamonczai Mihály
96. Bonis Ferneczne
97. Solczai Andrásné
98. Szeczei Péter
99. Mádi Zsigmond
Novitii
100. Békési András
101. János Kovács
102. Szücs Péterné
103. Öregi Papiczai
104. Kötil Andrásné
105. László Deák
106. Szabó István
107. Czizgai Mihály
108. Czizmadia Gáspár
109. Dienes István
110. Körösi... Barbélj Mihály
(kihúzza)
111. Lugosi Mihály
Libertinii
112. Joannis Molnár
martius
113. Ötvös István*
Novitii
114. Mészáros Miklós
115. Ovári István
116. Lakatos Márton
117. Pap János
118. Kocsis Ferenczné
119. Bede István
120. Borbély János
121. Major Paál
122. Major Gáspár
123. Nagy Demeter
124. Siket István
125. Botos György
126. Diószegi István
127. Figedi György
128. Pap István
129. Kallai István
VÁMOSÚJ (falu)
130. Sahara Thamás
Libertinii
131. Tott László
132. Hegedüs Mihály
SADANY
133. Bartha Imre

134. Fazikas János
135. Késcináló Mátyás
OLASZI
136. Mészáros Isák
137. Matso Imre
138. Barát Zsigmond
139. Gasna ? Péter
140. Szabó Mihály
141. Pap István
142. Kajszer Kristóf
BÉNYE
143. Túrós Boldizsár
144. Bari ? Gergely
145. Miskolci István
146. Hrvoth ? István
147. Riszirtül Attának ?
148. Csüre Mártonné
149. Kaposi Mihály
150. Kassai Ferencz
151. Gálfalvi János
152. Majtini István
153. Putnoki Gáspár
154. Josf ? Kovács István
155. Borbély Paál
156. Pap Ambrus
157. Csüre Kelemen
158. Borbély Sámuel
159. Csizmadia Mihály
160. Kocsnár János
161. Molnár Thamás
162. Jakab László ?
163. Csüre Kelemen (!)

Az adószedő könyvecske VII. Regestroma (72. oldaltól) az eredeti latin bevezető szöveggel. (A sorszámozás a cikk szerzőjétől).

Anno Domini 1655
die 11. May In Oppide
Terebes limitatio Facta
est Ad dieta posoniensis.
Ab legates Numios
Pro Nac vice limitatio facta
est ad Possession natos
Nobiles Ittem Duplex taxa
imponitus ad quas libet Tax
xatas personas 71 (95)

- Regéczi István
Szabó Thamás
Szabó Mártonné
Dalmadi István (?)
Jakabfalvi Uram
Repászki Uram ?
Csur Ferencz
Pataki Andrásné
Szüredi János
Samariai István
Dajka István
PATAK
1. Hunyor György
2. Szabó Benedekné
3. Lengyel Ferencz
4. Szél Péter
5. Enyedi Ferenczné
6. Teleki János
7. Szederkényi István
8. Radomai Ádám
9. Czeglédi Györgyné
10. Kolosvári Gáspár
11. Gédon György
12. Jaxa Mihály
13. Miskolczi Mihály
14. Szegedi Gergelyné
15. Gáspár ? Pál
16. Szegedi István
17. Bodor ? Radon (i) Benedek
18. Szabó Andrásné
19. Györi Ferencz
20. Békési István
21. Szabó János
22. Szerédujei Márton
23. Patai Jánosné
24. Bérbély Gergelyné
25. Szaszarád Bálint
26. Szücs Thomas
27. Békési Mátyás
28. Pankotai András
29. Patai Sámuelné
30. Gelei János
31. Szepesi Jánosné
32. Pataki István
33. Körösi György
34. Vajda Mihály
35. Rigó János
36. Városi Szabó György
37. Bodnár Mihály
Novitii
38. Egri Mihály
39. Tokai János
40. Radomai Fia
41. Daróczi Mihály
42. Ágoston Miklós
43. Béres István
44. Pápai András
45. Borbély István
46. Szabó Mihályné
47. Galphi György
48. Marsányi István
49. Tasi György
50. Smodi Ferencz
51. Körtvélyesi Mihály
52. Széki András
TOLTSVA
53. Györi Gáspár
54. Krakkai György
55. Vajda András
56. Mészáros Paál
57. Borbély Paál
58. Vitalis György
59. Zeke Istvánné
60. Bonis György
61. Szabó András
62. Zoka István
63. Bonis András(né)
64. Szabó István
65. Kovács János
66. Kadas András
67. Sünti István
68. Bakondi Balvandi László
69. Barcza János
70. Miskolczi János
71. Czékei Paál
72. Szabó Mihály
73. Huszti Mártonné
74. Szikszai István és János
Novitii
75. Nagy János
76. Molnár Márton
77. Sentgyörgyi István
78. Szücs Mihály
79. Somi Gáspár
80. Gönczi Mihály
81. Máthé Deák

82. Modra Imre
LISZKA
83. Gásna István
84. Borbély Mihály
85. Fekete Máthé
86. János Deákné
87. Villam János
88. Pataki István
89. Budaházi Márton
90. Szabó Gáspárné
91. Boldisár Dániel
92. Szalánczi Imréné
93. Törös György
94. Sárvári Imre
95. Papiczi János
96. Szabó Pálné
97. Szabó András
98. Szentjobi Mátyás
99. Kepes Márton
100. Kamanczi Mihály
101. Légrádi István
102. Bonis Ferencné
103. Solczai Andrásné
104. Szekedi Péter
105. Mádi Ferdinánd
106. Abadi Mihály
107. Györi István
108. Györi Ferencz
109. Miskolczi Györgyné
Novitii
110. Békési András
111. János Kovács
112. Szűcs Péterné
113. Öregh Pataki
114. Kötél András
115. László Deák
116. Szabó András szilasi
117. Csagai ? Mihály
118. Cismadia Gáspár
119. Dienes István
120. Körösi Borbély Mihály
121. Lugosi Miklós
122. Mészáros Miklós
123. Ovári István
124. Lakatos Márton
125. Ötvös István
126. Pap János
127. Kocsis Gergely
128. Kocsi Ferenczné
129. Bede István
130. Borbély János
131. Major Pál
132. Major Gáspár
133. Nagy Péter
134. Süket István
135. Botos Gergely
136. Debreczeni István
137. Fügedi György
138. Pap István
139. Szabó Sigmond
140. Szász János
141. Dekus István
142. Csizmadia Pap István
143. Nánási Mihály
144. Nánási Mihály
145. Lakas ? Mester
Libertinus
146. Molnár János
147. Kallai István
VÁMOSÚJ FALU
148. Sakara Thomas
Libertini
149. Thót László
150. Hegedüs Mihály
SADÁNY
151. Bartha Imre
OLASZI
152. Mészáros Isák
153. Matko ? Imre
154. Barát Sigmond
155. Gasna ? Péterné
156. Szabó Mihály
157. Pap István
158. Kajszer Christoph
159. Fazekas János
160. Kés csináló Mátyás
BÉNYE
161. Turós Boldisár
162. Béri Gergely
163. Miszti István
164. Nagh István
165. Csüre Márton
166. Kaposi Mihály
167. Kassai Ferencz
168. Gálfalvi János
169. Majtini István

170. Josa Kovács István
171. Putnoki Gáspár
172. Borbély Pál
173. Pap Ambrus
174. Csüre Kelemen

175. Borbély Sámuel
176. Csismadia Mihály
177. Molnár Thamás
178. Jakab László
*: Ungvárra ment lakni (32. old.)

Ezek után lássuk a névvizsgálat eredményeit

A korszakban jellemző volt a társadalom mobilitása, annak ellenére, hogy a jobbagyság röghöz kötött volt. Ennek fő oka a török hódoltság. Erről a területről menekültek a családok biztonságosabb vidékre, ilyennek számított Hegyalja is. A földrajzi nevek családi névként elárulják a menekülés irányát is. Békési, Szegedi, Ceglédi, Sárvári, Pankotai.

A származás szerinti, földrajzi nevekből keletkezett családi nevek:

Abádi	Jakabfalvi	Pataki
Bálvándi	Kállai	Putnoki
Békési	Kaposi	Radomai
Ceglédi	Kassai	Regéczi
Csekei	Kolozsvári	Sárvári
Dalmadi	Körösi	Somodi
Daróczi	Körtvélyesi	Szalánczi
Debreceni	Krakkai	Szécsi
Egri	Légrádi	Szegedi
Enyedi	Logosi	Szentgyörgyi
Fügedi	Mádi	Szentjobi
Gálfalvi	Majtini	Szepesi
Geleji	Miskolci	Szerednyei
Gönczi	Nagyidai	Szikszai
Győri	Nánási	Tassi
Harsányi	Pankotai	Tokaji
Husztai	Papici	Zsolcai

Feltűnően kevés az idegen származásra utaló név (Bresinszki, Kajszler). Ritka az etnikumi eredetet mutató családnév is.

Foglalkozások:

Szabó (többség)
Mészáros
Molnár
Pap
Fazekas
Késcsináló
Borbély
Csizmadia
Hegedüs
Lakatos
Ötvös
Kocsis
Béres
Képes
Dajka
Vajda
Kovács
Szűcs

Idegen hangzású nevek:

Bresinszki
Kajszler Cristóph
Személynévből családnevek:

Boldizsár
Dienes
Gáspár
Ágoston
János deák
László deák
Máthé deák
János Kovács
János Molnár

Keresztnevek: (56. oldali jegyzékből)

István (37), János (25), Mihály (21), György (14), András (13), Ferenc (9), Márton (8), Gáspár (7), Pál (7), Péter (5), László (3), Mátyás (3), Tamás (3), Zsigmond (3), Imre (4), Gergely (4), Benedek (2), Miklós (2), Sámuel (2), Ambrus (1), Ádám (1), Bálint (1), Boldizsár (1), Dániel (1), Demeter (1), Gábor (1), Izsák (1), Kelemen (1), Kristóf (1).
Összesen: 183 fő.

Tulajdonság:

Fekete
Nagy
Szél
Villám
Bodor
Szaporán
Barát
Süket
Boros
Rigó

Etnikumra utaló:

Lengyel
Tót
Szász

Régiségből:

Gálfi

3 tagú, jelzős nevek:

Városi Szabó György
Körösi Borbély Mihály
Josa Kovács István
Szabó István Szilasi

Az elemző munkához szükségesnek ítéltető, további két tolcsvai névsort közlünk.¹⁴

¹⁴ Vö. a 7. sz. jegyzetet

Series Taxantium Colonomum Tolcsvensium ab Anno 1677 inchoata

Derek Utza		Banyasz András	f 4
Psomiczki Péter	Ft 6	Botka Imre	f 9
Thoot László	Ft 6	Világi János	f 3
Szathmari Mihály	Ft 7	Takács Miklósnő	f 5
Tholdi Miklós	Fl 7	Aknai István	f 7
Major Péternő	Fl 4	Vendéghi Mátyás	f 4
Nyilas Georgynő	Fl 9	Kisfaludi István	f 4
Barbely János háza	Fl –	Vojtko ...	f 2
Varga Mihók	Fl 4	Gergely Kovács	f 5
Widom (?) István	Fl 4	Diákszegh	
Taligas János	Fl 7	Balvandi László	f 5
Kamuti István	Fl 4	Gyarmathi János	f 2
Pap Miklós	Fl 3	Feksz István	f 3
Pap Paal	Fl 2	Szabó Mihály	f 10
Geri János	Fl 3	Thoot János Kovács	f 6
Szabó Georgy	Fl 4	Molnár Georgy	f 8
Bodnar János	Fl 2	Kerekgyarto Mihály	f 7
Vereb László	Fl 3	Tooth András	f 7
Mihályné	Fl 5	Szabó István	f 3
Vitányi István	Fl 4	Valykoci	f 9
Tirpák Paal	Fl 6	Farkas János	f 5
Thott Paal	Fl 4	Paal Kovácsnő	f 9
Sírázó Márton	Fl 5	Szücs Gergely	f 10
Homlitó Márton	Fl 7	Bányai Istvánnő	f 6
Thoot István	Fl 3	Nagy Istvánnő Patika	f 2
Kis Mihók	Fl 2	Olcsvári Mihály	f 7
Kozák Georgy	Fl 4	Sztropkai János	f 7
Telcsoczmi	Fl 5	Katona Jánosnő	f 2
Silchim Georgy	Fl 10	Kis János	f 6
Jobbágy János	Fl 4	Thallyai Márton	f 10
(Kurimanó)	Fl 4	Szücs Sámuel	f 6
Nyilas Mihály	Fl 7	Bogadi Mihály	f 2
Fekete Sigmond	F 5	Keczkés Mihály	f 5
Thoot János	f 8	Szunyog Georgy	f 4
Lakatos János	f 5	Thoot Lászlónő	f 4
Kónya Paal	f 10	Thoot István	f 6
Farkas Georgynő	Ft 4	Dávid János	f 6
Hegedüs Mihály	f 4	Kozma István	f 10
Zsoka István	f 20	Thoot Geögy	f 6
Sosnő	f 3	Kasza István	f 7
Major Jánosnő	f 6	Varga Sinko	f 6
Csoma Márton	f 10	Szakáts Péternő	f 2
Taligas Mihály	f 10	Philep János	f 4
István Kovács	f 6	Varga János	f 8
Kert allya		Zsellérek	
Szánthai Miklós	f 5	Tholdinas Mátyás	f 3
Kerekes János	f 6	Takács Péterné Jutko	f 2

Paal Kovács	f 4	Szalóczi Mihály	f 2
Olcsvarina Jakab	f 2	Lengyel Paal	f 3
Csákány Geörgy	f 3	Basodina Tot István	f 3

Connuincratio universarum Sessionum Colonialium carumque Taxa Limitatio nova, ex mandato Cleniensi Illustrimi ac Celime, Princeps s Emer Theököly Pwer Generosum Dominu Nicotatum? Inspector Bonor suam Celsitudinum et Egreg Dominum Joannom Posonyi Liquidata ac Limitata die 6 oktob Anno 1682

Sessio	Derek utza	Taxa per Annul	Megjegyzések
1/8	Dávid Laczko	fl 4	<i>Kurucz</i> puszta nem lakják
½	Szegény László	fl 6	jövevény jobbágy
½	Lénárd Mihály	fl 25(?)	Jobbágy nincs fia
½	Nyilas Gergelyné	f 4	Eözvegy puszta csak a helye
½	Rozgonyi István	f 10	Kurucz most származott ide
½	Toldi Miklós	f	Ketten bírják jövevények
	Thoot Gergely	f 8	–
½	Blonszki Geörgy	f 10	Puszta maga Patakon lakik
¼	Gresko Varga	f	5 Bokor csizma Patakon lakik
¼	Szabó Jánosné	f 4	Puszta nem lakják
¼	Varga Mihók		6 bokor Csizma Jövevény
¼	Gege István	f 3	<i>labancz</i> puszta nem lakják
¼	Deli Ferencz	f 4	puszta nem lakják Liszkai
½	Szendrei Geörgy	f 3 d 60	Nemes ember
½	Palocsai János	f 3	puszta nem lakják
½	Pap Paal	f 5	Kis bíró Szegény jobbágy
?	Balog János	f 2	puszta csak a helye vagyon
½	Csatlos Geörgy	f 4	kerülő jövevény Leginy
Nomina Personai Taxaja annualim			
½	Thoot Mihók	f 4	Jövevény leginy
½	Geri János	f 5	Jobbágy fi, szegény
½	Vajda Ferencz	f 3	puszta nem lakják
½	Thoot László	f 2	jövevény molnár most tötte le magát
½	Tirpák Paál	f 2	nem lakják puszta
½	Takácsné Pusztája	f 2	el szokot ? csak a helye vagyon
½	Futo Pál	f 4	<i>kurucz</i>
¼	Síráso Márton	f 5	jövevény szegény jobbágy
¼	Homlito Márton	f 3	puszta nem lakják
¼	Thoot István	f 1	csak a helye, puszta
½	Jakabfalvi András	f 5	Nemes ember Patakon lakik
¼	Sárai Nagy Geörgy	f 3	puszta nem lakják
¼	Vitányi pusztája	f 3	puszta csak a helye vagyon

½	Vanner pusztája	f 5	nem kis csak a helye pusztá (?)
½	Dakoczi pusztája	f 3	ez sincs semmi épület, pusztá
½	Borgély István	f 5	jövevény szegény leginy
½	Sellebin háza	f 10	Eperjesi embere senki nem lakja
½	Lázár Mihály	f 3	Vitányi István Vár vin ? – pusztá nem lakják
½	Seres Gáspár var vini	f 2	Nemes ember
¼	Kurimani pusztája	f 3	Nem lakják edgy leány ? hozzá
	Kömlel pusztája a serobak úr számara való v	f 3	regen el pusztult csak a helye
½	Bernad Geögy háza Varannai András kérte meg	f 6	kurucságra ment az a földön lakik
¼	Gego István	f 4	<i>Ibrányi labancz</i>
½	Szölösi pusztája	f 4	pusztá senki nem lakja
½	Toot János pusztája	f 5	Daniel mester birja Nemes embernek presentalja magát nem laknak benne
½	Szeredszeghi János	Tallér 4	mind kettőt bírja Munkácson lakik
1	Somi Gáspár pusztája	5	-
½	Lakatos Jánosné	4	pusztá maga Patakon lakik
½	Kónya Paál	f 10	Jo jobbágy
½	Kovács János	f 3	pusztá molitszállási Nemes ember
1/3	Molnár Geörgy árvája	8	Liszakai nótárius birja
1/8	K Nagy Balázs	f 4	Nyomorék szegény
½	Kazincziné Asszonyom	f -	nem fizetnek érte quo jure birja ? megyére kel menni
½	Zs(cso)oka István	f 10	Jó jobbágy
½	Mészáros Dániel	f 7	Nemes embernek tartya magá
½	Kálmán Istvánné	f 6	özvegy edgy fia vagyon jobbágy
¼	Major János	f 6	Ketten vagynak egyik jobbágyok
½	Csákány pusztája	f 8	nem lakják Ketten volnának hozzá egyik ujhelyi cantor másik Patakon csizmadiaságon.
½	Pető Ferenc uram eő Nagysága az aszony eő maga részéről az előtt Taxaja volt most limitáltatott az	1 f 1 10	Maga jobbágya vincellérül lakik benne
½	Csoma Márton	f 10	fő bíró
2	Pap Péter	f 10	Nemes ember de az atya jobbágyul szolgált
½	Semsei János	f 10	Nemes
½	Vecsei János	f 10	pusztá csak a helye vagyon
½	István Kovács	f 6	jövevény jobbágy
1	Csoma Jánosné	f 10	Nemes asszony Patakon lakik
	Kert allya		

¼	Kerekes András	f 6	jobbágy fiú
¼	Rákoczi László	f 5	Ketten birják edjik kurucz másik
	Baranko Sándor		felső Zemplénbe szolgabíró
¼	Banyasz András	f 6	jövevény most kis bíró
	Szabó István pusztá	1	Nemes curiához Ezeket Nagy
	Jobbágy István pusztá	1	Jánosné Aszszonyom birja kö- vetnek limitált
2	Szatzmári pusztája	1	Taxat annualni exigalni kell tüle
	Deák Mihály pusztája	1	
	Korha István pusztája	1	
¼	Botka Imre pusztája	4	Szabó Mihály birja
¼	Linguon Jakab	f 4	Jövevény most kerülő
¼	Barttfai pusztája	3	Senki nem lakja elpusztult
¼	Aknai István	8	Jövevény köteles jobbágy
¼	Vendéghe Mátyás	5	pusztá nem lakják tályai nemes ember
1/8	Toot György	f 5	szegény jövevény jobbágy
¼	Szikszai Paál pince háza	f 5	elpusztult nem lakják
½	Csoma Péter var vini Szikszai Paál		Ketten birják Nemes emberek egyik Kassán másik Liskán la- kik
½	Zsigmondi György Úr	18	Patakon lakik Nemes
½	Schrobak Miklós Eő		jobbágy hely volt mi formába eximálták producaltatni
¼	Kisfaludi István	4	Nemes pusztá nem lakják
¼	Gergely Kovács fia	5	Jövevény jobbágy fi szegény
	Diák szeghe utca		
½	Balvandi László	f 5	Nemes ember Ökröt tart benne
½	Szentgyörgyi háza	4	pusztá nem lakják edgy me- nyecske gonozza Nemes
½	Olcsvári Mihályné	10	Nemes aszszony
½	Dávid Jánosné	4	Szegény özvegy jövevény edgy fia tán <i>kuruc</i>
½	Szántai Palné	f 1	kertnek birja
½	Sztropkai János	f 7	Nemes aszszonymolit... lakik jövevény tavalý kisbíró volt
½	Mészáros István pusztája	f 6	elpusztult edgy Jobbágy tart jo- got ? hozzá
½	Kis Jánosné	f 2	pusztá nem lakják maga házába ment
½	Tályai Márton	f 2	nem lakják jövevények (férjhez)
½	Szücs Samu	f 2	nincs épület rajta kert maga ...
¼	Csákány András	f 2	el ment Tolcsváról jobbágy fi Ujhelyi város cantora

Az első összeírás (1677) a településen utcarend szerint lajstromozza a telektulajdonosokat, a másik többé-kevésbé ezt a módszert követi, azonban becsesebb, hiszen a puszta felsorolást azzal teszi gazdagabbá, hogy az ún. jegyzetekben rögzíti az adózó telek állapotát. S ez a névsor a tolcsvaiakat már Thököly Imre jobbágyaiként rögzíti. Az első, mintegy – az 1654–56-os lajstromozás – folytatásaként tűnik, mindössze a tételek nagysága mutatja, hogy bizonyosan nem a vármegyei adózáshoz készült. Forrásaink szerint e térséget is adóztatta a török. Az 1680-as hűbérlevél, melyet Musztafa egri pasa számára írtak, erről árulkodik. A második névsor feltűnően sok pusztatelket jelez, ez arra utalhat, hogy a városka lakói behúzódtak Patakra a biztosabb lakóhelyre, de fenntartják a tolcsvai telküket, ezért vállalják az adófizetést a töröknek is.

E 17. század közepén keletkezett forrás kiválóan alkalmas arra, hogy az érintett hegyaljai (Pataki járás) települések társadalmának, illetve annak működése tanulmányozásához. A jelentősebb települések (város) társadalmi összetettebb képet mutat. Nem derül ki, hogy e települések társadalmában még érvényesül-e a paraszti röghöz kötöttség. A kisnemesek jelentős számban vannak jelen, ahol bizonyosan szerepelnek a helységek vezetésében. Az esküdtek testületét alkotják, kik közül a főbíró kikerül. Valószínű, ők lehetnek a *portások* (adószedők) is. Ehhez csatolt 2 (külön) tolcsvai összeírás jól egészíti ki s magyarázatul szolgál az előbbiekhöz. Kiderül, a török elől húzódtak Patakra, s úgy tartják művelés alatt tolcsvai telkeiket. Feltűnő, hogy közöttük egy *kuruc* és egy *labanc* van. Az előbbi minden bizonnyal Thököly zászlaja alatt szolgált.

A kisebb-nagyobb rendszerességgel kivetett megyei adó (taxa) tekintélyes teher lehetett. Különösen a Tolcsván kivetett tételek utalnak erre.

IRODALOM

Benda Kálmán

1982 Magyarország történeti krónikája II. Budapest

Dongó Gyárfás Géza (szerk.)

1910 Zemplén vármegye portáinak összeírása 1585-ből. In: Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaújhely

Fényes Elek

1851 Magyarország geográfiai szótára, Pest

Hőgye István (szerk.)

1978 Zemplén vármegye feudális iratainak összevont helymutatója. Borsodi Levéltári füzetek 10. Miskolc

Köpeczi Béla (szerk.)

1988 Erdély története II. 1606–1830. Budapest

Mező András

1991 Hegyaljai jobbágynevek a XVI. században. In: *Bencsik János–Szakál Jenőné* (szerk.): Tokaj és Hegyalja v. Miskolc

Szakály Ferenc

1990 Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Magyarok Európában II. Budapest

TAGEBUCH EINES STEUEREINNEHMERS AUS DEM KREIS
SÁROSPATAK (1654–56)

Dies ist eine besondere archivarische Quelle, eine gute Illustration der Praxis der Besteuerung im 17. Jahrhundert. Die dargestellte archivarische Quelle ist ein „selbst gefertigtes“ kleines Kassentagebuch, das mehr als 100 Seiten umfasst. Sein Zustand verrät uns, dass es ein häufig verwendeter Gegenstand war, sich häufig in der Tasche und in der Hand befand, in der Zwischenzeit ist es stark mitgenommen und sehr beschädigt. Die Eintragungen geben gut die um die Mitte des 17. Jahrhunderts befolgte Praxis wieder, mit der die Komitatssteuer bei den Steuerzahlern eingetrieben wurde.

Die Eintragungen beginnen so, dass in jedem Fall Zeitpunkt und Ort der Komitatsversammlung aufgeschrieben wurden, wo die konkreten Steuern bemessen wurden. Dann wurde das Namensverzeichnis der Steuerzahler der Siedlungen im vorhinein eingetragen. Deren übliche Reihenfolge jedoch war: Patak, Tolcsva, Olasz-Liszka, Vámosújfalu, Zsadány, Bodrog-Olaszi, Erdőbénye.

In diesem Verzeichnis fehlen:

1. die Leiter der Verwaltung der Gemeinde (die Oberrichter, die Geschworenen)
2. die Bewohner der von der Komitatssteuer befreiten Siedlungen und Siedlungsteile (Grundbesitz von György Rákóczi II. und seiner Mutter Zsuzsanna Lorántffy)

Von Fall zu Fall wurde die Liste wiederum neu eingetragen, nach den Namen kam dann die Steuersumme und auch die Tatsache der Entrichtung der Steuer wird eingetragen. Die Namensverzeichnisse wurden neunmal eingetragen, dies eignet sich auch zu einer gewissen Namensanalyse. Es stellt sich auch heraus, dass neben den Leibeigenen auch die Armalisten-Adligen die Komitatssteuer bezahlen, und zwar eine höhere Summe als die vorstehend erwähnte soziale Schicht.

Auch die Verwendung der Steuern wurde eingetragen, und zwar für die Gehälter der Würdenträger des Komitas (Vizegespan, Obernotar usw.), für die Kosten verschiedenen Reisen (zur Parlamentssitzung nach Pozsony, zur Komitatsversammlung), für die Kosten des Unterhalts von Soldaten usw.

János Bencsik

A SZOLDOBÁGYI ÉS A SZELESTYEI ÜVEGHUTÁK TÖRTÉNETE I.

†TAKÁCS BÉLA–VERES LÁSZLÓ

Bevezetés

A magyar üvegművesség történetének egyik kiemelkedő kutatója *Takács Béla* volt. 1965-ben, amikor forrásfeltárásokat végzett a Károlyi család budapesti levéltárában a Zempléni-hegységben egykor működő üveghuták történetére vonatkozóan, számtalan – a szoldobágyi és szelestyei üveghutákra is utaló – dokumentumot talált. A szerzőt az adott esetben csak a zempléni huták anyaga érdekelte, és ugyanez ismétlődött meg 1970-ben, amikor a parádi huta történetét dolgozta fel a Károlyi család levéltárában lévő adatok alapján.¹

A levéltári munkát a tárgyak gyűjtése követte, ami már csak azért is járt sikerrel, mert a Zempléni-hegységben, Újhután 1916-ban szűnt meg a termelés, a parádi üvegyár viszont 1708 óta még ma is működik. A Takács Béla által vezetett gyűjtés során több száz üvegtárgy került a sárospataki és az egri múzeum birtokába, sőt Újhután 19. századi vasszerszámokat is sikerült megszerezni a múzeum számára.²

Takács Béla *A Zempléni-hegység üveghutái* és a *Parádi üvegművészet* című monográfiáit az Országos Levéltárban található gróf Károlyi család levéltára iratai, dokumentumai alapján készítette el. Tette ezt azért, mert véleménye szerint alig volt ipartörténetünknek olyan ága, ami jobban hiányolta a részletkutatás eredményeit, mint a magyar üvegyártás története. Az üvegyiparunkkal foglalkozó művek szerzői Takács Béla fellépte előtt nem léptek fel ilyen igénnyel, vagyis az archivális forrásokban lévő lehetőségek kiaknázásával. Megelégedtek a másodkézből vett, sokszor téves adatokkal, amelyek alapján igyekeztek átfogó képet adni a magyar üvegyártás múltjáról, jelenéről. Ha végiglapozzuk az üvegyiparunk történetét ismertető meglehetősen gazdag irodalmat, azonnal szembetűnik, hogy a szerzők üvegyártásunk múltjára vonatkozó adataikat szinte kivétel nélkül a 18. század végén és a 19. század elején megjelent magyar és német nyelvű statisztikai és geográfiai munkákból merítették. A minden kritikai ellenőrzés nélkül átvett adatok miatt ezek a művek nem tekinthetők hiteles forrásoknak, mert nélkülözik a komoly történetírás alapját, a levéltári kutatómunkát.

Üvegyártásunk múltja iránt a 19. század végén, a millennium idején mutatkozott először érdeklődés. *Telkes Simon* ipari monográfiáját³ követően sorra jelentek meg a szintetizáló, átfogó bemutatásra törekvő művek, vagy a gyűjteményes kötetekben hosszabb-rövidebb dolgozatok. *Bárdos József*,⁴ *Wartha Vince*⁵ és *Divald Kornél*⁶ neve fém-

¹ Takács B., 1966a., 1970.

² Takács B., 1966b. 235–255., 1966a.

³ Telkes S., 1895.

⁴ Bárdos J., 1886.

⁵ Wartha V., 1896.

⁶ Divald K., 1912. 329–378.

jelzi ezt az időszakot. Ugyanebben az időszakban látott napvilágot néhány részletkutatási eredmény is, de ezek sem adják egy-egy huta teljes történetét, tehát nem rendszeres feldolgozásról van szó, hanem véletlenül talált levéltári adatok közléséről. Hasonló a helyzet az 1930–40-es években készült és kiadott, üvegiparunkkal kapcsolatos munkákkal is. *Sághelyi Lajos*⁷ terjedelmes összefoglaló műve semmi újat nem mond, legfeljebb más formában közli azt, amit Telkes Simon már előbb leírt. *Hivert Dezső*,⁸ *Gurmai Mihály*⁹ rövidebb művei adatforrás tekintetében megegyeznek Sághelyi munkájával.

Takács Béla – megítélésem szerint – helyes véleményt alkotott az újabban megjelent monográfiákról is. *Borsos Béla*, budapesti mérnököt a régi magyar üvegek lelkes gyűjtőjének tekintette, aki 1966-ban a saját tulajdonában lévő üveganyagról írt ismertető könyvet, majd nagyobb és terjedelmesebb formában írta meg, de nem levéltári adatok alapján a magyar üvegművesség történetét.¹⁰ A könyv 1974-ben jelent meg. Nem kis érdeklődéssel vette kézbe *Bunta Magda* és *Katona Imre* 1983-ban Bukarestben, a Kriterion Kiadó gondozásában megjelent *Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig* című munkáját, amelyről hasonló véleményt alkotott, mint Borsos monográfiájáról.¹¹ Való igaz, hogy az erdélyi üvegművesség történetét bemutató szerzőpáros sem kutatott levéltárakban, mert akkor nem találnánk művükben alapvető tévedéseket, melyek első sorban már közölt adatok kritika nélküli átvételéből erednek. Az elmúlt évtizedek monográfiái közül még *Varga Vera* munkái említésre méltóak. Az Iparművészeti Múzeum munkatársa művei közül az 1989-ben megjelent *Régi magyar üveg* című a legértékesebb. Azonban ha figyelembe vesszük, hogy a 115 lap terjedelmű könyvben a szerző 85 oldalon keresztül ismerteti az üvegekészítés, díszítés módját, a világ összes üvegfajtaát, Európán, Ázsián át Amerikáig, akkor el lehet képzelni, hogy ebből mennyi jutott a régi magyar üvegek bemutatására.¹²

Takács Béla tehát joggal állapította meg halála előtt, hogy „A magyar üvegipar hozzátétőleg hiteles történetét csak kitartó levéltári kutatás részeredményeinek felhasználásával lehet majd megírni. Ezekből minden bizonnyal megállapítható lesz, hogy a magyar üvegyártás sokkal régebbi, mint gondolnánk, továbbá sokkal több huta működött hazánk területén, mint amit a statisztikai, topográfiai munkák felsorolnak, mert ezek az adatok csak egy évre szorítkoznak. Különösen az uradalmi, családi, egyházi levéltárak rejtenek magukban sok érdekes és ismeretlen adatot üvegyártásunk múltjáról. Ilyen módszeres levéltári dokumentumok alapján dolgozta fel *Veres László A Bükk hegység üveghutái*-nak történetét 1979-ben, gyűjtötte össze a gyár termékeit, mutatja be a könyvében lévő képeken.”¹³ A gondolatcsor végének kapcsán Takács Béla jegyzeteiben bővebben szól a muzeológusi feladatokról, a régmúlt tárgyi emlékeinek összegyűjtéséről. Ami a különböző üveghuták termékeinek helyszínen való összegyűjtését illeti, ennek megvan az a nagy előnye, hogy a tárgyak azonosíthatóvá válnak. A készítő mester neve ismeretlen ugyan, de ha egy üvegtárgyat a muzeológus a huta környékén vásárolt meg, biztos lehet abban, hogy az nem cseh, osztrák vagy olasz üveg, hanem a helyi huta terméke. Ötvösműveknél, ónedényeknél az azonosítást könnyen végezheti a szakember, mert ezek az edények mesterjeggyel, városjeggyel vannak ellátva, de az üvegtárgyaknál

⁷ *Sághelyi L.*, 1938.

⁸ *Hivert D.*, 1940.

⁹ *Gurmai M.*, 1943.

¹⁰ *Borsos B.*, 1965., 1974.

¹¹ *Bunta M.*, 1980. 219–240.; *Bunta M.–Katona I.*, 1983.

¹² *Varga V.*, 1989.

¹³ *Veres L.*, 1979. Itt kell megjegyezni, hogy a munka szerzője egy tudománytörténeti összegzésben ismerteti az üvegipari kutatások helyzetét is. *L. Veres L.*, 1983. 21–25.

ilyen megkülönböztető jegy nincs, legfeljebb köszörült vagy festett évszám utalhat az edény készítésének idejére.

Takács Béla úttörőmunkát végzett a levéltári kutatásokon alapuló üvegipari feldolgozások területén. Sokan követték módszerét és útmutatásait. Az említett Veres László után *Csiffáry Gergely*, *Szvirček Ferenc* követte a „mester” útmutatásait, s ennek eredményeképpen kibontakozhatott előttünk Észak-Magyarország üvegiparának története.¹⁴ Sőt, kísérlet történt a 17–19. századi Magyarország üvegiparának hiteles felvázolására. Talán a *Magyarország 17–19. századi parasztiüvegei* című kismonográfiának¹⁵ köszönhető az, hogy az időközben közülünk égi mezőkre eltávozott Takács Béla fia, Bolvári Takács Gábor jelen munka szerzőjét bízta meg a kiváló üvegtörténeti kutató hagyatékának gondozásával. Ez a hagyaték döntő részt a Károlyi család levéltárának kutatásából következően a neves família 18–19. századi ipartelepítő és fejlesztő tevékenységének bizonyítéka és két igen híres Szatmár vármegyei üveghuta történelmének felidézője. Mint Takács Béla munkásságának, a sokoldalú tudós pap tevékenységének ismerője, őszintén vállalom és kötelességemnek tartom kutatási eredményeinek összegezését, rendszerbe állítását. Levéltári jegyzeteit az eredeti megjelölésekkel hasznosítva készítettem el a jelen tanulmányt és természetesen szerzőtársul fogadva a kiváló kutatót.

1. Manufaktúrák a Károlyi-uradalomban

Gróf Károlyi László adta ki *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak története* című, kétkötetes könyvet, amely Budapesten jelent meg 1911-ben.¹⁶ A mű előszavából is kitűnik, hogy az érdemi munkát *Éble Gábor* és *Pettkő Béla*, a Károlyi család levéltárának kitűnő ismerői végezték, illetve a család elhatározta, hogy „megírattja” az uradalmak, birtokok történetét, vagyis gróf Károlyi László csak mint „a nemzetségi közügyek kormányzója” vett részt a könyv kiadásában.

Áttanulmányozva a kétkötetes művet, ebből kitűnik egyrészt a Károlyi család vagyionának ingatlanokban megnyilvánuló nagysága, másrészt az az óriási igyekezet, hogy ezt a hatalmas birtoktestet a család miképpen igyekezett jövedelmezővé, hasznossá tenni nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari vonatkozásban is. Mivel az uradalmak túlnyomó többsége az erdélyi részen, hegyvidékeken terült el, az erdőgazdálkodásban, a fakitermelésben látta a család az elsőrendű bevételi forrást. Részletes kimutatásokat úgyszólván csak az erdők területéről, a benne lévő fák milyenségéről, olykor az erdők jövedelméről olvashatunk a könyvben. Ez persze nem jelenti azt, hogy az egyéb ingatlanokról, ipari létesítményekről nem készültek volna pontos leltárak, mindenesetre a szerzők ezeket nem sorolták fel, csak az ingatlanok, manufaktúrák, bányák értékét közlik.

Állandó és biztos jövedelemnek tekinthetők a Károlyi család tagjai által árendába, vagyis bérbe adott kocsmák, pálinkafőzők, sernevelők, a száraz- és vízi malmok, a fűrészmalomok, boltok, fürdők, vendégfogadók, a vámok bevételei. Mint külön érdekességet említjük, hogy 1755-ben Károlyi Ferenc nyomdát létesített Nagykárolyban, amely 1827-ig volt különböző bérlők kezelésében, amikor Károlyi György a nyomdát eladta. 1794-ben Károlyi József megvásárolta a nagykárolyi postát. Néhány bánya vagy bányarész is volt a Károlyi család birtokában, de ezekben csak malomköveket állítottak elő. A Szatmár megyei misztótfalusi uradalomhoz tartozó hegyekben arany- és ezüstbányá-

¹⁴ Csiffáry G., 1994.; Szvirček F., 1981. 51–106.

¹⁵ Veres L., 1997.

¹⁶ Károlyi L., 1911.

szattal is próbálkozott a Károlyi család 1750-ben, de sikertelenül, mint később a parádi uradalomhoz tartozó recski ércbányászattal kapcsolatos vállalkozás is. Hasonló sorsra jutott a Salánkon létesített vashámor, ahová az ércet az illobai hegyekből szállították. A vasgyárat Károlyi Sándor alapította 1724-ben, de minden gondoskodása ellenére az üzem hosszabb-rövidebb megszakításokkal csak másfél évtizeden át működött.

Károlyi Sándor iparfejlesztő tevékenységének köszönhető a Nyitra megyei Bánkesziben 1722-ben alapított textilmanufaktúra, amelyet azonban három év múlva a ráfizetés miatt Károlyi Sándor szintén a Nyitra megyei Nagysurányba helyezett át. Az üzem olcsó minőségű aba- és karasiaposztót állított elő, a termékeket főleg a katonaság vásárolta fel, vagy az uradalmak kocsisai, cselédei kapták járandóság fejében. A nagysurányi posztómanufaktúra jövedelmező vállalkozásnak tekinthető, mert Károlyi Sándor a gypjút itt dolgoztatta fel, ennek ellenére a műhely csak 1743-ig működött. Avas-Felsőfaluban, Szatmár megyében gubakallómalmot létesített a Károlyi család, amelyet bérbe adott a nagykárolyi gubacsapócéhnek évi 360 Ft-ért. Károlyi István a Pest megyei Várpalotán 1822-ben létesített „posztókallót gyárépülettel és festőházzal” együtt, amelynek nagyságát bizonyítja, hogy Konitz Joachim zsidó bérlő évi 1127 Ft-ot fizetett árendába, a gyár értéke pedig 19 477 Ft volt. Sajnos ez a manufaktúra is hamarosan csödbe jutott, a bérlő 1827-ben már nem tudta az árendát fizetni a grófnak, de Károlyi István háromévi haladékat adott Konitznak, tehát a posztógyár 1830-ban még működött.

Két timsógyár volt a Károlyi család birtokában: a nagymuzsalyi és a parádi fabrika. A Bereg megyei Nagymuzsalyon 1808-ban kezdte meg működését a timsógyár, amelynek termelése évről évre növekedett. 1826-ban már évi 1680 métermázsa timsót szállított az üzem főleg Debrecenbe, az itteni tímárok, valamint különböző papír- és textilgyárak számára. A parádi timsógyárat 1841-ben vette bérbe Károlyi György Grassalkovich Antal hercegtől évi 50 000 Ft-ért, de a bérleményhez hozzátartozott a timsós fürdő, a parádi gyógyvíz – csevice – árusításának joga is, illetve a fürdőház haszna.

Egyrészt az erdők hasznosítása, másrészt az üveg- és szappangyártás számára nélkülözhetetlen hamuzsír értékesítése végett hozta létre a Károlyi család a hamuzsírforró műhelyeket. A királydaróci uradalomhoz tartozó, Középszolnok megyében levő kegyei hamuzsírhutát 1766-ban alapították, illetve ebben az esztendőben 500 Ft árendát fizetett az uradalomnak két szatmári bérlő. A misztótfalusi uradalomban Illobán és Avas-újfaluban, a füzéri uradalomban, a Zempléni-hegységben folytattak hamuzsírforrást. A hamuzsírhutát Füzéren Jankovich Antal bérlő az 1800-as évek elején alapította, de mert az árendás túlságosan kizsákmányolta a műhely munkásait, a Károlyi család 1822-ben a bérletet felmondta, a füzéri hamuzsírhutát házi kezelésbe vette. Az üzem termékét egyébként előbb Debrecenbe, majd Pestre szállították, mert Mayer Löwi pesti kereskedő többet fizetett az áruért. A hamuzsírhuták működése a múlt század közepén szűnt meg, amikor a hamuzsírt vagy szódát már vegyi módszerekkel állították elő.

Témánk vonatkozásában elsődleges jelentősége van annak, hogy milyen üveghuták működtek a Károlyi-uradalmakban a szoldobágyi és a szelestyei manufaktúrákon kívül? Az üveggyártáshoz szükséges alapanyagok két uradalomban, a füzéri és a parádi birtokrészen tették lehetővé a huták létesítését, mert ezeken a területeken volt „békasó”, vagyis kvarchomok, és voltak hamuzsírforró műhelyek, és ebből következően célszerűnek látszott a Károlyi család számára a már működő üveghuták további fenntartása, vagy új huták létesítése.

1740 körül alapította Károlyi Sándor a füzéri uradalomban, a Zempléni-hegységben levő hollóházi üveghutát, amelyről az első adat 1742-ből található a családi levéltárban, szó szerint idézve: „a huta a magas hegyek völgyében épült s előzőleg száz

forintért bérbe adták az itt dolgozó mestereknek”. Az alacsony bérleti összegből arra következtetünk, hogy a műhely kicsi lehetett. Néhány évtized múlva az üzem megszűnt, mert az 1783-as összeírásban ezt olvashatjuk róla: „volt még itt egy üveghuta, de már annyira széthullva található, hogy annak többé semmi hasznát nem lehet venni”. A füzéri uradalom bérlője, Rolly József e helyett a romokban heverő üzem helyett egy másik völgyben állította fel az új üveghutát 1780-ban. A manufaktúra jövedelme, termelékenysége nyilván növekedett, mert 1793-ban Wagner Antal hutásmester már évi 500 Ft árendát fizetett az uradalomnak. 1810-től Jankovich Imre bérelte a hutát, ennek felújítására jelentős összeget költött. Említettük Jankovich kizsákmányoló magatartását a füzéri hamuzsírőző műhellyel kapcsolatban. Ez a hollóházi üveghutára is érvényes volt. A hutát 1824-ig egy ismeretlen bérlő vagy mester vette árendába, de mert a bérletet nem fizette, a szerződést az uradalom felmondta, és Fried Ézsaiással kötött megállapodást, mely szerint Fried Ézsaiás bérbe vette a hollóházi üveghutát, a korcsmát, a mézsárszéket, 68 hold szántóföldet, kaszálót azzal a feltétellel, hogy az uradalmi épületekhez az ablak-üveget ingyen adja a bérlő az uradalomnak. Az uradalom viszont nem kér díjat a békasóért, továbbá a bérlőnek nincs joga hamuzsírt főzetni a maga számára, mert ezt az uradalom „domestic”, azaz házilag végezteti, a bérlő a mindenkori áron vehet hamuzsírt a huta működtetéséhez. 1830-ig volt a hollóházi huta Fried Ézsaiás bérletében, illetve ebben az évben a huta működése megszűnt, ugyanis Károlyi István jó minőségű kaolint talált a Zempléni-hegységben, Hollóházához közel, és erre alapozva hozta létre a ma is működő hollóházi kőedény-manufaktúrát, a mai porcelángyár elődjét. Új üveghuták létesültek azonban a füzéri uradalomban egyrészt a hollóházzal majdnem egy időben, másrészt a 19. század folyamán: Nagyhuta, Kishuta, Vágáshuta, Prédahegy néven. Inkább apró műhelynek, mint manufaktúrának tekinthetjük ezeket a hutákat, hiszen a nagyhutai műhelyből összesen évi 16 Ft volt az uradalom haszna 1763-ban. A prédahegyi huta 1794–1810 között működött, a bérleti díj évi 185 Ft volt, és amikor a fa elfogyott a huta körül, a műhely megszűnt.¹⁷

II. Rákóczi Ferenc 1708-ban alapította a Bükk hegységben levő parádi üveghutát. A debrői uradalom, benne Parád helység örökségképpen jutott a fejedelem birtokába 1708-ban, és a fejedelem látva azt, hogy huta létesítésére megvannak az adottságok, a kis műhelyben megindult a termelés, amely nemcsak öblös- és táblaüvegek előállítására szorítkozott, hanem hadiipari célt is szolgált. A kuruc katonák ruházatára itt készültek az üveggombok, illetve a hutában öntötték az ólomgolyókat. A gombok kis méretű lapos korongok voltak, amelyeket posztóval vontak be, majd varrtak fel az egyenruhákra.

A szabadságharc bukása után a debrői uradalom egyik része Althan Mihály gróf, a másik része gróf Aspremont tulajdonába került, mint császári adomány a Rákóczi-birtokokból. Parádóhután 1727-ben folytatta a működését a huta kilenc munkással, időközben ugyanis a műhelyben szünetelt a termelés. 1740-ben az uradalom Grassalkovich Antal báró tulajdonába került. Grassalkovich az óhutai műhelyt 1767-ben áthelyezte a Parád községtől néhány kilométerre levő Újhutára, mert az üzem körül az erdők kimerültek. A parádi üveghuta tehát 1767 óta működik a jelenlegi helyén. Közben a műhelyt köszörülőrészleggel bővítették, vagyis az eddigi fűvott díszítési technikák mellett a kristálytechnika módszereit is felhasználhatták a termékek díszítéséhez.¹⁸

1840-ben vásárolta meg a debrői uradalmat Károlyi György a Grassalkovich családtól. Ettől kezdve a gyár lassan, de fokozatosan fejlődött. A fatüzelésről szénttüzelésre állt át, a hamuzsírt a szóda váltotta fel, a köszörűműhelyből művészi darabok kerültek ki,

¹⁷ Részletesen I. Takács B., 1966a. 60–75.

¹⁸ Vö. Takács B., 1970. 22–29.

főleg a parádi gyógyfürdővel kapcsolatos emlékpoharak, a középosztály, a parasztság számára készített festett likőrös- és boroskészletek. Az egyedi darabok mellett az üzem évente átlag egymillió csevicépalackot állított elő gépi berendezéssel. Az egyre jobban modernizált parádi üvegyár 1948-ig volt a Károlyi család tulajdonában. Az államosítás utáni korszak történetének ismertetésére nem térünk ki, a lényeg azonban az, hogy a Károlyiak által alapított vagy fenntartott üveghuták közül csak a parádi üvegyár vészelte át az idők viharait, illetve működik ma is.¹⁹

Nem vitás, hogy a Károlyi család a 18. század folyamán sokat tett a hazai ipar fejlesztésében, azonban ezek a kis üzemek, manufaktúráknak csak jóindulattal nevezhető műhelyek a gondatlan kezelés, a megfelelő szakemberek hiánya miatt nem sokáig működhetek, és a szervezatlenség, a céltudatos iparpolitika hiánya okozta a vesztüket. Jó példa erre, hogy a nagy birtokgyarapító, gróf Károlyi Sándor az 1743-ban bekövetkezett halála után 497 795 forint adósságot hagyott a fiára, Károlyi Ferencre. Azt azonban, hogy gróf Károlyi Sándor milyen gondos házigazdaként kezelte az egyes ipari létesítményeit, éppen a szoldobágyi és a szelestyei üveghuták történetének ismertetése során fogjuk tapasztalni.

2. A szoldobágyi huta alapítása

Mindenekelőtt a helység nevét kell tisztáznunk, mert ez még a legújabb kori szakirodalomban is *Száldobágy* formában szerepel, annak ellenére, hogy ilyen nevű birtoka nem volt a Károlyi családnak. Bihar megyében az 1895-ös Helységnevtár szerint van *Hegyközszáldobágy–Szelistye–Száldobágy*, viszont a két falu nem tartozott a Károlyi-uradalmakhoz. A tévedést az okozta, hogy Kárrfy Ödön a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1902-es évfolyamában „Adatok a száldobágyi üveghuta történetéhez” címmel tette közzé a Károlyi-levéltárban levő dokumentumokat, de ma már nehéz lenne kideríteni, hogy miért keresztelte át Kárrfy Ödön a helység nevét *Száldobágyra*, holott már az alcímbe is *Szoldobágy* olvasható, vagyis az, hogy Károlyi Sándor milyen utasításokat adott 1729-ben Salánki Andrásnak, a szoldobágyi üveghuta felügyelőjének.²⁰ Az is lehet, hogy egyszerű sajtóhibáról van szó, amit nem korrigáltak. Takács Sándor „A magyar üvegyártók és üvegesek” című közleményében szintén *száldobágyi* hutáról ír, közöl adatokat a Károlyiak manufaktúrájáról.²¹ Fényes Elek 1839-ben megjelent statisztikai és geográfiai kiadványában *Szoldobágyról* olvashatunk, de a hutát nem említi, mert ez 1839-ben már nem működött.²² A *Borovszky Samu* által szerkesztett „Magyarország vármegyéi és városai” című sorozat Szatmár megyét leíró részében szintén *Szoldobágy*, illetve *Bikkszoldobágy* szerepel.²³ Kárrfy Ödön tévedését, vagy a nyomdahibát senki nem vette észre, és ebből következően a magyar üvegyártás történetében jelentős szerepet játszó *szoldobágyi* huta lépten-nyomon *Száldobágyként* tűnt és tűnik fel. Borsos Béla is Száldobágyot említ idézett üvegművészeti monográfiájában.²⁴ Sőt, azt a durva hibát is elköveti, hogy az üveghuta helyét Bihar vármegyébe teszi. Igaz, hogy Nagyvárad mellett létezik egy Száldobágy nevű falu, de ez sosem volt Károlyi-birtok és sohasem működött itt üveghuta. Hasonlóan súlyos hibát követett el Bunta Magda és Katona Imre is, akik *Az*

¹⁹ Vö. Takács B., 1970. 38–47.

²⁰ Kárrfy Ö., 1902. 276.

²¹ Takács S., 1961. 61–64.

²² Fényes E., 1851. 84–85.

²³ Borovszky S., é. n. 42.

²⁴ Borsos B., 1974. 47.

erdélyi üvegművesség a századfordulóig című művükben ezt írják: „A történelmi Erdély szorosan vett határain túli területeken a XVIII. század elején, 1722-ben a Bihar vármegyei Szoldobágyon a Károlyi család birtokán” épült üveghuta. Az irodalmi adatok kritika nélküli átvételéből adódó súlyos hiba már csak azért is szembetűnő, mert a szerzőpáros közül az egyik erdélyi, akinek jól kellene ismerni a földrajzi viszonyokat. Hasonlóképpen az irodalmi források kritika nélküli átvételéből, a levéltári kutatások hiányából adódik az üzem alapítási idejének helytelen megállapítása:²⁵ „...a szoldobágyi hutát Károlyi Sándor generális hívta életre 1722-ben, valószínűleg egy régebbi helyén”. A szerzőknek abban igazuk van, hogy a szoldobágyi hutát valóban gróf Károlyi Sándor „hívta életre”, vagyis alapította, de nem 1722-ben, hanem – amint a későbbi adatokból kitűnik – 1718-ban. Károlyi Sándor már 1707-ben gondolt arra, hogy Szoldobágyon üveghutát létesít. Ezt bizonyítja a családi levéltárban megtalált, 1707-ből való tervezet, amely ezt a címet viseli: „Az üvegek csinálásához mennyi és micsodás matéria kívántatik: 1. Száz szekér fához 30 font igen szép salétrom; 2. Ótatlan és égetetlen mész két szekérrel; 3. Két jó szekér hamu; 4. Tíz font arsenicum a patikából, kitül igen szép fehér lesz az üveg, igaz kristály; 5. Két kőso; 6. Két szekér békasó; 7. Két szekér föld Salánkról, másutt oly jót nem kaphatni edénynek, mivel az hires”.²⁶

Nyilvánvaló, hogy a Rákóczi-féle szabadságharc diadalmas éveiben Károlyi Sándornak nem volt, vagy nem lehetett ideje üveghuta alapítására, tehát a szoldobágyi huta, manufaktúra csak 1718-ban kezdhette meg működését, de nem „egy régebbi helyén”, ahogy Bunta Magda és Katona Imre írja, mert ezek a huták aszerint vándoroltak tovább, ahogy a fa fogyott a huták körül. Jó példa erre a Zempléni-hegységben működő huták története, mert a II. Rákóczi Ferenc által 1694-ben alapított regéci Óhuta 1758-ig működött, innen pedig Középhutára telepítették át. Ugyanez volt a helyzet a füzéri uradalom területén alapított műhelyekkel. Itt is vándoroltak a huták és mindig új nevet vettek fel: Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta, Középhuta, Óhuta, prédahegyi huta. Parád esetében szintén ezt tapasztaljuk: Óhuta, sasvári huta. Gazdasági okok indokolták a huták áthelyezését, mert ez mindig olcsóbb volt, mint a békasót, hamuzsírt, a nagy mennyiségű fát a hutához szállítani.

Amint mondtuk, a szoldobágyi hutát nem 1722-ben, hanem 1718-ban alapította gróf Károlyi Sándor. Kiderül ez abból a latin nyelvű feljegyzésből, amit 1758-ban állítottak össze, és ami felsorolja a Károlyi család levéltárában a szoldobágyi hutára vonatkozó iratok tartalmát, így mintegy iktatókönyvnek is nevezhető. A jegyzék magyarra fordítva a következőket rögzíti:²⁷

Szoldobágyi üveghuta ideiglenes extractussa (összefoglalása)

- 1722 Az üveghuta jövedelmei úgy az üvegből, mint a csapszékből Merkel János felügyelősége alatt.
- 1723 és 1724 Az üveghuta jövedelmeinek felsorolása Farkas István felügyelősége alatt, aki – ahogy ugyan-csak tőle származó 1718, 1719 és 1720-as évekbeli számadások mutatják, lásd a károlyi 1720-as gazdasági iratokat – a volt károlyi felügyelőtől.
- 1725 Farkas Istvánnak az összes bevételről szóló számlái iratokkal együtt.
- 1726 Összesítés a szoldobágyi jövedelmekről és a Borhidán hajóra rakott üvegekről. Továbbá szerződés az üvegesmesterrel, u. ott iratok az eladott üvegekről, borról, búzáról és másokról.
- 1727 Farkas István számlái és iratai az üveghuta mindenféle forgalmáról.

²⁵ Bunta M.–Katona I. 1983. 74.

²⁶ OL. P. 396. 57/a.

²⁷ A szoldobágyi hutára vonatkozó adatokat l. OL. gróf Károlyi család levéltára P. 392, P. 394, P. 396, P. 397.

- 1728 Az üvegesmesterek bérezése, valamint a társaié. Továbbá kimutatás a bevételekről és kiadásokról az üvegekkel és más anyagokkal kapcsolatban. Az üveghuta mesterének a neve Gross János vagy Rózsa.
- 1729 Salánki András utasítása Farkas Istvánhoz. U. ott kimutatás a készárúk és az anyagok forgalmáról. Nyomozás az üvegesmester és Farkas István közötti viszály ügyében.
- 1730 Rózsa János üvegesmester anyagszükségletének és feladatainak részletezése.
- 1731 Összesítés az üvegekből származó bevételekről és a munkák felsorolása, amelyek egy illetve két hét alatt történnek. Továbbá Farkas István levelei. Üvegekkel kapcsolatos ügykezelés. Az üveghuta bérbeadásának feltételei.
- 1733 Farkas István levelei. Bevételek az üvegekből.
- 1734 Az üveghuta leltára. U. ott bevételek és kiadások. A késztermékek forgalmazása.
- 1735 Az üveghuta leltározása és átadása Sztancz Flórián kezébe. U. ott a részére adott utasítások.
- 1736 Sztancz Flórián számlái és iratai. U. ott Károlyi Sándor szerződése az új üvegesmesterrel, Podscheider Jánossal. U. ennek a szerződésnek a tervezete. A Podscheider Jánosnak átadott üveghuta leltára sok egyéb megjegyzéssel.
- 1737 Mindenfajta iratok és számlák. A Podscheider János vezette üveghuta bevételei és kiadásai. U. ott kifizetett munkabérek, az anyagszükséglet leltára vagy felsorolása valamint levelek a fent említett üvegesmestertől. Továbbá iratok Sztancz Flóriántól avagy Lörinctől.
- 1738 A Podscheider Jánostól Sztancz Flóriánnak átadott üveghuta leltára. Az említett üvegesmester anyagszükséglete, ugyanennek kérvényei, ugyanennek iratai és számlái. Továbbá két irat a Sztancz Flórián által vezetett üveghutával kapcsolatos ügyekről. Az említett üvegesmester magát mentető kérvénye.
- 1739 Az üvegek forgalmazása és Sztancz Flórián iratai.
- 1740 Sztancz Flórián számláinak felsorolása, amelyeket Sötér József vizsgált át, és ugyanennek a revíziónak az iratai.
- 1741 Sztancz Flórián mester ellenőrzött számadásai és a nagybányai hegyvidéki műhelynek átadott üvegekről kimutatás. 1741-es számadások.
- 1742 Ezen Sztancz Flórián mesternek számadásai az 1740-es, 1741-es és 1742-es évekről. Továbbá az 1742-es szolgáltatásokra vonatkozó iratok.
- 1743 A Sztancz Flóriánnak bérbe adott üveghuta leltára az adósságok felsorolásával.
- 1744 Sztancz Flórián Püspöki Józsefhez írott levelei és a birtokos követelésének részletezése, vele szemben Flórián álláspontja.
- 1747 Az épületek és ingóságok részletezése, továbbá a műhelybeli mindennapi munka leírása és az örökösöknel kintlévő adósságok.
- 1747 okt. 22. Szerződés, melynek értelmében Károlyi Ferencről Sztancz Flórián bérbe veszi az üveghutát évente 300 rénes forintokért. U. ebben a szerződésben Med(e?) Ferenc elismeri, hogy az olvasztó kemence 1748. május 20 előtt nem volt begyűjtve, így attól kezdve fizetni fog 483 Rf-ot, és ezek szerint az új bérleti szerződés 1750. jan. elsejétől érvényes.
- 1758 Kimutatás az árendás és a munkások tartozásairól és a huta állapotáról.
- 1758 jan. 4. Szerződés és leltár a huta ingóságairól, valamint a zsidó árendás panaszáról.

3. Az üveghuta működése

Bár a szoldobágyi hutát – amint láttuk az idézett feljegyzésből – 1718-ban alapították, a Károlyi család levéltárában csak 1722-ből találtunk adatokat a műhely kiadásairól és bevételeiről. 1722. május 6-án kelt levelében Merkel János, a huta felügyelője a következőket jelenti:²⁸ „Kristály s zöld üvegből, úgy külömb-külobb féle clarisbul tett tiz hutások általi munka extendáltatik (kiadatott): a hutások részére 325.-Ft, az uraságnak 561.-Ft. Kiadások: egy angaria (negyedév) által költ kék festék, 13 font, 6.-Ft 15 krajcár; Braunstein, azaz fekete festék 16 font, 48 krajcár; arsenicum 67 font, 6.-Ft 42 krajcár; salétrom 94 font, 18.-Ft 41 krajcár; só 267 font, 5.-Ft 33 krajcár; flusz (hamuzsír) 1287 font, 8.-Ft 25 krajcár flusznak való hamu 64 véka, 8.-Ft 25 krajcár; zöld üvegnek való hamu 450 véka, 28.-Ft 30 krajcár, égető fa 325 öl, 65.-Ft; kemencébe való flusz égetéséért 9 mázsájától 55 krajcár; kemence reparációjáért 45 krajcár; palack fa forma csinálásáért 1.-Ft 12 krajcár; húsz sing vasért 4.-Ft; acélért 55 krajcár; cigánynak huta körül tett

²⁸ Ol. P. 392. 75. fiók

munkájáért 8.-Ft 51 krajcár; két kemencefűtőnek s két fickónak és üvegkötőnek 61.-Ft 45 krajcár; hutás mesternek készpénzben 51.-Ft 47 krajcár; kemence fűtő fickóknak, cigányoknak, heteseknek kenyérre; angáriális üveg jövedelemből extendáltatik 561.-Ft 57 krajcár, az expenzák subtrahálta (a kiadások levonva) marad lucrum (haszon) 191.-Ft 28 krajcár”.

Merkel János 1722. július 13-án újabb jelentést küld a huta működéséről, érdekesége miatt ezt is szó szerint közöljük:²⁹ „Üveg jövedelem: két hét alatt tétetett munka expendáltatik 133.-Ft 39 krajcár. Nb. (nota bene = megjegyzés) Ez alatt az idő alatt a hutás mester fia egész hétig beteg lévén nem dolgozott, hasonlatosképpen a hutás mester két nap. Ezen üvegeknek csinálására expendáltatott: a hutások quatriálisa és sextriálisa (négy és hatnapi) expendáltatik 45.-Ft 56 krajcár; két sirer (kemencefűtő) legénynek és két sirer fickónak két hétre 45.-Ft; két sirer fickónak két hétre deputált (küldött) kenyéréért 1.-Ft 42 krajcár; két üveg kötőnek két hétre 2.-Ft 15 krajcár; palackokhoz való fa forma csinálásáért 15 krajcár; 1 és fél mázsa flusz hamuért, és annak égetéséért 1.-Ft 16 és fél krajcár; 39 véka flusz hamuért 5.-Ft 1 és fél krajcár; 47 000 klárisnak fel fűzésére 23 és fél krajcár; 35 font sóért 35 krajcár; cigány Gábornak után tett munkájáért, kenyérért, munkásoknak, heteseknek, s béreseknek kenyérért 4.-Ft 30 krajcár; 4 és fél font Braunsteinért, avagy fekete festékért 13 és fél krajcár; 6 font arsenicumért 36 krajcár; 4 és fél font salétromért 1.-Ft 30 krajcár; 50 öl égő fáért 10.-Ft”. A huta jövedelme tehát 1722 júliusában a jelentés szerint 46.-Ft 21 krajcár volt két hét alatt.

Maga a két jegyzék bepillantást enged a huta életébe, ugyanakkor azt is mutatja, hogy a női munka mennyire volt megbecsülve 1722-ben: negyvenhétezer üveggyöngy felfűzéséért az illető asszony, vagy leány 23 és fél krajcárt kapott! A huta termékei között az üveggyöngyök is szerepeltek, ezekről majd később írunk, de már itt feltűnő az, hogy ezeket az apró üvegszemeket mindig megszámlálták még akkor is, ha több ezres tételről volt szó, akár a készítésnél, akár a felfűzésnél. A két „üvegkötő” asszonynak, akik a készárut gabonaszalmába csomagolták, két hétre 2.-Ft 15 krajcárt fizettek.

A jelentésekből nem, de egy 1726. május 6-án kelt számlából kitűnik, hogy 1722–1728 között Fűrös Gáspár volt a hutásmester Szoldobágyon. Fráter Grönig jezsuita patikus a számla szerint kéri az uradalmi tisztartót, hogy az 1725. október 1-jén a huta számára vásárolt 9.-Ft 54 krajcár értékű barnakő, smaltin, arzén árába Fűrös Gáspár hutásmester csak 8.-Ft-ot fizetett ki, az adósságot, vagyis 1.-Ft 54 krajcárt szíveskedjenek megküldeni a gyógyszerháznak. A jezsuita vezetés alatt álló és a Szoldobágyhoz legközelebb levő patika Egerben működött, az üvegolvasztáshoz szükséges vegyszereket itt vásárolta Fűrös Gáspár.

Szintén az üvegolvasztáshoz szükséges vegyszerek ügyében ír levelet Farkas István felügyelő gróf Károlyi Sándornak az 1723. augusztus 27-én kelt levelében: „Hogy pedig a jövő télire a hutás munkája folyvást mehessen, salétrom, kék festék, Braunstein, arsenicum és csont iránt méltóztassék Exellenciája dispositiot (intézkedést) tenni, hogy minek előtte meggyújtatik a kemence, azon matériák ide szolgáltatnának, mert salétrom csak 8 fontnyi, Braunstein 20, arsenicum 6 fontnyi vagyon, csont és kék festék pedig semmi nincsen”. Farkas István javasolja a grófnak, hogy az eddig Lengyelországból beszerzett barna földet inkább Egerben vegyék meg, mert ez olcsóbb.³⁰

Farkas István hutafelügyelő 1725. május 3-án kelt levelében azt írja gróf Károlyi Ferencnek, hogy „a huta mesternek június 10-én lejár a szerződése, tovább nem marad. Hanem a szebeni hutában vagyon egy mester, ha másunnan nem, el lehetne hívni, tud

²⁹ OL. P. 392. 76. fiók

³⁰ OL. P. 397. 17286. sz. irat

készíteni Bányához való üvegeket, táblákat, kristály munkát”. Farkas István 1725. szeptember 30-án kelt levelében, illetve számadásában ismét jelenti gróf Károlyi Sándornak, hogy „az hutás mester továbbra nem akar maradni, ki miánt a kristály munka cessált (leállt) volna, hogy azért két-kéz közben a huta kristály munka nélkül ne esvén, nagyobb kár elhárítására nézve Klehmár Jánossal, kiis kristály munkához értett, a hutának bé gyűjtásáig az uraság subsidentijára (utasítására) adtam hetenként 8 font húst, egy kenyeret, két garast, item – hasonlóképpen – napjaira 4 itze sert. Mely időnek folyása exurgált (kiadatott) alatt 91 napra kiis tészen 13 hetet, annak szerint adódott neki: ser, kenyér, hús és munkadij árába: 13.-Ft 26 krajcár”.³¹

Az eddigi adatokból kitűnik, hogy 1723-ban Károlyi Sándor a huta felügyeletét Farkas Istvánra bízta, aki felvirágoztatta az üzemet. Farkas István 1729-ig vezette a szoldobágyi hutát, de ő csak uradalmi tisztviselő volt, aki csak a termelés során szükséges adminisztrációs és szervezési ügyeket intézte. A hutában dolgozó üvegesek tényleges szakmai munkáját a *hutásmester* végezte. Károlyi Sándor egyik leveléből kitűnik, hogy a hutásmesterrel „annuantiim alkudtak meg”, vagyis egy évre kötöttek egyezséget. A huta alapításától 1729-ig egyetlen hutásmester nevét ismerjük, Gróf Sándorét. Ez talán azt jelenti, hogy az adminisztratív és szakmai irányítás egy „páros” kezében összpontosult.³²

1729-től Salánki András személyében új uradalmi tiszttartó irányítása alá került az üveghuta. 1729. június 15-én kelt „Szoldobágyi huta inspectora mellé, s ott való korcs-mák folytatására rendelt Salánki András instrukciója: „...két esztendőktől fogva való parancsolatimat absentiámban mai napig sem effectuálta, az midőn Bartha Pál azon parancsolatom szerint deákot állított melléje, oly véggel, hogy mind üveg, mind naturáléknak árát és proventusát az percipálja, és az huta szükségére az ő commissiójára abbul szolgáljon, s a többit erga quietantias Bartha Pálnak adminisztrálja, de annak opponálván magát nem engedelmeskedett, hanem e koráig is amiképpen volt a szerint vagyon nékem notabilis kárommal, az egész huta proventusát distrahálta, mind bor mind pálinka folytatását negligálta, praejudiciomomra másoknak engedte: arra nézve behunytt szemmel tovább nem nézhetvén ennyi káromat, rendeltelek oda oly végett, hogy:

1.-mo. Legelsőbben is valamennyi kész üveg mostan fog ottan találatni, nevezett inspector keze alatt, aztot egészen magadnak megmutattasd, s valamint az inspectornál le vannak írva, hasonló regestumot subscriptiója, és pecsétje alatt esztendőők számának specificatioja szerint magadnak ki vedd: azontúl pedig valamikor az hutából az mester emberektől az öveg bevitetik, mindenkor jelen légy és valamint az inspector magának pro percepto connotálni fogja, magad is igazán híven felird, elégséges declaratióval és specificatióval, minémű dolgok, mennyi számból állók, és micsoda az hutai áruk.

Hasonlóképpen azon hutához való materiálékokat mind az mostaniakat most, mind az oda szállétandókat azután magadnak szorgalmatosan connotáld, hogy valamint az inspectornak, nálad is meg legyen.

3. Jóllehet az inspector fogja folytatni az hutát, mind az által magad is szorgalmatos vigyázással légy, hogy olyan övegek csináltassanak, a kik kellemetesebbek, és hamarabb s jobban distraháltnak.

4. És ámbár valamint eddig, úgy ezután is az inspector fogja az üveget is percipálni, szokott rendi szerint coordinálni, úgy distrahálni: magad mindazonáltal minden distractióján jelen légy, híred és praesentiád nélkül semmi se adassék el, s valamennyi

³¹ OL. P. 398. 40.

³² Vö. Bunta M.–Katona I., 1983. 76.

pénz fog érte bejönni, azt azonnal kezdedhez vedd, és annak perceptiójában magát ne inmittálja az olyan övegnek is rendes regestrumát tartván. A pénzről pedig quitáld az inspectort, magadot is contraquietáltasd, hogy számadásodnak perceptióját azzal stabiliálhasd.

5. Nem csak az pénzen distrahándó övegnek distractióján fogsz jelen lenni, hanem ha magam avagy gyermekim comissiójára erogáltatik is öveg, abban is légy jelen, és hasonlóan connotáld.

6. Minthogy az hutának folytatása költség nélkül nem lehet, amikre szükségesképen pénz fog kívántatni inspector comissiójára és quietantiájára fog adni, observálván, hogy a mik pénz nélkül procuráltathatnak, azokra pénz ne kelljen, sőt akik inevitabiler pénzen procurándók, azokról in tempore prospiciáltassék, s mikor minek ideje, s jutalmasabb megejtenni.

7. Mindennemű circumstantiáiban az *hutának curiosus vigyázó légy*, egész állapotját, folyamatját jól kitanuld, és cointelligenter lévén az inspectorral, ha észreveszed, hogy ez hutának, s akár mily dolgosok rosszul dolgoznak, rossz munkát tesznek, alávaló s kevés matériát készítenek, ámbár az inspector dissimulálná is magad el ne szenvedd, hanem corrigáltasd, s a ki büntetés alá való lészen az maga obvenientijából is az kártételekért complanáltassék.

8. Kötelességedben lészen a mellett mindennemű korcsmárlásnak folytatása azért úgy igyekezzed azt felállítani, hogy bor, ser, pálinka soha el ne fogyjon; ahoz korcsmárost olyat rendelj, a ki fizethető és alkalmas legyen, de annál alkalmasabb legyen, és az restantiákat accumulálni semmiképen ne hadd, hanem legalább minden holnapban azzal számot vess, és a mivel tartozni fog, complanáltasd, magad folytatásában beletekinteni el ne mulasd az korcsmárosokban szokott csalárdságokat szorgalmasan observáld és tartóztasd.

9. Minthogy pedig az ott való korcsmáknak kelése nagyobbára az ott való mesteremberek által lészen, szükséges lesz főképen az megnevezett inspectorral egyet értvén, mivel azok munkájok fizetése fejében szoktak innya úgy moderálja, hogy obvenienenciájokon felül az korcsmára ne adósodjanak, hogy pedig abban cantusabb lehessen, arra is az inspector commissiójátul várjon, és vigyázzon: némelyek közülök részöket övegül vévén ki, az italt övegért is adhatja, de hutai áron és nem feljebb az öveget azt is az bor lucrumáig, s oly üvegért, a ki pénzre fordéthatós.

10. Lészen azon korcsma folytatásra fundusul Erdődrül bor és ígett bor, honnét is ammenyit fog bévenni, az erdődi tisztet quietálni tartozik, ellenben super perceptis magát is contraquietáltassa, hogy perceptióját azzal stabiliálhassa. Sörnek pedig ha folyamatját observálni fogja szatmári arendas zsidóval végezvén, és az erdődi tiszt assignatiójával onnét hordhasson. Nem suspiciálván ne talán tán ígeit bor, pálinka dolgából Erdőd, pálinka iránt is avval végezvén és az kéz alatt kelendő boroknak seprejéből is segétni fogja magát ígett bor dolgából.

11. Alkalmas kelése remélhető lévén egyéb maradéknak is, azoknak distractiója iránt légy szorgalmatos, hust vágattas, kivált télben, a midőn a hus tovább el álhat, nyárban pedig juhot és bárányt nyúzáss, ebben is az erdődi tisztal egyet értvén, s ha observálni fogja, hogy jo kelete lészen, szünni ne hagyja, mészárosul prospiciálhat a faluból. Egyéb naturáléknak is a kik jószágomban találtatnak, ha ki létet veszi eszében, olyanokról provideálni fog ex dominiali erga quientantias et contraquietentias, ebben is vigyázzván, hogy az mester emberek obvenientijákon felül ne szedjenek. Fog keze alá distráltatni liszt is, ahoz sütőt szerezzen, és kenyeret süttessen, és hasonlóan

distraháltasson minden köből után az uraságnak mostani állapotához képest hat máriást tartozván beadni, drágodván az élet, többet.

12. Az proventus conserválja és absolute másra ne erogáljon teljes igyekezetit arra fordítván, hogy a mint feljebb megiratva naturálék és korcsma által absorbaltathassék az mester emberek fizetése.

13. Az proventus felesebben gyűlvén kezéhez, magánál ne tartsa, hanem Bartha Pál kezéhez adni nistrálja erga quietantiam.

14. Mindenekben az inspectorral egyet értsen, és a minémű modalításokat practicált azelőtt, melyek hasznosabbak voltak az öreg distractiójánál azokat is cointelligenter az inspectorral observálják többeket is minden utakon módokon adinveniálni igyekezzenek.

15. Számadását minden proventusról, tam quoad perceptionem, quam erogationem omnium, quietantiákkal, commissiókkal, és contraquietantiákkal stabilitálni fogja, és azt szép, jó rendivel concinuálja, s bé adja, de nem úgy mint eddig: extractusokat azonban minden angarián mindenkéről jó rendivel submittáljon.

16. Az erödi tiszttül egész dependentiával légy, fogyatkozásokról informáld, s ha nem orvosoltatnak, engemet is, úgy fiamat tudósíts mindazokról, mind pedig egész folyamatjáról a dolgoknak.

Melyben való industriádot tapasztalván, magadnak fogsz használni, ellenben pedig restsigedért, vigyázatlanságodért és negligentiádért érdemlön büntetésedet elveszed. Signatum Károly die 15. Junii 1729.

Occurált még ehhez szükségképpen: minthogy eddig béhunyt szemmel nézték az vizimalmomnak haszontalan való állását, kit nagy költségemmel nem a végett álléttattam volt fel, hanem, hogy haszna vétetessék, annak pedig vize bőségesen léssen, csak a gátja készítették: azért hogy tovább oly károsan ne álljon, mihánt idejét látod, azonnal az inspectorral acquiráltasd nagyságos gróf Teleki János uram n. kövárvidéki kapitányát emberek iránt, a hova is valaminthogy nagy bizodalmom vagyon, a szerént meg sem fogyatkozik, azért annak gátját megtöltesd és vizre bocsáttasd. Nem különben az száraz malmaim kevés héján lévén, reperáltasd, hogy a midőn melyeknek ideje léssen, haszna vétetessék: Kő dolgából az krasznai vizimalmokban, a mely kopott kövek behányattak, azokbul provideálhatsz.

Lévén ottan szép ligetes helyek, kiken jó szénának való fű terem, annak idejében igyekezzetek elegendő szénát csináltatni, a kivel az itt való szükségét megérjétek, s más után nem jártok.

Hogy pedig az ördög heverve ne találjon benneteket, heverésekben divertáljatok ott a környéken, és vigyázzatok s keressetek mésznek és faragni és malomkönek való követ, találván, informáljatok iránta.”³³

Salánki András csak 6 évig, 1735-ig volt adminisztratív vezető. A korábbi időszakhoz képest ekkor már komoly működési zavarok következtek be a huta tevékenységében. 1735-ben Károlyi Sándor arról panaszkodik, hogy „megfordulván ott nem kevés kedvetlenséggel kellett tapasztalnom szoldobágyi hutámnak majd utolsó pusztulásra jutását”. A válságos helyzetben lévő üzemben annak irányítását Stancz Flora személyében egy új hutásmester vette át, s a neki szóló földesúri instrukciókban a következőket olvashatjuk:

„Erdödi jószágomban lett megfordulásommal nem kevés kedvetlenséggel kellett szemlélnem szoldobágyi hutának majd utolsó pusztulásra jutott sorsát, és az által meg-

³³ OL. P. 298. Az utasítást közli Kárffy Ö., 1902. 276–279.

esett kárait tapasztalnom is: melyet jobb móddal folytatnom, minthogy Stancz Flora nevű hutai mesterlegény, másként is szoldobágyi örökös jobbágyom hűségesen ajánlja *azon hutát jó rendre hozni*, és aztat hasznosan folytatni, kinek, is szíves igyekezetit látván, annyival is inkább hogy azon hutának sok változásiban és sok zürzavaraiban állandóságát és helyben való maradását tapasztaltam, ammáltam is és keze alá bocsátottam megnevezett szoldobágyi hutámat, alább írt mód szerint:

1.-mo. Elsőben is Isteni félelemben gyakorolván magát, úgy alattvalóit is, az szégséget (mely minden gonoszszágnak gyökere) minden uton módon eltávoztassa józan étellel felruházván magát, és aztat mind maga megtartsa, mind pedig az kezi alatt lévő hutásokkal megtartsa, úgy várhatják Istennek ő szent felségének bő áldását, dolgaiban szerencsés előmeneteleket, és hogy

2.-do. Felvett dolgaiban annyival is jobban boldogulhasson, keze alá adattatott mostanság is hutánál lévő négy béres tizenkét ökörrrel, szokott fűzetéssel és deputátommal: és ahoz felsőhomorodi Tatár Tamás nevű egy hajdu rendeltetett conventióval, nem különben Szoldobágyon és Felsőhomorodon egynéhány gyalogszeres jobbágyom, kik is megírt Florától mindeneben fognak függni és parancsolatja szerint az uraság hasznos dolgaiban el fognak járni, maga Flora leginkább huta körül szorgalmatoskodván, az hajdunak kötelessége lészen mindeneke vigyázni, az béresekkal dolgoztatni, *millert és tőkefát hódadni, békasót töretni*, úgy hetesekkel munkáltatni, és valamit csak lát s tapasztal az uraságnak kárára lenni, tartozik bémondani. Erdődi tiszteim pedig tartoznak mindazokat orvosolni.

3.-to. Az hutában levő mindenféle eszközök inventatió szerint kezében adattatván, azoknak gondviselésére szorgalmatos legyen, hogy aztán nem hogy eltékozzolja és elprédálja, hanem inkább jól conserválván, ha azon felül kívantatnék még hutához valamely szükséges eszköz, megjelentvén erdődi tiszteimnek azokat megszerezni tartozzanak. És legelsőben is az üvegkemenczét mennél jobban, alkalmasabban és mennél hamarább, lévén hozza való agyagja s téglája, állítsa fel, és bégyujtván dolgozzon és dolgoztasson jó és ahoz értő legényekkel jó és elkelhető kristály, csont és zöldmunkát, szokott hutai áron bévegye, és aztat ugyan hutai áron, és nem feljebb, hogy a vevők el ne idegenedjenek, és az által az uraságnak kára ne okoztassék adja és distrahálja és

4.-to. Valami féle kristály, csont és zöld üveget béveszen, mindazokat magának feljegyezze, és nevezet szerint minden legénytől különösen, ki micsoda munkát egy hét alatt csinált, magának felírja, és az szokott harmadik részeket, azon üveg árából apródonként fűzesse ki, azon felül a pénzt quietantia szerint erdődi tiszteimnek kezéhez adja bé, és azon fent írt üvegeket nemkülönben millér fát, hamut, arsenicumot, braunsteint, salétromot etc. mennyi számú hány véka s font egy hét alatt elkél, magának feljegyezze, és minden héten vagy legfeljebb két hétben egyszer Erdődre bé menvén itt való tiszteimmal irassa fel, és aztat megtartsa a szerint folytatván tovább is maga dolgait.

5.-to. Lészen azonban szorgalmatos gondja arra is, hogy a midőn az üveg matéria készítettetik, jó vigyázással és körülötte való járással légyen, hogy jól megtisztuljon és minden mesterlegénynek elegendő matéria egész hétre elkészítettessék és abból jó tiszta és haszonra való munka tétettessék, ne talántám elmulatása miatt az mesterlegények heveréssel eltöltvén idejeket az uraságnak kárt okozzon és maga büntetésben essék, melyet minden uton módon eltávoztasson.

6.-to. Mindenféle hutához kívántató materiálékat, millert, flúsz és az üveghamut, dejniczákot, békasót, csontot és egyebeket ahoz szükségeseket, nem akkor, mikor körmére ég, hanem jó idején elkészítse, de kivált millert fél esztendőre is előre vagattasson, arra jól vigyázzon, hogy nem csak imígy amúgy vágjanak s rakjanak, hanem jó hosszan,

magasan, egy jó ölnyire vágják s rakják, hogy az uraság meg ne csalattassék. Amidőn pedig számba fogják venni az millért, akkoron hírt tévén itt való tiszteimnek, azok közül egyik kimegyen és jelenlétekben vétessék számban, aki meg nem üti, defalcálják annak és substrálják pénzéből. Üveg hamu, ámbár, amint informáltatom, bőven légyen is, mindazonáltal a jövő tavasszal aztat is égettessen és jó vékával jó megmérve vegye be és szokott árát fűzesse ki. Flusz hamura pénzt nem kell vesztegetni, elég hamu esvén a sok égő kemenczéből, aztat is gyűjtse és gyűjttesse rakásra és abbúl fluszt ahoz értő emberrel főzessen és hogy meg ne emésztődjék s kárt abban is ne valljon az uraság calcionáltassa s megégesse, szokott áron mázsáját kifizetvén.

7. Az békasó mindenféle munkához megkívántatván, azon igyekezzék, hogy válogatott szép tiszta békasóru provideáljon, azért szüntelen töresse és tisztán megszítáltassa, lévén ahhoz rendelve fent irt béresek, ökrök, úgy Felsőhomoródon és Szoldobágyon levő jobbágyok, hetesek, hogy hetenként, változtatva nem csak aztat töresse, hanem, valami huta körül kívántatik, az az törés, vagy más aféle munka előadattatik, azokkal tétesse és minden munkát rendivel folytassa.

8.-vo. Lészen kötelességében az is, hogy *oláh vagy magyar örökös jobbágyim fiait s ficzkókat magához édesgesse, azokat üvegcsinálásra tanítsa és annak üdejében munkára beállítsa, hogy jövendőben magam jobbágyimból állíthassam fel azon hutámot.* Mindegyikben úgy másikban is, valamelyek az uraságnak hasznára szolgálnak, szorgalmatosan ügyekezzenek és hűségesen el is járni, hogy jövendőben mind dicséretit és annak bő jutalmát én tőlem várhassa, kire segítse Isten. Erdőd 29 namensis Decembris. 1735. Károlyi Sándor m. k. p. h. És hogy maga hivatalának annál hűségesebben és serényebben eljárjon rendeltetik conventiója esztendő által

Kenyérnek való élet köből nr.	8
Késpénz magyar forint	12
Só font	32
Egy verő sertés	1
Legumina véka	2
Köntösnek való közönséges posztó sing	5

Melyekről erdődi tisztem által exolváltasék tartozván modo praemisso maga hivataljában szorgalmatosan eljárni.³⁴

Stancz Flora irányítása alatt a huta tevékenysége rövid időn belül nyereségessé vált. 1736-ban a bevétel 9282 forint volt, s ebből az elszámolások szerint 4000 forint volt a tiszta haszon. Stancz Flora csak rövid ideig vezette az üveghutát. Károlyi Sándor egy 1736-os levelében már arról ír, hogy új hutásmestert kellett munkába állítani és az új bérlő számára az üvegtészítésre vonatkozóan új instrukciókat kellett adni:

„Én alább írt Nagy Károlyi gróf Károlyi Sándor adom tudtára az kiknek illik ezen levelemnek rendiben hogy minek utánna Erdődi dominiumomban nevezet szerint pediglen Szoldobágyon erigált hutámnak ahoz értő mesternek fogyatozása miatt naponkint való romlását pusztulását s abbéli káromat tapasztaltam volna, igyekeztem abban, miképen külső országon is, valamely ahoz értő jó hutás mesterembert kerestethessek, alászállíttathassam, azon hutámnak lehető restauratiójára. Többi között resolválván magát arra Podtscheider János hutás mester lejött, azon nevezett hutámot megtekintette s miután fundamentomából kinézte s annak lehető restauratiójáról, úgy jövendőbeli bizonyos hasznáról beadott projectuma szerint engemet úgy affidált, hogy ez szerint tudnia illik:

³⁴ OL. P. 298.

Az öreg üveg tábla készítővel minden héten huszonnégy táblát csálhatatlanul elkészített, egy egy táblát à flor, uno xr. 30 számlálván, jön bé érette hetenkint floreni 36. Fehér kristály üveg készítővel egy hét alatt csináltat ezerötszáz karikákat ablakokra valókat százát à flor. 1 xr. 30 számlálván, fog lenni hetenkint flor 22 xr. 30.

Négy üveg karika csinálókka, kik közül egyik egyik egy hét alatt ezerötszáz karikát fog készíttetni, csináltat hetenkint hatezer üveg karikát, melynek ezerit à flor 15 számlálván, téssen az ára hetenkint flor, 90. Közöséges karika csináló két legényekkel, kik egy hét alatt négyezer karikát elkészítenek à flor 5. számlálván ezerit, be fog hozni hetenkint flor. 20.

Egy közöséges zöld üveggészítővel egy hét alatt készíttet ezer üveget százát computálván à flor 1, fog tenni flor. 10.

Következőképen ily formán jönne bé az uraságnak hetenkint százharmincznyolcz forintja, harmincz grajczárja, egy esztendő alatt pediglen tenne egészlenül flor. 9282. Mellyel is contentáltatván, és abbéli dexteritásával bájóhető, ha szintén nem épen annyi hasznomot is tett assecuratiójára remélvén nevezett Podtscheider János hutás mestert, említett Szoldobágyi hutámban fogadtam meg alább megirt conditiók mellett.

1. Lészen esztendőbeli fizetése esztendőnkint

százötven rénes forintja id est ur. fl. rh.	150
Buza köből tizenkettő id est	12
Bor köből huszonöt	25
Hizott sertés kettő	2
Borsó véka kettő	2
Lencse véka kettő	2
Köles kása véka kettő	2

2. Bor, ser és pálinka korcsma, ámbár az uraságé, mindazonáltal első esztendőben, az mézárszékkal együtt, hogy magát jobban béplántálhassa, s az hutának rendben vételéhez s folytatásához nagyobb kedvet vehessen, minden fizetés nélkül oda engedtetik, következő esztendőkben peniglen, ugy mint az uraságét usque ap beneplacitum domini illendő árenda alatt fogja birnia s sertist ottan akkoron magának szabadon főzetethet. In reliquo azon korcsmára bort, pálinkát, az mézárszékre marhát, ha az uraság akar adni illendő áron attul tartozik venni, ugy egyebféle victualékat is az hutás legényekkel együtt.

3. Megengedetetik, hogy az hutás legények magokkal leendő jó házakat építsenek, s mind azok s mind pediglen maga ezen hutás mester azon határban mindenféle vetést tehessenek, kikből is az rész dézsmát tartoznak az uraságnak kiadni, ugy egyébfélékből, az melyekből dézsma szokott járn, magának mindazonáltal az hutásmesternek első esztendőbeli vetésből condonáltatik az dézsma.

4. Az ottvaló pataknak szabad halászatja is megengedetetik. Mind ezekért kötelezetik az feljebb irt hutásmester mennél elébb odaszállani, az szükséges s mennél alkalmasabb legényeket magával levinni az hutának folyamatához jó fundamentommal kezdeni, mennél szebb és tisztább üvegeket készíteni, azokat igazán beadni, s utánnok való hasznót, ugy valamint projectálta, s feljebb vagy on irva, minden dexteritással igyekezni, ha pediglen netalántán ottan maradni successive nem kívánna, félesztendővel tartozik abbéli szándékát bejelenteni, hogy medio tempore az uraság másról proviedálhasson, Datum Surány die 7-ma Augusti 1736. Károlyi Sándor s. k. p. h. Johann Padtscheider s. k. Glasmeister. p. h.”³⁵

³⁵ OL. P. 298. Vö. Kárfy Ö., 1902. 282–283.

Podtscheider János a termelés fejlesztése érdekében részletes javaslatot nyújtott át Károlyi Sándornak:

„Kivánsági az hutamesternek, az hutához deservialó szükséges eszközök iránt, melyeket lejövetele előtt az mostan ott lévő hutásmester által elkészíttetni kíván, úgy mint

200 jó nagy téglá táblát, melyet az kemenczének aljára és

900 ugyanolyan téglát, az kemenczének tetejére valót, 800 öl fát vágatni, hogy száraz legyen, s annál is inkább az hutában hasznát lehessen venni,

2000 véka hamut az méltóságos uraság váraiból és faluiból öszve szedetni.

200 véka flust az méltóságos uraság erdejében égetni.

Tiz vagy 12 szekér béka sót, követ, közönséges üvegnek valót ugyis vagyon egy fertály órányira az hutától már megégetett, melyet azonnal oda lehet szolgáltatni, és öszvetőretni.

Tiz vagy 12 szekér fain béka só követ, melyet praefectus úr és én nem messzire a hutától tanáltunk, melyet oda az hutához hozatván eljövetelemig senki hozzájuk ne nyuljon.

Az fazekakat azon materiálékból, melyeket praefectus úr hordatni rendelt, elkészítheti lejövetelemig.

30. darab ilyen fazekat, mindenik három annyival magasabb légyen azoknál, melyek már ottan vannak, elkészítné kegyelmetek.

10. darab tábla üvegnek való fazekat, melyek három annyira nagyobbak legyenek, mint az üveg csináló más fazekak.

Az héjazatját az hutának szükséges reparálni hogy netalántán az munkában valamiképen kár ne essék.

Az hutamesternek szállást csináltatni.

Az üvegek conservatiójára rendelt kamarát is reparálni, mely a vigyázatlanság miatt majd csak nem öszve dül.

Egy flús üstöt csináltatni, mivel az hutában lévő háromnak egyik egészen, a másika pediglen felette ruináltattak. Ez pediglen mind a vigyázatlanság miatt.

Projectum

Méltóságos generális Nagy Károlyi gróf Károlyi Sándor (titulus) úr ő excellentiája szoldobágyi üveg hutájának minémű jövedelme lehetne és az hutás mesterre, ugy más egyéb munkálkodókra micsoda erogatio szükségeseek legyenek, practer propter így következik, ugymint:

1.-mo. Az üveg kéménye kilencz kéményre igazíthatna, melyhez minémű mesterlegények és munkások kívántatnak így következik:

2. Öreg üveg tábla készítő, aki minden héten huszonnégy tábla infallibiliter elkészítvén, minden táblát à fl. 1 Xr. 30. számlálván ... hét számra fl. 36.

3. Fejér kristály üveg készítő mely egy hét alatt ezerötszáz üveget elkészít százát à florén uno Xr. 30 computandó teszen fl. 22 Xr. 30.

4. Négy üveg karika csináló, kik közül egyik-egyik egy hét alatt ezerötszáz karikát elkészíthet, az négy legény tehát elkészíthet egy héten 6000, melynek ezerit à fl. 15. számlálván hét számra fl. 90.

5. Közönséges két karika csináló, kik egy hét alatt 4000 karikát elkészítenek, ezerit à fl. 5. számlálván tézen hét számra fl. 20.

6. Egy közönséges zöld üveg készítő egy hét alatt 1000 üveget elkészíthet, melynek százát à fl. 1 computálván tézen fl. 10.

Kihez képest 9. mester legény elkészíthet 178 forint ára 30 üvegeket, mely 52 hét alatt számlálván salvo errore calculi tézen fl. 9282.

Következik az erogatió:

Mely tunia illit hét számra az naturálékkal expendáltatik úgy mint

1. Flús 455. font, melynek fontja, s midőn már cationálva vagyon, à Xr. 3 computálván tézen flor. 22 Xr. 45.

2. Sálétrom 8 font à Xr. 8 computálván tézen flor. 1 Xr. 98.

3. Arsenicum 12 font a Xr. 9. computandó tézen flor. 1 Xr. 48.

4. Mész Xr. 30.

5. Béka só az üveg kemenczéhez hozattatásával együt fl. 2 xr. 30.

6. Fekete kő xr. 10.

7. Hamu az közönséges üvegekhez fl. 2 xr. 30.

Summája az üveg hutához szükséges materiálékra való erogatiónak tézen fl. 31 xr. 17.

Az favágóknak adódik hét számra fl. 5.

Item 4 fűtőnek hét számra fl. 3.

Item az, mely asszony szalmában szokta békötözni az üvegeket xr. 30.

Üveg tábla csinálóknak 24 táblátul a xr. 25 számlálván tézen fl. 10.

Az kristály csinálóknak 15 darab kristály árát számlálván a xr. 24. tézen fl. 6.

Az 4 karika csinálóknak az közönséges karikáknak minden hatezerétől xr. 16. számlálván tézen fl. 16.

Item az két közönséges üveg csinálóknak hatezertől fl. 5.

Közönséges üveg csinálónak egyezertől fl. 4.

Az üveg csináló mesternek az naturálékon, és ahoz tartozandókon kívül fl. 3.

Az mely fazékokban az üvegek szoktak bérakatni, ahoz való necessariumokra xr. 13.

Summa fl. 84.

Tézen azért az erogatio azon munkán kívül, melyet az jobbágyok itten véghez vinni szoktak aminatim fl. 4368.

Ezen 4368 forintokat azon feljebb specificált summából decurtálván vagyon haszna az méltóságos uraságnak fl. 4914.

Ha pedig azon summában imputáltatik az jobbágyságnak szekérrel való szolgáltatjára és utazására költség constans ex. fl. 914., mégis marad haszonra az uraságnak fl. 4000.

Actum Erdőd 28. Julii 1736. Joan Padtscheider s. k. Glassmeister.”³⁶

Nem ismerjük Podtscheider János hutásmester beadványának sorsát. Valószínű, hogy Károlyi gróf nem méltányolta elképzeléseit, mert a bérlő csak 1738-ig maradt Szoldobágyon. 1738 végén már ismét Stancz Flora volt a hutásmester, akinek tevékenységét az uradalmi számadások segítségével 1741-ig tudjuk nyomon követni. Kétségtelen, hogy Stancz újbóli irányítása alatt a huta már hanyatló periódusában volt. Pontosán nem tudjuk, hogy mikor szüntette be termelését. Abból, hogy Károlyi Sándor örököse, Károlyi Ferenc 1747-ben már a Szatmár vármegyei erdői uradalomban emelt új hutát, és

³⁶ OL. P. 299.

pénzét nem a régi felújításába fektette, arra következtethetünk, hogy a szoldobágyi üveghuta az 1740-es években szűnt meg.³⁷

IRODALOM

Bárdos József

1886 Az üvegipar. Budapest

Borovszky Samu (szerk.)

é. n. Magyarország vármegyéi. Szatmár vármegye. Budapest

Borsos Béla

1965 Régi magyar üvegművészet. Budapest

1974 A magyar üvegművesség. Budapest

Bunta Magda

1980 Contributii La studiul produselor artistice ale glajariei de la Porumbacu de sus. (sec. XVII–XVIII.) In: Acta Musei Napocensis 219–240. Napoca

Bunta Magda–Katona Imre

1983 Az erdélyi üvegművesség a századfordulóig. Bukarest

Csiffáry Gergely

1994 Adatok a Bükk hegység üveghutáinak történetéhez (XVIII–XIX. század). In: Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 13. 31–67. Eger

Divald Kornél

1912 Az üveg. In: *Ráth György* (szerk.): Az iparművészet könyve III. 329–378. Budapest

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára III. Pest

Gurmai Mihály

1943 Az üveg. H. n.

Hivert Dezső

1940 Üvegipar, üveggyártás. Bp.

Kárffy Ödön

1902 Adatok a szoldobágyi üveghuta történetéhez. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle IX. 276–284. Budapest

Károlyi László

1911 A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története I. Bp.

Sághelyi Lajos

1938 A magyar üvegipar története. Budapest

Szvircesk Ferenc

1981 A Nógrád megyei huták és gyárak keletkezése, tulajdonosai, bérloői, berendezése és termelése. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII. 51–106. Salgótarján

³⁷ *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 77.

Takács Béla

1966a A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest

1966b A parádi üveghuta parasztedényei az egri múzeumban. Az egri Dobó István Múzeum Évkönyve IV. 235–255. Eger

Takáts Sándor

1961 Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Budapest

Varga Vera

1989 Régi magyar üvegek. Budapest

Veres László

1979 A Bükk hegység üveghutái. Miskolc

1983 Az üvegtörténeti kutatások helyzete Magyarországon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 21–25. Miskolc

1997 Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 28. Debrecen

DIE GESCHICHTE DER GLASHÜTTEN SZOLDOBÁGY UND SZELESTYE I.

Die im Szatmár Komitat (heute: Rumänien) gelegene Ortschaften, Szoldobágy und Szelestye waren im Inn- und Ausland in erster Linie von seinen ehemaligen Glashütten bekannt. Diese Arbeit beschäftigt sich zuerst mit Geschichte der Glashütte von Szoldobágy. Es liegen archivarische Beweise vor, dass in dem Dörfchen Szoldobágy in der nächsten Nachbarschaft von Erdőd schon Anfang des XVIII. Jahrhunderts eine Glashütte bestand. Die Glashütte hat Graf Károlyi Sándor im Jahre 1718 gegründet und sie hat seine Produktion am Anfang des 1740 Jahres beendet. Dieser kleine Manufaktur „wanderte“ im Gebiet der Bükk von Ort zu Ort, wenn der Waldbestand um die Werkstatt herum aufgebraucht war. Die Glashütte wurde endlich in Nachbarschaft von Szelestye übergesiedelt. Die Produktion der Glashütte stieg bis der Übersiedlung ständig an. Ihre Erzeugnisse waren in allen grösseren Städten von Ungarn wohlbekannt. Die Familie Károlyi tat besonders viel für die ständige Weiterentwicklung der szoldobágyer Glashütte und das hohe künstlerische Niveau ihrer Erzeugnisse. Die Hütte wurde mehrere Male umgebaut, erweitert und modernisiert.

† Béla Takács–László Veres

PREMONTREI SZERZETESEK A BODROGKÖZI LELESZEN

SISKA JÓZSEF

Premontreiek a nagyvilágban

Az 1080-as évek első felében, a német *Xantes* városkában, grófi családban született *Gennepi Norbert*, a rend alapítója. Mivel második fiú volt, édesapja a kor szokásainak megfelelően papi pályára irányította. Felszentelése után V. Henrik (1106–1125) udvarába került. A legenda szerint egy viharban átélt látomás arra készítette, hogy a királyt otthagya, vándorprédikátorként járja az országot. Az elvilágiasodás megállítását, a vallási élet teljes megújítását tűzte ki célul maga elé. Ez nagyon sok paptársa ellenérzését váltotta ki. Üldözni kezdték nézeteiért. A zaklatások elől francia földre települt át. Ott a lavoni püspök személyében együttérző patrónusra talált. A püspök felkérte, hogy székhelye közelében alapítson monostort, toborozzon társakat elképzelései megvalósításához. *A premontrei völgyben*, 1121-re felépült rendházban negyvenen kezdték el működésüket. II. Honorius pápa 1126-ban jóváhagyta megalakulásukat. A rend szabályzatának alapjait Szent Ágoston, hippói püspök (354–430) útmutatásai, vallásfilozófiai elgondolásai képezték, amelynek középpontjában az apostoli szolgálat állt.

Az egyszerű fehér darócruhát viselő szerzetesek végül *szabályzatos kanonok* rendként váltak közismertté és kezdtek el terjeszkedni a korabeli Európában. Norbert 1134-ben halt meg Magdeburg érsekeként és 1582-ben avatták szentté.

Az apátságok száma még az alapító életében 35-re szaporodott. A 13. század közepén Németországban 89, Franciaországban 92, Angliában 42, Lengyelországban 17, Skandináviában 18, Svájcban 17, Spanyolországban és Portugáliában 38, Itáliában 12, Görögországban 1, Cipruson 1, *Magyarországon 46 monostor* működött. Már ekkor eljutottak a Szentföldre, ahol két rendházat építettek.

A mindenkori politikai viszonyok erősen befolyásolták a premontrei szerzetesek sorsát. Első hanyatlásuk a 14–15. század során kezdődött el. A mélypontot a német nyelvterületeken a reformáció megszületése és gyors terjedése jelentette. A törökök előrenyomulása Európa keleti felén vezetett pusztulásukhoz. A megmaradt monostorok általában a világi papság kezére kerültek. A katolikus újjászületés aztán a 18. században megállította a rendek további zsugorodását, sőt némi gyarapodást sikerült elérni. Ezt a felfelé ívelő pályát szakította meg a francia forradalom és a felvilágosodás. A 18. század utolsó évtizedeiben Franciaországban és a Habsburg Birodalomban a világi hatóságok erőszakkal bezáratták, többek között a premontrei rend monostorait is. Az így megcsapant hálózat a 19. században csak úgy indulhatott fejlődésnek, hogy középiskolák működtetését kellett felvállalniuk, a prédikátori tevékenységük mellé.

Missziós munka eredményeként 1896-tól Brazíliában, Zairében, Dél-Afrikában, USA-ban, Ausztráliában, Chilében, Indiában új állomásokat létesítettek. Sikerült ebben az időben két európai országot: Dániát és Írországot hatókörükbe vonni. Jelenleg 78 rendházat tartanak fenn. Központjuk Rómában van.

Premontreiek Magyarországon

Szent Norbertet rokoni szálak kötötték Szent László királyunkhoz. Ennek tulajdonítható talán az, hogy kilenc évvel a rend megalapítása után, 1130-ban már felépült első magyarországi monostoruk, a ma Nagyváradhoz tartozó *Váradhegyfokon*.

A 13. század közepén, mint már említettem, 46 közösségük szolgált hazánkban. Királyaink, főpapjaink, főnemeseink működtek közre a rendházak, templomok felépítésében, jelentős anyagi támogatásukkal. Gondoskodtak arról is, hogy olyan nagyságú birtokadományokkal lássák el a konventeket, amelyből a szerzetesek megélhetését biztosítani lehet. *Bozók, Csorna, Csút, Garáb, Horpács, Jánoshida, Jászó, Lelesz, Majk, Margit-sziget, Ság, Szenikereszt, Túróc, Túrje és Váradhegyfok* volt legnépesebb premontrai központ a középkorban. Tagjaik a lelkipásztorkodás és a közművelődés területén szereztek elévülhetetlen érdemeket.

A mohácsi csatavesztést követő politikai káosz, a török térhódítás, az ország három részre szakadása miatt megszűnt a rendi élet. A prépostságokat a világi főpapság, főnemesség, több helyen a királyi kamara vette át. A 17. századi katolikus megújulás indította el a premonstreiek reneszánszát. I. Lipót a törökellenes háborút komoly pénzzel támogató ausztriai *Pernec* prépostságának ajándékozta 1697-ben *Jászót* és *Leleszt*, majd I. József 1705-ben *Váradhegyfokot*. 1710-ben morvaországi szerzetesek Csornán indították újra a rend működését.

A jászóiak hosszú harc után, 1770-ben függetlenítették magukat *Pernectől*, de önállóságukat nem sokáig élvezhették. II. József a felvilágosodástól megfertőzve, 1787-ben beszüntette a szerzetesrendek működését az egész Habsburg Birodalom területén.

1802-ben I. Ferenc engedélyezte, hogy a *csornai prépostság Túrje és Jánoshida birtokaival* megerősítve újrainduljon. Enne a rendeletnek köszönhetően *Jászó* is működni kezdett. *Leleszt* és *Váradhegyfokot* csatolták hozzá. A királyi parancsnak megfelelően, 1808-tól a szombathelyi és keszthelyi gimnázium fenntartását a csornaiak, a kassai, rozsnói, nagyváradai gimnáziumét pedig a jászóiak biztosították. *Jászó* a trianoni békeszerződést követően elvesztette iskoláit mind Csehszlovákiában, mind Romániában.

Gödöllőn az 1923 és 1928 között felépült rendházban, gimnáziumban és kollégiumban folytatták a határokon túlról áttelepült rendtagok a tevékenységüket. Budapesten létrehozták tanulmányi házukat, a *Norbertinumot*. 1937-ben Budafokon nyitottak középiskolát.

Az 1947 szeptemberében csalással hatalomra jutott judeoateista rendszer, 1948-ban egy éjszaka leforgása alatt az összes egyházi iskolát államosította. Hasonló módszerekkel bánt el 1950-ben a még megmaradt rendi intézményekkel.

A premonstreiek *csornai prépostsága* 1989-ben vehette át a központi épületeinek egy részét. 1993-ban indították el szombathelyi iskolájukban a fiatalok oktatását.

A *gödöllői perjelségben* 1990-től van rendi élet. Ekkor kapták vissza ősi jussukat, a zsámbéki plébániát is. A gödöllői gimnázium pedig 1992-től fogad tanulókat.¹

Premontreiek a Bodroghözben

1920-ban, stratégiai fontosságú vasútvonala miatt kettéosztott Bodroghözben, a Tice erecske partján található a rend nagy múltú, térbeni megjelenésével is tekintélyt parancsoló *leleszi központja*. A jászói apátság 1993-ban kapta vissza itteni birtokait.

¹ Puskely M., 1998. II. 999–1005.

A távlati tervek szerint a szolgálatban megfáradt, koros rendtagoknak szerveznek az épületben *Szeretetotthont*.²

Lelesz helység 1132-ig a zempléni vár birtoka volt, amikor *II. Béla keresztfiának*, a későbbi váci püspökké választott *Boleszlónak* ajándékozta. *Boleszló végrendeletében a premontreieknek adta tovább*. A franciaországi szerzetesek idetelepülésének pontos dátumát nem tudjuk. A legtöbb forrás 1180 és 1198 közötti időszakra teszi.³

Az egyszintes *rendházat* és a hozzá tartozó *Szent Kereszt templomot* 1210 körül szentelte fel *Katapán*, egri püspök.

Az *alapítólevelet*, amelyet *III. Béla* állított ki, *Imre* király megsemmisítette, ezért *II. András* 1214-ben megerősítette és újabb birtokadományokkal kiegészítette azt. A legenda szerint a hála vezérelte cselekedetében, mert a halicsi hadjárata alatt meggyilkolt feleségének, *Gertrudisnak* holttestét a leleszi szerzetesek fogadták be átmenetileg a templomuk alatt lévő kriptába. A király személyében tehát az ország első embere lett a rend patrónusa.

Az 1241-es tatár betörés, mint az ország legnagyobb részén, itt is pusztulást hozott. *IV. Béla* sikeres újjáépítésének eredményeként folytatódhatott a rendi élet.

A kegyúri jogot *IV. László* 1290-ben világi emberekre ruházta át. Így jutott hozzá a Bodroghközben régóta birtokos *Baksa nemzetség*. A család és Nagy Lajos királyunk bőkezű támogatásának köszönhető a mai rendház földszinti részének és a délről hozzá csatlakozó, nagyméretű templomnak a felépítése 1360 és 1365 között. Okmányokkal igazoltan ezekben a munkálatokban a kor neves budai és kassai mesterei vettek részt.

A napjainkig létező *Lelesz*, *Királyhelmec*, *Nagykapos*, *Kiskapos*, *Polyán*, *Csernyő*, *Vajdácska*, *Kisgéres*, *Kanyár*, *Ricse*, *Semjén*, *Agárd*, *Kaponya*, *Sislóc*, *Viszoka*, *Szalóka*, *Lakart*, *Trask*, valamint az idők folyamán elpusztult több helységében birtokos prépostságot a gazdagságára irigy, erőszakos főnemesek sokszor megtámadták. A belpolitikai zűrzavarok szolgáltattak ehhez kedvező alkalmat, már a 15. században is. Az önkényeskedések miatt erősítették meg az egész épületegyüttest az 1450-es években.

Az atrocitások a mohácsi csatavesztést követően újra felerősödtek. Hol *I. Ferdinánd*, hol *János* király emberei foglalták el és fosztották ki *Leleszt*.

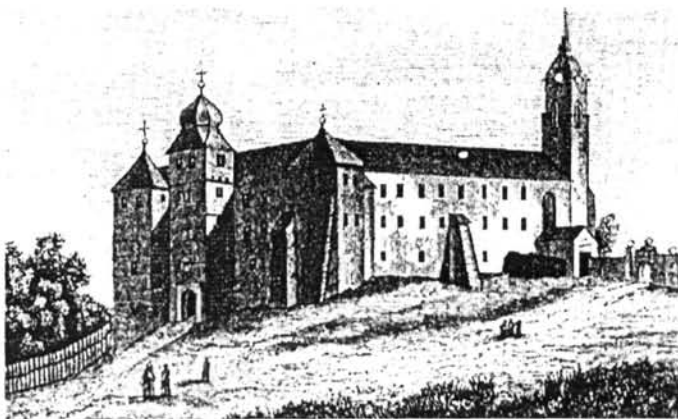
A zavaros közállapotoknak köszönhetően, az 1566 óta megüresedett rendházat 1569-től a királyi kamara világi főpapok kezelésére bízta. Az 1697-ig tartó kommandátor korszakban négy csanádi, négy erdélyi, egy nagyváradai választott püspök, két egri, két esztergomi és egy veszprémi kanonok látta el a préposti tisztséget. A 16. század második felében kétszer pusztított tűz *Leleszen*. Az általa okozott károk felszámolásakor külső védművekkel erősítették meg a rendházat.

A kommandátorok közül *Thelekessy István* végeztette a legnagyobb szabású építési munkálatokat. Emeletet húzatott az addig földszintes épületre. Az északi oldalt három bástyaszerű toronnyal látta el. *I. Lipót* rendelete 1697-ben az ausztriai *Pernec* apátságának adományozta *Leleszt*. Tőlük 1700-ban a sziléziai *Boroszló*, majd 1702-ben a *morvaországi Louka* rendházának kormányzása alá kerültek.

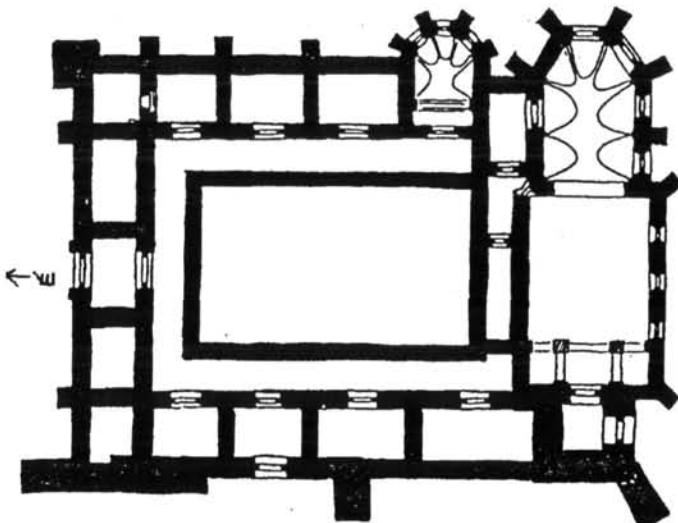
A loukai előjárók egyike, *Kunitz-Weissenburg Károly Ferenc* gróf az 1730-as években felépíttette a második emeletet, megmagasíttatta a bástyatornyokat. Az épület keleti oldalában lévő *Szent Mihály* kápolnát is átalakíttatta, amelynek eredményeként a benne lévő, 14. századi freskók egy része megsemmisült. Barokkizálta a nagytemplomot úgy, hogy architektúrájának gótikus jegyei megmaradtak. A szentélyben felállított, impozáns főoltárral viszont eltakarta az ott korábban elhelyezett két reneszánsz síremléket.

² Ezúton mondok köszönetet *Bartal Károly Tamás* jászói apát úrnak az összes leleszi információjáért.

³ *Valter I.*, 1969. 117.



1. kép. A leleszi prépostság épülete a 19. században
(Puskely, 1988. II. 1002.)



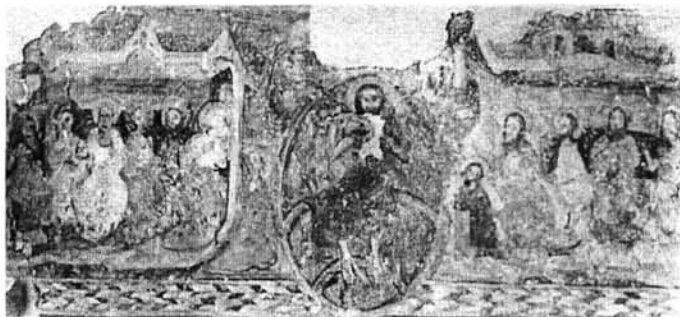
2. kép. Az épület alaprajza (Ludwig, 2000. 186.)

II. József 1787-es rendelete után tizenöt éves tetszhalál következett. I. Ferenc kegyességének köszönhetően, Jászóvár irányítása alatt indult el ismét a rendi élet.

A millenniumi eseményekre készülődve, 1892 és 1896 között az egész épület-együttest kívül-belül felújították. 1920-tól kezdve, 1934-ig a szolgálatból és az oktatásból kiöregedett rendtagok éltek itt.

A Felvidék egy részének visszatérése után, 1939-ben Gerinczy Pál prépost tataroztatta a monostort és visszaállította a konventi szervezetet, amelyet a csehszlovák kommunista államhatalom 1950-ben felszámolt.⁴

⁴ Oppidi et Praepositura Praemonstr. Sanctae Crucis de Lelesz descriptionis extractus. 1–40 pagus. OSZK Kézirattár. Fol. Lat. 2557(OetP) Szabó A., 1944. 61–66.



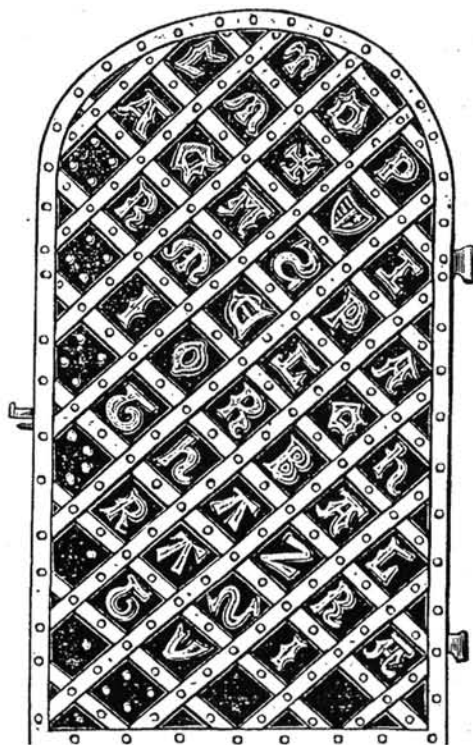
3. kép: A 14. századi freskó részlete a kápolnából
(Gróh István, OMH Rajztár)

A bolsevizmus sötét agyú, helyi aktivistái ekkor verték le és zúzták darabokra a főbejárat fölött lévő, Kunitz prépost címerével ékesített, 18. századi epigráfiát.

A rendház épületében mezőgazdasági szakiskola, később értelmileg sérült gyerekek szociális otthona működött. Az 1980-as években kívül-belül renoválták, akárcsak a helyi Római Katolikus Egyházközség kezelésében lévő templomot. Nem jutott hát az épület a környéken, Battyánban, Zétényben és Bélyben funkció nélkül maradt, szép főnemesi kastélyok szomorú sorsára.

A helyi művészeti emlékek közül legnevezetesebbek a Szent Mihály kápolnában töredékesen fennmaradt 14. századi freskók. A Műemlékek Országos Bizottsága az 1900-as évek elején szorgalmazta az épület eredeti gótikus mérműveinek kibontását és a maradék falfestmények állagának megóvását. 1902-ben *Szthelo Ottó* építész elkészítette terveit. *Gróh István* ugyanekkor *vízfestményeken öröktette meg a freskókat.*⁵ Anyagi okokból semmi sem lett az elképzelésből. Aztán közbejött az első világháború, Trianon és a többi tudjuk.

A kápolna déli falán az *Utolsó ítélet* háromsávú bemutatása látható. Művészettörténész szakemberek véleménye szerint ez a korabeli magyarországi ábrázolások egyik legmonumentálisabb ciklusa. A kompozíció gerincét jelentő, Máté evangéliumában leírt, teofánikus vízió a középső sávban található.



4. kép: A sekrestye gótikus ajtaja
(*Századok*, 1872. 56.)

⁵ Országos Műemléki Hivatal (OMH) Terv- és Rajztár, Fotótár.



5. kép. A templom északi mellékoltárának részlete (OMH Fotótár)



6. kép. A főbejárat a 20. század fordulóján (OMH Fotótár)

A lélekmérést a felső részben, a feltámadást, az igazak kiválasztását, a bűnösök pokolra taszítását a legjobban megrongálódott alsó sávban helyezte el az egykori mester.⁶

Az északi oldalon megmaradt freskótöredéken a *Veronika-kendő kultuszát* elrendelő zsinatról látunk részletet. A falfestmények szín- és formavilága az itáliai hasonló korú alkotásokkal rokon.

Ezekkel a festményekkel egy időben készültek a bejárat ajtó és az ablakok keretei, amelyeknek alsó részét a 18. századi átalakításkor befalazták.

A templom építészeti emlékei közül a gótikus ajtók és ablakok, a falpilléreket tartó konzolok, a szentélyben kialakított három ülőfülke érdemel különös figyelmet.

A sekrestye délkeleti sarkából nyíló csigalépcsőn volt egy kovácsremeknek nevezhető, 14. századi vaslemez ajtó. Külső lapján, négyzetes hálóban, gótikus majuszkulás felirat, a háromkirályok mellett Pálóczy Domokos, az 1379 és 1403 közötti időszakban a leleszietek igazgató prépost nevével, vágott pajzsban pólyás Árpád-házi és liliomos Anjou-címerrel.⁷

A templom 18. századi, *barokk főoltára* részben takarja a szentély délkeleti szegletének építáfiumát. A síremlék a Leleszen elhunyt *Szegedy Pál* csanádi, választott püspök, 1588 és 1597 között helyi prépost alakját formázza, kerületén latin felirattal.

Az északkeleti sarokban, csaknem teljes takarásban az 1620-ban meghalt *Dóczy András* magyarországi főkapitány látható. A sírkövet felirata szerint felesége, Pachot Judit és annak második férje, Sennyey Sándor, udvari tanácsos és kamarás készítette 1631-ben.⁸

⁶ Marosi E., 1987. 188–189, 197.

⁷ Marosi E., 1987. 403–404.

⁸ O et P. 35–36.

A legutolsó renoválásnál távolították el azt a feliratot, amely 1635 óta a rendi épület belsejében állított emléket Thelekessy István, 1629 és 1639 között működött prépost építő tevékenységének.⁹

Mint jeles iparművészeti alkotást említem meg, a 14. századi ajtóhoz hasonlóan, a helyszínen már nem látható, filigrán, kovácsolt térelválasztót, amely egykor a földszinti folyosón volt.¹⁰

Hiteleshely Leleszen

A premontrei rend magyarországi monostorait a szerzeteskanonoki hivatáson kívül, a közjogi szolgálataik tették nevezetessé. A leleszi konvent *hiteleshelyi funkciójának* kialakulását a szakértők a 13. század első felére datálják.¹¹

Az egri, váradi, szepesi káptalan olyan messze esett az északkeleti régiótól, amely jelentősen nehezítette a helyi nemesek és a királyi kancellária közötti kapcsolattartást. Ezért nem jár messze a valóságtól az a feltevés, hogy Leleszt már a földrajzi fekvése predesztinálta erre a szerepre. Királyi kegyurasága miatt egyébként is nagy tekintélye volt a rendháznak a környékbeli lakosság körében.

Az 1270-es évektől megszorodó okmányok jelzik a hiteleshelyi funkciók megerősödését. A szerzetesek közjogi feladatahoz tartozott a *tanúskodás* a különféle jogügyletek megkötésénél, a közhatóság előírásainak végrehajtásánál, majd ezekről az eseményekről közhitelű pecséttel ellátott *oklevelek készítése*.

A jogi természetű belső munkát a konvent tagjai együttesen, a kiszállást igénylő végrehajtásokat a saját kebelükből delegált megbízottaik végezték el.

A jogügylet létrejöttének első lépcsője az adott tényállást felterjesztő felek *akaratnyilvánítása, bevallása (fassio)*.

A személyazonosság tisztázása után a kezdeményező fél a konvent testülete vagy a helyszínen kiküldött megbízott előtt, kivételes esetekben levéllel felhatalmazott közvetítő segítségével tette meg bevallását, amelyről a jegyző készített írásbeli emlékeztetőt.

A konvent az *országos bíraskodásban*, közigazgatásban a közhatóságok *kisegítő szerveként* működött közre. A birtokügyekben és a peres eljárásokban a királytól, királynétől, nádortól, országbírótól, az esztergomi érsektől, a főrendektől, a tárnokmestertől, királyi és nádori helytartóktól kapott mandátumuk alapján jártak el. A jogügyletek ugrás-szerű szaporodása után, kellő számú személyzet hiányában, a hiteleshelyi tevékenységbe bevonták a szűkebb környezet rendi, majd világi papságát. Ezekre leginkább a pasztorizációs településüket érintő ügyek elintézését bízta.

A lelesziek szorosan vett működési körzete tizenegy, *Zemplén, Abaúj, Ung, Szabolcs, Sáros, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok vármegyére* terjedt ki. Országos szervek megbízása alapján ezen körön kívül eső helységeken is végezhettek közjogi tevékenységet.

A növekvő ügyforgalom miatt kellett megszervezni a több munkatárs együttműködésére épülő *kancelláriát*. Ezen hivatal felállítását I. Péter prépost (1345–1347) személyéhez kötik, aki a királyi udvartól került Leleszre és az ottani tapasztalatait ültette át a helyi gyakorlatba.

⁹ A műtárgyat a nagymihályi Zempléni Múzeumba vitték el.

¹⁰ A térelválasztó a kassai Műszaki Múzeumban van.

¹¹ *Kumorovitz B.*, 1928. 1–39.



7. kép. Az 1655-től használt hiteleshelyi pecsétlenyomat (Jerney, 1856. 80.)

Leleszen a hiteleshely működésének irányítója az *örkanonok* (*custos*). A káptalanokban ez a személy csak a levéltárat kezeli, más feladata nincs. A custost a prépost választotta ki. Hatásköre kiterjedt az összes jogügyletre. A királyi kancelláriától kapott mandátumok alapján ő bízta meg belső vagy külső munkatársait a közjogi feladat elvégzésével. Általában minden, a prépostság épületében tett fassiónál jelen volt. Tagja annak a bizottságnak is, amely az oklevél-fogalmazványok nyers változatát meghallgatja. Neki áll jogában a hibákat kijavíttatni. Őrizte a *konvent hiteles pecsétjét*, amelyet csak a jelenlétében használhattak az oklevelek érvényesítésére.

Az eljárásokért beszedett illetékből fizette a kancellária működésének költségeit. Irányította az ott

dolgozó jegyző (*notarius*), aljegyző (*subnotarius*) és a fogalmazványokat, okleveleket készítő írnokok (*litteratus*) tevékenységét. A törvények előtt a perjel felelt az egész igazgatási munkáért.

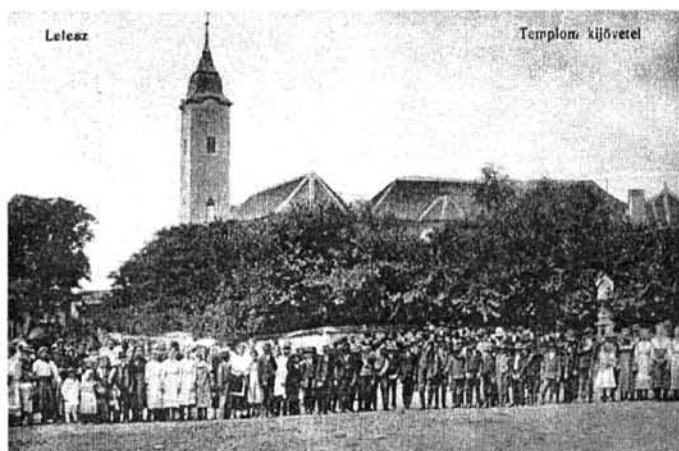
A konvent örökjogot biztosító (*litterae privilegiales*) oklevelet adott ki abban az esetben, ha egy ügyet egyértelműen tisztázni tudtak. A *privilegiumokat* mindig pergamenre rögzítették. Ünnepélyes változatait színes iniciálékkal díszítették, függőpecséttel hitelesítették.

Ideiglenes jogról vagy csupán tényről szóló végzést két formában, papíron rögzítették. A *nyílt* (*patens*) oklevelet abban az esetben készítették, ha az érintett felek a konventnél személyesen kapták meg. A sárga vászba nyomott hitelesítő pecsét ilyenkor a szöveg alatti kézjegyek közé került. Ha az okiratot lakóhelyre küldték, mivel az ügyfél személyesen nem tudta átvenni, akkor levélszerűen összehajtották és a hitelesítő pecséttel a hátoldalán lezárták. Az ilyen okleveleket logikusan *zártak* (*litterae clausae*) nevezték.

A leleszi konvent okmányain csak egy pecsétlenyomat szerepelt. Csupán egy 1273-as oklevélen található két függőpecsét.

Az okleveleket annyi példányban készítették el, amennyit az ügyben érintettek száma igényelt. A kezdeti időben az egyes példányok közé nagy, nyomtatott betűkkel a *kézirat* szó görög nyelvű változatát (*chirographum*) kalligrafálták. Később ezt felváltotta a *latin ABC kezdő sora*. A szétválasztás mentén szabdalták szükséges számúra az okiratot. Egy példány helyben maradt. Ezt használták újabb másolatok, kivonatok készítéséhez vagy összeillesztéses módszerrel az eredetiség bizonyításánál.

A *chirographálást* 1451-től váltotta fel Leleszen a *registrum vezetés*. Minden jogügyletről kivonatot készítettek és azokat füzetlapszerűen összehajtogatva tárolták, később pedig borítókba kötötték.



8. kép. Képeslap az 1910-es évekből (Zempléni Múzeum, Szerencs)

1519-től a *registrum* fogalmát felváltja a *protocollum* elnevezés. A megőrzött mandátumokból, fogalmazványokból, *registrum*okból, *protocollum*okból, valamint az ügyfelektől megőrzésre kapott oklevelekből az idők múltával gazdag *levéltár* alakult ki a konventben. Először a torony alatti, vasajtóval bebiztosított sekrestyében tartották az iratokat. Itt őrizték a hitelesítő pecsétet és az egyház szakrális kincseit. Különválasztva tárolták a rendház és a hiteleshely okmányait, ládákban és szekrényekben. Az anyag növekedése után, a rendházi bővítésekkel építettek nagyobb tárolókapacitású helyiségeket a levéltár számára.

A leleszi prépostság hiteleshelyi tevékenységét a közjegyzőségek 1874-es megszervezéséig folytatta. Az ország zaklatott belpolitikai eseményei hatással voltak működésére. A legzavarosabb időszak, amint már a rendház történetét bemutatva írtam, a mohácsi csatavesztést követően köszöntött be. A különböző királyok pártján álló főurak, seregek atrocitásai, fosztogatásai akadályozták a normális munkát. Az 1559-től 1697-ig tartó kommandatori korszak alatt Bocskay István az 1605 és 1609 közötti időszakra világi nemesekre bízta az oklevelek kibocsátását. Bethlen Gábor fejedelem hasonlóan járt el 1620-ban. A Thököly-szabadságharc idején Kassára menekítették a fontosabb iratokat, a többit pedig Ungváron helyezték el. 1701-ben Bercsényi Miklós juttatta vissza ezeket az okmányokat. A szatmári békekötést követően nyugodt korszak következik. II. József rendeletére 1788-ban Budára vitték a hiteleshely anyagát, hogy ott a király elképzelése szerint, központi levéltárat hozzanak létre. 1790-ben egy újabb rendelkezés értelmében az egri püspökség vette át, majd I. Ferenc utasítására, 1803-ban visszakerült Leleszre. A 18. és 19. századi hányattatásnak egyedüli haszna az volt, hogy a hiteleshely munkatársai elkészítették az oklevelek másolatát, leltározták és rendszereztek az iratokat, valamint a könnyebb tájékozódás végett mutatókkal látták el az egész levéltárat.

A 19. században 1868-ban és 1894-ben vetődött fel, hogy a hiteleshelyi okmányokat az Országos Levéltár gondozására kellene bízni, de különféle okok miatt ezek az egyesítések elmaradtak.

A 20. század első felében *levéltárigazgató* töltötte be az egykori *custos* szerepkörét. Mellette hites *levéltári jegyző* szolgálta ki az intézmény ügyfeleit.¹²

¹² Kumorovitz B., 1932. 223–255.

Az 1950-ben bekövetkezett események után mind a rendi (*Acta saeculi*), mint a *hiteleshelyi* anyagot (*Acta anni, Introductoriae et Statutoriae, Metales, Bercsényiana*) a *pozsonyi Szlovák Állami Levéltárban helyezték el*. A Metalesek filmmásolatai megtalálhatóak a Magyar Országos Levéltárban, ahol különféle fondokban, így például a Diplomatikai Levéltár családi gyűjteményeiben nagyon sok, a leleszиеk által készített okirat kutatható. A 19. és 20. században nyomtatásban megjelent okmánytárakban is szép számmal vannak teljes terjedelemben vagy kivonatban közölt leleszi oklevelek.

A rendház levéltári kutatótermében elhelyezett sok ezer kötetes könyvtár sorsáról nem sikerült információt beszerezni.¹³

A Bodrogház múltját kutató szakemberek számára felbecsülhetetlen kincset jelentenek a konvent dokumentumai, hiszen nélkülük hiteles történeti, egyházi, de még néprajzi munkák sem születhetnek.

IRODALOM

Jerney János

1856 Magyarországi káptalanok és konventek, mint hiemes- és hiteleshelyek.
Pest

Kumorovitz Bernát Lajos

1928 A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig In: Turul. Bp.

1932 A leleszi konvent országos levéltárának története In: Levéltári Közlemények. Bp.

Ludwig Emil

2000 Felvidéki műemlékkausz. Bp.

Marosi Ernő (szerk.)

1987 Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Bp.

Puskely Mária

1998 Kétezer év szerzetessége. Bp.

Szabó Adorján

1944 A leleszi prépostság vázlatos története. In: A jászóvári premontrei kanonok-rendi prépostság Évkönyve. Jászóvár

Valter Ilona

1969 Egyházashelyek és templomok a középkori Bodrogházban. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. Miskolc

Varga Béla

1994 Adatok Lelesz történetéhez. Lelesz

¹³ Varga B., 1994. 66–70.

Der Kanonikerorden nach den Regeln der Prämonstratenser wurde 1121 von Norbert Genepi, der deutscher Herkunft war, in Frankreich gegründet. Die weiße Kutten aus Fries tragenden Mönche übten nach dem Rat des Heiligen Augustinus im Volk eine bekehrnde Tätigkeit durch, d. h. im Gegensatz zu den meisten Orden hielten sie den Priesterdienst für ihre wichtigste Aufgabe. Die Zahl ihrer Klöster erreichte bis zum Ende des 13. Jahrhunderts in ganz Europa die sechshundert. In Frankreich, Deutschland, Italien, Skandinavien, Spanien, Portugal, in der Schweiz, in Österreich, Böhmen, Polen, Ungarn, Griechenland und Zypern waren ihre Häuser zu finden.

Die inneren Kriege, das Vordringen der Türken, das Umsichgreifen der Reformation hat ihre Entwicklung zurückgeworfen. Die Festigung des Katholizismus im 17. Jahrhundert hatte ihre Neugeburt zur Folge. Diesem Prozess bereitete die Französische Revolution und die Aufklärung ein Ende.

Durch ihre missionierende Tätigkeit traten sie am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts in Irland, Dänemark, in den USA, in Brasilien, Chile, Australien, Südafrika und in Zaire auf. Gegenwärtig verfügen sie über 75 tätige Ordenshäuser, ihre Zentrale befindet sich in Rom.

Norbert der Heilige und der ungarische König László (Ladislaus) der Heilige waren durch verwandtschaftliche Bande verbunden, deshalb ist es kein Wunder, dass die erste Gemeinschaft der Prämonstratenser bereits von 1130 in in dem zur Stadt Nagyvárad gehörenden Váradhegyfok zu finden war. In der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts waren sie bereits in 46 ungarischen Orten tätig. Die größten Niederlassungen waren die Ordenshäuser in Lelesz, Jászó, Ság, Túróc, Csorna, Túrje und Jánoshida.

Der Einfall der Türken und der Zerfall Ungarns in drei Teile brachte in der Tätigkeit der Prämonstratenser einen Rückschlag. Der größte Teil ihres Netzes wurde zerstört. Nach der Wiedervereinigung des Landes nahm das Leben der Prämonstratenser infolge einer Verordnung von Leopold I. im Jahre 1697 eine zweite Blüte. Wegen der Maßnahme Josephs II. im Jahre 1787 folgte ein 15 Jahre währendender Scheintod. Franz I. genehmigte von 1802 an wieder ihre Tätigkeit, doch von der Zeit an mussten sie auch Gymnasien betreiben. Nach dem Friedensvertrag von Trianon gelangten mehrere Ordenshäuser zu den Nachbarländern. 1950 wurde ihre Tätigkeit dann vom kommunistischen Regime verboten. Ihre Schulen waren schon 1948 verstaatlicht worden. Seit 1989 ist die Propstei in Csorna und seit 1990 das Priorat in Gödöllő tätig.

Im heute zur Slowakei gehörenden Lelesz (in der Landschaft Bodrogekőz) übertrug Boleszló, Bischof von Vác, in seinem Testament ein großes Gut zur Ansiedlung der Prämonstratenser. Der Zeitpunkt der Errichtung des dortigen Ordenshauses wird von den Fachleuten in die Zeit zwischen 1180-1198 gelegt. Von den Königen Béla II. und András II. wurde das Erbe Boleszlós um bedeutende Schenkungen erweitert. Auch in Lelesz war das Ordensleben im Laufe der von der Gründungszeit an vergangenen 800 Jahre reich an Wenden. Zerstörungen und Perioden des Neubeginns wechselten einer ab. Nach einer Zwangspause der vergangenen 43 Jahre erhielt der Orden sein berechtigtes Eigentum 1993 vom slowakischen Staat zurück. Lelesz gehört jetzt zur Abtei von Jászó. Den zukünftigen Plänen nach soll hier in diesem Gebäude für die alten Ordensleute, die den Dienst nicht mehr leisten können, ein Heim errichtet werden. Über ihre Tätigkeit in der Seelsorge, im Unterricht, in der Kultur und in der modernen Landwirtschaft hinaus spielten die Prämonstratenserklöster auch eine bedeutende Rolle in der staatlichen Verwaltung, im öffentlichen Leben des Landes. Vom 13. Jahrhundert ganz bis zum Jahre 1874, als die Ämter der Notare gegründet wurden, waren sie auch als Beglaubigungsstellen tätig. Die hier verfassten Urkunden gelten bis zum heutigen Tag als wichtige, unentbehrliche Quellen der kirchlichen und weltlichen Geschichte der Umgebung.

József Siska

PETTKÓ JÁNOS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SELMECI ÉVEKRE

SZABÓ TIMEA

Bevezetés

Pettkó Jánost méltán tarthatjuk kora egyik legműveltebb, legszélesebb látókörű emberének. A tudomány számos területén szerzett jártasságot, ismereteket. Több nyelven beszélt. Tudományos munkássága mellett oktatótevékenysége is jelentős volt. Életének nagy része Selmecbányához kötötte. Diákévei egy részét ott töltötte, s később a helybeli bányászati akadémián tanított. A magyar mineralógia számos alakja vallhatta tanárának. Közöttük talán az egyik legnagyobb személyiség, Szabó József¹ is. Ő mindig hálás szavakkal emlékezett egykori tanárára: „1842-ben menvén Selmeckre az ásványtant az első félévben a helyettes tanártól hallottam még most sem elmosódott kedvezőtlen benyomással, míg a második félévben rendszeresen művelt tudós előadásában gyönyörködhettünk.”² E szavakkal is Pettkó alapos, lelkiismeretes felkészültségére utalt. Szintén dicsérő és méltató szavakkal emlékezett meg róla Böckh János,³ a Földtani Intézet egykori igazgatója, aki korábban szintén az akadémia és ott Pettkó diákja volt. Böckh, Pettkó tanári kvalitása mellett elsősorban környezetének – Selmecbányának és vidékének – földtani felmérésében, leírásában és az ezzel járó térképezésben kifejtett tudományos munkásságát emelte ki. Mint írja: „Magyar geológjaink és bányászaink közt, de a külföldön is, még számosan vannak, kik Pettkó János komoly, tiszteletreméltó személyében érdemdús tanárukat veszítették s Ő valóban méltón tarthat igényt arra, hogy megőrizzük emlékezetét szívünkben és irodalmunkban.”⁴

Bár írásai, tudományos és ismeretterjesztői munkái számos helyen jelentek meg, mégis a tudománytörténet, néhány rövid életrajzi megemlékezést leszámítva keveset foglalkozott vele. Munkám célja, hogy az életrajzi adatok mellett, munkásságának és emberi tulajdonságainak bemutatására is törekedjek.

¹ Szabó József a 19. század végének és a 20. század elejének kiemelkedő magyar mineralógusa.

² Szabó J., (1891): MFT Elnöki Megnyitóbeszéd, Földtani Közlöny, 21. 4–5.

³ Böckh János (1840–1909), 1858–62 között a selmeci akadémia tanára, 1882-től a Magyar Királyi Földtani Intézet igazgatója, osztálytanácsos, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Magyar Földrajzi Társaság tiszteletbeli tagja.

⁴ Böckh J., (1891) a Magyar Királyi Földtani Intézet Igazgató Jelentése, Földtani Intézet Évi Jelentése 1890-ről, 11–13.

Pettkó János élete Selmecbányára kerüléséig

1812. november 11-én született Felső-Driethomán⁵, egy nemesi földbirtokos családban. Apja felső-driethomai Pettkó Dániel megyei táblabíró volt, anyja, Hriadszky Krisztina egy evangélikus papnak a leánya. Két fiú- és egy leánytestvére született.



1. kép. Pettkó János arcképe

(forrás: Miskolci Egyetem Selmeci Műemlékkönyvtára)

Tanulmányai során a tudomány számos területével megismerkedett. Kezdetben édesapja egy közeli rokonukkal együtt magántanítót fogadott fiai mellé. Ezután, 9 évesen testvérével együtt a győri gimnáziumba került, ahol az alapfokú ismeretek mellett lehetőségük nyílt a magyar nyelv alaposabb megismerésére. Erre azért volt szükség, mert korábban főként tótul és latinul beszéltek. Két esztendő múlva a pozsonyi líceumban folytatta tanulmányait. Ez utóbbi helyen retorikát, filozófiát és teológiát tanult. Nem véletlenül. Apja, aki elszegényedett nemes volt, szűkös anyagi viszonyaihoz mérten is jó nevelést, neveltetést akart adni gyermekeinek. Másodszülött fiát, Jánost papnak szánta. Pettkó több évet eltöltött teológiai tanulmányokkal, még a záróvizsgát is letette. Lelkesedése, érdeklődése a papi pálya iránt azonban fokozatosan csökkent. Ahogy önéletrajzában írja: „Mennél tovább tanultam a theológiát, mind inkább elesett tőle a kedvem, míg végre a sigorozum után egészen hátat fordítottam neki.”⁶ Ekkor a tudomány egy másik területével kezdett el részletesen foglalkozni. Ez pedig a jog volt. Trencsénbe

⁵ Felső-Driethoma, jelenleg Driethoma (Drétoma), egykori kisközség Trencsén vármegye trencsényi járásában, több kisközségből keletkezett, s birtokában a trencsényi uradalom, a nyitrai püspök, a korona és a Pettkó család osztozott, ma Szlovákiához tartozik.

⁶ Pettkó J., (1884): Önbiographiai feljegyzések, MTA Kézirattár, Budapest

került a másodispán mellé. Ekkor kezdte el jogtudományi tanulmányait, amiből azután Eperjesen tett vizsgát. Úgy látszik azonban, hogy ez sem jelentette a végső elkötelezettséget Pettkó számára. A humán tudományok felől érdeklődése fokozatosan a reáliák felé fordul. Vagy már korábban is ezek vonzották, és az előzőek jelentették a kitérőt számára? Vagy a családi elvárások hajtották? Vagy egyszerűen mindez sokirányú érdeklődésével, nyitott személyiségével magyarázható? Ahogy maga is utalást tesz rá, épp Eperjesre menet találkozott annak idején selmeci diákokkal.⁷ Ők meséltek először neki a selmeci bányászati akadémiáról és az ott folyó oktatásról. Az elmondottak felkeltették Pettkó lelkesedését. Kivált, hogy ebben az időben egyre többet foglalkoztatta a matematika. Saját bevallása szerint már korábban is vonzotta ez a terület. Egy időben még az az ötlete is felmerült, hogy matematikai ismeretszerzés céljából egy tűzériskolában folytatja a tanulmányait. Visszaemlékezéséből azonban nem derült ki, hogy ezt a megújult lelkesedést a többi tudományban való csatlódás vagy az ismeretszerzésnek egy újabb lehetősége vezérelte. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a már kora ifjúságától pénzügyi problémákkal küszködő fiatalember jó ösztöndíjra számíthatott az akadémián. Ahogy ő fogalmazott, a szorgalmasabbak 200 forintot is kaphattak Selmecen. Szorgalomban pedig Pettkónál nem volt hiány. Közép- és felsőfokú tanulmányai mellett a nyelvtanulásra is gondot fordított. Annak idején, ahogy már utaltam rá, édesapja azzal a céllal is küldte Győrbe, hogy a mives magyar beszédet kellően elsajátítsa. A német nyelvet a pozsonyi evangélikus liceumban eltöltött évek alatt, teológiai tanulmányainak idején tanulta meg. Később az angol és a francia nyelvben is jártasságot szerzett. Ilyen körülmények után került Selmecre. S mint később kiderült azon kevesek egyike lett, aki diáksága után, mint tudós tanár is helytállt az akadémián.

A selmeci évek

1836-ban kezdte meg tanulmányait Selmecen, mint a bányászati akadémia diákja. Eperjesi jogi tanulmányai után folytatta iskoláit a bányavárosban. Saját bevallása szerint két cél vezérelte ide. Egyrészt a matematika tudományában való mélyebb ismeretszerzés lehetősége, másrészt anyagi vonatkozások. Pettkónak, mint a kevésbé vagyonos nemesi család sarjának a szorgalmas tanulás jelentette a megélhetést, az azzal járó nagyobb ösztöndíj reményében. Itt is az eminens diákok közé tartozott. Szorgalmára és tanulási vágyára mi sem jellemzőbb, hogy bányászati tanulmányai mellett az erdészeti tanfolyamot is elvégezte. Bár meg kell jegyezni, hogy ez akkor kötelező volt a bányászhallgatók számára. Érdekes adalék az, hogy kezdetben sokat bajlódott az előadások jegyzetelésével. Majd fáradtságot nem kímélve megtanulta a Novák-féle gyorsírást, ami rendkívüli módon megkönnyítette az előadások rögzítését. Végül már diáktársai is hozzá jártak másolni a tananyagot. Selmeci tanulmányai befejeztével a közeli Körmöcbányán kapott állást, mint gyakornok az arany–ezüst–ólom kohóknál. Szívesebben választotta volna a matematikai tanszék helyettes tanári állását, amit azonban ekkor nem sikerült elnyernie.

1842/43 folyamán rövid kitérőt tett Selmecbánya vidékéről, ami meghatározó lett egész hátralevő életére nézve. Ekkor, mint birodalmi ösztöndíjas egy tanfolyamon vett részt a bécsi egyetemen, ahova a birodalom egész területéről a legjobb, ásványtannal foglalkozó végzősöket, fiatal szakembereket hívták meg. A kor nagy mineralógusának,

⁷ Pettkó J., (1884): Önbiographiai feljegyzések, MTA Kézirattár, Budapest

Wilhelm Haidingernek⁸ az előadásait hallgatta, aminek végén vizsgát is kellett tennie. Pettkó már ekkor felkeltette tanára figyelmét alapos felkészültségével. Tanulmányai idején asszisztensi munkát vállalt a bécsi pénzverde kémiai laboratóriumában is, Löwe vezetése mellett. Majd németországi tanulmányútra utazott többek között Faller Gusztáv,⁹ Hrobonyi Adolf és Kolozsváry Ferenc társaságában. Ennek során az ottani bányászat és kohászat legfrissebb technikai vívmányait, eljárásait tanulmányozták. Hosszabbra tervezett útját a bányászati akadémiára tett kinevezése szakította meg, amely posztra maga Haidinger ajánlotta, emlékeztén a tehetséges fiúra. Selmezbányára menet, még Bécsben Haidinger jó tanácsokkal is ellátta, s később is méltatta Pettkó munkabíró képességét, szorgalmát, erőfeszítését. Megjegyezte azonban, hogy többen hátráltatták munkájában az idősebb tanárkollégák közül.¹⁰

A selmeci akadémia nemcsak a Habsburg Birodalom, de a világ legrégebben létrehozott műszaki, bányászati felsőoktatási intézménye is volt. 1735-ben császári rendeletre alapították meg. Az ásványtant a kezdetekben a kémiával és a kohászati ismeretekkel közös tanszéken oktatták. Ennek első vezetője Jacquin Miklós (Nicolas Jacquin)¹¹ volt. Későbbi követői között találjuk többek között Giovanni Antonio Scopolit,¹² Ruprecht Antal,¹³ Wehrle Alajost.¹⁴ 1840-ben, egy átszervezést követően, a mineralógia, a geognózia és a paleontológia összevonásával új tanszéket állítottak fel. Vezetését Rösler Gusztáv¹⁵ majd Niederrist József¹⁶ látta el. Utóbbit követte felsődrietomai Pettkó János 1843-ban. Itt azután közel 3 évig, mint helyettes tanár dolgozott, s csak azután kapott rendes tanári kinevezést, 1847-ben. Érdekes adalék lehet annak a folyamatnak a megemlítése, ami végül is a kinevezéséhez vezetett. Először írásbeli vizsgát kellett tenni, majd előadást kellett tartani egy szabadon választott témából. Mindezt Bécsből érkezett vizsgáztatók előtt, szigorú szabályok figyelembevételével. Az eredményeket azután különböző fórumokon, ítélőszéken vitték keresztül, mire megtörtént a kinevezés. Nemcsak a mineralógia, a geológia és a paleontológia rendes tanárává nevezték ki, hanem egyben császári és királyi bányatanácsos is lett.

Kinevezése után néhány évvel kötött házasságot egy selmeci polgár leányával, Kachelmann Karolinával. Házasságukból a későbbiekben két leány született, Irén és

⁸ Wilhelm Haidinger (1795–1871), osztrák mineralógus, Mohs tanítványa volt. A császári és királyi montanisztikai múzeum ásványgyűjteményének rendszerezője. Nagy hírű előadásokat tartott a bécsi egyetemen a fiatal bányászoknak.

⁹ Faller Gusztáv (1816–1881), 1836–1840-ig selmeci diák, majd Pettkóval együtt kincstári ösztöndíjas. Beutazta Magyarország bányavidékeit. 1855–1870-ig az akadémia bányászati tanszékének tanára. Szakirodalmi munkássága nemzetközi jelentőségű.

¹⁰ W. v. Haidinger. M. Museum 42.

¹¹ Jacquin Miklós (Nicolas Jacquin) (1727–1817), 1752-ben orvosi diplomát szerez Bécsben, majd császári megbízásból bejárja Közép-Amerikát. 1763–69 között a selmeci akadémia tanára, majd 1769–97-ig a bécsi egyetem professzora. A 18. század végi Bécs leghíresebb tudósának tartották.

¹² Giovanni Antonio Scopoli (1723–1788), 1743-ban szerez orvosi diplomát, 1754–69 között az idriai higanybányák orvosa. 1769–76-ig Jacquin utóda a selmeci akadémián, majd 1779-től haláláig a páviai egyetem professzora.

¹³ Ruprecht Antal (1748–1814?), 1772–75-ig selmeci diák, majd 1779–92 között visszatérve az akadémia tanára. Ezután a bécsi udvari kamaránál tölt be különböző tisztségeket.

¹⁴ Wehrle Alajos (1791–1835), kémiát és gyógyszerészetet tanul, 1819-ben szerez doktori címet. 1820–35-ig a selmeci akadémia ásványtan–kémia–kohászat tanszékének tanára, s vezetője.

¹⁵ Rösler Gusztáv (1804–1857), 1832–34: selmeci diák, 1840–42-ig az ásványtani tanszék vezetője ugyanitt.

¹⁶ Niederrist József (1807–1865), ösztöndíjas a selmeci akadémián, majd bányászati kutatásokat végez, 1842–43-ig látja el az ásványtani tanszék vezetését.

Aurélia. A nyugodt, segítőkész, és támogató családi háttér egész életében végigkísérte Pettkó Jánost.

Felkészültségére, önképzésére is a folyamatos tudásmegújítás volt jellemző. A kristálytanhoz szükséges matematikai ismeretszerzés céljából nem átalította matematikus kollégái óráit, előadásait látogatni: „Később Collégám Doppler¹⁷ tanárnak felsőbb matematikai leczkéit látogattam, és azután Collégám Pöschl Ede¹⁸ tanárnak leczkéit az ábrázoló mértanból.”¹⁹ Sőt ezek mellett egyik Bécsben végzett tanítványát, Schmidt Gusztávot kérte meg, hogy adjon órákat neki analitikai geometriából. Ahogy ő fogalmaz: „Tanítványom és tanítóm volt ő egy időben.”²⁰ Tanári sokrétűségét jellemzi, hogy az akadémián választott tantárgyai mellett kristálytant, zoológiát, botanikát és talajtant is tanított a diákoknak, főként az erdészeti szakos hallgatóknak. Óráit, tanári működését az alapos felkészültség jellemezte. Önmaga is folyamatosan fejlesztette, korszerűsítette ismereteit. Az elméleti képzés, oktatás mellett gondot fordított arra, hogy növendékei gyakorlati ismeretekre is szert tegyenek. Hallgatói, az 1840-es évekbeli kristálytani, geológiai előadásairól kéziratos jegyzeteket készítettek. Ezek egyikét, egy 1846-ból származó kéziratot a Miskolci Egyetem Selmeci Műemlékkönyvtára őrzi.²¹

Gyakran szervezett tanítványainak terepbejárásokat, tanulmányi kirándulásokat a Selmecbányát körülvevő területekre. Az előzetes felmérés céljából tett útjai és a későbbi kirándulások idején tett tanulmányai, észrevételei is hozzájárultak egyes későbbi geológiai, ásványtani, térképészeti munkáinak a megírásához, elkészítéséhez. Ezen kirándulások jelentették az egyik alapját többek között a „Geognostische Skizze der Gegend von Kremnitz” (1847), „Geologische Karte der Gegend von Schemnitz” (1853), az „Észrevételek Selmec vidékének geológiai térképéhez” (1871), az „Érdekesebb geológiai pontok Selmecz környékén”, a Körnöcbányának tengerszint feletti magassága, megmérve légsúlymérő észleletek által, melyek 1853-ban május 22-től 26-ig Körnöcbányán és Selmecbányán tettek” (1862) című munkáihoz. Írásaihoz ismeretszerzés céljából gyakran bevonta tanítványait, akik lelkesen voltak segítségére. Így volt ez akkor is, amikor megbízást kapott egy magyar–német bányászati szótár elkészítésére. Az ő irányításával, s a selmeci diákok aktív közreműködésével készült el a magyar–német bányászati szövfűzér. A cél ezzel egy, a magyar nyelv és a tudományos élet szabályait figyelembe vevő jegyzék elkészítése volt, ami addig nagy hiányossága volt nemcsak az oktatásnak, de a szakmai életnek is. A szövfűzér elkészítéséhez azonban nemcsak megfelelő szakmai – bányászati – tudással kellett rendelkezni, hanem mint a fenti kitételek is mutatják, nyelvészeti, nyelvhelyességi ismeretek birtokában is kellett lennie. Pettkó mindkét terület ismeretanyagában jártas volt, így nem véletlenül esett a Selmeci Akadémiai Magyar Olvasó Társulat választása pont rá. Ahogy a szövfűzér bevezetőjének szerzője is említi „lelkes hazánkfia Pettkó János”²² kapta a megbízást a feladatra. Az ő vezetésével az akadémia akkori bányászahallgatói: Belházy János, Herepey Károly, Horkay Endre, Márkus Zsigmond és Szabó József állították össze eme szógyűjteményt. Ez a Szabó József

¹⁷ Christian Doppler (1803–1853), a bécsi műegyetemen szerez oklevelet 1825-ben, majd Salzburgban folytatja tanulmányait. Később Bécsben és Prágában is tanít. 1848/49-ben a selmeci akadémia tanára. Ezután visszatér Bécsbe, ahol a tudományegyetem professzora lesz. 1848-tól a bécsi tudományos akadémia tagja. A róla elnevezett Doppler-effektus felfedezője.

¹⁸ Pöschl Ede (1820–1898), Győrben jogot, majd Selmecen bányászatot és jogot tanult, 1850 és 1887 között a selmeci akadémia tanára. 1873–76-ban az akadémia első választott igazgatója volt.

¹⁹ Pettkó J., (1884): Önbiographiai feljegyzések, MTA Kézirattár, Budapest

²⁰ Pettkó J., (1884): Önbiographiai feljegyzések, MTA Kézirattár, Budapest

²¹ Andaházy Szilárd (1859/60): Geológiai, kristálytani jegyzetek Pettkó János előadásairól.

²² Bányászati szövfűzér, Előszó, Selmec 1845.

azonos a fent már említett későbbi nagy mineralógusunkkal. Ő későbbi visszaemlékezéseiben egyik, ha nem a legmeghatározóbb tanárának tartotta Pettkó Jánost. A mű elkészítését a magyar bányászati nyelv hiányossága, túlzott németes mivolta inspirálta. Több korábbi munka is segítette az összeállítókat. Így például az akadémián korábban lezajlott előadások jegyzetei, az Erdélyből elküldött bányászati szógyűjtemény, Kacskovics Lajos által készített szójegyzék illetve a Ritter-féle szókönyv betű szerinti, kevésbé sikeres fordítása. Érdekességgént meg lehet jegyezni, hogy az Olvasó Társulat felhívta a szerkesztők figyelmét arra, hogy mellőzzék az új szavak alkotását. Ezzel a lehetőséggel akkor éljenek csupán, ha sem a közéletből, sem pedig a magyar vidékek tájszavainak átnézése során nem találtak megfelelőt. Az elkészült szógyűjteményt végül 1845-ben adták ki Selmecebányán. Ez az összefoglaló kötet méltán illeszkedik a reformkor szelleméhez, s kapcsolódik a magyar nyelv hivatalossá tételéhez.

Pettkó oktatómunkája mellett számos más feladatot is elvállalt az akadémián, többek között évekig ellátta a bányászati kar referensi teendőit is. A tanszék jelentős részben Pettkó munkájának is köszönhetően számos komoly gyűjteménnyel rendelkezett. A legtöbb példányt az ásványok képviselték (több mint 4000 darab), majd az őslénytani leletek, s végül a kőzetek. A terepi gyűjteménygyarapítás mellett már ekkor is jellemző volt egyes magángyűjtemények megvétele. Tanári működésének idejére tehető Hauch Antal, akadémiai tanár ásványgyűjteményének (1856) illetve Zipser Keresztély András besztercebányai orvos paleontológiai gyűjteményének (1865) megvásárlása.

Saját bevallása szerint meglehetősen kevés időt tudott fordítani a tudományos tevékenységre, a különböző jellegű oktatói munkája mellett. Mégis számos tudományos igényű ásványtani, geológiai publikációja látott napvilágot a Selmecen eltöltött évek alatt.

Az 1848/49-es események a selmeci akadémia hallgatóit és oktatóit is megérintették. 1848. áprilisában a hallgatók olyan kéréssel folyamodtak az akadémia vezetőihez, hogy a fennálló helyzet miatt rövidítsék meg a tanévet. E kérésnek az igazgatóság készséggel eleget tett. Majd pár hónappal később 1848. szeptember 30-án az akadémia tanárai és tanársegédei közül Beniczky Lajos országos és kormánybiztos elnöklete alatt az alkotmányos tiszti esküt a következők tették le: Bachmann József,²³ Pettkó János, Adriányi (Adriany) János²⁴ tanárok, Barnay Albert, Kachelmann Vilibárd tanársegédek. November 27-én: Schwartz Frigyes Ignác,²⁵ november 29-én: Korzicska Károly,²⁶ Szilniczky Ignác tanársegéd.

E rövid felsorolásból is jól látszik, hogy Pettkó az egész akadémián az elsők között esküdött fel a független magyar állam alkotmányára. Abban az időben, amikor az országban élő nemzetiségek kevés kivételtől eltekintve inkább az osztrákokkal szimpatizáltak, félve egy erőteljesebb magyar befolyástól. Jellemző például, hogy az 1848/49-es események után az akadémia számos német, szlovák illetve cseh származású diákja – és tanára – hagyta ott Selmecebányát, tartva a magyarosító törekvésektől. Ezen tanulók részére

²³ Bachmann József (?–1868), akadémiai tanár, 1848-ban az akadémia nemzetőrségének parancsnoka.

²⁴ Adriányi János (1799–1871), 1823–26: selmeci diák, 1835–51-ig akadémiai tanár, 1848-ban nemzetőrként harcol. Később Miskolcon telepszik le, ahol jelentős szerepe volt a Diósgyőr környéki állami szénbányászat megindításában.

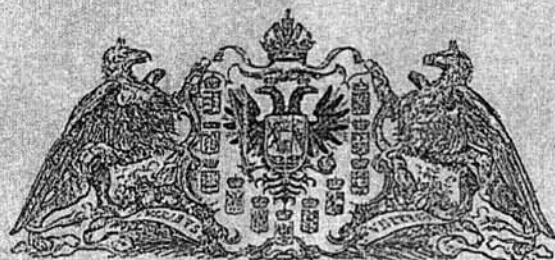
²⁵ Schwarz Frigyes Ignác (?–1866), selmeci diák, majd 1838–1865-ig ugyanitt tanár. Érdekesség, hogy 1848-ban csak a hallgatók bojkottjának a hatására teszi le az esküt. Az 1848-as tantestület egyetlen magyar államellenes tagja volt.

²⁶ Korzicska (Kofistka) Károly (Karel) (1825–1906), a bécsi egyetemen, majd a selmeci akadémián tanult. 1848/49-ben Selmecen, mint tanársegéd dolgozik. 1851-től a prágai főiskola tanára, majd rektora lesz, a bécsi és a prágai tudományos akadémia tagja.

GEOLOGISCHE KARTE
DEM
GEGEND VON SCHEMNITZ.

VON
Johann v. Pettko,

K. K. BERG- UND HÜTTE-AN DER K. K. BERGAKADEMIE ZU SCHEMNITZ.



Aus den Abhandlungen der k. k. geologischen Reichsanstalt.

II. Band, I. Abtheilung, Nr. 1.

Das erste lithographische Blatt.



WIEN, 1853.

AUS DER K. K. HOH- UND STAATSDRUCKEREI.

BEI WILHELM BRUNNEN, DRUCKER DER K. K. HOH- UND STAATSDRUCKEREI AN DER K. K. BERGAKADEMIE ZU SCHEMNITZ.

2. kép. A Geologische Karte borítója

a bécsi kormány Leobenben és Příbramban szervezett, alapított bányászati iskolát. Ezeket 1861-ben illetve 1865-ben akadémiai rangra is emelték. Így a selmeci akadémiának a birodalmon belüli egyedisége megszűnt, bár az elsőséget, az úttörő szerepét a bányászati oktatásban soha nem lehet elvitatni tőle. Pettkót személyes, családi vonatkozások is megérintették a forradalom és szabadságharc eseményeivel kapcsolatban. Zsigmond nevű bátyja 1848/49-es tevékenysége miatt, álnéven menekülni, bujdokolni kényszerült egészen haláláig.

Az 1848/49-es események idején játszott szerepe mellett azt is meg kell említenünk, hogy Pettkó volt az egyik kezdeményezője az első magyarországi földtani társaság megalakításának. 1848. január 3-án Videfalván,²⁷ a Kubinyiak birtokán 5 alapító tag gyűlt össze az egyesület megalakítása céljából. Ismereteink szerint ezek a következők voltak: Kubinyi Ágoston,²⁸ Kubinyi Ferenc,²⁹ Marschan József,³⁰ Zipser Keresztély András és maga Pettkó János.

Egy, a földtan tudományával foglalkozó társaság megalapításának gondolata már ennél is korábban felvetődött a honi tudományos körökben. 1847-ben, Sopronban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűlésén Zipser Keresztély András vetette fel egy ilyen jellegű társaság vagy egyesület alapításának gondolatát. Ennek folyományaként is értelmezhetjük az 1848-as videfalvai találkozót. Érdekes megemlíteni, hogy annak idején nemcsak egyszerűen egy földtani társaság alapításáról tartottak megbeszélést, de ehhez kapcsolódott, ennek részeként egy bányászegylet megalapítása.

Az elkövetkező másfél-két év történései, a szabadságharc zűrés viszonyai azonban gátolták a társulat kibontakozásának esélyeit, lehetőségeit. 1850-re érkezett el a megalakulás végérvényes ideje. Pettkó nemcsak alapítója, de rendkívül aktív tagja is lett a Pest-Budán létrejött egyesületnek. A társulat megbízásából számos földtani gyakorlati kutatást is végzett, főleg Selmecbányán és környékén. Ezekről készített feljegyzései, beszámolóí gyakran jelentek meg a társulati Munkálatok füzeteiben. Ezek közül az első, amely napvilágot látott a következő volt: „Jelentés Magyarországnak March folyóval határos részéről” (1852). A földtani, ásványtani szakmai munka mellett Pettkó komoly gondot fordított az adott terület térképezésére, topográfijára is.

A Társulatban vállalt tisztsége és szerepe is hozzájárulhatott többek között ahhoz, hogy tudományos munkájának elismeréseként a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választotta. Székfoglaló beszédét 1863. január 5-én tartotta, melynek témája a geológiai jégkorszak és ennek a szerves élet fejlődésére gyakorolt hatása volt.³¹

Bár selmeci tanári éveinek nagy részében a német volt a hivatalos nyelv az akadémián, azonban működésének utolsó éveiben fokozatosan terjedt a magyar, mint tanítási nyelv. Tanársága utolsó időszakában már ő maga is magyarul tartotta előadásait, amelyekhez magyar nyelvű füzeteket készített. Mint életrajzi visszaemlékezéseiben írja, három mű elkészítésére vállalkozott, úgymint a mineralógia, geológia és paleontológia

²⁷ Videfalva (Vidina), kisközség az egykori Nógrád megye Trencsén járásának területén, ma Szlovákiához tartozik.

²⁸ Kubinyi Ágoston (1799–1873), szenvedélyes természettudós és gyűjtő, 1843-ban a Nemzeti Múzeum igazgatójává nevezték ki, az akadémia tiszteleti majd igazgató tagja, a magyar földtani társaság első elnöke.

²⁹ Kubinyi Ferenc (1796–1894), Kubinyi Ágoston testvére, országgyűlési képviselő, jelentős természettudományos, főleg ásványtani és geológiai gyűjteménnyel rendelkezett, a természettudományok társadalmi elterjesztésén munkálkodott, az akadémia levelező majd tiszteleti tagjává választották.

³⁰ Marchan József (1803–1872), selmeci diák, majd 1837–1847-ig ugyanott tanár. 1848-ban az ő javaslatára alapítják el a főváros védelmi erőit.

³¹ Az őslénytani és földtani korszakok alapokról. (1863) Székfoglaló értekezés, Magyar Akadémiai Értesítő, A matematikai és természettudományi osztály közlönye, 227–238.

témakörében. Ezek közül végül ásványtani tankönyvét készítette el egészében, bár ebből az ásványfajok felsorolása, leírása hiányzik. A másik kettővel csak részben készült el. Ezen elkészült magyar nyelvű oktatási segédleteket élete utolsó éveiben némi honorárium fejében felajánlotta a Magyar Tudományos Akadémia számára. A végleges befejezés azonban nem készült el. Feltételezhető, hogy ebben szerepet játszott megromlott látásvilága is, s ezzel összefüggésben az, hogy tanári pályafutása végén, majd pedig nyugdíjazása után tudományos érdeklődése ismételten a matematika irányába fordult. Lehet, hogy furcsa ezzel magyarázni, de bizonyos tények és adatok arra mutatnak, hogy saját szaktudományában is csalódott. Ez a fent említett akadémiai székfoglalójával van összefüggésben. Ugyanis annak megjelente után éles kritika, támadás érte írását, sőt magát Pettkó Jánost is. Egy bécsi lapban Suess és Hochstetter bírálta a szerzőt, amiatt, hogy egyes állításaival a tudomány által meghaladott álláspontot képvisel, nézeteket vall. Pettkó nem késett a viszontválasszal, amelyben korszerű, modern ismeretekre hivatkozva támasztotta alá megtámadott fejtegetéseit. Bár ezáltal ez az ügy is viszonylag kedvezően végződött, Pettkó azonban fokozatosan elfordult addig hön szeretett tudományától. Az elfordulást ő főleg a szembetegségével magyarázta: „Tanárságom utolsó éveiben, hihetőleg a nagyító üveg gyakori használata által, jobb félszemem mind inkább vakulni kezdett és a másik fél szemem is elgyengült. Felhagytam a minerák és kőzetek vizsgálgatásával és újra matematikával kezdtem foglalkozni.”³²

Érdekes problémával találkozhatunk, főleg az egyes nekrológok, visszaemlékezések olvasása során. Ez pedig Pettkó nemzetiségi hovatartozásának kérdése. Több helyen ezt leszűkítik arra, hogy szlovák vagy magyar volt-e Pettkó János? Szlovákiában, mint a szlovák ásványtan, geológia megteremtőjét, úttörőjét emlegették, emlegetik.³³ Az általa is leírt tény, miszerint apja 9 évesen, testvéreivel együtt Győrbe küldte a magyar nyelv művés elsajátítása okán, lehetett az egyik kiindulópontja annak a szlovák tudománytörténészek által hangoztatott nézetnek, hogy Pettkót, mint a földtani tudományok szlovákiai, szlovák úttörőjét emlegetik. Ezt az állítást támasztotta alá korábbi megemlékező írásában Vadász Elemér akadémikus is, mint pl.: „hangsúlyozott szlovák származása”, „Pettkó János szlováksága”.³⁴ Igaz, hogy Pettkó komoly földtani, ásványtani kutatásokat végzett, amelynek területe nagy részben a mai Szlovákia területére esik. A helyzet azonban véleményem szerint nem ennyire egyértelmű. Pettkó családfáján is, mint abban a korban nagyon sok családban több nemzetiség is találkozhatott, különösen egy olyan földrajzi területen, mint a Felvidék. Ott, ahol magyarok, németek, szlovákok, csehek, lengyelek, sőt ruszinok is előfordulhattak. Ezért azt hiszem, nem lehet egyértelműen kijelenteni, lándzsát törni Pettkó egyértelmű szlovák származása mellett. Mivel a földrajzi szempontok mellett számos olyan életrajzi tény, információ létezik, amelyek éppen ellenkezőleg, Pettkó magyar származását, elkötelezettségét bizonyítják, erősítik. Gondoljunk csak a magyar–német bányászati szótár szerkesztésére, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eszméinek teljes körű támogatására, a Magyarhoni Földtani Társulat megalapítására, s különösen arra, hogy kéziratot, 1884 és 1887 között íródott önéletrajzát is magyar nyelven publikálta.

³² Pettkó J., (1884): ÖnbioGRAPHIAI feljegyzések, MTA Kézirattár, Budapest.

³³ Lúdvit I. beszéde a Pettkó János halálának 75. évfordulóján tartott megemlékezésen Driethomán.

³⁴ Vadász E., (1967): Tudománytörténeti jegyzetek Pettkó Jánosról. Bányászati Lapok, 641–642.

Quadrupel, f. porcelán.
Quing, f. stinadyn.
Quingwafel, f. stinadyn. raktár.
Quingw, f. stinadyn.
Quingwaffman, i. szörpöl/főstindyn.
Quiglat, f. paktat.
Quiglatfaut, f. pakt. kelvass.

Q.

Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. négyfogvas.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.
Quadrupel, f. kocsk. l. mullerfing. f. kocsk.

Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.
Quadrupel, f. kocskado.

R.

Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.
Rad, f. kocsk.

4. kép. Részlet a Pettkó János által szerkesztett „Bányászati Szófüzér” című munkából

A nyugalomanyba vonulás utáni évek

Pettkó János többszöri kérelmezés után, 1871-ben, nyugdíjazásával vált meg a tanári katedrától, s egyúttal a selmeci akadémiától. Nyugalomanyba vonulása után idejének nagy részét az elméleti matematika tanulmányozásának szentelte. Emellett pedig különböző nyelvészeti kérdések is felkeltették az érdeklődését. Sajnos munkájában egyre romló szeme világa akadályozta, amire sűrűn tesz említést ekkor íródott önéletrajzi visszaemlékezésében. A gondtalan nyugdíjaséveket azonban anyagi problémák árnyékolják be. Az 1870-es években általános pénzügyi válság söpört végig az országon. Ez súlyosan érintette a végtelenül jóhiszemű, jó szándékú, de anyagi kérdésekben tapasztalatlan idős tanárt. Családja támogatásával, hosszú évek alatt sikerült finánciális helyzetét rendeznie. Ez az élete utolsó időszakát beárnyékoló eset is rávilágít Pettkó személyiségére. Arra a szerény, csendesén, minden hírverés nélkül dolgozó emberre, akit azonban még ekkor is a már fiatalsága idején meglévő pénzügyi problémák kísértettek.

Azonban a boldog, anyagilag biztos éveket nem élvezhette sokáig, ugyanis 1890. október 26-án szerető családja körében, Pozsonyban elhunyt. Pettkó János az ásványtani tudománytörténet kissé elfeledett alakja, aki oktatómunkája mellett, lehetőségeihez képest, bekapcsolódott a tudományos életbe. Főként Selmecebánya és környékének földtani,

ásványtani viszonyainak feltárásában jeleskedett, de jelent meg műve például a parádi enagritról is. Írásai mellett, az azokhoz kapcsolódó térképészeti munkákat is meg kell említeni. Pettkó János ezek elkészítésében is úttörő szerepet játszott a hazai földtudományok területén.

Neve összefonódott kora bányászati és műszaki felsőoktatásával. Emellett számos tudománytörténeti vonatkozás kötődik nevéhez, munkásságához. Írásainak, műveinek további részletes elemzésével, megismerésével e tudománytörténeti kutatás még tovább fejleszthető. Ezeken belül is számomra fontos kutatási témát adhat a topografikus ásványtanhoz kapcsolódó térképészeti anyag feldolgozása.

Halálával a kor egyik elismert tudós professzorát veszítette el. A Magyar Tudományos Akadémia hálásan emlékezett egykori tagjára. Mednyánszky Dénes – aki maga is selmeci tanár volt 1867–73-ig – gondolatával zárva: „...jó napszámos volt hazánk szellemi művelőtalaján, nem veszendő munkaszakot végzett; építése nyomait hagyta oktatásával az ifjabb utódokban...”³⁵

IRODALOM

Böckh János

1891 Igazgatói jelentés, Magyar Királyi Földtani Intézet Évi Jelentése 1890-ről, 11–13.

Faller Gusztáv

1871 A selmeczi m. k. bányász- és erdész akadémia évszázados fennállásának emlékkönyve 1770–1870, Joerges Ágoston, Selmec, 35–45.

Mednyánszky Dénes

1892 Pettkó János emlékezete, Akadémiai Értesítő III. kötet, 8. füzet 429–438.

Mihalovits János

1938 A selmeci bányászati akadémia alapítása és fejlődése 1846-ig, M. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi egyetem Bánya-, Kohó-, és Erdőmérnöki Karának Könyvkiadó Alapja, Budapest, 11–17.

Pettkó János

1884–87 Önbiographiai feljegyzések, MTA Kézirattár, Budapest

Szabó József

1891 Elnöki megnyitóbeszéd, Földtani Közlöny, XXI. kötet, 1–3. füzet, Magyarhoni Földtani Társulat, Budapest 4–5.

Szinnyei József (szerk.)

1905 Magyar írók élete és munkássága, X. kötet, Szinnyei Könyvkötészete, Budapest, 1082–1085.

Vadász Elemér

1967 Tudománytörténeti jegyzetek Pettkó Jánosról, Bányászati Lapok, 9. szám, 641–642.

³⁵ Mednyánszky Dénes (1892): Pettkó János emlékezete, Akadémiai Értesítő 1892/8. füzet 429–438.

* Köszönettel tartozom a Miskolci Egyetem Selmeci Műemlékkönyvtár azon munkatársainak, akik számos anyagot bocsátottak rendelkezésemre a tanulmány megírásához.

Zsámboki László (szerk.)

1983 A selmecbányai akadémia oktatóinak lexikona 1735–1918, Nehézipari Műszaki Egyetem, Miskolc 275–276.

PETTKÓ JÁNOS LEGJELENTŐSEBB SZAKIRODALMI MUNKÁI

A parádi enargit

1863 MTA Értesítő IV. évfolyam, 141.

Az őslénytani és földtani korszakok alapokáról

1863 Székfoglaló értekezés, Magyar Akadémiai Értesítő, A Matematikai és Természettudományi Osztály Közlönye, 227–238.

Bányászati Szófüzér, (szerk.)

1845 Selmeci Magyar Olvasó Társulat, Selmecebánya

Die jüngste Controverse über die Theorie der Eiszeit

1865 Berg-, und Hüttenmann. Jahrbuch, Band XIV., 240–282.

Enargit von Parad,

1867 Lotos 20.

Érdekesebb geológiai pontok Selmecz környékén

1871/72 Földtani Közöny, 177–183.

Észrevételek Selmec vidékének geológiai térképéhez

1871/72 Földtani Közöny, 172–177.

Geologische Karte der Gegend von Schemnitz

1853 Aus den Abhandlungen der k. k. geologischen Reichsanstalt, Wien

Geologischer Bau des niedrugarischen Montanbezirkes

1856 Verhandlungen für Naturkunde, 19–24.

Geologisches Alter der Schemnitzer Erzgänge, (Uo.)

Geognostische Skizze der Gegend von Kremnitz

1847 Naturwissenschaftliche Abhandlungen, Wien, 289–303. + 1 térkép.

Jegyzéke azon barometrommal tett magasságméréseknek, melyeket 1852. évben ősszel a Kis-Kárpátokban, a Fehér-hegységben, a Javorina-hegységben és a szomszédos lapályokon véghezvitt

1856 Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai / 1. 69–72.

Jelentés Magyarországnak a March folyóval határos részéről, melyet a Magyarhoni Földtani Társulat megbízásából 1852 őszén földtani vizsgálat alá vett

1856 Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai /1, 53–68., +1 térkép

Körmöcbányának tengerszint feletti magassága, megmérve légsúlymérő észleletek által, melyek 1853-ban május 22-től 26-ig Körmöcbányán és Selmecebányán tettek

1862 Matematikai és Természettudományi Közlemények, 2, 3–9p.

Közlemények

1863 A magyar orvosok és természetvizsgálók 8. nagygyűlésének vázlata. 175–177.

Közlemények

1864 A magyar orvosok és természetvizsgálók 9. nagygyűlésének történeti vázlata. 320–322.

Magasságmérések

1865 Matematikai és Természettudományi Közlöny / 3, 54–57.

Meteorológiai észleletek Selmezbánya 1845–51-ig

1865 Matematikai és Természettudományi Közlemények / 3, 126–135.

Säugerhierkopf aus dem Süßwasserquarz von Hlinek. Geognostische Karte von Kremnitz

1847 Berichte über die Mittheilungen von Freunden der Naturwissenschaften in Wien, 170–173, 298–300.

Schemnitz und Kremnitz als Erhebungs

Krater-Berichte u. d. Mitth. v. Fr. d. Naturw. i. /III. Wien

Szklénó s Vihnye, fürdőhelyek Selmeznél

1857/58 Magyarhoni Természetbarát / 1–2. évfolyam, 1–6., 63–70.

Tubicaulis von Ilia bei Schemnitz

1850 Naturwissenschaftliche Abhandlungen, Wien, 165–169. 320–322.

Übergänge der trachytischen und andern vulkanischen Gesteine. Vorkommen von Basalt

1847 Berichte über die Mittheilungen von Freunden der Naturwissenschaften in Wien, 136–137.

LEBEN UND SCHAFFEN VON JÁNOS PETTKÓ MIT BESONDERER
RÜCKSICHT AUF SEINE JAHRE IN SELMECBÁNYA

János Pettkó, eine herausragende Gestalt der ungarischen mineralogischen Lehre des 19. Jahrhunderts, wurde im Jahre 1812 in Felső-Driethoma (im damaligen Oberungarn) geboren. Zahlreiche große Vertreter der ungarischen Mineralogie vom Ende des 19. und vom Anfang des 20. Jahrhunderts konnten ihn ihren Professor nennen, unter anderem József Szabó, János Böckh und Miksa Hantken. Durch einen Teil seiner Studien und auch durch seine spätere Tätigkeit als Professor wurde er mit Selmezbánya, der Bergbaustadt in Oberungarn, und der dortigen Bergbauakademie verbunden. Nach den Jahren in Selmezbánya entwickelte er seine Kenntnisse und sein Wissen im Ausland, in erster Linie an der Universität Wien, weiter. 1843 kam er in die Stadt zurück, wo er neben seiner Tätigkeit als Professor im Vergleich zu seiner Zeit und seinen Möglichkeiten eine bedeutende Energie für die gründlichere geologische und mineralogische Erschließung und Vorstellung der Landschaft – von Selmezbánya, Körmöcbánya und ihrer Umgebung – verwendete. Über die theoretischen Stunden und Vorlesungen hinaus organisierte er für seine Studenten in der Umgebung häufig Ausflüge und Begehungen. Im Zusammenhang mit diesen führte er auch eine ernste kartographische und topographische Tätigkeit durch. Auch die Entwicklung der mineralogischen, paläontologischen und Gesteinssammlung der Akademie hängt mit seinem Namen zusammen. Eine bedeutende Rolle übernahm er auch auf dem Gebiet des ungarischen naturwissenschaftlichen Lebens. Unter anderem war er Gründungsmitglied der 1850 entstandenen Ungarischen Gewissenschaftlichen Gesellschaft (Magyarhoni Földtani Társulat). Als Anerkennung für seine auf dem Gebiet der Naturwissenschaften erzielten Ergebnisse wurde der mehrere Fremdsprachen ausgezeichnet sprechende gelehrte Professor im Jahre 1863 zum korrespondierenden Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Magyar Tudományos Akadémia) gewählt. Neben der Rolle, die er auf dem Gebiet der Mineralogie spielte, erstreckte sich sein Interesse und seine Tätigkeit als Professor auch auf die mit der Mineralogie zusammenhängenden Wissenschaften, unter anderem auf die Geologie, die Kristalllehre, sogar auf die Paläontologie, die Zoologie und die Botanik.

Neben seiner Tätigkeit als Wissenschaftler und Professor spielte er auch eine aktive Rolle im öffentlichen Leben der Stadt Selmecbánya. Er war Mitglied des Selmecser Ungarischen Leservereins, in dessen Auftrag er mit seinen Studenten ein ungarisch-deutsches Bergbauwörterbuch zusammenstellte. Mit seiner Pensionierung im Jahre 1871 kehrte er dem Katheder, damit auch der Akademie den Rücken, doch gab er auch in den folgenden Jahren seine wissenschaftliche Tätigkeit nicht auf. 1890 verstarb er in Pozsony.

Tímea Szabó

42 NAP A VILÁG KÖRÜL HADIFOGSÁG KELET-SZIBÉRIÁBAN 1918–1921

SPÓNER PÉTER

Tanulmányunk megírását egy, a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárában található egykori hadifogoly naplója inspirálta. A naplóíró, Keresztessy Elemér¹ a hadifogság egy olyan, az utókor számára talán kissé feledésbe merült, de annál tragikusabb fejezetét, annak is utolsó szakaszát örökítette meg, melynek az első világháború befejezése után több százezer magyar hadifogoly volt részese. Ők voltak azok, akik Oroszország háborúból való kilépése után szibériai fogolytáborokban rekedtek és az orosz polgárháború, az antant hatalmak passzivitása és nem utolsósorban a magyar belpolitikai helyzet, a felelős magyar politikusok határozatlansága miatt további hosszú, gyötrelmekkel teli éveket voltak kénytelenek szibériai lágerekben tölteni. A háború befejezése után több mint három évnél kellett eltelnie ahhoz, hogy az utolsó magyar katona is hazatérhessen, de az eredeti létszámnak csak töredéke láthatta meg ismét szülőföldjét.

Tanulmányunkban ennek a három évnél a történéseit próbáltuk bemutatni, a magyar kormány törekvéseit a hadifoglyok hazahozatalára és a szükséges fedezet előteremtésére, az ez idő alatt a hazai társadalomban – különös tekintettel a miskolci kezdeményezésre – kibontakozó összefogásra és magának a hazahozatalnak a kivitelezésére. Forrásként a hazai szakirodalom mellett a Hadtörténeti Levéltárban található hadifogoly-gyűjteményt, illetve az akkori hadügyminisztérium 55/a és 55/b hadifoglyokkal foglalkozó ügyosztályainak anyagát, a B.-A.-Z. Megyei Levéltárból Miskolc város polgármesteri hivatalának iratait és a város közgyűlési jegyzőkönyveit, a korabeli miskolci sajtó híradásait és végül a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációjának iratait használtuk fel.

A témával foglalkozó kutató már munkájának kezdetén szembesül egy kényes kérdéssel, nevezetesen az orosz hadifogságba kerültek számának tisztázásával. 1918 őszén véget ért az emberiség történelmének addigi legnagyobb tömegeket megmozgató háborúja, amely a hadifogságba esettek számában is tükröződött. A háború évei alatt több százezer magyar katona került orosz hadifogságba, bár a tényleges létszámot a monarchia hadvezetése igyekezett titokban tartani. E tekintetben csak becslések léteztek. Gr. Somssich József külügyminiszter a nemzetgyűlés 1920. február 28-ai ülésén a háború alatt a Monarchia hadseregéből orosz fogságba kerültek számát 1 245 000 főre becsülte, melyből mintegy 700 ezer lehetett magyar.² Ez minden bizonnyal alábecsült adat, mely köszönhető egyrészt a korabeli politikai vezetés törekvéseinek, illetve a meglehetősen hiányos kimutatásoknak. A további kutatásokat nehezítette, hogy a hivatalos orosz

¹ Keresztessy Elemérnek két, a hadifogságból származó naplója található a múzeum adattárában. Az első napló (HOM.HTD.,76.93.1.) 1915. január 21. és 1915. augusztus 11-e között, míg a másik a hazatérés 42 napos hajútja során, 1920. október 23. és december 25. között íródott. (HOM.HTD.,76.329.1.) Az előbbi részben Környeyné Gál Edit dolgozta fel. (Környeyné G. E., 1985. 85–95.)

² HL., Hadifogoly Gyűjtemény 31. doboz

szervek nem vezettek teljes körű hivatalos, név szerinti nyilvántartást, ráadásul a foglyok gyakori áthelyezése is jelentősen megnehezítette a hiteles felmérést. Az elmúlt évtizedek, elsősorban is Józsa Antal kutatásai alapján a fentebb említettnél lényegesen nagyobb számokról beszélhetünk. Józsa munkájában az orosz hadsereg és kormány-szervek, a Nemzetközi Vöröskereszt és az osztrák–magyar hadügyminisztérium kar-totékainak összehasonlítása alapján kb. kétmillió legénységi állományúra és 50 ezer tisztre becsüli az orosz fogságba esett katonák számát.³ A következő kényes kérdés a nemzetiségi arány meghatározása. Erre vonatkozóan is Józsa kutatásait tartottuk mér-vadónak, miszerint a magyarok alkották a legnépesebb etnikai csoportot, számuk 5–700 ezer főre tehető.⁴ Elsősorban a monarchia hadvezetése a felelős azért, hogy a birodalom minden más népcsoportjához képest a magyarok estek a legnagyobb számban orosz fogságba. A hadsereg irányítói a megbízhatatlanabb szláv katonákat ugyanis elsősorban az olasz fronton vetették be, míg keleten a lehetőségekhez mérten inkább magyar és német ajkú csapatokat küldtek az arcvonalba, ennek következtében a magyar elem job-ban ki volt téve az orosz fogságnak.⁵ A fogságba esett magyarok számára kedvezőtlen volt a cári hadvezetés azon törekvése is, hogy a birodalom európai területein elsősorban a szláv, míg a más nemzetiségűeket, köztük a magyarokat szibériai táborokban igyekez-tek elhelyezni. Elsősorban ez utóbbi koncepciónak volt köszönhető, hogy Oroszország háborúból való kilépésének időpontjakor a magyar hadifoglyok jelentős része a biroda-lom legtávolabbi, ázsiai részén voltak fogva tartva.⁶ Egy 1919-ben, a Dán Vöröskereszt által, a szibériai hadifoglyok körében elvégzett felmérés alapján a hadifogoly-összlétszámot 100%-nak véve az osztrák–magyar foglyok 31%-ot tettek ki. Megállapítá-suk szerint a legnépesebb etnikum a maga kb. 500 ezres létszámával a magyar volt.⁷ Ebből mintegy 100–150 ezren lehettek az általunk is vizsgált kelet-szibériai területeken.

A fentiek tükrében értelemszerűen nem törekedhettünk arra, hogy tanulmányunk-ban egész pontos számadatokat adjunk közre. Azonban e rövid áttekintés is bizonyítja, hogy nem csak néhány száz vagy ezer ember, hanem több százezer hadifogoly sorsa volt a tét. Amennyire a források engedték, különös hangsúlyt fektettünk a miskolci származá-sú hadifoglyok sorsára, és ahol lehetőség volt rá, igyekeztünk tanulmányunk lábjegyeze-teiben neveiket feltüntetni.

A központi hatalmak orosz fogságba esett katonái, köztük a magyar hadifoglyok százezrei számára a cári Oroszország mind ellátás, mind elhelyezés tekintetében a lehe-tőségekhez képest igyekezett megfelelő viszonyokat biztosítani, ami ennek ellenére is igen nagy megpróbáltatás volt a hadifoglyok számára. Természetesen korántsem voltak azonos életkörülmények a hatalmas ország minden részében, hiszen csupáncsak az éghaj-lati szélsőségek óriási szenvedést jelenthettek, különös tekintettel a szibériai vagy turkesztáni területekre. Az alacsony szintű higiénias viszonyok és az ezzel szorosan összefüggő járványok is rengeteg áldozatot követeltek. Emellett számos esetben fordultak elő az örök részéről a hadifoglyokkal szembeni túlkapások, sikkasztások, de ezek az esetek elsősorban emberi gyengeség és nem a cári politika tudatos törekvéseinek következményei voltak. A háború első három évében orosz fogságba került katonák katonai igazgatás alá tartoztak, amely a cári bürokrácia minden gyengesége ellenére is képes volt a hadifoglyok számára az életben maradáshoz minimálisan szükséges feltételeket biztosítani.

³ Józsa A., 1970. 93–94.

⁴ Józsa A., 1970. 102.

⁵ Környeyné G. E., 1985. 186.

⁶ Józsa A., 1970. 103.

⁷ Környeyné G. E., 1985. 186.

Alapvető változást hozott a szovjet hatalomátvétel után kialakult helyzet. Az új hatalom legfontosabb céljai között szerepelt az egykori cári birodalom fő tartópilléreinek a szétverése, köztük is az elsők között a hadsereg átalakítása. A cári hadsereg felszámolása, illetve az új bolsevik hatalom hadifoglyokkal szembeni magatartása gyökeres változást eredményezett a hadifoglyok életében. Egyrészt kikerültek a katonai igazgatás fennhatósága alól, amely gyakorlatilag a központi ellátásuk teljes megszűnését eredményezte, másrészt a bolsevik vezetés a hatalomra kerülése utáni hetekben egyszerűen szabadoknak nyilvánította a hadifoglyokat, egyben az ellátásukkal kapcsolatos bármilyen feladatot elhárított magától. A gyakorlatban ez azonban csak elméleti szabadságot jelentett, elsősorban attól függően, hogy a hadifoglyok a hatalmas ország mely területén voltak elhelyezve, illetve legalább ennyire fontos volt, hogy az egyre nagyobb méreteket öltő anarchiában hogyan viszonyult hozzájuk a helyi hatalom, elfogadta-e a szovjet vezetés hadifoglyokat elengedő határozatát. Az európai orosz területekről a következő hónapokban a legtöbb magyar hadifogoly sikeresen hazajutnia, de a tanulmányunk által vizsgált Kelet-Szibériában elhelyezett hadifoglyok számára az elkövetkező évek csak fokozott testi-lelki szenvedéseket hoztak.

A szovjetek hatalomra kerülése és a háborúból való kilépésük bejelentése után megkezdődtek a béketárgyalások a központi hatalmakkal, melyeknek egyik fontos kérdése a hadifoglyok helyzetének végleges rendezése volt. Első lépésként 1918. február 10-én a felek megállapodtak a betegek és az 55 évesnél idősebb foglyok kicseréléséről. A hadifoglyok leggyorsabb és teljes körű cseréjéről a márciusban Breszt-Litovszkban⁸ megkötött békében intézkedtek, melyben a kicserélésen túl az aláírók kötelezték magukat arra, hogy a hadifoglyok gondozására felállított bizottságokat kölcsönösen be kell engedniük országaikba. A Monarchia ilyen bizottságokat küldött ki, és hadifoglysegélyező központokat szervezett Pétervárott, Moszkvában és Kijevben, melyek feladata volt a foglyok hazajutásának a megszervezése és koordinálása is. A tervek szerint hasonló bizottságnak kellett volna megkezdenie munkáját Szibériában is, de az időközben a birodalom keleti részén fellángoló polgárháború ezt megakadályozta.⁹ Ez az esemény nemcsak a hadifoglyok hazajutását akadályozta meg, de annak a lehetőségétől is megfosztotta a Monarchia hadifoglyokkal foglalkozó hivatalait, hogy egyáltalán felmérjék a szibériai hadifoglytáborokban elhelyezett katonák számát, illetve hogy közvetlenül segélyeket juttathassanak el hozzájuk.

A Szibériában rekedt hadifoglyok hazajutását tehát 1918-tól két tényező gátolta. Egyrészt a fentebb említett polgárháború miatt a hazajutás a szárazföldi útvonalon lehetetlenné vált, másrészt, tekintettel arra, hogy még javában zajlott az első világháború, az antanthatalmak számára sem volt kívánatos, hogy az itt fogva tartott több százezres hadifogolytömegek visszatérjenek anyaországaikba. 1918 nyarára gyakorlatilag egész Szibéria a főként francia támogatást élvező ún. cseh légio, a Kolcsak által irányított fehér csapatok, illetve a nyár folyamán partra szálló japán és amerikai csapatok ellenőrzése alá került. A csehek tartották kezükben a szibériai vasút legfontosabb csomópontjait, a japánok és amerikaiak pedig a távol-keleti kikötőket. Az antant támogatásával megalakult az ún. „szibériai ideiglenes kormány”, amely természetesen magára nézve nem tartotta

⁸ A békét március 3-án írta alá a Szokolnyikov vezette szovjet küldöttség. *Galántai J.*, 1988. 438.

⁹ A breszt-litovszki egyezmény, illetve a szovjetek hadifoglyokkal szembeni pozitív hozzáállásának következményeként az európai orosz területekről a magyar hadifoglyok jelentős részének sikerült hazajutnia 1918 végére. A kiküldött bizottságok mindaddig folytatták munkájukat, amíg a budapesti szovjet megbízottakat az antant utasítására le nem tartóztatták, amire a szovjetek hasonló lépéssel válaszoltak és ezzel gyakorlatilag véget ért a hadifoglyok kölcsönös kicserélésének folyamata. A megváltozott helyzetben a hadifoglyok további hazahozatala hosszú hónapokra lekerült a napirendről.

kötelezőnek a szovjet kormány intézkedéseit. A változás pusztán abban volt tetten érhető a hadifoglyok számára, hogy ellátásuk a minimálisra, vagy sok esetben még az alá is süllyedt, illetve, hogy a táborokat őrző cseh és orosz őrsemélyzet részéről drasztikusan megnövekedtek az atrocitások. Ez alól csak az amerikai, illetve japán fennhatóság¹⁰ alá került Vlagyivosztk környéki fogolytáborok voltak kivételek, melyek közül a legnagyobb a pervaja-rjecskai és a krasznaja-rjecskai¹¹ tábor volt. A hadifoglyok helyzetét tovább súlyosbította, hogy az első világháború befejezése és a Monarchia felbomlása után gyakorlatilag komolyabb segély nem érkezett ki Szibériába, ugyanis a kaotikus hazai viszonyok között nem volt, aki ezeket finanszírozta volna, egyáltalán foglalkozott volna a kérdéssel. A háború éveitől kezdve elsősorban a svéd és a dán vöröskereszt helyi aktivistáin keresztül még jelentős, elsősorban pénzügyi támogatást sikerült kijuttatni. De ahogy a hadügyminisztérium 55/a ügyosztályának 1919. évi jelentése is megállapítja, a „szibériai hadifoglyok segélyezése hosszabb idő óta el van hanyagolva, mióta a Dán Vöröskereszt Egyesület segély alapja elfogyott s a politikai sűrűlődések folytán a szibériai fogolytáborok meglátogatása, a segélyek kiküldése megakadt.”¹² Ebben az volt a legtragikusabb, hogy pont akkor szakadt meg a Nemzetközi Vöröskereszt szervezetein keresztül érkező támogatás, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá.

Az 1919-es év legfőbb jellemzői a teljes áruhiány, az infláció, az anarchia, a vagyon- és személyi biztonság tökéletes hiánya mellett a foglyokkal szembeni, mindkét oldalról mutatkozó szélsőséges megnyilvánulások voltak.¹³ A körülmények tragikus megváltozása a szibériai hadifoglyok számára a testi-lelki leépülés felgyorsulását, a halálozási arány jelentős emelkedését vonta maga után. Tovább fokozta a hadifoglyokon lévő pszichés terhet, hogy 1918-tól gyakorlatilag megszűnt a postai összeköttetés, amely tovább erősítette a kilátástalanság érzését. A szibériai magyar hadifoglyok 1917–1920 közötti helyzetét annak az általuk megfogalmazott memorandumnak a sorai tükrözik leginkább, melyet a „Magyar Vöröskereszt távolkeleti küldöttségének” nyújtottak át 1920 júniusában. E szerint: „Az 1917. évi fegyverszünet megkötése óta a szibériai hadifoglyok sorsa a vak véletlenre lett bízva. Az orosz belpolitikai küzdelmek teljesen elszakítottak minden kapcsolatot a nyugattal és főként a hazánkkal. Sőt még az a vékonyka szál is, mely a hadifoglyokat az otthonukkal valamiképpen összekötötte, a posta összeköttetés is hosszú időre megszakadt. Üldözött vad lett a hadifogoly Szibériában a szovjet forradalmárok kezei között éppúgy, mint az ellenforradalmárok kezei között. Szabadzsákmány lettünk. A legutolsó három év hiteles történetéről a hadifogolysírok tudnának pontos beszámolót adni.”¹⁴

Ugyanakkor az 1919. október 26-án a krasznaja-rjecskai táborban megalakult „Hadifogly Magyarok Szövetsége” alakuló jegyzőkönyvének tanúsága szerint a hadifoglyok többsége nemcsak saját, de az otthoni körülményekkel is tisztában volt. „A ma-

¹⁰ A legjelentősebb, a több mint két hadosztálynyi erővel partraszálló japán expedíciós haderő volt. 1919 folyamán a legnagyobb hadifogolytáborok gyakorlatilag mind az ő fennhatóságuk alá kerültek, irányításuk megszervezésére külön hadifogolysztyált hoztak létre. A táborok belső életébe nem szöktek bele, ennek köszönhetően ezekben a táborokban igen komoly társadalmi élet zajlott. A krasznaja-rjecskai táborban például kertészeti és kereskedelmi tanfolyam indult, színjátszó kör működött, és megszervezték az írni-olvasni nem tudók oktatását is. HL. Hadifogly Gyűjtemény, I. doboz

¹¹ A táborok neveinek a helyesírásánál a kortársak által írt, *A hadifogly magyarok története* című munkában használt formákat alkalmaztuk. (a szerz.)

¹² HL. I. 31. HM. 989. doboz.

¹³ *A hadifogly magyarok története* című könyv második kötetében számtalan visszaemlékezés olvasható e tekintetben, melyek közül is kiemelkedett az ún. krasznajarszki vérengzés. *Baja–Pilch–Lukinich–Zilahy*, 1931. 422–424.

¹⁴ HL. Hadifogly Gyűjtemény I. doboz.

gyar hadifogoly helyzete még sokkal rosszabb, mint a többieké, mert hazánk a háború folytán rettenetes helyzetbe került. Kormányaink nem támaszkodhatnak egy egészséges közvéleményre, nem szilárdak, társadalmunk ezekre nem igazán számíthat.” – Céljuk természetesen a hazajutás volt, de ezt is reálisan értékelték. – „Ez az ügy otthon azelőtt lelkiismeretlen hivatalnokok kezében volt, ránk nézve az eredmény semmi ... Támogatnunk kell őket azzal, hogy mi már itt állunk össze és mi is akarjuk előmozdítani érdekeinket.”¹⁵

A Szibériában rekedt magyar hadifoglyok hazajutását, illetve annak előmozdítását, ahogy azt a hadifoglyok érzékelték, nem segítették elő a hazai változások sem. A hadifogolyügyeket a háború négy éve alatt kizárólag Bécsben intézték, így a központi hatalmak összeomlása után kialakult helyzet a magyar hivatalos szerveket teljesen tájékozatlanul érte. Gyakorlatilag az új helyzetre sem az apparátusát tekintve, sem koncepcióján, nem utolsósorban anyagilag sem voltak a magyar hatóságok felkészülve. A hadügyminisztériumban és a külügyminisztériumban 1918 novemberében alakultak meg a hadifogoly ügyosztályok, de az első hónapokban meglehetősen alacsony határfokkal dolgoztak, amely több okra vezethető vissza. E kérdés rendezése a Monarchia felbomlása utáni Magyarországon háttérbe szorult. A zavaros belpolitikai viszonyok, majd a Tanácsköztársaság hónapjai egyaránt hátrányosan befolyásolták a kérdés megoldását. Tovább rontotta a hadifoglyok hazajutásának esélyeit a békekötés elhúzódása, illetve az antanthatalmak e kérdésekben tanúsított passzivitása. Az antant képviselői, élükön a Clemenceau által irányított francia delegációval, addig nem is voltak hajlandóak a szibériai magyarok sorsáról tárgyalni, amíg Magyarország nem írja alá az antant által diktált békefeltételeket. A magyar politikusok tárgyalási pozícióit tovább rontotta az az elhibázott lépés, hogy a belgrádi egyezmény¹⁶ megkötése után az akkori magyar kormány egyoldalúan kötelezte magát arra, hogy elengedi az ország területén fogva tartott antant országbeli hadifoglyokat. Az egyedüli eredmény az a Bernbe küldött magyar misszió volt, amelyen keresztül hírekhez lehetett jutni a kintlévő magyarokról. Sokáig ez volt az egyedüli kapcsolat a szibériai hadifoglyokkal.¹⁷

A Tanácsköztársaság bukása, majd az azt követő hónapok belpolitikai eseményei után, 1919 őszén került ismét a közvélemény érdeklődésének a homlokterébe annak a még mindig több százszázalékos nagyságrendű tömegnek a sorsa, akik továbbra is Szibériában raboskodtak. Az érdeklődést csak fokozta, hogy ekkorra gyakorlatilag már csak az ázsiai orosz területeken voltak magyar hadifoglyok. A korabeli, így a miskolci újságok – különös tekintettel a *Miskolczi Naplóra* – hasábjain egyre gyakrabban olvashatunk olyan leveleket vagy levélrészleteket, melyek szibériai hadifoglyoktól érkeztek, és a szörnyű szibériai állapotok leírása mellett a hozzátartozók, az itthoni magyarság segítségéért könyörögnek. Nem célunk ezen levelek részletes ismertetése, de a hangulatuk, a belőlük áradó reménytelenség és kétségbeesés érzékeltetése miatt az egyikből mégis idéznénk. A

¹⁵ Uo.

¹⁶ 1918. november 13-án Belgrádban az antanthatalmak részéről a francia keleti hadsereg parancsnoka, Henrys tábornok és a szerb hadsereg főparancsnoka, Zivojin Misic vajda katonai konvenciót írt alá a magyar kormány képviselőjével, Linder Bélával. *Ormos M.*, 1984. 60.

¹⁷ A korabeli körülmények között ez is előrelépés volt, hiszen a postai összeköttetés alig-alig működött. A szibériai hadifoglyokkal kétféleképpen lehetett összeköttetést teremteni, illetve megpróbálni azt. Vagy a Magyar Vöröskereszt külön e célra kibocsátott levelezőlapján, vagy a "Hadifoglyokat Gyámolító és Tudósító Hivatalon" keresztül lehetett zárt levélcsomagot eljuttatni. Ez utóbbi nem is került postahivatalba, így valamivel biztonságosabb volt. Csomagot is lehetett küldeni maximum 5 kilogrammig, de ezek csak a legritkább esetben érkeztek meg és akkor is legtöbbször hiányosan. Miskolcon a Nagykorona utca 13. szám alatt működött "Hadifoglyokat Gyámolító és Tudósító Hivatal". *Miskolczi Napló*, 1920. január 23.

Miskolczi Napló szeptember 20-i számában dr. Illés Brúnó 10-es honvéd főhadnagy levelét ismertették, mely az egyik legnagyobb szibériai hadifogolytáborból, Krasnojarszkból érkezett. Azért esett e levélre a választásunk, mert minden szempontból jellemzi a szibériai viszonyokat és a foglyok testi-lelki állapotát: „...Május végén még havazott, majd minden átmenet nélkül +30 Celsius a hőség. Szandálokban járunk, harisnya nélkül sportingben. Gondolatokban és álmokban mindig nálatok vagyunk....Egész szervezett város vagyunk, körülbelül 3000 lakóval....Itt már két forradalmat átélünk, s most a cseh-szlovák harcok folynak az új munkáshatalom ellen. A felfordulás óriási s mi két ütköző között vagyunk. Senki sem törődik velünk, nagyon el vagyunk hagyatva, feledve...Sokan nagyon lefogytak, rheumások lettek, elképzelni sem tudják, mi az 5 év rabság, távoli ellenséges földön nélkülözni....Mi miskolcziak mind teljesen egészségesek vagyunk, teljes egyetértésben élünk, habár mások közül sokan elpusztultak tífus, malária és más betegségben. Sokan megőrültek, sokaknak lefagyás folytán amputálni kellett karját, lábát, ujjait, fülét, orrát. Gyenge tüdejűek tönkrementek, elpusztultak, néhányan öngyilkosságot követtek el....Mikor fogják végre valahára ügyünket pártfogolni, mikor fog kormányunk érdekünkben valamit tenni, kik testi, lelki épségünket, életünket kockára tettük és már öt éve szenvedünk nyomorgunk.”¹⁸

Az ilyen és ehhez hasonló levelek nemcsak a közvetlen hozzátartozókat, hanem az egész közvéleményt megrázták és sokkolták.¹⁹ Mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a gyors cselekvés életbevágó és a hadifoglyok hazahozatalának megnyugtató rendezéséhez szélesebb társadalmi összefogásra van szükség.²⁰ Miskolcon az elsők között alakult meg a hadifoglyok hazahozatalát célul tűző társadalmi szervezet. A kezdeményezés dr. Egri Miksa orvostól indult, akinek veje, dr. Lédig Dezső²¹ szenvedett Szibériában, így személyesen is érintve volt a kérdésben. A miskolci összefogást több hasonló vállalkozás követte az országban, így Szombathelyen, Budapesten és Győrben alakult meg hasonló szervezet.²²

Első és egyben alakuló összejövetelét 1919. október 1-jén, szerdán tartotta meg a szervezet. A résztvevők egy 15 tagú bizottságot választottak meg, melynek elnökéül dr. Egri Miksát kérték fel. A *hadifogoly akció munka végrehajtó bizottság* október 13-ai

¹⁸ Miskolczi Napló, 1919. szeptember 20.

¹⁹ Ezen levelek közzététele a közvélemény figyelmének felhívásán, a társadalmi összefogás elősegítésén túl azt a célt is szolgálta, hogy a hadifoglyok hozzátartozói hírekhez jussanak. A foglyok tisztában voltak azzal, hogy csak ritkán jutnak haza a leveleik, ezért a legtöbben „*kölcsönösségi alapon*”, mindig írtak a velük egy táborban lévő, szintén miskolci hadifoglyokról is.

²⁰ Miskolc társadalma ekkor már nem először fogott össze a hadifoglyok érdekében. A breszt-litovszki béke után nagy számban érkeztek haza egykori hadifoglyok, akik ideiglenesen a város melletti – elsősorban egészségügyi szűrés miatt felállított – táborban lettek elszállásolva. 1918 márciusa és júniusa között több mint 1700 egykori hadifogoly fordult meg itt, akiknek a jobb ellátása, a tábori körülmények javítása céljából a város közönsége gyűjtést szervezett. Az összegyűlt mintegy 14 ezer koronát a város vezetése „*a katonák fogadtatása és az ezzel járó költségek fedezésére*” további 5 ezer koronával egészítette ki, tekintettel arra, „*hogy átérezve városunk közösségének a fogságból visszatérőkkel szembeni kötelezettségét, szükségesnek tartottuk a nemes akcióban való részvételt.*” B.-A.-Z. m. Lt. IV.-1903/a. Miskolc város 1918–1919. évi jegyzőkönyve, ügy alapszáma: 128/1918.

²¹ Egri minden erőfeszítése ellenére veje, dr. Lédig Dezső ügyvéd csak 1921 őszén térhetett haza, ugyanis a szovjet hatóságok több száz tisztársával együtt túszként tartották vissza. 1921. november elején öt miskolci társával, Petrányi Miklós tanár és iparművésszel, Inczedy László tartalékos 10-es honvéd hadnaggyal, római katolikus tanítóval, Inczedy Gyulával, Tóth László 10-es honvéd századossal és dr. Bónis György tartalékos 10-es honvéd hadnaggyal, Borsod vármegye volt alispánjának unokaöccsével érkeztek meg a csóti táborba. Miskolczi Napló, 1921. november.

²² A *Miskolczi Napló* újságírójának állítása szerint az országban a miskolci volt az első ilyen jellegű társadalmi összefogás, ezt követte a budapesti, majd a szombathelyi kezdeményezés. Miskolczi Napló, 1919. november 29.

közleménye szerint a mozgalom célja a vagyontalan foglyok hazahozatalának elősegítése volt, „mert kormányunk ez idő szerint még nincs abban a helyzetben, hogy összes hadifoglyaink milliárdos szállítási költségét fedezni tudná, így hát a foglyok tehetősebb hozzátartozói, részint a társadalom, a város és a megye közönsége gyűjtés, illetve adakozás útján” kell hogy áldozatot vállaljon.²³

A testület legfontosabb feladata mindenekelőtt a mozgalom koordinálása és a minél szélesebb társadalmi támogatás elnyerése volt. Mindenekelőtt fel kellett mérni, hogy egyáltalán hány miskolci, illetve Borsod megyei hadifogoly tartózkodhat még szibériai hadifogolytáborokban, és milyen úton lehetne őket a leghatékonyabban támogatni és elősegíteni a mihamarabbi hazatérésüket. Már a bizottság megalakulásának napján megközelítette azon jelentkezők száma a másfélszázat, akik biztosan állították, hogy közeli hozzátartozójuk tartózkodik Szibériában. A minden várakozást felülmúló érdeklődés miatt a bizottság a Király utcai, ún. Lichtenstein-féle házban, a Duna Biztosító Társaság helyiségeiben állította fel központját, ahol egészen október 12-ig, mindennap 3–6-ig folytatták a hadifoglyok lajstromozását.²⁴ Szintén az első nap eseményeként a bizottság dr. Gedeon Aladár kormánybiztost, dr. Bottlik József főispánt és dr. Szentpáli István polgármestert kérte fel a mozgalom fővédnökéül.

A hadifoglyok vártnál nagyobb létszáma és az ezzel járó lényegesen összetettebb szervezési, adminisztrációs, nem utolsósorban anyagi terhek miatt a bizottságok kibővítése és átszervezése mellett döntöttek a mozgalom irányítói. Az átszervezés következményeként külön városi, megyei és munka végrehajtó bizottságokat hoztak létre.

Az október 6-án végrehajtott átszervezés után a következőképpen állt fel az ún. szibériai hadifoglyok érdekében alakult mentő akció bizottság.²⁵

A mozgalom fővédnökei:

Dr. Gedeon Aladár kormánybiztos, dr. Bottlik István főispán, dr. Szentpáli István polgármester

Titkárok és jegyzők:

Dr. Balogh Zoltán, dr. Vadnay László, dr. Rimóczy József, dr. Tyrnauer Márk, dr. Csontó Dezső, dr. Domán Aladár, dr. Simon Miksa, dr. Plank Miklós

Városi Intéző Bizottság:

Bizony Ákos elnök, Bartányi Gyula, Baruch Gyula, Bulyovszky Gusztáv, Demeter Ernő, dr. Egri Miksa, Duszik Lajos, Fodor Jenő, Frankfurter Sándor, Győri Ödön, dr. Hodobay Sándor, dr. Halmos Géza, dr. Hollander Gusztáv, Koos Soma, Kürcz Jakab, Lichtenstein László, dr. Maurer László, Munk Pál, Neuman Adolf, Póka Sándor, Pollák Lajos, Rétay Kálmán, Ráczy György, Schrilla Adolf, Auszterlitz Sámuel, dr. Szabó Ármin, dr. Szöllösi Mór, Zábráczky György, Tóth Béla, Thury József, dr. Pfliegler Imre

Megyei Intéző Bizottság:

Zsóry György elnök, báró Bottlik István, Beniczky Aladár, báró Vay Elemér, dr. Görgey László, Kiss László, Munk Samu, dr. Katona József, Melczer László, herceg Odeschalky Lóránt, Kun András, dr. Pozsgay Lajos, Jekkelfalussy Viktor, Szathmáry Király Pál, Heiman Samu, Halassy József, Polonkay András, Klein Sándor, dr. Szigeti Pál, dr. Köllner Károly, Silbiger Gyula, báró Schekendorf Ármin, Patay Gyula, Vadászy Pál, dr. Farkas Gyula, Dobozy Dániel, Koncz Lajos, Szabó András, diósgyőri és ózdi gyárfőnök, az összes járási főszolgabírák

²³ Miskolczi Napló, 1919. október 14.

²⁴ Miskolczi Napló, 1919. október 4.

²⁵ Miskolczi Napló, 1919. október 7.

Munka Végrehajtó Bizottság:

Dr. Egri Miksa elnök, Forster Kálmán, Fehér Ödön, Halmay Gyula, Hoványi Kornél, Hochmann Jakab, Erdélyi Dávid, Drucker Dezső, Hajós Manó, dr. Kozslik István, Róth Jakab, Moussil Rezső, Illés Dávid, Grünfeld Sámuel, Székely Ferenc, Reich Emil és Windt István

Az első együttes ülésre 1919. október 10-én, csütörtökön került sor a vármegyeháza nagytermében. Mint a bizottságok összetételéből első pillanatra szembetűnik, a kezdeményezőknek sikerült megnyerniük mind a város, mind a megye prominens személyiségeinek támogatását.²⁶ A gyakorlati munka elsősorban az ún. *Munka Végrehajtó Bizottságra* hárult. Sajnos e szervezet iratanyaga nem maradt meg, ezért a működésére, és ami legalább ilyen fontos lenne, a gazdálkodására vonatkozó adatokat csak a korabeli sajtó híradásaiból ismerhetjük meg.

A minisztériumokkal, a kormány és az antant képviselőivel, a vöröskereszt vezetőivel a gyakorlati tárgyalásokat elsősorban Egri Miksa főorvos és Gedeon Aladár folytatta. Gedeon kormánybiztos már október elején felvette a kapcsolatot a hadügyminisztérium hadifogolyügyeket intéző 55. ügyosztályával, illetve az antant budapesti képviselőivel. Ez utóbbiakkal folytatott tárgyalásainak eredményeként nyilvánvalóvá vált, hogy a miskolci és Borsod megyei hadifoglyok ügyét nem lehet külön kezelni az összes magyar hadifogolytól, csak abban az esetben, ha a hazaszállítás költségeit a miskolci Hadifogolymentő Akció elő tudja teremteni. Tárgyalásairól a következőket nyilatkozta: „*Eljártam az entente missziónál is orosz hadifoglyaink érdekében. Ott is minden jóval bízattak. Bizonyos nehézségek vannak e tekintetben, mert az entente csupán az összes foglyok hazaszállítására intézkedhetik, azonban legjobb indulattal kezelik a Miskolczon megindult mozgalmat és minden remény meg van arra, hogy a hazaszállításnál a miskolci és környékbeli hadifoglyok hazaszállítása a legelső sorban fog megtörténni.*”²⁷ A tárgyalások, mint az idézett interjúból is érződik, inkább a reményt erősítették, mintsem bármilyen konkrétumot is tartalmaztak volna.

A *mentőakció* vezetői számára nyilvánvaló volt, hogy csak azok számára van esély a közeli hazatérésre, akiknek költségeit fedezni tudják akár a hozzátartozók, akár a mozgalom által szervezett gyűjtések. A bizottság munkáját, a költségek előteremtését jelentősen megnehezítette az ország egyre súlyosabb gazdasági helyzete, a fokozódó infláció. Jellemző, hogy kezdetben még az újságok közzétették a hazaszállítás költségét mind koronában – október 11-én ez 14 000 korona volt –, mind valutában, később azonban már olyan gyorsan változtak az árfolyamok, hogy már csak a dollárra átszámított összegeket közölték, amely 200–300 dollár volt. Ennek az összegnek a kifizetését csak nagyon kevés, a hozzátartozók családjainak mindössze 10–15%-a tudta vállalni, illetve további mintegy 20%-uk a költségek felét fizették.²⁸ A maradék kétharmad költségeinek

²⁶ A bizottságok különlegessége volt, hogy amint az a korabeli sajtóban megjelent: „A szibériai hadifoglyok érdekében alakult mentő akció bizottsági tagjainak névsorát közöljük minden külön értesítés helyett. Kérjük az alábbiakat, hogy ezen hazafias és emberbaráti akcióban ezen, a védnökök által kijelölt megbízást készséggel tudomásul vennék.” Azaz maguk a bizottsági tagok is az újságokból, esetleg informális úton értesültek arról, hogy bekerültek a tagok közé. Igaz, hogy az így beválasztott tagoktól elsősorban inkább erkölcsi és nem anyagi támogatásra számíthatott a mentőakció. Miskolci Napló, 1919. október 7.

²⁷ Miskolci Napló, 1919. október 9.

²⁸ A helyzetet súlyosbította, hogy napról napra nőtt a jelentkezők száma. Jellemző, hogy az október 11-ei Miskolci Napló még csak 101 hadifogolyról tesz említést, de egy héttel később számuk már 196 volt, és a következő hetekben már meghaladta a háromszázat. Természetesen sokan voltak olyanok is, akik semmit sem tudtak hozzátartozóikról, csak reménykedtek abban, hogy valamelyik szibériai táborban raboskodnak. Általá-

előteremtése a bizottság feladata lett volna. A pénz megszerzése érdekében gyűjtőakciók indultak, jótékonyági rendezvényeket szerveztek,²⁹ és Egri vezetésével tovább folytatódtak a tárgyalások az illetékes magyar hivatalokkal, az Amerikai valamint a Nemzetközi Vöröskereszt képviselőivel. Ez utóbbit Ludvig Ernő svájci főkonzul,³⁰ míg az amerikai szervezetet egy bizonyos Maffot őrnagy képviselte. Dr. Gedeon Aladár a következő levelekkel fordult november elején az Amerikai Vöröskereszt, illetve a hadügyminisztérium 55. ügyosztályához:

Mr. Maffot őrnagy

Budapest

Ritz szálloda, 31

Mélyen tisztelt Uram!

Az Amerikai Egyesült Államok kormánya – tudomásunk szerint – hajlandó vállalni a Szibériában immár évek óta szenvedő magyar honos hadifoglyok hazaszállítását megfelelő anyagi garanciák nyújtása ellenében és ennek megfelelően elegendő hajóteret is bocsátana rendelkezésre.

Ennek tudatában Borsod vármegye és Miskolcz városának vezetősége elhatározta, hogy több száz főből álló (ca.400) és szibériai fogolytáborokban lévő testvéreit egyelőre 40–50-es csoportokban hazaszállítaná és egyenként az Önök által megállapítandó szükséges költséget amerikai missziójuknál, avagy az Önök által megjelölendő pénzintézeteknél lefizeti, nemkülönben lefizeti a telegrammok költségeit és mind azon esetleges kiadásokat, amelyek a szállításhoz szükséges intézkedések megkívánnak, amennyiben kegyeskednének az Amerikai Vöröskereszt Egyesület útján, vagy más útnak felhasználásával elhatározni a következőket:

Az Amerikai Egyesült Államok Vörös Kereszt Egyesületének budapesti missziója elvállalja, hogy a Magyarország területén lévő Borsod vármegye és Miskolcz város illetőségű hadifoglyok szállítása érdekében intézkedést foganatosít, ha az itt alulírott „Hadifogoly mentő akció” (székhely Miskolcz) a kívánt költségeket és pedig az esetről esetre beküldött névjegyzékben feltüntetett hadifoglyok hazaszállításáért.....dollárt 1919. november 20-áig egyelőre 40–50 fogoly szállításáért.....budapesti pénzintézetnél letétbe helyezi és egyidejűleg a szállítási intézkedéshez szükséges költségek fedezésére.....összeget dollárokból a misszió vezetőségének a rendelkezésére bocsátja.

Ezen ügylet részletkérdéseit a magyar hadügyminisztérium kiküldöttje tárgyalná le az amerikai misszió e célra delegált képviselőjével.

Ezen átiratunk tartalmát a magyar hadügyminisztérium 55. ügyosztályával is közöljük.

Szabad remélünk, hogy embertársaink megmentése érdekében megindított ténykedésünk Önöknél meghallgatásra számíthat és így tisztelettel kérjük is, hogy ezen ügyben a magyar hadügyminisztérium 55. Ügyosztályával a tárgyalást mielőbb megkezdeni szíveskedjék.

Miskolcz, 1919. november 3.

Teljes tisztelettel

Dr. Gedeon Aladár
Kormánybiztos, mint védnök

ban a később jelentkezők között többen voltak a vidékiek, és ők még a fent említett arányoknál is kisebb mértékben tudták csak vállalni a hazaszállítás költségeit. Miskolczi Napló, 1919. október 11., november 2.

²⁹ Az első miskolci jótékonyági rendezvény a Buljovszky Gusztáv védnöksége alatt álló Miskolczi Műkedvelők Köre által november 8-án szervezett kabaréelőadás volt. Miskolczi Napló, 1919. november 11.

³⁰ Miskolczi Napló, 1919. november 29.

A kormánybiztos még ugyanezen a napon értesítette a hadügyminisztériumot is.³¹

*A Magyar Hadügyminisztérium 55. ügyosztályának
Budapest*

Borsodvármegye és Miskolcz város közönségének azon kívánságát, hogy a már évek óta Szibériában sýnlődő megye és városbéli véreinket mielőbb hazaszállítani kívánja, egy előtérbe jutott és már egy hónap óta működő „Hadifogoly mentőakció” keretében szolgáljon olyképpen, miszerint a szállítási költségeket részint a hadifoglyok hozzátartozói, részint társadalmi úton fedezzük és a szállítást eszközölő missziónak az idemellékelt és az amerikai vörös kereszt egyeslet budapesti képviselőjéhez címzett átiratban foglalt feltételek mellett rendelkezésre bocsátjuk.

Arra kérnök a magyar hadügyminisztérium t. ügyosztályát, miszerint lépne érintkezésbe az amerikai vörös kereszt egyesület budapesti képviselőjével, ahová mi egyidejűleg az ide mellékelt átirat eredeti példányát angol nyelven elküldöttük.

Az ügy lebonyolításának részleteit tárgyalván meg a fentnevezett misszióval, ennek eredményéről tisztelettel kérjük mielőbbi szíves értésüket, hogy esetről-esetre kívánalmait teljesíthessük és ennek megfelelőleg intézkedhessünk.

Miskolcz, 1919. november 3.

Teljes tisztelettel

*Dr. Gedeon Aladár
Kormánybiztos*

A hadügyminisztérium illetékes ügyosztálya fel is vette a kapcsolatot az Amerikai Vöröskereszt budapesti megbízottjával, de a tárgyalások nehezen haladtak. Eredményesebbek voltak a Nemzetközi Vöröskereszttel folytatott megbeszélések, melynek eredményeként november végén megtörténhetett az első átutalás. A pénzügyi tranzakciót Székely Aladár, a Borsod Miskolczi Hitelbank igazgatója bonyolította le. Ennek keretében 27 szibériai hadifogoly hozzátartozói által befizetett összeget juttatták el a Nemzetközi Vöröskereszt genfi központjába. E szervezet 1919 tavaszán dr. George Montandon svájci orvost, vagy ahogy a korabeli sajtóban gyakran emlegették, dr. Montandon Györgyöt küldte ki Szibériába elsősorban tájékozódni, másodsorban a lehetőségek szerint támogatni a rászorulókat, és elkezdeni szervezni a hadifoglyok hazatérését. Természetesen Montandon feladata nem kizárólag a magyar, hanem minden hadifogoly érdekének a képviselője volt. A magyar kormány egy kisebb összeget átutalt a Nemzetközi Vöröskereszt számlájára, hogy e misszió keresztül juttassák ki a rászoruló szibériai hadifoglyokhoz, ez az összeg azonban arra nem volt elég, hogy a hazahozatal költségeit is fedezze. A Vlagyivosztokban működő Montandon-féle misszió elsősorban a kapcsolatteremtésben, a kint rekedt hadifoglyok érdekvédelmében játszott fontos szerepet, később pedig megszervezte azon hadifoglyok hazatérését, akiknek családja elő tudta teremteni a hazautazáshoz szükséges összeget. A miskolci mentőakció által összegyűjtött pénzt is a genfi központon keresztül juttatták ki a Montandon-féle misszióhoz és megkezdődhetett az első hazatérő csoport megszervezése.³²

³¹ Miskolczi Napló, 1919. november 5.

³² Ténylegesen 1920 januárjában érkezett meg Montandon vlagyivosztoki állomáshelyére az első miskolci pénzküldemény. Ekkor 27 hadifogoly útiköltségét sikerült eljuttatni Bernen keresztül Szibériába. Alább közöljük nevüket, a zárójelben pedig hadifogolytáboruk nevét.

Ugyanakkor azt is látniuk kellett a szervezőknek, hogy a mentőakció majd kéthónapos működése során a várhatóan szükséges költségeknek kevesebb, mint 10%-át sikerült előteremteni, és minden jó szándéka, a helyi társadalom széles körű összefogása ellenére a kezdeményezés nem lehet sikeres, ha nem bővül országos méretűvé, illetve ha a kormány nem karolja fel hatékonyabban mind politikai, mind anyagi vonatkozásban.

A hadifogolykérdés végleges és megnyugtató megoldása 1920. év elejétől kezdődött meg, ekkor került a nemzetgyűlés elé a szibériai hadifoglyok ügye. A február 28-ai nemzetgyűlési ülésen gr. Széchenyi Viktor interpellációt nyújtott be a hadügyminiszterhez, melyben kijelentette, „...*úgy vagyok értesülve, hogy a hazahozatalnak főleg anyagi akadályai vannak, mert egy-egy hadifogolynak a hazahozatala óriási pénzbe kerül.....Az erre a célra szükséges fedezetet, ha kell, a föld alól is kötelessége előkaparnia Magyarországnak.*”³³ A nagy tetszést kiváltó beszéd már jelezte, hogy a legmagasabb szinten is komoly szándék van a kérdés megoldására. A gazdasági akadályon túl azonban továbbra is gátja volt a hazahozatalnak az antant elutasító magatartása. Ez irányban, még szintén februárban a Neullyben tárgyaló gr. Apponyi Albert vezette béke delegáció tette meg az első lépést, amikor is memorandumot nyújtott át a foglyok hazaengedése ügyében. Az antanthatalmak válasza március 13-án érkezett meg, melyben engedélyezték egy magyar misszió kiküldését Kelet-Szibériába, amely megkezdheti a hadifoglyok hazaszállításának az előkészítését, ugyanakkor annak teljes költségét a magyar kormányra, illetve a magyar társadalomra hárította. A hangsúly jelen esetben, mint láthattuk ez utóbbin volt, hiszen a magyar kormánynak nem állt rendelkezésére a szükséges összeg, ráadásul a szibériai katonai helyzet a szárazföldi hazaszállítást teljesen lehetetlenné tette, így csak a roppant költséges tengeri szállítás lehetősége maradt meg. Ez pedig, ha egy fogolyra a már említett kb. 200–300 dollárnyi koronát számolunk, akkori árakon meghaladta a 8 milliárd koronát, ezt kizárólag állami forrásokból nem lehetett finanszírozni. Felelős kormányzati politikusok közül az elsők között Korányi Frigyes pénzügyminiszter fogalmazta meg a nemzetgyűlésben, hogy „...*nem szabad mindent csak az államtól és a kormánytól várni. Azt hiszem módjában áll a magyar társadalomnak pressziót gyakorolnia azokra, akik képesek nagyobb áldozatot hozni*”. Ugyanakkor a kormány nevében kijelentette, hogy – „...*bármilyen nagy nehézségekbe ütközik is, bármilyen nagy anyagi áldozatokba is fog kerülni a magyar hadifoglyok istápolása és hazahozatala, olyan feladata a magyar társadalomnak és a magyar kormánynak, amelyet szem elől téveszteni nem lehetett.*”³⁴

Tulajdonképpen a miniszteri felszólalás nyitott kapukat döngtetett, hiszen az ország több területén – mint például Miskolcon is – már 1919 őszétől megmozdult a társadalom, gyűjtések kezdődtek és számtalan jótékonyági rendezvényt szerveztek a pénz előteremtése érdekében. 1920 januárjában a helyi kezdeményezések után megkezdődött az országos szintű, központilag szervezett és koordinált gyűjtés is. 1920. január 23-án a budapesti tisztí kaszinó nagytermében „*a hadifoglyok segélyezése és hazahozatala*”

Ragályi Gyula és Bolváry Andor zászlósok, Bartal András hadnagy, dr. Eckert Sándor (Krotsuszuriszsk), Bader Ferenc (Pervajaretska), Sternberg Árpád hadnagy, Rosenberg Vilmos zászlós (Kervajaretska), Fazekas Dezső főhadnagy, Bilitzer Ernő hadnagy, Kellner Károly hadnagy, Reioh Artúr önkéntes, Máriássy László főhadnagy (Nikolszk-usszurizszk), Fazekas Miklós, Bende István, Hnilitshka Antal, Némethy Pál hadnagyok, Pogány Alfréd, dr. Lédig Dezső, Perényi Manó főhadnagyok, Némethy József százados és Dénes Zoltán zászlós (Krasnojarszk), Neményi Ödön, Erdélyi Ferenc és Andor (Krasznajaretschka), dr. Fűrész Jenő főorvos (Irkutszk), Illés Pál őrmester (Berezovka), és Roob József hadnagy (Petropavlovszk) Miskolczi Napló, 1920. január 14.

³³ HL. Hadifogoly Gyűjtemény 31. doboz

³⁴ HL. Hadifogoly Gyűjtemény 31. doboz

céljából gyűlést rendeztek, melyen részt vettek a kérdéssel foglalkozó meghatározó személyiségek, többek között Ruffy Pál miniszteri tanácsos, a Hadifoglyok Hozzá tartozóinak Egyesülete képviselőjében, a hadügyminisztériumból pedig Kirchner Sándor alezredes és Györfly Zoltán főhadnagy. A gyűlés résztvevői megállapították, hogy mindenekelőtt „...a társadalomnak kell ebben a tekintetben összefogni, és azon dolgozni, hogy legalább az első szállítmányhoz, azt a pénzt amibe kerül össze tudjuk hozni.”³⁵ A gyűlésen ismertetésre került jelentés szerint 1919–1920 tele különösen súlyos volt Szibériában és a cselekvés tovább nem halasztható. Éppen ezért az elsődleges feladat segélyek kijuttatása, majd a hazahozatal megszervezése, illetve az ehhez szükséges anyagi fedezet előteremtésére egy széles alapokra építő, társadalmi gyűjtés beindítása volt. Ez utóbbi megszervezésével a polgári és a katonai hatóságok a Gömbös Gyula vezette Magyar Országos Véderő Egyesületet (MOVE) bízták meg. E szervezeten belül alakították meg az ún. *Magyar Hadifogolymentő Mozgalmat*. Az operatív munkát ennek a végrehajtó bizottsága intézte, melynek tagjai voltak a Hadügyminisztérium, a Magyar Vörös Kereszt Egylet, a Hadifoglyok Hozzá tartozóinak Egylete és a körletparancsnokságok delegáltjai.³⁶ A gyűjtés elsősorban az egyházakra, a bankokra, a pénzintézetekre épült, melyekre az országszerte elhelyezett plakátok hívták fel a figyelmet, de ezek mellett fontos szerepet játszottak a miskolcihoz hasonló helyi társadalmi összefogásból befolyó összegek is. A gyűjtést a legkönnyebben az országos központ által külön e célra kibocsátott levelezőlapok és bélyegek megvásárlásával lehetett támogatni.

A társadalmi összefogás mellett a magyar kormány is hozzá kezdett a szükséges lépések megtételéhez. 1920. május 4-én a magyar minisztertanács elfogadta a magyar kir. honvédelmi miniszter 1920. évi 135/eln. Hdfg. A.-1920. szám alatt benyújtott előterjesztését, mely alapján felállították a „*Miniszteri Bizottság hadifogoly ügyek intézésére*” elnevezésű hivatalt, melynek a hatáskörébe utalták a hadifoglyok hazaszállítását, ellátását, leszerelését, anyagi és erkölcsi támogatását. A bizottság elnöke a mindenkori honvédelmi miniszter volt.³⁷

A társadalom és a kormány erőfeszítései azonban még együttesen is kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy fedezni tudják a hazaszállítás költségeit. A magyar hadifoglyok hazahozatalának érdekében megmozdult a külföldi, elsősorban amerikai magyarság is, az ott megindult gyűjtés eredményeként hárult el az addig leküzdhetetlennek hitt anyagi akadály az utazás elől. A magyarság ottani helyi szervezetei a szibériai hadifoglyok hazahozatalát a kinti magyarság erkölcsi kötelességévé tették, amihez minden önálló keresettel rendelkező öt dollárral járulhatott hozzá. A kezdeményezés nagy visszhangot váltott ki az amerikai magyarság körében, ami azért is volt igen jelentős, mert így nemcsak újabb összegekkel egészült ki a hazai gyűjtés, hanem ami legalább ilyen fontos volt, sikerült valutához is hozzájutni. Emellett a Népszövetség részéről is történtek bizonyos lépések a szibériai hadifoglyok hazahozatalának elősegítése érdekében.

De nem csak anyagi vonatkozásban történt számottevő előrelépés, hanem diplomáciai tekintetben is, amely szoros összefüggésben volt a szibériai katonai helyzet jelentős megváltozásával. A tavaszi vörös offenzíva szétverte a Kolcsak által irányította közel fél milliós hadsereget, és nyár elejére a bolsevik csapatok szinte teljesen elfoglalták Szibériát. Ennek következtében újra életbe léptették a breszt-litovszki béke hadifoglyokra vonatkozó cikkelyeit, miszerint ismét szabadok lettek a magyar foglyok, de

³⁵ HL. Hadifogoly Gyűjtemény 31. doboz

³⁶ A szervezet részletes felépítésére, tevékenységére és működésére vonatkozó iratanyag a HL. Hadifogoly Gyűjtemény, 31. dobozában található.

³⁷ HL. Hadifogoly Gyűjtemény 31. doboz

ellátásukról ismételten maguknak kellett gondoskodniuk, igaz, ez utóbbi gyakorlatilag csak megerősítette a tényleges helyzetet. Azután, hogy az antant márciusban hozzájárult a magyar hadifoglyok hazaszállításához, májusban sikerült a szovjet kormánnyal is megállapodni. A Koppenhágában megkötött szerződés értelmében a szovjet fél kötelezte magát arra, hogy a még a területén, így a Szibériában tartózkodó hadifoglyokat is akadálytalanul hazabocsátja,³⁸ illetve az antant engedély után Moszkva is beleegyezett abba, hogy egy magyar vöröskeresztes misszió utazzon Szibériába, melynek feladatát a hazaszállítás megszervezésében és koordinálásában jelölték meg.

Miután mind a politikai, mind a pénzügyi akadály elhárult a foglyok hazaszállítása elől, megkezdődhetett a tényleges szervezés, a vöröskeresztes misszió Szibériába juttatása. A magyar küldöttek már március derekán útnak indultak Budapestről. A mindössze két főből, Dell'Adami Géza vezérkari századosból és dr. Kovács István orvosnagyból álló misszió március 15-én hagyta el a fővárost.³⁹ A küldöttség az Egyesült Államok és Japán érintésével, három hónapos út megtétele után érkezett meg Szibériába. Az Egyesült Államokban közel két hónapot töltött a magyar delegáció, ahol nagyon fontos tárgyalásokat folytattak New Yorkban és Washingtonban, mind szervezési, mind anyagi kérdések tekintetében, elsősorban a kinti magyarság prominens vezetőivel. Vlagyivosztkba Yokohama érintésével⁴⁰ 1920. június 18-án⁴¹ futott be a hajójuk, közel egy időben a hasonló osztrák küldöttséggel. Megérkezésük után a legfontosabb feladatuk a tájékozódás, a hazaszállításra váró foglyok számának, egészségi és fizikai állapotának a felmérése volt, hiszen gyakorlatilag semmilyen hiteles információval nem rendelkeztek megérkezésük előtt. A két legnagyobb tábor, a dr. Fekete Ignác egri járásbíró, tartalékos hadnagy irányította, összetételét tekintve főképp legénységi állományú nikolsk-usszurijszki, és az elsősorban tisztí táborként ismert pervaja-rjecsckai tábor meglatogatása után a hazaszállításra váró foglyok létszámát két-háromezer főre becsülték, de még a Szibéria belsőbb területein fekvő, szovjet kézen lévő táborokról továbbra sem volt információjuk, ezért várható volt, hogy ez a szám jelentősen módosulhat.

Természetesen ilyen nagyságrendű ember hazaszállításának megszervezése és lebonyolítása a korabeli viszonyok között jelentős szervezőmunkát igényelt. Mindenekelőtt a hazaszállítás sorrendjét kellett meghatározni. Munkájukat segítette, hogy a legnagyobb hadifogolytáborokban a foglyok már a misszió megérkezése előtt hozzákezdtek a hazaszállítás megszervezéséhez. A fentebb már említett krasznaja-rjecsckai hadifogolytáborban például két bizottság is alakult.⁴² Az ún. Propaganda Bizottság feladata volt „a hazautazás érdekében felmerülő eszmék fontolóra vétele és azok eredményes szorgalmazása”, azaz azoknak a foglyoknak a meggyőzése, akik kint akartak letelepedni. Ebben az időben ugyanis, elsősorban a japán és amerikai fennhatóság alatt lévő területeken jelentős volt azon magyar katonák száma, akik már valamilyenfajta egzisztenciát teremtettek maguknak és többé-kevésbé beilleszkedtek az ottani társadalomba. Ezentúl egyfajta ideológiai nevelés is a feladata volt, hiszen a hadifoglyok körében is ismertek voltak a hazai események, a bolsevik eszméktől való félelem és tudták, hogy a hazatérő foglyokat

³⁸ A gyakorlatban azonban az 1919 őszén Magyarországon megkezdődött kommunista perekre válaszul a szovjet hatóságok több mint ezer magyar tisztet visszatartottak túszként, akiket elsősorban a Közép-Szibériában fekvő krasznajarszki hadifogolytáborban helyeztek el.

³⁹ *Baja-Pilch-Lukinich-Zilahy*, 1931. 494.

⁴⁰ A magyar delegáció június 12-én érkezett meg Japánba, mely az első alkalom volt, hogy hivatalos magyar küldöttség a távol-keleti ország földjére lépett. *Baja-Pilch-Lukinich-Zilahy*, 1931. 494.

⁴¹ *Baja-Pilch-Lukinich-Zilahy*, 1931. 494.

⁴² A krasznaja-rjecsckai táborban felállított bizottságokról a HL. Hadifogoly Gyűjtemény I. dobozának anyagában található részletes dokumentáció.

egyfajta ideológiai „szűrésnek” fogják alávetni a hatóságok. A gyakorlati ügyintézkést és a tényleges szervezkést a magyar táborparancsnokság által felállított ún. Táborsegélyező Bizottság intézte. Hasonló bizottságot állítottak fel a nikolszk-usszurijszki hadifogolytábor lakói is. Itt egy ún. Jóléti Bizottságot hoztak létre, amelynek albizottságaként működött a Hazaszállítást Előkészítő Bizottság (HEB).⁴³ Ennek tevékenysége gyakorlatilag megteremtette a júniusban megérkező vöröskeresztes misszió munkájának az alapját, hiszen megkezdték a foglyok összeírását, kísérletet tettek a más táborokban elhelyezett magyar hadifoglyok számának felmérésére, és egyfajta hazaszállítási sorrendet is felállítottak, amelyen később a misszió is csak kisebb korrekciókat hajtott végre. Ez utóbbi azért is nagy jelentőségű, mert e sorrend felállítása valamiféle konszenzuson alapult, ami nagyon fontos volt az esetleges konfliktusok elkerülése végett, hiszen ne feledjük, hogy ezeknek az embereknek a legnagyobb része már hosszú évek óta élt nyomorúságos körülmények között és minden vágyuk volt, hogy mihamarabb hazajussanak. A HEB által összeállított lista öt kategóriába sorolta a foglyokat. Az első kategóriába azok a foglyok tartoztak, akiknek hazajutását a hozzátartozóik fedezték, ők mindenképpen elsőbbséget élveztek. A további négy kategóriába rászorultság szerint osztották be a foglyokat. Legelőször kerültek besorolásra a súlyos betegek, őket követték az idősek – általában 50 éves kornál húzták meg a határt –, majd a családi okoknál fogva előrevettek következtek, végül az utolsó csoportba került mindenki más, akik között életkor szerint állítottak fel sorrendet.

A misszió vezetői célszerűségi és szervezési szempontokat szem előtt tartva, a nikolszk-usszurijszki táborot jelölték ki központi gyűjtőtáborul, míg a misszió főhadiszállását Vlagyivosztkban állították fel.

A „*Magyar Vörös-Kereszt Misszió*” megérkezése utáni mintegy két hónap legfontosabb feladata a behajózásra várók létszámának felmérése volt. A számuk napról napra emelkedett, júliusban már meghaladta a háromezret. Jellemző a misszió téves helyzetfelmérésére, hogy terveik szerint az összes hadifogoly hazaszállítását megoldhatónak vélték legkésőbb 1920 őszére, mindössze öt amerikai ún. „*transzporthajó*” kibérlésével. Ehhez képest a misszió munkája még több mint egy évig tartott Szibériában. A legnagyobb gondot a fentebb is említett belső-szibériai helyzet, az ottani magyarokra vonatkozó ismeretek teljes hiánya okozta, amelyre vonatkozóan a szovjet hatóságok sem tudtak semmiféle felvilágosítással szolgálni. A legfontosabb információforrások az e területről érkező hadifoglyok, illetve a Nemzetközi Vöröskereszt ott dolgozó munkatársai voltak, majd az ősz folyamán a misszió által kiküldött munkatársak segítettek felmérni a Szibéria beljebb fekvő részein lévő táborok magyar katonáinak létszámát.⁴⁴

A nyári összeírások, majd a konkrét szervezési feladatok lebonyolítása után a tényleges behajózás 1920 őszén kezdődhetett meg.⁴⁵ Kizárólag magyar hadifoglyokat

⁴³ HL. Hadifogoly Gyűjtemény, 2. doboz

⁴⁴ Minden beérkező információt feldolgozva is szinte lehetetlen volt a hazatérni vágyó magyar hadifoglyok számának felmérése, hiszen sok területről egyáltalán nem érkeztek hírek a misszióhoz. A kiküldött munkatársak is elsősorban csak a Csita környéki táborokat térképezték fel.

⁴⁵ Ez a hivatalos „*Magyar Vörös-Kereszt Misszió*” által szervezett hajókra vonatkozik. Azok a hadifoglyok, vagy legalábbis egy részük, akiknek a hazaszállítási költségét a *Montandon*-féle misszió keresztül sikerült még a tavasszal kijuttatni, ugyanis már tavasszal hajóra szállhattak. Montandon a japán Sunko Maru személyszállítót bérelte ki, melynek fedélzetén 596 magyar hadifogoly térhetett haza. A Montandon-misszió keresztül első miskolciként Steinberger Árpád hadnagy, Wachter Adolf miskolci ékszerész veje szállhatott hajóra 1920. február 28-án. Miskolci Napló, 1920. április 25.

szállító hajók nem voltak, általában az egykori monarchia katonái utaztak egy hajón. A legnagyobb magyar kontingensek a következő hajókon érkeztek haza:⁴⁶

1920. október 5., Scharnhorst, német személyszállító

1920. október közepe, Hozan Maru, japán személyszállító⁴⁷

1920. október 26., Mainam, francia teherhajó, fedélzetén 1765 fogollyal⁴⁸

1920. november 15., Steigerwald, német teherhajó

1920. november 24., Frankfurt, német teherhajó

1921. március 14., Dr. Pirre Benoit, fedélzetén 863 magyar

1921. április 12., Peiho, japán személyszállító, fedélzetén 863 magyar

1921. szeptember 19., Crook, amerikai személyszállító, fedélzetén 267 magyar

Természetesen ezeken kívül is érkeztek haza magyar hadifoglyok Szibériából „egyéniül” – már a magyar misszió megérkezése előtt is – elsősorban német „*transzporthajókon*”. Ezekre feljutni egyéni ügyesség kérdése volt, igaz, nagyban megkönnyítette a helyzetet, ha a hazatérni igyekvő rendelkezett valamennyi készpénzzel. Köztük találunk olyanokat is, akiknek hozzátartozóik juttatták el az útiköltséget. Sok esetben a német hatóságok segítőkészsége folytán sikerülhetett feljutni egy-egy ilyen hajóra, melyek a legtöbb esetben Hamburg kikötőjébe futottak be. Ilyen esetekről leginkább a határokon felállított hadifogoly fogadó bizottságok által vezetett esemény-, illetve nyilvántartási naplók bejegyzései tanúskodnak, ezek közül azonban nagyon kevés maradt meg. Ilyenek például a Hadtörténelmi Levéltárban megtalálható, királyhidai bizottság által vezetett naplók.⁴⁹ Királyhida nyugati fekvéséből adódóan ide érkeztek meg a Németországon keresztül hazatérő magyar hadifoglyok.⁵⁰

Természetesen a legtöbb Kelet-Szibériából hazatérő magyar hadifogoly a „*Magyar Vörös-Kereszt Misszió*” segítségével szállhatott hajóra. A Vlagyivosztok–Trieszt hajóút általában bő egy hónapig tartott, bár egyes esetekben meghaladhatta a két hónapot is, és a mai ember fülének egzotikus tájakon vezetett keresztül. Az utat Keresztessy Elemér naplójának leírásából ismerhetjük meg. Ő 1920. október 26-án indult a Mainam (Hableány) nevű francia teherszállítóval Vlagyivosztok kikötőjéből. Az út hosszáról és állomásairól, a köztük megtett távolságokról pontos statisztikát vezetett, mely szerint az utazás 42 napig tartott, és a következő nagyobb kikötőket érintette:

Vlagyivosztok–Saigon: 10 nap, 2582 mérföld (mfd), október 26.–november 6.

Saigon–Szingapúr: 3 nap, 648 mfd., november 10.–november 13.

Szingapúr–Colombo / Sri Lanka, az akkori nevén Ceylon szigete /: 7 nap, 1570 mfd., november 13.–november 20.

Colombo–Port-Said / Egyiptom, Szuezi-csatorna földközi-tengeri kijárata /: 16 nap, 3488 mfd., november 20.–december 6.

Port-Said–Trieszt: 6 nap, 1323 mfd., december 9.–december 15.

⁴⁶ A listát a *Baja–Pilch–Lukinich–Zilahy* (1931.) szerkesztette mű második kötete alapján állítottuk össze. Ahol az lehetséges volt igyekeztünk feltüntetni a kihajózás dátumát, a szállított foglyok létszámát és a hajó nemzetiségét is.

⁴⁷ Ezen elsősorban olyan banktisztviselők utaztak, akiknek utazási költségeit egykori munkaadóik fedezték.

⁴⁸ Köztük volt a tanulmány megírását inspiráló Keresztessy Elemér is. HOM.HTD.,76.329.1.

⁴⁹ A naplók sajnos nem alkotnak összefüggő sorozatot, sok a hiány, éppen ezért nem is lehet pontosan megbecsülni az ezen az úton hazatérők számárányát sem. HL. Hadifogoly Gyűjtemény, 19. doboz.

⁵⁰ A bejegyzések között egészen megdöbbentő történetekkel is találkozhatunk, melyek az egyéni vállalkozó szellem és kockázatvállalás hihetetlen példái. Igaz, azoknak a foglyoknak sem volt egyszerűbb az utazása, akik a vörös előrenyomulás után szárazföldi-tengeri kombinált útvonalon jutottak haza a Pétervár–Narva–Stettin–Lipce–Berlin útvonalon.

A 42 napos út során érintettek három kontinenst, megtettek 9611 tengeri mérföldet, amely Keresztessy számításai szerint 17 799,572 kilométer volt.⁵¹ Ez az utazás azonban korántsem volt romantikus, különösen az első transzportok utasai számára nem. Ekkor ugyanis tapasztalatok hiányában a hajókon nem voltak megfelelő felszerelések, amelyek elengedhetetlenül szükségesek lettek volna a közel 20 000 kilométeres út során a szélsőségesen változó időjárási körülmények elviseléséhez, illetve megfelelő mennyiségű és minőségű élelemmel sem rendelkeztek. Különösen ez utóbbi jelentett súlyos problémát az amúgy is legyengült hadifoglyok számára és ehhez társult, hogy a naplók bejegyzései alapján az ázsiai kikötőkben nem lehetett megfelelő minőségű ivóvízhez jutni. Mindezek következtében különösen az első hajókon viszonylag magas volt a halálzási arány. A hajókon a vöröskereszt munkatársain kívül az Egyesült Államok-beli jótékonyági szervezet, a Y. M. C. A.⁵² aktivistái igyekeztek javítani a körülményeken. Keresztessy leírásából tudjuk, hogy ők nem csak élelmiszerrel segítették a hazatérőket, hanem ellátták őket kisebb használati tárgyakkal, így például tüvel és cérnával is.⁵³

A hazaérkező katonákat fogadóbizottságok várták a határon, akik intézték az adminisztrációs teendőket. Ezek elintézése után sem nyílt meg egyenes út az otthonig, ugyanis a volt hadifoglyokat a hadügyminisztérium 1919 februárjában kiadott 3000 eln./55.b. számú utasítása alapján leszerelő táborokba szállították át. Ezekben a táborokban intézték el központilag a leszereléssel kapcsolatos teendőket és minden katonának tüzetes orvosi ellenőrzésen kellett átesnie. Ez utóbbi része volt egy eleinte háromnapos karantén, amelyet később a fokozott járványveszély miatt – amely különösen aktuális volt a Kelet-Szibériából hazatérő katonák esetében – 14 napra emeltek fel. Ez idő alatt a katonák folyamatos orvosi ellenőrzés mellett, többszöri fertőtlenítésen estek át. Ezen túl a Tanácsköztársaság utóhatásaként alapos politikai ellenőrzés is folyt, itt szűrték ki a politikailag gyanús, megbízhatatlan egykori hadifoglyokat. Ilyen tábor működött Csótón, Inotán, Zalaegerszezen és Miskolcon, de közvetlenül Budapestre is szállítottak – elsősorban súlyos beteg – katonákat. Összességében tehát a hazatérő katonákra még azután is komoly megpróbáltatások vártak, hogy elhagyták szibériai táboraikat.

A misszió eredeti terveivel szemben a hazaszállítás lényegesen lassabban haladt. A vártnál jóval többen jelentkeztek a nikolszk-usszurijszki központi táborban. 1920 decemberében csak ennek a tábornak a létszáma meghaladta az ezer főt,⁵⁴ és ez a szám a következő hónapokban sem csökkent, sőt 1921. február 21-én már 1321 főre emelkedett.⁵⁵

A misszió vezetője, aki ekkor már a Dell'Adami Géza vezérkari századost felváltó Gerő Tibor volt, 1921. február 11-én közzétett 270/1921⁵⁶ számú utasításában szólított fel minden, addig még nem regisztrált hadifoglyot, hogy jelentkezzen a misszió vlagyivosztoki irodáján, mert ellenkező esetben elveszítik a lehetőségüket a hazatérésre. Az utolsónak szánt felszólítást közzétették a helyi orosz és angol nyelvű újságokban, sőt még Mandzsúriában is. Azonban a misszió minden erőfeszítése ellenére is csak nagyon lassan jutottak el a hírek Szibéria belsejébe, ezekről a területekről még 1921 nyarán is nagy számban érkeztek hadifoglyok a távolkeleti kikötőbe. Ezért Gerő Tibor csak augusztus 21-én jelenthette, hogy a misszió befejezte munkáját és a magyar kormány uta-

⁵¹ HOM.HTD., 76.329.1.

⁵² A Y. M. C. A. az Angliában és az Egyesült Államokban működő protestáns egyházi ifjúsági szervezet rövidítése. E szervezet aktivistái nem kizárólag a hajókon, hanem Szibéria elsősorban antantcsapatok által ellenőrzött területein is végeztek jótékonyasági munkát.

⁵³ HOM.HTD., 76.329.1.

⁵⁴ HL. Hadifogoly Gyűjtemény, 2. doboz

⁵⁵ HL. Hadifogoly Gyűjtemény, 3. doboz

⁵⁶ Uo.

sításának megfelelően „a magyar állampolgárok érdekeinek képviselését átadta a Német Vörös Kereszt Komisiónak.”⁵⁷ Nem hivatalosan azonban még folytatta működését, az utolsó nagyobb csoport magyar katonát szállító hajó, a Crook 1921. szeptember 19-én futott ki Vlagyivosztk kikötőjéből.⁵⁸

Gyakorlatilag ezzel az epizóddal lezárult a Szibériában rekedt magyar hadifoglyok közel négy évig tartó kálváriája. Ez alól csak a túszként visszatartott tisztek képeztek kivételt, akiket a szovjet hatóságok csak 1922 tavaszán engedtek haza. E négy év alatt ezeknek az embereknek meg kellett küzdeniük Szibéria szélsőséges időjárásával, a helyi polgárháború borzalmaival és nem utolsósorban anyaországuk első világháborút követő válságos viszonyai is tragikusan befolyásolták életésélyeiket. Mindezek következményeként az 1918-ban még több mint százezer főre becsült kelet-szibériai hadifogoly közül csak kb. minden tizedik láthatta meg újra hazáját. A hazaszállítottakról konkrét névmutatás, lakhelyet is tartalmazó kimutatásra sem a Hadtörténeti Levéltár Hadifogoly Gyűjteményében, sem a hadügyminisztérium szintén itt lévő 55/a és 55/b ügyosztályának iratai között nem bukkantunk. Ezért sem a miskolci hazatért foglyokra, sem az összes ily módon hazajutott katonára vonatkozóan nincsenek pontos adataink. Valószínűleg a kortársak által publikált 8685 fő⁵⁹ megközelítőleg helytálló adat, de véleményünk szerint e szám sem az egyénileg, sem a hozzátartozók által finanszírozott hazatérők számát nem tartalmazza, ezért a ténylegesen hazatértek száma valahol tízezer fő környékén lehetett, amelyből a miskolciak száma valószínűleg a száz főt sem érthette el. A borzalmasan magas halálozási arány mellett „sok-sok ezer katona a háború után sem tért haza, mivel közben idegenben családot alapított, munkát és otthont teremtett. Ők azonban éppúgy örökre elvesztek a haza számára, mint ha a harcmezőn leltek volna örök nyugalmat.”⁶⁰

A miskolciak közül az utolsók között, a túsztisztek egyikeként 1922 tavaszán dr. Halmay Béla városi főjegyző tért haza szibériai fogságából. Halmay részese volt a fogság minden szenvedésének, hiszen „a főjegyző a mozgósítás első napján vonult be tényleges katonai szolgálat teljesítésére, s Przemysl bevételénél került hadifogságba, s ez időtől kezdve folyó évi április havában történt hazatéréséig állandóan hadifogságban sínylett – közel nyolc esztendőn keresztül –, s átélte annak minden borzalmát és keserűségét.”⁶¹ Tiszteletére, és átvitt értelemben minden hazatérőre emlékezve 1922. július 23-án, a városi közgyűlésben tartottak ünnepélyes megemlékezést.⁶²

Hazatértükör lezárult egy borzalmas fejezet ennek a közel tízezer túlélőnek az életében. Ekkor azonban egy újabb kegyetlen küzdelmet kellett megvívniuk, mely legtöbbjük számára legalább olyan nehéz volt, mint fogságuk éveit. Be kellett illeszkedni egy olyan megváltozott világba, mely még azok számára is gyötrelmes volt, akik itthon éltek át annak változásait.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ A magyar állam ezt követően az év végéig finanszírozta még a hazatérni akaró magyar állampolgárok útiköltségeit.

⁵⁹ *Baja–Pilch–Lukinich–Zilahy*, 1931. 567.

⁶⁰ *Szenti T.*, 1988. 21.

⁶¹ B.-A.-Z. m. Lt. IV.-1903/a, 1922. (Miskolcz város 1922. évi jegyzőkönyve)

⁶² Miskolczi Napló, 1922. július 24.

IRODALOM

Józsa Antal

1970 Háború, hadifogság, forradalom. Bp.

Baja Benedek–Pilch Jenő–dr. Lukinich Imre–Zilahy Lajos

1931 Hadifogoly magyarok története II. köt. Bp.

Környeyné Gaál Judit

1985 Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban. Debrecen

Ormos Mária

1984 Padovától Trianonig 1908–1922. Bp.

Szenti Tibor

1988 Vér és pezsgő. Bp.

Galántai József

1988 Az első világháború. Bp.

Sajtó:

Miskolczi Napló 1919–1922 megjelent számai

Levéltári források:

HOM.HTD. = Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció

HL. Hadifogoly Gyűjtemény = Hadtörténeti Levéltár Hadifogoly Gyűjtemény

B.-A.-Z. m. Lt. = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

IN 42 TAGEN UM DIE WELT KRIEGSGEFANGENSCHAFT IN SIBIRIEN 1918–1921

In unserer Studie versuchten wir das Schicksal jener ungarischen Honvédsoldaten mit Aufmerksamkeit zu verfolgen, die in den Jahren des 1. Weltkrieges, bis zum Austritt Russlands aus dem Krieg, an der Ostfront in Kriegsgefangenschaft fielen und in Kriegsgefangenenlager in Ostsibirien gelangten. Für den Historiker ist die Erforschung dieses Themas von vielen Gesichtspunkten aus sehr schwer, in erster Linie wegen des Mangels der zu diesem Thema zur Verfügung stehenden Archivquellen. Schon die Feststellung der Zahl der Kriegsgefangenen ist problematisch, hatten die russischen militärischen Organe doch keine genauen Registrationen geführt, während die militärische Leitung der Monarchie die Größe der genauen Verluste geringer als in der Wirklichkeit festlegen wollte. Aufgrund der zeitgenössischen Quellen bzw. der Forschungen der vergangenen Jahrzehnte kann es als wahrscheinlich betrachtet werden, dass in den mehr als drei Jahren des Weltkrieges beinahe zwei Millionen Soldaten der Armee der Monarchie in Gefangenschaft gefallen waren. Davon kann die Zahl der Ungarn auf rund 600 000 Mann angesetzt werden, von denen ein Drittel in die sibirischen Lager gelangt sein konnte. Diese große Zahl kann auf zwei Gründe zurückgeführt werden. Einerseits auf das Bestreben der Wiener militärischen Führung, dass sie bemüht war, an der Ostfront statt der unzuverlässigen slawischen Soldaten im Rahmen der Möglichkeit ungarische Honvédsoldaten einzusetzen, andererseits auf die russische Gefangenenspolitik, die danach strebte, auf dem europäischen Gebiet des Reiches die slawischen, in den asiatischen Teilen des Reiches die Kriegsgefangenen sonstiger Herkunft unterzubringen.

Die in Kriegsgefangenschaft geratenen Honvédsoldaten wurden der Militärverwaltung unterstellt und ihre Versorgung war bis zum Ende des Bestehens des Russischen Reiches relativ

organisiert, zwar war wegen der extremen Umstände und der großen Epidemien die Todesrate auch damals schon sehr hoch. Der Untergang des Zarenreiches brachte auch im Leben der Kriegsgefangenen eine bedeutende Wende. Von der sowjetischen Führung wurden die Gefangenen zwar als freie Menschen bezeichnet, doch wurde zugleich auch ihre zentrale Versorgung eingestellt. Im Sinne der zwischen den Mittelmächten und der neuen sowjetischen Regierung abgeschlossenen Verträge konnten zwar Kommissionen zur Betreuung der Kriegsgefangenen in die jeweils anderen Länder entsandt werden, deren Aufgabe die Organisation des Heimtransports und die Sicherstellung ihrer Versorgung war. Von der Monarchie wurden derartige Kommissionen nach Moskau, Kiew und Petersburg entsandt, zur gleichen Zeit konnten aber die in die Gebiete Sibiriens entsandten Beauftragten wegen des zwischenzeitlich ausgebrochenen Bürgerkrieges ihre endgültigen Ziele nicht mehr erreichen.

Von 1918 an begann das Schicksal der in Sibirien steckengebliebenen Honvédsoldaten kritisch zu werden. Einerseits wurden sie von den Weißen wieder als Kriegsgefangene betrachtet, obwohl ihre Versorgung kaum gelöst werden konnte, zur gleichen Zeit mussten sie die alltäglichen Grausamkeiten der sogenannten tschechischen Legion erdulden, andererseits war wegen des Zerfalls der Monarchie in der Praxis jedwede mit Hilfe des Internationalen Roten Kreuzes aus der Heimat ankommende Unterstützung versiegt. Des weiteren wurde die Lage durch den Abbruch der Postverbindung erschwert, die mit den vorstehend erwähnten Gründen zusammen den körperlich-psychischen Abbau der Gefangenen beschleunigte. Eine Ausnahme stellte nur die Lage jener Kriegsgefangenen dar, die in Gefangenenlagern lebten, die den im Jahre 1918 in Wladiwostok an Land gegangenen amerikanischen und japanischen Truppen unterstellt waren. Doch machte deren Zahl nur einen Bruchteil der in Sibirien verbliebenen Kriegsgefangenen aus.

Von der Aufmerksamkeit der inländischen öffentlichen Meinung wurde im Herbst 1919 die Lösung der Situation der Kriegsgefangenen in Sibirien immer mehr gefordert. Nacheinander begannen sich in größeren Städten des Landes gesellschaftliche Organisationen zu bilden, deren Ziel der Heimtransport der Honvédsoldaten bzw. die Beschaffung der dazu erforderlichen Geldsummen war. In Miskolc bildete sich unter den ersten eine solche Organisation, die auf die Anregung des Arztes Dr. Dezső Lédig entstanden war, der wegen seines Schwagers auch persönlich von der Kriegsgefangenenfrage betroffen war. Obwohl diese Organisation sich auf eine breite gesellschaftliche Basis stützen konnte, konnte sie nur einen Bruchteil der erforderlichen Summe beschaffen. In erster Linie war dies der damaligen tragischen Situation des Landes, der rasch steigenden Inflation zuzuschreiben.

Es lag auf der Hand, dass ohne die Unterstützung der Regierung, nur die gesellschaftliche Initiative allein die Kriegsgefangenenfrage nicht zu lösen imstande ist. Die politische Führung fasste Anfang 1919 einen Beschluss über die endgültige Lösung der Frage, zu der auch die finanzielle Unterstützung der in Amerika lebenden Ungarn bzw. auch das Einvernehmen der Entente beschafft werden konnte. Die ungarischen Delegierten, die die Heimreise organisieren sollten, kamen im Juni 1920 in Wladiwostok an. Im Laufe des Sommers wurde die Zahl der auf ihre Rückkehr wartenden Honvédsoldaten untersucht, die alle Erwartungen übertraf, so dass die Aktion, die ursprünglich bis zum Winter 1920 abgeschlossen werden sollte, sich ganz bis zum Herbst 1921 hinschleppte. Im Laufe dieser Zeit ist es gelungen, beinahe 10 000 Soldaten auf dem Seeweg nach Europa zu bringen, – obwohl auch hierfür keine genauen Statistiken zur Verfügung stehen. Doch macht diese Zahl kaum 10% der im Frühjahr 1918 noch in Ostsibirien befindlichen ungarischen Kriegsgefangenen aus.

Péter Spóner

A MISKOLCI ZSIDÓSÁG A HOLOCAUST IDŐSZAKÁBAN

CSÍKI TAMÁS

Több éve szervezte meg és irányítja a Holocaust-kutatásokat összefogó New York-i intézet (The Rosenthal Institute for Holocaust Studies)¹ élén álló Randolph L. Braham professzor azt a csoportot, amely a magyarországi zsidóság vészorszakbeli történetét regionális, illetve települési szinten vizsgálja.

Az utóbbi évtizedben ugyanis az európai és a magyar zsidóság kutatásában egyre inkább jellemzővé vált (és létjogosultságot nyert) a Dubnov–Katz-féle hagyományon túlmutató, nem csupán a nemzeti sajátosságok, hanem az egy-egy tájegységhez vagy akár településekhez köthető izraelita közösségek egyedi vonásainak feltárása. Ez az analitikus s az összehasonlítást kínáló módszer teheti lehetővé a két világháború közötti zsidóság gazdasági rétegződésében, társadalmi-politikai szerepvállalásában, életmódjában, az asszimiláció menetében vagy a közösségekhez fűződő mindennapi kapcsolataiban meglévő lokális eltérések vizsgálatát, ami a magyarországi Holocaust mélyebb: a helyi szinten zajló eseményeinek megismerését biztosíthatja, s nemcsak a *hogyan*, hanem – az egyébként nehezen megérthető – *miért* történte is választ adhat.

A készülő munka – mely a *Holocaust Enciklopédia* (*The Geographic Encyclopedia of the Holocaust in Hungary*) címet viseli – az egykori megyék szerinti beosztást követi, s előbb áttekinti az adott régió zsidóságának rövid történetét, majd – a rendelkezésre álló levéltári, hírlapi és egyéb források alapján, s a személyes visszaemlékezéseket is felhasználva – településenként mutatja be és elemzi az izraelita közösségek vészorszakbeli sorsát, illetve a közvetlen gazdasági, társadalmi és politikai előzményeket.²

Borsod megye székhelyén a 18. század első harmadában jelentek meg az izraeliták. Az országosan is jelentős vásárokat látogatták, illetve néhány nemes telkén letelepedve pálinkafőzéssel, valamint szesz- és borárusítással foglalkoztak, amit, miként az állandó lakhatást, ekkor még rendeletekkel igyekeztek akadályozni. Számuk gyarapodását s ezzel szervezettségük növekedését a diósgyőri kamarai uradalommal elmélyülő gazdasági kapcsolatuk eredményezte; az 1760-as években imaházat építettek, rabbit választottak, s a hitközség is megalakult.³

¹ Az Intézet – melynek bázisa a Graduate Center of City University of New York – csaknem két évtizede adja ki azt a sorozatot, amelynek kötetei a legkülönbözőbb tematika szerint foglalkoznak a Holocaust történetével. E sorozatban jelent meg 1984-ben (második, bővített kiadásként), majd 2001-ben egy-egy bibliográfia, melyek a magyarországi zsidóság vészorszakbeli történetének átfogó irodalmát tartalmazzák. (*The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography*. Ed. Randolph L. Braham New York, 1984, *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography: 1984–2000*. Ed. Randolph L. Braham New York, 2001.)

² A jelen írás a készülő enciklopédia része, amit a szerkesztő, valamint a kutatásokat támogató „The J. and O. Winter Fund” (JOWF) szíves beleegyezésével közlünk.

³ A 18. századi előzményekről bővebben: Miskolc története 1702–1847. Szerk. *Faragó Tamás* Miskolc, 2000. 1. köt. 478–90, 2. köt. 944–53, Howard Lupowitch: *The Jews of Miskolc. The Coming of Age of a Hungarian Jewish Community 1780–1848*. 1998. (kézirat)

1840-ben a településen már több mint ezer izraelitát írtak össze, az igazi fellendülés azonban a 19. század második felében, Miskolc regionális iparforgalmi centrummá fejlődésével következett be. 1863-ban és 1900-ban új templomot avattak, szefárd imaház épült, valamint az 1784-ben megnyílt és 1846-ban újjászervezett tanintézetet követően, az I. világháború előtt 2, az 1930-as években 3 izraelita elemi iskola működött. A hitközség 1919-től polgári leány, '23-tól polgári fiúiskolát, továbbá 3–3 jesivát és Talmud Tórát is fenntartott, sőt 1928-ban, egyedülként az országban, tanítónőképzőt létesített.⁴

A gyarapodás ütemét jelzi, hogy 1910-ben a város össznépességének 20%-a (10 291 fő) volt izraelita (a két világháború között számuk stagnált, miközben arányuk 1941-ig 13,5%-ra csökkent); míg a helyi kereskedők és a hiteléletben dolgozók 62%-át, az iparosok 17%-át alkották, s rendkívül tagolt társadalmi struktúrával: egy gazdag nagypolgári réteggel, illetve stabil közép- és kispolgársággal rendelkeztek.⁵

A felekezeti és hitközségi életet gyakori viszálykodások kísérték. Az ellenségeskedés a közösség konzervatív, az ősi hagyományokhoz ragaszkodó, a gazdasági-társadalmi struktúrába beépülni nehezen tudó, másfelől az új, haladó szemléletű, asszimilálódó és gazdaságilag is erősödő, a fejlődést kihasználó tagjai között az 1860-as évek elején kezdődött, s az 1868–69-es egyetemes kongresszus idején tovább mélyült. Neológ, illetve orthodox hitközség is alakult, melyek 1875-ben, az utóbbi szervezeti szabályzatát elfogadva ugyan egyesültek, ám a következő évben a konzervatívok egy része kivált, és szefárd imaegyesületet alapított, amely önálló rabbiságot követelt.⁶ Ezen irányzathoz egyébként a Galíciából csak a 19. század végén érkező, szerény egzisztenciájú izraeliták csatlakoztak, s bár az ellentétek az I. világháború után meg-megújultak, sőt az 1920-as években cionista és mizrachista csoportok is alakultak, mindez a politikailag egységesebb, gazdaságilag szilárd s a törvényhatóság által támogatott hitközség stabilitását nem veszélyeztette. (A cionista mozgalomhoz csatlakozók száma a városban kb. 250 fő volt.)⁷

E belső viszályok ellenére, az izraeliták nagyobb részének társadalmi-politikai asszimilációja dualizmus korában és az 1920-as években sikeres volt, a keresztény lakossággal vagy a városi vezetéssel való konfliktusokra nincsenek adataink. Sőt 1861-ben a tanács rokonszenvét és „felebaráti szeretetét” fejezte ki a zsidóság iránt, mely „hazánk, valamint városunk örömeiben és balsorsában velünk együtt érzett és együtt szenvedett.” Reprezentánsai a helyi politikai, kulturális és közélet számos vezető posztját töltötték be (főügyész, tiszti orvos, kamarai elnökök stb.), valamint polgársága a különböző gazdasági és társadalmi szervezetekben kapott helyet.⁸

Változás az 1930-as években következett be. A világgazdasági válság nyomán nemcsak a keresztény kispolgárság és munkásrétegek szegényedtek el vagy veszítették el egzisztenciájukat (körükben nőtt a politikai elégedetlenség), hanem az izraeliták is, akik között gyorsan emelkedett a gazdasági és társadalmi hierarchiából kieső, életfeltételeikben perifériára szorulóknak száma, akik vagyoniilag és életmódjuk alapján is egyre élesebben különültek el a helyi zsidó nagypolgári rétegtől. Az asszimilációs készséget tekintve ugyancsak növekvő különbség jellemezte őket, mivel míg a nagypolgárság lojalitását

⁴ Zsidó Lexikon. Szerk. *Ujvári Péter*. Budapest, 1929. 606–08, *Rav Slomo Paszternák*: Miskolc és környéke mártírkönyve. Tel-Aviv, 1970. 32–41, *Zsedényi Béla*: Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc, 1929. 78.

⁵ Minderről részletesebben: *Csíki Tamás*: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest, 1999. 141–57, 190–203, 220–40, 271–91.

⁶ Zsidó Lexikon... 606–07, *Csíki*: i. m. 406–10.

⁷ *Paszternák*: i. m. 42–48.

⁸ Zsidó Lexikon... 606–08.

próbálta megőrizni, a gazdasági létalapjukat veszítők az 1930-as években a mereven konzervatív, az asszimiláció bármely típusát elutasító orthodox irányzathoz közeledtek. Az utóbbiak közül egyre többen kényszerültek zugkereskedést és zugipart űzni, ráadásul számukat a '30-as évek végétől a Csehszlovákiából, Romániából és Lengyelországból beáramlók növelték, akik a város peremterületein húzódtak meg, s akik életformájukkal, idegenségükkel a lakosság növekvő ellenszenvét váltották ki.⁹

Ezek a tendenciák adtak alapot a jobbra tolódó városi vezetésnek a zsidóság elleni fellépésre, gazdasági és társadalmi pozícióik további gyengítésére. Már a '30-as évek közepén születtek erre irányuló rendelkezések (pl. a nyílt árusítású üzletek vasárnapi nyitva tartásának korlátozása, illetve tiltása, vagy a keresztyény vállalkozók különböző kedvezményekben részesítése), közvetlen megnyilvánulásaira azonban az évtized végétől, a zsidótörvényekkel s az ezeket követő országos rendeletekkel összhangban került sor. Hitelszolgálatra és -közvetítésre, valamint iparűzésre újabb engedélyeket nem kaphattak, miként az állami egyedárúság alá eső cikkek árusítására sem, a meglévőket néhány éven belül be kívánták vonni.

A közszállításokban és a kereskedelemben ugyancsak korlátozták az izraeliták lehetőségeit: a helyi tűzifa-kereskedőktől pl. 1940 végén vették el engedélyeiket, a bors-nagykereskedők üzleteik meghosszabbítását célzó kérelmeit 1940–41-től folyamatosan megtagadták. (Az utóbbiak összes felszerelését zár alá helyezték, amit a keresztyény vállalkozók rendkívül alacsony áron kaphattak meg.) A miskolci pénzügyigazgatóság az előírások szerint vonta be az italmérési engedélyeket (a nagyobb éttermek italmérését, némi türelmi időt adva, szintén korlátozták); a trafikengedélyek nagy részét, valamint az izraelita kocsmárosok, vendéglősök és kávéosok dohányárúsítási jogát megszüntették, a kegytárgyárúsítást sem engedélyezték számukra; s a bazárosok búcsúkon való árusítását is tiltották.¹⁰ A városban lakó birtokosok, a helyi cégek, a hitközség, valamint a vallási egyletek földjeit és más ingatlanait állami tulajdonba vették, s készítették elő azok keresztyények közötti kiosztását.¹¹

Mindezek következtében az 1940-es évek elejétől számos kereskedelmi és iparvállalat szűntette be a működését, ami a lakosság, illetve egy sor szakma ellátási nehézségeit mélyítette el. (Ezért kérte többször az ipartestület és a kamara olyan izraelita üzletek: pl. ipari textiláru- vagy vaskereskedések fenntartását, amelyek megfelelő raktárakkal ellátva, csaknem kizárólagos szállítói voltak a helyi textil-, valamint fémiparnak.)¹²

A gazdasági diszkrimináció mellett a miskolci zsidóság nagy múltú politikai-közéleti szerepét is elvesztette. Az 1939. évi IV. törvénycikk hatályba lépése előtt – a Magyar Élet c. szélsőjobbaldali lap adatai szerint – a város törvényhatósági bizottságának 47 virilis tagja közül 28 (60%), míg a 47 választott tag közül 14 (30%) volt izraelita származású. Többen örökös tagok, ketten hivataluk alapján növelték a zsidóság képviselőletét. (A 248 virilis választó kb. ¾-e tartozott ehhez a felekezethez.) Rajtuk kívül a városnál mintegy 30 izraelita tisztviselő teljesített szolgálatot, ami szintén jelzi, hogy az évtized végéig megőrizték közvetlen és közvetett befolyásukat a település vezető testületeiben, illetve irányításában.¹³ A zsidótörvények után viszont a virilis névjegyzékekből több mint 150 főt töröltek (ahol ezáltal csak néhányan maradtak), s a csökkentett létszá-

⁹ Csiki: i. m. 285. skk.

¹⁰ Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárból.) I. füzet Vál. Dobrossy István. Budapest, 1994. 35–36, Csiki: i. m. 288. skk.

¹¹ Dokumentumok... 25–32.

¹² Pl. Dokumentumok... 70–71.

¹³ Magyar Élet 1939. augusztus 23, október 11.

mú törvényhatósági bizottságban mindössze 6, míg a póttagok között 2 izraelitát hagytak. (Ezzel párhuzamosan a város politikai vezetésében a liberális irányzat teljesen háttérbe szorult, s a különböző jobboldali pártok kerültek túlsúlyba.)¹⁴

Nemcsak az izraelita nagypolgárságot érintette a képviselő-választói joggal rendelkezők számának nagyarányú csökkentése: 1940–41-ben összesen kb. 4000 fővel apadt a választásra jogosultak száma, akik jelentős része a közel 3000 fős miskolci izraelita választópolgárból került ki.¹⁵

A különböző érdekképviselésekben ugyancsak korlátozták a zsidóságot. Számuk a helyi ipartestület vezetőségében és tagjai között folyamatosan csökkent, a II. zsidótörvény után valamennyi izraelita tisztségviselőnek távoznia kellett. A kereskedelmi és iparkamara önkormányzatát (melyben szintén túlreprésentált volt a felekezet) 1940 végén függesztették fel, a tagok többségének mandátuma megszűnt.

Az izraelita alkalmazottak visszaszorítására alakult meg az 1930-as évek végén a Keresztényszocialista Magántisztviselők Országos Szövetségének helyi csoportja; vagy ekkor tiltották be az I. világháború előtt alakult, s a „hithű” zsidóság összefogását célzó Miskolci Orthodox Zsidókört, majd az egyéb vallási, kulturális és szociális egyleteket, valamint hitközségi intézményeket is megszüntették (pl. a nőegyleteket, a komagyletet, a Chevra Kadishát, a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének miskolci fiókját).¹⁶

A német megszállást követően fordult tragédiába a nagy múltú izraelita közösség sorsa. A szaporodó országos és helyi rendeletek végrehajtását a Gestapo kiépülő miskolci szervezeteivel és a német parancsnoksággal szoros kapcsolatban lévő, Imrédy Béla politikáját követő Szilágyi László polgármester irányította, aki a „magyar faj védelmét hangoztatva”, a megyei városok között élen kívánt járni a diszkriminatív intézkedések gyors és példás teljesítésében, később a zsidóság elkülönítésében is. („Érdemei” elismeréseként május közepén Szilágyi megye főispánjává nevezték ki, utódja, Honti Béla az ő politikáját követte.)¹⁷ Borsod vármegye élén ugyancsak radikálisan jobboldali politikus: Borbély-Maczkó Emil, Gömbös egykori híve és munkatársa, a kormánypárt egyik országosan ismert vezetője állt, akit 1944. március végén erősítettek meg főispáni, valamint a VII. hadtestkerület kormánybiztosi tisztségében; egy hónappal később Miskolc város főispánjává is kinevezték. Május 10-én elmondott programbeszédében az egységes keresztény Magyarország megteremtését és a „zsidókérdés megoldását” tartotta legfontosabb feladatának, miközben megerősítette, hogy „fajvédők s valamennyien egyformán százszázalékos antiszemiták vagyunk”.¹⁸ Borbély-Maczkó tehát a zsidóságot nem csupán felekezetnek, hanem „idegen fajnak” tekintette, s mivel közvetlenül a Sztójay-kormány kinevezése után tárgyalta a miniszterelnökkel, Rátz Jenő miniszterelnökhelyetessel és Jaross belügyminiszterrel is, nyilvánvalóan kezdettől tisztában volt a németek szándékaival, amit feltétel nélkül támogatott.¹⁹

Mindennek megfelelően folytatódott a zsidóság teljes gazdasági ellehetetlenítése. A városbíróság április közepén megkezdte az izraelita tulajdonú vállalatok nyitva tartásának revízióját, illetve leltároztatását (melynek során a Baross Szövetség tagjai súlyos vagyoni károkat okoztak), elrendelte az összes ékszerészüzlet, valamint épületfa- és építőanyag-kereskedés bezárását, s a Magyar Élet április 27-ei, bizonyosan túlzó beszá-

¹⁴ Uo. 1939. szeptember 6, október 11.

¹⁵ Uo. 1940. július 24.

¹⁶ Csiki: i. m. 289. skk.

¹⁷ Magyar Élet 1944. április 25, 30, *Beránné Nemes Éva*: Miskolc politikai élete a német megszállás hónapjaiban. Borsodi Történelmi Évkönyv III. Szerk. *Deák Gábor–Román János*. Miskolc, 1971. 20–21.

¹⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BmLt.) IV. 1903/a 63/1944, *Beránné*: i. m. 20–21.

¹⁹ *Beránné*: i. m. 21.

molója szerint a 807 közül „757 zsidó üzlet redőnyét húzták le”, míg kb. 200 ellen indult eljárás a bejelentés elmulasztása miatt.²⁰ Ezzel párhuzamosan a közellátási vagy honvédelmi érdekből fontos cégekhez keresztény üzletvezetőket rendeltek ki, 7 gyógyszerár került új tulajdonos kezébe, továbbá az ügyvédi kamara 75–80 izraelita tagját törölték. S e határozatok betartását rendszeresen, helyenként razziákkal ellenőrizték.²¹

Hasonló alapossággal és gyorsasággal bocsátotta el a polgármester április legelején a még hivatalban lévő néhány zsidó tisztviselőt és egyéb alkalmazottat; s hajtatta végre e felekezet tagjainak alapvető személyiségi jogait és életfeltételeit semmibe vevő utasításokat (a városon belüli közlekedésük korlátozása, távbeszélő készülékeik kikapcsolása, lőfegyvereik és rádióik elvonása, a zsír- és cukorjegyek május 3-áig történő beszolgáltatása, este 8-tól reggel 6-ig a lakások elhagyásának megtiltása, az izraelita szerzők munkáinak kiselejtezése).²²

A megfélemlítés további, közvetlen eszközeként a rendőrség szigorúan ellenőrizte pl. a sárga csillag viselését, amihez „felettebb szükséges volt, hogy a lakosság tartsa kötelességének minden általa észlelt ilyen mulasztást a legközelebbi rendőrközegeknek” jelenteni (az első internálásra a megkülönböztető jel nem viselése, valamint utcai árusítás miatt április 20-a körül került sor). Ezzel egy időben az „állam és a társadalmi rend elleni izgatás”, továbbá rémhírterjesztés vádjával vették őrizetbe azt a héttagú izraelita „titkos társaságot”, amely – a nyomozás és az arról tudósító Magyar Élet szerint – egyikük lakásán „az ellenséges rádióadások meghallgatására gyűlt össze rendszeresen, s a bolsevistákat és az angol bombázókat kívánták” Miskolcra.²³ Természetesen mindez a helyi zsidóság elleni propagandát, az ellentétek élezését is célozta, amit az említett, a német megszállás után egyedüli miskolci napilap további cikkek sorozatával igyekezett még inkább elmélyíteni (pl. az izraeliták „keresztény egyházak elleni inváziójáról” vagy a különböző rendelkezések kijátszóiról, az „összeharcsolt vagyonukat” és árukészleteiket rejtegetőkről, s ezáltal a pénzbüntetéssel, elzárással és internálással sújtottakról számolt be rendszeresen, uszító hangnemben).²⁴

Szlávy polgármester április 26-án az izraeliták lakóhelyének bejelentését tette kötelezővé (a családtagok és a helyiségek számának megjelölésével), néhány nappal később az általuk bérelt lakásokat írták össze, ami már az elkülönítést készítette elő.²⁵ Ennek helyéül kezdetben – egy május 8-ai rendelkezés szerint – a személypályaudvar melletti MÁV-telepet kívánták kijelölni, nemcsak azért, mert egységes és zárt területet alkotott, hanem „kiváltképp azért, hogy az ott lakó vasutas családok az áttelepítés folytán a légi bombázásnak kevésbé kitett városrészre kerüljenek”.²⁶ Végül az egy nappal később, május 9-én megjelent polgármesteri utasítás a gettót a Szemere, Margit és Zrínyi utca, valamint a Szirma, Petőfi és Gillányi utcák határolta területen, az egykori Arany János, Csizmadia, Jósika, Kőműves, Rákosi Jenő, Vörösmarty, Asztalos, Esztergályos, Kalapos, Lakatos, Rostás, Vilma, Bádogos, Kárpitos, Mészáros, Szatócs, Ács, Bors vezér, Gubacs, Kovács, Hadirokkantak, Molnár, Zöldfa, Bognár, Cukrász és Kölcsey utcákban jelölte ki. E városrészben számos, kb. 1200 izraelita család lakott (ami szemponttá vált), akik közé 600 lakásba koncentráltak mintegy 10 000 embert. A külön-

²⁰ Magyar Élet 1944. április 27, Felvidéki Népszava 1947. március 30.

²¹ Magyar Élet 1944. április 18, 26, május 7, 9, 10.

²² Dokumentumok... 53–55, Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1944. március 29, Magyar Élet 1944. március 31, április 7, 21, 25, 28, 30, május 7, 9, 16.

²³ Magyar Élet 1944. április 4, 6, 7, 20, 21, 22.

²⁴ Magyar Élet 1944. március 29, április 6, 20, 22, 25, 27, május 2, 13, 24, 27, *Beránné*: i. m. 26.

²⁵ *Beránné*: i. m. 24.

²⁶ Dokumentumok... 65–66.

bőző kérvényeket, melyek a rendeletekben szabályozott és jogosnak vélt „kivételes elbánnás” megállapítását vagy azt kérték, hogy az öregek, betegek és nyomorékok a kijelölt területtel közvetlenül határos, ugyancsak zsúfolt és izraeliták által lakott házakban maradhassanak, sorra elutasították, a végrehajtást pedig május 11-én rendőri felügyelettel kezdték el.²⁷

A zsidóknak kettes sorokban kellett meghatározott szállásukra költözniük, s öltözetükön kívül személyenként egy rend ruhát, egy pár cipőt, két rend fehérneműt, a legszükségesebb ágyneműt, valamint háromnapos ételmezt vihetek magukkal. A gettósítás május 20-án fejeződött be, ezt követően adta ki Tasnády Antal főkapitány-helyettes rendeletét, amelyben az elkülönített és újra meghatározott területet lezárta.²⁸ Ettől kezdve az izraeliták a gettót csak kivételes esetben, igazolvánnyal és egyéb engedélyekkel hagyhatták el (elvben ez már május 11-étől érvényben volt, amit azonban a Magyar Élet szerint nem tudtak kellő szigorral betartatni, így a zsidók „illegálisan” különböző élelmiszereket, bútorkat, fát és szenet „halmozhattak fel”); az esti óráktól az utcákon nem tartózkodhattak; valamint keresztényekkel nem érintkezhetek, akiknek – bár a gettóban szabadon közlekedhettek – a velük való érintkezést ugyancsak kerülniük kellett. (A lezárt területen ugyanis számos keresztény család maradt.)²⁹

Mindezek végrehajtásában, illetve a kijelölt utcákban lévő lakások elosztásában a helyi zsidóság képviselőit április elején megalakult, s az Arany János utcai héber iskolában működő zsidó tanács is részt vett, melynek élén Feldmann Mór építésszámológ, a hitközség elnöke, valamint Banet Elemér állt (a közösség spirituális vezetői Neufeld Simon, Ehrenfeld Adolf, Gottlieb Juda rabbik, valamint Spira Salamon anyakönyvvezető rabbi volt).³⁰

Feldmann egyébként jelen volt a központi zsidó tanács március 28-án tartott fővárosi értekezletén, amely a vidéki izraelita közösségek megnyugtatótatását (illetve félrevezetését) célozta, s úgy tűnik, a helyzetet teljesen félreértő, a hatóságokkal egyoldalúan és feltétel nélkül együttműködni kívánó hitközségi vezetők közé tartozott. Erre utal, hogy május 1-jén alázatos hangú és tisztelgő jelentésében a „nagyrabecsült polgármester nemes emberbarátságára, magasabb rendű szociális érzésére és humánumára” hivatkozva „helyezte magukat annak oltalma alá”, s ajánlotta fel a tanács szolgálatait a „zsidókat érintő intézkedések előkészítésében és végrehajtásában”.³¹ (Valószínűsíthető továbbá – miként arról a Magyar Élet szélsőséges formában beszámolt –, hogy a lakások elosztásakor és egyéb esetekben is sűrűlődasok lehettek a különböző szociális helyzetű és életmódú, az asszimiláció eltérő fokán álló izraeliták között).³²

Mindezzel összefüggésben nem tarthatjuk pontosnak és teljesen hitelesnek a zsidó tanács szószavát és önmagában ellentmondásos helyzetjelentését a tömörített életköriülményeiről. Eszerint az „élelmezés jó, kórház nincs, orvosok és gyógyszerészek vannak, az egészségügyi viszonyok jók...” legfeljebb a vidéki gettókhoz viszonyítva

²⁷ BmLt. IV. 1906. 18002/1944, 19464/1944, *Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* Budapest, 1997. 662–63, *Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon.* Budapest, 1948. 105, 410, *Beránné:* i. m. 24–25.

²⁸ Magyar Élet 1944. május 12, 13, 21.

²⁹ Magyar Élet 1944. május 12, 13, 16, 21.

³⁰ Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. Adattár A–B. Szerk. *Komoróczy Géza.* Budapest, 1944. 413–14, *Braham:* i. m. 663.

³¹ Dokumentumok... 52–53.

³² Magyar Élet 1944. május 16.

fogadható el, s az izraeliták szűk körére vonatkozhatott, míg a többség semmilyen ellátásban sem részesült.³³

Sőt a jelentésből nem derülhetett fény az összegyűjtött zsidók elleni rendkívül kegyetlen akciókról sem. Miskolcon egy különleges csendőrnymozó osztag alakult, melynek parancsnoka Oláh András csendőralhadnagy, tagjai többek között Bata József őrmester és Sashalmi Imre voltak, s amely az Arany János utca két házában fogdát és kínzókamrát alakított ki, ahol esetlegesen elrejtett vagyonukról vagy értéktárgyaikról vallatták a kiválasztott áldozatokat. A későbbi népbíróági tárgyalás tanúvallomásai szerint (amelyek alapján Oláht halálra ítélték és kivégezték) több mint száz embert vertek meg, s kínoztak brutálisan, némelyeket megkötözve és fejfelé akasztva ütlegettek, illetve sós vizet itattak velük. Közülük többen meghaltak (pl. Holländer Béla ügyvéd és Radványi Ignáczné), szenvedtek maradandó sérüléseket (s majd kerültek azonnal a gázkamrákba), vagy lettek öngyilkosok (Holländer Béláné, Balla Béla). (A holttestek egy részét a Sajó vizébe dobták.)³⁴

A gettósítás végrehajtásával párhuzamosan a megfélemlítés és megtorlás egyéb eszközei ugyancsak szaporodtak, s az antiszemita propaganda egyre durvábbá vált. A miskolci rendőrség figyelmeztette „a keresztény magyar közösséget, hogy bizonyos egyének a házak kapujába mérgezett kockacukrokat helyeztek el, amelyekkel veszélyeztetni akarják a keresztény magyar gyermekek életét és egészségét”.³⁵ A diszkriminatív rendeletek megszegése (a sárga csillag nem viselése, vagyonrejtegetés stb.), valamint szökési kísérletek vádjával 131 embert internáltak (a névsort a Magyar Élet közölte); s a lap május 24-ei közlése szerint az elzárások mellett, néhány nap alatt 192 izraelitát köteleztek 60 000 pengő bírság kifizetésére különböző „kihágások”: pl. keresztény cselédek alkalmazása, adatszolgáltatás megtagadása vagy közveszélyes munkakerülés (!) miatt. (Ugyanakkor Borbély-Maczkó Emil főispán arról számolt be május közepén gúnyosan, hogy „ma minden zsidó kapálni szeretne”, miután szabályozta az izraeliták mezőgazdasági munkaszolgáltatását. Eszerint 30 fős egységekben, katonai felügyelettel mehettek ki a falvakba dolgozni, amit majd a deportálás előtt Endre László tiltott meg.)³⁶

Ilyen légkörben – bár Miskolcon, az országban ritka kivételtként, háború- és németellenes, s a munkaszolgálatosok között is antifasiszta csoportok szerveződtek – ezek a zsidók mentésére nem vállalkozhattak, így az elszórt kísérletek csupán egyéni és rendkívül szervezetlen akciók lehettek.

A „passzív ellenállás” jeleként több városi, illetve megyei tisztviselő és egyszerű alkalmazott ment április végétől, május elejétől betegszabadságra, hogy semmilyen módon se váljanak a látott intézkedések részeseivé; emellett néhányan az izraeliták értékeinek elrejtésében vagy akár szökésükben és iratokkal való ellátásukban is segítettek. A 18 éves Jorkó Erzsébet pl. hamis igazolvánnyal próbálta ismerősét a gettóból kimenteni, vagy a Péter család Ungvárról szökött rokonát igyekezett segíelyezni, ám mindnyájan az őrizetbe vétel, az elzárás, illetve az internálás sorsára jutottak.³⁷

Helyenként a passzivitás is bátor cselekedetnek számíthatott, s a felelősségre vonás miatt a különböző magatartásformák erkölcsi megítélése is bonyolult lehet. Erre példa Vesza Ambrus rendőr esete, aki 1944. június 5-én, tehát közvetlenül a deportálást meg-

³³ Lévai: i. m. 410.

³⁴ Felvidéki Népszava 1945. október 6, 1946. május 8, 1947. március 15, május 1, 4, *Paszternák*: i. m. 52–53, *Beránné*: i. m. 25.

³⁵ *Braham*: i. m. 663.

³⁶ BmLt. IV. 810/b 276/1944, Magyar Élet 1944. május 10, 24.

³⁷ *Beránné*: i. m. 25–26, 43, Magyar Élet 1944. május 27, június 6.

előzően egy gettóból szökött családot (Schwarcz Salamont, feleségét és 3 gyermekét) a miskolci pályaudvaron igazoltatott, s a szolgálatot teljesítő rendőrőrsztrnek adott át. Ezért 1946-ban vádat emeltek ellene, ám a népbíróság felmentette, mivel – indoklása szerint – parancsot hajtott végre, s egy olyan „civil” szólította fel a család igazoltatására, aki a rendőröket többször azzal fenyegette meg, ha „kötelességüket” nem teljesítik, azt a tiszteknek fogja jelenteni. (Ugyanakkor tanúvallomásokból kiderült, hogy Vesza más esetben „izraelitának tekintendő személyt szolgálata során nem igazoltatott, sőt óvatosságra intette”.)³⁸

Ezek s az ehhez hasonló elszórt kísérletek legfeljebb egy-egy izraelita sorsán változtathattak, ám a trianoni Magyarország legnagyobb vidéki zsidó közösségének pusztulását a legkevésbé sem befolyásolhatták. Az okok nyilvánvalóan összetettek, nehezen megfeythetők, s bár az események, miként az ország egyéb területein, felsőbb forgatókönyv szerint zajlottak, a helyi, esetleg egyedi tényezőket is keresnünk kell.

A korábbi évtizedek sikeres vagy annak megélt asszimilációs, sőt társadalmi integrációs folyamata (amit még fokozott, hogy a hagyományait és kultúráját sok tekintetben megtartó orthodox közösség érte el), az izraeliták évszázados gazdasági, kulturális és szellemi gyarapodása, valamint a belső viszálykodásokon való állandó felülemelkedés hamis illúziók sorát kelthette, nemcsak a hitközség vezetőiben, hanem a felekezethez tartozók széles körében is. Mindenekelőtt nem számoltak kellően az 1930-as évek tendenciáival: a zsidóság összetételében bekövetkező változásokkal, illetve a városvezetés jobbratolódásával vagy az ellenségessé váló közhangulattal sem. Ezzel összefügg, hogy a diszkriminatív rendelkezéseket ideiglenesnek, a különleges helyzetből adódó kényszerű átmenetnek tekintették, ami a koncentrálás időszakára is kiterjedt (ehhez hozzájárulhatott, hogy egy lakónegyed centrális területén létrehozott gettóban sem következett be a teljes elkülönülésük), s ami az izraelita vezetők – évszázados „reflexként” megerősített – együttműködő készségét is magyarázza.³⁹ (Pedig a Magyar Élet a német megszállás után egyre gyakrabban szorgalmazta a zsidókérdés megoldásaként – a Turul Szövetség új munkatervére hivatkozva – a kitelepítést, továbbá az „ország legzsidósabb városában” a „zsidókérdés végérvényes lezárását”.⁴⁰)

Az egykori befogadó közeg magatartása is megváltozott, ami szintén nem tudatosult az izraelitákban. A keresztény kis- és középpolgárság, valamint a munkásság jelentős része (melynek ugyancsak széles bázisa volt Miskolcon és környékén) a '30-as években egyik napról a másikra vesztette el egzisztenciáját, aminek ellensúlyozására alkalmasnak látszott a helyi zsidóság – még mindig kiemelkedő vagy annak vélt – gazdasági pozícióinak és érdekeltségeinek megszerzése. (A keresztény népesség az izraelita kispolgárok elszegényedését, sőt deklasszálódását nem mérte fel kellő realitással, s egyre inkább vetélytársat látott bennük.) Nem véletlen, hogy a Baross Szövetség miskolci csoportja a '30-as évek végétől az „örségváltás” programjával rendkívül megerősödött; a városi politika ez irányú legsürgetőbb feladatává az izraelita tulajdonúraktárak leltározatása, a strómanokkal szembeni erőteljes fellépés, valamint a lakásproblémák a szükségesség cserékkel való enyhítése lett; miként az eldurvuló antiszemita kampány leginkább az „elrejtett vagyonokkal”, továbbá az izraeliták, a keresztény lakosságát a háborús körülmények ellenére is messze felülmúló életszínvonalával és fogyasztásával érvelt.⁴¹

³⁸ Dokumentumok... 81–84.

³⁹ Vö. Magyar Élet 1944. május 5.

⁴⁰ Magyar Élet 1944. március 23, május 12, 13, június 11.

⁴¹ Magyar Élet 1944. április 5, 25, 28, május 24, 27, június 8.

Mindezek következtében 1944 márciusától jelentősen nőtt a zsidó vállalkozások, illetve üzletek, lakások és egyéb ingatlanok vagy akár bútorok és más lakberendezési tárgyak megszerzésére irányuló igénylések száma. Ez a háború utolsó szakaszában a keresztény közösség demoralizálódását és szétesését, az erkölcsi értékek relativizálódását is jelzi (a városvezetés szigorú, ellentmondást nem tűrő utasításai, valamint megfélemlítése az egész lakosságra kiterjedt, míg a megérkező Gestapo-egységek emberek tucatjait tartóztatták le, hurcolták el vagy figyeltették meg⁴²), ami keretül szolgálhatott a legalapvetőbb emberi jogokat és méltóságot sértő akciók végrehajtására, a parancsot kiadók és az azt szolgáló végrehajtók kölcsönös, főként utóbb jellemző felelősség áthárítására is. S az éppen 1944. június 2-án Miskolcot ért első bombatámadás, mely több mint 200 ember halálát okozta, 420-an sebesültek meg, és számos köz- és magánépület vált lakhatatlanná,⁴³ illetve mindennek sokkhatása még a korábban együtt érzők figyelmét is elterelte a zsidók sorsáról, vagy tette a valamilyen formában szolidaritást vállaló kisebbséget az iránt közömbössé.

A meghatározó persze a szándékában eltökélt megyei és városi vezetés, valamint a helyi német katonai parancsnokság egysége, s a mögöttük álló csendőrség és rendőrség ereje volt. (Miskolcon – mint a VII. csendőrkerület székhelyén – más megyékből jelentős számú csendőri egységet vontak össze, ugyanakkor biztonsági okokból a helyiek közül 50 főt Máramarosszigetre vezényeltek.⁴⁴) Ezáltal a „zsidótlanítás” előkészítése a kidolgozott tervek szerint mehetett végbe.⁴⁵

A városi gettó kiürítése június 5-én indult. Ezért a keleti városnegyedet a Vörösmarty utcától lezárták, és Kisfalvi Bertalan csendőr-főtörzsrösmester, a deportálási részleg parancsnokának irányításával a zsidókat „ütlelegések közepette” a Tatár utcai téglagyárba s a vele szomszédos helyiségekbe hajtották ki.⁴⁶ (Ezzel egyidejűleg – a Magyar Élet adatai szerint – több mint 600 lakásigénylés érkezett a hatóságokhoz, ami a továbbiakban még emelkedett, s amit elsősorban a bombakárosultak számára kívántak teljesíteni.⁴⁷)

Az akció brutalitását jelzi, hogy Tyrnauer Márk ny. kúriai bíró, Klein Sándor volt százados és egy Hofbauer nevű kereskedő a bántalmazások nyomán meghalt, s a téglagyári életkörülmények is drasztikusan romlottak.⁴⁸ Az izraelitákat ugyanis nyitott szárítóképző épületekben zsúfolták össze, ahol a legalapvetőbb higiénikus feltételek (pl. a víz) sem állt rendelkezésre. A zsidó tanács – még mindig mérsékelt hangú – helyzetjelentése szerint „a csendőrség már igen szigorúan őrzi a ki- és bejárást. Csomag és postaküldés tilos, a tábor lakóival beszélni sem lehet. Úgyiszlóván semmiféle ellátás nincs, esznek, ha hoztak magukkal. [A fejadagokat egyébként szigorúan korlátozták. – Cs. T.] Közös konyha nincs, a szükség óriási. Részben a szabadban laknak.”⁴⁹ (Utóbb Spiry Endre tisztí főorvost népbíróhoz elé állították, mivel a vád szerint szóban és írásban sem jelen-

⁴² *Beránné*: i. m. 19, 21–23, 26.

⁴³ *Beránné*: i. m. 28.

⁴⁴ *Braham*: i. m. 421.

⁴⁵ A minisztertanács június 1-jén döntött arról, hogy a II. hadművelleti zóna VII. csendőrkerületében öt nap múlva kezdik a zsidóság – a deportálást közvetlen megelőző – koncentrációját. *Braham*: i. m. 655.

⁴⁶ Ebbe a gyűjtőtáborba koncentrálták továbbá a vidéki (az edelényi, a szendrői, a sajószentpéteri, az ózdi, a mezőcsáti, a mezőkeresztesi és a mezőkövesdi) gettók lakóit, valamint a miskolci járás izraelitáit, vagyis Borsod megye kb. 6360 főnyi zsidó népességét. Dokumentumok... 47–52, Magyar Élet 1944. június 7, *Beránné*: i. m. 26–27, *Braham*: i. m. 663.

⁴⁷ Magyar Élet 1944. június 8, 22, július 6.

⁴⁸ *Munkácsi Ernő*: Hogyan történt. Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Budapest, 1947. 113.

⁴⁹ *Lévai*: i. m. 411.

tette az általa ismert téglagyári állapotot, miszerint a helyi és a vidékről beszállított zsidókat „téglaportban, hirtelen összeácsolt, rozzant színekben helyezték el, s Weisz Bertalan orvos kötszer, műszer és gyógyszer nélkül képtelen volt a betegeket ellátni...”, továbbá ez ellen nem tett semmit. – Spiryt emellett azért is felelősségre vonták, mivel 1940-ben a külföldi állampolgároknak minősített izraeliták kiutasításakor „orvosi hivatásához nem méltón járt el”, valamint 1942 májusában részt vett az Erzsébet kórházba kirendelt munkaszolgálatos orvosok tevékenységének megakadályozásában.⁵⁰⁾

A téglagyári koncentrációval egyidejűleg az antiszemita propaganda – a látott fő elemeiből táplálkozva – tetőfokára hágott. Június 11-én, közvetlenül a deportálást megelőzően jelent meg a Magyar Életben „Leleplezték a miskolci zsidóvagyon rejtegetők frontját” többszörösen kiemelt főcímmel, az első két oldalt betöltő írás, amely minden korábbinál részletesebben sorolta fel az értékeiket keresztényeknél elhelyezők népes táborát, s az ebben segédkezőket (akiket azonnali jelentkezésre szólított fel); valamint számolt be a jelenség megszüntetésére alakult csendőrmozgó-álosztály működéséről. S a cikk minden addiginál nyíltabban fenyegette meg a helyi lakosságot is, hangsúlyozva, hogy „félmegoldásokról többé nincs szó..., itt végre a zsidókérdés teljes felszámolása folyik.”⁵¹⁾

A téglagyári életkörülmények valóban nyilvánvalóvá teheték, hogy immár a deportálás előtti néhány napos, átmeneti helyzetről lehet szó. Ezt követően az iparvágányokra tolatott vagonokban (az utolsó pillanatban két új munkaszolgálatos század számára kiemelt, ezáltal a biztos haláltól megmentett férfiakon, valamint a Borbély-Maczkó főispán által mentesített orvosokon és gyógyszerészekén kívül) június 12-én, 14-én és 15-én előbb a miskolci, majd a vidéki izraelitákat szállították el a megsemmisítő táborokba.⁵²⁾

A deportálás után a helyi hatóság hamarosan a lefoglalt vagyonok értékesítésére kért kormányzati engedélyt, folytatta az üzlethelyiségek kiutalását, s próbálta az izraelita vállalkozások keresztény alkalmazottainak elmaradt fizetését rendezni (utóbbiak a régóta elégedetlenkedő munkanélküliek számát gyarapították).⁵³⁾ Eközben elhagyott lakásokba törtek be, amit gyakran – az egykorú visszaemlékezés szerint – „bizonyára valami szervezés következtében, több száz fős tömeg” hajtott végre, s ahol „tumultuózus és gyalázatos” jelenetek zajlottak a helyenként összeverekedő fosztogatók között. (A hivatalos közlemények szerint – bár csupán az ócskapiacokon gyarapodó illegális árusítások miatt kb. 150 főt állítottak elő – mindez „nem olyan mértékben és formák között történt, ahogy a híre a közönség körében el van terjedve”).⁵⁴⁾

A nyilas hatalomátvétel napjaiban a zsidóság elleni terror a munkaszolgálatosokra is kiterjedt. A Borsod megyei és miskolci orvosokból, gyógyszerészekből és mérnökökből álló két századot előbb Jolsvára, majd a Fejér megyei Pusztavámra vezényelték, ahol a település volksbundista sváb lakossága nyílt gyűlölettel fogadta őket. Október 16-án a „német nép elleni lázadás” vádjával (Horthy előző napi proklamációja után karszalagjait letépték és eldobták) a teherautókon megérkező SS-legények a kb. 210 izraelitát a

⁵⁰⁾ Felvidéki Népszava 1945. május 13.

⁵¹⁾ Magyar Élet 1944. június 11.

⁵²⁾ Ferenczy László csendőr alezredes jelentése szerint 13 500 főt, Kassa vasúti parancsnoka szerint 15 464 főt vittek Auschwitzba. (A borsodiakon kívül ugyancsak Miskolcon gyűjtötték össze a Szerencsi járás [Zemplén megye], a Szikszói [Abatúj-Torna], valamint a Putnoki járás [Gömör-Kishont] izraelitáit.) Magyar Élet 1944. június 7, *Lévai*: i. m. 411, *Braham*: i. m. 657, 663–64, 1358.

⁵³⁾ Magyar Élet 1944. június 22, július 6, 13.

⁵⁴⁾ Magyar Élet 1944. július 13, augusztus 4, Pelle János: Az utolsó vérvádak. Budapest, 1995. 193.

falu szélére hurcolták, levetkőztették és 20-as csoportokban kivégezték. (Néhányuknak sikerült megszöknie, akik közül hármat a falu Volksbund-tagjai fogtak el.)⁵⁵

A zsidóság elleni utolsó tömeges akciót 1944 októberében és novemberében a visszavonuló nyilas, valamint SS-különítmények hajtották végre. Szökött és Miskolcra hazatérő izraelita munkaszolgálatosokat fogtak el, akiket az őrizetükben lévő más foglyokkal (katonaszökevényekkel, baloldali munkásokkal) együtt Létrástetőn (kb. 100–120 áldozat) s a Bükk hegység egyéb területein lőttek agyon, és földeltek tömegsírokba.⁵⁶

Hasonló sorsra jutottak azok a miskolci és megyebeli zsidó iparosok, akiket a régió székhelyén, a Hadirokkantak utcájában létrehozott ún. Judenheimben foglalkoztattak. A németek által létesített, s az SS-katonák szükségleteit ellátó műhelyben dolgozó szabókat, varrónőket, cipészeket, asztalosokat, bádgosokat és egyéb szerelőket, kb. 40 (más adatok szerint 65) főt a Gestapo emberei 1944. október 24-én a Hejőcsaba határában fekvő Gadó-tanyára szállították, és előre megásatott sírba lőtték őket.⁵⁷

A Holocaust helyi áldozatait tekintve, a városbíróság a csak Miskolcra elhurcoltak számát 8000, az 1945 júniusában készült jelentés 8900 főben határozta meg. 1946-ban kb. 2350 fő tartozott e felekezethez (az össznépesség 3%-a), vagyis – a vidéki településekről beköltözőket figyelmen kívül hagyva – a miskolci zsidóság mintegy 78%-a pusztult el.⁵⁸

HISTORY OF THE JEWS IN MISKOLC DURING THE AGE OF HOLOCAUST

The first part of the study includes an overview of the history of the Jewish community in Miskolc during the dualistic era and period between the two wars. It concerns the important and somewhat contradictory role played by the Jewry in economic development, the expansion of commercial centers, and industrial growth, as well as in the evolution of a bourgeois mentality, and the social changes that occurred in this community. These provide information on the urban character of the congregation, about its degree of social and ethnic assimilation, or its conflicts with the Christian inhabitants.

The second half of the study includes the tragic fate of the Jews in Miskolc during World War II. It provides an analysis of results of economic, social and political discrimination. Then the author examines execution of deportation. The plans for the ghettoization, expropriation, and deportation of the Jews were finalized on 1st June, 1944. In May the Jews were first concentrated in a local ghetto, which was guarded by the police and a gendarme, and guided by a Jewish Council that included Mór Feldmann and Elemér Banet. On 5th June the ghetto population was transferred to the brickyard of Miskolc, where were concentrated 13500 Jews included those brought in from Borsod county. Many of the Jews were compressed in the open drying rooms without hygiene, and the rest of the ghetto inmates were deported to Auschwitz between June 12 and 15.

Tamás Csiki

⁵⁵ Felvidéki Népszava 1945. május 13, *Braham*: i. m. 348, 350, 663, 908–09, *Zsadányi Oszkár*: Kis-kunhalas-Pusztavám. Menóra-Egyenlőség Torontó, 1983. október.

⁵⁶ Felvidéki Népszava 1945. április 25, május 23, 30, *Paszternák*: i. m. 55, *Beránné*: i. m. 34–35.

⁵⁷ Felvidéki Népszava 1945. május 29, *Paszternák*: i. m. 55, 62–63, *Beránné*: i. m. 35.

⁵⁸ Az áldozatok eltérő számadataira: *Beránné*: i. m. 27, 44, *Dobrossy István*: Miskolc írásban és képeken. II. Miskolc, 1995. 52–52, *Braham*: i. m. 674.

SZELLEMI ÉLET A FOGOLYTÁBOROKBAN

TARCAI BÉLA

Vae victis – hadifogolysors

A mindenkori háborúk kárvallottjai között talán a hadifoglyok voltak a legszerencsétlenebbek. Ők voltak azok, akiket a győztesek az ókorban egyszerűen lebunkóztak, akiket a római hadvezérek a diadalmenetben megszégyenítettek, majd rabszolgaként az arénába vagy a gályákra üztek. 1588-ban a „Győzhetetlen Armada” viharok által Skócia partjaira vetett katonáit az angolok jórészt megölték. 1798-ban a campoformioi békekötés után a franciák foglyaikat a marokkói piacon eladták rabszolgának, mert a Direktórium elmulasztotta zsoldjuk kifizetését. Miként a történelmi példák – amelyeket lehetne még bőven sorolni – mutatják, a hadifoglyok a hadvezérek és az alsóbb parancsnokok kénye-kedvére voltak kiszolgáltatva. A 19. század végén mozdult meg először a társadalom lelkiismerete, és nemzetközi egyezmény született a háborúk által bármilyen módon veszélybe sodort emberek védelme érdekében. Ez az 1864-ben megkötött és több ízben kiegészített egyezmény Genfi Konvenció néven ment át a köztudatba, szabályozva a háborúk áldozatairól való gondoskodást, tehát a hadifogolykérdést is. Szellemében a konvencióhoz csatlakozik az 1899-ben megkötött Hágai Egyezmény, amely az emberséges hadviselés szabályait foglalta össze, ugyancsak többszöri kiegészítéssel.

A két egyezmény szövegéből kitűnik, hogy a háborúban a fogolyejtés célja az ellenség hadi potenciájának csökkentése, és csak addig van értelme, amíg a harcok folynak. Ebből következőleg a hadviselő felek a fegyverszünet megkötése után, a legrövidebb időn belül – ez általában 3 hónap – kötelesek foglyaikat hazabocsátani vagy sorsukról megállapodni.

Az egyezmények gyengéje, hogy csak azokra az államokra érvényesek, amelyek a megkötéskor azokat aláírták, vagy később csatlakoztak hozzá. A szovjet hatalom minden korábbi, a cári rezsim idején kötött nemzetközi megállapodást érvénytelennek tekintett, s így nem volt részese a két egyezménynek sem. Ennek ellenére a Szovjetunió az 1941. július 17-i, a svéd kormányhoz eljuttatott jegyzékében kijelentette, hogy kölcsönösség esetén tartani fogja magát az egyezményekhez. Német részről a jegyzékre válasz nem született. Így a szovjet–német háború első hónapjaiban a hadifoglyokat kölcsönösen agyonlőtték.

Az angolszászok az 1945. május 8-án aláírt és a németeket feltétel nélküli megadásra kötelező okmányt úgy értelmezték, hogy a hadifoglyok a Genfi Konvenció betartására sem tarthatnak igényt. Ebből a bizonytalan jogi helyzetből következhetett, hogy a győztesek a fegyverszünet megkötése után milliószámra hurcolták a katonákat a hevenyészett „csillagtáborokba”.¹ A szovjetek ezenkívül tömegesen vitték ki – polgári személyeket is – különféle jogcímenen kényszermunkára.

¹ A hadifogolyszargon a szabad ég alatti táborokat nevezte így.



Schiroky Sándor: Fogolytábor



Amerikai fogolytábor Nürnberg mellett, 1946-ban

A győztesek a jogi bonyodalmak elkerülése érdekében különféle ügyeskedésekhez folyamodtak a foglyul ejtett milliók státuszának meghatározására. A fegyverszünet után begyűjtött katonákat az angolszászok nem hadifoglyoknak, hanem „lefejezhető ellen-séges erők”-nek,² az idegen nemzetiségek esetében „hontalan személyek”-nek³ nevezték. A Nemzetközi Vöröskereszt tiltakozására 1946-ban ezt a kategorizálást megszüntették ugyan, de ezzel a foglyok helyzete semmit nem változott. A Vörös Hadsereg mind a katonái, mind pedig a polgári elhurcoltakat átadta az NKVD-nek,⁴ a Belügyminisztérium alá tartozó szervezetnek.

A foglyokkal egyéb jogtalanságok is történtek. Az amerikaiak 1945 novemberében megkezdték volna a magyarok hazaszállítását. A zónahatáron a szerelvényeket a Vörös Hadsereg átvette és egyenesen Szibériába irányította.⁵ A nyugati hatalmak egyesített vezérkarának döntése alapján 1945. június-júliusában 700 ezer foglyot – köztük kb. 60–70 ezer magyart, velük sok leventekorú gyereket, adtak át a franciáknak, olyan államnak, amellyel nem voltunk hadiállapotban. Ez a szám talán túl nagyra tűnik. De, ha meg-gondoljuk, hogy a táborokban minden intézkedést a német lágerfőurak hajtottak vég-re,⁶ s ők szívesen rendelkeztek más nemzetiségek rovására, minden érthetővé válik. Sovány vigasz, hogy amikor kiderült, hogy a franciák a rájuk zúdult fogolytömeget meg-felelően ellátni és foglalkoztatni képtelenek, az amerikaiak a teljesen legyengült foglyok egy részét visszavették és saját kórház-táboraikban helyezték el.

A Szovjetunió Magyarországgal a Genfi Konvenció által előírt hadifogoly-egyezményt soha nem kötötte meg. A magyar foglyok és deportáltak sorsát – főként a hazabocsátás tekintetében – szóbeli kijelentések határozták meg. A teljesség kedvéért említem meg, hogy Németországgal az 1947. április 23-i moszkvai külügyminis-ter-i értekezlet kötött megállapodást a hadifogolykérdésben. Ezt a nyugatiak betartották, a Szovjetunió és Lengyelország azonban nem.

Az eddigiekből következik, hogy a második világháború befejezése után keleten és nyugaton fogva tartott, összesen több mint 1 millió magyar, a nemzetközi jog értelmezése szerint jogtalanul fogva tartott kényszermunkásnak minősül.

A nyugati hatalmak foglyaikat 1947. év végéig gyakorlatilag felszabadították. Ez után ki-kí maga dönthette el, hogy haza kíván-e térni vagy sem. Mintegy 100 ezer magyar nyugatról, saját elhatározásából, nem tért haza.

A Szovjetunióból a foglyok és elhurcoltak nagyobb része az 50-es évek végéig ha-zatérhetett. Szakértők számításai szerint azonban százezres nagyságrendű azoknak a magyar életeknek a száma, amelyekkel a Szovjetunió nem tud elszámolni.⁷

Ha a második világháború utáni jogtalan szabadságkorlátozásról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az egyéb formákat, amelyek a politikai szempontból veszélyesnek ítélt személyeket fenyegették. Működtek az internáló és a nagyberuházásokat kivitelező KÖMI táborok,⁸ volt Recsk és voltak különleges börtönök. 1950. decemberében a szovjetek által elbocsátott 1200 magyar és német hadifoglyot a miskolci vasútállomásra átirányítottak Kazincbarcikára, ahol 1950-ig dolgoztak a Vegyiművek építkezésén.

² Disarmed Enemy Forces – DEF.

³ Displaced Enemy Personal – DEP.

⁴ Hadifoglyok és Internáltak Főigazgatósága.

⁵ Emiatt a nyugati hatalmak a hazaszállítását leállították.

⁶ A tényleges intézkedés joga a német táborvezetők kezében volt.

⁷ A foglyul ejtett, háborús bűnös-ként elítélt, elhurcolt, valamint a fogságban elhunyt, illetve a hazatért személyek száma bizonytalan.

⁸ Közérdekű Munkák Igazgatósága.

A következőkben, amikor a lágerek kultúrájáról beszélünk, nem csupán a fogoly- és kényszermunka-táborokra, hanem a többi szabadságkorlátozó formákra is gondolunk.

A túlélés gondjai

A személyes szabadság elvesztése az egyes emberekre és az emberek különböző csoportjaira más-más hatást gyakorolt. A katonák mindig számoltak a fogságba esés veszélyével, s a háború utolsó szakaszában legfeljebb annyiban próbálták a sorsot alakítani, hogy tudatosan törekedtek nyugat felé, nehogy a félelmetes híru szovjet fogságba kerüljenek. Ez a törekvés nem mindig járt a remélt eredménnyel, mert a hadi helyzetet a vesztesre állt hadseregek már nem nagyon tudták befolyásolni. A málenkij robot trükkjével elhurcoltakat akkor érte a lelki megrázkódtatás, amikor rádöbbenek arra, hogy a vonat kelet felé halad, és rútol becsapták őket. Ezen túl már az egyének fizikai és lelki állapotától függött, hogy az akkor még ismeretlen megpróbáltatásokat hogyan tudják túlélni. A valóságos helyzet felismerésének első óráit a teljes bizonytalanság, a sokszor örületbe és öngyilkosságba torkolló kétségbeesés foglalta el, majd kinek-kinek lelki edzettségétől függően következett a belenyugvás és a kiút keresése. Ez utóbbiban nem kevés helyet kapott a szökés gondolata. Bármennyire is hihetetlennek tűnik, a fogság minden szakaszában elég gyakoriak voltak a szökési kísérletek, s ezek közül jó néhány sikeres is volt. A kockázat óriási volt, mert a fogolytartók a sikertelen szökést keményen megtorolták, nem egyszer halállal büntették, éppen a visszamaradottak okulására. Történt mindez a Genfi Konvenció azon előírása ellenére, ami szerint a szökést legfeljebb fegyelmi úton – ami ebben az esetben bizonyos kedvezmények megvonását jelentette – szabad büntetni.

A fogolyélet egyik legnehezebb szakasza az „utazás”, az út az ismeretlenbe volt. A fogolytartók a kényelemtől, az élelmezésről és egyéb elemi szükségletek kielégítési lehetőségéről csak nagyon felületesen gondoskodtak. Az úti célt nem közölték. Ezt maguk a szállítmányt kísérő katonák sem tudták. Német történészek számításai szerint a gyűjtő-elosztó táboroktól az úti célig átlagosan 23 napig tartott az út. Elképzelhető, hogy a foglyok, de különösen az elhurcolt civilek ezalatt a poklok kínjait élték át.

A túlélés fizikai feltételeiről – élelmezés, ruházat, szállás, egészségügyi ellátás – a fogolytartóknak kellett volna gondoskodni. A Genfi Konvenció előírása szerint a fogolytartó hatalom foglyait ugyanolyan ellátásban köteles részesíteni, mint saját katonáit. A korábban ismertetett jogi megfontolások alapján ilyen szándékot alig lehetett tapasztalni. Sokszor – főként a francia és a szovjet táborokban – a szándék mellett a feltételek is hiányoztak, hiszen ezeket az országokat a háború alaposan tönkretette. Ez a helyzet a foglyokat a túlélés érdekében ügyeskedésre, erőszakosságra és sokszor a bajtársak rovására elkövetett bűnökre, főként lopásra kényszerítette.

A túlélés lelki feltételei jórészt az egyénekben és a spontán szerveződött kisebb baráti, bajtársi közösségekben valósultak meg. Nagyobb esélye volt a túlélésre annak, aki szellemi kapcsolatot tudott teremteni bajtársaival, akire ráragadt a „lágeroptimizmus”, amiben jó adag önbecsapás is volt, és nem utolsósorban az, aki szellemi elfoglaltságot tudott találni, végül pedig, aki nem vesztette el vallásos hitét.

A lelki egyensúly fenntartásában felelőssége lett volna a fogolytartó hatalomnak is, ha betartotta volna a Genfi Konvenció szabályait⁹ a hazával és a családdal való kapcsol-

⁹ A Genfi Konvenció a Svájcban székelő Nemzetközi Vöröskeresztet a táborok felett ellenőrzési joggal ruházta fel.

lattartás megszervezésében, a Vöröskereszt gondozószolgálatának segítségével, védőhatalmi funkciójának ellátásában. Sajnos, ezeknek a kötelezettségeknek a teljesítéséről, főként a legkritikusabb első fogoly-időszakok tekintetében, túl sok jót nem lehet mondani.

Mindezeket el kellett mondanom, hogy világossá váljék, milyen nehéz körülmények között szerveződhetett a lágerekben egy sajátos kultúra, amelynek néhány jelenségét a következőkben kísérem meg összefoglalni.

Lágerkultúra – lágerfolklor

Azt hiszem, mindenki számára világos, hogy a lágerok népének a túlélésért vívott küzdelmében jelentős szerepe volt a szellemi elfoglaltságnak. A bezártság első időszakában a különböző korú, nemzetiségű, műveltségű és jórészt vadidegen emberek azon vitatkoztak, hogy miért vesztett el a háború, s az emberek milliói miért kerültek ilyen megalázó helyzetbe. Később, miután ez a téma kimerült, és újság, megbízható hírforrás és külső kapcsolatok nélkül újra nem töltődhetett, a szellem más irányokban kereste az elfoglaltságot, a feszültségek levezetésének módját. Ma, amikor az évtizedes hallgatás után az emlékezet legmélyebb redőiből vagy a dugdosott feljegyzésekből előkerülnek és ismertté válnak a táborokban született szellemi alkotások, jogunk van hadifogoly- vagy általánosabb értelemben lágerkultúráról beszélni.

Azt is joggal állíthatjuk, hogy ennek a kultúrának az elemei csaknem teljesen azonosak a békés civil világ kultúrájával, mert a mostoha viszonyok között élelmessé csiszolódott foglyok mind a két égtájon, mindennel foglalkoztak, mindenre vállalkoztak. A konszolidáltabb viszonyok között az emberségesen gondolkodó táborparancsnokok maguk is támogatták az ilyen irányú törekvéseket, annál is inkább, mert ebből némi hasznot is húzhattak, de azért is, mert a szellemileg elfoglalt táborlakókkal kevesebb volt a baj, mint a többiekkel.

A lágerkultúrának messzire nyúló történelmi előzményei vannak. Az irodalomtörténet például számon tartja a nemzet mártírjainak a siralomházból írt búcsúleveleit, a kurucok táboraiban született nóták megihlették Thaly Kálmánt, 1848/49-ben Kossuth és hadvezérei köré fonódott nimbuszból fakadtak dalok. Apáink elbeszélése szerint az első világháborúban sokat énekeltek a katonák (a másodikban már kevésbé). Ekkor a korabeli divatos operettslágerok, kuplék és kabarénóták is átkerültek a katonai repertoárba, de az operett- és dalszerzők is szívesen használtak fel műveikben katonás motívumokat. Gyóni Géának a krasznajarszki fogolytáborban írt versei a 20-as években népszerűek voltak, a Trianon miatti honfibánatot mintegy megtévezve a hadifogság keserűségével.

A második világháborúban és az utána következett fogolyidőkben kialakult kultúra két síkon figyelhető meg. Az egyik a tudomány által modern folklor körébe sorolható alkotások, a másik a hivatásos művészek munkáinak köre. A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy mind keleten, mind nyugaton fogságba kerültek neves művészek, írók, költők, s legtöbbször ott is alkotott, az adott lehetőségek határai között.

Úgy vélem, hogy a lágerkultúra e két eleme nem különíthető el egymástól, mert mindkettő azonos forrásokból táplálkozott, azonos közösségi élményeket fejezett ki, az utóbbi természetesen profi színvonalon.

A lágerkultúra létezésére a tudomány is felfigyelt és jelenségeit elsősorban a lágerköltészet produktumai alapján, néprajzi vonatkozásban kezdte kutatni és értékelni. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Tanszékén folynak ilyen kutatások, és az első publikációk már meg is jelentek.



*Ringhoffer József festőművész grafikája
Kazincbarcikáról*

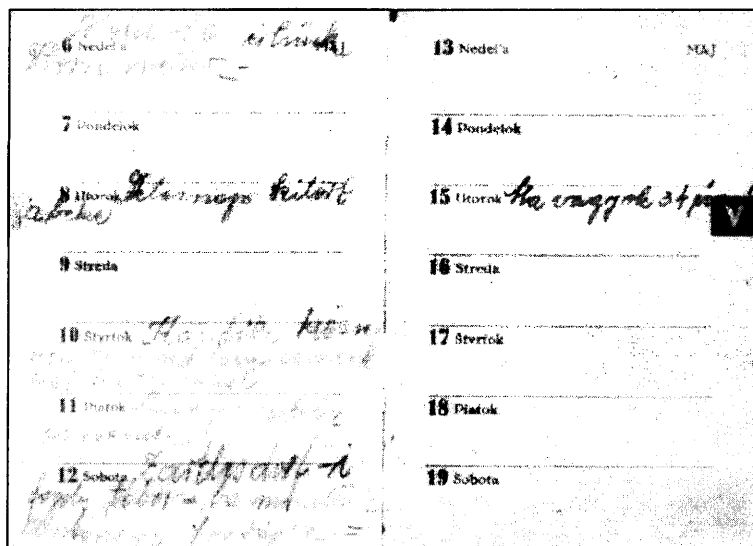
A kutatásban elsőként az a kérdés vetődik el, hogy szabad-e, lehet-e a kényszerű összecsúszás viszonyai között létrejött szellemi alkotásokat néprajzi szempontú vizsgálódás alá vetni. Erről Vasvári Zoltán doktorandusz, a téma egyik kutatója ezt írja a *Néprajzi Látóhatár* 2000. évi 3–4. számában, a hadifogolyemlékek néprajzi kutatásáról írt dolgozatában: „...úgy gondolom, hogy az olyan kényszerűen zárt közösségekben, mint a hadifogolytáborok vagy a lágerok, börtönök és kaszárnyák, létrejön egyfajta modern folklór”. Dr. Küllös Imola, a tanszék docense az 1997-ben megjelent *Vallási néprajz* című kötetben,¹⁰ *Kísértő múlt – A sztálini lágerok költészete* egy folklorista szemével című tanulmányában véleményét így summázza: „...a lágerköltészet mind esztétikai minőségét, mind funkcióját, mind pedig terjedési módját tekintve közösségi költészet, modern folklór, amelyet nem művészi színvonala, hanem közösséget teremtő, közös identitást kifejező ereje miatt kell megismernünk és becsülnünk”.

A lágerkultúra kialakulásának mozgatórugóit keresve, Vasvári Zoltán a már említett tanulmányában arra a következtetésre jut, hogy „...az eredetileg heterogén kultúrájú, de kultúrájuk gyakorlásában akadályoztatott embereket egyfajta önel-

látó típusú, folklór kultúra megteremtésére kényszeríti”. Ehhez annyit kell és lehet hozzátenni, hogy a megszokott intim világból erőszakkal kiszakított embert nem csak a kommunikációs kapcsolatok elvesztése, hanem belső, érzelmi kényszer is feszítette. A megalázottságot, a reménytelenséget és a magányosságot kompenzálni, a személyes érzelmeket valamilyen formában kifejezni kellett, ha nem is mindig a közlés szándékával. Így válhatott a szellemi tevékenység a túlélés egyik tényezőjévé.

Gyűjtőmunkám során – többek között – kezembe került egy füzet, amelybe egyik fogolytársam a menyasszonyának szánt leveleket írta, de soha el nem küldhette, mert posta nem volt. Minden egyes levél megírása után oldódott benne a feszültség, mert – saját bevallása szerint – úgy érezte, hogy nem szakadt meg a kapcsolat a távolban élő, szeretett lénnyel. Megkérdeztem olyan volt foglyokat, akik sem azelőtt, sem azután soha egyetlen sort nem írtak le, de a fronton és a fogságban verseket, dalokat költöttek, arról, hogy mi készítette őket a verselésre. Volt, aki azt válaszolta, hogy „csak úgy, magától jött”, volt, aki valamiféle belső kényszert érzett, de magyarázatát nem tudta adni, és volt olyan is, aki humoros, sőt sikamlós verseit társai felvidítására írta, és ahol tehetett, elő is adta.

¹⁰ A Református Teológiai Doktori Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója kiadása, 1997.



Egy fogoly noteszlapja

Minden táborban óriási gond volt a papír és az írószerszám hiánya. Ennek áthidalásában mutatkozott meg leginkább a foglyok leleményessége. de leleményességre volt szükség a nagy nehezen megszerzett papírok, füzetek, noteszok dugdosásában is, mert a motozók, érthetetlen módon, allergiások voltak az írott feljegyzésekre, különösen, ha azt el sem tudták olvasni. Az utolsó veszélyt az itthoni szűrő- és fogadó táborokban végzett motozás jelentette, mert az államvédelmi tisztek mohón csaptak le minden írásos feljegyzésre. Mindezek ellenére sok írás hazakerült.

A táborokban született verseket, dalokat, imákat aki tehette lemásolta, vagy megtanulta és itthon leírta. A tulajdonképpeni szerzők így az ismeretlenségbe vesztek, vagy legfeljebb a nevük maradt fenn, de róluk többet nemigen tudunk.

Mint korábban említettem, a mindenkori helyzethez alkalmazkodni tudó foglyok a kultúra csaknem valamennyi területén alkottak, ötleteket termeltek. A verselés volt kétségtelenül a legkedveltebb forma, bár a hangsúlyok a tábori körülmények szerint változhattak. Ahol például az éhezés volt a fő gond, ott az emberek lázasan kezdték írogatni a vágyálmokban létező menüket és gyártották, cserélgették az ételrecepteket. Az egyes táborok között nem volt kapcsolat, tehát nem lehet feltételezni, hogy valahonnan elindított divatról van szó. A receptírás és több más jelenség ugyanabban az időben, spontán módon jelent meg minden táborban keleten éppúgy, mint nyugaton.

Sokan a naplóírásban vagy csupán a napi események egyszerű feljegyzésében oldották fel lelki magányukat, ha hozzájutottak papírhoz, zsebnaptárhoz vagy valamilyen füzethez. Voltak vállalkozó szellemű emberek, akik regényírássra vagy terjedelmes eposz költésére vállalkoztak. (Varga István kézzel írott és grafikákkal illusztrált vígeposzából a Hadifogoly Híradó 2000. évi 2, 4, 6. száma közölt részleteket. Az eposzt Lengyelországban, a Jawiszowice melletti fogolytáborban, *Táborlakók* címmel, 233 oldalon írta a szerző, hozzá a papírt az ukrán táborparancsnok adta.) Több táborban, inkább nyugaton, a táborlakók emlékkönyvet szerkesztettek, s azt minden fogoly aláírta. Ennek szellemi előzménye a volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége gyűjteményében található. Ezt a művészi rajzokkal illusztrált könyvet 2187 fogoly írta alá és ajánlotta Walter Teeuwissen

úrnak, az YMCA¹¹ titkárának, aki 1920-ben kimenekítette őket a Nikolszk-Usszuriszk-i táborból.

A hitélet, a vallásgyakorlás feltételei sokfélék voltak. A Szovjetunió táboraiiban nyilván szó sem lehetett egyházi jellegű tevékenységről, bár a foglyok és elhurcoltak között lelkészek is voltak. Viszont az is igaz, hogy az embertelen körülmények között még a korábban közömbös emberek is a hit és a vallás vigasztaló erejét igényelték. 1944 októberében a szovjetek Kárpátaljáról „háromnapos munkára” elhurcolták a 18–50 éves férfiakat. Az emberek útközben, a vagonban egyházi énekeket és az emlékezet mélyebb rétegeiből előkerült a trianoni nyomorúságra emlékező könyörgéseket énekeltek, mint-ha a csíksomlyói búcsúba mentek volna. Dr. Küllös Imola idézi tanulmányában az ismeretlen szerzőtől származó *Ezer fogoly imája 1944-ben* címen szájhagyományként terjesztett verset. Ennek I. szakasza:

*Ezer fogoly küldi imáját az égbe
Halld meg hát, atyánk, kérésünket végre.
Könyörögve kérünk, szabadíts meg minket,
Rabságban szenvedő, szegény, fogoly néped!*

*Miatyánk, Istenünk, ki fent vagy az égbe,
Őrző szemeiddel tekints le ránk végre!*

A nyugati táborokban voltak templomsátrak, templombarakkok, de nem mindig volt lelkész és még kevésbé akadt magyar pap. Az egyes felekezetek közötti különbségek itt hamar feloldódtak és mindegy volt, hogy katolikus vagy protestáns lelkész jelent meg és akármilyen nyelven tartott istentiszteletet, a lelki vigaszra várók odasereglettek. Ahol nem volt se templom, se pap, ott legtöbbször maguk a foglyok gyűltek össze, ahogy ma mondanánk, ökumenikus imára. Különösen a nagy ünnepeken igényelték az emberek a közös ájtatosságokat. Itt és ilyenkor gyakran lehetett könnyező katonákat látni. A foglyok hazamentett emlékei között kézzel másolt imakönyvek és saját szerzeményű imák is találhatók.

Az említett formák mellett, attól függően, hogy milyenek voltak a tábori körülmények és hogyan fogták fel feladatukat a foglyokat őrző parancsnokok, a foglyok egyéb művelődési és szórakozási lehetőségeket is szervezhettek. Mind keleten, mind nyugaton voltak színjátszó csoportok, zene- és énekkarok, volt iskola és könyvtár, időnként filmeket is vetítettek. Módjával ugyan, de szervezhettek műsoros előadásokat, koncerteket, színházat és hasonlókat. Ezeknek a műsoroknak az előállításában nagy szerepet kapott a rögtönzés és az emlékezet, hiszen más források nem állhattak rendelkezésre.

A sikerültebb programok nem mindig maradtak a lágerek szűk falai között. Keleten kevésbé, nyugaton gyakrabban adott engedélyt a táborvezetés a műsorok bemutatására a nagyobb nyilvánosság előtt. A dachau-i táborban alakult magyar szalonzenekar például rendszeresen kijárhatott az amerikai katonák müncheni klubjába szórakoztatni a közönséget. A borghorsti angol felügyelet alá tartozó tábor pedagóguslakaiól alakult ének- és zenekar 1946 tavaszán több alkalommal szerepelt önálló műsorral a városban.

A lágerkultúra szerves részét képezik a tábori újságok. Ezek fontos szerepet töltek be, mert – ha igen szűk terjedelemben és primitív technikai kivitelben jelentek is meg – kielégítették a foglyok információéhségét, híreiket hivatalos forrásokból merítették.

¹¹ Young Men's Christian Association – Keresztényen Ifjúsági Egyesület

ték, és hazai híreket is tudtak közölni. A legfontosabb témakör, természetesen, a hazatérés volt. Emellett közöltek verseket, karcolatokat és helyi, tábori eseménybeszámolókat is. Ilyen híradók jelentek meg csaknem minden olyan táborban, ahol nagyobb tömegben és tartósan voltak magyarok. Adataim vannak a Salzburgban, Tumeltshammban, Pockingban, Regensburgban, Unnaban, Ebelsbergben és Dachauban megjelent tábori újságokról. Arról nincs tudomásom, hogy a szovjet táborokban ilyenek megjelentek volna.

A táborok szellemi életének legjelentősebb és legnagyobb terjedelmű szelete a foglyoköltészet volt. Ma már – ismervé e költészet nagy anyagát – állíthatom, hogy a versek és dalok alapján meg lehetne írni a fogság teljes történetét. Ezek a versek esztétikai szempontból nem mérhetők Radnóti Miklós kockás füzetében fennmaradt költeményeihez vagy a klasszikus népköltészet értékeihez. Ma olvasva őket talán sokat veszítettek eredeti érzelmi töltésükből is, mégis fontosak, mert hűen tükrözik sok ezer fogoly akkori lelkiállapotát, érzésvilágát. Megvilágítanak olyan belső vívódásokat, amelyekről ott és akkor beszélni nem lehetett, mégis kikívánczoltak az emberből, mint egy sóhajlás. Prózában nem lehet ilyen érzelmeket, gondolatokat kifejezni, mert banálisan hatnak. A versekben nem váltak nevetségessé az álmok, a remények, amelyekben bízni nem lehetett. Akik a fogságban verseket, dalokat írtak, nem voltak költők, még csak gyakorlott versfaragók sem (néhány kivételtől eltekintve). Őket a körülmények tették költővé, mondhatni: alkalmi költővé, mert legtöbbjük azóta se vett tollat a kezébe. A lágerköltészet gyökere az a rendkívül gazdag népköltészeti, népzenei hagyomány, amelyet minden táborlakó tudata mélyén ismert és amelyre támaszkodott. A következőkben néhány példában mutatom be a lágerköltészet téma- és formavilágát.

A szülői szeretet utáni vágy kifejezője Rózsa Ferenc verse, melynek utolsó néhány sorát idézem:

*Almaimban mindig otthon járok, mint az árnyék, csendesen,
Körüljáróm a kedves szobákat, s könnyes szemmel álmodok lesem.
Rácsókolom hálám csókját kezeitekre, s aztán búcsúzom,
Csak könnyem marad a párnákon és szívemben a néma fájdalom.
Reggelenként, ha felébredtek s találtok a párnán könnyeket,
Gondoljátok azt, hogy otthon jártam, s imádkoztam értetek.*

Dr. Küllös Imola tanulmányából vettem át a Vorkután 1947-től 54-ig raboskodott Karig Sára versét, amelyről a néprajztudós azt mondja, hogy „a teljesen értelmetlen élethelyzetnek modus vivendije és ars poetikája egyszersmind.”

Sarkövezet

*A költő itt a hóba ír,
mert nincs papír.
És mint a gyémánt megfagyott,
de nem ragyog
a hó, s a szó, mit hóba vés
nagyon kevés.*

*Nem futja már idő, ideg,
az éj hideg,*

*nem futja már a balga hit,
S szavait nem olvassa el senki sem,
mégis üzen.*

*A költő itt a hóba ír,
mert nincs papír.
A jég hátán senki sem él,
kemény a tél.
S a lét csak tárgyi tévedés:
az érv kevés.*

*Ha él, ha vall, ha néha sír,
a hóba ír,
hogy itt is költő – és magyar –
és jót akar,
hogy itt is hinni, írni mer,
hogy írni kell.*

*Ha erre futtok szarvasok,
megálljatok:
Az ember itt a hóba ír,
mert nincs papír.
s a hóba rótt szó nem fehér,
az ón a vér.*

A költészet örök témája, a szerelem viszonylag kevés lágerversben bukkan fel.
Ebből a kevésből álljon itt egy példa (Szamos Ede, Tambov 1946 október):

Álom

*Nagyon szeretnélek egyszercsak meglátni,
Egy pillanatra a lelkeddé válni,
Gondolatoddá, az érzéseddé lenni,
Ami Te vagy, mindent magamévá tenni.*

*Lennék a bánat könnyeid mögött,
Mosolyodban lennék örömöd,
Lennék a vágyad, kétséged, szerelmed,
Lennék a Benned rejtőző sejtelmek.*

*Lennék kísértő, titkos álmod,
Reggel, ébredéskor első sóhajtásod.
Lennék az egész, Benned forró élet,
Egyszer önmagamból láthatnálak téged.*

*Átrepülnék a drótkerítés felett,
Álmodni egy szebb életről Veled.
Megálmodtam: nem lesz drótkerítés,
Álomma szépül majd minden szenvedés.*

Az éhezés, de főként a kenyérhiány keserves időszakában sok vers született a kenyérről. Ekker Dezső *A kenyér balladája* című verséből idézem az utolsó sorokat:

*Megállj bicska, csak egy percre, még itt az alkalom.
De hiába, áll a hús rész, mint megannyi siralom.
Egyik kisebb, mint a másik, bárhogya is forgatom,
Felülről is, alulról is, bármelyik oldalon.
Mégis, ez itt nagynak látszik, bár most jönne a lapom.
Rossebet jön, ugye tudtam, a legkisebbet én kapom.
Méricskéljük, szopogatjuk, félóránként egy nyelet.
Melyik jobb, mit harapjak, vajon héjat vagy belet?
Minden csöppnyi morzsa után megnyalni a tenyeret,
Így tanultuk Westlagerben becsülni a kenyeret.*

A versek a mindennapi valóságról, az éhezésről, hidegről, a földbevéajt gödrökről és – mindenekelőtt és mindenekelőtt az otthonról, a honvágyról, a hazatérésről szólnak. De megjelennek a családi ünnepek, a feleség névnapja, a gyerek születésnapja és a nagy ünnepek, a karácsony és a húsvét is. Antalfy István Bulovenkán 1948 karácsonyán írta:

Csak egy gallyacskát

*Nem kell naptár, úgyis tudom, mi van ma.
Rég számoltam: még húsz nap, tizenöt...
és most... állok a szűk falak között,
és úgy fojtom a könnyeket magamba.*

*Nincs karácsonyfa, gyertyák sárga fénye,
anyám szívének drága melege,
szívemben él már csak a szép rege:
régmúlt karácsonyok angyalzenéje.*

*...Csak egy fenyőgallyacskát küldenétek
a fenyőről, amely alatt ma álltok,
amelyről gyertyák fénye hull reátok,
amely alatt ma rólam is beszéltek.*

*Csak egy gallyacskát! Egy, csak egy kis ágat,
s már nem érezném egyedül magam!
De így... karácsony éjszakája van,
egyedül vagyok, szemem könnybe lábad.*

Meg-megcsillan a versekben némi keserű humor is. A következő verset, amelyből részletet idézek, Mainzban költötte egy ismeretlen magyar, s azt egy adatközlőm énekelte magnóra:

*A dajcslandi hajbartolás vége felé jár,
a sok ungar jugendokra hazamenés vár.
Hátra vannak még a krumplis baderok,
jaj, de sokszor mondták ránk, hogy schlechte ungarok.*

*De mi azt már elfelejtjük, mert hazamegyünk,
ne adj' Isten, hogy Dajcslandba visszakerüljünk.*

A dalocska bizonyára a leventék körében születhetett és még szellemesnek mondható célzást is rejt magában arra a viszonyra, ami a krumplitolvaj fiúk és a gazdák között kialakult. A keverék nyelv is jellemző, mert akkoriban elkerülhetetlen volt, hogy a foglyok a német környezetben fel ne szedjenek egyes német kifejezéseket.

Végül idézek egy harsányi parasztfiú versfűzéréből egy versszakot, amelyet a Lili Marlen dallamára énekelt – a tetűről:

*Száz kezem is volna, ujjakkal tele,
Az is kevés volna, vakarni vele.
Átvakarom az éjszakát,
Letépek inget és gatyát,
Úgy vakarom tovább,
Úgy vakarom tovább.*

A lágerkultúra szerves részét képezik a hivatásos írók, költők, művészek munkái is. A foglyok és kényszermunkások begyűjtésében a győztesek nem voltak válogatósak. Az egyszerű emberek mellett fogságba estek a polgári élet kiválóságai, egyetemi tanárok, írók, művészek és más tehetséges emberek is. Ők voltak azok, akik a helyzetet leg hamarabb felismerték, és nem csupán saját maguk, hanem fogolytársaik testi-lelki egyensúlyának fenntartása érdekében szervezkedtek. Ahol erre mód adódott – elsősorban nyugaton – iskolákat, ének- és zenekarokat, színjátszó és képzőművész köröket hoztak létre, közben maguk is alkottak. Az alkotó tevékenység értelmét nem csupán a lelki feszültségek oldása jelentette, hanem az az egyszerű tény is, hogy a munkák értékesíthetők lettek. A vevők főleg az örök, a tiszték és alkalmilag azok a civilek voltak, akikkel a foglyok kapcsolatba kerültek. Ha felbukkant a táborban egy festő-rajzoló készséggel megáldott fogoly, az hamar kapott megrendeléseket. Az örök rendszerint saját magukat vagy a zsebben őrzött fényképekről hozzátartozóikat rajzoltatták, festették. Az ellenszolgáltatás némi élelem, cigaretta, rajzoló- és festőeszközök beszerzése és itt-ott szabaddabb mozgás volt. A művészek szabad idejükben bajtársaikat, a tábor és környezetét és a táborélet eseményeit is megörökítették.

A fogolyélet emlékei máig sem halványultak el azokban, akik azokat átéltek. Sokan utólag, itthon festették, rajzolták meg élményeiket, mint ahogy mások utólag írásos visszaemlékezésekben foglalták össze mindazt, amit átéltek.

A hazatérés sokak számára nem jelentette a várva várt szabadságot. Rájuk itthon Buda-Dél, Kistarcsa, Recsk, Kazincbarcika, Tiszaöld és még sok más internáló és munkatábor várt. Akik tehették, itt is rajzolgattak, festettek, bár munkáikat ezekben a táborokban is rendszerint elkobozták. A Miskolci Galéria 1999 májusában a fogolytáborokban és a táborokról készült művészi alkotásokból kiállítást rendezett.

Végezetül engedtessek meg nekem, a magam mentségére elmondani, hogy mindannak, amit leírtam, jó részét magam is átéltem, tehát módomban van a dolgokat „belülről” nézni és értékelni. Alkalmam volt megismerni a bayreuthi, a kulmbachi és a hírhedt Bad Kreuznach-i csillagtáborokat, a ootiersi francia haláltábor és nagy szerencsével kerültem át a bolbeci amerikai kórháztáborba. Voltam tolmács a táborparancsnok mellett, ministráns a német tábori lelkész mellett ugyancsak Poitiers-ben, énekeltem Bolbecben a magyar művészcsoporthoz és karóval felfegyverkezve őriztem éjszakánként Mailly le Camp tábori rendjét. Számomra ezek a megbízások jelentették a túlélés reményét.

Die Siegermächte nahmen um den zweiten Weltkrieg, vor und nach der Kapitulation mehr als 1 Million von ungarischen Soldaten, Jugendlichen und Zivilisten gefangen, und hielten sie in Westen und Osten, in verschiedenen Lagern fest. Ein Drittel der Gefangenen gerieten westliche und zwei Drittel in östliche Gefangenschaft.

Die Beschlüsse der Haager Landkriegsordnung und der Genfer Konvention, wonach die Gefangenen umgehend entlassen werden sollten, erfüllten sich nicht. In dieser Lage, und weil die Gefangenen unter unmenschlichen Umständen leben und arbeiten mussten, ihre grösste Sorge war die Zeit der Gefangenschaft überstehen zu können. Zu den Faktoren, die Leben und Ergehen grundsätzlich beeinflussten, gehört – unter anderen – die psychische Widerstandskraft, die sie am meisten durch geistige Tätigkeit stärken konnten. Die, aus der Gefangenschaft nach Hause geschmuggelten Manuskripte bestätigen, dass die Gefangenen auf allen Bereichen der bürgerlichen Kultur tätig waren. Nach der Systemveränderung merkte auch die Wissenschaft, vor allem die Ethnografie, diese Erscheinung auf, und fing an die Dokumente zu sammeln, bewerten und erschliessen. So wurde festgestellt, dass in der Gefangenschaft eine eigenartige Kultur, darin eine moderne Volklore entstand, die nicht wegen ihres künstlerischen Niveaus, sondern wegen ihrer Aussagekraft, Gemeinschaft schaffen der Fähigkeit, des Ausdrückens der Identität zu kennenlernen und Schätzen ist.

Die Studie macht einen Überblick über die Erscheinungsformen der Lagerkultur, schildert die inneren Motive, die die Gefangenen zum Schaffen trieben, um die Leere zu füllen, das Lebenswillen zu stärken und sich geistig zu beschäftigen. Sie stellt durch mehrere Beispiele die Mannigfaltigkeit dieser Kultur, dar. Letzten Endes betont sie, dass nicht nur die Gedichte, Lieder, Zeichnungen usw. der einfachen Gefangenen, sondern auch die Werke von den Berufskünstlern – die sich voll und ganz in den Lagern befanden – zu Lagerkultur gehören. Sogar, zu Lagerkultur sind zu zählen auch die Werke, die nach dem Krieg, im Lande, in den Internierten- und Zwangsarbeitslagern und in den Sonderzuchthäusern der politischen Häftlinge entstanden.

Béla Tarczai

BEVÁNDORLÁS ROMÁNIÁBÓL MAGYARORSZÁGRA, A BEVÁNDORLÓK FŐBB DEMOGRÁFIAI ADATAI BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN (1975–1997)

RESZLER GÁBOR–SZÁSZI FERENC

1. Romániai nemzetiségi politika és a magyar kisebbség

A Romániában élő magyar kisebbség, amely a magyar állam határain kívül élő legjelentősebb magyar népcsoport, az 1945 tavaszán alakult Petru Groza vezette kormány megnyugtató megoldást ígérő nemzetiségi politikájában reménykedhetett.* Az 1947-es párizsi béke megkötése után megszűnt az a nemzetközi nyomás, amelyik a román kormányszatot a kisebbségi jogok érvényesítésére szorította. A negyvenes évek végén fokozatosan megkezdődött a magyar intézmények lépcsőzetes felszámolása, és felerősödött a homogén nemzeti állam kialakítására irányuló politika.¹ A sztálinista szocialista modell másolása során a kommunista párt által folytatott kuláktalanítás, szövetkezetesítés fokozottan sújtotta a romániai nemzetiségeket, köztük a magyarságot. A nemzetiségi jogegyenlőség kérdése hivatalosan lekerült a napirendről. Az ötvenes évek első felében Magyarország és Románia külkapcsolatában a távolodás vált jellemzővé. Mérséklődött a külkereskedelem, alig-alig működött a kulturális egyezmények cserekapcsolatokra vonatkozó fejezete, húzódtott a kolozsvári konzulátus felállításának ügye, feloszlatták a Román–Magyar Társaságot.² 1952. szeptember 24-én új alkotmány lépett életbe Romániában, amelyik az országot szovjet mintára 18 tartományra osztotta fel. Ezek közül az egyik a Magyar Autonóm Tartomány nevet kapta, és négy székely megyét foglalt magába. Pozitív következménye volt ennek a közigazgatási változásnak, hogy a különböző politikai, gazdasági és társadalmi tisztségeket elsősorban a helybeliekkel töltötték be.³

1956 után az enyhülés jelei mutatkoztak a román nemzetiségi politikában és a román–magyar külkapcsolatokban egyaránt. Ez az átmenet rövid ideig tartott. 1959-ben egyesítették a Bolyai és Babes Egyetemeket, megszüntették a Mezőgazdasági Főiskolát. Az egységes iskolatípus általánossá tételének örve alatt a magyar nyelvű felső- és szakoktatás elsorvasztása lett a cél. Előrehaladt a fontos igazgatási intézmények, minisztériumok – így a Hadügy-, Belügy- és Külügyminisztérium – teljes románosítása. A románosítás elérte a Magyar Autonóm Tartományt is többségében románok által lakott falvak és megyerészek hozzácsatolásával. 1968-ban átmenetileg ismét enyhült a nemzetiségi politika. Ceausescu székelyföldi útja alkalmával ígéretet tett, hogy megszűnik az ország-

* A dolgozat anyagának kutatása az OTKA támogatásával történt. Nyilvántartási száma: T 031 964. Az országos adatokat az Igazgatásrendészeti Főosztályon Szászi Ferenc gyűjtötte és dolgozta fel, a megyére vonatkozó anyagokat nagyrészt Reszler Gábor gyűjtötte és elemezte a statisztikai táblázatokat.

¹ Békési B. Béla–Dálya László–Enyedi Sándor–R. Süle Andrea: A romániai magyar kisebbség. 17. (továbbiakban: Békési B. Béla)

² Lipcsey Ildikó: A román nemzetiségi politikai négy évtizede. 48.

³ Lipcsey i. m. 51.

rész mellőzöttsége, és nagyobb állami támogatást helyezett kilátásba.⁴ A hetvenes évtized azonban nem a várva várt fellendülést és felvirágzást hozta magával, hanem az erőltetett iparosítás és gazdaságépítés időszaka köszöntött be. 1972 nyarán hirdették meg a gazdasági elmaradottság felszámolására hivatott 15 éves tervet, amely a kapitalista államok színvonalához való gyors felzárkózást jelölte meg célként. Úgy tervezték, hogy 1990-re Románia lakossága 25 millió lesz, és a 11,5 millió aktív dolgozóból 9 és fél millió az iparban dolgozik majd. A fokozott iparosítási programot ismét a nemzetiségi politika sínylette meg. 1973 őszén indítottak vitát a nemzetiségi beolvadásáról, asszimilációjáról, másfelől kivándorlásukról. A XI. kongresszuson, 1974 novemberében Ceausescu kijelentette: „a határon túl aggodalmaskodnak, hogy az iparosítással egyidejűleg megszűnik a nemzetiségi specifikum. Bennünket ez egyáltalán nem aggaszt.”⁵

A szélsőséges fellépéseket sem nélkülöző nacionalista belpolitika, a kisebbségi jogok durva megsértése, a falurombolásba torkolló pártállami politika Romániában a nyolcvanas években egyre erősödő kivándorlási hullámot keltett. A romániai kisebbségek szerepét és jövőjét a nemzeti kizárólagosságra igényt tartó állam politikai rendszerében, a „közös szocialista haza”, a homogén román nemzetállam felépítésében látta a pártvezetés.⁶ A „nemzetiségre való tekintet nélkül” formula abszolutizálása a beolvastásra irányuló politikai koncepciót és gyakorlatot igyekezett ideológiailag alátámasztani. A homogenizálás eszköztárában általánosságban két tényező foglalhatja el a fő helyet: egyrészt olyan gazdasági, szociális, politikai, közigazgatási, tanügyi, kulturális, egészségügyi körülményeket kell teremteni, melyek révén a kisebbségek nemzeti azonosságtudatának konzerválása, fejlesztése lehetetlenné válik. Ebben az új helyzetben vagy az ország elhagyására, vagy pedig az asszimilációra nyílnak csak módok. A másik eszköz a statisztikai manipuláció, mellyel legalább papíron lehet csökkenteni a nemzetiségek számát, végül eltüntetni őket az ország etnodemográfiai térképéről. Romániában mind a két eszközrendszer előszeretettel alkalmazták.⁷ Az asszimilációs politika konkrét formát öltött a hetvenes években, bár ekkor a vezetés még ügyelt arra, hogy valós szándékait taktikai lépésekkel elfedje, ellensúlyozza. Az „elnemzetlenítés” politikája először az egyén számára legközvetlenebbül a nyelvhasználatban, az anyanyelvi oktatás ellehetetlenítésében mutatkozott meg. A „homogenizálási program” egyik legfontosabb célja az egységes etnikai területek fellazítása, az etnikumok keveredésének elősegítése az iparosítás és az urbanizáció útján. Az erdélyi iparosítás elmaradása miatt a hatvanas évek közepéig számottevő volt az erdélyi magyar lakosság elvándorlása.⁸ A hivatalos politika az urbanizációt is felhasználta a kompakt etnikai tömbök „feltörésére” olyan módon, hogy az erdélyi városokba részint a környező román települések népessége áramlott be, másrészt tervszerű betelepítés is zajlott, Moldvából és Havasalföldről toborozva munkaerőt. Hangsúlyosan támogatták a román értelmiségiek beköltözését a magyar többségű területekre, míg az erdélyi magyar diplomásokat, szakembereket tanulmányaik befejezése után arra kötelezték, hogy szülőföldjüktől távol, főleg a regáti területeken vállaljanak munkát.⁹ Az asszimilációs politika etnikai hatásai hamarosan érzékelhetően megmutakoztak. Az erdélyi magyar kisebbség száma és relatív száma egyaránt csökkent: míg

⁴ Uo. 62.

⁵ Uo. 63.

⁶ Hunya Gábor–Réti Tamás–R. Süle Andrea–Tóth László: Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet. Atlantisz, Medvetánc, 1990. (továbbiakban Románia, 1990) 251.

⁷ Vécsei Károly: Adatok az erdélyi magyarok számáról és területi megoszlásáról. In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990). Budapest, 1994. 75.

⁸ Románia, 1990. 252–253. valamint 255.

⁹ Uo. 256.

1910-ben az erdélyi összlakosság 31,6 százalékot tett ki, addig az 1992-es népszámlálás adatai szerint ez az arány már csak 20,85 százalék.¹⁰ A „homogenizáló” politika részeként a román vezetés rugalmas, ugyanakkor nehezen kiszámítható, „húzd meg, ereszd meg” kivándorlási politikát folytatott. A szelektív emigrációt különösen az asszimilációra nem hajlandó értelmiség távozásának támogatása jelentette.¹¹

A kisebbségi jogok durva megsértéséből fakadó feszültségek a nyolcvanas években kiegészültek az életkörülmények rohamos romlásából fakadó nehézségekkel. A 80-as évek elejére a román gazdasági élet minden területén kiéleződtek az ellentmondások. Egyre romlott a gazdasági helyzet, és az ebből fakadó terheket, valamint a külföldi adósságállomány mielőbbi és erőltetett ütemű visszafizetését célul tűző gazdaságpolitika következményeit a lakosság növekvő mértékben volt kénytelen elviselni. 1981 őszétől számos termékre jegyrendszert vezettek be, jelentősen emelkedtek az élelmiszerárak, csökkent a reálbér. Az elmélyülő belpolitikai válságban a hatalom viszonylagos tömegbázisát a többségi nacionalizmusra alapozott politikával igyekezett megtartani. A nacionalista érzelmek manipulálása egyre elviselhetetlenebbé tette a Romániában élő nemzeti kisebbségek helyzetét. A kisebbségeket eleve megbízhatatlannak, belső ellenzéknek minősítő politika éle egyre inkább kizárólagosan a magyarságot sújtotta, mivel a zsidók nagy része kivándorolt, folyt a németek kitelepülése is. Ebben a kiélezett politikai helyzetben mind több magyar kényszerült arra, hogy szülőföldjét legálisan vagy illegálisan elhagyva Magyarországra, kisebb részben Nyugat-Európába vagy a tengeren túlra meneküljön és ott telepedjen le.¹²

2. Bevándorlás Romániából Magyarországra

a) Létszámadatok

Arra a kérdésre, hogy hányan hagyták el Romániát és települtek át Magyarországra, nehéz pontos választ adni. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom esetenként egymástól nagyságrendekkel eltérő adatokat használ, amely eltérések részben az aktuális vizsgálati szempontból fakadnak, részben a különböző statisztikai bázis alapulvételeiből. Tóth Pál Péter 1988 és 1994 között 53 735 romániai menekülővel számolt.¹³ Az 1990 és 1995 között belépett, huzamosan Magyarországon tartózkodó román állampolgárok számát egy másik összesítés 65 742 személyre teszi.¹⁴ Az 1994-es Demográfiai Évkönyv 98 744 Romániából érkezett külföldi állampolgárral számol, akik 1988 és 1994 között tartózkodási engedéllyel legalább egy évet Magyarországon töltöttek, vagy egy évnél hosszabb időre szóló tartózkodási engedélyt kaptak, függetlenül attól, hogy jelenleg Magyarországon tartózkodnak-e.¹⁵

¹⁰ Vécsei K., 1994. 75–76.

¹¹ Románia, 1990. 258. A román kivándorlási politika „hajlékonyságát” támasztják alá a konzuli jelentések is.

¹² Uo. 264–267.

¹³ Tóth Pál Péter: A Magyarországra menekülők, 1988–1994. Statisztikai Szemle, 1996. május–június, 444–445.

¹⁴ Magyar Statisztikai Évkönyv 1995. Budapest, 1996. 39.

¹⁵ Demográfiai Évkönyv 1994. Magyarország népesedése. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1995. 403. Demográfiai Évkönyv 1994. 413. Hogy a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén tartózkodó külföldiek döntő része Romániából érkezett, azt a megyei igazgatásrendészeti hivatal nyilvántartása igazolni látszik.

A Romániából Magyarországra áttelepülők számának alakulásáról mi az Igazgatásrendészeti Főosztályon gyűjtött anyagból 1975-től 1990-ig tudunk hézagos táblázatos kimutatást adni.

1. táblázat
Romániából Magyarországra áttelepülésről kiadott engedélyek, az áttelepülők, a kérelmezők és az elutasítottak száma, (1975–1990)¹⁶

Év	Engedélyek	Áttelepülők	Együtt	Kérelmek	Elutasítottak	Együtt	Mindösszesen
	száma		száma				
1975	n.a.	185	185	n.a.	n.a.	n.a.	185
1976	n.a.	276	276	n.a.	n.a.	n.a.	276
1977	561	601	1162	944	160	1104	2266
1978	355	462	817	940	n.a.	940	1757
1979	403	212	615	608	-	608	1223
1980	n.a.	183	183	n.a.	n.a.	n.a.	183
1981	n.a.	450	450	600	223	823	1273
1982	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1983	n.a.	183	183	4577	n.a.	4577	4760
1984	n.a.	5260	5260	2500	n.a.	2500	7760
1985	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1986	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1987	1820	1737	3557	866	2225	3091	6648
1975–1987	3139	9549	12 688	11 035	2608	13 643	26 331
1988	578	n.a.	578	1824	n.a.	1824	2402
1989	n.a.	5260	5260	n.a.	n.a.	n.a.	5260
1990	n.a.	10 380	10 380	13 000	n.a.	n.a.	23 380
1975–1990	3717	25 189	28 906	25 859	2608	28 467	57 373

Kimutatásunk csupán 1990-ig terjed, melynek oka többek között az, hogy először 1991-ben kaptam lehetőséget az 1945 utáni magyarországi migráció kutatására, és az említett évben az Országos Rendőr-főkapitányság megadta az engedélyt az Igazgatásrendészeti Főosztályon történő kutatáshoz. 1992 után azonban a kutatást általában megnehezítette a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvántartásáról szóló 1992. évi LXIII., majd az 1993. évi XXXVI. törvény és a kapcsolódó jogszabályok. A korlátozást betetőzte a 79/1995. (VI.3) kormányrendelet a minősített adatok kezelésének rendjéről, majd a kéziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény.

Év	Bevándoroltak összesen	Romániából érkezett bevándorolt	
		fő	százalék
1992	4350	2781	63,9
1993	5347	3103	58,0
1994	6045	3343	55,3
1995	6875	3589	52,2

Göngyölitett adatokról van szó, azaz az előző évről áthúzódó, folyamatban lévő kérelmek összesítve jelennek meg. Nemzetközi vándorlás Magyarországon. Központi Statisztikai Hivatal Népesedés- és Egészségügyi Statisztikai Főosztály. Kézirat, 1997. 3.

¹⁶ ORFK Igazgatásrendészeti Főosztály (a továbbiakban: Útlevelel Osztály)

A romániai változó migrációs politikára, a kormányok magatartásaira az adatok feldolgozása során csak a konzuli jelentések alapján tudunk utalni.

A Romániából Magyarországra történő bevándorlás kérdéskörét országos összefüggésben 1994-ig Tóth Pál Péter elemzi részletesen, adataira táblázatos kimutatásban is visszatérünk.¹⁷

A bemutatott táblázatunkban használt engedélyek, áttelepülők, kérelmek, elutasítások fogalmakat az idézett konzuli jelentésekből kölcsönöztük. Ezek a kategóriák arról adnak tájékoztatást, hogy a bevándorolni szándékozó a bevándorlásra megkapta az engedélyt, de még nem települt át, illetve az engedéllyel már le is telepedett, vagy csupán engedélyt kért, de még választ nem kapott, és végül engedélyt kért a bevándorlásra, de kérelmét elutasították.

Azokat, akik engedélyt kaptak úgy tekintjük, hogy Magyarországra rövid időn belül át is települtek, így a két kategóriát együtt emeljük ki. Azokat, akik csak kérelmet nyújtottak be, a kérelmüket elutasítókkal együtt potenciális bevándorlóknak tekintjük.

A Romániából az első bevándorlók – mint említettük – a Helsinkiben tartott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záródokumentumainak aláírasi évében, 1975-ben érkeztek Magyarországra.

1974-ben még a magyar konzul arról ír, hogy a román hatóságok „elzárkóznak a kivándorló kérelmek átvételétől. Kolozsváron és Marosvásárhelyen egyetlen kérelmet sem vettek át.” Hasonló volt az eljárás az Izraelbe vagy az Egyesült Államokba irányuló kérelmek esetén is.

Az 1975, 1976 és 1977. évi „áttelepülési ügyekről” az összefoglaló konzuli jelentés azt állapítja meg, hogy Romániában változott a kivándorlási politika. A magyarok kivándorlását nem akadályozták, ezzel egy időben ugyanakkor növelni akarták a román állampolgárok számát. Az 1980. évi konzuli jelentés erről így fogalmaz: „Letelepedés után a bevándorlók magyar állampolgárságért folyamodnak. Az elbocsátásukhoz azonban 3–4 év is kellett. Így az áttelepülők nem a magyar állampolgárok számát, hanem a román állampolgárokat növelik Magyarországon.”

Emelkedett azok száma is, akik román konzuli útlevelemmel települtek át Magyarországra. Vagyis a 70-es évek közepén, a 80-as évek elején azokat engedték el Romániából hazánkba, akik megtartották, vagy azt ígérték, hogy megtartják román állampolgárságukat.

A legális bevándorlást a magyar hatóságok is akadályozták azáltal, hogy elutasították azok bevándorlási kérelmét, akiknél „a családok egyesítésére” nem volt utalási lehetőség. Az 1978. évi konzuli jelentés azt állapítja meg, hogy megsokszorozódott az áttelepülési kérelmek száma. Táblázatos kimutatásunkban 1977 és 1978-ban 1884-en kértek bevándorlási engedélyt. Mivel a családegyesítés „ténye nem állt fenn és megfelelő lakással sem rendelkeztek 1977-ben 160 kérelmezőt elutasítottak.” Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az említett két évben az áttelepüléshez engedélyt megszerzők és az áttelepülők együttes száma 1979 személy volt. Az áttelepülés növekvő tendencia, „de a romániai magyar lakossághoz viszonyítva még nem tekinthető tömeges méretűnek” – írták a jelentés készítői.

Az áttelepülők és a bevándorlást kérők száma 1983. és 1984. években ugrásszerűen megnőtt. Az áttelepülők és az áttelepülést kérelmezők együttes száma 12 520 személyt tett ki. A magyar konzul ezzel összefüggésben jegyzi meg, hogy az említett két évben „megnövekedett a »névleges« házasságok száma”.

¹⁷ Útlevelem Osztály (Konzuli jelentések, a megadott évek)

Az 1985. és 1986. évekről nem találtunk a Magyarországra betelepülőkről adatokat. Ugyanakkor a romániai magyar képviselőlet jelentése szerint „a letelepedés feltételeinek hiánya miatt többen valamelyik harmadik országba kérik kitelepülésüket”. Angliába 150, az USA-ba 5000, az NSZK-ba 12 000 kitelepülési kérelmet adtak be. Ez utóbbi kivándorló létszám – a konzul szerint – „nagy hányada a magyar nemzetiség köréből került ki”.

Az 1987-ben újra megerősödő és 1990-ben tetőző bevándorlási hullám okait az idézett évi jelentések azzal magyarázzák, hogy: „a román hatóságok nem bátorítják, de nem is akadályozzák a kitelepülést. Ez egybeesik az egységes homogén nemzetről vallott nézetekkel, és erősíti a konzul 1975-ben már jelzett „magyartalanításra” vonatkozó jelzéseit.”

Kimutatott adataink szerint 1987 és 1988-ban a Romániából Magyarországra bevándorlási engedélyt nyertek és az áttelepülők száma 4135, a bevándorlást kérelmezőkkel és az elutasítottakkal, azaz a potenciális bevándorlókkal együtt a bevándorlást elhatározók együttes száma 9050 főre tehető. 1989-ben az áttelepülő 5260 fő jelzi a bevándorlási hullám kezdetét. 1990-ben pedig az áttelepülők és bevándorlást kérelmezők – együttesen 23 380 személy – mutatja a tetőzést.

Felhozott adatainkat azért tartjuk fontosnak – bár Tóth Pál Péter körületekintően, igen gazdag forrásanyagra támaszkodva mutatja be 1988-tól 1994-ig a Romániából Magyarországra bevándorlók számát (lásd 2. táblázat) – mert a jelzett adatok kiegészíthetők 1987-ig a legálisan engedélyezett és tényleges bevándorló 12 688 fővel, másrészt igazoljuk is Tóth Pál Péter adatait, hiszen 1990-ben már a kimutatásunkban 10 000 fő fölött volt az áttelepülők száma, és a konzuli jelentések is évi 10 000-es tömegre becsülik a Romániából hazánkban bevándorlók számát. Az 1990-ben bevándorlást kérelmező 13 000 fő is jelzi a tömeges bevándorlási szándékot.

Részben a fentiekhez, de különösen a rendszerváltást megelőző két évhez kapcsolódik az a legutóbbi adat, mely szerint „1998-ban több mint 12 000, 1999-ben pedig 24 000 „turista” maradt hazánkban. Döntő többségük Románia magyar nemzetiségű állampolgára volt.”¹⁸

2. táblázat

A Romániából Magyarországra érkezettek száma, (1988–1994)¹⁹

1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1988-1994
8 397	19 550	16 781	14 686	8 474	3 856	2 554	74 298

A Magyarországra Romániából bevándorlók országos adatai mindenekelőtt azt mutatják, hogy a bevándorlók nagy hányada 1988-tól 1992-ig érkezett. Kiugróan magas volt a bevándorlás a rendszerváltás előtti és az azt követő években. 1988–1994 közötti időben a bevándorlók 74 ezren felüli kimutatott számát az 1987-ig felhozott adataink és az illegális kivándorlásra vonatkozó jelzéseink alapján, 90–100 ezer főre becsüljük. Ez az elvándorló tömeg Erdély magyar lakosságának, a kb. 2,5 millió embernek 4%-a. Ezek az abszolút számok és arányok azt mutatják, hogy az erdélyi magyarságot a Magyarországra történő kivándorlás létszámában jelentősen érintette ugyan, de a román politikai erők egy részének a homogenizálásra, a magyartalanításra vonatkozó elképzelése, az asz-

¹⁸ Tóth Pál Péter: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon, (1988–1994) Bp., Püski, 1997. 41–128.

¹⁹ Tóth Pál Péter: Haza csak egy van? i. m. 82.

szimilálódás, a Magyarországra és a nyugati országokba irányuló elvándorlás ellenére, hosszú történelmi időszakban is megvalósíthatatlan.

b) A bevándorlás okai

A konzuli jelentések több évben részletezik a bevándorlás okait. 1977-ben kiemelt helyen szerepelnek a magyar nemzetiséget ért sérelmek felsorolásai: a megaláztatás, a hátrányos megkülönböztetés, a magyar iskolák fokozatos megszüntetése, a magyar nyelv tanításának háttérbe szorítása. „Felsőbb iskolákban” továbbtanulni akarókat román nyelven felvételiztetik matematikából és fizikából. A vizsgáztatók a tanulókat szaklíceumba, a főiskoláknál és egyetemekenél alacsonyabb intézményekbe továbbítják. Nem lehet munkához jutni, a családokat munkahely biztosításánál szétválasztják.

A fentiek miatt az áttelepülési okok, célok között szerepel a család és gyermekük jövőjének bizonytalansága, a házasságkötés, az idős, távoli rokonok ápolása.

Az 1987. évi konzuli jelentés az áttelepülés, a hazánkba irányuló bevándorlás fő okaként a kilátástalanságot, a belső helyzet romlását, a nélkülözést említi. „Ma, aki tud, menekül” – olvashatjuk.

Ebből a jelentésből sem hiányzik a magyar „nemzetiségekkel szembeni türelmetlenség, az erőszakos asszimiláció, az anyanyelv használatának korlátozása, szokásaik, hagyományaik” gyakorlásának tiltására vonatkozó panasz.

A felsorolt sérelmekhez 1989-ben „a település és falurendezési terveket, a névváltoztatásra történő erőszakos rábírást, a munkahely biztosítása címén „Órománia” felé irányítást, „vallási és gyülekezési szabadság eltiltását” teszik hozzá.²⁰

Vagyis a vizsgált időszakban Romániából Magyarországra irányuló bevándorlás okai között etnikai, gazdasági, vallási, politikai és a megaláztatásig menő emberi sérelmek külön-külön és együtt nyomós indokként szerepelnek.

c) A bevándorlók foglalkozása

A Magyarországra Romániából történő áttelepülés minden társadalmi réteget, csaknem minden foglalkozási területen dolgozó lakost érintett. A foglalkozási ágak módszertani és tartalmi kérdéseit a szakirodalomból ismerjük.²¹ Ugyanakkor a konzuli jelentések tendenciát jelző besorolásait, kategóriáit is el tudjuk fogadni és össze tudjuk vetni az országos szakirodalmi adatokkal.

Az 1978-ban áttelepültek megoszlása foglalkozás szerint:

pedagógus: 37 (8,0%)	}	91 (19,6%)
lelkész: 2 (0,4%)		
orvos: 37 (8,0%)		
mérnök: 15 (3,2%)		
tanuló: 35 (7,5%), munkás: 125 (27,0%), vasutas: 12 (2,5%), háztartásbeli: 124 (26,8%), technikus: 18 (3,8%), műszerész: 4 (0,8%), egyéb: 53 (11,4%)		
Összesen: 462		

²⁰ Útlevel Osztály

²¹ Tóth Pál Péter i. m. 21–211, 68–86.

1982-ben az áttelepülők 45%-a értelmiségi munkakörben dolgozott. 1984-ben az áttelepülők foglalkozásáról így fogalmaztak: „Fokozott mértékben tapasztalható az értelmiség elvándorlása. Az elvándorlók 33%-a volt értelmiségi és 60%-a munkás.”

Az 1987-ben áttelepült 423 tizenhat éven felüli ember foglalkozását az alábbi felosztás mutatja: munkás: 153 (36,1%), technikus: 20 (4,7%), földműves: 1 (0,2%), kisiparos: 1 (0,2%), tanuló: 50 (11,8%), háztartásbeli: 41 (9,7%), nyugdíjas: 57 (13,5%), tisztviselő: 21 (4,9%), vasutas: 15 (3,5%). Értelmiségiek: mérnök: 18 (4,2%), közgazdász: 8 (1,9%). Összesen: 64 (15,1%).

1988-ban az áttelepülők foglalkozási megoszlása: értelmiségi: 172 (33,8%), munkás: 184 (36,2%), nyugdíjas: 39 (7,6%), háztartásbeli: 39 (7,6%), gyermek: 74 (14,5%)²²

A Romániából Magyarországra érkezetteknel a fő foglalkozási ágak esetében, mint említettük, a szakirodalom alapján van bizonyos tendenciát jelző összevetési lehetőség. Ugyanezt az összevetést megtehetjük 1988–1994-ig terjedő időszakban az összes Magyarországra érkezettekről összesített statisztikai kimutatással is.²³

A Romániából bevándorló értelmiség aránya 1988-tól 1994-ig terjedő időben 16,6%-ot tett ki, míg a konzuli jelentések szerint csak a pedagógusok, lelkészek, orvosok, mérnökök aránya 1978-ban 19,6%, 1987-ben 15,1%-ot tett ki.

Az 1982. évi kimutatásukban csupán értelmiségi megjelöléssel – nem részletezve, hogy az említett négy szakmán kívül kiket soroltak az értelmiségiekhez – 1988-ban pedig a bevándorlók körében az értelmiség 33,8%-os arányt foglalt el. Az 1984. évi jelentésben ez áll: „Egyre többen kerülnek ki a szellemi, kulturális és műszaki életből”

Ezek az arányok arról tanúskodnak, hogy a Romániából történő bevándorlók körében az 1970-es és az 1980-as években nagyobb arányban szerepelnek az értelmiségiek, mint a vizsgált egész bevándorlási időszakban. Ez azt is jelenti, hogy a bevándorlás kezdeti időszakában az értelmiség igen jelentős szerepet töltött be a magyarországi bevándorlásban.

A szakirodalom adatai szerint a Romániából bevándorlók körében „a fizikai foglalkozásúak” csoportja alkotta a legnagyobb hányadot, 36,4%-ot. Ez alig tér el az általunk megadott rátáktól, bár az 1984. évben hozzánk érkezők 60%-a munkás volt. Gondot okoz azonban az, hogy 1978-ban a technikust, a műszerészt, a vasutasokat miért nem sorolták a munkás kategóriába.

3. táblázat

Az összes Magyarországra érkezettek megoszlása foglalkozási ágak szerint (1988–1994)

Foglalkozási ág	1988–1994 összesen	Százalékos megoszlás
Értelmiség	15 470	16,2%
Alkalmazott	10 144	10,6%
Fizikai dolgozó	28 329	29,7%
Egyéb	15 320	16,1%
Nyugdíjas	4 871	5,1%
14 éven aluli gyermek	19 690	20,7%
Tanuló	1 488	1,6%
Összesen	95 312	100%

²² Útleveél Osztály (a megadott évek).

²³ Tóth Pál Péter i. m. 93–94, 190.

Amennyiben összevetést végzünk az 1988–1994 közötti időben az összes Magyarországra bevándorló foglalkozási csoportjaival, úgy azt érdemes kiemelni, hogy a 16,2%-os átlagtól, a konzuli jelentések által kimutatott években, a Romániából érkezők körében az értelmiség átlagos aránya ennél jóval magasabb, 28,3% volt. A szakirodalomban a Romániából bevándorlók körében az értelmiségi foglalkozásúak 16,6%-ot foglaltak el, az eltérés az összestől csupán 0,4%-os. Az azonban így is tény, hogy Romániából nagyobb arányban jöttek Magyarországra az értelmiségiek, mint a többi országból. Ez súlyosan érintette az erdélyi magyar lakosságot, ugyanakkor kedvező hatású volt a magyarországi lakosság képzettségének alakulására, miközben növelte az értelmiségi pályán történő elhelyezkedési lehetőségek gondjait.

d) A Romániából érkezettek megoszlása nemenként és korcsoportonként

A bevándorlók korcsoport és nemek szerinti megoszlásának vizsgálata többféle következtetés levonására adhat lehetőséget.

A korcsoport megoszlásáról csupán egyetlen évről van részletes kimutatásunk.

4. táblázat
Bevándorlók megoszlása életkorcsoportok szerint 1988-ban²⁴

Korcsoport	Szám	Százalék
0–20 év	74	12,8
21–30 év	150	25,9
31–40 év	134	23,7
41–50 év	120	20,7
51–60 év	61	10,5
61 felett	39	6,7

21–50 éves korcsoportba tartozott a bevándorlók 69,8%-a, amelyen belül csaknem 26%-ot képviseltek a 20–30 év közöttiek, vagyis a legjobb munkaerőt képviselők. A 60 év felettiak 6,7%-ot tettek ki. A 60 év felettiak száma és aránya azt jelzi, hogy ez a korcsoport már nehezen tudott változtatni sorsán, míg a 20 év alattiak 12,8%-os rátája arra mutat rá, hogy a családosan bevándorlók száma jelentős lehetett.

Az 1989. évi jelentés készítői pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy a 17–20 év közötti bevándorlók a katonai szolgálat elől menekültek. Többségük katonai szolgálatot még nem teljesített, szakképzettségük nincs, iskoláikat kevesen fejezték be.” A tájékoztató arra is rámutat, hogy sokan „a magyar nyelvet nem beszélik”, számuk növekszik. Román anyanyelvűek érkezéséről több évben találunk utalást, az arányok jelzésére azonban még következtetési lehetőségünk nincs.

A korai jelentések egy része arról is tájékoztatást ad, hogy hogyan alakult a bevándorló nők és férfiak aránya. 1988-ban 214 férfi és 209 nő települt át Magyarországra. Az 1989-es jelentés a kérdéskörrel azt emeli ki, hogy változtak a nemek közötti arányok „a többséget a férfiak alkotják”. Vagyis a bevándorlás kezdeti időszakában jellemző lehetett a nőtöbbség, hiszen a fiatal nők zöme a bevándorlás okaként a férjhezmenést jelölte meg. Erdélyben is, mint a Kárpátalján a nők vállalták Magyarországon a „szálláscsináló” szerepet, 1989-ben viszont már, mint említettük, a többséget a férfiak alkották.

²⁴ Ütlevél Osztály

5. táblázat
A Romániából összes bevándorlók megoszlása nemeként és korcsoportonként
(1988–1994)²⁵

Kor	1988–1994		Összesen	1988–1994 Százalékos megoszlás	
	Férfi	Nő		Férfi	Nő
0–14	8 249	7 790	16 039	22,0%	21,2%
15–19	3 055	2 860	5 915	8,1%	7,8%
20–29	11 208	11 711	22 919	29,9%	31,9%
30–39	7 443	8 139	15 582	19,8%	19,1%
40–49	4 294	3 594	7 888	11,4%	9,8%
50–59	1 496	1 578	3 074	4,0%	4,3%
60 év felett	994	1 550	2 544	2,7%	4,2%

A kimutatott adatokban a férfiak és nők aránya csaknem 50–50%-os. A nők kivándorlásban betöltött kiemelkedő szerepét viszont ez a kimutatás is jelzi azáltal, hogy a 20–29-es korcsoportban, éppen a férjhez menő korosztálynál a nők aránya meghaladja a férfiakét.

3. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe történt bevándorlás szakaszai

A bevándorlók érkezésének időpontja valamint száma alapján a 80-as évek végén, a kilencvenes évek folyamán Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe irányult migrációs folyamat négy szakaszra bontható. Az 1987 előtti időszak a folyamat látens periódusának tekinthető részben az érkezők csekély száma, részben a bevándorlás módja miatt. A vizsgálatunkban érintett 597 személy (családtagokkal együtt 931 fő) közül 32 érkezett 1987-ig Borsod-Abaúj-Zemplénbe. Valamennyien legálisan, azaz az illetékes hatóságok engedélyével telepedtek át Romániából. A magyarországi letelepedés indokául közeli rokonokkal történő családdegysítés, hozzátartozók gondozása szolgált, illetve született magyar állampolgárral kötött házasság révén következett be az áttelepülés. A bevándorlási hullám csúcspontja, egyben következő szakasza 1988 és 1990 közé esett. Ennek a második szakasznak a fő jellemzője az országosan is tapasztalt tömeges bevándorlás. A vizsgált személyek zöme, 43,9 százaléka ezen három esztendő alatt jött át Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe. Ugrásszerűen megnőtt az illegális határátlépések száma. Mint már fentebb említettük, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hatóságoknál kérelmet benyújtott és jelen vizsgálatba bevont 597 bevándorolt 29,5 százaléka 1988 és 1990 között illegálisan jött át magyar földre (lásd a 2. számú táblázatot!).²⁶ A harmadik, a tetőzés utáni szakasz 1991–1994 közötti időszakot foglalja magába. A tárgyalt migrációs folyamat egészen belül ez is fontos, hiszen a bevándorlók 37,2 százaléka ez alatt a négy év

²⁵ Tóth Pál Péter i. m.

²⁶ Arra vonatkozóan nincsen adatunk, hogy összesen hányan nyújtottak be bevándorlási, illetve letelepedési kérelmet a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatásrendészeti Hivatalnál (továbbiakban: Igazgatásrendészet). Az 1998-ban folytatott anyaggyűjtés során csak azoknak a személyeknek az adatlapjait dolgozhattuk fel, akik az igazgatásrendészeti hivatal nyilvántartásában szerepeltek. Kikerültek a nyilvántartásból azok, akik időközben magyar állampolgárságot kaptak vagy más megyébe költöztek. A feldolgozott 597 kérelem és a családtagokkal együtt érintett 931 személy adatai véleményünk szerint olyan bázist jelentenek, melyek segítségével a Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe irányult bevándorlás főbb demográfiai jellemzői megállapíthatók.

alatt érkezett Borsodba. A levezető szakasz nyitányát 1995 jelentheti: a bevándoroltak száma évről évre csökkent, 1997-ben számuk az 1988-ban érkezettek 30 százalékát sem érte el. Ez egyben azt is jelzi, hogy a Magyarországra irányuló bevándorlás a 90-es évek második felében sem szűnt meg, csak alacsonyabb szinten stabilizálódott.

6. táblázat
A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe letelepedési kérelmet benyújtók
nemenként és évek szerinti bontásban

Év	A kérelmet benyújtók neme		
	Férfi	Nő	Együtt
1987-ig	11	21	32
1988	60	17	77
1989	83	34	117
1990	40	28	68
1991	41	33	74
1992	33	32	65
1993	18	24	42
1994	15	26	41
1995	7	28	35
1996	10	15	25
1997	10	11	21
1987–1997	328	269	597

A táblázatból látható, hogy a tartós Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tartózkodást, bevándorlást kérelmezők száma időben változó szinteket mutat. Egyértelmű, hogy még a magyarországi rendszerváltás előtt, 1989-ben települtek át legtöbben Romániából hazánk északkeleti megyéjébe. Megfigyelhető a migrációs folyamat kezdeti szakaszában a férfiak meghatározó jelenléte. Ez a jellemző 1992-ig évenkénti bontásban is igaz, ezt követően fordult meg az arány a nők javára. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a korábban áttelepült házasságok után megérkeztek a feleségek. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy a kérelmezők táblázatban látható nemenkénti arányát torzítja az a tény, hogy a házaspárok adatait a bevándorolt férfi (férj, családapá) adataihoz csatolták.

4. Illegális–legális bevándorlás és demográfiai jellemzők

Illegális határátlépésnek tekinthető minden olyan Magyarországra érkezés, melyet a két ország illetékes hatóságainak engedélye nem erősített meg. Ebből következik, hogy az egyébként érvényes útlevéllel vagy kishatárforgalmi engedéllyel végrehajtott beutazást követően törvénysértést követett el az a román állampolgár, aki a törvényben rögzített tartózkodási idő letelte után megtagadta a visszatérést Romániába. Egyértelműen illegális határátlépésnek minősül a zöldhatár igénybevétele. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett bevándoroltak között 1988 és 1990 között találoztunk illegális határátlépőkkel.

*7. táblázat
Illegálisan Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett
bevándorlók 1988–1990 között*

Év	Útlevelel		Kishatárforgalmi engedéllyel		Tiltott határátlépéssel		Összesen
	a külföldön való tartózkodás szabályait megszegve						
	fő	%	fő	%	fő	%	fő
1988	16	22,5	5	7,1	50	70,4	71
1989	9	9,6	4	4,2	81	86,2	94
1990	3	27,3	—	—	8	72,7	11

A vizsgált 597 bevándorolt közül 176-an illegálisan lépték át a magyar határt, jutottak Borsod-Abaúj-Zemplénbe, az összes érintett 29,5 százaléka. Ahogyan 1987-ben, illetve azt megelőzően sem történt illegális bevándorlás Borsod-Abaúj-Zemplénbe, ugyanúgy 1990-et követően sem fordult elő törvénybe ütköző áttelepülés. A táblázatba foglalt három esztendő adatai tükrözik azt az elkeseredettséget és kilátástalanságot, melyet az elviselhetetlenné vált román belpolitikai helyzet okozott. Másrészt a kockázatos, életveszélyes lépés megtételére bátorította a bevándorolni szándékozókat a magyar hatóságok egyre elnézőbb magatartása, növekvő toleranciája, fogadókészsége. A zöldhatáron át jött a 176 illegális bevándorolt közül 139 (79%), és ezek 58,3%-a 1989-ben ilyen módon szökve, a román határőrök elől bujkálva lépett magyar földre. (A 3. számú táblázatból az is megállapítható, hogy az igazgatásrendészeti hivatalban nyilvántartott bevándorlási kérelmet benyújtók közül családtagjaikkal együtt 279-en érkeztek illegálisan Borsod-Abaúj-Zemplénbe, a vizsgált 931 személy 30 százaléka). Már 1990-ben erősen visszaesett az illegális bevándorlás (16,2%), és a kilencvenes években végig a legális áttelepülés lett a jellemző.

*8. táblázat
Legális és illegális Borsod-Abaúj-Zemplénbe bevándoroltak
megoszlása korcsoportok szerint (1987–1997)*

Korcsoport	Legális		Illegális		Együtt	
	szám	%	szám	%	szám	%
0–10	75	11,5	48	17,2	123	13,2
11–20	96	14,7	76	27,2	172	18,5
21–30	234	35,9	91	32,6	325	34,9
31–40	104	16,0	47	16,9	151	16,3
41–50	42	6,4	15	5,4	57	6,1
51–60	44	6,8	–	–	44	4,7
61–	57	8,7	2	0,7	59	6,3
Összesen:	652	100	279	100	931	100

A korcsoportok szerinti vizsgálatból az derül ki, hogy mind a legális, mind az illegális bevándorlók jelentős része fiatal. A 21–30 év közötti korosztályhoz tartozók közül lépték át legtöbben (32,6%) illegálisan az országhatárt. A vizsgált 931 személy között 325 fiatal egyedül érkezett Borsod-Abaúj-Zemplénbe. Az egyedül érkezettek közül 191 volt nő és 213 férfi. A korcsoportonkénti vizsgálat szerint az egyedül érkezett férfiak 46,9 százaléka a 21–30 éves korcsoportához tartozott.

9. táblázat

Az összes Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett bevándorló nemek és korcsoportok szerint (1987–1997)

Korcsoport	Férfi		Nő		Összesen
	fő	%	fő	%	fő
0–10	65	14,0	58	12,4	123
11–20	87	18,8	85	18,2	172
21–30	159	34,3	166	35,5	325
31–40	85	18,4	66	14,1	151
41–50	32	6,9	25	5,3	57
51–60	14	3,0	30	6,4	44
61–	21	4,5	38	8,1	59
Összesen	463		468		931

10. táblázat

Az egyedül érkezett bevándorlók nemek és korcsoportok szerint (1987–1997)

Korcsoport	Férfi		Nő		Összesen
	fő	%	fő	%	fő
0–10	–	–	–	–	–
11–20	54	25,4	39	20,4	93
21–30	100	46,9	85	44,5	185
31–40	39	18,3	19	9,9	58
41–50	14	6,6	8	4,2	22
51–60	2	0,9	12	6,3	14
61–	4	1,9	28	14,7	32
Összesen	213	52,7	191	47,3	404

Az egyedül érkezett nők esetében a 21–30 éves korcsoportnál csupán 2,4 százalékos az eltérés (44,5%), és ugyancsak 5 százalékkal kevesebb nő vándorolt be a 11–20 éves korcsoportot tekintve (férfiak 25,4%, nők 20,4%). A feldolgozott adatlapok arról árulkodnak, hogy az egyedül bevándorlók jelentős része vagy már házasságot kötött született magyar állampolgárral és így családegyesítés címén kérte a bevándorlás engedélyezését, vagy szándékai között szerepelt az anyaországon belüli családalapítás. Az egyedül érkezett nők körében még a 61 éven felüli korosztály képez jelentékeny arányt 14,7 százalékkal. A szabolcs-szatmár-beregi vizsgálatokhoz hasonlóan azokról az özvegy, magukra maradt édesanyjokról van szó, akik Magyarországra áttelepült gyermekeiket követik, és bevándorlásukra 1991-et követően került sor.

11. táblázat

Az egyedül érkezett bevándorlók nemek és bevándorlási idő szerint (1987–1997)

Év	Férfi		Nő		Együtt
	fő	%	fő	%	fő
1988	43	20,7	8	4,4	51
1989	58	27,9	17	9,4	75
1990	16	7,7	12	6,7	28
1991	32	15,4	24	13,3	56
1992	22	10,6	24	13,3	46
1993	14	6,7	18	10,0	32

Év	Férfi		Nő		Együtt
	fő	%	fő	%	fő
1994	4	1,9	21	11,7	25
1995	8	3,8	23	12,8	31
1996	7	3,4	14	7,8	21
1997	4	1,9	19	10,5	23
Összesen	203	53,6	180	46,4	388

A nők bevándorlása a migrációs folyamat során egyenletesebb megoszlást mutat a férfiak évenkénti számához viszonyítva. Ez részben abból adódik, hogy a nők körében végig meghatározó maradt azoknak a száma, akik vagy a családalapítás szándékával érkeztek Magyarországra, vagy ahogy már említettük, magyar állampolgárral kötött házasság révén családgyesítést kértek.

12. táblázat

Az egyedül érkezett bevándorlók nemek és korcsoportonkénti megoszlása családi állapot szerint Borsod-Abaúj-Zemplénben (1987–1997)

Családi állapot	Korcsoport												Össz.
	11–20		21–30		31–40		41–50		51–60		61–		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
házas	–	14	25	49	12	12	6	3	2	4	2	1	130
elvált	–	–	5	–	12	3	4	3	–	2	–	4	33
nőtlen/ hajadon	54	25	70	35	13	3	2	2	–	1	–	–	205
özvegy	–	–	–	1	2	1	2	–	–	5	2	23	36
össz	54	39	100	85	39	19	14	8	2	12	4	28	404

Az egyedül érkezett férfiak 65,3 százaléka nőtlen volt, míg a hajadonok aránya ennek mintegy csak a fele, 34,6%. Ha hozzávesszük, hogy a huszonéves házások között 63 fiatalasszony mellett csak 25 fiatal férjet találunk, akkor ez azt jelezheti, hogy a nők inkább a házasságkötést követően, a biztosabbnak tetsző házastársi kötelék létrejötte után szánták rá magukat nagyobb számban az áttelepülésre. A 80-as években nem volt ritka az érdekházasság sem. A családalapítási szándék meghatározó maradt a kilencvenes évek folyamán is. A korcsoportonkénti vizsgálatokból megállapítható, hogy az 1988–1990 közötti bevándorlási szakaszhoz hasonlóan végig meghatározó volt az áttelepülők körében a fiatal házaspárok száma. A vizsgált 285 család közül 161 érkezett gyermekeivel, és összesen 123 tíz éven aluli gyerek települt át szüleivel Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe.

13. táblázat
A gyermek nélkül érkezett házaspárok korcsoportonként a bevándorlás éve szerint

Év	Korcsoport					Össze- sen
	21–30	31–40	41–50	51–60	61–	
1987-ig	9	2	–	–	–	11
1988	7	4	–	–	–	11
1989	7	3	3	–	1	14
1990	7	3	2	1	–	13
1991	6	3	–	1	–	10
1992	5	2	–	–	1	8
1993	14	1	–	–	–	15
1994	4	3	2	–	–	9
1995	12	1	–	1	–	14
1996	6	2	1	1	–	10
1997	6	1	1	–	1	9
Összesen	83	25	9	4	3	124

A megyét érintő bevándorlás során végig szórványos maradt a 40 éven felüli, gyermek nélkül érkezett házaspárok száma. Itt nem érhető tetten az a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei vizsgálatnál kimutatott tendencia, mely szerint a 90-es évek elejétől több olyan nyugdíjas szülő, nagyszülő nyújtott be bevándorlási kérelmet, akik az özvegyen maradt szülőkhöz hasonlóan követni akarták a bevándorolt, Magyarországon megtelepülni látszó gyermekeiket. Nem figyelhető meg az sem, hogy az 1988-ban, 1989-ben Magyarországon menedéket kereső gyermekes házaspárok átmenetileg Romániában hagyták, rokonokra bízta volna gyermekeiket azzal a nem titkolt szándékkal, hogy lakást és munkát találva áthozzák őket is.

5. Honnan érkeztek, hol telepedtek le?

A Magyarországon maradt bevándorlók több mint egyharmada Budapesten él, az 1000 állandó lakosra vetített arányuk 25,4%. Országos viszonylatban a külföldi állampolgárok hasonló arányban választanak lakóhelyül városokat, mint az az ország népességére általában jellemző, míg a községekben tartósan megtelepültek aránya kisebb az állandó lakónépességnél. Ezer állandó lakosra vetítve Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élő külföldi állampolgárok aránya 6 százalék, 7,3 százalékkal kevesebb a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei aránynál. Az alföldi megyék közül Csongrádban élt a legtöbb külföldi állampolgár a 90-es évek közepén, arányuk 27,5 százalék volt, döntően a jugoszláviai menekülthullám következményeként.²⁷

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe bevándoroltak körében a romániai kibocsátó települések zöme partiumi kisváros, város: Nagykároly, Szatmár, Szatmárnémeti és Nagyvárad. Az Erdélyből érkezettek zöme szintén városokban élt az áttelepülés előtt, így például Kolozsvárott és Marosvásárhelyen. A Borsodban letelepedettek körében is szép számmal találunk a magyar–román határ menti falvakból érkezett bevándorlókat. A szabolcs-szatmár-beregi adatokhoz hasonlóan az érintettek körében feltűnően sokan érkeztek Börvelyből és Kaplonyból.

²⁷ Nemzetközi vándorlás Magyarországon. KSH kézirat, 24.

A magyarországi lakóhely kiválasztásánál ugyancsak a szomszédos megyében tapasztaltakhoz hasonló a helyzet. Az áttelepülők nagy része igyekezett Miskolcon maradni (az 1989-ben áttelepülők 25,6 százaléka választotta a borsodi megyeszékhelyet), vagy a munkaalkalmakat jobban kínáló városokban – Kazincbarcika, Sátoraljaújhely, Edelény – telepedett meg. A városkörnyéki falvakba költözés jellemző volt. Ennek megfelelően szívesen választották lakóhelyül a Miskolc melletti Felsőzsolcát, Sajóbábonyt, vagy az Edelényhez közel eső Lakot, Sajókazát és Encset. Borsod-Abaúj-Zemplén megye is megjelent másodbefogadóként, azaz a korábban Budapesten, Debrecenben, Szegeden vagy Békéscsabán letelepedni szándékozók magyarországi vándorlásuk újabb állomását az északkeleti megyében keresték, illetve vélték megtalálni.

Az áttelepülés okai megegyeznek vagy nagyon hasonlóak a más megyékben tapasztaltakkal. A Romániából bevándoroltak szinte kivétel nélkül a kisebbségi jogsérelmeket jelölték meg, összekapcsolva a kisebbségi sorsból fakadó foglalkoztatási gondokkal, valamint a nehéz életkörülményekkel. A magyar nemzetiségű kisebbségi állampolgár hátrányos megkülönböztetést tapasztalhatott a munkahelyén, a hivatalokban, üzletekben. Nem hoztak e tekintetben lényeges változást az 1989 decemberi események sem. Ahogy 1991-ben benyújtott bevándorlási kérelmében egy 19 éves asztalos fogalmazta: „... mert hiába volt forradalom Romániában, az a magyarság helyzetén semmit sem javított, sőt a mostani kormány még jobban élezi a kapcsolatot a nemzetiségek között.” Jogsérelmet jelentett a magyar nyelv használatának akadályozása, a gyermekek magyar nyelven való taníttatása. A családos bevándorlók gyermekeik jobb jövőjében, sikeresebb továbbtanulásában reménykedtek. „Magyar érzelműségem (sic!) miatt nem tudom biztosítani a gyerekeim jövőjét. Minden erőfeszítés ellenére nem látom megoldottnak sem továbbtanulást, sem munkavállalás lehetőségét.” írta bevándorlási kérelme indoklásaként egy 37 éves fémforgácsoló szakmunkás férfi. Az áttelepüléstől a bevándorlók azt remélték, hogy Magyarországon sikerül jövedelmező munkát találni és jobb életkörülményeket teremthetnek a maguk számára. Ahogyan bízott sorsa kedvező alakulásában az a húszéves fonónő, aki örült, hogy szakmájában elhelyezkedve havi nettó 8–9 ezer forintot kereshetett. Az áttelepülés mögött húzóódó okok összegzésének is tekinthetjük a Miskolcon megtelepedett hajadon gépész-üzemmérnök 90-es évek elején megfogalmazott gondolatait: „A romániai rendszer nem biztosít megfelelő jogokat. Itt Magyarországon nagyobb a demokrácia. Romániában nehéz a megélhetés. Itt Magyarországon próbálom hasznosítani szakmai tudásomat, s próbálok emberhez megfelelő életmódot kialakítani magamnak.”²⁸

6. Iskolai végzettség, foglalkozás szerinti tagozódás

A következőkben röviden a foglalkozás szerinti tagolódásról és az iskolai végzettségről szólnunk. A Romániából Magyarországra érkezett bevándorlók között országosan 62 százalékot tesznek ki az aktív keresők és 6 százaléknyi a nyugdíjasok aránya. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezettek korcsoportonkénti tagolódásából ezzel egyező arányok érzékelhetők. A 21 és 60 év közötti korosztályokat aktív népességnek tekintve arányuk 62 százalék, azonos az országgal. A magyarországi átlag közelében találjuk a nyugdíjasok számát (6,3%). Az országos adatok arról vallanak, hogy a bevándoroltak egyharmada szellemi foglalkozású, és minden második külföldi lakos szakképzett fizikai

²⁸ Igazgatásrendészet, adatlapok

dolgozó. A vizsgált adatlapok alapján arra a kérdésre, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett bevándorlók közül hányan kértek és kaptak magyar állampolgárságot, nem ismerjük a választ, mert a megyei nyilvántartásban csak azok szerepelnek, akiknek a honosítása éppen folyamatban volt az adatgyűjtéskor. Ezért itt is emlékeztetünk rá, hogy a foglalkozás szerinti tagolódást csak a rendelkezésünkre álló, összegyűjtött adatok alapján kísérelhetjük meg bemutatni.

14. táblázat
A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett bevándorlók év és foglalkozás szerinti megoszlása százalékban

Belépés éve	Vezető állású értelmiségi	Egyéb szellemi	Szakképzett fizikai	Szakképzetlen fizikai
1987-ig	–	15,6	31,3	53,1
1988	2,6	–	75,3	22,1
1989	4,3	10,4	60,3	25,0
1990	–	17,2	55,2	27,6
1991	2,7	10,8	73,0	13,5
1992	3,1	10,8	61,5	24,6
1993	4,8	16,6	35,7	42,9
1994	24,4	14,6	31,7	29,3
1995	11,4	14,3	40,0	34,3
1996	16,0	24,0	36,0	24,0
1997	9,5	28,6	23,8	38,1
1987–1997	5,6	12,3	54,6	27,5

15. táblázat
Magyarországra érkezett bevándorlók belépési év és foglalkozás szerint százalékban

Belépés éve	Vezető állásúak, értelmiségiek	Egyéb szellemi foglalkozású	Szakképzett fizikai foglalkozású	Szakképzetlen fizikai foglalkozású	Együtt
1988	15,7	10,9	57,5	15,9	100,0
1989	13,2	9,1	60,0	17,7	100,0
1990	21,2	12,4	54,1	12,3	100,0
1991	24,7	11,6	52,2	11,5	100,0
1992	28,0	13,1	47,9	11,1	100,0
1993	26,5	12,6	49,1	11,7	100,0
1994	28,4	13,1	47,2	11,2	100,0
1995	27,6	14,3	48,5	9,6	100,0
1988–1995	21,1	11,1	55,8	12,0	100,0

Ha a 14. táblázat adatait összevetjük az országos viszonyokat mutató 15. és a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei állapotokat tükröző 16. táblázattal, akkor láthatjuk, hogy a vezető állású és egyéb szellemi foglalkozású értelmiség aránya csak fele az országosnak, ugyanakkor a szakképzetlen fizikai foglalkozásúak több mint kétszeres számarányval vannak jelen a bevándorlók között. A szakképzett fizikai foglalkozásúak mezőnye közel azonos az országossal. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe Romániából érkezett bevándorlók adataival összehasonlítva a borsodi helyzetképet elmondhatjuk, hogy csak feleannyi értelmiségi igyekezett új otthonra találni az északkeleti megyében, mint a szom-

szédos Szabolcs-Szatmár-Beregben. A szakképzettek és szakképzetlenek számaránya a két megye esetében ellentétesen alakult: Szabolcs-Szatmár-Beregben mintegy 14 százalékkal több szakképzett és a borsodi adatokhoz képest közel ugyanannyival kevesebb szakképzetlen bevándorolt igyekezett munkát, megélhetést találni.

16. táblázat
Szabolcs-Szatmár-Beregbe érkezett bevándorlók belépési év
és foglalkozás szerint százalékban

Belépés éve	Vezető állásúak, értelmiségek	Egyéb szellemi foglalkozású	Szakképzett fizikai foglalkozású	Szakképzetlen fizikai foglalkozású	Együtt
1988	10,0	5,3	71,6	13,1	100,0
1989	10,5	1,8	80,3	7,4	100,0
1990	17,6	3,8	69,5	9,1	100,0
1991	12,1	3,1	63,6	21,2	100,0
1992	7,8	7,8	62,2	22,2	100,0
1993	13,3	12,0	56,0	18,7	100,0
1994	11,2	6,7	59,6	22,5	100,0
1995	9,7	12,9	59,7	17,7	100,0
1988– 1995	12,0	5,3	68,7	14,0	100,0

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe bevándoroltak foglalkozásokra vonatkozó adatait tovább szemlélve megállapítható, hogy a vizsgált évtizedben végig meghatározó volt a szakképzettséggel rendelkező fizikai foglalkozásúak aránya. A tíz esztendő átlagában minden második áttelepült ebbe a kategóriába tartozott, és a 70 százalékot is meghaladta a szakmával rendelkezők aránya 1988-ban és 1991-ben. Az értelmiségek és a szellemi foglalkozásúak együttvéve sem tették ki a bevándoroltak ötödét (17,9%). Az értelmiségek száma 1994-ben volt a legmagasabb és a 90-es évek derekán végig 10 százalék körül mozgott. Ez mobilitásban, az áttelepülésre vonatkozó döntés meghozatalában bizonyos fáziskésésre utal. Nem feledkezhetünk meg arról az országosan tapasztalt tényről, hogy a konvertálható tudást hordozó hivatások művelői, így elsősorban az orvosok már a nyolcvanas évek derekán igyekeztek Magyarországra áttelepülni. A kilencvenes években hasonló döntést hozó értelmiségek döntő többsége már mérnök és pedagógus.

17. táblázat
A Romániából Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezett bevándorlók
iskolai végzettség szerint

Év	8 osztálynál kevesebb	8 általános	9–12 osztály	közép- iskola	szak- munkás- képző	főiskola	egye- tem
– 1987	8	2	3	7	7	1	1
1988–1994	29	63	97	97	143	5	20
1995–1997	11	12	6	42	18	9	10
Összesen	48	77	106	146	168	15	31
Százalék- ban	8,1	13,0	17,9	24,7	28,4	2,6	5,3

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe érkezettek derékhadát a szakiskolával és középiskolai végzettséggel rendelkezők alkotják (28,4 és 24,7%). Az általános iskolával, illetve néhány osztállyal rendelkezők aránya együttesen 21,1 százalék. Ez a tény megerősíti a szabolcsi bevándorlásnál tett megállapítást, mely szerint a 80-as évek végén kibontakozott vándorlási hullám az alacsony iskolai végzettségűeket is magával ragadta. A főiskolát, egyetemet végzettek aránya együtt 7,9 százalék, és közelít az értelmiség romániai arányához.²⁹

A szakmákat tekintve asztalosok, autószerelők, esztergályosok, kőművesek, hegesztők keresték megélhetésüket a bányászokkal együtt. Azokban az években próbáltak új munkahelyet keresni, egzisztenciát teremteni, amikor a borsodi ipar szerkezetváltása, modernizációja elodázhatatlanná vált. Amikor ipari üzemek sora zárt be, és magasra szökött a munkanélküliek száma. Mindez alaposan megnehezítette a bevándoroltak helyzetét, olykor megcsúfolta bevándorláshoz fűzött reményeit.

IMMIGRATION FROM ROMANIA INTO HUNGARY, AND THE MAIN DEMOGRAPHIC DATA OF THE IMMIGRANTS IN BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN COUNTY (1975–1997)

Authors of the study outline the main features of the Romanian policy towards the ethnic minorities after 1945 and remind that owing to the unifying nationalist internal politics highly wide-ranging emigration began at the end of 1980s because of infringements of lawful ethnic rights and the effects of wrong economic policy, which made the circumstances of life more hopeless. The data obtained from the Administrative Service Major Department of the National Central Police Station show that the first group of the immigrants arrived to Hungary in 1975, in the year when the close documents of the European Organization of Security and Cooperation were signed in Helsinki, and following this year the number of the immigrants grew continuously.

The immigration was conspicuously high before the change of the regime and in the following years. We estimate the number of the immigrants (which was considered higher than 74 000 in the period between 1988 and 1994) to 90–100 000 according to the data from the period before 1987 and the data concerning illegal immigration.

The consul's reports mention the infringements towards the Hungarian minority, difficulties of the education in the mother tongue, problems of employment as the reasons of the immigration into Hungary and into West-European countries.

The survey of the immigrants according to professions and trades shows that every third settler was intellectual in the second half of 1980s. The proportion of skilled workers was significant in all the decade analysed in the relevant specialized literature. Persons belong to the age-group fit for work were two-thirds of the immigrants. In the beginning the proportion of women were higher, because with their marriage with Hungarians they provided accommodation for their family in Hungary. But after 1989 men formed the majority of the settlers.

The data of immigrants arrived to Borsod-Abaúj-Zemplén county partly justify the national tendencies, partly complete the picture about the migration process with further details. The cul-

²⁹ 1966-ban Romániában az értelmiség népességen belüli aránya 12,3, a magyar nemzetiségűek körében 11,6 százalék volt. Erdélyben 1956-ban 12,7 százalékot tettek ki a szellemi foglalkozásúak. Az 1977-ben tartott népszámlálás manipulált statisztikai adatai ellenére az valószínűsíthető, hogy a romániai magyarság lélekszáma elérte, vagy meg is haladta a kétfélmilliót. Hogy a 10 százalék körüli értelmiségi réteg megmaradt-e, az már kétséges, hiszen a román asszimilációs törekvések ezen a téren roncolták leginkább a magyar kisebbség társadalmi szerkezetét. Vö. Békési B. Béla: i. m. 18–24.

mination of the immigration was between 1988 and 1990 in county respect. In this period the number of illegal border crossing grew by leaps and bounds, which shows that the crisis of the Romanian internal politics became more serious. The main part of the legal and even the illegal immigrants was young, about 35% of them belonged to the age-group of 21–30.

The immigrants endeavoured to make their own living in the region at that time, when a large number of struggling factories in Borsod-Abaúj-Zemplén county closed down, and the difficulties of employment grew.

Reszler, Gábor–Szászi, Ferenc

A MŰVÉSZET TÖRTÉNETE MOHOLY-NAGY LÁSZLÓ INTERPRETÁLÁSÁBAN

PIRINT ANDREA

Moholy-Nagy László neve elsősorban mint képzőművész és formatervező él a köztudatban, s csak másodsorban mint művészeti író. Az pedig csak kevesek előtt ismeretes, hogy elméleti munkáiban – miközben az eljövendő művészet koncepcióját körvonalazza – felsejlik egyfajta művészettörténet.¹

Moholy-Nagy cikkeiben, tanulmányaiban, könyveiben számos vonatkozásban olvasható „történet”. A kommunikációs módok története,² színháztörténeti felvázolás,³ a fotomontázs története,⁴ pedagógiatörténeti áttekintés,⁵ fotográfiatörténeti visszapillantás,⁶ a tagolt tér története,⁷ visszapillantás a modern design kialakulására,⁸ a szék története⁹ – mindezek jelzik, hogy Moholy-Nagy számára fontos a történetiség; az a folyamat, amely elvezet koráig. A „históriákat” nem pusztán történeti érdeklődésből vázolja fel. Célja minden alkalommal az, hogy a következő lépés: az új tipográfia, új színházi megjelenítés, korszerű fotográfia, a jövő téralakítása stb. tekintetében fejtsse ki elképzeléseit.

Amikor a művészet történetét vázolja fel, természetesen Moholy-Nagyot mint alkotó művészt nem a művészet története „izgatja” elsősorban. Középponti gondolata az új művészet megvalósításának, értelmezésének igénye. Amikor művészettörténeti megállapításokra ragadtatja magát, azt nem a művészettörténész igényével teszi, hanem az új művészet szemszögéből: részint alátámasztásul, részint azzal a szándékkal, hogy kijelölje, mihez képest képzel el a változtatást, és milyen vonatkozásban.

Az új művészetre vonatkozó elképzelését tehát nem a művészettörténeti vizsgálatok során nyeri, hanem fordítva. Előbb lesz gyakorló művész, és alakul ki határozott elképzelése a kor követelményeiről, minthogy írásaiban tanúbizonyságát adná a komolyabb történeti érdeklődésnek. Művészettörténeti koncepciójának vizsgálatakor tehát fontos kijelölni azt a nézőpontot, ahonnan visszatekint a múltra. A nézőpont: a saját korára vonatkozó művészetkonceptió.

¹ E tanulmány 1997-ben, az ELTE művészettörténet szakán íródott, ez idáig publikálatlan szakdolgozatom eredményeit foglalja össze.

² Die neue Typographie. Staatliches Bauhaus in Weimar 1919–23. München–Weimar, 1923.

³ Moholy-Nagy L.,–Molnár F.,–Schlemmer, O. 1978. Eredeti: Die Bühne im Bauhaus. Bauhausbücher 4. München, Albert Langen, 1925.

⁴ Fotografie ist Lichtgestaltung. Bauhaus, Dessau, 1928. 1. sz. Magyarul: A fotográfia – fényalakítás. Közli: Passuth K., 1982. 305–308.

⁵ Moholy-Nagy L., 1973. Eredeti: Von Material zu Architektur. Bauhausbücher 14. München, Albert Langen, 1929.

⁶ Pl. Light – a Medium of Plastic Expression. Broom, New York, 1923. márc. Magyarul: A fény, mint a képzőművészeti kifejezés új eszköze. Közli: Passuth K., 1982. 192.

⁷ Első ízben Space-time and the Photographer. American Annual of Photography, Boston, 1943. LVII., 152. sz. Magyarul: Az idő-tér és a fényképész. Közli: Passuth K., 1982. 336–340.

⁸ Design Potentialities. New Architecture and City Planning. Symposium, Paul Zucker ed. Philosophical Library, New York, 1944. Magyarul: A design lehetőségei. Közli: Passuth K., 1982. 348–353.

⁹ Uo., majd Moholy-Nagy L., 1996. Eredeti: Vision in Motion. Chicago, Paul Theobald, 1947.

Moholy-Nagy művészi pályája a budapesti Ma-körrel indult, majd tevékenységének színtere előbb Berlin, majd a Bauhaus, végül európai vándorévek után Chicago lett. Festészete, amely magyarországi tartózkodása alatt a szeme elé táruló látványhoz kötődött, külföldön a figurális festéstől a geometrikus absztrakcióig jutott el, ugyanakkor érdeklődése a táblakép helyett egyre inkább a harmadik dimenzió birtokbavétele felé fordult. Bár mindvégig festett, igazi műfaja nem a festészet volt, és eszköze nem a festék, hanem a fény; a fotózásban rejlő lehetőségeket kutatta. Munkássága a modern művészet új funkciójának kereséséről szól. Azt vizsgálta, hogy a technikai civilizációban az alkotó ember milyen módon alakíthatja környezetét, hogyan teremthet új életformát. Ezért a hagyományos műfajok és anyagok helyett – talpig avantgarde szellemben – újakkal kísérletezett.

Arra, hogy Moholy-Nagynak milyen tájékozottsága lehetett a művészettörténeti szakirodalomban, nem sok utalást találunk. Nagy Jenő említést tesz öccse szenvedélyes művészeti könyvvásárlásáról: „legalább 30–40 könyve volt, ma megvan néhány belőlük (Klassiker der Kunst in Gesamtausgaben, Deutscher Verlagsanstalt, Stuttgart–Leipzig, 1906). Főként Rembrandtot, Holbeint, Memlinget szerette. És Van Goghot” – emlékszik vissza Nagy Jenő, majd hozzáteszi: „Nem tudom, hol tűnt el sokat érő művészeti könyvtára ... Rembrandt, Raffaello, Cézanne stb. mind megvolt neki, albumszerű nagyméretű könyvekben.”¹⁰ Ez az utalás csupán az induló művész érdeklődéséhez ad támpontot a múlt művészetét illetően. További idevonatkozó támpont egy levelezőlap a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében, amelyen tíz név szerepel: sajátján és egy számomra ismeretlen (Bartolomeus van der Helst) néven kívül Delacroix, Courbet, Corot, Manet, Monet, Signac, Cézanne és végül Picasso kézzel írott nevei tűnnek fel.¹¹

Moholy-Nagy 1944-ben írt szellemi önéletrajzában maga is vall fiatalkori művészeti eszményeiről.¹² Elsőként a reneszánsz festők (kiemelten Raffaello és Michelangelo) iránti rajongásról szól, majd Rembrandt felfedezéséről, amit Van Gogh művészete iránti vonzalma követett. Vallomása szerint ezután Edvard Munch, Tihanyi Lajos, Oscar Kokoschka, Egon Schiele, Franz Marc műveinek megértéséhez jutott el; s csak ezt követően „merte tanulmányozni” a kubizmust, futurizmust, expresszionizmust. Vallomása szerint művészi fejlődésére (a figuratív festőtől a fénnel festő és műanyagot formázó felé) fokról fokra, a múlt művészeti hagyatékának tanulmányozásával ment végbe. Hogy ez mégsem volt elszigetelt fejlődés, és egyéb ráhatások is szerepet játszottak, arról korábban maga is vall. Mindenesetre a múlt művészetében való elmélyülése számunkra most azt jelentheti, hogy a művészettörténet nagyjainak alkotásait nemcsak egymástól elszigetelve tanulmányozhatta, hanem – a konzekvenciák levonásával, a különböző korok műveinek összehasonlításával, tehát egyfajta elemző szemlélet kialakításával – általános megállapításokat téve a művészet történeti alakulására.

Művészettörténeti érdeklődésére mutat elméleti főművének, a csak a halála után megjelent *Látás mozgásban* című könyvének egy reprodukciója, amely „A. E. Brinkman” fotója 1930-ból az ottoeureni kolostor barokk templomának D-i kereszthajójáról.¹³ Véleményem szerint a fotó szerzője az a német művészettörténész – nevét helyesen írva – A. E. Brinckmann, aki a szellemtörténeti szemlélet jegyében főként a

¹⁰ Nagy Jenőnek, Moholy-Nagy László bátyjának visszaemlékezése. Közli: Passuth K., 1982. 356–357.

¹¹ Cím nélkül, papír, ceruza; reprodukálva: *László Moholy-Nagy From Budapest to Berlin*. 1995. 105.

¹² Abstract of an Artist. In: *Moholy-Nagy L.*; The New Vision: From Material to Architecture. Abstract of an Artist. New York, Wittenborn, Schultz, Inc. 1947. Magyarul: Egy művész összegzése. Közli: Passuth K., 1982. 340–348.

¹³ i. m. 117.

barokk művészet tér- és formaproblémáit vizsgálta, és akinek könyveit német nyelvterületen adták ki. Valószínűnek tűnik, hogy Brinckmann könyvét/könyveit Moholy-Nagy még németországi tartózkodásakor megismerte, talán már 1928-at megelőzően is, s feltételezhető, hogy érdeklődése nemcsak a fotóanyagának szólt, hanem a könyv szöveges részének is.

További fogódzó művészettörténeti érdeklődésének feltérképezéséhez Fritz Burger *Cézanne und Hodler* című munkájára való hivatkozása 1929-es könyvének egyik lábjegyzetében,¹⁴ valamint arra való utalása, hogy a Picasso-reprodukciók egy részét Raynal Picassóról írt monográfiájából vette át. Olvasmányélményei közé tartozott természetesen a Bauhausbücher sorozatban megjelent, Gleizes tollából született kubizmus-monográfia is. A kubizmus valamint a futurizmus és expresszionizmus értelmezése tekintetében feltétlenül számolni kell a Ma-kör, leginkább Hevesy Iván lehetséges befolyásával. Hevesy 1919-ben viszonylag terjedelmes értelmezését adja e három izmusnak, amelyet Moholy-Nagynak feltétlenül ismernie kellett.¹⁵ E cikkben felvetett gondolatok részletes kifejtését Hevesy 1922-ben megjelent könyveiben adja, melyek közül a posztimpresszionizmus művészetét tárgyaló publikációjának¹⁶ irodalomjegyzékébe felveszi Fritz Burger két, 1917-es könyvét. Ezek közül az egyik az (*Cézanne und Hodler*), amelyre Moholy-Nagy is utal 1929-ben kiadott könyvében.

Sematikus történeti felvázolás

Moholy-Nagynak az új művészetről való felfogása ill. a művészet mibenlétére adott válasza a budapesti Ma-köréhez hasonló történeti kép birtoklását feltételezi. Az elementarista-kiáltvány társszerzőjeként a művészet folytonos megújulását vallja, amelyet az adott korszakok „erőinek” megváltozásával párhuzamosnak és attól függésben lévőnek tart. A *Nyilatkozat* aláírójaként polgári színvonalúnak bélyegez minden művészetet, amely függetleníteni kívánja magát a „mindenkori társadalmi formáktól”.¹⁷ Cikkeinek, tanulmányainak, nyilatkozatainak elszórt kijelentéseiből és a levonható konzekvenciákból kibontakozó művészettörténeti elképzelés szerint az élet és a művészet egymással kölcsönhatásban alakul, változik, mivel „a művészet valamely kor összes erőinek konzekvenciája”.¹⁸ S ez a kapcsolat alakítja ki minden korszak számára „a maga optikai formáit”.¹⁹ A művészet folytonos változását tulajdonképpen fejlődésnek tartja, még ha visszaeső jelenségeket is felismer: „a festészet törvényszerű fejlődését”,²⁰ „a művészi fejlődés élő erejét”²¹ említi. A manifesztumokból, cikkeiből, tanulmányaiból ettől differenciáltabb kép nem bontakozik ki a művészet történetéről. Ezzel szemben

¹⁴ Moholy-Nagy L., 1973. 75.

¹⁵ Hevesy I.,: Túl az impresszionizmuson. MA, IV. évf. 3. sz. Közli: Hevesy I., 1978. 55–57.

¹⁶ Hevesy I., 1922.

¹⁷ Kállai E.–Kemény A.–Moholy-Nagy L.–Péri L.: Nyilatkozat. Egység, Bécs, 1923. 4. sz. Közli: Passuth K., 1982. 289.

¹⁸ Hausmann, R.–Arp, H.–Moholy-Nagy L.–Puni, I.: Aufruf zur Elementaren Kunst – An die Künstler der Welt! De Stijl, Leiden, 1921. 10. sz. Magyarul: Az elementarista művészet kiáltványa. Közli: Passuth K., 1982. 287.

¹⁹ „Minden korszaknak megvannak a maga optikai formái.” – Zeigemaße Typographie – Ziele, Praxis, Kritik. Gutenberg – Festschrift, Gutenberg Gesellschaft, Mainz, 1925. Magyarul: A korszerű tipográfia – célok, gyakorlat, kritika. Közli: Passuth K., 1982. 294.

²⁰ Az új tartalom és az új forma problémájáról. Akasztott Ember, Bécs, 1922. 3–4 sz. Közli: Passuth K., 1982. 289.

²¹ Moholy-Nagy levele a Kunstblatt szerkesztőjéhez. Berlin, 1924. júl. Közli: Passuth K., 1982. 382.

könyvei – különösen második önálló könyve – valóságos kincsesbányát jelentenek a történeti elképzelése után kutakodó számára.

Festészet, fényképezés, film című könyvében²² az új kornak megfelelő optikai formaalkotás mibenlétét fejti ki, melynek kapcsán egy általános festészettörténeti koncepciót is nyújt. Egy olyan „optikai kifejezés történet” rajzolódik ki, amelynek alapvető vonása – bár említ hanyatló periódust is – a fejlődés; s a fejlődési sor végét logikusan „koronázza” az új kor formaalkotása. Meglehetősen elszórtan jelenik meg egy-egy mozzanat elgondolásából. A mozaikokat megpróbálom összerakni; a stációkat sorrendbe állítani.

Leginkább *A tárgyas és a tárgy nélküli festészet* című fejezetben bontakoztatja ki történeti elgondolását, amely összekapcsolódik a művészetről alkotott fogalmával. Itt tárja fel a festészet létrejöttének és fejlődésének forrásait: az „elemi feszültségi viszonylatok” és a „kor által megszabott forma” mibenlétét. A kultúra fejlődését ezek függvényében látja: egyrészt az ember örök vágyában a problémák megoldására, és önmaga kifejezésére, másrészt a kifejezési eszközök adta lehetőségekben. Fejlődéstörténetében az „eredeti utánzási szándék” erősödését látja megnyilvánulni.

Történeti elgondolásának viszonylag konkrétabb állomásaira a következő fejezetben találunk rá. „A kódex- és bibliailusztrációk, a táblaképek és portrék stb. forradalmi újítást jelentettek az ábrázolás terén.” Azonban „a perspektivikus képszerkesztés feltalálása óta a táblakép elhanyagolta a színt és csaknem kizárólag az ábrázolással foglalkozott” – írja.²³ E kritikában megfogalmazódik, hogy az elmúlt idők festészetének kettős feladatot tulajdonít: egyrészt a szín, másrészt az ábrázolás megformálását. A történetben a következő említett stáció az „előző nemzedék” művészetfelfogása, amely a folyamatban hanyatló periódust jelent. Hogy miért visszaesés, annak indokai összefüggnek művészetfelfogalmával. Az alkotásnak „biológiai szükségzerű mozzanatokból” kell fakadnia, amiről megfélemedezve e nemzedék külsődleges esztétikai formulákkal dolgozott. A művészetfelfogás elhibázottságát Moholy-Nagy a helytelen életfelfogással magyarázza: a művészet kikerült a globális élet összefüggéséből; szabadidős foglalkozás lett. E korszakot illetően tagadja a művészet fogalmának használhatóságát.²⁴

Az eddig kibontakozó történet meglehetősen nagy általánosságokra szorítkozik, és a következőképpen összegezzük: a művészet minden korban ugyanazokból a forrásokból sarjad, ti. az „emberben rejlő feszültségi viszonylatokból”, másrészt a „kor által megszabott formából”. E két – a fejlődést tápláló elem – között dialektikus kapcsolatot tételez fel. Fejlődéstörténete szerint az utánzási szándék erősödése az eszközök tökéletesítését vonja maga után; az új eszköz aztán tovább növeli a közlési kényszert is.²⁵ A művészetben így folytonos fejlődés nyilvánul meg, de csak az általa adott művészetfogalommal dolgozva. Az akadémiák művészetének tagadja művészet voltát, így ez nem is hanyatló periódusként jelenik meg, hanem nem-művészetként.

Moholy-Nagy célja nem az elmélyült művésztörténeti visszapillantás, hanem az új kor új formaalkotásának koncepcióját nyújtani. Szándéka, hogy a fényképezőgép számára helyet teremtsen az optikai formaalkotás terén, s ezt úgy éri el, hogy leredukálja a festészet feladatát. Figyelmét azért fordítja a hagyományos műfaj történetére, hogy kellő alátámasztással helyezhesse el az új műfajt a történet végére. Egyrészt a technika

²² Moholy-Nagy L., 1978. *Eredeti: Malerei, Fotografie, Film. Bauhausbücher 8. München, Albert Langen*, 1925.

²³ Uo. 17.

²⁴ Uo. 14.

²⁵ A gondolatmenet kibontakozik uo. 12.

és a művészet „történelmi” kapcsolatának hangsúlyozásával, másrészt a festészet addigi kétféle feladatának feltárásával, és az „abszolút festészet” fogalmának bevezetésével a fényképezőgép használatának létjogosultságát, szükségszerűségét támasztja alá az alkotómunkában. A fényképezőgép szakadást idéz elő, de „az említett szakadás nem rombolja le azt, amit az emberi szellem eddig elért, épp ellenkezőleg ...” – írja.²⁶ Tehát a jelent a fejlődés folyamában helyezi el, s amikor a további lehetőségeket boncolgatja, a jövőt a jelen túlhaladásában látja.

1929-es könyvében újra olvasható egy – az első könyvében kibontott történetiséghez részben hasonló, de attól lényegesen differenciáltabb – ábrázolástörténet.²⁷ Itt a valóság birtokbavétele utáni vágyat nevezi meg az ősi késztetesként, ami a „primitív embert” az ábrázoláshoz vezette. A történet szerint az idők folyamán – párhuzamosan az anyag meghódításával – a közvetlen valóságábrázoláshoz jutott el az ember, előbb a tipikus, majd az individuális hangsúlyozásával. S amikor az individuális már nem volt tovább fokozható: „ellenhatás” állt be. Ezzel a szakasszal már a modern művészethez jut el, Moholy-Nagy itt annak értelmezését adja.

Mindkét ismertetett történet leginkább az ábrázolás, vagyis a tartalmi oldal felől közelít. Az *anyagtól az építészig* című könyv törzsanyaga ezzel szemben a másik oldalt, a forma fejlődéstörténetét vázolja fel. Mindkét történetnek további közös vonása, hogy az izmusok értelmezésével folytatható. Ezen értelmezéseket célszerűbbnek tűnik külön, s a formalisztikus megközelítési módot megelőzve vizsgálni.

Izmusokkal való számvetés

Moholy-Nagy első komoly, izmusokkal való számvetése 1929-es könyvében rajzolódik ki. „A ma alkotó embere előtt az a feladat áll, hogy a kor ösztönzéseit és kívánságait magába gyűjtve mai eszközökkel fejezze ki magát. Ez a közös nevezője lényegében mindazoknak az izmusoknak, amelyek az utóbbi 100 évben felütötték fejüket” – írja.²⁸ Moholy-Nagy itt kirajzolódó izmustörténete az autonóm optikai formaalkotás kialakulásának története. A különféle izmusok művészetében azonos törekvéseket lát: a művészi formulák, hagyományok elvetését, önálló formaelemek megteremtését; a színnel és anyaggal való elmélyült kapcsolat kialakítását. „Korábban lehetőleg elnyomták az anyag és a munkaeszköz kvalitásait ... a tökéletes ábrázolás kedvéért. ... a festői ábrázolás színek segítségével leírt elbeszélés volt” – írja.²⁹ Innen az első lépéseket az impresszionizmusban látja megtenni a festészet építőelemének, a színnek, s vele a fénynek középpontba helyezésével. A szín problémájának felvetődését a következőkben a Kandinszkij-féle absztrakt expresszionizmusban ismeri fel, valamint a neoplaszticizmus, szuprematizmus és konstruktivizmus festészetében. Az izmusok e csoportját összefüzi számvetésében az az alapvonás, hogy „számukra a festészet elsősorban nem az anyag, hanem a pszichofizikai hatások problémája”.³⁰ Az interpretációban kirajzolódik egy másik izmus-csoport is, amelynek festészete az „anyag keltette eredendő élményből” ered; struktúra-, faktúra- és textúra-értékekkel dolgozik. A „faktúraelemények” megjelenését ismét csak az impresszionizmusra vezeti vissza, ahol azonban ezek nem direkt szándékból jelennek meg. „A struktúra-, faktúra- és textúra-értékek először a kubistáknál

²⁶ Uo. 7.

²⁷ I. m. 186–187.

²⁸ Uo. 73.

²⁹ Uo. 78.

³⁰ Uo. 86.

(Picasso, Braque) játszottak szerepet. Később aztán a futurizmus, majd még később a többi izmus is átvette és a legkülönbözőbb módon alkalmazta azokat” – írja.³¹

A síkon dolgozó izmusokat tehát végső soron két csoportra osztja. Közös törekvésként ismeri fel a természet ábrázolását kiszorító önálló formaalkotást; a végső elemek (szín, anyag) konvenció nélküli vizsgálatát. Izmusokkal való számvetésének konklúziójaként az új vizuális formaalkotás koncepciója vázolódik fel. A színnel dolgozó festészet számára további útként közvetlen fényhatások megteremtését irányozza elő. „A kép végső leegyszerűsítése: a vetítövászón” – írja,³² majd pedig reflektorikus fényjátékokról szól. Az anyagvizsgálatokat folytató, síkban dolgozó művészet számára a következő fejezet címe mutat irányt: „Az anyag további útja: a tömeg (szobrászat)”.

Formalisztikus történeti koncepció

Bár Moholy-Nagy vallja a művészet korszellem általi meghatározottságát, művészettörténeti vizsgálatait egyre inkább a formalisztikus művészetszemlélet határozza meg. 1925-ös könyvében már előrevetíti későbbi történeti koncepcióját, amikor így ír: „Minden kor festészetének ... az eredendő, magában az emberben rejlő feszültségi viszonylatokból kellett sarjadnia. A különféle korszakok festészetében észlelhető eltérések tehát csakis egyazon jelenség időleges formaváltozásaiként foghatók fel.”³³ Amiképpen saját kora és közelmúltja tendenciáját az alapelemekhez való visszatérésben, velük való, konvenciómentes kapcsolat kialakításában állapítja meg, úgy fordul érdeklődése a művészet történetének pusztán formalisztikus megközelítéséhez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyúttal megtagadná a művészet egyéb tényezők általi meghatározottságát. A kubizmus ismertetését az anyag eredendő élményének szempontjából adja, de előljáróban utal rá, hogy interpretálása „nem merítheti ki a kubisták munkásságát. Műveik az ... említett problémákon kívül még számtalan más problémát is tartalmaznak, amelyek részben világszemléletükből, részben anyagukból fakadnak, részben pedig a kor szellemiségében gyökereznek, s amelyet maradéktalanul szavakba önteni nem szükséges, talán nem is lehetséges.”³⁴ Formalisztikus szobrászattörténetének kibontása után pedig említést tesz a szobrászat alakulásának egyéb tényezőiről is, és itt fejt ki a művészet tartalmi oldaláról, az ábrázolási szándék változásáról való elképzelését.

A művészet formalisztikus megközelítése tekintetében – és általában Moholy-Nagy művészetfelfogását illetően – nagy jelentőséget tulajdonítok Kemény Alfréd hatásának. Keménynek már 1919-ben a *Mában* megjelenő tanulmánya a „művészet abszolút szempontból való vizsgálatát” szorgalmazza.³⁵ „A művészetben elsősorban a forma abszolút” – írja első mondataként. Bortnyik művészetének értékelése kapcsán Kemény kifejt egy általános művészettörténeti megközelítési módot, amely végső soron abból a felismerésből táplálkozik, hogy a múlt alkotásait az ember mindig a jelenben szemléli. Kemény azt az értéket, amely elmúlt korok alkotásait örökké ható tényezőkké avatja, az abszolút formában pillantja meg, ill. a „formák egységbe kapcsolódásában”: a kompozícióban. „A kompozíció azonban nem önmagában abszolút, hanem csak mint az emberi élet relativitásán túllendült alkotás kifejezője” – jelenti ki.³⁶ Az örök művészeti formákat,

³¹ Uo. 68.

³² Uo. 90.

³³ I. m. 11.

³⁴ *Moholy-Nagy L.*, 1973. 75.

³⁵ *Kemény A.*: Bortnyik képei és grafikái. MA, IV. évf. 7. sz. 172–174.

³⁶ Uo. 172.

melyek közül konkrétumokat is említ, a természet örök formáival (a hegyek nagyságával, a tenger végtelenségével) vonja párhuzamba. Kemény a formának, a kompozíciónak emberre gyakorolt örök hatását pszichikai tényezőkre vezeti vissza; a koncentrikus és excentrikus kompozíció, valamint az aktív és passzív színek pszichikai hatását vizsgálja.

E Kemény-féle koncepcióban számos elemét megtaláljuk Moholy-Nagy később kifejtett történeti szemléletének. 1929-es könyvében egy olyan művészettörténet rajzolódik ki, amely elszakítja a múltbeli alkotásokat saját koruktól, és „abszolút” szempontból vizsgálja azokat. Moholy-Nagy már könyvének elején megelőlegez némi útmutatót a művészet helyes szemléletét illető állásfoglalásához. „Egy műalkotás sohasem válik tolmácsolása révén személyes élményünké” – írja. „A leírások és elemzések ... csak ... bátorságot adhatnak ahhoz a kísérlethez, hogy önállóan hódítsuk meg ezeket a műalkotásokat a maguk időbeli és biológiai valóságában.”³⁷ Itt egyrészt megfogalmazódik az interpretáló művészettörténet kritikája, másrészt az a felismerés, hogy a műalkotásnak kétféle valósága van. Moholy-Nagy e két valóság alatt egyrészt ért egy biológiai valóságot, amely örök kategóriának tűnik, másrészt egy kortól függőt, tehát változót. És e rövid megfogalmazásból kitűnik állásfoglalása is, amely a műalkotásnak a közvetlen élmény útján történő szemléletén alapul.

A formalisztikus történeti koncepció legteljesebben a szobrászatot illetően bontakozik ki. Teóriáját csak a körszobrokra vonatkoztatja, és gazdag képanyaggal kíséri. E történetiség legfőbb jellemzője a fejlődés, amely a tömörszerűtől a kinetikus felé halad, s amely folyamaton belül öt szakaszt állapít meg: tömörszerű, modellált (kivájt), perforált (átfúrt), lebegő és kinetikus (mozgó) fázist. „A szobrászat az út az anyagszerű tömegtől a virtuális tömeg felé; a tapintástól a vizuális, viszonylatszerű érzékelés felé. A szobrászat = az anyag szublimálódásának útja, tömegből mozgássá” – írja.³⁸ Moholy-Nagy úgy képzei el a szobrászat fejlődését, mint a pusztán az anyaggal való kézműves ismerkedéstől az intellektuális megismerés felé haladó folyamatot. Az anyag legyőzését a szellem útján. Itt utalnék Gropius rokon gondolatára, amely 1923-as programjában merül fel. A művészi alkotófolyamatról Gropius azt írja: „ez ... a szellemnek az anyagi világgal folytatott harcában megy végbe”.³⁹

Szobrászattörténeti koncepcióját Moholy-Nagy egyetemes érvénnyel vallja: „minden zárt kultúrkörön belül” ugyanezt a fejlődési sémát ismeri fel, s különféle tényezőktől teszi függővé, hogy valamely korszak melyik szakaszig jut el. De ezt a sémát vonatkoztatja az individuális alkotói fejlődésre is. Példaként Brancusi alkotói periódusait mutatja be, és rajta keresztül egyúttal egyik fő kedvence, Archipenko, valamint Lipschitz, Zadkine, Vantongerloo kibontakozásának irányvonalát is. Velük már saját jelenébe érkezik el.

Moholy-Nagy számára legfontosabb szakasz az ötödik. Itt idéz saját – Keménnyel közösen írt – korábbi manifestumából, a *Dinamikus-konstruktív erőrendszerből*,⁴⁰ valamint az azt inspiráló *Realista manifestumból*,⁴¹ és újfent előtűnik a már korábban számos alkalommal megfogalmazott propagandája a fény alkalmazásának. Történeti koncepciójával tehát ismét oda jut el, amit történeti alátámasztás nélkül is régóta vall: a fénnel alkotott virtuális tömeg korszerűségéhez.

³⁷ I. m. 7.

³⁸ Uo. 166.

³⁹ Gropius, W.: Az Állami Bauhaus eszméje és felépítése. 1923. Közli: Mezei O., szerk. 1975. 63.

⁴⁰ Kemény A.–Moholy-Nagy L.: Dynamisch-konstruktives Kräftesystem. Der Sturm, Berlin, 1922. 12. sz. Magyarul közli: Passuth K., 1982. 291.

⁴¹ Gabo, N.–Pevsner, A.: Realista manifestum. Moszkva, 1920. Magyarul közli: Bajkay É., szerk. 1979. 78–81.

A történet a statikustól a dinamikus, a tömbszerűtől a tér birtokbavétele irányába bontakozik ki. De – nézete szerint – ehhez hasonló utat járnak be a szobrászat mellett más művészeti ágak is. „A festészetben: a színes pigmenttől a fény felé (színes fényjáték), a zenében: a hangszeres zenétől a szferikus zenéig (éterhullámok zenéje), a költészetben: ... az abszolút költészet felé, az építészetben: a zárt tértől a nyitott tér felé ... vezet az út” – írja.⁴²

Véleményem szerint Moholy-Nagy – aki írásaiban már régóta tanúságát adja, hogy saját kora mozgását a síktól a térig, a statikustól a dinamikusig látja megnyilvánulni – történeti koncepciójának kialakítását leginkább úgy nyeri, hogy jelenének tendenciáját rávetíti a kultúrtörténet egészére. Ezt persze nem „erőszakkal” teszi, hanem meggyőződéssel. Koncepciójának kialakulását többféle fejlemény, élmény inspirálhatta. Így például saját pedagógusi munkája során nyert tapasztalata a diákoknak az anyaggal való bánásmódjáról. Ebből szűrhetette le általános megállapításait az embernek az anyag megmunkálásával kapcsolatos alapmagatartásairól, valamint a megmunkálás folyamatáról.⁴³ Másrészt fontos szerep tulajdonítható a futurista taktilizmusnak. Moholy-Nagy maga is utal Marinetti 1921-es manifestumára a tapintási értékek alakításáról,⁴⁴ amelyet saját elképzelésére fordított le a gyakorlat nyelvére. Számára a tapintás az anyag megismerésének első lépcsője, s ekképpen formalisztikus művészetkoncepciója is a tapintási élmény felől épül fel a vizualitás felé.

A biológiai meghatározottság

Moholy-Nagy formalisztikus történeti koncepciójának – akárcsak egész művészetelméletének – központi eleme a „biológiai törvényszerűség”. Biológiai alapokra vezet le tulajdonképpen mindent, ami az emberből fakad, és nehezen megmagyarázható jelenség, így az ember önkifejezési vágyát, művészet iránti igényét, a színek birtoklására és befogadására való késztetést stb. Számára – aki az élet minden területén objektív törvényszerűségeket lát megnyilvánulni, materialista alapon vizsgálja a világot, és racionalizmusa semmi irracionálisnak nem enged létjogosultságot – a „biológiai szükségszerűség” az a fogalom, amellyel objektív alapra tudja helyezni az értelemmel nehezen megfoghatót. Formalisztikus történeti koncepciójának is ez adja az alapját. A biológiai gyökér hozza közös nevezőre különböző korok embereinek azonos törekvéseit.

A biológiai meghatározottság gondolata után kutatva több lehetséges forrás adódik, amelyeket dolgozatomban nem kívánok részletesen megvizsgálni, csupán eddigi eredményeimet felvázolni. E tekintetben befolyásoló tényezőknek tartom a 19. század végén és a 20. század elején fellépő szociológiai biologizmus különböző irányzatait,⁴⁵ amelyek révén a biológia a korszak érdeklődésének középpontjába kerülhetett. Botár Olivér többek között képet ad tanulmányában a 10-es évek végének jellemző eszméiről, mozgalmairól, amelyek a német fiatalokat – köztük Lucia Schultz-ot – hatalmába kerítette. Ezen eszmék között szerepel a „bioközpontúság” is.⁴⁶ A biológiára tehát némileg Lucia révén is irányulhatott Moholy-Nagy részéről érdeklődés.

⁴² Moholy-Nagy L., 1973. 174.

⁴³ Uo. 94.

⁴⁴ Moholy-Nagy utalása uo. 24.; Marinetti: A taktilizmus futurista kiáltványa. 1921. Közli: Szabó Gy., 1962. 185.

⁴⁵ Esztétikai kislexikon. Budapest, Kossuth, 1979., 3., átdolgozott, bővített kiadás 81.

⁴⁶ Botár O.: An activist-expressionist in exile: László Moholy-Nagy 1919–1920. In: László Moholy-Nagy. From Budapest to Berlin 1914–1923. 1995. 78.

A biológiai meghatározottság további forrásaira maga Moholy-Nagy mutat rá, amikor 1929-es könyvében utal Heinrich Jacoby kutatásaira, amelyek kimutatták „minden alkotómunka közös biológiai alapját”,⁴⁷ de legfőképpen Raoul Francétól idéz, aki nek „biotechnika” elméletét magáévá tette. Francé nézetei szerint az élőlények felépítésében a technikához hasonló célszerű megoldások ismerhetők fel. Ennek alátámasztására egyik hasonlata a csontok belső szerkezetét egy modern hid vázrendszerével veti össze.⁴⁸ Nem tudok arról való adatról, Moholy-Nagy vajon találkozott-e személyesen a szintén magyar származású Francé Rezsővel, s vajon mikortól ismeri a természettudós biotechnika elméletét. Moholy-Nagy 1922-es indoklása, amely a produkcióelmélet kapcsán hangzik el, valószínűvé teszi, hogy Francé már ekkor nagy hatást gyakorol rá. Az emberi szervezetet Moholy-Nagy már ekkor funkcionális apparátusok rendszerének, szinte géphez hasonló szerkezetnek képzei el, melyben minden „alkatrésznek” célszerűséget tulajdonít. S mint ahogy a gép akkor működik intenzíven, ha megfelelő mennyiségű és minőségű üzemanyaggal látják el, az emberi rendszer is akkor működik fokozottan, ha új ingerek, új viszonylatok mozgósítják. Az ember mintegy érzékszervei útján „tankol”.⁴⁹

Moholy-Nagy elméletében a biológiai komponens 1925-ben már hangsúlyosan van jelen. *Festészet, fényképészet, film* című könyvében a szín befogadásának biológiai szükségletéről, a művészet biológiai alapjáról beszél. 1929-es könyvében pedig a biológia kulcsszó lesz. „Az ember minden tevékenysége és önkifejezése különféle tényezőkből tevődik össze, amelyek mind biológiai felépítésében gyökereznek” – írja már a bevezetés első sorában.⁵⁰

Tudománytörténeti párhuzam

Bár nagyon valószínű, hogy formalisztikus történeti koncepcióját Moholy-Nagy a modern művészetből leszűrt tapasztalataiból nyerte, nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy – legalább megerősítésképpen – hathattak rá a korszak művészettörténet-tudományának formszemléletet követő tendenciái is. A legfőképpen Riegl, Wölfflin, Schmarsow nevével fémjelzett irány az érzékelés pszichológiájának új törekvéseire támaszkodva a művészet történetét elsősorban a formaérzékelés és látás történeteként fogja fel; a stílusfejlődést az érzékelés fejlődésére vezeti vissza. Mindhárman mindenekelőtt a téralkotás sajátosságait vizsgálják, de koncepciójukat kiterjesztik a képzőművészeti ágakra is.

Arra, hogy Moholy-Nagy ismerte-e ezeket a tudománytörténeti eredményeket, nem találtam konkrét utalást. Wölfflin neve és teóriája a 10-es évek második felére Magyarországra is eljutott, de hogy Moholy-Nagyot is elérte-e, azt nem lehet tudni.⁵¹ Csúpan néhány érintkezési pont adódik. Moholy-Nagyot Berlinbe érkezvén elsőként egy fiatal orvos karolta fel, bizonyos Hans Harmsen, akiről Botár Olivér megjegyzi, hogy művészetkedvelő ember volt, és medikusi tanulmányaival párhuzamosan Münchenben

⁴⁷ Jacobyra való utalás i. m. 14. és 188.

⁴⁸ Raoul Francéről: *Nagy F.*, szerk. 1992. 155., *Rapács R.*, 1953. 269–270.

⁴⁹ Produktion – Reproduktion. De Stijl, Leiden, 1922. V. évf. 7. sz. Magyarul: Produkció – Reprodukció. Közli: *Passuth K.*, 1982. 290–291.

⁵⁰ I. m. 8.

⁵¹ Moholy-Nagy itthon maradt könyvei között nem szerepel Wölfflin-kötet. – Nagy Leventéné, Moholy-Nagy Magyarországon maradt könyveit gondozó unokaöcs feleségének szóbeli közlése.

Heinrich Wölfflin utolsó előadásait is látogatta.⁵² További lehetséges érintkezési pontként adódik Alois Riegl késő-római iparművészetről írott könyvének 1927-es második kiadása,⁵³ és Riegl az, akinek koncepciójával sok hasonlóságot vélek felfedezni Moholy-Nagy teóriájának. Moholy-Nagy 1928-ban írta meg a szobrászat és építészet fejlődéstörténetét is magában foglaló második önálló könyvét. Elképzelhetőnek tűnik, hogy ekkorra legalábbis hallott Riegl friss kiadást megélt elméletéről.

Riegl a művészet történetét egy egységes, korszakokon átívelő folyamatként ábrázolja. 1901-es könyvében a késő antikvitás művészetének tanulmányozása során állítja fel azt a fejlődéstörténeti koncepciót, amelyet az építészetre is kiterjeszt. A fejlődést – amelyen belül három fázist állapít meg – a térbeliség érzékelésében látja. A folyamat a tapintási képzetek dominanciája, a közeli látásmód feltételeinek megfelelő szemléletmód felől, a felülettől való fokozatos elszakadás útján a térbeli szemlélet kialakulása felé halad. A fejlődés tehát – Riegl kifejezésével élve – a „taktisch”-tól az „optisch” felé nyilvánul meg.

A riegli koncepcióról eddig elmondottak mind jelen vannak Moholy-Nagy teóriájában is. Mindketten általános érvényű – művészettörténeti stíluskorszakokat nem ismerő – folyamatot ábrázolnak, mégpedig a tapintási érzet által meghatározott izoláltság felől a vizualitással felfogható térbeniség felé. Moholy-Nagy öt szakaszt állapít meg, szemben Riegl három fázisával. Azonban ez inkább kiegészítést jelent, mintsem eltérést. Az első fázist Moholy-Nagy a tömörszerű kategóriájával jelöli. Riegl szintén a zárt, elkülönített szobrászi tömeget sorolja ide, s elsősorban az ókori Egyiptom művészetét érti alatta, az építészeti teret illetően pedig a meghatározott geometriai formát. Talán csak véletlen, de tény, hogy Moholy-Nagy ezt a fázist elsőként Mükérisz piramisával illusztrálja. A „modellált” fázisa tartalmilag szintén megegyezik a Riegl-féle második szakasszal. Mindketten a felületnek már szabadabb megmintázását értik alatta. Ezt a fázist követi mindkettőjük számára a tárgy izolálásának eltűnése, amelyet Moholy-Nagy a perforációval jellemez. Moholy-Nagy első három szakasza voltaképpen megfelel a riegli fázisoknak, melyeket Riegl az antikvitás művészetének tanulmányozása során állapított meg. Ezekhez az avantgarde művész még két – a modern művészetben megnyilvánuló új törekvéseket magában foglaló – szakaszt kapcsol: a lebegőt és a kinetikus.

A térszemlélet fejlődését a szobrászat és az építészet tekintetében mindketten egyaránt vallják. Riegl a késő-antik reliefek vizsgálatakor kidolgozott tapintási-optikai koncepciót az építészetre az interieur-exterieur fogalompárral vetíti rá, és a fejlődést a zárt, a térrel minimális kapcsolatot tartó belső tér felől a belső térnek a külső térrel való „összemosódása” felé rajzolja meg. Moholy-Nagy történeti sorrendje – hat szakasszával – kategorikusabban felépített mint Rieglé, ugyanakkor példákkal nem támasztja alá, míg a példákban indul. Ennek ellenére maga a fejlődési folyamat, amely „a zárt tér felől a nyitott tér felé”⁵⁴ vezet, megegyezik a riegli koncepcióval.

Mind Riegl, mind Moholy-Nagy számára egy immanens tényező feltételezése adja meg az alapot arra, hogy az egész kultúrtörténeten belül egyetlen fejlődési sémát láthassanak megnyilvánulni. Riegl számára ez a tényező a „Kunstwollen”, amely fogalom alatt egyfajta „művészet-akarást” ért, mint az ember állandó jellemzőjét. Moholy-Nagy a „biológiai szükségszerűség”-re vezeti vissza az embernek az anyag legyőzésére irányuló törekvését csakúgy, mint önkifejezési vágyát. Végző soron mindketten valamiféle belső

⁵² Botár O., i. m. 75.

⁵³ Riegl, A. 1989. Eredeti: Die Spätromische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn. Bécs, 1901.; 2. kiadás Bécs, 1927.

⁵⁴ Moholy-Nagy L., 1973. 211.

kényszerben látják azt a tényezőt, amely az ember örök velejárója, s amely alapján állandó előrehaladás nyilvánulhat meg.

Eddig csupán a riegli és a Moholy-Nagy-féle koncepció azonosságáról esett szó, mintha a két történeti szemlélet teljes mértékben egymásra tükrözhető lenne. Természetesen számos tekintetben nézeteltérés adódik kettejük „építménye” között, amelyek egy része viszont betudható Moholy-Nagy avantgarde voltának és funkionalista beállítottságának. Riegl a stílus fogalmával dolgozik, Moholy-Nagy elveti e régi kategóriát, csakúgy, mint az ornamentika „magasrendűségét”, amely Riegl számára már a művészet foka. Riegl a reliefszobrászat terén folytatott vizsgálataiból szűri le tapasztalatait; Moholy-Nagy csak a körszobrokra tartja érvényesnek teóriáját. Mindazonáltal kettejük koncepciója a lényeges vonalakat tekintve megegyezik, és úgy vélem – különösen a szobrászi alakítás tekintetében kifejtett fejlődési sémák rokonsága miatt –, hogy ez az azonosság talán több is mint véletlen. Riegl iránt, aki 1893-as művében kifejtett fejlődéskoncepciójával tulajdonképpen az avantgarde művészet fejlődéstörténeti alátámasztását adta,⁵⁵ természetszerű érdeklődés feltételezhető a modern művészettel elméleti téren is foglalkozók részéről. Talán Moholy-Nagy érdeklődése is így fordulhatott Riegl felé, akinek teóriája – összevágva Moholy-Nagy saját tapasztalataival – hatást gyakorolhatott rá.

Moholy-Nagy a tagolt tér története tekintetében később tovább mélyíti, példákkal is illusztrálja fejlődéskoncepcióját. Elméleti főművében, a csak a halála után megjelent *Látás mozgásban* című könyvében majd összefoglalását adja – többek között – mind az 1920–1928 között kifejtett fejlődéstörténeti koncepciójának, mind a később kifejtett újabb gondolatainak is. E utolsó könyvében kibontakozó koncepció további vizsgálatot igényel.

IRODALOM

Bajkay Éva (szerk.)

1979 A konstruktivizmus. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból. Budapest, Gondolat

Hevesy Iván

1922 A posztimpresszionizmus művészete. Gyoma, Kner

1978 Az új művészetért. Válogatott írások. Budapest, Gondolat

László Moholy-Nagy

1995 From Budapest to Berlin 1914–1923. The University Gallery, University of Delaware

Marosi Ernő (szerk.)

1976 Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Budapest, Corvina

Mezei Ottó (szerk.)

1975 A Bauhaus. Válogatás a mozgalom dokumentumaiból. Budapest, Gondolat

Moholy-Nagy László–Molnár Farkas–Schlemmer, Oskar

1978 A Bauhaus színháza. Budapest, Corvina

⁵⁵ Riegl, A.: *Stilfragen*. Berlin, 1893.

Moholy-Nagy László

1973 Az anyagtól az építészetig. Budapest, Corvina

1978 Festészet, fényképészet, film. Budapest, Corvina

1996 Látás mozgásban. Budapest, Műcsarnok-Intermédia

Nagy Ferenc (szerk.)

1992 Magyarok a természettudomány és technika történetében. Budapest

Passuth Krisztina

1982 Moholy-Nagy László. Budapest, Corvina

Rapaics Rajmund

1953 A magyar biológia története. Budapest, Akadémiai Kiadó

Riegl, Alois

1989 A késő római iparművészet. Budapest, Corvina

Szabó György (szerk.)

1962 A futurizmus. Budapest

DIE GESCHICHTE DER KUNST IN DER INTERPRETATION VON LÁSZLÓ MOHOLY-NAGY

Die Studie befasst sich mit László Moholy-Nagy als Kunstautor, und zwar in Bezug auf seine Vorstellungen von der Geschichte der Kunst. In seinen Büchern und Studien tritt eine Art von Kunstgeschichte vor den Leser hin, während er die Konzeption der Kunst der Zukunft umreißt. Moholy-Nagy beschäftigte als bildenden Künstler in erster Linie natürlich nicht die Geschichte der Kunst. Wenn er sich zu Feststellungen über die Kunstgeschichte hinreißen ließ, machte er dies nicht mit dem Anspruch des Kunsthistorikers, sondern vom Gesichtspunkt der neuen Kunst aus: zum Teil begründet, zum Teil mit der Absicht abzustecken, im Vergleich wozu er sich die Veränderung vorstellt.

Bereits in seinem Band „Malerei, Fotografie, Film“ projiziert er jene historische Konzeption voraus, die er dann in seinem Buch „Von Material zu Architektur“ umfassender ausführt. Diese Konzeption gilt in erster Linie für die Bildhauerei und gehört zur formalistischen Tendenz der Kunstgeschichtsschreibung. Vorliegende Studie zieht eine Parallele zwischen der Theorie von Moholy-Nagy und dem System des berühmten Wiener Kunsthistorikers Alois Riegl. Abweichungen gibt es natürlich, doch sind die zahlreichen Übereinstimmungen – in Bezug auf die wesentlichen Linien – gewiss mehr als ein Zufall. Auch von Seiten jener, die sich auf theoretischem Gebiet mit der modernen Kunst befassen, kann ein Interesse für Riegl angenommen werden, der mit seiner im Jahre 1893 ausgeführten Konzeption eigentlich die entwicklungsgeschichtliche Untermauerung der Avantgarde-Kunst liefert. Vielleicht wendete sich auch das Interesse von Moholy-Nagy so Riegl zu, dessen Theorie – im Einklang mit den eigenen Erfahrungen von Moholy-Nagy – einen großen Einfluss auf ihn ausübte.

Andrea Pírint

HÍRADÁS NEW YORKBÓL, PÁRIZSBÓL (Szalay Lajos és Zajtai Ernő levelezéséből 1960, 1972–73)

SÜMEGI GYÖRGY

Szalay Lajos (1909–1995) teljes levelezéséből eddig két, munkássága szempontjából fontos, sőt bizonyos vonatkozásokban meghatározó egyéniséggel (Kovács Aladár, Domokos János) folytatott levelezés-együttes jelent meg.¹ Ezeken kívül egyes tőle származó (Farkas Istvánnak,² Lipták Pálnak,³ Tito Péreznek⁴), hozzá vagy róla írott levelek is nyilvánosságra kerültek.⁵ Föltételezhető, hogy még számos a testvéreinek, szüleinek, a nagyobb családja tagjainak, valamint ismerősöknek, művészeknek, művészbarátoknak (László Gyulának, Csicseri Rónai Istvánnak, Kolczonay Ervinnek, Lipták Pálnak stb.) írott levele lappang, vagy nem került, nem kerülhetett eddig nyilvánosságra. Pedig már évekkel ezelőtt megfogalmazta egy Szalay-levelezéskötet kiadásának a szükségességét Serfőző Simon, a Felső-magyarországi Kiadó (Miskolc) vezetője.

A Szalay–Zajtai levelezésből 29 egységet (20 Szalay és 9 Zajtai) levelet bocsátott rendelkezésemre, adott át közlésre a Münchenben élő Zajtai Ernő. Az 1960-as évből, ill. 1972–73-ból származó levelek Szalay életének egy válságos évébe, az argentinai periódusa (1948–1959)⁶ utáni újbóli, a harmadik és aktív korában egyúttal utolsó újrakezdésének, megletelepedésének a konfliktusaiba engednek bepillantani. A Buenos Airesből New Yorkba telepedő Szalay még egyszer, utoljára megpróbálja műveivel az érvényesülést, családja számára a megélhetés biztosítását – külföldön, élet-vándorlása új országában. Az angol nyelv tudása nélkül, alkalmi segítőkre bízva próbál rajzainak érvényt szerezni. S ha ér is el átmeneti sikereket (esetenként anyagiakat is), tartósan nem tud az akkor másra fogékony, másfajta művészeti üzenetekre nyitott New York-i művészeti szcénában, művészeti életben megkapaszkodni, gyökeret verni és folyamatosan jelen lenni. Az érvényesülés, ismeretségének fokozódása, rajzai terjedése elé fölmagasodó falak növekvő árnyékában a bizalmatlanság, a hiábavaló akarás, a kilátástalanság és mármár egyfajta üldöztetési érzés, szuperérzékenység hatalmasodik el rajta. Nem marad más kiút a számára, mint a nyugdíjas éveket bevárva újra visszahajózni, kényszerű Odüsszeuszként visszakapaszkodni Európába és hazajönni Magyarországra.

¹ „Tollhegyre venni jólesik”. Szalay Lajos levelezése Domokos Jánossal. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XX. Salgótarján, 1995. 251–272.; Szalay Lajos levelei Kovács Aladárhoz. (Dokumentumok – Österreichische Nationalbibliothek, Wien), Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV. Miskolc, 1996. 529–546. Mindkét közleményt bevezette, jegyzetelte, közzétette: *SümeGI György*.

² Szalay Lajos rajzai. Bev.: *SümeGI György*. Miskolc, 1992.

³ Szalay Lajos rajzai. Békéscsaba, 1979.

⁴ *SümeGI György*: Szalay Lajos argentinai periódusa (1948–1960). Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIX. Miskolc, 2000. 331.

⁵ Érintések. In *memoriam Szalay Lajos*. 1996. 47–48, 66–67, 106, 116–117, szerk.: *Tóth Piroska*, Miskolc

⁶ Lásd a 4. jegyzetet.



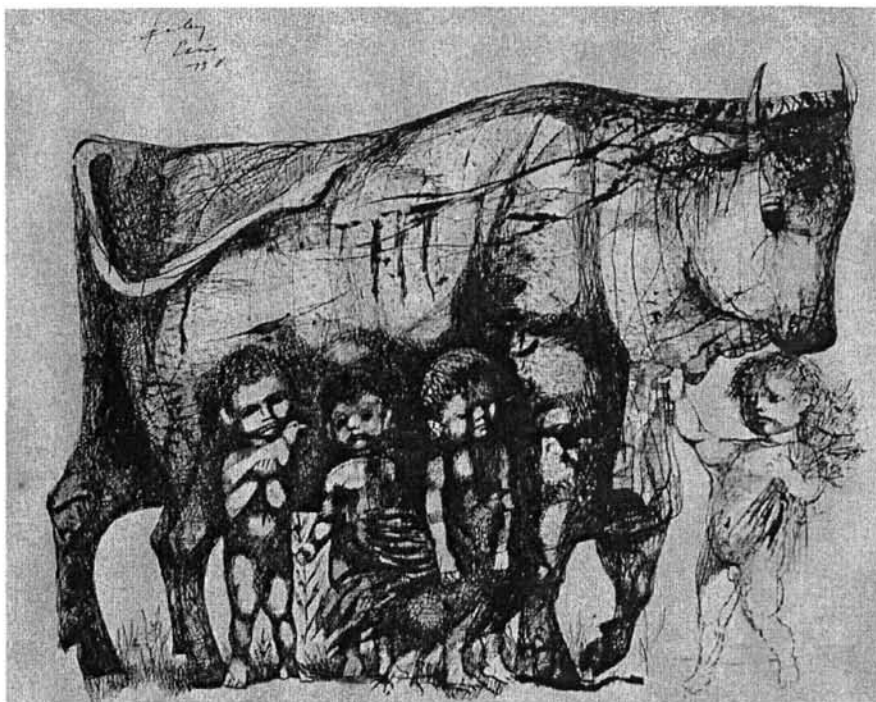
*Szalay Lajos és családja:
leánya, Szalay Klára, felesége: Szalay Lajosné
sz. Hering Júlia
(Argentína, 1959)*



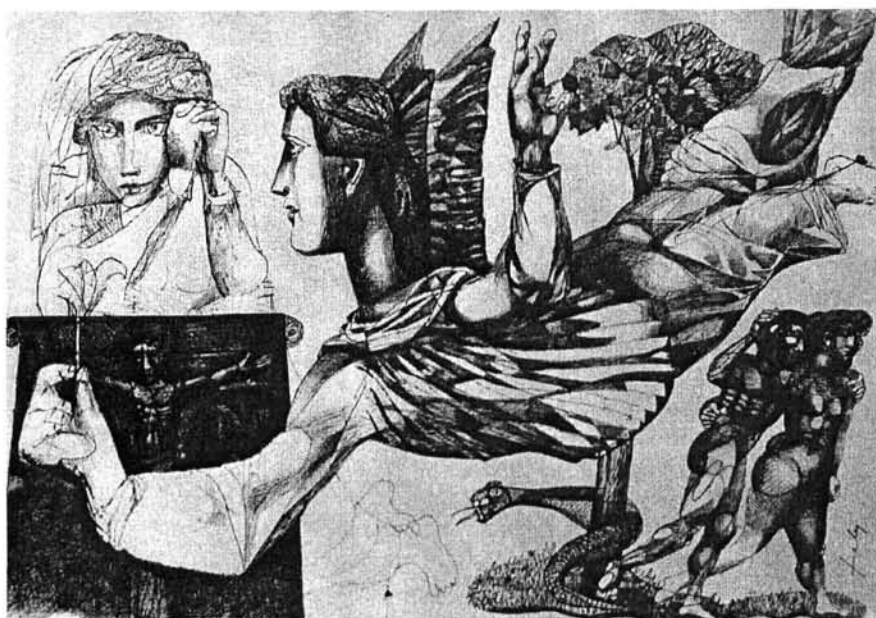
*Zajtai Ernő
(Argentína, 1960 körül)*

A párizsi ösztöndíja idején (1972–73) fogalmazott levelekből már a végső lemondás, a pihenni hazatérés, a teljes visszavonulás hangjai is föl-föltűnnek – rajzolóí, művészi munkássága átmeneti beszüntetésének a jelzésével együtt.

A levelezőtárs, Zajtai Ernő kérésemre leírta magáról és kettejük kapcsolatáról a legfontosabbakat; legpontosabb, ha őt magát idézem ide: „1927. december 4-én születtem Sopronban. A középiskolát Sopronban, Magyaróvárott a Piaristáknál, és Budapesten végeztem, 1936-ban érettségiztem. 1937-ben a Magyar Távirati Iroda külügyi szerkesztőségébe kerültem, és hírszerkesztőként dolgoztam 1945-ig. Közvetlen Budapest ostroma előtt nyugatra irányítottak a Magyar Rádió egy szükség-adójának beosztottjaként. A háború vége Bajorországban ért, a rádiócsoport addigra már feloszlott. Sikerült Salzburgba jutnom, ott az ENSZ menekülteket támogató szervezetében, az UNRRA-ban találtam munkát. 1948-ban megnősültem, 1949 elején kivándoroltunk Argentínába. Különböző ipari és kereskedelmi vállalatoknál dolgoztam, és 1952 táján Buenos Airesben egy esti-akt műteremben megismerkedtem Szalay Lajossal. Nagyon kedves baráti viszony alakult ki közöttünk. Amikor Szalay elhatározta, hogy az Egyesült Államokba vándorol, segítségére lehettem a rajzai eladásában. Szalay ragaszkodott ahhoz, hogy az általam eladott képek árából részesedést fogadjak el. Ennek ellenében én is rajzokat vásároltam tőle, összesen hetet, és ebből egyet – menekülő nő karján gyermekével – a feleségének ajándékoztam. Mint mondotta, ez volt az első rajza Szalaytól.



*Szalay Lajos: Termékenység 1973.
papír, tus, 380x480 mm, J. b. f.: Szalay Paris 73. II.*



Szalay Lajos: (Rajz), papír, tus, 310x340 mm, J. j. I.: Szalay

Én a családommal 1961 tavaszán jöttem el Argentínából. Münchenben telepedtünk le. 1967-ig a Siemens cégnél dolgoztam, 1967 júniusában a Szabad Európa Rádió szolgálatába léphettem régi foglalkozásomban, a magyar osztály hírszerkesztőjeként. Ott dolgoztam 1983. évi nyugdíjazásomig.

Nem tudom már, hogy Szalayval mikor vettük fel a kapcsolatot Európában. Valószínűleg akkor már a rádiónál dolgoztam.

Szalay több alkalommal meglátogatott Münchenben. 1972-ben június 3–4-én járt itt, akkor Kuh-val, a Gebrauchsgraphik főszerkesztőjével is beszélünk. Én 1972. jan. 27–28-án, majd ápr. 24–25-én Párizsban látogattam meg Szalayt. A találkozás nagyon kellemes emlékemben van.

Már egy korábbi levelemben írtam sógoromról. Újvári – művész nevén Újváry – Sándorról, akinek könyvkiadó vállalata és irodalmi ügynöksége volt Münchenben, és ilyen minőségében voltak összeköttetései kiadókkal. Innen eredt az érdeklődés a „színes lovak” iránt. Úgy tudom, 1972 vége felé volt, hogy sógorom bevonásával eladtuk Szalay néhány rajzát, egyet én is vettem. Itt küldöm Lajosnak még két párizsi levelét 1972. jan. 25-ről és febr. 1-ről. Eddig itt tartottam őket, de a teljesség kedvéért most ezeket is elküldöm, és Önre bízom a döntést.

Mindig is szerettem volna Szalay Lajosnak szolgálatára lenni. 1972. május 8-i és június 20-i levelemben erről túl nagy szavakat pengettem, holott nem volt kapcsolatom illetékes körökkel, kivéve valamelyest említett sógorom révén, és végül is mondhatnám, hogy eredménytelenül fontoskodtam.

Emlékezetem szerint Szalay 1973 őszén látogatott meg Münchenben, akkor felesége is vele volt. Ez volt az utolsó találkozásunk. Azután semmi hírt nem kaptam tőle. Már az 1973. évi karácsonyi üdvözlétemre sem válaszolt.

Nem tudom, mi volt az oka ennek a teljes és végleges szakadásnak. De évekkel később megtudtam, hogy Újvári Sándor szívélyes viszonyban állt az akkori otthoni rendszerral.”⁷

Az alább közölt Szalay-levelek mind kézzel, fekete golyóstollal (néhány fekete filctollal) íróttak. Az 1. és 4. a Hotel National New York levélpapírján, a többi fejléc nélküli levélpapíron. A Zajtai-levelek írógéppel íróttak, az elküldött eredetiek másodpéldányai. Róluk az aláírás (ami a Szalaynak elküldöttön mindig autográf lehetett) hiányzik, ezért kapcsos zárójelben tüntettem föl.

A levelekben előforduló neveket nem tudtam föloldani külön jegyzetekben, mert az argentínai, az észak-amerikai, New York-i és a francia-, németországi szereplőkhöz eligazításul semmiféle Magyarországon föllelhető lexikont vagy használható adattárat nem találtam. A legtöbb esetben a levelekből vagy azok szövegkörnyezetéből kiderül a külföldi szereplők kiléte is.

A leveleket – egy-két mai helyesírás szerinti átírást leszámítva – betűhíven közöljük, bár egy-két túl személyes természetű közlést kihagytunk. A leveleket kiadásra előkészítő művészettörténész szerző és a kiadó együttesen hálásan megköszöni Zajtai Ernő úrnak a Szalay Lajossal, a 20. század egyik legnagyobb magyar rajzolóművészeivel folytatott levelezésének közlésre való átengedését, rendelkezésünkre bocsátását. E levélközleménnyel is közelebb juthatunk Szalay emberi, alkotói világához, egy magyar emigráns képzőművész sorsa alakulásán keresztül bepillantást nyerhetünk a vágyott művészeti közegbe és az emigráns lét jellemző helyzeteibe.

⁷ Zajtai Ernő levele Sümegi Györgynek, München, 2001. márc. 2.

Zajtai Ernő vallomásából és leveleiből kibontakozó életútja, Szalayhoz fűződő ragaszkodó barátsága is egy magyar emigráns értelmiségi tipikus sorsvonásait kínálja föl a számunkra.

1. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

24. VI. 960

Kedves Ernő !

Nagy sebtében írok Neked, hogy ha még gondolsz a kijövésre, rögtön intézkedhess.

Ma megismerkedtem egy úrral, aki Veled együtt dolgozott a távirati irodánál és aki családdal is nagyon jó viszonyban lehetett mert, Édesanyádnak nagy tisztelője.

Ez az úr észak-amerikai állampolgár és örömmel ad nektek jótállást.

Neve és címe:

KMOSCHEK PÁL

624 COLGATE AVE.

PERTH AMBOY N.Y.

Az amerikai konzulátusról kérd el a tájékoztató ívet, ami megadja az utasításokat, hogy hol és miképpen kell eljárni a jótállónak és ezt az ívet küldd el a fenti címre.

Barátunk szerint nyomban kaphatnál tanári állást a német nyelv tanítására évi 6,000 dollár fizetéssel olyan iskolaféleségben, ahol diploma nem fontos, csak a nyelv tudása. De erről és egyéb Benneteket érdeklő dologról is majd Kmoschekkel levelezz, aki tizenegy évi tapasztalat alapján tud tájékoztatni minden fontosról.

En egyenlőre és ez természetes is, a tájékozódás és lehetőség keresés állapotában tévelygek. Mihelyt biztosabban és világosabban látok és mihelyt lakásunk is végleges lesz, nyomban írok.

Egyelőre a címem a következő.

Dr. FREYDINGER JÓZSEF

MEMORIAL HOSPITAL

MANCHESTER CONN.

Feleségednek kézcsókomat küldöm, a prücsköket csókolom

Téged szeretettel üdvözöllek, Lajos.

2. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Manchester Conn. 28.VI. 60.

Kedves Ernő

New Yorkból küldtem Nektek egy levelet, de mivel nem ajánlva adtam fel, talán nem kaptátok meg.

Ezért megismétlem, amit abban írtam:

Egy nagyon jó és régi barátod, akivel együtt dolgoztál a Távirati Irodában, örömmel ad Nektek anyagi jótállást. Már megteheti, most észak-amerikai állampolgár. A címe:

KMOSCHEK PÁL

624 COLGATE AVE

PERTH AMBOY N. Y.

Nyomban írdj neki és egyúttal küldj el egy angol nyelvű tájékoztatót (az amerikai konzulátuson adják) hogy Kmoschek tudja, hol és milyen formában intézkedjék a jótállással kapcsolatban.

Kmoschek szerint Neked nagy lehetőségeid vannak. Nemcsak a mostani foglalkozásodban, hanem a német nyelvtudásod alapján tanári állásban is. Ebben az állásban évi 6,000 dollárt kereshetsz. A főiskolák (nem egyetem) nem kérnek tanári diplomát, megelégszenek a gyakorlatban megvizsgált képességgel.

Kevés ideje vagyunk itt ahhoz, hogy véleményem legyen Észak-Amerikáról, de azt már tudom, hogy egy dollár vásárló értéke kb. egy békebeli pengő értékével egyenlő. Ami azt jelenti, hogy itt bizony az élet nehéz és csak egy nívó van. Szegénynek lenni egyáltalán nem lehet. De ezeket az információkat barátodtól jobban megkaphatod.

A mi dolgaink még a kezdeti zötyögés állapotában vannak és egy-két hónap még el fog telni, amíg jól megy minden. Jó ómennek tartom, hogy az első rajz, amit eladtam, 150 dollárért kelt el. De nyilván nem mindig „papsajt”.

Manchesterből holnapután költözünk át Bostonba. Itt az új cím.

LUIS SZALAY

c/o Dr. JOSEPH FREYDINGER

JAMAICA PLAIN 30

BOSTON MASS.

A borítékra írt postai cím szükségesség (ajánlott levél), de már nem érvényes.

Szeretném, ha írnál nekem a következő dolgokról.

1./ Megjelent-e az „Austral” nagy mifene folyóiratban az Audivert jr. által beígért cikk? Ha igen, légy szíves elküldeni a vonatkozó oldalt vagy oldalakat.

2./ Blum megígért valamit a „Gebrauchgraphik”-ban. Van Rielen keresztül megtudhatnád jött-e, vagy jön-e valami?

3./ Ha a főnököd valóban nagy összeköttetésekkel rendelkezik, és egy ajánló levéllel is el tudná érni azt, hogy New Yorkban írjanak rólam, óriási lendületet adhatna nekem.

4./ Bármilyen dolog, jó – vagy rossz, ami velem összefügg közvetlenül, vagy közvetve – cikk vagy szóbeli információ.

5./ És természetesen és elsősorban ami Veletek és terveitekkel kapcsolatban történt.

Remélem jól vagytok és nem változott meg a kivándorlást illetően a szándékod és a lelkesedésed.

Kedves Feleségednek kézsókomat küldöm, a srácokat csókolom, Téged baráti szeretettel üdvözöllek a hamaros viszontlátás reményében.

Lajos

Juci és Klárika csókokat és üdvözléseket küldenek kinek-kinek rangja szerint.

3. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

LUIS SZALAY

80 FENWAY 32 apt

BOSTON MASS.

U.S.A.

Boston 960 július 17.

Kedves Ernő!

Már két levelet (egyét ajánlva) küldtem Neked és még választ nem kaptam. Attól tartok, hogy a sok címváltoztatás miatt nem akadt rám a levél, éppen ezért megírom a már végleges címemet. Mivel itt egyedül lakunk, nincs sok lehetőség arra, hogy a leveled elpasszoljon.

Kérlek, hogy újra válaszolj a levelemben feltett kérdésekre és azon kívül;

1./ Légy szíves beszélj Padillával (Lucas Padilla tel; 84-0418)

2./ Dr. Blancoval tel; 68-1054. ez utóbbitől, ha visszajött Magyarországról, és tud esetleg valamit az én szüleimről, érdeklődj, légy szíves. A felesége Dr. Tóth Aranka ugyan azon a telefonon megtalálható, mert a férjével egy gyárban dolgozik. – Egyébként a Tóth Aranka bátyjával, aki itt él Bostonban, nagyon jóban vagyok.

3./ A Kraft kiadónál (telefon könyvben megtalálod) a „Ki-kicsoda” című kiadvány szerkesztőségétől légy szíves megérdeklődni, hogy a kiadvány megjelent-e már, és én benne vagyok-e? Ha igen, hogy egy fotókópiát tudnának-e adni a megfelelő lapról.

Bostonnak túlzás nélkül a legjobb helyén van főbérleti, itteni összkomfortos, két szobás lakásom, hideg-meleg víz, központi fűtés, jégszekrény, mosógép, telefon, szemétdaráló, lift, fűszek fene. Egy szép park, tó velünk szemben. Szépművészeti Múzeum, Képzőművészeti Főiskola, Egyetem, Zárda, templom egy kváder környezetben, és mindez a város központjában. Pont mint a Stefánia út Pesten.

Észak-Amerika talán legbefolyásosabb művészeti-ügynöknője, aki csak a legjobb művészeket képviseli, elvállalta a képviseletem.

Ősszel fog megindulni a hadjárat az érdeken.

Szeretettel üdvözöllek K. családdal együtt a magam és családom nevében

Lajos.

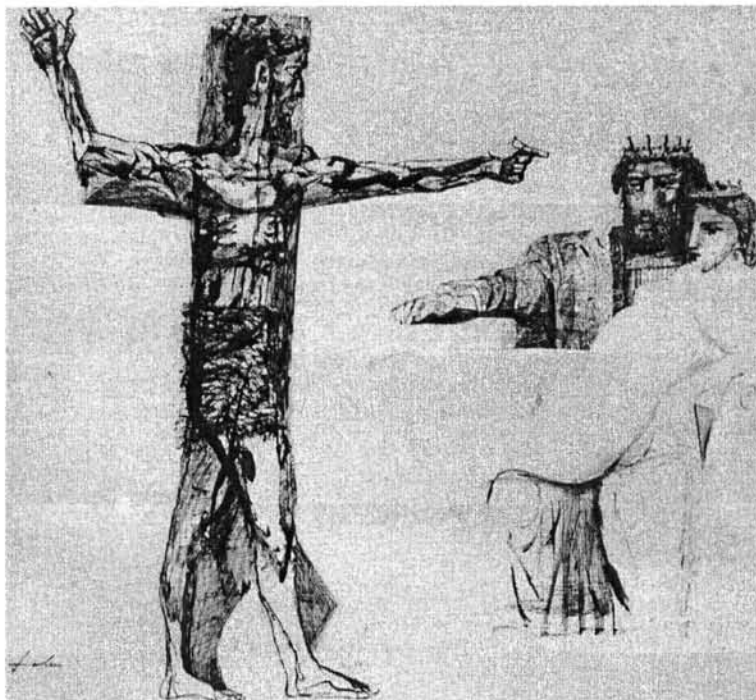
4. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

New York 13. VIII. 60.

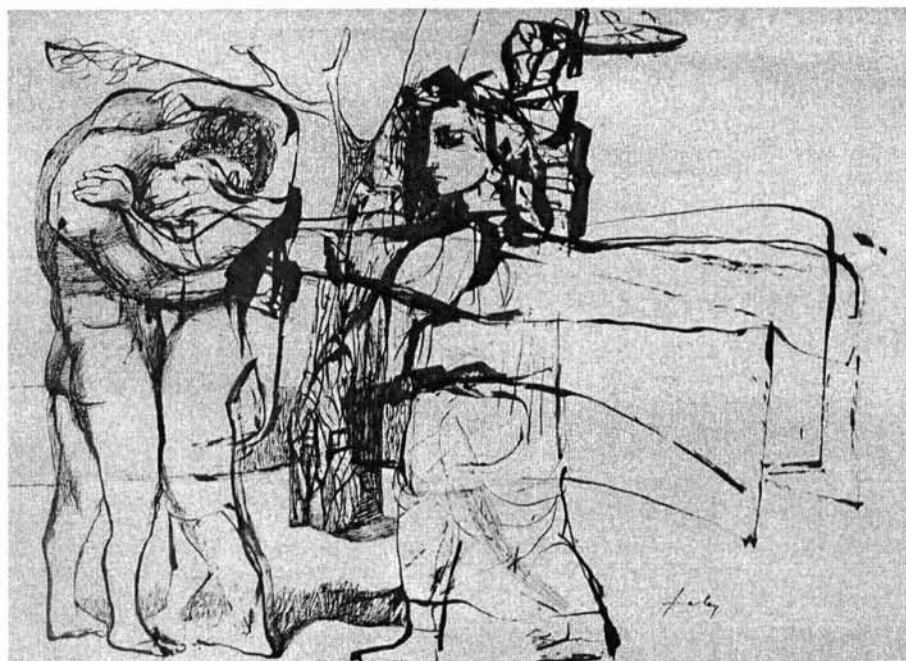
Kedves Ernő!

Édesanyádat ért szerencsétlenségről csak az aug. 3-án kelt leveledből értesültem. Most már, hogy Édesanyád így túl van a nagyján, csak örömmel tudom kifejezni a szerencsés javulás miatt.

Előző leveled vagy leveleid elvesztek, sajnos az annyira szükségelt ajánló sorokkal együtt. Helyesebben nem vesztek el; feleségemnek az a távoli rokona, ahol megszálltunk egy ideig, elpusztította őket egy olyan levéllel együtt, amiben 56 dolláros csekk jött a nevemre. A tehetetlen vagy nagyon is tehetős düh a Juci és rokonai között felmerült és általam nyomban és gyökeresen elvágott félreértések bosszúszerű visszahatása volt.



Szalay Lajos: (Rajz), papír, tus, 310x430 mm, J. b. l.: Szalay



Szalay Lajos: Kiűzetés, papír, tus, 310x430 mm, J. j. l.: Szalay

Audivert címét megtudhatod Van Rieltől. Jó lenne, ha az ügyel kapcsolatban pontos dolgot tudnál írni. Padilla információi filozófiai szépségűek, de tárgyi vonatkozásuk édes kevés.

Hogy Blum is kudarcot fog vallani a Gebrauchgraphiknál, azt én előre megmondtam neki. Blum jóhi-szeműsége vitán felül áll, hisz megpróbálta azt, amiről ő is tudta, hogy hiábavaló.

Dr. Blancó felesége írt nekem. Válaszolnom is kellene de nincs rá semmi kedvem, mert a levél annyira szubjektív volt, hogy csak jóakarátú fejbólintással felelhetnék, ami viszont le nem írható.

Éppen most beszéltem Palival. Úgy értesített, hogy dolgok rendben és gyorsan fog menni. Ha felesé-ged születési helye után megkapjátok a kvóta számot, nemsokára találkozni fogunk.

Az én dolgom nagyon nehezen indulnak meg, attól félek, a nehézségek még sokáig fognak tartani. Ta-lán még itt jobb lesz valamivel, ha majd angolul beszélek, mert akkor már tolmács nélkül tudnak kirúgni. Persze lehet, hogy ezekre a direct kirúgásokra nem fog már sor kerülni, mert úgy érzem, többször már nem fogok próbálkozni sem. De soha nem lehet tudni, mit hoz a jövő. Egyelőre úgy látszik, hogy amíg angolul megtanulok, valami testi munkára kell mennem. Utána talán valami tanári állást kaphatok. Bárhog-y is van vagy lesz, egy dolog biztos. Én itt már átvágni magam ezen a tömör fajvédő vonalon nem tudom. A könyvem hatása kellemetlen itt, valami olyan, mintha egy szobában éppen egy lányt erőszakolnának meg, és az ablak alatt megszólal a csengő, mert az utolsó kenetet viszik egy haldoklóhoz, – a haldokló (és ezt a szobában lihegő jól tudja) az előző megerőszakolás egy semmit nem értő kis áldozata. (Aki melle-sleg az utolsó kenetet is oly tehetetlenül és kicsit bambán fogadja, mint a megerőszakolást.) Így megpapolván és álpapolván magamat, levelemre pontot is teszek.

Mindannyiunk nevében és Mindannyitoknak kézcsók, csók.

Szeretettel öllelek

Lajos

L.SZ.

80 FENWAY 32 apt.

BOSTON MASS.

Most egy kicsit N. Yorkban kapkodok fűhöz fához, de Juciék Bostonban vannak.

5. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

Hurlingham, 1960. szeptember 30.

Kedves Lajos!

Nagyon vártam hírt Tőled, remélem, ezúttal szerencsésen megérkezett levelem az ajánlással, első és második verzióban. Utolsó, augusztus 13-i leveled, amit New Yorkból írtál, bizony nem volt nagyon biztató, rengeteget gondolunk Rád és Rátok ezért reméljük, hogy már rendbe jönnek a dolgok. Voltál a Palinál, akihez Mayer ajánlott? Nem tudom megteszi-e, amire Mayer kéri, de megpróbálni nem árt, esetleg sokat használhat. Amint már múltkor írtam, Mayer felajánlotta, hogy eladja ötven rajzodat. Az első reakcióm (persze nem vele szemben) az volt, hogy a peso és dollár ismert viszonyánál fogva ez nem mutatkozik üzetlenek a Te számodra, de ezt Mayer is tudja és természetes, hogy az árat most ennek megfelelően szabnád meg. A rajzok elküldése biztos nem lenne probléma. Erről még nem esett szó, de például mikor Mayer New Yorkban volt, a Transcontinental többször vitt neki kilós leveleket. Mayer már többször kérdezett, mit válaszoltál. Szeretne „észak-amerikai impressziókat”. Amint már említettem, most eléggé aktívan műkereskedik. Úgy látszik, külön öröme telik benne, hogy ezzel is tud pénzt keresni, ha kedve tartja. Mindezt nem azért írom, hogy rábeszélje-lek, csak azért, hogy tudd, hogy ha jónak látod és értelmét vagy szükségét látod, tudd, hogy ez a lehetőség fennáll.

Időközben próbáltam felhajtani az ifjú Audivertet, de eddig nem jártam sikerrel. Van Riel csak az apjá-ról tudott. A telefonkönyvben láttam egyet, felhívtam, kiderült hogy a nagybátyja, de már évek óta nem hallott felőle. Megadta az utolsó címét, Bolívar 100 körül, ott is voltam, de kiderült, hogy egy penzió, ahol már több mint egy éve csak nők laknak. Október 3-án nyílik meg egy kiállítás, ahol a tucumáni Audivert is szerepel, talán ennek révén nyomára akadok a fiának.

Pár napja bevetődött Blum az irodába. A Gebrauchgraphik levele nem volt nála, de mondta, hogy ren-geteg az anyaguk és hát ez mégsem vág annyira a vonalukba, lévén hogy reklámötletek stb. érdeklik. Viszont örömmel mesélte, hogy Brazíliában elhelyezett valamit Rólad, a HABITAT-nál, Sao Paulóban. Megkértem, hogy lemásolhassam számodra a levelet, mire ideadta a Rád vonatkozó részt. Ez a fordítás: „Kedves Blum úr, Néhány napja kaptam meg július 18-i kedves levelét, és köszönettel nyugtázom a Szalay Lajos rajzolóra vo-natkozó anyagot, amit a „Habitat” következő számában szívesen közölni fogunk. (A folytatás már nem Rád vonatkozik.) A „Sur” csoportra vonatkozó jelzett anyagot is elvárom és kérem, hogy gazdagon illusztrálva küldje.” Blum megígérte, hogy odaadja majd az illető számot. Már magam is utánanézttem volna, hol lehet megkapni, de több mint egy hete nem mozdultam el hazulról, elég csúnya influenzám volt, remélem, már

joggal beszélek róla múlt időben. Mihelyt megkapom az illető számot, Blum révén vagy másképp légipostán küldöm.

Különbén a körülményekhez képest jól vagyunk, próbáljuk a házunkat eladni, de úgy látszik nem könnyű. Édesanyám lába javulóban, egy hónapja vették le a gipszet, bottal már egész jól tud járni. Reméljük, hogy egészen rendbe jön. Gyönyörű tavaszi időnk van. Olvastam, hogy a hurrikán Bostonba is ellátogatott. Hogy van kedves feleséged, hogy van Klárika? És az angol tudomány? Koppányiékat felhívtad? Nem mondom, hogy a helyzetüket éppen ideálisnak találom, de nagyon jó kedéllyel írtak.

Légy szíves írjál mielőbb. Nagyon élénken el tudom képzelni mindazt, amit utolsó leveledben írtál, de bízom benne (...) hogy még minden jóra fordul. Kedves feleségednek kézcsók, üdvözet, Klárikát csókoljuk, Téged szeretettel ölel

Ernö

6. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

New York 10. X. 60.

Kedves Ernő:

Erőszakoltan külön élek a családomtól, ők Bostonban, én New Yorkban és ezért csak most kaptam meg leveledet, de címed nélkül. Emiatt kényszerültem Blumon keresztül írni.

Sorban válaszolok: Augusztus 13-i levelem hangja túlzottan pesszimista volt, de ma hála az egyre züllő körülményeknek, akkori pesszimizmusom inkább mérsékeltnak mondható. Mellékelek egy rajzot. Ezt a rajzot meg kell magyarázni, inkább azt írom meg, hogy egy helyen így utasítottak vissza: „Nem alkalmazhatjuk Szalayt, mert már van egy hozzá nagyon hasonló rajzoló. Nem is kételkedünk az elsőségben, de e másik az már régebben itt van nálunk és egyébként is a „mienk”. Kétség nincs, mert a tolmácsom, aki a felháborodástól egészen kikelt magából, Rátkai színésznek húsz éve itt élő fia volt. Tehát, míg engem ügyesen távoltartottak a hírnévtől, meglepően nagy számban forgó könyveim szépen „megfertőztek” művészeket és mint Argentínában, itt is az epigonok előnyben, jelszó: „kicsi, de a mienk.” Éppen ezért írtam Leopoldo Presisnek (ismered; tanárod volt), hogy Virasorónál levő színes Krisztusomat, egy rajzomat Vogeliusnál és egy másikat, ami egy galéria tulajdonosnál (nő) van, reprodukáljanak egy cikk keretében. Az Atlantidára gondoltam, mert az szép színes reprodukciókat közöl. Válasz sem érkezett. A törpék bosszúja. Istenem, csak most segítsen meg.

Mayer ismerősénél, Neumannnál ott hagytam a szerkesztőségben az ajánló levelet, a nagy könyvem, a Gebrauchsgraphikot és egy hosszú, angol nyelvű curriculum vitae-t. A népszövegségi nagy cirkuszok miatt soha nem tudtam megtalálni a pasast. Jövő héten újra keresni fogom, de már most is tudom, hogy hiába. – A „Life”, a „Time” megmondták nyíltan: „Nem elég híres nekünk.”

Mayernek mondd meg, nagyon köszönöm a kedvességét, de még előnyös ajánlatra sem tudnék most rajzot küldeni, mert a napi betevő falatért szaladgálok.

Az Audivert-féle úgy nyilván nem is létezett. Már ne is próbálkozz.

Feleségem a teljes összeomlás szélén áll. Furdalja szegényt a lelkiismeret, mert a „jó rokon” az ő rokona volt.

Klárika nagyszerű tanuló. Bár hihetetlen, de első az osztályban. Tíz diktált angol szóból 9, 8-at helyesen ír le. Számtanból pedig az egész idő alatt csak egyszer tévedett és történelemből is lehúzta az osztálytársait. Már itt is gyűlölnék, panaszkodja szegény.

Koppányiékat természetesen nem hívtam föl. Majd, ha

A Gebrauchsgraphik soha nem fog már közölni tőlem semmit. A „Kunstwerk”, mint tudod Te is, már kétszer megígérte és az sem ért semmit. Én mindig a másik oldalon vagyok, mint egy naptólforgó.

Édesanyád javulásának nagyon örülök. Remélem a te influenzád is már teljesen elmúlt. Leveledből úgy olvasom ki, hogy a család a legjobban van hál Istennek.

Igyekezz jól eladni a házat és csak azt vegyetek, amit éppen használtok. Ide minél több készpénzzel jertek, mert csak az ér valamit.

A mellékelt rajzot légy szíves visszaküldeni.

Itt nem lehet megkapni a „Habitat”-ot. Általában a dél-amerikai sajtónak itt sem kelete, sem becsléte nincs. De Blum mindenesetre egy stramm pacák.

Ez másnap íródik. Voltam az összes megközelíthető újság és revista árusoknál megint. Braziliából nem jön ide semmi újság, mondták. Úgy látszik valami baj van a két ország kereskedelmi kapcsolatában.

Visszatérve az előbbiekre. Próbálj telefonon beszélni Presissel.

Ő ugyan Vogelius barátja és eltartottja, tehát arrafele húz, de talán azt a cikket meg lehetne csinálni. Olyanféle címmel, hogy „Szalay vallásos rajzai”. Össze lehetne hozni a Virasorónál levő színes Golgotát, a Vogeliusnál levő azt az inquizitort, ami a pasztell-fesők kiállításán szerepelt, ahol Présissal együtt voltam „disz-meghívott” és egy harmadik rajzzal, szintén Golgota.

Ezt a rajzot egy galéria tulajdonosnője vette meg, aki Cordova Iturburúnak jó barátja; ezért is kaptam meg bagóért. Nagyon fontos lenne, mert így ezzel a három jelentős munkámmal igazolni tudnám magam, ha

később valaki ezeket is utánozná. Talán közbeléphetne Blum, Iturburu, Van Riel, akivel utolsó kiállításomat azzal a feltétellel csináltam, hogy az „Atlantidában” lehozat cikket.

Padillának is jó összeköttetése van oda.

Próbálj valamit csinálni, talán Mayeren keresztül vagy akárhogy, mert hidd el, életbevágóan fontos.

Feleségednek kézcsókomat küldöm. Gyereket csókolom,
szeretettel üdvözöllek

Lajos

Második oldal és a következő nap.

Az említett Virasoro igazgatója egy hajó-építő vállalatnak. Astra, Astar vagy ilyesféle névvel és irodája a Tucuman 1000 körül lehet, az első kvader az obeliszkos avenida után (tengerpartról jövet). Presis tudja a címét, de az az érzésem, Présisra nem igen lehet számítani.

Padilla aranyos ember. Mondd meg neki, hogy azon nyomban, ahogy jót írhatok, ő lesz az első, akivel azt közölni fogom.

Bécsben kiadták volna újra a könyvemet (nikotexezve), kértem is a kliséket Dr. Blancotól, de nem is válaszolt. Nemes Pista szerint „kígyót-békát” beszél rám, nyilván, hogy fedezze magát, amiért a neki egy vasába sem kerülő szívességet nem tette meg.

Szeretném tudni, Vogelius mit akar csinálni a nála lévő rajzokkal? Presis tudná ezt is, de Presis...!

Amit a cikket illeti, hogy mit kellene írni? Nem tudom. A plágiumra nem kellene kitérni, mert csak okatlanul és céltalanul komplikálná az amúgy sem egyszerű helyzetemet. De azt a rajzot majd küldd vissza és ha a cikkben azok a rajzok jönnek le amiket kértem, akkor a klisék, amik az Atlantidánál úgy sem kellenek, nagyon hasznosak lennének nekem.

Mivel műfogvicsorgatva kell kiharcolnom a legminimálisabb lehetőségeket is, ne csodálkozz, hogy levelem kapkodó és zavaros. Olyannyira egyedül vagyok, hogy ezt más nem is bírná ki, de engem az a remény tart, hogy utóbb vagy még utóbb itt is leszek valaki. Az „Atlantida” nagyot segítene. Persze csak azokkal a rajzokkal és festményel, amit említettem. Én a szöveget még spanyolul is meg tudnám írni, de az annyira bántó és keserű lenne, hogy jobb ha bárki, akármilyen jelentéktelen szöveget is ír, inkább a reprodukciók legyenek jó nagyok.

Nagyon köszönöm a fáradságodat. Szeretném írni, hogy meghálálom, de igazán nem tudom, hogyan. Majd az Isten megfizeti.

Még egyszer kézcsók, ölelés,

Lajos

7. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

Buenos Aires, 1960. november 2.

Kedves Lajos!

Köszönöm kedves leveledet október 10-éről. Minthogy kerülővel kaptam, némi késéssel érkezett. Már nagyon aggasztott hosszú hallgatásod, de leveled sajnos nem olyan, hogy eloszlatná az aggályokat.

Először is továbbítom Tana címét. Ez sürgős, ha beszélni akarsz vele, mert november végén jön vissza. TANA SACHS – 45, West 11th Street, New York 11, N.Y.

A cikk ügyében rögtön mozgósítottam Padillát. Örült, hogy tehet valamit Érted és annak, hogy a feladat, amit én elég kemény diónak találtam, könnyen megoldható számára. Tegnapelőtt, hétfőn, voltunk az Atlantidánál, egy hétig tartott, amíg a talajt előkészítette. Azcuaga szerkesztővel beszélünk, akihez már kellőképpen beajánlatta magát, „Bullrich” volt a székam nyílja ki; a második pedig a Te neved. Készségesen közli a cikket. Azcuaga két hónapja vezeti az Atlantidát, jól ismer Téged (mint mondta, jó néhányszor bemutatott Neked, de Te soha nem emlékeztél rá). Csodálkozott, hogy még eddig nem jelent meg Rólad cikk az Atlantidában. Kéri, hogy a cikket mi szállítsuk, két gépírt oldalt és a plagizálás kérdésére is ki akar térni, szóval erről is essék említés a cikkben. Elküldöd a szöveget? Minthogy a vallásos rajzaidról van szó, kérdezte, nem lenne-e valami a karácsonyi időszakra alkalmas rajzod. De látván fejtörésemet, mondta hogy nem fontos. A cikk tehát megjelenik, de nehézségek még vannak. Először is két hónapra dolgoznak előre. Eszerint januárban vagy februárban jelenik meg. A másik a reprodukciók kérdése. Az eredeti rajzokról csinálják és ez azt jelenti, hogy rajzok legalább másfél hónapig ott maradnak.

A festmény szintén. Most a rajzok után indulunk Padillával. Téged a három említett munka közlése érdekel. Érdekelne valamelyik a következő rajzok közül.

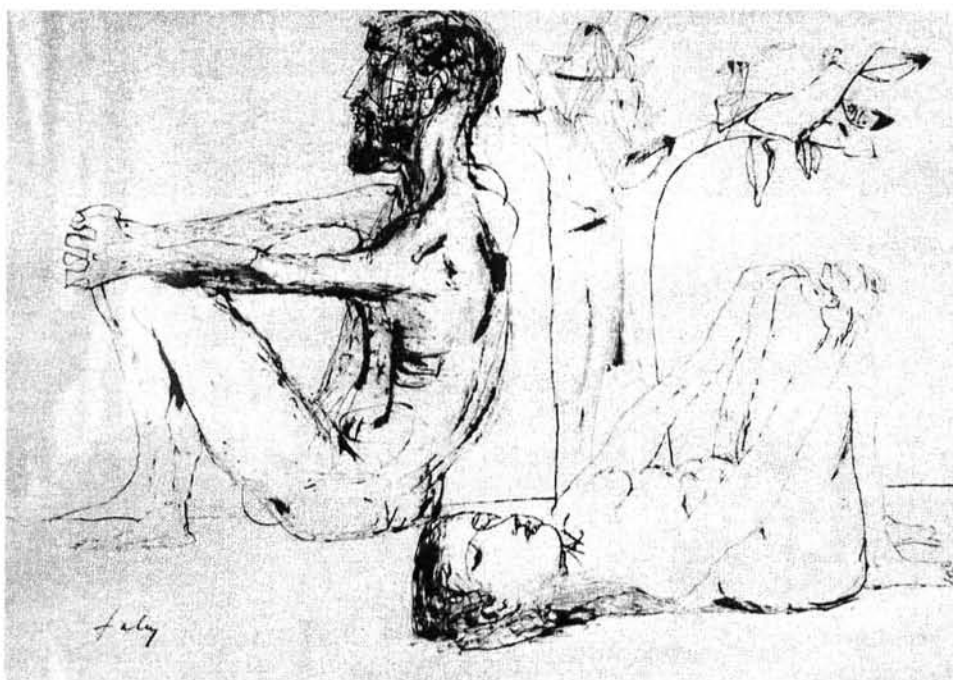
Angyali üdvözetlet (Mária imaszámolyon – Ádám és Éva)

Keresztelő Szent János beszél Heródeshez, aki Heródiást tartja ölen.

Ádám és Éva kiűzetése a Paradicsomból (Á. és É. átölelve tartják egymást.

Ádám és Éva a Paradicsomban. (Ádám ül, Éva hátán fekszik.)

Tudom, ezek nem tartoznak az általad említett csoportba, de ezek kéznél vannak (hogy nagyon szépek, geos without saying) és ha akarod, hogy valamelyik megjelenjék, légy szíves ird meg.



Szalay Lajos: (Rajz), papír, tus, 310x430 mm, J. b. l.: Szalay

Ma csak ennyit, holnap folytatom az írást.
Kézsók, csók üdvözlét,
szeretettel ölel

Ernő

A gondolatmenetét, vezérfonalat, vagy az egészet, ahogy jónak látod.

A címem:

Patricios 1738, Hurlingham FCNGSM

vagy

a/c Mineralia S.R.L.

Suipacha 756

Buenos Aires

8. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

Buenos Aires, 1960. november 8.

Kedves Lajos,

A november 3-ára jelzett folytatás még csak ma íródik. Harmadikán Padillával találkoztam, elmentünk együtt van Rielhez, megszereztük tőle a szükséges címeket és ezen a héten megyünk a műveid után. Minthogy tegnap sztrájk volt, jobbnak láttam nem írni a sztrájk előtt, nehogy a levelem belekerüljön. Mindig örülök, ha Padillával találkozom, olykor legalább másodkézből hallom igéidet. Remélem, mire a rajzokat és képeket megszereztük, az utasításaid is itt lesznek. Amint már írtam, a szerkesztőt már zurnalisztikai szempontból is érdekli a plágium kérdése. – Még egy rajz áll rendelkezésedre, múltkor elfelejtettem említeni, Paddilláé. Krisztus a kereszten, amit ő válasznak tekint Dali elegáns Krisztusára.

Elhiszem, hogy New Yorkban hiába kerested a Habitatot. Itt az utolsó kapható szám az áprilisi. Anyám írt Sao Paulói barátainknak, megkérte, hogy légipostán küldjék el, remélem, hamarosan itt lesz.

Egyébként anyám ír ügyedben Bartha Albert tábornoknak. Te a fiát jól ismerted, együtt voltatok Párisban. Szegény nagyon rokkant, de talán tehet valamit érdekedben magyar vonalon, ő benne van a bizottmányban vagy minek hívják. A címe: 100 West 80th Street, New York 24, Hotel Orleans. Ne ijesszen vissza, csak figyelmeztetésképpen mondom, hogy mostani felesége zsidó származású, kálmánista.

Gondolva New York-i ismerőseinkre, (nekem úgy szólva egy sincs) eszembe jutott egy német, tagja annak a társaságnak, ahova apám miatt szoktam járni (néhányszor elkísértél a Cramerig, talán emlékszel rá), az két vagy három éve ment oda és remekül megy neki. Aranyműves. Ha érdekel megírom a címét és írunk neki. Én nagyon rendes embernek ismerem. És tudom, hogy vannak ötvös-tervezeteid.

Mi egészség dolgában jól vagyunk, hála Istennek. Amúgy rettentő lassan mennek a dolgok. Most már legalább vagyunk annyira, hogy akad egy-két félkomoly érdeklődő, aki megvinné a házat – ha pénze lenne. Ez már nagy haladás. Reméljük, hogy csak túladdunk rajta decemberig. Ezzel kapcsolatban vallanom kell. Tudod, hogy először Európába készültünk. Feleségem rokonai mindenképpen rá akartak venni, hogy ott maradjunk. Most már úgy félig-meddig én is belemegyek a dologba. Különféle okokból. A feleségemnek mégis könnyebb sora lesz, aztán azt hiszem, a gyerekek iskoláztatása szempontjából is sokkal jobb ott a helyzet. Münchenben akarják, hogy letelepedjünk, a két sógornóm ott van. Csak azt nem tudom, hogy munkát kapok-e és milyet. Amerikában ez a kérdés úgy nagyjából tisztázva lett volna. Sógornóm nagyon biztat azonban, hogy ez nem lesz probléma. Te mit szölsz hozzá? München az képzőművészeti központ; feltehetem az egyelőre platonikus kérdést, átjónnám, ha mód lenne rá? Most Kmoschek Pali miatt is bajban vagyok. Én nagyon megkértem, hogy szerezze meg az affidavitot. Még nem válaszolt a levelemre, ámbár már nagyon régen írtam neki, de feltételezem, hogy szaladgál az ügyben. Persze az amerikai ajtót is szeretném nyitvatartani, csak nem szeretném, hogy lévén a dolog sokkal kevésbé sürgős, mint volt, hogy törje magát túlságosan. Te talán tudod, miért nem írt eddig?

Amit Klárikáról írsz az egészen fantasztikus. Hogy bírjátok a hideget? Nem írnál egy-két szót Amerikáról úgy általában?

Mi lett azzal a nővel aki úgy volt, hogy szeptemberben kezdi el a műveid terjesztését?

Nagyon várom híreidet. Ehhez a levélhez melléklek a Rattner-reklámot, múlt héten nem volt nálam. És mégeggyet. Ehhez sem kell kommentár.

Klárikát csókoljuk, kedves feleségednek kézcsók, üdvözlét, szeretettel ölel

Ernő

9. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

New York 60. XI. 8.

Kedves Ernő:

November 2-iki leveledre válaszolva:

A két cikk önvédelmi célokat szolgálna és jelentősége csak úgy van, ha azt az anyagot közli, amit kérttem. Tehát:

1. Virasoro tulajdonában lévő Golgotát ábrázoló temperám.

2. Golgota, tusrajz, amit egy boglyas hajú nő vett meg, aki egy galéria tulajdonosnője és Cordoba Iturburuval jó barátságban van. A hölgy nevét és címét Van Riel ismeri.

3. Vogelius tulajdonában lévő „Inkvizitor” című rajzom, az, amelyiket mint díszmeghívott kiállítottam az Aquarell és Pasztellfestők kiállításán.

4. Vogelius tulajdonában lévő és ugyancsak az említett kiállításon szereplő rajzom, aminek a címét nem tudom, de ami egy kivégzést váró embert ábrázol, akit egy angyal tart a vállánál fogva és szinte meg és felrúgva a teljesen összetört elítéltet.

5. (?) Ha a végleg kámforrá vált Audivert kölcsön adná a „Don Quijote” rajzom kliséjét, amit „állítólag” elkészítettett még amikor én is ott voltam...

Csak ezek a munkák érdekelnek, és ha meglátod Virasorónál lévő Golgotámat és összehasonlítod a küldött rajzzal, ami lithographia, tehát megfordítva jött ki, meg fogsz lepődni a kínos egybeeséstől.

A tulajdonosok, akik üzletemberek, szívesen kölcsön adják a rajzokat, mert reprodukálás után azok értéke felmegy nyomban.

Az Atlantida kiadója, Leopold Presis, Romero Brest tudnának segíteni egy telefonnal, hogy különösen a megvadult Vogelius kölcsön adja a rajzokat. Ebben az ügyben mellékelek egy levelet Virasorónak, ő is tudna segíteni, hogy Vogelius meglágyuljon.

Ismételtem csupán egy cikk akár az Atlantidában is nem érdekel és haszontalan is (itt le se köpik a dél-amerikai cikkeket). Csak egy cikk a kért rajzokkal és az egy színessel használna.

Normannal nem tudtam beszélni, és bár én is meg a „Free Europ” is kereste és levelet is hagytam nála, sem őt, sem könyveimet nem láttam.

Dolgaim még mindig nehezen alakulnak (nem tudok angolul, tehát a beszédem bajt nem okozhat). (...) Kézcsók, csók, üdvözlét, kinek mi dukál szeretettel ölel
Lajos

LUIS SZALAY
HOTEL MADISON SQUARE
633 room
37 MADISON AVE.
NEW YORK 10.N.Y.
Nem írtad, hogy a ti ügyetek hogy áll.
Palit én nagyon régen láttam.

10. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek
New York nov. 25. 60.

Kedves Ernő:

A „folytatásra” írt válasz (nov. 8.):

1. Mint előző levelemben írtam, csak azok a munkák érdekelnek, amik az ügyemben fontosak, a Padil-lánál lévő rajz nem perdöntő fontosságú és „antidálisága” is egy fikció. Csak akkor jöjjön, ha a többi munkák mellett hézagot kell pótolni. A cikket én csak szalaysan tudnám megírni és ez már Audivertnél is betette a kaput.

2. Mi sem bizonyítja jobban szerencsés csillagzatomat, mint az, hogy ha lejön rólam egy cikk, akkor a lap tűnik el. Mint ez esetben a „Habitat”.

(...)

4. Köszönöm, hogy a német aranyművesre gondoltál, de az én problémám nem arany, hanem munka alapon devalválódott.

5. Ami Németország és az USA közötti vacillálásodat illeti;

Amerika kemény, kegyetlen, de biztos hely anyagi szempontból is. Nem tudom viszont, hogy a jelenlegi nagy német prosperitás hová zúlik, ha ki kell fizetniük az évi 650 millió dollárt és ha elvesztik az amerikai katonacsaládok nagy vásárló erejét. Gondolom informálva vagy a jelenlegi kormány intézkedéseiről, amik már előkészítik a talajt a demokraták németellenességéhez. Nyomozzál ebben az irányban, mielőtt határoznál. Palikát pedig nyomd meg egy levéllel, hogy „fakitsón”. Meggondolta-e magát, vagy nem. Kedvezőtlen válasz esetén én bevetem magam az affidavit megszerzésébe.

7. Hideg itt még nem igen volt, de a valóban jól működő központi fűtések miatt ez úgy is csak egy utcai probléma.

8. Klárka még engem is meglep. Nem azzal, hogy jó tanuló, hanem, hogy az első az osztályban. Minden héten kiraknak az iskolában öt-hat gyerektől dolgozatokat. A „tettesek” változnak, de Klárka mindig kint fityeg és nem rajzokkal, hanem diktálás után írt helyesírással, számtannal és amit aztán végleg nem értek, történelemmel.

9. A magyar King szintén bár nem magyar felesége augusztus elején az Inczééknél (Színházi Élet) ünnepélyes vacsora keretében vette át a munkáimat, hogy képviselni fog engem. Ő tudniillik ügynök. Lelkesedése határtalan volt. „Miért áll szóba Szalay egy Fullánóval, hiszen Szalay ezerszer különb nála”. Így a nő. Fulláno 15.000 dollárt keres évenként, az én dolgaimat viszont a hölgy magyarázat nélkül visszaküldte november 15-én. Ehhez sem kell kommentár.

10. Rattner Ábrahámnak nagy sikerű kiállítása van. Várom a híreket, hogy Szalay mennyire utánozza Rattnert. Rattner egyébként jó barátja annak az úrnak (magyar), akinek megvan az én két magyarországi könyvem és a két argentinai könyvem is. A Rattnerrel azonos eredetű „magyar” „úr” lelkenedező leveleket írt, míg azt hitte, hogy Argentínából nem tudok kijönni. Mióta itt vagyok „mintha elválták volna”.

11. Juci, aki egészen összeroppant, elment munkát keresni Bostonban egy „magyar” fényképészhez, aki mint „forradalmár” jött ki és persze már jól megy neki: a pasas egy darabig hallgatja Jucit és egyszerre csak felkiált: „Szalay Lajosné”. Igen „a nagy Szalay felesége”. Nem tudom mit nevez nagynak. „Hát a nagy rajzoló Szalay”. Igen, annak vagyok a felesége. „Asszonyom, egy világ omlott össze bennem, hogy a nagy Szalaynak anyagi gondjai vannak”. Juci hallgat. „De hiszen Önök nem voltak fasiszták”. Nem, tőlünk telhetőleg igyekeztünk zsidókat menteni.

12. (...)

13. (...)

14. Most elképzelheted mi vár itt rám, ha figyelembe veszed, hogy a Kennedyhez legközelebb álló „magyar” Klár Zoltán, az „Ember” főszerkesztője. Gondolom a kép világos. Egy magyar milliomos ... tegnap

telefonált az eladás céljából nála hagyott rajzaim ügyében: „Tudod, kérlek, a rajzaid nem győztek meg. Megmutattam szakértőknek, akik mondták, igen, rögtön látszik, hogy nem egy amateur munkái, de mégis kérlek”. – És ezt le kell nyelnem. Hát így van. Padillát üdvözlöm. Nincs erőm, hogy írjak neki még most.

Mindenkit üdvözlök, csókollak, kézcsókkal
szeretettel ölel
Lajos

LUIS SZALAY
HOTEL MADISON SQUARE
633 room
37 MADISON AVENUE
NEW YORK 10.N.Y.

Mihelyt világosan látom, hogy tehetségtelen vagyok, nyomban meg fogok könnyebbülni. Még is jobb csak egy emberben csalódnom, még ha az én vagyok is, mint kibíri ezt, hogy egyedül legyek ennyi nemtelen ellenséggel szemben.

11. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak Buenos Aires, 1960. december 16.

Kedves Lajos!

Megint soká vártam a válasszal november 25-i leveledre (csak azt említtem, ámbár már a november 8-ira is válaszolhattam volna), de az oka, mint rendesen, hogy szeretnék konkrét eredményekről beszámolni. Nem hinnéd, milyen nehéz elintézni bármit, ami az ember közvetlen hatáskörén kívül esik. (Nem panaszképpen mondom, mert nem tehetném szívesebben.) De azért haladunk és remélem, considerando todo, meg leszel elégedve az eredménnyel. Hozzá kell tennem minden álszemérem nélkül, hogy nekem nagyon kevés érdemem van benne. (Ahol van, azzal elhencegek.) Padillával átlag háromszor találkozunk hetenként és járjuk a tagokat. (Joggal kérdezheted: ugyan mit csináltunk eddig.) Ami történik azt Padilla csinálja, de igazi „good sport”, mindig magával visz, így aztán úgy fest a dolog, mintha én is tennék valamit.

Virasoro. – Eddig ő volt a legnagyobb csalódás. Padilla szerzett nála audienciát – nem lehet másnak nevezni- és átadtuk neki a leveledet. Kijelentette, nem is gondol rá, hogy Presasszal vagy Vogeliusszal beszéljen (mellesleg nem is volt rá szükség), a kép pedig a házát el nem hagyja. Kegyesen megengedi, hogy lefénképezzük a lakását. Én azt hittem, legalább elbeszélgetünk vele egy-két percig, de ezek után egyszerűen kitámasztott. Mindenesetre az engedélyt megkaptuk a fényképezésre és – Vogeliussal tanácsára, nekem nem jutott volna eszembe – Makariust kértem meg, hogy megcsinálja, színesen. Készségesen vállalkozott rá, ingyen és bérmentve, Rólad lévén szó. (Erre mondta Padilla, aki püspököknek nevezett ki: Sabe usted que es la diferencia entre un rabino y un obispo? No. Los dos consiguen la misma cosa. Pero el obispo lo obtiene gratis.) Most szerdán voltunk Virasoro lakását, jövő héten lesz meg a kép és vihetjük Azcuagának. Makarius sokat dolgozik az Atlántida számára.

Vogelius. Ő majdnem kellemes csalódás volt. Az egész történet kissé bonyolult, de röviden összefoglalva: Először tudta, melyik két rajzodról van szó, aztán egyszerre nem tudta. Odaadott két mappát tele rajzaiddal, keressük ki, amit akarunk, de a két rajz nem volt közte. Mindenesetre felajánlotta, hogy bármelyik rajzot kiválaszthatjuk reprodukálás céljára. Ismételt látogatások és telefonálások után végre felfedezte a „Gran Inquisidor”-t. De a másik nem került elő. Ámbár nagy lókötő gazember, a viselkedése sokkal rendezesebb volt, mint Virasoroé és az tény, hogy ami rajzod ott volt rendelkezésünkre bocsátotta és végül is kirukkolt legalább az egyikkel, hát feltehető, hogy tényleg nem tudja a kivégzést felhajtani.

A boglyashajú nő. – Padilla nyomozta ki természetesen, azt hiszem Traubenak hívják, boldogan odaadja a rajzot. Először tévedésből a 12 apostolt vittük el tőle (tudod, a kereszt árnyékával, a kis könyvedben megjelent) és ugyancsak tévedésből azt is elvittük az Atlántidának.

Ezek szerint a következő munkáid vannak együtt:

1. Golgota, tempera (Virasoro), színes fénykép reprodukció formájában.
2. El gran inquisidor (Vogelius).
3. Golgota (Traube).
4. 12 apostol (Traube).

Nem sikerült megszerezni: A kivégzést és Don Quijotet.

Audivert apjának írtam Tucumánba, a nevedben kértem tőle a fia címét, hogy leegyszerűsítsem számára a dolgot a nevre címzett válaszbélyeges borítékot küldtem neki. Nem válaszolt.

A cikk a februári számban fog megjelenni. Padilla írja meg, a küldött sorok felhasználásával. Akarod, hogy Blumot kérjük meg, hogy ő írja? Ez Padilla ötlete volt. Biztos megteszi, csak gondoltam, öneki nem lehetne semmit sem suggerálni, azon kívül pont a vallásos képeiről lévén szó, nem tudom, hogyan reagálna. De ha gondold, megkérem. Idő még lenne rá, ámbár Padilla cikke hétfőre meglesz. Tegnapelőtt vetődött

Blum az irodába, hallottam, hogy írtál neki és ha jól értettem, Tana mesélte neki, hogy két könyvcímlapot rajzoltál a Doubleday kiadónak. Mondta, hogy a Habitatot mihamarabb megkapja, küldi Neked. Közben megint írtam Sao Pauloba érte, de még nem kaptam választ.

Mayerrel is beszélünk Rólad megint és a címlap adta neki az ötletet, hogy beajánljon a mellékelt levél címzettjének. Úgy tudom, hogy ez a Dr. Godaro azelőtt itten volt és felteszem, hogy beszél spanyolul. Rettenő nyomorban volt pár évvel ezelőtt és Mayer segítette annak idején. Most nagyon feldolgozta magát, a Geigy gyógyszergyár orvosi szak-szerkesztője, és mint ilyen dolga van a kiadó vállalatokkal és gyógyszercégekkel. Nem tudom mennyire lehet a hasznodra, azonkívül Mayer figyelmeztet, hogy kicsit félbolond, de talán jó lehet valamire. Remélem, nem csak teher lesz a számodra a levelet kézbesíteni.

Bartha kb. 2–3 hete meghalt, nyilván tudsz róla. Az egyik fia szintén USA-ban van, nem a volt kollégád. Az utazásunk még mindig nem mozog, rém nehéz a házat eladni, nincs pénz, nincsenek érdeklődők. Egyelőre mindenképpen Németországba megyünk, aztán meglátjuk, hogyan alakulnak a dolgok. Ha nem úgy, ahogy én szeretném, megyünk Amerikába, amit, őszintén szólva nem szeretnék kihagyni. Az affidavit ügyében köszönöm segítségedet, egyelőre nem szükséges, Kmoschek Palinak írtam, hogy ha még nincs meg függessze fel a dolgot. Időközben az amerikai rokoncégünk alelnöke itt volt és felajánlotta, hogy megszerzi nekem ha kell, mégpedig állásajánlat formájában, még hozzá nem is pro forma. Tőle hallottam, hogy Buffet meghalt, autószerencsétlenség áldozata. (Ő onnan tudja, mert az irodájukat két képe dekorálja.) Tudtál róla?

Szörnyű, amiket írsz ottani élményeidről. Szóval látják a munkáidon, hogy nem vagy amatőr. Az anyjuk keservét. A magyar műértésről nekem nem kell mesélned. Most olvastam egy idézetet: Los „grandes” (az idézőjel fontos!) éditos se obtienen únicamente por medio de masas, y no se comprende que un éxito de masas es siempre un pequeno éxito.

Azért mégis fog az menni !

Kellemes, szép karácsonyt, boldog, sok sikerrel járó új évet kívánunk mindháromotoknak, szeretettel

Ernő

12. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

New York 960. XII. 31

Kedves Ernő.

Újra csak megköszönni tudom soha meg nem hálálható fáradozásodat. Meglep, hogy éppen Virasoro támasztott nehézségeket. Színes fénykép utáni reprodukció mélyen alatta lesz az eredeti értékének, de valóban nem lehet semmit csinálni ennyi szemét ellen.

A kivégzést ábrázoló rajz (sajnos csak most jutott az eszembe) a cordobai múzeum tulajdonában van, és ez már emiatt ki is esett a kombinációból.

Ha Traube asszony birtokában lévő rajz a kereszt árnyékával és a tizenkét apostollal lényegesen jobban és nagyobbba jöhetne ki, mint a kis könyvben, ez jó lenne nagyon. Meglep egyébként, hogy az eredeti birtokos (egy lengyel nő) eladta a rajzot.

Blumot semmi képen nem lehet felkérni egy ilyen kényes természetű cikk megírására. Padilla cikke bizonyára jó lesz, de egy hivatásos kritikus természetesen jobb lett volna. Sajnos anyagi okok és egyéb körülmények a kritikusok bevetését nyilván akadályozzák.

Köszönöm a Mayer ajánlólevelét. Remélem hasznát veszem.

Bartha haláláról értesültem. Sajnálom szegényt, minden most már jelentéktelenné csökkent előző véleményem ellenére.

Buffet haláláról nem értesültem, és ez elég érthetetlen, ha Buffet nagy hírnevére gondolok. Nagyobb port kellett volna felverni ennek az esetnek.

Őszintén örülök, hogy az affidavitot a rokonság szerzi meg. Valami azt súgja nekem, hogy Pali meggondolta magát, de lehet, hogy tévedek.

Minél tovább vagyok itt Amerikában, annál jobban tétovázok a Neked adandó tanácsot illetően. A materializmus (inkább pénzimádat) egy sajátos fahangú kongást ad itt az emberek lelkének. A szellemi érték szempontjából is irigylésre méltó és nagyon hivatott zsidóságon kívül itt senkit nem érdekel semmi a pénzen kívül. A pénz pedig az nehezen jön, hogy annak megszerzése után az amúgy is nagyon tunya keresztények egy bárgyú narkózis állapotában gyűjtik az erőt az újabb rohamra. A valóban sok mindenre kiterjedő törvény hatáskörén kívül a magát tartó becsület teljesen ismeretlen és az európai értelemben vett tisztesség nívója talán még az argentin erkölcs nívóján is alul van.

Most egyúvé megyünk lakni New Yorkban, mert ez a kétfelé kutya élet erkölcsileg és anyagilag is megviselt bennünket. Az apa nélküli bukolikus élet nem való Klárikának, aki Argentína után erős honvágyat érez. A szülő-földje.

A mellékelt ormótlan hosszú levelet légy szíves átadni Padillának ; pár sort akartam írni neki, de a zsirokat nem tudtam becsukni. A rajzot is add át neki; ezt a rajzot egy könyvből vettem ki, amit a bostoni püs-

pők adott a feleségemnek azzal a biztatással, hogy itt így kell rajzolni, ha a férje sikert akar elérni. A könyv szerzője egy franciscanus szerzetes; ez a harmadik könyve.

Makariusnak légy szíves nevében megköszönni a szívességet.

Valahogy úgy érzem, hogy nem diapozitívet csinált (ez majdnem hüén adja vissza a színeket, így reprodukálnak az amerikai folyóiratokban), hanem színes kópiát, ami mindig elviszi a színeket általában a vörös felé.

Mit fogsz csinálni, ha nem tudod eladni a házat? Ha elmentek Németországba a ház eladása nélkül, az akit majd megbíztok, még azt az árat sem tudja elérni, amit Te kapnál. Úgy látom, sehol nincs pénz; egy újabb gazdasági krízis dagad csendben és lassan, de elkerülhetetlenül itt is, ahol a már megunt ismétlődés szerint a mi megérkezésünk tegnapjáig minden jó volt. A tej 39 cent volt és most 46 c. Csodálkozom, amikor a gazdasági pangásról úgy beszélnek, mint egy elemi csapásról; egy kicsit belenézve a dolgokba az ember tapinthatóan érzi, hogy ez is, mint minden emberi ügy, emberek által emberek céljából történik és egy „tisztogató” krízis után a tönkrement emberek mellett éppen azok vészelenek át mindent, akik a krakkot csinálták. A saját hajóját elsüllyesztő kapitány az első és talán az egyetlen mentőcsónakban evez fejét lehajtva, nem a lelkiismeretfurdalástól persze, hanem csak hogy a semmit markolószó kezeket ne lássa.

Remélni szeretném, hogy ez az új valami újat hoz; egy kicsit szünetelni fog ez a kérelhetetlen özszeesküvés az igazság ellen. Mert azért még van remény. Addig, amíg a mondj igazat, betörik a fejed közmondás érvényes, nincs nagy baj, hiszen ahhoz, hogy a fej betörését elhatározzák, tudniuk kell, hogy igazat mondok, tehát tudni kell különbséget tenni igaz és hazug közt.

Persze ez olyan vigasz, amitől az ember csak könnyet apríthat a vízbe, de ez is valami.

Ismételten megköszönve szíves fáradozásodat, boldog Új Évet kívánok Neked és családnak. Csók, kézcsók.

Szeretettel üdvözöllek

Lajos.

Bostont elhagyjuk, címem egyelőre.

LUIS SZALAY

Hotel MADISON SQUARE

37 MADISON AVENUE

NEW YORK 10. N.Y.

Mayer szívességet nagyon köszönöm.

13. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Kellemes Karácsonyt és Boldog Új Évet kívánok az egész családnak.

Szalay

(Hátoldalán a Szalay-rajzzal nyomott, A/5-os nagyságú üdvözlőkártyának):

Itt élek Párizsban már fél éve és még itt is maradok május végéig. Ha véletlenül erre járnál, (előfordulhat; nem?) keress fel. Lehet, hogy a nyár végén vagy az ősz elején Münchenbe is elmegyek; akkor természetesen felkereslek Benneteket.

Szeretettel üdvözöllek családdal együtt

Szalay Lajos

14. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Paris 72, I. 3.

Kedves Ernő;

Hát az igazán nagy öröm lenne, ha találkozhatnánk és pláne ha nem sokára.

Elbeszélgethetnénk a rég vagy közelmúltból, a jelenről, de még a jövőről is. Sőt arról csak igazán, mert mégis a jövő érdekelhet leginkább bennünket, ha már nem is nagyon magunk miatt, de a gyerekekért, akiknek az az igazi dimenziójuk.

Írtam is, de most megismétlem: 1972. május végéig maradok itt.

Június, július, augusztus hónapokat Magyarországon tölténém, ahol kis kiállítás is terveznek a rajzaimból.

Azután vissza New Yorkba, amit tíz év után sem bírtam megszokni.

Nyugdíjra is készülődünk, de azt valószínűleg nem Amerikában vónáljuk át. De ez még függő probléma.

A közeli viszontlátás türelmetlen reményében.

szeretettel üdvözöllek

Lajos

Feleségedet, gyerekeidet üdvözölöm.

15. Szalay Lajos levele Zajtai Ernőnek

Paris 1972. II. 8.

Kedves Ernő

Rád és jólneveltségedre jellemző pontossággal megérkezett a leveled: nagyon köszönöm.

Örülök, hogy a plakát mégis idegent ábrázolt. Az összetéveszthetőség egyébként nagy bök.

Paristól kapott eufóriádat megértem és őszintén sajnálom, még szégyellem is fakírságomat. Remélem, hogy a nyár elején találkozunk Münchenben és akkor az én lelkesedésmertességem segítségével pótolni tudjuk az esetleg elmulasztott beszélgetést. Akkor fogom fiadat is részletes analízisbe fogni. Persze, ha ő megengedi.

A tervbe vett müncheni kiállítással kapcsolatban a következőket írhatom;

1. Szeptember 15-után minden idő jó nekem.

2. Körülbelül 50 munkát szeretnék kiállítani. Fele rajz, fele rézkarc. Méret: 65X50, passepartout-val.

3. Segítségért fordulhatsz HANS KUH-hoz, aki a Gebrauchsgraphik főszerkesztője. Hivatkozz:

a./ WHO'S WHO IN GRAPHIC ART. GRAPHIS, ZÜRICH 1961.

b./ GEBRAUCHSGRAPHIK 1941 HEFT 5.

- " - 1955 " 7.

- " - 1967 " 4.

4. Az a PERNECZKY GÉZA, aki a küldött két ismertetést írta, disszidált és Nyugat-Németországban él. Talán Münchenben. Az Új Látóhatár tudja a címet, mert oda is dolgozott – úgy hallom, hogy máris beérkezett kritikus, aki segíthet nekünk. Eddig már vagy négyszer írt rólam.

Ezzel egyenlőre a kiállításra vonatkozóan mindent megírtam.

Remélem, hogy már megérkezett a Polónál hagyott Genezis is. Egyébként Marco Polókat nem fogom zavarni. Tudod, öreg vagyok már arra, hogy szakmai hasznót nem hajtó kapcsolatokat vegyek fel és tápláljak. Ők nem tudnának nekem kaput nyitni Párizsban, mert ismeretségük köre kívül esik az én szakmámon.

Dr. Cooper könyvét köszönöm. Ha valaha lecsuknának a Szajna partján futkározó egy hülyét, ne lepődj meg, ha az majd Rád fog hivatkozni. Egyébként a könyv címéből és szövegéből hiányzik minden hivatkozás a pollucióra és így nem tudom, hogy a gazdag lihegéssel behörgött szénmonoxid mennyiben használ majd e satnya izmoknak.

Különből jól volnánk. Remélem, hogy Te is és a családod is. Az én lányom most „világkében” utazik – mondtam Neked – és így nehezen tud időt szakítani személyes jelentéktelenségekre. De az anyjától úgy tudom, hogy a világ állapotától függetlenül, sőt azzal ellentétben – vagy dacára – nagyon jól van. Juci is jól van, de az e hónap 15-én rászakadó nyugdíjtól nagyon fél.

Köszönöm a két interjút. Sajnos, magyarok és így házi és hazai vonatkozások miatt különösebb lendületet dőcögésemhez nem adnak.

Kézcsokomat és üdvözetemet küldve

szeretettel ölel

Lajos

Sorsod az, hogy a jegyed ne nyerjen.

Itt küldöm emlékül.

16. Szalay Lajos levele Zajtai Ernőnek

Paris 1972. márc. 11.

Kedves Ernő!

Látod, milyen jó, hogy nem mentünk el az Őrült Lóba, még félre lehetett volna érteni a hurut okát. No, örülök, hogy kiheverted a kényelmetlenséget.

Nem olyan sürgős a dolog, hogy emiatt nyugtalanzkodnod kellene.

Ha kibírtam Németország nélkül 63 évet, még egy pár percet igazán kibírhatok. Gondolom, hogy közben már megkaptad M. Polótól a Genezist.

És ha már nála tartunk; persze hogy jól jönne egy T.V. riport, de hát ebben hárman nem bízunk; Te, Ő és én. Mindenesetre nekem azért jól esett részéről ez a rám irányuló lelkesedés. Egyébként sem igazi nevét, sem címét vagy telefonját nem ismerem. Alkalomadtán ird meg. Hátha életemnek egy optimista kétségbeesésében mégis odafordulnék.

A német műkereskedő terve megtermékenyített és lázasan dolgozom 15 lemezen, amiken, kézzel írt szövegrészekkel együtt és lemezenként két rajzzal (tehát 30) elmondom újra az ószövegségi pletykákat.* A május elejéig befejezett anyagot azután bemutatom a pacáknak és ha elfogadja az én feltételeimet, akkor övé a karkocok, ha nem, úgy én saját iparomban megpróbálom az értékesítést.

Egyébként jól vagyok és azt Neked is és családodnak is kívánom. Kézcsoók, üdvözet mindenkinek.

Szeretettel ölel

Lajos

* Az első naptól Káinig.

17. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

München, 1972. március 16.

Kedves Lajos!

Köszönöm, hogy a nem-levelemre is válaszoltál. Időközben már kutya bajom. Betegségem egyik előnye az volt, hogy bőkezű orvosom múlt hét végéig írt ki, és sok fordító munkámat el tudtam intézni, hátránya viszont az, hogy otthon kellett ülnöm, ahogyan beteghez illik.

Hétfőn, 13-án voltam Kuh-nál. A neve magyarul tehenet jelent, ezért valahogy mindig csak halkan rebegtem a megszólításoknál. Nagyon kedvesen, készségesen fogadott. A kiállításról a következőt mondta:

Tud egy galériát, amelyik számodra számításba jöhetne. Egy nő a tulajdonosa. Nemzetközi vonalon ismert rajzoló műveit állítja ki. Steinberg, Francois (nem ismerem), Paul Flora (nem szeretem) és még több más nevet említett Kuh. Itteni szemmel nézve jó ajánlásnak tekinti, hogy New Yorkból jössz, úgy érte, hogy ez itt érdekesnek számít. Arra kér, hogy küldd el néhány újságkritika fotókópiáját, és néhány munkádat mutatóba, lehetőleg nagy méretben. (Ami az utóbbit illeti, a Genezist megkaptam, és a nálam levő rajzaidból ötöt elvihetnék.) Ha a kért anyagot megkapom Tőled, felajánlotta, hogy eljön velem a galériába, és májusi érkezésedig előkészítjük a megállapodást.

Beszéltünk általában a lehetőségekről. Véleményem szerint számodra – hogy ilyen tömören fejezzem ki magamat – a legtöbbet az hozná, ha különböző témakörökben sorozatokat rajzolnál, és azok mappa-formában jelennének meg. Egy-egy mappa ára 500-1000 márka lehet. Tud arról, hogy vannak kiadók, akik egyenesen keresnek erre művészeket. Megnevezni ugyan nem tudta őket. Viszont van egy sógorom, akinek irodalmi ügynöksége van, és vannak kapcsolatai kiadókkal. Megpróbáljuk kideríteni, melyik kiadókat érdeklik ilyen munkák.

Mielőtt elfelejteném: Marco Polo neve: Dr. Antoine de Wellenstein, címe 33, rue de l'Arcade, Paris 8, telefonja 265 4412.

Mi nagyon jól lennénk, a Damoklesz kardjától eltekintve. Nem tudom figyelemmel kíséred-e a Sz. E. Rádió sorsát. Ha nem hangzik el Nixon segélykiáltása érdekünkben, akkor ezen a héten már munkanélküli lennék. Most június 30-ig hosszabbították meg a létünket, addig állítólag megszületik valamilyen törvényjavaslat-tervezet a további, talán egy évi, életben maradásunkról. Június végére Nixon is visszajött Moszkvából, majd kiderül, mi lesz. Jelszó: úgy még sohasem volt, etc. Hogy van kedves feleséged, kislányod? Jönnek Európába?

Dr. Coopernek valószínűleg az a véleménye, hogy mozgással szénmonoxiddal keverve is több oxigént pumpál az ember magába, mint anélkül. A betegségem alatt persze szünetelt a pontok gyűjtése és a training effect.

Várom híreidet és
szeretettel öllelek
Ernő

18. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

München, 1972. május 8.

Kedves Lajos!

Már régen írnom kellett volna, de az operáció és Párizs következtében nagyon el voltam maradva a munkámmal, erős késéseket kellett behoznom. Még betegségemre is hivatkozhatnék, de nem lehet: Párizsból visszaérve másnap fáj a torkom, lázam volt, viszont világos volt, hogy ennyi távollét után nem hiányozhatok. Beszélgetésünkre emlékezve egy jó nagy priznicet adtam magamnak a feleségemmel, délutánra kellett bemennem, induláskor még 38 fokalás volt, estére mintha elfűjták volna. Szóval a betegség nem alkalmas kifogás.

A következőket szeretném tisztázni. Én természetesen mindazt, amit beszélgettünk, komolyan és szó szerint veszem, és nagyon szeretnék akkreditált németországi képviselő lenni. Nem állítom, hogy nem találhatasz jobbat, de lelkesebbet aligha.

Nagyon kérek, amilyen gyorsan csak lehet, küldj fotókópiát a legfontosabb kritikákról, vagy egy tucatról.

Arra is kérek, hogy csináltasd meg az ötös szériát a rézkarcokról.

A fotókópiák és a rézkarcok költségei, mint menedzserre, énram tartoznak. Légy szíves írd meg, mikor utaljak át, mennyit.

Elég fontos lenne, hogy a kritikák jövő hét elejére itt legyenek.

Gondolom, a további üzleti kérdéseket akkor tisztázzhatjuk, ha lesz mit.

Szívesen emlékezem a sajnos megint csak nagyon rövid időre, amit Párizsban Veled tölthettem, és köszönöm vendégszeretetedet. Mikor viszonzhatjuk Münchenben?

Válaszodat nagyon várva
szeretettel öllel
Ernő

19. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

München, 1972. június 20.

Kedves Lajos!

A lelkivilágom kellőképpen feldúltott. Be kell látnom, hogy minden szavam igaz. Nem túloztál, és nem túlzol. Ehhez járul a magam – legyen szabad magamról finoman nyilatkoznom – kétbalkezessége. Az ember hibáiból tanul. Még elmentem Kuhhoz, hogy nála kérjek bocsánatot Tőled. (Szeretne ajánlani lapja párizsi levelezőjének.)

A Buchholznéknál is voltam. Azt hiszem jó, hogy zárva találtuk. Most egy argentinai, Benedikt nevű embernek az agyrémeit mutatják. A Godula nevű leány, akihez Maccio ajánlott, határozottan gyengeelméjű, úgy ahogy mondom, hülye benyomást kelt. Ennek megfelelő műveket mutat be, a jelek szerint nem csak „erkölcsi” sikerrel.

A beszélgetéseinkre visszatérve két dolgot szeretnék megjegyezni, érdemi dolgokban, (hogy fontoskodó legyek). Az egyik: szeretném kivonni magam az általad említett, Téged illető kollektív felelősség alól. Elég nekem a magam személyes felelőssége. A másik: még mindig nem vagyok és nem is leszek hajlandó feladni sem a reményt, sem a próbálkozásokat. Én azt képzelem, hogy talán a kicsiségemnél fogva sikerül kijátszanom a maffia éberségét.

Mellékelve küldöm a felvételeket a rajzokról. Persze valamivel tovább tartott a vártnál, az argentinai ismerősünknel lévő két képet csak a hét végén fényképezhettem le (Halászkok, Heródes a trónján). A színes kép csak emlékeztető, a színek nem is hasonlítanak. Hét nagy nagyítást, nyolc kis nagyítást és egy színes képet küldök. Keresztelő Szent János Heródessele és Heródiással nagyban nem lett elég éles, az péntekre, 23-ára lesz kész, akkor küldöm, és még egyet: Művész és Modell. Azt hiszem a nagyítások elég jól sikerültek, és remélem, hogy hasznukat tudod venni.

Még két mellékesség beszélgetéseinkből: Ábrahámot is másképp hívták azelőtt. Genézis 17, 5. „Your name shall no longer be Abram (that is High Father), your name shall be Abraham (that is Father or a Multitude), for I make you father of a host of nations.” – Azután a latin idézet, amit olvastunk, ha jól emlékszem „Omnia nimium nocet”. Nekem ismerős volt az a nimium, aztán rájöttem honnan. A Confiteorból. „Confiteor... quia peccavi nimis cogitatione, verbo ot opere,...” A nimis határozószó = nagyon, túlságosan. Nimium főnév = „a” sok.

– Ilyen fontos gondjaim vannak.

Remélem, hogy nagyon jól érzed Magad, és hozzáfogtál a tervezett munkához.

Kedves Feleségednek kezét csókolom, Hildegard szeretettel sok üdvözlötet küld.

Ölel

Ernő

20. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Paris 72. XII. 20.

Kedves Ernő.

Most kapott leveledre azon melegében válaszolok.

A Pápa nem érdekel. Öreg vagyok Ernő és szegény, mint a templom egere. Minden spórolt pénzemet eldorbézoltam itt Párisban, ahol azt reméltem, hogy valami résen besurranhatok. Még március végéig kihúzó az itt megmaradt 600 dollárból, akkor visszamegyek New Yorkba, elrendezem a „nyugdíjunkat”, és hazatelep-szünk Miskolcra, ahol a Város egy 160 négyzetméteres műtermes lakást ad nekem (állítólag és csak bérbe persze). Magyarországon még meg lehet élni 440 dollárból (annyi Jucival a nyugdíjunk). Persze ez függ még attól is, hogy Amerika kifizesse Magyarországra is a nyugdíjat. Eddig nem tette, de valami remény most van az enyhülésben.

Tehát; a Pápa nem érdekel. Anyagi és propaganda vagy sajtó sikert nem jelent. Ha lenne valami propaganda az ügyből, csak jobban felháborodnának. De hát kik is azok az „egyes vatikáni illetékesek”. Honnan ismerik a dolgaimat, és nem magyar papok végül is? Ernő; ezer oldalról megmart vén csikasz vagyok, csak a pénz érdekel, és még hozzá komolyan, de csak a komoly összeg. Mivel ez úgysem jön sehonnan, egy menedék marad: a magyarországi nyugdíjas élet.

A Genézis rézkarcokat (amiből egyébként is csak négy van meg) sutba dobtam. Nem is tudnám felvenni a több hónappal ezelőtt már reménytelennek látott munkát.

Azért válaszolj, hogy tudjam, nem haragszol.

Magyarországi kiállításommal egy korszakom (talán az életem is) befejeződött. Ennek a lerezgő hullámaim éregetesen még el-el billegem, de már nem tudok visszafordulni még legszerencsésebb régi magamhoz sem. Éppen most kinlódom (a betegségig és ez nem túlzás), hogy megcsináljak 15 rajzot, amit hét évvel ezelőtt csinált munkáim modorában kérnek. Nem megy és nem megy. Pedig komoly dollárokról lenne szó. Mihelyt a múltamat (a legközvetlenebbet is) el tudom felejteni, új rajzok és új stílusom fog keletkezni. Nehéz megértened, hogy a sorozatos sikertelenség miatt blokkolva lett a képességem? A magyarországi sikerek nem jelentenek semmit. Sem erkölcsileg, sem anyagiilag. Egy karikatúra. Egy csomó bohóc, köztük én az egyik,



Szalay Lajos: Európa elrablása, papír, tus, 310X430 mm, J. b. l.: Szalay (A fotókat Zajtai Ernő készítette, a Szalay rajzokat az ő tulajdonából közöljük. Köszönet érte.)

A maradékot félretesz, amíg visszajövök Európába. Fényképeket nem tudok csináltatni.

Magam is sajnálom a rézkarcokat. De egyébként is ilyen ügy csak egy nagyon pénzes pacákkal oldható meg, mert nekem is pénzkérdés az egész ügy, és amint írtam is, csak az érdekelhet ma már. – A 400 dollárért, tehát 4.000-négyezer dollárért a tíz lemezt egyenként két-két rajzzal és a belemart vonatkozó szöveggel. (Angolul). Aztán annyit nyomtat, aki megvette, amennyit akar. Ez, mint látod is, valóban pénz kérdés, de nekem egyéb formában nem éri meg az üzlet, mert én már nem akarok sem hírnevet, sem rangot, csak gubát.

Írj gyorsan, talán még itt ér a leveled – vagy gyere személyesen.

Szeretettel ölel Lajos

Feleségednek kézcsók.

Az elért árral nagyon meg vagyok elégedve. Egyenként nem is remélnék többet soha.

New Yorkból a Genezis mellé talán még elküldeném az Argentinában kiadott kis könyvemet is. Hogy lássa a Vatikáni Könyvtáros vagy múzeumigazgató, hogy mitől döglik a keresztyén vonal. Ha van ilyen.

22. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Paris 73, I. 15.

Kedves Ernő!

Szinte azon nyomban, ahogy elküldtem Neked a levelet, kaptam New Yorkból az értesítést, hogy még február 15-ig itt maradhatok.

Írtam is Jucinak azonnal egy keménykötésű Genezisért. Ahogy megkapom és dedikálom (jó volna tudni, hogy kell dedikálni a Pápának), eljuttatom Hozzád a könyvet. A többit meg majd meglátjuk. Mindenesetre rajtunk nem múlt.

Ide írjál tehát még egyelőre. Jövő héten (a közepe táján) feladom a 15 rajzot. Azért csak a jövő héten, mert mint mindig, most is abban reménykedem, hogy talán tudok csinálni egy-két jó munkát. Bár a magyar kiállításom óta elég fáradt és letört vagyok. Nem ezt a formáját vártam a sikernek. Túl sok és túl kevés. És nem nekem szól, hanem valakinek, akit otthon helyettem elképzelték. Toldi panaszkodik így Bencének:

idétlenkedtünk a művészet fogalma körül. Hamu alatt pislogó zsarátnok kapott itt-ott lángot, és a szólni nem merő sokak azt vélték, hogy én helyettük és a nevükben dadogok. Persze hamar felocsúdnak (már keserű és bántó kritikák jelennek meg), és arra a helyre raknak, amit bárki idegen, tehát én is, még elfoglalhatunk az országban. Ezt személyesen csak Neked írtam, még közvetve se kommentáld sehol. Ebben bízhatom, ugye? Mert hazamegyek.

Ezzel azt hiszem leveledet érdemben ki is végeztem. Ne haragudj, hogy újabb csalódást okoztam. Hidd el; nem Te voltál a balkezes, hanem én, és ha van valaki, akinek kettőnk közül szégyellnie kell magát, az én vagyok.

A fényképeket megkaptam, köszönöm szépen.

Családodnak és Neked is kellemes karácsonyt és boldog Új Évet kívánok.

Szeretettel öllelek

Lajos.

21. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Paris 1973. I. 15.

Kedves Ernő!

Menjünk szépen sorban és érthetően a problémákon:

Rövidesen vissza kell mennem New Yorkba. Személyes és hivatalos ügyekben. 1974. febr. 26-ig (65 éves leszek, betöltve) Európát fel kell függesztenem.

New Yorkból küldök egy szép és keménykötésű Genezist. Jó lenne, ha gyorsan megírnád az alkalmazandó dedikációt. Nehéz így elképzelnem, hogy a pápával mi a protokoll.

Mielőtt innen elmennék, elküldök 15 rajzot. Ha talál köztük a vevő megfelelőt; rendben van. Ha nem; esetleg New Yorkból küldenék egy másik 15-öt.

„Mesévé költenek ma holnap engem is, akiről, hogy éltem, hiszik is meg nem is.”

Persze aztán belém is marnak. De megint nem belém, hanem valakibe, aki nincs, csak az ő elképzelésükben. Felbokrétázták a kalapomat, és most bokrétával együtt leverik a kalapomat is. (...)

Másik oldal meg nincs. Vagy ha van is egy jobb oldal, az meg mindennél rosszabb. De hát ezt Te is nagyon jól tudod.

Kuh ajánlása nem kell. Csak adalékot kapnék megint ahhoz, hogy sajnos igazam van. Alexandre Alexandre jó akaratúan úgy válogat, ahogy válogatnia kell. Hiszi, őszintén, hogy csak az az igazi, ami, ha nem is teljesen absztrakt esetleg, de mindenesetre fanyar, fintorgó, antiszép.

Nézd viszont a pápai oldalt. Semmi olyan sajtójuk nincs, ami paposkodás nélkül egy „jobb” oldali esztétikát képviselne. Bejött az egész Vaticán. Láttad a Pápa portréját, amit valami német „haladó” művésszel festettek? A rossznál is rosszabb főmédvény, egy álmodern zagyvalékba ágyazott giccs. És a Pápa elfogadta. Sőt. (...)

No jó, ebből már sok is ennyi.

Várom válaszodat,

ölel Lajos.

23. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Paris 73 I. 25.

Kedves Ernő;

Számozásba szedem a mondandóimat; így kevesebb a félreérthetetés.

1. Megérkezett a Genézis. Mihelyt az ajánlást valahogy összetákolom, elküldöm Neked a könyvet.

2. Éppen a Genézis magyarországi kiadása miatt hirtelen egy hétig tartó munkám akadt, ami miatt eltolódott az előzőleg tervezett program.

3. Most a végleges (mert nincs sok időm itt Párisban) menetrend a következő; szerdán 31-én adom fel a 15 rajzot. Express. Te ezt megkapod még azon a héten.

4. Megcsinálod a válogatást a vevővel. Remélem, hogy fog találni megfelelőt, mert ezt az ügyet szeretném még itt lebonyolítani. Annyit költöttem, hogy Jucival való elszámolásomat nagyon megkönnyíti egy pár olyan dollár, amiről ő nem tud.

5. Ha még oly hirtelen el tudsz adni valamit, hogy az árát megkaphatom 15-ig (február) a fent említett ok miatt annál jobb. Ha már csak New Yorkban vehetem fel a pénzt, az sem baj.

6. 30% az árából a Tied. (Kivéve az a pénz, amit már elküldtél – ennek százalékában válassz ki Magadnak 2 rajzot.) A többi rajznál az ár: 150–250 dollár. Tehát én kapnék 100–175 dollárt. Ez világos, azt hiszem.

Egyenlőre elég is ennyi. Feleségednek kézcsoók.

Téged öllelek Lajos.

24. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

München, 1973. február 1.

Kedves Lajos!

Tegnap jött a táviratod, nagyon sajnálom a betegségedet. Remélem nem komoly, és már túl vagy rajta. Amúgy igazán nem hajt a tatár, legfeljebb az, hogy idővel több esélyem lenne még az elutazásodig valamit eladni.

Ma megérkezett a Genézis az ajánlással, én nagyon jónak találom, nyomban megy tovább a Vatikánba.

A rajzokat nyilván szintén ajánlva küldöd majd. Talán jó lenne, amennyiben van rá mód, ha be is biztosítanád.

A leveledet is nagyon köszönöm, minden világos, az is – ami viszont nem újság – hogy túl nagyvonalú vagy. De erről egyelőre nem akarok vitatkozni Veled.

Szeretettel ölel

Ernő

25. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Páris 73 II. 17.

Kedves Ernő;

Holnap, vasárnap visszamegyek New Yorkba. Ha írsz, már oda írájál. Persze tapintatosan. Ahogy már kértelek is, ne emlegesd a nagy vételt. Pocséklásom után éppen jól jön ez a hamis elszámolhatás a költségekkel.

Persze, ha eladnál még valamit, amiben nem bízok, a pénzt küldd New Yorkba. Minden külön indoklás nélkül. Aztán én majd meglátom, hogy kapcsolom bele ezt a pénzt a múltamba.

Egyébként onnan úgy egy hónapi körülnézés után írok egy beszámoló-félét. És terveket is, ha kialakulna bennem valami. A magyarországi kiállítások után hirtelen lezuhantam a rajzolásomban. Influenzám is volt.

Először voltam ilyen hosszan beteg, és mivel nem vagyok hozzászokva, az érthető pánik erősen csökkentette a már amúgy is nívón aluli állapotomat.

Mindent, amit tettél, nagyon köszönök. Ha papáéktól jönne valami, írd meg.

Hát így. No búcsúzó is.

Kézcsók.

Öllelek

Lajos.

Címem: LAJOS SZALAY

255 West 98th. Street

NEW YORK, N. Y. 10025

U.S.A.

26. Zajtai Ernő Szalay Lajosnak

München, 1973. március 11.

Kedves Lajos!

Gondolom, szerencsésen visszaérkeztél New Yorkba, és remélem jól vagy, kedves feleségeddel és Klárikával együtt.

Szeretnék konkrétabb és jobb dolgokkal jelentkezni, mint a következő, de hát ez van. Többek között azért merek vele előhozakodni, mert egyik leveledben azt írtad, már csak a pénz érdek.

A Schuler Verlag, Stuttgart – nagyon szép művészeti kiadványai vannak – szeretne Tőled egy színes lapot, lovakkal. Idézem a levelét: „Es würde uns ein farbiges Blatt mit einer Pferdegruppe sehr interessieren. Gleichzeitig wollen Sie uns bitte auch die Konditionen bzw. Tantiemen des Künstlers für farbige Blätter mitteilen.”

Schuler a színes műveidben üzletet lát. Hogy ilyet is tudsz, az nem vitás. Jó lenne, ha postafordultával küldhetnél tündéri lovaiddból, jól megszámitva az árát. Kiadás esetén tantiémek is járnak, tudomásom szerint az eladási ár 10 és 15 százaléka között.

Kérlek, írd meg, mi a véleményed. Még jobb, ha mindjárt a munkát küldöd, ha gondolod, hogy a ráfordított idő megéri a rizikót. Garantálni, sajnos, semmit nem tudok. Bár tudnék.

Rajzaid, amelyeket az utóbbi időben alkalmam volt látni, csodálatosan szépek.

Kedves feleségednek kézcsók, Téged szeretettel ölel

Ernő

27. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

New York 1973. IV. 21.

Kedves Ernő;

Levelem, ami már sokat késik, hosszú lesz, és nyilván kissé kusza is; mert ez a nyomorult New York-i pokol teljesen kiforgat magamból. Már szinte csak azon vizslatok, hogy mikor és hova tudnék innen elszökni nyugdíjba. Hová, ahol Amerika kifizeti a nyugdíját. Mert Magyarországon nem. Ez egyelőre így van, és úgy látszik, a jövőben is így lesz. Yenkiék keveslik a dollárért adott forintokat.

Már is látszik eddigi levelemből, hogy problémám leginkább anyagi; ennek a problémának a megoldásához keresnek lehetőségeket. De azért sorjában.

Megérkezett a washingtoni vatikáni követség útján a pápa jegesnél hidegebb közvetett köszönete. (...)

Mához egy hétre, vagyis április huszonnyolcadikán feladok címedre legalább egy színes lovas képet, de nyilván többet is. Aztán majd Te meglátod, hogy mit tehetsz az érdekünkben, mert a közvetítőnek vagy ügynöknek járó harminc százalék Neked is jogerős. Ezúttal levonható a már eladott két rajz után járó jutalékot is. Milyen zsarolva ihlettek az eladásra.

Leányom férjhez ment egy hat láb magas angolszászhoz, aki a neve szerint itt rangos családnak számít. Nászuram református pap, de ez nem sokat jelent, mert a csemeték buddhista szertartás szerint házasodtak, és aszerint is élnek. De nem a kopaszított szektához tartoznak. Nekem az az érzésem, hogy egy pacifista jelmezbe öltözött ötödik hadoszlopa az éledő japán nacionalizmusnak. Japánok is vezetik nagyjából a bandát, aki a mai szörnyűségekért rettegő ifjúságnak drogtól mentes boldogságélményt ad. Mivel csak az előítéleteket kezelik előítélettel, úgy érzik, hogy előítélettől mentes szabadság galambos katonái. Mi, magyarok a tordai országgyűlés óta úgy érezzük, hogy ki miben hisz, abban üdvözl. Ezért én ellenkezés nélküli szeretettel nézem őket, de Juci néha elmordul. Ő magyar lánynak magyar férjet álmodott és katolikust lehetőleg. De hát a házasságok az égben kötnek, ami már Torda szerint is nem mindig katolikus.

Rézbe vagy cinkbe karcolható különböző megoldások tervét latolgatom magamban. Mivel a rang feladása nélkül, de mégis csak a pénz érdek, Veled szeretném az ötleteket kiértékelni.

Technikai okokból nem emelhető maximális 43/59 cm. papíron 30,5/43 cm lemezeken (lefelé mehet a méret természetesen) szeretnék 10, 15 vagy 20 karcból álló albumokat kiadni (kiadni itt = nyomni, reprodukálni) különböző, a kiadvány külön és a kiadványok együttes egységét megengedő, sőt megkövetelő témákról.; Jónás könyve, Jób könyve, Genezis, Mózes többi könyvei – 2Exodus, 3Leviticus, 4Numbers, 5Deuteronomy – Meg lehetne oldani a Genezist egy 20 lapos albummal és az Ó-Szövetség többi fontosabb részét; Mózes második könyvétől Dávid királyig egy másik 20 oldalas albummal. Öt-öt karcral, de egyben kiadva a négy evangélistát Jézus négy ember által bemutatott különböző, de egységes négy karakterét. 20 lappal a Zsoltárokat. Esetleg az Ó-Szövetség érzéki, szexuális, de nem pornograf utalásait. Ádám–Éva, Noé fiai, Lot leányai, Hágár, József és Putifárné, Zsuzsanna és a vének, Dávid kilengései, Salamon viselt dolgai és a csomagoló énekek, Dávid és Saul homokos viszonya stb. Világi vonatkozásban nyomban a Romlás Virágai.

Visszakanyarodva; Káin és Ábel, Káin és Káin, Ábel és Ábel. A kegyetlenség szadista és mazochista arcai, tiszta és kevert formákban.

Persze lehetnek Neked is ötleteid az Általad ismert környezet igénye szerint. Írd meg őket, ha lehetőséget látsz bennük. De azt is írd meg, ha egyáltalán nincs semmi lehetőség, mert semmi sem olyan letörő, mint ha olyan remény törik le, ami már szádba szökkent.

Bármit írsz vagy küldesz nyugodtan teheted, mert már nincs zsindey a házam tetején. Intézkedtem, hogy minden a kezemhez jusson jóakarati cenzúra nélkül. Sőt.

Mint, ahogy az elején írtam, a pokol eme legromdább bugyrában igazán rosszul érzem magam. Ez a karam felül is be van deszkázva; négerül fekete itt a sötétség. Ami meg fehér lehetne, az jellemében fekete.

Talán Németországba vagy Ausztriába kellene mennem. Ugy látom egy-egy kiadványból, hogy ott a könyv még komoly ipar.

A többiekben még megvolnánk. Remélem, hogy Ti is jól vagytok. Kézcsók üdvözlét.

Szeretettel ölellek

Lajos.

28. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

New York 73. május 30.

Kedves Ernő;

A körülmények különös összejátszása miatt a többször is megígért lovakat nem tudtam megcsinálni. Attól tartok, hogy már el is veszítette aktualitását az egész ügy. Ha mégsem, úgy légy szíves írd meg postafor-dultával, és egy újabb nekilendüléssel most már biztosan elkészítem a színes képeket, és majd még azon melegeben el is küldöm Neked.

Egyébként megvolnánk. New Yorkot megszokni nem tudom. Minden reményem a közelgő nyugdíjamban van. Akkor talán elmehetünk innen, és valami emberibb helyen morzsolgathatjuk le maradék éveinket.

Remélem, Ti is jól vagytok.

Tétova kérésemért ne haragudj. Csak egy telefonodba kerül megkérdezni a kiadót a lovak ügyében. Ezt még tedd meg, és a lehetőséget írd meg rögtön. Természetesen azt is, ha már nem érvényes a dolog.

Szeretettel ölellek

Lajos.

Feleségednek kézcsókomat küldöm.

29. Szalay Lajos Zajtai Ernőnek

Szalay rajzzal nyomott üdvözlőkártya rajzos oldalán:

Kellemes Karácsonyt és boldog Új Évet

Szalay Lajos

A hátoldalán:

Kedves Ernő;

Sok dolgunk, gondunk miatt nem igen volt időm az írásra, de még sokszor a rajzolásra sem.

Remélem jól vagytok. Ha időd engedi, írd csak pár sort is.

Jövőre már nyugdíjba megyünk. Szinte biztosan Európába, mert ebben a pokolban igazán nem lehet már kibírni az életet még harcolva sem, hát még nyugalomban.

Kézcsók, üdvözlét, baráti ölelés

Lajos

BERICHTE AUS NEW YORK, PARIS (AUS DEM BRIEFWECHSEL
VON LAJOS SZALAY UND ERNŐ ZAJTAI – 1960, 1972–73)

Aus dem vollständigen Briefwechsel von Lajos Szalay (1909–1995) habe ich bisher die mit Aladár Kovách und János Domokos gewechselten Briefe publiziert. Einige von ihm stammende (an István Farkas, Tito Perez, Pál Lipták gerichtete) und an ihn gerichtete oder von ihm handelnde Briefe kamen ebenfalls zum Vorschein. Es ist anzunehmen, dass bisher noch zahlreiche, an Familienmitglieder, Künstler und Freunde gerichtete Briefe (an Gyula László u. a.) nicht publiziert wurden, obzwar sich langsam die Umrisse einer selbständigen Szalay-Korrespondenz abzuzeichnen beginnen.

Aus dem Briefwechsel zwischen Szalay und Zajtai werden 29 Briefe (20 von Szalay und 9 von Zajtai) publiziert. Aus dieser Sammlung zeichnet sich die Schwierigkeit der Ansiedlung von Szalay an seinem dritten Lebensschauplatz außerhalb seiner Heimat, in New York ab (Briefe aus den 1960er Jahren) sowie die Organisation seiner Bekanntheit in Westeuropa (in Frankreich und Deutschland, 1972–73). Aus der Korrespondenz tritt auch vor uns hin, auf welche beinahe unbesiegbaren Schwierigkeiten ein ungarischer Künstleremigrant mit hervorragendem Talent mit der Durchsetzung seiner Werke in 1960er und 70-er Jahren und auf dem Gebiet der Sicherstellung des Lebens seiner Familie stößt. Die vorübergehenden, gelegentlich erzielten Erfolge von Szalay wurden von den Fiaskos unterdrückt, die in ihm weiter das Misstrauen, die künstlerische Unsicherheit nährten, und die in ihm beinahe schon eine übertriebene Duplizität und eine Gefühlsamkeit auslösten. In den 1970er Jahren werden seine Briefe schon mit der Anforderung der Rückkehr in die Heimat, nach Europa nach der Pensionierung, endgültig in die Heimat zurückkehren, formuliert, die er an den ihm helfenden Freund, den in München lebenden Ernő Zajtai (1927–) schrieb, der auch Erfolge bei dem Vertrieb und dem Verkauf der Werke Szalays erreichte. Ernő Zajtai stellte auch den Briefwechsel und die in seinem Besitz befindlichen Fotos sowie die Zeichnungen von Szalay zur Publikation zur Verfügung.

György Sümegi

A BÜKKALJA KŐBÁNYÁSZATÁHOZ ÉS KŐFARAGÁSÁHOZ II. SZOMOLYA

SZAKÁLL SÁNDOR–VIGA GYULA

1984-ben, amikor tervezett feldolgozás-sorozatunk első írását, *Bogács* kőműveinek bemutatását közreadtuk,¹ joggal hiányoltuk a témakör hasonló megközelítéseit. Szerencsére az elmúlt évek több jelentős eredménnyel szolgáltak e kérdéskörben, amelyek eredményeként – számos nyitott probléma mellett – ma már számos részletét, s igen fontos összefüggéseit, jellemzőit ismerjük a hegyvidéki népesség e sajátos és jellegzetes tevékenységének.² Jelen munka első közleményünk folytatása, s lényegében hasonló szempontok alapján igyekszik feltárni a Bükkalja egy jelentős kőfaragó központja, *Szomolya* emlékanyagát.

A kőmunka a hagyományos tevékenységi formák rendszerében

Szomolya a Bükkalja településeinek egyik karakteres képviselője. Geográfiai helyzete, Eger és Mezőkövesd között, számos módon befolyásolta tradicionális műveltségét is. A falu hagyományos gazdálkodási rendjében a földművelés játszott meghatározó szerepet. Az 1861. évi tagosítási térkép még a *háromnyomásos* határhaználatról tanúskodik, melyben a falu határának délkeleti sík részén, egymás szomszédságában helyezkedik el a három szántóföldi nyomás; többi része legelőként és kaszálóként hasznosult, ill. jelentős része erdő volt.³ A település határán az egri káptalan, a telkes parasztok és a község osztozott, s az 1856-ban kezdődött tagosítási per csak 1865-ben tisztázta a vitás birtokjogi kérdéseket. (Még 1935-ben is kiterjedt birtoka volt az egyháznak a faluban.)⁴ Kiseb jelentősége volt az állattenyésztésnek.

A filoxéravész követően nagyban megnövekedett a szőlőbirtok jelentősége, s a szőlőműveléssel párhuzamosan kiemelkedő jelentősége lesz a gyümölcsstermesztésnek is. Különösen fontos a *rövid szárú fekete cseresznye* termesztése, amelyet határainkon kívül is *szomolyai* néven ismernek. A gyümölccsel való kereskedelem jelentős szerepet játszott a falu gazdasági életében: nyaranta több vagon cseresznyét indítottak útnak a felvásárlók – már a két világháború között is – a fővárosi, valamint a bécsi és németországi piacokra, emellett az asszonyok hátán is hordták a cseresznyét, körtét, almát, szőlőt az egri és a mezőkövesdi piacokra. A férfiak szekérszám hordták a *berbencei* szilvát a Tisza-völgy és a Jászság falvaiba.⁵

¹ Szakáll S.–Viga Gy., 1984. 93–122.

² A teljesség igénye nélkül: Hála J., 1985.; Hála J., 1987.; Viga Gy., 1985.; Viga Gy., 1987. 79–89.; Bakó F., 1985. 225–251.

³ Szomolya község határának tagosítási térképe – 1861. Borsod Megyei Állami Levéltár (továbbiakban BMÁL.) U.662.

⁴ Varga G.-né 1970. 569.

⁵ Viga Gy., 1985. 285–307.

A szántóföld igen gyenge minőségéhez rendkívül egészségtelen birtokstruktúra társult, aminek következtében igen sok gazdasági cseléd, gazdasági munkás és napszámos volt kénytelen távolabbi vidékeken megkeresni a kenyerét. A népesség többsége életképtelen kisparcellán gazdálkodott, így érthető, hogy Szomolya a táj azon települései közé tartozott, amelyik a legtöbb *summá*st adta az alföldi és a dunántúli uradalmaknak.⁶ A gazdálkodásból származó jövedelmek kiegészítésére főleg a mezőgazdasági idénymunka, a gyümölcsstermesztés és -kereskedelem, kisebb mértékben a borkereskedelem jöhetett számításba. Megítélésünk szerint ezekhez társult a *kőfaragás* és annak produktumaival való kereskedelem, ami a lakosság egy rétege számára jelentős jövedelmet biztosított, s egészében nem vonatkoztatható el a gazdasági tevékenységek többi ágától sem. A kőmunkával foglalkozóknak ugyanis csak kisebb része a tanult iparos, a többség paraszt, akik a nagy mezőgazdasági munkák szüneteiben folytatják ezt a tevékenységet. A kőmunkák és az értékesítés éves ritmusa is a mezőgazdaság éves rendjéhez igazodott. Az itt élő népesség – a mezőgazdálkodással való kapcsolatát megtartva – sokféle tevékenységet folytatott, amelyek között a kőmunka is a jövedelemszerzést, a jobb megélhetést volt hivatott biztosítani. A férfiak nagy része értett a kőmunkához; az iparosok inkább csak a második világháború után különültek el a falu társadalmában – elsősorban a sírköves ipar révén. Ez utóbbiak tevékenysége is a tradicionális kőtechnikában gyökerezik, ami a táji adottságokhoz való kulturális alkalmazkodás sajátos formája.

A kőbányák helye és anyaga

A Bükkalja földtani felépítésében igen jelentős szerepet játszanak a miocén korú vulkáni eredetű kőzetek. Vizsgálataink szempontjából elsősorban a *riolittufák* (riodacittufák) a fontosak. A tufaösszlet kb. 500 méter vastagságú, általában szürkésfehér színű, változó szemcsenagyságú, többnyire laza, porózus megjelenésű (kovásodás esetén kemény), dacitosba hajló plagioklász riolittufa (riodacittufa). A Bükkalja egész területén végighúzódik – kisebb-nagyobb megszakításokkal – a plagioklászos riolit, ill. dacit 10–15 méter vastagságú lávaarak formájában. Világosszürke, vörösesbarna színű, kemény, tömör padokat alkot. Mivel horzsakövet is tartalmaz, ezért összesült ártufának is nevezhető.⁷ Ezek a kőzetek teremtették meg a Bükkalja kőkultúrájának alapját: a felszínen vagy annak közvetlen közelében elhelyezkedő jó minőségű anyag sajátos kihívást jelentett az itt élő népesség számára. A szomolyai kőfaragás a jó minőségű alapanyag révén vált ismertté, maga a kőmunka is a kiváló kőanyag révén vált jelentőssé a lakosság életmódjában.

A falubeliek kőfaragó tevékenysége szempontjából a fehéres színű, laza *riolittufa* és a vörösesbarnás színű *dacittufa* játszott fontos szerepet. Ezek vonulatán több helyen, pl. a falu határában levő *Ispánberek* területén, kiömlési kőzetként bizonyára a riolit és a dacit is fellelhető volt.⁸ Bár az itteni tufa lényegében hasonló tulajdonságú a Bükkalja többi bányájához, mégis jobb minőségűnek tartják azoknál.

A falu határában ma is több bányát tartanak számon a helybeliek, noha ma már egyiket sem művelik. Az emlékezet emellett több generációval korábbi fejtések nyomát is őrzi, jóllehet a kőbányák nem kaptak megkülönböztető elnevezést a település helynév-anyagában. Kellő források hiányában a kőfejtőket csupán egy évszázadnyira tudjuk

⁶ Sárközi Z., 1965. 379.

⁷ Magyarázó Magyarország 200 000-es földtani térképsorozatához. M–34–XXXIII. Miskolc, MÁFI, 1975.

⁸ Répánszky Z., 1980. 61.

visszakövetni. Bár *Fényes Elek* 1851-ben említést tesz a falu kőbányájáról,⁹ az első igazán megbízható forrás, a falu 1861. évi határtérképe már több kőbányáról is tanúskodik. A határ Novaj felé eső részén, a *Kutyahegy* és a *Csörszlyuk* között levő kaszáló között szerepel a térképen az *Uradalmi kőbánya* felirat. Ehhez közel, az *Ispánberek* területén tünteti fel a térkép a közös kőfejtőt, s ez a felirat szerepel a Gyűr falu felé eső lábánál is. Az utóbbi 1863-ban már *Gyűr-Demets* néven lett térképezve.¹⁰ *Pesthy Frigyes* kéziratos feljegyzései (1864) négy kőbányáról tesznek említést: az említettek mellett a *Felső-erdő*höz tartozó *Hegyesd* kőfejtőjét is feljegyzi.¹¹ (Ezért érthetetlen, hogy *Schafarzik Ferenc* századfordulón készült összesítése Szomolyán nem említ kőbányát.¹²) A múlt század végéről már több forrás jelzi, hogy a Bükkalja településeinek a kőfejtésnek és a kőfaragásnak jelentős hagyománya van. *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat kötetében a következőt állapítják meg: „A Hór völgyén túl, a hevesi határszélig terjedő hegyes vidéken Zsérc, Noszvaj, Bogács, Szomolya, Ostoros, Kis-Tálya, Andornak és Novaj falvak sorakoznak, melyeknek hegyes határai... kötött agyagos és köves talajúak. Mészégetéssel és kőfejtéssel majd mindenikben foglalkoznak.”¹³ Bár nem tudjuk ma még kellően adatolni, de a fennmaradt objektumok, emlékek, illetve azok párhuzamai kétségkívül középkori gyökerű kőkultúra lokális formájára utalnak, s aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy nem hagyták érintetlenül ezt a települést sem a 18. századi egri egyházi építkezések, illetve azok nyersanyagigénye, ami fokozatosan vontatta be a nyersanyagtermelésbe az egri, közvetlenül Eger környéki, majd távolabbi kőbányákat.¹⁴

Századunkban a legjelentősebb kőfejtő az *Ispánberek* (*Ispányberek*, *Ispánberki-hegy*) területén volt. Ez hosszú, félköríves, ÉK–DNY-i irányú gerinc, melynek déli lábánál szőlők húzódnak. Északi oldala mély völgy, amit túlfelől a *Kutyahegy* határol. A gerinc futását 10–20 méterenként szakították meg a sorozatos fejtésnyomok, általában az észak-északkeleti irányból indulva. Ma már elfedi a fejtésnyomok zömét a nagyolási törmelék, s csak elvétve találhatók fejtésre ma is alkalmas, függőleges kőfalak. Zömmel itt voltak az egykori magánbányák (lásd alább): a mai szőlők helyén régen szántóföldek húzódtak, s a kőfejtők a parcellák végeit zárták le. Kemény, faragásra kiválóan alkalmas követ bányásztak itt, míg a szomszédos *Nagyvölgy*, a novaji út mentén, puha építőkövet, tufát adott.

Jelentős kőfejtő hely volt a *Demecs* is, a falumag szélén, s szemben vele, a főutca fölé emelkedő parton (*Bikaöl*) levő kisebb fejtés: mindkettőből kemény kőzet került ki. A Demecsbányából felül piros, alul kemény, szürkés kő jött, de volt különösen kemény, vasas rétege is, ami alkalmas volt kézimalmok készítésére.

A *Gyűr-tető* keményebb kővének bányászása 1944-ben fejeződött be. A Gyűr alján (*Gyűr-fenek*) puha tufát fejtettek. Ez utóbbi volt a község utolsó működő kőbányája, ahol 1980-ban szüntették be a termelést. A ma is általánosan használt, fűrészelt tufatéglákat újabban Noszvajból szerzik be.

⁹ *Fényes E.*, 1851. 152.

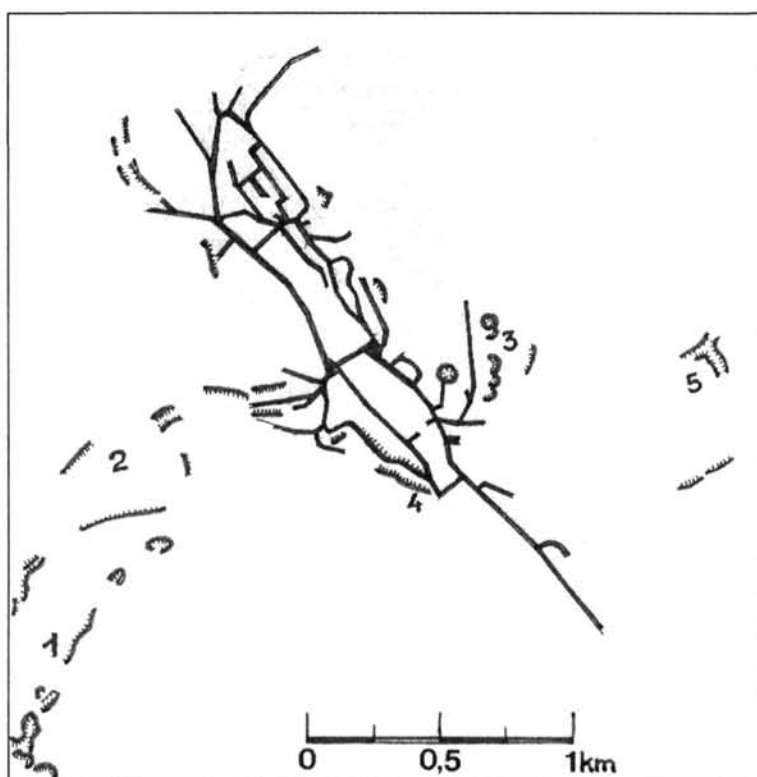
¹⁰ BMÁL. T.23. és T.30. (18. század); U.663. és U.664. (Szomolya határának térképe 1861., ill. 1863.)

¹¹ Az adatért Tóth Péternek tartozom köszönettel: (Kijegyzése Pesthy borsodi anyagának 469–470. lapján jelzi Szomolyát.)

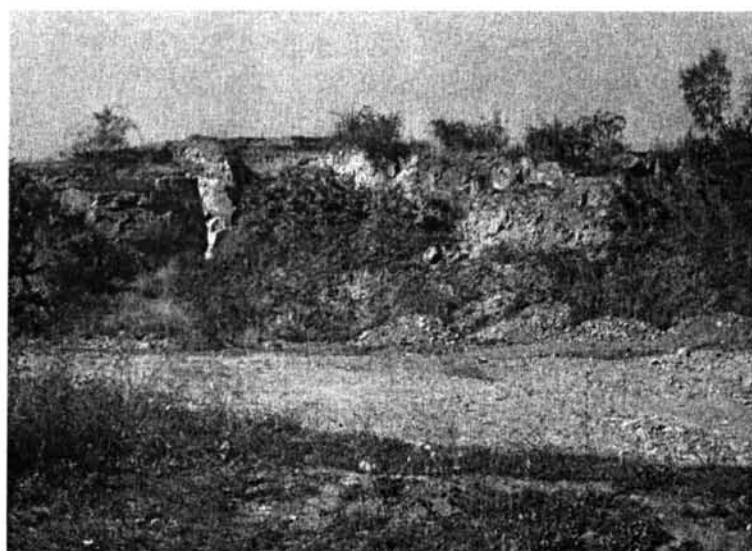
¹² *Schafarzik F.*, 1904.

¹³ *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben VI.* Budapest, 1900. 234.

¹⁴ *Lénárt A.*, 1982–83. 190–196., 209–214.



1. kép. A kőbányák helye a falu határában: 1. Ispánberek,
2. Vén-hegy, 3. Gyűr, 4. Bikaól, 5. Demecs



2. kép. Régi fejtésnyomok (Ispánberek)

A kőbányák birtoklásának több formája élt együtt, egészen az 1950-es évekig, amíg kezelésük a tsz., illetve a községi tanács kezébe került. Századunkban a bányák többsége a faluközösség tulajdona volt, s a *legeltetési társulat* gondozta azokat. A 10–15–20 méter szélességű fejtéseket árverésen adták bérbe, általában három esztendőre, ami már gazdaságos kitermelést tett lehetővé. A bányabérlők elsősorban helybeliek voltak, de béreltek kőbányát Szomolyán nagy egri kőfaragók (Kienle, Minárovits, Ivánszky) is. *Sirok* és *Demjén* mellett századunkban ez a település volt a nagy hagyományú egri kőfaragó mesterség nyersanyagbázisa. Az egrieken kívül olykor miskolci és mezőkövesdi kőfaragók is eljárak kőért.

A kőbányák kisebb része magánkézen volt. A szerencséseknek saját földjükön, magánterületen volt kőfejtőjük, ami igen jelentős anyagi előnyt biztosított számukra.

A kőbányászás folyamata

A jó minőségű kő elérése, a könnyen hozzáférhető fejtés kialakítása általában kemény és kitaró munkát igényelt. Szomolyán a kőzetet különböző vastagságú, általában 1–4 méteres talajréteg fedi. Szerencsés esetben lankás *elő* vezetett a meredek gerinchez, s hamarabb lehetett a kőhöz jutni, általában azonban csak a talajréteg lehordása után érték el a fejtendő követ. A *meddőt* (*ramaty*, *salak*) csákánnyal, ásóval, lapáttal bontották meg, s furikkal vagy kézi kosarakban hordták le a kő tetejéről, s – ha kellett – szekérrel vitték távolabb. Először általában kb. 5 x 5 méteres részt kezdtek el lebontani, hogy a kőhöz jussanak, s már a kő fejtésével párhuzamosan tisztították tovább a terepet. Kis szakaszokat bányásztak egyszerre, s a függőleges repedések mentén mélyen hatoltak a *hegy* belseje felé.

A legfelső kőzetréteg apróra töredezett, ún. *háportyás* volt, amit általában nem használtak fel. Előfordult azonban, hogy egy-egy szekérrel elvittek árusítani az Alföld felé, ahol azokat az udvarokon – járdaként – rakták le lépésnyi távolságokra, hogy a sárban közlekedni lehessen. Ritkábban *falkő*ként is használták a nagyobb tömböket. Ezt a réteget követte 1–1,5 méternyi bontás után a *falkő*, *épületkő*, majd 3–4 méter mélységben következett a *terméskő*, *homokkő*, *szikla*, vagyis a legjobb minőségű kőzet. E réteg vastagsága változó volt, általában 4–6 méter, majd újra puhább, gyengébb minőségű anyag, a *fenékkő* következett, ami alkalmas volt ugyan a faragásra, de nem volt időtálló.

A különböző keménységű kőzetek változását a kő színének módosulása is jelezte. Az *Ispánberki-dűlő* bányáiban pirosas színből előbb világos barnásra változott a színe, majd a kőzetréteg dereka, a legjobb minőségű anyag barnás színű volt: fagyálló, kemény, tartós kő. A színből a bányászok következtetni tudtak az anyag nedvességére, hasadására, felhasználhatóságára is.

A különböző helyeken bányászott, más célra hasznosított *terméskő* és a *tufa* kitermelése eltérő technikát igényelt. A keményebb kőzet fejtésénél meghatározó jelentőségűk volt a természetes *erek*nek, repedéseknek. A lepucolt, sima, közel vízszintes köfelületen (*fekvő lóger*) keresték meg a függőleges irányú ereket (*szer*), amelyek mentén az újabb vízszintes rétegsorig (*lóger*) hasították a tömböket. Az erek hiánya nagyban megnehezítette a kitermelést: sokkal több *szögelést*, *ékelést* kívánt. Gyakran még a természetes erek mentén is 40–50 darab ék kellett egy tömb kihalásához. A bányákban a fejtéseket általában *szertől szerig*, vagyis két függőleges ér között igyekeztek kijelölni.

A szomolyai kő a *szálán* kiválóan hasadt, a szála merőleges, *keresztbe* szakítás már lényegesen nehezebb volt. A vasékeket (*szeg*) *bunkóval* (*vasbunkó*, *bakó*) verték be a kőbe. Az ékeket gyakran négy-öt alkalommal is végig kellett verni, hogy a tömb lehasadjon.



3. kép. Régi tufafejtés a novaji út mentén



4. kép. A Murányi-féle tufabánya régi fejtése (Gyűr-fenek)

Ez az eljárás nem tette lehetővé 180–200 x 40–60 x 50 cm-nél nagyobb tömbök ki-fejtését. Így a nagyobb darabok – első-sorban út menti feszületek faragásához – igen keresettek voltak.

Másfajta technikát igényelt a puha riolittufa bontása: ezt a szomolyaiak – a Bükkalja más falvainak kőbányászához hasonlóan – *sámolás*nak nevezik. Ennek során *baltás* vagy *hegyes csákánnyal* 8–20 cm széles, kb. 20 cm mély mesterséges ereket (*sám*) vágtak a kőzetbe. A keletkező törmelék az erre a célra szolgáló eszközzel (*sámkapa*) távolították el a hornyokból. Az így kialakított sáмок mentén ékelve hasították le a tömböt a tufából.

A kihalított kődarabokat *vasrúddal* (*stanga, pajszer*) mozgatták ki a helyükről. A tömböket a helyszínen lenagyolták; erre a célra a baltás csákány, vagy a nagyobb méretű *maszli* szolgált. Ekkor dőlt el a kő további sorsa is: a legjobb minőségűből általában sírkövet faragtak. A bányában nagyolták meg az építőkövet is, s *méterenként* rakták össze; a vásárlók általában

innen szállították el. A fejtésnél darabolták el az építkezéshez használt tufát is: az utóbbi évtizedekben 25 x 25 x 50 cm-es téglákat alakítottak ki belőle. (A szomolyaiak fűrészt

nem használtak a tufa darabolásához.) A tufatéglákat ötösével rakták össze, így könnyebb volt a számolásuk.

A kőtömböket a bányában kézzel mozgatták, 6–8 ember a legnagyobbakat is ki tudta *karítani* a fejtésből. Emelőt nem használtak. A szekerek közvetlenül a fejtés alá álltak, s három-négy tömbből kialakított lépcsőzetes rakodón a kőtömböket fokozatosan „rábuktatták” a szekérre. A sík részeken alkalmanként láncsal kötötték körül a nagy kődarabot, s a hámfát a láncba akasztva, a ló segítségével vontatták el a tömböt.

A kőbányászás szerszámaikat alkalmanként a helyi kovács készítette, gyakrabban azonban a városi üzletekben (Eger, Miskolc, Mezőkövesd) vásárolták meg. Mindenki maga élte, tartotta rendben, igazította a kezéhez az eszközeit. Helyenként kőből emeltek kisebb kunyhót a kőbányában, ahol az időjárás viszontagságai elől meghúzódhattak, de volt kis kovácstűzhely és fűjtató is a szerszámok élezéséhez.

A kőbányások télen-nyáron bakancsot vagy csizmát viseltek, az 1940-es évektől terjedt el a gumicsizma használata. Viseltes ruhájuk elé vászonkötőt (*surc*) tettek, hogy a ruha ne szakadjon. Télen *bekecs*et, kiskabátot, kucsmát hordtak.

A kőfaragók

A Bükkalja falvaiban a kőfaragás általánosan ismert technika. Szomolyán a férfiak többsége tud követ faragni – különböző szinten. Tanult, iparos kőfaragó 10–15 volt a faluban századunk első felében. 1939-ben a vármegyei monográfia 13 kőfaragó iparost említ.¹⁵ Ezek többsége is csupán segédlevelet szerzett, s nem tett mestervizsgát. A férfiak jelentős része azonban – a nagy mezőgazdasági munkák szünetében – bányászta és faragta a követ. Csak becslésekre szorítkozhatunk annak megítélésében, hogy hány család megélhetéséhez járult hozzá a kőmunka. Az adatközlők szerint szinte minden család, még a nagygazdák is foglalkoztak kőfaragással. A tanult kőfaragók – különösen a bányatulajdonosok – tehetősebb emberek voltak; jobban álltak, mint a kisföldű parasztok. Egy iparos jövedelme felért 10–15 hold földével. Állandó jövedelmet azonban a kőmunka csak a népesség kisebb részének jelentett, a többség számára elsősorban kiegészítő tevékenység volt.

A faragás tudománya apáról fiúra szállt, az iparosok egy része apja műhelyében tanulta a mesterséget. A fiúk szinte gyermekkoruktól ismerkedtek ezzel a munkával, legtöbben ebben nőttek fel. Többen egri mesterek műhelyeiben sajátították el a szakma fogásait. A mai legidősebb generáció Egerben *Kienle*, *Ivánszky*, *Manglitz*, *Minárovits*, *Krizsán* inasa volt.

Több család van a faluban, hol a kőfaragó-mesterség generációkon át öröklődött, s valamennyien igen magas szinten folytatták ezt a tevékenységet. Valóságos kőfaragó „dinasztiák” ezek, akik nagyban befolyásolták a település ilyen hagyományát. Az egyik legrégebbinek tartott kőfaragó família a *Bauer*. A hagyomány szerint Németországból vagy Olaszországból kerültek a Bükkaljára. A családi hagyomány korábbi egri mesterekkel való rokonságról tud, ami nem igazolható írott adatokkal, de nem is kizárt. A 19. század közepén ugyanis Egerben két Bauer nevű szobrász is dolgozott: *Bauer György Ignác* és *Bauer*. Az utóbbi a neves *Casagrande* egyik szobrásztanítványa volt, aki számos jeles faragványt készített a főszékesegyház díszítő elemei közül, 1838–1846 között. Tekintettel arra, hogy Eger a 18. század közepső harmadától nagyszámú osztrák, cseh, német, olasz területről származó művésznek – velük bizonyára kisebb jelentőségű

¹⁵ *Csikvári A.*, 1940. 59.

mestereknek – adott otthont,¹⁶ nem tartjuk kizártnak, hogy ezek egy része itt letelepedett, s a nagyobb munkák befejezése után a környező településekre tette át működési helyét. Különösen vonatkozhatott ez olyanokra, amelyek – Szomolyához hasonlóan – az egeri káptalan birtokai voltak. A falu 1865. évi telekkönyvében a Bauer név még nem szerepel.¹⁷ Századunkban a Bauerek elsősorban sírkőfaragók voltak, akik távolabbi tájakra is dolgoztak: egészen a Jászságig eljutottak kőkeresztjeik.

Ugyancsak nevezetes kőfaragó família a *Vígeké*. (A *Víg* családnév, hasonlóan az alább említendő *Szalóki*hoz, rendkívül gyakori volt Szomolyán a 19. században.¹⁸) A legidősebbek szerint ebből a családból származott volna a falu legrégebbi kőfaragója a 19. század közepén: *Víg Mihály*. (Az 1860-as években valóban van *Víg Mihály* nevű lakója a településnek, de foglalkozásáról a források nem tájékoztatnak.¹⁹) Századunkban három *Víg* tevékenységét lehet nyomon követni. *Víg Alajos* mintakönyvet hagyott ránk, amelyből megítélhetjük tevékenységét. *Víg László* is ismert faragó volt, *Víg Sándor* pedig ma is dolgozik: 1940-ben szerzett ipart. Több segéddel dolgozott. Nagy tömegben szállított Egerbe különböző épületekhez faragott *ablakpárkányokat*, *ablakvendeket*, *állóvendeket*, *vezéreket*, *oszlopokat*. Sok kőfaragó munkát végzett a líceum és a székes-egyház, s más műemlék épületek felújításánál. Igen sok faragványt adott a hortobágyi kilenclyukú híd felújításához. (A családi hagyomány szerint a *Vígek* ősei készítették a híd első kőváltozatának faragványait is.²⁰) *Víg Sándor* tevékenységének nagyobb részét a sírjelfaragás jelentette: sírkövei a Tisza mentére és a Jászságba is eljutottak.

Híres kőfaragó család volt a *Szalóki* is. *Szalóki István* műhelyében többen tanultak a helybeliek közül. Ő faragta a mezőkövesdi út mentén álló, háromalakos feszületet. *Szalóki József* tevékenységéről keveset tudunk. Neves tagja volt a családnak *Szalóki Márton*, akit – Kóris Kálmán 1907-ben készült fényképén – megjelenésében is megismerhetünk. Alkotásai – megítélésem szerint – olykor a *naiv művészet* határterületeit jelzik: pl. az egykori pincebejáratot díszítő, ma kapudísz kőoroszlánok, bibliai jeleneteket ábrázoló kőlapja, s a ma már erősen leromlott, de így is monumentális relief-sora.²¹ Ugyancsak jelentős munkákat hagyott ránk a századunkkal egyidős *Szalóki János*: pl. a bogácsi temető feszületének Krisztus-alakját, a novaji templom előtt található hasonló faragványt, s más, főleg vallási tárgyú faragványokat.

Nem szólhatunk természetesen valamennyi jeles szomolyai kőfaragóról, csupán néhány nevet kívánunk még megemlíteni: *Bajzáth Lukács*-ét, akinek keze nyomát számos szép baluszteres kerítés őrzi a faluban, *Lakatos Imrét*-ét, aki – *Szalóki István* után – lemásolta a szihalmi út mellett álló Vendel-szobrot, *Szabó Ferenc*-ét, *Szabó György*-ét, *Gyenes József*-ét, *Kovács Gábor*-ét, *Csorba István*-ét. Közülük kerültek ki a leghíresebb pince- és barlanglakás-faragók is. A közelmúltban is tevékenykedett *Murányi József*, aki főleg pince- és kútfaragással foglalkozott.

¹⁶ *Dercsényi D.–Voit P.*, 1969. 161.; Vö. még: *Mesterek adattára*. I. kötet 311.

¹⁷ BMÁL. Tagosítási iratok. Szomolya község telekkönyve – 1865.

¹⁸ Szomolya község telekkönyve – 1865.

¹⁹ Szomolya község telekkönyve – 1865.

²⁰ A kilenclyukú híd – korábbi fahidak után – 1827–1833 között épült fel kőből. Arra vonatkozóan, hogy a követ honnan szereztek be az építéshez, nem áll rendelkezésemre megbízható adat. Vö. *Sápi L., Szöllősi Gy.*, 1972. 143.

²¹ Vö. *Bakó F.*, 1961. 100.; Hírt adott a faragott pincékről a megyei sajtó is: *Faragott borospincék a déborszadi községekben*. Észak-Magyarország 1962. szeptember 20. 3.; A témáról részletesen: *Viga Gy.*, i. m. (1985) 32–33.

Bár a kőfaragók többsége szignálta készítményeit, mégis nehéz azok azonosítása. Maguk is csak néhány, számukra is megkülönböztetett fontosságú készítményüket tartják számon, így alkotásaik jobbára mégis „névtelenek”. Akkor is igaz ez, ha egymás munkáit, egymás „kezenyomát” is jól ismerték. A kőfaragók természetesen különböző kvalitásúak voltak, s eltérő volt a végzett munka színvonala is. Kialakult egy sajátos értékrend, amelyben nem számított, hogy ki a tanult mester, s ki a paraszt kőfaragó. A piacért folyó harc elnyomta ugyan ezeket a szempontokat, önmagukban azonban tisztelték a legjobbakat, amint minden mesterségben tisztelet övezi a legjobb munkák készítőit.

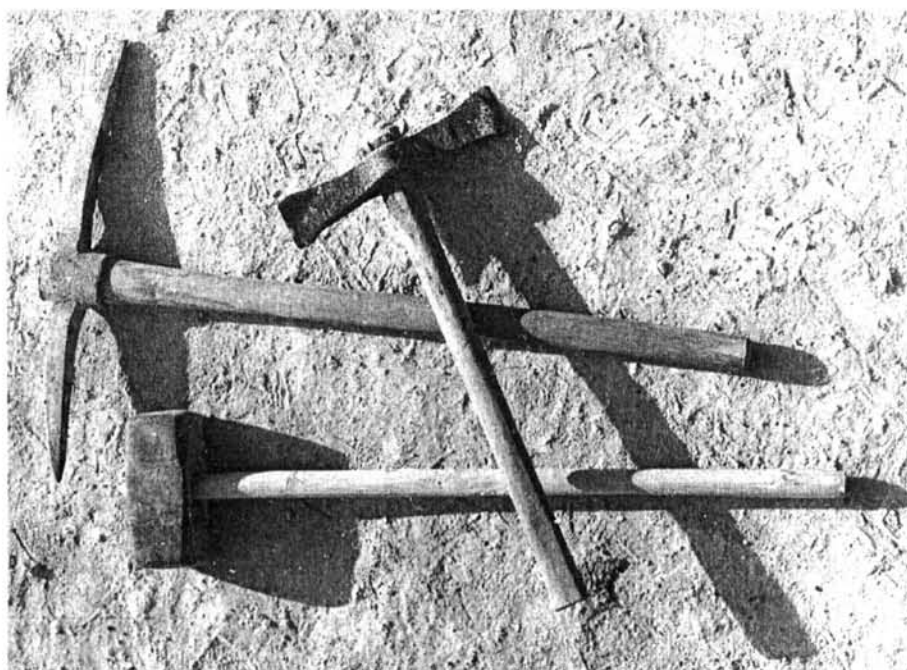
A szomolyai – s az egész bükkalji – kőfaragás a paraszti háziiparból kifejlődve magában hordozza a provinciális művészet számos megnyilatkozását is. Szervesen beépül az itt élő népesség életmódjába és ízlésvilágába, s ha nem is mutatható ki közvetlen kapcsolata a népművészettel, azzal párhuzamos vonulatot alkot. A faragók az „öszönös” és a „tanult” alkotás között tevékenykednek, s bár kevés új motívumot teremtenek, az egyes elemek komponálása és szerkesztése gyakran mégis egyéni. Tevékenységük egésze nem vonatkoztatható el a Bükkalja tradicionális műveltségének egészétől. Formakincsük azonban nem lokális. Annak kialakulásában jelentős szerepet játszottak a különféle *mintakönyvek* is, amelyek az egész közép-európai kőtechnikának is közös kereteit adták.

A távolabbi tájakkal való kapcsolatnak, az egyes műveltségi elemek átadásának-átvételének sajátos lehetőséget teremtett a más vidékeken végzett kőbányászás, illetve faragás is. A kőfaragók közül többen dolgoztak Egerben, Miskolcon, Budapesten, részt vettek nagy műemléki felújításoknál is. Még a második világháború után is többen jártak el a fővárosba, ahol pl. a Mátyás-templom, s más középületek felújításánál és kőfaragó műhelyekben tevékenykedtek. Toborozták a szomolyaikat más vidékek kőbányáiba is: 1935–40 között többen jártak Ság-hegyre útburkoló követ faragni, s tevékenykedtek Tokaj-Hegyalja kőbányáiban is. Az 1940-es évek elején többen Munkács környéki kőbányákban is fejtettek követ.

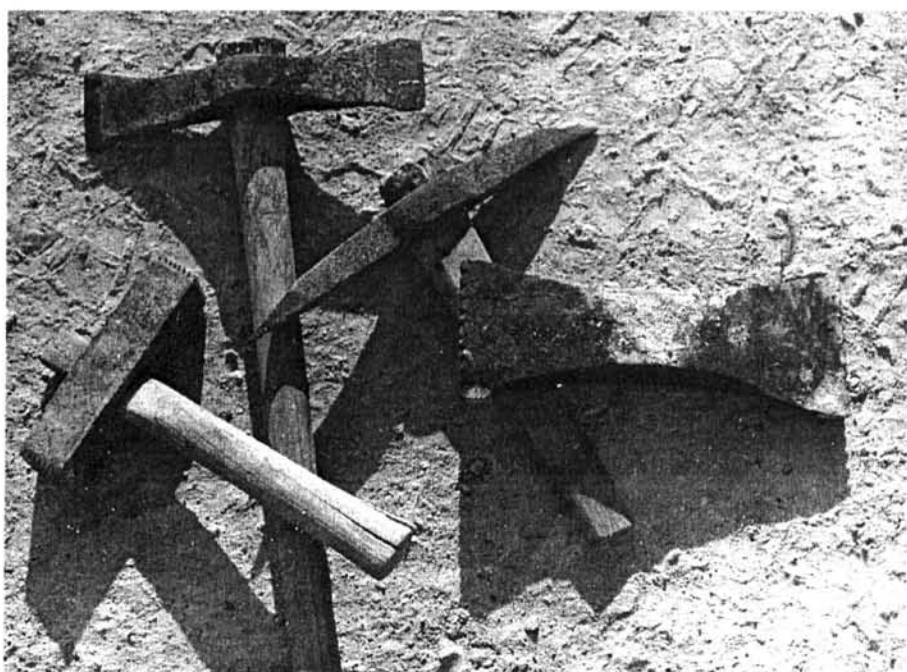
A kőfaragás produktumai: tárgyak és objektumok

Igen nehéz feladat – még a felsorolás szintjén is – számba venni, hogy mi mindenre használták fel a Bükkalja lakói a helybeli kőzetet. Sajátos *kővilágban* éltek Szomolya lakói is, ahol a tradicionális műveltség tárgyi univerzumában igen jelentős vonulatot alkotott ez az anyag, illetve a belőle készült tárgyak és objektumok. A kőfalú házak, azokhoz tartozó kőkerítések, a barlanglakások és a tufába vájt borospincék, a patakokon és árkokon átívelő kőhidacsák, kapuk előtti kőpadok, út menti feszületek, sírköves temetők mind-mind sajátos, szinte mediterrán hangulatú kővilágot idéznek. A kő fontos alapanyaga volt a település tradicionális műveltségének. Amint az erdővidékek lakói mesterei voltak a famunkáknak, s szinte mindent el tudtak készíteni a fából, úgy az itt élők számára a kő nem merev, rideg, „barátságtalan” ásványi anyag, hanem sajátosan „élő”, alakítható – mobilis, variabilis lélettér „szerves” része. S engedelmes is, mert az itt élők tudnak bánni vele. Valójában visszahat egész látásmódjukra, ízlésükre, esztétikumukra, világuk léptékére.

A kőfaragáshoz használt szerszámok lényegében azonosan az iparosok és a paraszt specialisták használatában, bár az iparosok általában változatosabb eszközzanyaggal rendelkeznek. A nagyoláshoz még a faragás során is igénybe vették a *hegyes csákányt*, a *nagyoló-* és a *tisztázócsákányt*. Ekkor azonban már nagyobb szerepet kapott a *fogas balta* (*krengli*), a *fogas véső* (*salér*), a különféle méretű és formájú vésők (*srög-*, *holker-*, *nút-* és *keskenyvéső*), majd a sima felületek kialakításánál a *szemcséző kalapács* (*stockhammer*).



5. kép. A kőbányászás szerszámai: vasbunkó, hegyes és baltás csákány



6. kép. Kőfaragó szerszámok: stockhammer, csákányok és kregli

A vésőkkel végzett munka elengedhetetlen tartozéka a *bunkó, fabunkó*. Ezeken kívül a *léc, vezérléc* (a sík felületek kialakításához), *vízmérték* és a különféle szemcsézettségű *smirglükövek, csiszolókövek* alkotják a kőfaragók legalapvetőbb felszerelését. Önálló műhelyépülettel csak a tehetősebb kőfaragók rendelkeztek, akik segédek, inasokat is alkalmaztak, a többség az udvaron, esetleg *szín, fészter* alatt dolgozott. A kő mozgatásában, apró munkák elvégzésében az utóbbiaknak a családtagok segítettek.

Az alábbiakban bemutatjuk azt az emlékanyagot, tárgyakat és objektumokat, amelyeket a szomolyai kőfaragók ránk hagytak, amelyek alkalmasak tevékenységük körvonalazására. Ennek rendszerezéséhez ezúttal is *I. Sándor Ildikó* felosztását vesszük alapul.²²

A népi építészetben kistájunkon meghatározó szerepe volt a kőnek. Miközben a magyar népi építészetben a kő felhasználása csak igen későn, s viszonylag kis területen mutatható ki,²³ a Bükkalja területén lényegében zárt tömb található azokból a településekből, ahol századunkban a kőből épült házak aránya meghaladta a 90%-ot, illetve 100% volt. 1910-ben minden ház kőből épült *Cserépfalu, Bogács, Ostoros, Szomolya* községekben, ugyanakkor meghaladta a 90%-ot a kőfalú házak aránya *Bükkzsérc, Cserépváralja, Kács, Noszvaj* és *Tibolddaróc* településeken.²⁴ Úgy véljük, hogy a Bükkalja a kőépítkezés hagyományos területe, s a kő – az egyházi és a nemesi építészet mellett – már igen korai időktől, kéznél levő nyersanyag lévén, szerepet kaphatott a népi építészetben is. Szomolyán – hasonlóan a Bükkalja többi településéhez – a kőépítkezés kapcsán az objektumok két nagy típusát kell elkülöníteni: a *fennálló falú építményeket* és a *barlanglakásokat*, velük a *borpincéket*.

A már idézett, 1910-es statisztikai adatsor Szomolyán 267 lakóházat említ, amelyek közül 266 kő (vagy téglá) falú, egy pedig kő (vagy téglá) alappal sárból készült.²⁵ (Esetünkben a téglá felhasználása nem jön szóba, csak a statisztika rovatolása tartja fent ezt a lehetőséget.) A puha tufát és a keményebb kőzetet egyaránt felhasználták építkezéshez, a két kőanyag azonban külön-külön és eltérő technikával került beépítésre. Voltak azonban a háznak olyan részei, amelyeket – bizonyára a nagyobb igénybevétel miatt – mindig kemény kőből raktak: ilyen volt a kemence *padja* és a szabadkémény boltozata.²⁶

A lakóházak tornácoszlopai, kő ablakkeretei, a körkorlátok baluszterei egységes stílust mutatnak a falun belül, melynek elterjedése egyaránt összefügghet nagyobb kőfaragóműhelyek hatásával és a helybeli kőfaragók tevékenységével.²⁷ Ezek készítése az 1930-as években befejeződött. A tornácoszlopok kő kapiterfejei igen változatos formákat vonultatnak fel, s felfoghatók belső fejlődés eredményeként is.

A lakóházakhoz hasonlóan, kőből készültek a gazdasági épületek (ólak, istállók) is.

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek Szomolyán a *barlanglakások*, amelyek száma a Bükkalján itt volt a legmagasabb.²⁸ E háztípus első hiteles leírójaként *Bátty Zsigmond* már 1906-ban hírt adott e sajátos objektumok szomolyai példányairól a *Néprajzi Értesítő* hasábjain.²⁹ *Bakó Ferenc* hívta fel a figyelmet arra, hogy a település 1862. évi térképe már tartalmaz olyan jeleket, amelyek bizonyára a barlanglakásokra utalnak.

²² *I. Sándor I.*, 1973. 244–250.

²³ *Bakó F.*, 1977. 5.; *Bakó F.*, 1978. 61.; Vö. még *Bakó i. m.* (1985)

²⁴ *Bakó i. m.* (1978) 74. 4. jegyzet

²⁵ *Nagy József A.*, 1982. 80–91.

²⁶ *Nagy i. m.* 87.

²⁷ *Bakó i. m.* (1978) 62.

²⁸ *Bakó i. m.* (1977) 18–19.

²⁹ *Bátty Zs.*, (1906) 216–217.



7. kép. Kőfaragó szerszámok: holker-, lapos- és fogasvésők

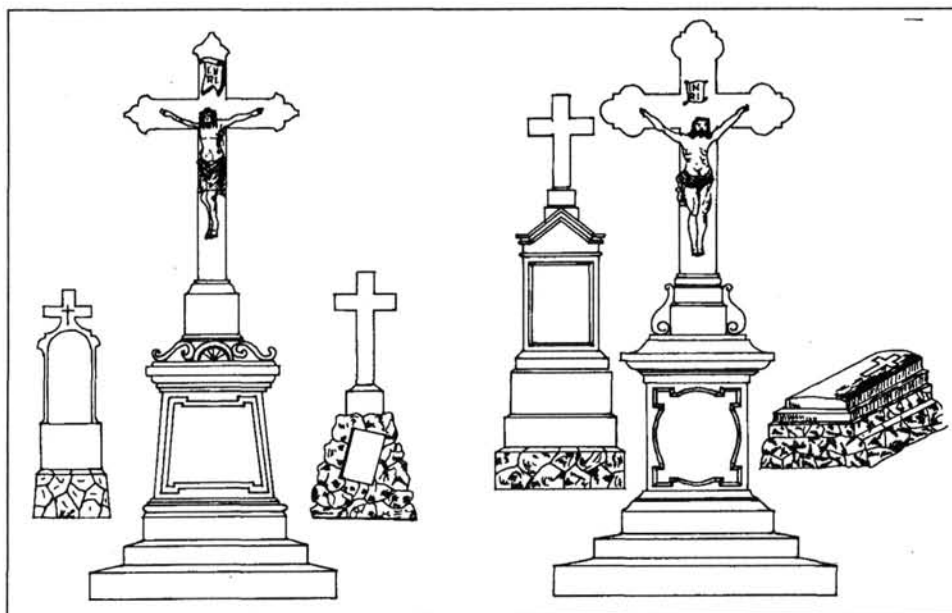


8. kép. Eszköz a tufa fúrásához

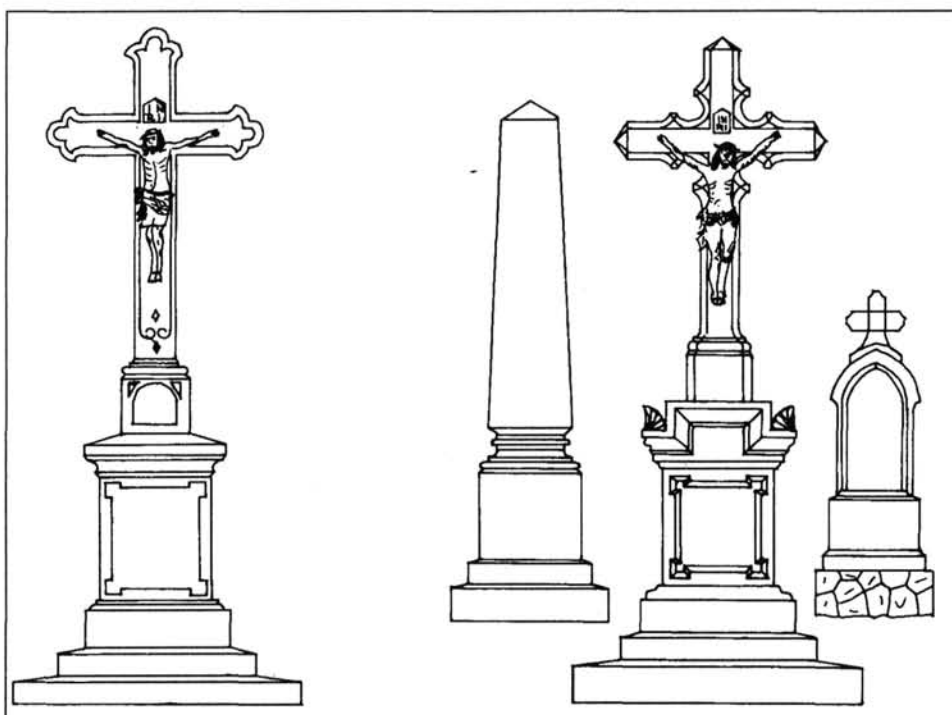
Ennek alapján a falu területén, három csoportban minimálisan 82 barlanglakás megléte tételezhető fel. A két világháború között már 172 ilyen objektumról tudunk, amelyek egyharmad részét képezték az összes lakóháznak. Bakó kutatásai még 1971-ben is 39 pinceházat tártak fel, amelyek közül 27 lakott volt.³⁰ A barlanglakásokban – a közhiedelemmel ellentétben – nem csupán a legszegényebb réteg élt, hanem szőlőtermelő boros gazdák is. Az Egertől nyugatra található barlanglakások elrendezésével szemben, ezek helyiségei többnyire nem elzártak egymástól, s nem az udvarra nyílnak.³¹

³⁰ Bakó i. m. (1977) 19–20.; Péchy-Horváth R., 1940. 122.

³¹ Bakó i. m. (1977) 19–20.



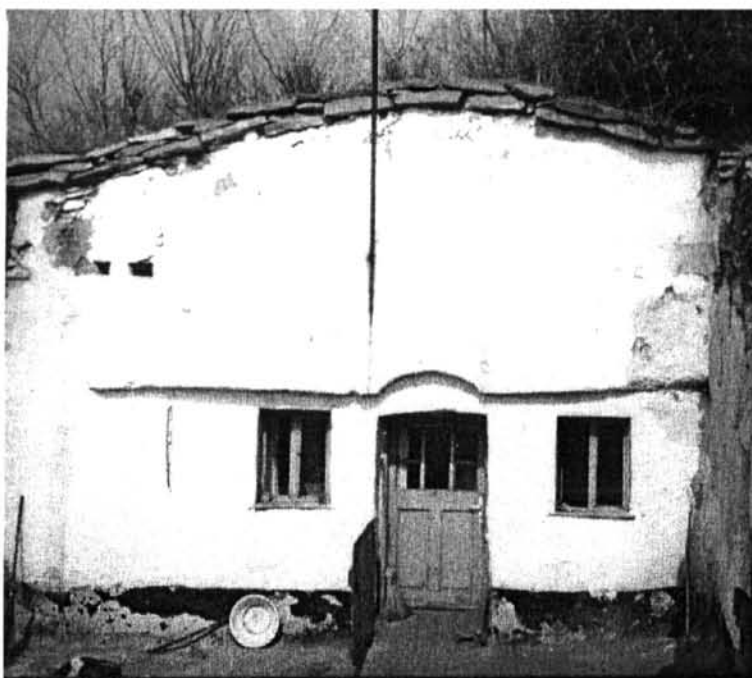
9. kép. Út menti fészületek és sírkövek rajza Vig Alajos mintakönyvéből



10. kép. Út menti fészületek rajza Vig Alajos mintakönyvéből



11. kép. Barlanglakások – 1907. (Kóris Kálmán felv.)



12. kép. Barlanglakás – 1969. (Bakó Ferenc felv.)

A barlanglakások sajátos típusát képviseli a Szomolya északkeleti részén található „birkahodály”, amely monumentális belső térrel rendelkezik: mennyezeti boltozatát kőmagként meghagyott pillérek tartják. Ezek a hatalmas, kőbe vájt objektumok, amelyek különféle gazdasági épületként (hodály, istálló, borospince) másutt is fellelhetők a Bükkalján (Noszvaj, Ostoros, Tibolddaróc, Egerszalók), jellegzetességei e tájnak, s régi, nagy közösségi termék hangulatát idézik, bár sem korban, sem funkciójukban nem vezethetők vissza a várak kőbe vájt helyiségeihez.³²

A szomolyai barlanglakások többségét a tulajdonos maga készítette, de még századunk első évtizedeiben is voltak, akik erre a tevékenységre specializálódtak. Az emlékezet szerint nyolc-tíz ember foglalkozott a faluban ezzel a munkával, akik a szomszédos falvakban is faragtak pincéket és barlanglakásokat.

A ma is fellelhető barlanglakások arról tanúskodnak, hogy egykor komplex lakó- és gazdasági egységek voltak, ahol a lakóház mellé nemcsak pincét, hanem sertés-, kecske-, tyúk- és kutyaólat is belefartagtak a tufába. A barlanglakások övezete külön települési egység, önálló falurész, sajátos, külön világ.

Nem taglaljuk itt a kőbe vájt *pincék* problémáját, amelyeket – Vincze István és Bakó Ferenc révén – ismerünk. A szomolyai pincék – hasonlóan a Bükkalja és a Mátraalja hasonló objektumaihoz – az *épület nélküli lyukpincék* típusába tartoznak.³³

A lakóépületek és gazdasági épületek mellett a településkép jellegzetes tartozékai a kisebb-nagyobb kőfaragványok, amelyek részben a lakóházak, ill. porták tartozékai. Jellegzetesek a különféle *lépcsők*, amelyeket oldalt gyakran szegényez faragott kőbaluszteres *korlát*. Kőből faragták a *tornáckönyöklőket*, profilos *ablakkönyöklőket*. Számos ház előtt áll ma is kőből készült *padocska*. A *kerítéseket* régen lapos kövekből rakták össze, kötőanyag nélkül, rajzuk lapos *kőtakaró* volt. Kőből faragták régen a *járdalapokat*, *kapuszlopokat*. Helyi anyagból készültek a *kerékvető*k, a csatornák alatti *vízlevezető*k, a házak előtti árkokat áthidaló *kőhidacskák*.

Az elmúlt két évtized építkezései már jobbra nélkülözik a helyi kőanyagot. Esetleg a házak lábazatába kerültek helyi anyagból faragott *kváderkövek*, *ciklókövek*.

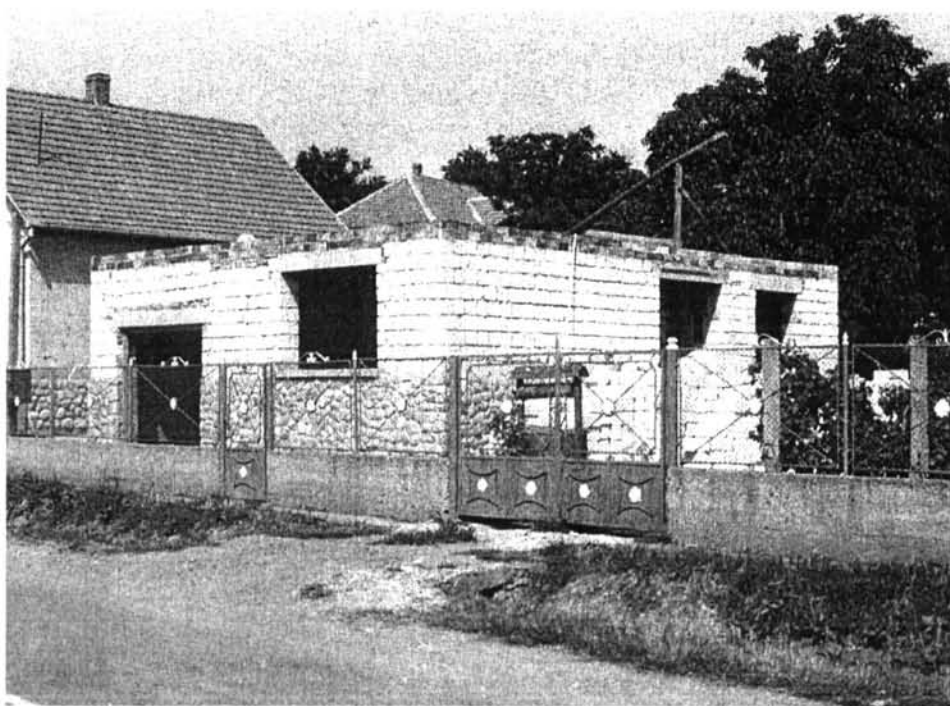
A *gazdálkodás objektumai és tárgyai* közül igen sokat faragtak meg a helyi kőből. A lakóházhoz hasonló technikával épültek az *ólak*. Kőből rakták a *sütőkemencéket* azoknak a házból való kikerülése után is. Mindig puhakőből faragták a kemence szája elé való *tévőt*, hogy a hőtől el ne pattanjon.



13. kép. Kőfal rakásának technikája

³² Bakó i. m. (1978) 73.

³³ Vincze I., (1958) 83–105.; Bakó F., 1961.



14. kép. Lakóház építése tufatéglákból



15. kép. Kőkerítés



16. kép. Kaptárkövek az 1920-as évek végén



17. kép. Borospince

Nagy szakértelmet követelt a kutak vágása is, mivel a 15–25 méteres tufaréteg alól lehetett vizet nyerni. Egy 20–25 méteres kút elkészítése 2–2,5 hónapnyi munkát igényelt.

Faragtak a szomolyaiak *határköveket* és *kilométerköveket*, *útjelző köveket*, *káposztásköveket* a savanyítani való káposzta lenyomásához. Helybeli kőből készültek a *vályúk*, kisebb-nagyobb *itatók* – utóbbiak az aprójószág számára. A kőbányák keményebb rétegéből került ki régen a *sóórlők* (kézimalom) anyaga. A Szomolyán használt kézimalmok – a Bükkalja többi településéhez hasonlóan – a *vályús kézimalmok* típusához tartoznak.³⁴

Bár a közeli évszázadokban a lakosság életmódjában nem játszottak szerepet, itt kell említést tennünk a falu határában található *kaptárkövekről*. Ezeket a kutatók többsége emberi kéz munkája eredményeként tartja számon, bár a geológusok nem zárják ki a természetes úton való kialakulás lehetőségét sem.³⁵ A község határában – három lelőhelyen – 12 darab kaptárkő található, melyekben összesen 127 fülke figyelhető meg (*Mihály Péter* még a Gyűr-tetőn is talált kaptárköveket összegezõ tanulmánya lezárása után.³⁶) A kaptárkövek egyik vonulata a falu határának nyugati részén levő *Vén-hegyen* volt; ezek egy részét a kőbányászat elpusztította, a megmaradtak ma már védettek. Feltehetően még ezen kívül az *Ispánberki-tetőn* és a *Gyűr-hegy* nyugati részén is.³⁷ Nem kívánjuk itt számba venni a témával kapcsolatos régészeti kutatások emlékeit, s csak megjegyezzük, hogy a helyi hagyomány általában nem tud arról, hogy ezek a sajátos kőobjektumok valaha a méhészetrel voltak kapcsolatban.³⁸

³⁴ Selmeczi Kovács A., 1984. 218.

³⁵ Sád A., 1972. 105–121.; Sád A., 1963. 81–88.

³⁶ Mihály P., 1978–79. 67.

³⁷ Mihály i. m. 67–76.

³⁸ Helyszíni gyűjtések – 1984.



18. kép. Szalóki Márton kőoroszlánja



*19. kép. Szalóki Márton pincefaragványai
(Vincze István felv., 1954.)*



20. kép. Szalóki Márton „bibliai” köve



21. kép. Sírkő



22–23. kép. Út menti feszület



24. kép. Nepomuki Szent János szobra a temető előtt



25. kép. Szent Donát szobra Szomolya és Mezőkövesd határán

Az egyházi élet, a kultusz tárgyai alkották a szomolyai kőfaragók készítményeinek gerincét, s ezek voltak azok a produktumok, amelyek – eljutva más tájakra is – az itteni kőipar hírét megalapozták. Legnagyobb számban a sírkövek készültek, ezekkel nagy volumenű kereskedés is folyt.

A sírkövek anyaga általában a legjobb minőségű kőzet volt. Megfaragásához 110–180 cm hosszú, 50–60 cm széles és vastag kőtömböket igyekeztek kitermelni. A kő sima felületének kialakítása több szakaszban történt: a durva *bányanyomok* eltüntetésétől a síkok kiképzéséig vésőkkel (*srógolás*, *obcengolás*), majd szemcsésző kalapácsokkal (*krenglizés*, *stokkolás*), végül csiszolókövekkel dolgozták meg. A különféle alakokat, díszítményeket gyakran ceruzával előrajzolták a sírkő homloklapján, voltak azonban olyan díszek, amelyeket rutinszerűen kifaragtak. A nagyobb mesterek betűfaragókat alkalmaztak a feliratok vésésére, a többség azonban ezt is maga végezte el.

A faragók a sírköveken a következő részeket különítik el: felül a *kereszt* vagy *fej*, középpütt a *betűtábla*, fölötte és mellette a *zimasz* (a betűtábla díszei), végül alul a sírkő talpa (*szokli* vagy *cukli*).

A szomolyai sírkövek változatai egy alaptípusból, a felül kereszttel díszített, derékban táblává szélesedő formából alakultak ki, elsősorban díszítményeik formai variációi révén. Ez a típus Észak-Magyarországon általánosan ismert, az egyes készítő központok produktumainak különbségét lényegében csak az eltérő sír- és térdíszítmények jelzik. Az egyszerű, lényegében díszítetlen sírjelet *sima keresztnek* nevezik, ami – mérete szerint – lehetett *kiskereszt* vagy *nagykereszt*. A többi formát a díszítmények alapján különböztetik meg: *oszlopos kereszt* (a betűtábla két oldalán kis oszlopok találhatók), ami lehetett *sima* vagy *díszes kapiterrel*, de lehetett *sarokoszlopos* is. Az előlapot díszítő oszlopocskák ugyancsak lehetnek *simák* vagy *srófósak*. A sírkő formájának ma

már kevés a jel-funkciója. A *kiskeresztről* (60–80 cm magas) gyermekhalottra lehet következtetni, a *piramis* vagy *oszlop* a reformátusok sírjele. A többi sírjel azonban sem a halál nemére, sem az elhunytira nem utal ma már, a zömében katolikus település temetője az előző generációk – lényegükben hasonló – sírjeleit őrzi.

A sírkövek formájának és díszítményeinek változása a paraszti ízlés és a kőfaragók tevékenységének egymásra hatását példázza. Mindez aránylag szűk teret jelent az ízlésbeli változások, változtatások számára, apró újításokra, módosításokra azonban mégis lehetőséget teremtett. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy a szomolyai kőfaragók lényegében azonos sírköveket faragtak az alföldi vásárlóik megrendelésére is, ami mindenképpen arra utal, hogy az Alfölddel érintkező hegylábi térszínek faragóközpontjai a 19. század második felétől alapvetően befolyásolhatták az alföldi parasztság temetőkultúrájának alakulását.

A szomolyai kőfaragók kultusszal kapcsolatos készítményei közül megkülönböztetett figyelmet érdemelnek még a temetői és út menti feszületek, fogadalmi keresztek. A Krisztus-korpuszt csak kevesen tudták megfaragni, így keresztheikre főleg az egri Stetzféle öntödében készült vas-korpuszokat szerelték fel. A faluban, illetve annak határában fellelhető kökeresztek közül a legkorábbi 1823-ban készült. Legérdekesebbnek tűnik azonban a régi mezőkövesdi út mentén – a mai útnak háttal – álló háromalakos kereszt, ami *Szalóki István* munkája.

A feszületek kapcsán szólnunk kell a *mintakönyvekről*, amelyeket a szomolyai kőfaragók is használtak, ily módon azok előképeik is munkáik egy részének. Több kőfaragónak volt mintakönyve a sírkő faragásához is, ezek közül azonban csak *Víg Alajosé* maradt ránk. A mintakönyvek többsége nem a faragók saját terveit, rajzait tartalmazta, hanem nagyobb kőfaragó üzemek sokszorosított vázlateit. (Pl. a szolnoki *Fischer János és fia* vállalkozás mintafüzete is eljutott Szomolyára.³⁹)

Szólnunk kell végezetül arról is, hogy szomolyai kőfaragók részt vettek a környező települések köztéri emlékműveinek elkészítésében is. Ők készítették a Mezőkövesden felállított centenáriumi emlékoszlopot az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulójára. Számos más emlékmű mellett természetesen ők faragták a faluban – a mezőkövesdi, novaji és egri utak találkozásánál – álló háborús hősi emlékművet is.

Több olyan faragvány is található a településen, amelyek közvetlenül nem hozhatók kapcsolatba a helyi kömunkával, de egészükben bizonyára nem is vonatkoztathatók el attól. Ilyen pl. a temető sarkánál álló *Nepomuki Szent János*-szobor, a mezőkövesdi határban található, a szomolyai út mentén fellelhető török korinak tartott útjelző kő,⁴⁰ az ugyancsak a kövesdi határ szélén, a szomolyai út mentén található *Szent Donát*-szobor, vagy a helyi kő *Pieta*.⁴¹

Összegzés: a kőfaragás mint a gazdasági stratégia része

Jelen tanulmány – a Bükkalja kökultúráját feltáró monografikus kutatás részeként – egy település, Szomolya kőfaragó-hagyományát tárja fel – elsősorban néprajzi módszerekkel, a recens adatokat elemezve. A vizsgálat eredményei – mivel a tanulmány az egyes kérdésköröknél igyekezett elvégezni az összegzés feladatát – röviden az alábbiakban foglalhatók össze.

³⁹ *Tüskés G.*, (1980) 102–103.; *Sümei Gy.*, 1978. 7–8. szám 79–81.

⁴⁰ *Genthon I.*, 1961. 184.

⁴¹ Az utóbbit 1984-ben megvásároltuk a Herman Ottó Múzeum számára.

1. A Bükkalja településein – a táj közzetani felépítése következményeként, illetve az alkalmazkodás eredményeként – jelentős hagyománya van a népi kőtechnikának. Úgy véljük, hogy ez a tevékenységi forma az itt élő népesség tradicionális műveltségének specifikumaként értelmezhető. Ezt jelzi az is, hogy a Bükkalja falvaiban lényegében homogén övezete alakult ki a kőépítkezésnek, ahol a századfordulón a lakóházaknak már több mint 90%-a kőből épült, s bizonyára korábbi hagyományokkal rendelkezik más vidékeknél az itteni kőtechnika. A terület kőépítészete kompakt és homogén egységet alkot, ezért itt némiképp másként kell értelmeznünk az építőkö alkalmazását, mint más tájakon. Itt ugyanis nem szükségképpen jelzett vagyoni-társadalmi különbséget, mert ez volt a legkönnyebben elérhető, legolcsóbban megszerezhető építőanyag valamennyi társadalmi réteg számára. Különbségként itt talán a barlanglakások és a fennálló falú házak birtoklása jelentkezik, bár ez sem elsősorban a vagyoni-társadalmi differenciáltságból, sokkal inkább a foglalkozási struktúra tagoltságából eredően. Itt találhatóak legnagyobb tömegben és összefüggő rendben a barlanglakások is. A kőmunkák – az alkalmazkodás révén – a tradicionális műveltség sajátos vonulatát alkotják.

2. A kőtechnikát a táji adottságokhoz való kulturális alkalmazkodás jellemző formájának tartjuk, aminek révén a határukban faragható kővel rendelkező települések egy-egy apró láncszemként kapcsolódtak be a táji munkamegosztás történeti rendszerébe. Bár történelmi adatokkal egyelőre nem igazolható, úgy véljük, hogy a bükkalji falvak – így Szomolya esetében – az Árpád-kor óta kontinuusnak kell tartanunk a kőtechnika alkalmazását, a tevékenységi formák sorában elfoglalt helyét.

3. Szomolya a Bükkalja egyik *kőfaragócentruma* volt, amely szervesen illeszkedett a *Sírok, Demjén, Egerszalók, Novaj, Bogács és Sály* településekből álló kőfaragó-övezetbe; ez utóbbi nyugati irányban tovább húzódott a Mátraalján.⁴² Úgy véljük, hogy az említett központok egyik általános vonása az egri kőfaragó-hagyománnyal meglevő kapcsolat, az egri mesterség kisugárzása irányukba, valamint nyersanyaguk, munkaerejük, kisebb részben produktumaik beépülése Eger építkezésének vonzásába.

E terület kőfaragó-kultúrája lényegében egységes vonulatát alkotja a magyarországi kézművestechnikának. Véleményünk szerint Szomolya nagyobb volumenű kőbányászatainak kezdete – hasonlóan a vidék jelentősebb bányáihoz – a barokk Eger építkezéseivel hozható kapcsolatba, s nem zárható ki a 19. században a közvetlen kapcsolat a mesterek vonatkozásában sem.

4. Megítélésünk szerint a paraszti kőfaragó tevékenység a nagy kőfaragóközpontok sajátos háttérparát alkotja, s e vonatkozásban számos kapcsolattal kell számolnunk a „magas művészet” és a „provinciális művészet” között is. Jelen esetben az „alkotók” többsége paraszt, gyakran nem is iparos, s bár készítményeik többsége másolata, utánzása a magas művészet – elsősorban a késő barokk – vidékies vonulatának, némelyiküknél fellelhetők a kreativitás jegyei.

Úgy véljük, hogy a kőtechnika több évszázados hagyománnyal bír a parasztság kezén, s az arra lehetőséget teremtő régiókban talán a megtelepülés óta része a tradicionális műveltségnek – az alkalmazkodás egy sajátos és jellegzetes formájaként.

5. Szomolya – a Bükkalja többi településéhez hasonlóan – jelentős mennyiségű követ szállított az Alföld északi sávjába. A kőanyag a Felföld és a magyar Alföld között, több évszázados táji munkamegosztás, s az ennek részeként megjelenő termékcserére sajátos vonulata. Mindez a kőtechnikát egyfajta gazdasági stratégia jelentős részévé teszi, s aláhúzza tágabb aspektusú vizsgálatainak jelentőségét.

⁴² Bakó i. m. (1978) 65.

Bakó Ferenc

- 1961 Egri borospincék. Eger
- 1977 Bükki barlanglakások. Miskolc
- 1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Budapest
- 1985 Népi köépitkezés a Kárpát-medencében. *Agria* XXI. 225–251. Eger

Bátky Zsigmond

- 1906 Barlanglakások Borsod vármegyében. *Néprajzi Értesítő* VII. 216–217.

Csikvári Antal (szerk.)

- 1940 Borsod vármegye. Budapest

Dercsényi Dezső–Voit Pál (szerk.)

- 1969 Heves megye műemlékei I. 161. Budapest

Fényes Elek

- 1851 Magyarország geographiai szótára IV. 152. Pest

Genthon István

- 1961 Magyarország művészeti emlékei 2. Budapest

Hála József

- 1985 Quarrying and manufacturing of stones for road construction in Hungary. (Separatum). Budapest,
- 1987 A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században. *Dissertationes Ethnographicae* 6. Budapest

Lénárt Andor

- 1982–83 Eszterházy Károly püspök XVIII. század végi építkezéseinek háttérparáról. *Agria* XIX. 190–196, 209–214. Eger

Mihály Péter

- 1978–79 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kaptárkövek topográfiája. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI–XVII. 67. Miskolc

Nagy József András

- 1982 Anyaghasználat a Bükkalja építőgyakorlatában. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 20. 80–91. Miskolc

Péchy-Horváth Rezső

- 1940 Borsodi barlanglakók. *Csikvári Antal* (szerk.): Borsod vármegye. 122. Budapest

Répánszky Zoltán

- 1980 A vulkáni kőzetek felhasználása Mezőkövesd környékén. *Matyóföld*

Saad Andor

- 1963 A kaptárkövekről. Egri Múzeum Évkönyve II. 81–88. Eger
- 1972 Adatok a kaptárkövek eredetének, korának és rendeltetésének meghatározásához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XI. 105–121. Miskolc

I. Sándor Ildikó

- 1973 A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. *Studia Comitatus* 2. 244–250. Szentendre

Sápi Lajos

- 1972 Műemlékek Hajdú-Bihar megyében. In: *Szóllósi Gyula* (szerk.): Hajdú-Bihar műemlékei, irodalmi emlékhelyei, népművészete. 143. Debrecen

Sárközi Zoltán

1965 Summások. In: *Szabó István* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában – 1848–1914. II. 379. Budapest

Schafarzik Ferenc

1904 A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Budapest

Selmeczi Kovács Attila

1984 Kézimalmok Kelet-Magyarországon. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához. 218. Debrecen

Sümegi György

1978 „Valami paraszt” faragta. Forrás, 7–8. szám 79–81.

Szakáll Sándor–Viga Gyula

1984 A Bükkalja kőbányászatához és kőfaragásához I. Bogács. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből II. 93–122. Miskolc

Tüskés Gábor

1980 Út menti és temetői kőfeszületek Abaliget–Orfű környékén. *Ethnographia* XCI. 102–103.

Varga Gáborné (szerk.)

1970 Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára, 569. Miskolc

Viga Gyula

1985 Kőmunkák egy bükkalji faluban. *Studia folkloristica et ethnographica* 17. Debrecen

1985 Gyümölcsstermesztés és a gyümölcscsel való kereskedelem a Bükkalján. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXII–XXIII. 285–307. Miskolc

1987 Szempontok a népi kőmunkák vizsgálatához. *Agria* XXIII. 79–89. Eger

Vincze István

1958 Magyar borpincék. *Néprajzi Értesítő* XL. 83–105.

ZUR FÖRDERUNG VON GESTEIN UND ZUR STEINHAUEREI IM GEBIET
UNTERHALB DES BÜKKGEBIRGES
II. SZOMOLYA

Die Studie ist der zweite Teil einer geplanten Serie von Publikationen, die die Bearbeitung des sich zu Füßen des Bükkgebirges erstreckenden vulkanischen Tuffgesteins darstellt. (Die erste Studie ist: Sándor Szakáll–Gyula Viga: A Bükkalja kőbányászatához és kőfaragásához [Bogács I.] In: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből [Mitteilungen aus der Geschichte der mineralischen Rohstoffe in Ungarn]. II. 93–122. Miskolc, 1984.) Die Studie führt aus, welche Rolle die Bearbeitung des gut bearbeitbaren vulkanischen Tuffs unter den traditionellen Beschäftigungsformen der Landschaft spielte, und wie die schlechten Böden und die schlechte Besitzstruktur die Familien zum Steinabbau zwangen. Die Stellen der Steinbrüche und die dort geförderten Gesteine werden gezeigt, darin wird darauf verwiesen, dass in erster Linie die Bearbeitung des Riolituffs (Dazituffs) bedeutend war. Der Vorgang des Gesteinabbaus wird beschrieben, die Familien der Steinbearbeiter werden vorgestellt. Detailliert werden in der Studie die vielerlei Gegenstände beschrieben, die aus dem Stein gefertigt wurden, und die spezifischen

Objekte der Dörfer, die Geschichte der in das Gestein vertieften Höhlenwohnungen werden bekanntgemacht. Das Profil des Dorfes wird grundlegend von den aus Steinen gefertigten Objekten, den Gegenständen bestimmt. Die Werkzeuge und Feste der Bewohner des Dorfes von Szomolya hatte eine wirklich Welt aus Stein beeinflusst, der Umgang mit dem Gestein, die Bearbeitungstechnik des Steins war die grundlegende Fertigkeit der Männer.

Sándor Szakáll–Gyula Viga

PARASZTI HISTÓRIÁK EGY TARDONAI KÉZIRATOS ÉNEKESKÖNYVBEN

TÓTH ARNOLD

A história műfaji jellegzetességeihez

A história a magyar népköltészet egy sajátos átmeneti műfaja. Műfaji meghatározása szerint: *nyomtatott formában terjesztett, vásárokon és búcsúban vándor históriás által előadott verses-énekes történet*, amely a népi epikus költészeti hagyomány egyik legújabb hajtása. A műfaj történetileg pontosan meghatározható: az írás-olvasás terjedésével, körülbelül az 1850-es, 1860-as években jelentek meg Magyarországon az első paraszti históriák, és nagyjából az első világháborút követő években, 1918–1920 körül fogyatkozott meg a történeteket szerző és előadó vásári históriások száma. Az 1940-es évek végére már csak négy egykori históriást tudott mikrofonvégre kapni a folklorisztikai kutatás.

A história igazi virágkora a 19. század végére, a 20. század elejére tehető. A századforduló körüli években a nagy országos vásárokon és a nagy sokaságot megmozgató búcsúban egyszerre öt-hat históriás is tevékenykedett, míg az 1920-as években már csak elvétve akadt egy-két sokadalom, ahol históriát lehetett hallani és vásárolni.¹

A história szerzője és előadója a históriás, egy jellegzetesen „félnépi”, közvetítő jellegű figura. A históriás az országot járja az egyik vásártól a másikig, és a vásárok zajos, sokszor zűrzavaros kocsmái népéhez (a komédiások, képmutogatók, koldusok, zsebtolvajok és prostituáltak világához) tartozik ő is. Tevékenysége és egyben pénzkereseti forrása is abban áll, hogy a városba megérkezve hírek, friss események után tájékozódik, és az elmúlt napok történéseit: általában rablásokat, gyilkosságokat, szerelmi tragédiákat versebe szedve megénekli. Szövegei nagyrészt kész formulák alapján, gyorsan elkészülnek, azokat helyi nyomdákban rölapokra nyomtatják és a históriás reggel már a vásár népesebb csomópontjain harsogja a szörnyű, véres események „igaz történetét.” Az ének szövegét az előadás közben és az ének szüneteiben fillérekért árusítja az egybegyűlt tömegnek.

Tevékenysége révén a históriás kettős kötődésű: paraszti, szegény agrárproletár, nem egyszer cigány származású, aki tehetsége és a vándorélet iránti fogékonysága miatt kiemelkedett közösségből. Megcélzott közönsége a falu és a mezőváros agrárnépessége, így a históriás a népből jön és a népből él. Alkotásmódja miatt a félnépi verselgetőkhöz, rímfaragó vőfélyekhez hasonló, ugyanakkor ismeri a város világát, nyomdai kapcsolatainak vannak, eligazodik a kiadási gondok között és ami a legfontosabb: villámgyorsan tájékozódik, híreket és szenzációkat szimatol, vagy ha nincs, akkor „a bolhából elefántot csinálva” képes eladni önnön produkcióját.

A história, mint átmeneti műfaj a szóbeliség és az írásbeliség határán helyezkedik el. A históriás leírja a szöveget, a szerző személye mindenki számára ismert és nyilván-

¹ Takács L., 1956. 225–240, 1958. 46.

való, a szöveg nyomtatásban kerül sokszorosításra több ezer, olykor több tízezer példányban. Az előadás során a históriás elénekli a művet, majd a rölapokra kinyomtatott szöveget árusítja a hallgatóság között. A közönség az ének hallgatása mellett a szöveget olvassa is, a papírt hazaviszi, ezáltal a história az írásbeliség hordozójává válik. A jobban sikerült művek azután folklorizálódnak, bekerülnek a szóbeliséget fenntartó népi közösségek használatába.

A história annak a félnépi közköltészetnek az egyik legújabb műfaja, amely a kora újkortól kezdve befolyásolja és alakítja a népi kultúrát: a virágénekek, a latorköltészet, a diákköltészet, a kéziratos énekeskönyvekben fennmaradt közköltészeti alkotások után a história is a közvetítő, átmeneti műfajok sorába illeszkedik. Nagyon találónak érzem Gyulai Pál megfogalmazását: ezek az alkotások „félnépi eredetűek, melyek a nép között élő ismeretlen, félművelt költőktől származnak, melyeket a nép elfogad, részben vagy egészben átalakít, de amelyeken többé-kevésbé mégis megérzik az irodalmi befolyás.”²

A históriában az epikus énekhagyományból megmarad az énekes előadás és a verses forma, de a 19. századi polgárosuló parasztság új igényeinek megfelelően a téma, az előadásmód és az előadás alkalmi megváltozik. A középkori hősepika vagy a kora újkori históriás-vitézi énekek világához képest a 19–20. századi paraszti história egészen újszerű: harsány, felszínes, szenzációhajhász, a lüktető és állandóan változó vásári nép tülekedéséhez hasonló. Takács Lajos így összegzi a műfaj átmenetiségére vonatkozó megállapításait: „A história, mely az epikus énekköltészet bomlásának idején alakult ki, jellegzetesen átmeneti műfaj: lezárja a hagyományos énekmondást s egyúttal megnyitja az új, írásos kultúrának. Újat jelent a régi énekhagyományhoz képest mind formai, mind tartalmi tekintetben, ha a régi énekmondás sok formai eleme tovább is él benne. Tartalmilag viszont teljesen új környezetéhez idomul: a polgárosuló parasztsághoz.”³

Az írásbeliség és a szóbeliség határán álló história fél évszázados műfaji története is nagyon jól jellemzi átmenetiségét. Akkor jelenik meg, amikor a jobbágyfelszabadítás után, az 1850-es évek úrbéres pereskedései közepette gyakorlatilag néhány év leforgása alatt átrendeződik a falu társadalma, és az új birtok- és termelési viszonyok mellett felerősödik a kapitalizálódó gazdaréteg írásos kultúra iránti igénye. A vásárokon a 19. század második felében válik megszokott és sokak által keresett alakká a ponyvaárus, az olcsó füzetek és kalendáriumok sokasága ekkor árasztja el a falvakat, és a század végére lesz jellemző a paraszti újságolvasás.⁴ Ebben a környezetben, a közlekedés forradalma nyomán felgyorsuló világban tűnik fel és terjed el robbanásszerűen a vásári és búcsús história, amely egyfelől az epikus népköltészet (különösen a ballada), másfelől a ponyvairodalom világához kapcsolódik. Ezt a kettős kapcsolódást egy egyszerű táblázatban is összefoglalhatjuk.

	Szóbeliség	Átmeneti közeg	Írásbeliség
Műfaj	Ballada	História	Ponyva
Alkotó, fenntartó, terjesztő	Paraszti közösség, kiemelkedő énekesek	Históriás	Vásári ponyvaárus, könyvkereskedő
Hogyan él	Csak szóban	Szóban és írásban	Csak írásban

² Gyulai P., 1872. 309.

³ Takács L., 1958. 77.

⁴ Békés I., 1966. 383.

A história keletkezésekor az epikus népköltészet már bomlóban van, de a falusi kultúra alapja még a szóbeliség. A ballada az archaikusabb területekre illetve az idősebb generációk passzív tudásába kezd visszavonulni, és helyét hamar átveszi a história. A műfaj eltűnésekor, a 20. század első harmadában már az írásbeliség kerül túlsúlyba falun is, és a história helyét átveszi a tisztán írásbeli verses hírközlő műfaj, a hírvers.⁵

A népköltészetben a ballada áll legközelebb a históriához, illetve helyesebb, ha fordítva fogalmazunk: a história legtöbb formai vonását a balladától „örökölte”. A nép sokszor saját balladáira ismert rá a vásári históriások énekeiben, ezért válhatott könnyen és gyorsan népszerűvé az új műfaj. Éppen a megcélzott közönség miatt (és azért is, mert maguk az alkotók is félművelt, falusi emberek voltak) a históriások gyakran alkalmaztak jól bevált népköltészeti elemeket és formákat. Amikor a história átkerült a falusi közönségek énekhagyományába, már nem tettek különbséget ballada és história között: mindkettőt a ballada népi elnevezésével *történetnek*, *történetes éneknek*, *igaz történetnek* nevezték. A folklórgyűjtés során ezek a folklorizálódott históriák többnyire balladaként kerültek feljegyzésre, *balladaszerű ének*, *új ballada*, *ponyvaballada* megjelöléssel. A nép históriának csak addig nevezi ezeket, amíg tart az előadás, illetve amíg emlékeznek az előadás körülményeire, és főleg amíg a nyomtatott szöveg megvan. Amikor ezek eltűnnek az emlékezetből, akkor a história új, másodlagos életet kezd élni: bekerül a szájhagyományozó közösség költészetébe, és a folklóralkotásokhoz hasonlóan terjed, variálódik.⁶

A verses hírközlés jelentőségét a folklorisztikai kutatás alighanem alábecsülte, amikor egyáltalán nem, vagy csak mellékesen foglalkozott a paraszti históriák gyűjtésével és feldolgozásával. Takács Lajostól tudjuk, hogy a históriák nyomtatott szövegei igen nagy számban kerültek be a paraszti háztartásaiba a századforduló körüli években. A legkisebb példányszám, amit egy nyomda elvállalt a históriák készítésekor, ezer darab volt. Ez azonban ritkaságnak számított, és legtöbbször 5–10 ezer példányban készültek el a szövegek. Ez a példányszám szinte minden esetben a helyszínen elfogyott, és ha sikeres volt a történet, újabb kiadásokra került sor. Sok históriából készült több tízezer példány, és a legjobbak a százezres nagyságrendet is elérték.⁷ Ezek alapján talán nem kockázatos kijelenteni, hogy a história szinte minden paraszti háztartásban jelen volt, és a falu hétköznapi életének természetes részévé vált a századfordulóra. Hogy mekkora hatást gyakorolt a magyar népköltészetre, azt sajnos csak sejtethetjük, mivel a folklórgyűjtések a legritkább esetben vették figyelembe ezeket a szövegeket.

Históriások Borsodban

Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből néhány adatunk van históriások tevékenységére vonatkozóan. A tarpai születésű Faliznyó János, aki nyomdai segédként került Miskolcra huszonnyolc éves korában, több mint két évtizeden át járta bazárosként és históriásként Borsod vásárait. Miskolc, Edelény, Szikszó, Mezőcsát, Ónod vásárait minden bizonynyal nagy számban terjesztette szövegeit.⁸ A csengeri születésű Albók Gyula szerint Miskolc és Sátoraljaújhely vásárai voltak a térség legjobb históriázó helyei.⁹ A jászberényi születésű Oláh István gyermekkorában a mezőkövesdi Balázs-nyomdában volt géphajtó, ekkor ismerkedett meg a környék népével. Később is gyakran megfordult Dél-

⁵ Takács L., 1951. 1–49.

⁶ Takács L., 1951. 10–11, 1958. 108–109.

⁷ Takács L., 1958. 13, 26–27.

⁸ Takács L., 1958. 64, *Bodgál F.*, HOM Néprajzi Adattára 1662. ltsz.

⁹ Takács L., 1958. 50–51.

Borsodban, és sokszor hozott nyomtatni való históriát Mezőkövesdre.¹⁰ A mezőkövesdi nyomda mellett Miskolcon több helyütt is, Edelényben pedig a Blaszc Lipót-féle nyomdában készültek históriák.¹¹

Megyeinkben elsőként Vikár Béla kutatásaiból derült fény egyik balladánk műköltői eredetére. Szűcs Marcsa balladájáról kiderült, hogy azt 1822–1825 között egy mezőcsáti illetőségű versfaragó, bizonyos Uj Péter vetette papírra (illetve diktálta le, mert ő maga írni nem tudott). A mezőcsáti anyakönyvekből és a történetben szereplő gyilkos (Sz. Tóth István) ellen lefolytatott büntetőper adataiból tudta Vikár a szerző személyét és a szöveg keletkezésének időpontját behatárolni.¹² Uj Péter, ha nem is volt históriás, mindenképpen a história egyik előzményének tekinthető, és a félnépi alkotások 19. századi folklorizálódására vonatkozóan modellértékű a személyét és tevékenységét feltáró kutatás.

A ponyvairódalomra vonatkozó közlésekben három olyan borsodi vonatkozású szöveget találunk, amelyek országosan elterjedtek a 19. században: *Medve Pál gyilkos életéről írt versek mely 1836-ik évben Karátson hava 27-dik napján halálra ítéltetett, 1836; Vidrovszky Marczi híres rablóvezér élete és halála, 1873; Lajos János a háromszoros gyilkos tette, elítéltetése és kivégzése Miskolczon, 1878.* Noha ezek formailag és tartalmilag igen közel állnak a históriákhoz, mégsem tekinthetjük őket históriának, a szóbeli előadás hiánya miatt.¹³ Gömör vármegyéből van tudomásunk hasonló ponyvák-ról: *Pista Gábor apagyilkos hajmeresztő tette, továbbá anyjához, kedveséhez és pajtásaihoz szóló búcsúszavai. Történt Rimaszécsen, 1890.*¹⁴ Itt csak megemlítjük, hogy a borsodi ponyvairódalom teljes feltárása minden bizonnyal közelebb vinne bennünket a históriák elterjedtségére és jelentőségére vonatkozó kérdéseink megválaszolásához.

Igazán témánkba vágónak tekinthetjük az edelényi hármasság történetét megéneklő *Regula Ede* históriáját. Az 1911 augusztusában történt gyilkosságról négy históriás-ponyvairódmű feldolgozás jelent meg 1912 folyamán: *Regula Ede, az edelényi rablógyilkos históriája* (ismeretlen szerzőtől, 23 versszakban), *Az edelényi véres dráma* (prózaí szövegű röplap), Horváth Gyula: *Borzasztó nagy gyilkosság Borsod megyében, Edelény községben* (11 versszakban, ez vált a legismertebbé) és a mezőtúri Csátó J. és Nagy K. kiadásában az *Edelényi hármasság gyilkosság*.¹⁵ A történetet 1914-ben Makláron már mint balladát találta meg a néprajzi kutatás.¹⁶ A históriát közreadó és a ponyvairódalom kutatására buzdító Bodgál Ferenc tanulmánya bevezetőjében sajnálattal állapítja meg: „A nyomtatásban közkezen forgott ilyen ponyvák, históriák az elmúlt fél évszázad alatt vagy megsemmisültek, vagy – borsodi vonatkozásban – feltáratlanok.”¹⁷

A tardonai énekeskönyv balladái és paraszti históriái

Az eddig elmondottak fényében mindenképpen jelentősnek tűnik az a mai kéziratos énekeskönyv, amely Tardonán került elő, Görzsöny Mihályné (született Varró Jolán, 1938) tulajdonából. Az „énekeskönyv” tulajdonképpen két egyszerű négyzettrácsos is-

¹⁰ Takács L., 1958. 26.

¹¹ Bodgál F., HOM Néprajzi Adattára 1715. ltsz.

¹² Vikár B., 1905a. 286, 1905b. 344–345.

¹³ Békés I., 1966. 22–26, 297, 317–325.

¹⁴ Takács L., 1958. 118.

¹⁵ Bodgál F., HOM Néprajzi Adattár 1662 és 1715. ltsz.

¹⁶ Bodgál F., 1966. 78–85.

¹⁷ Bodgál F., 1966. 78.

kolai füzet, amelybe 67 szöveget írt le Varró Jolán illetve lánya, aki a szomszédos Dédestapolcsányban él. A szövegek igen vegyes összképet mutatnak: 38 népdal, 16 nóta és folklorizálódott népies műdal, 5 háborús nóta, 1 vers (Gyulai Pál: Éji látogatás), 1 református esti imádság, 2 ballada és 4 paraszti história vagy históriás eredetű ballada-szerű ének.

Az adatközlő emlékezetből írta illetve diktálta le a szövegeket az elmúlt öt évben. Ott jártamkor éneklésre már nem tudtam rábírni, mivel Tardonán az idős, beteg asszonyok (Varró Jolán éppen egy hosszan tartó kórházi kezelésből érkezett haza) nem szoktak énekelni, legfeljebb zsoltárokat a templomban. Kérésemre a históriákat egyenként elszavalta: tudta emlékezetből is, de a „biztonság kedvéért” maga elé vette a füzetet és bele-belepillantott, mintha felolvasná. Hangsúlyozása, az egyetlen monoton folyamként zúduló szöveg úgy hangzott, mint ahogyan Petőfi versein a hangsúlyos magyaros verselésű memoritert megtanulták régen az iskolások – az énekeskönyv históriáinak elszavalása érdekes kettősségét mutatta az írásbeliség és a szóbeliség keveredésének.

A szövegeket Varró Jolán *igaz történetnek, megtörtént esetnek*, vagy egyszerűen *versnek* nevezi. A kórházban egyik betegtársa, egy nyugdíjas tanítónő és népi iparművész alkalmazta Joli néni szövegeire a *ballada* elnevezést, de az adatközlő szóhasználatába ez a kifejezés nem került át.

Az *igaz történeteket* a faluban ma kevesen ismerik, némelyiket régen is csak Varró Jolán és ikertestvére, Varró Margit énekelték. Lényeges, hogy a népdalokkal és a nótákkal szemben ezeket nem a szájhagyományból tanulták, hanem gyermekkorukban a ház padlásán talált 10–15 köteg elsárgult papírból másolták le a szövegeket. Ez azt jelenti, hogy a históriák az 1940-es években már nem voltak használatban Tardonán és Dédestapolcsányban; a kidobni való lim-lom közé voltak dobva a versek, de azért el még nem tüzelték azokat. Az adatközlők egyáltalán nem emlékeznek históriásokra már a harmincas évekből sem, ami bizonyítja, hogy a históriázás legkésőbb az első világháború utáni években megszűnt ezen a vidéken. Ezt az időbeli meghatározást támasztja alá az is, hogy a históriák mellett öt háborús nóta is szerepel az énekeskönyvben, melyeket az első világháború éveiben a históriások előszeretettel terjesztettek a vásárokon.¹⁸

Tardona környezetében a legközelebbi vásározó hely a szomszéd község, Dédes volt, távolabb pedig Putnok, Sajószentpéter és Miskolc voltak a legfontosabb piacozó-vásártartó települések. A históriáknak mindenképpen ezekről kellett származniuk, hiszen a Bán-völgye főként református (illetve vegyes vallású) lévén, a búcsúknak igazi jelentősége ezen a vidéken nem volt.

Az énekeskönyvben olvasható históriák már a műfaj másodlagos életének a le nyomatai: a tardonai folklórfenntartó szóbeliségbe bekerülve élhettek ezek a szövegek a harmincas-negyvenes években. Elgondolkodtató, hogy a padlásról lekerülő elsárgult históriák és ponyvák hogyan válhatnak újra énekes alkotássá: csak úgy, ha volt valaki, aki tudta énekelni ezeket. Az adatközlők azonban nem emlékeztek rá, hogy a lemásolt szövegekhez a dallamot kitől tanulták meg gyerekkorukban.

Tardonán a fonóház a hatvanas években szűnt meg, ekkor eltűnt a vasárnapi lány-séta és a többi szokásos tánc- és éneklési alkalom is. A társasmunkák, különösen a disznóölés volt még énekfenntartó alkalom a hetvenes-nyolcvanas években, és az erdészetnél erdőművelő munkát végző női brigádok között is tovább élt egy ideig a hagyományos éneklési kultúra. Ezeken a közösségi alkalmakon azonban a legritkább esetben kerültek elő a történetes énekek, ami összeecseng Takács Lajos megállapításaival. A históriáknak

¹⁸ Takács L., 1988. 389.

legtöbbször az egyéni, speciális élethelyzetre vonatkozóan volt mondanivalójuk, a kollektív igényeket nem mindig tudták kielégíteni. Ezért sok szöveg csak egyéni használatban maradt fenn, amihez hozzájárult az epikus műfajok egyéni előadásmódja és kiemelkedő énekesekhez kötődő individuális jellege.¹⁹

A következőkben a paraszti históriák előtt az énekeskönyv két balladáját is közlöm, aminek oka, hogy a megyei népköltészet-összefoglalókban nem látott napvilágot egyikük sem.²⁰ Balladás dialógusokból építkeznek, összességében azonban mégis inkább népdalszerű, líraibb hangvételű és a drámaiságot nélkülöző szöveg a *Három betyár* kezdetű „nóta.” Utolsó két strófája mintha egy önálló népdal lenne, amelyet az adatközlő szerkesztett hozzá a szöveghez. Megformáltsága, nyelvezete, az első versszak strófaközi ismétlése és a nyolcas sorok miatt úgy gondolom, hogy ez a szöveg legkevésbé sem lehet históriás eredetű, de a betyár-tematika mintegy bevezet bennünket a 19. század második felébe, bár a személytelen előadásmód és a véres események hiánya a históriás korszak elé helyezi ezt az alkotást.

Nóta

Három betyár a csárdába
Piros bort iszik bújába
Piros bort iszik bújába
Így gondolkodik magába.

Hová menjünk éjszakára
Özvegyasszony ablakára
Hol az ajtó nincs bezárva
Bekopogtat betyárosan.

Van-e idehaza gazda?
Nincsen idehaza gazda,
Gyere, feküdj az ágyamba.
Nem fekszek én az ágyadba,
Nem költesz fel éjfél tájba.

Éjfél után egy az óra,
El kell válni virradóra
Még a kutyák sem ugatnak,
Irigyeim mind alusznak.

Irigyeim a faluba
Kettő három egy kapuba.
El akarnának veszteni
Jó az Isten nem engedi.

Jó az uram, jónak látszik,
De csak akkor, mikor alszik.
Reggel fölkel, jól összever,
Megvan nékem a jó reggel.

¹⁹ Takács L., 1958. 104, 115–116.

²⁰ Istvánffy Gy., 1963. 187–190, Lajos Á., 1965. 365–427.

A históriákhoz jóval közelebb áll egyik országosan elterjedt balladánk, a *Cséplő-gépbe esett lány* története. A bevezető strófában az időpont és a helyszín megjelölése, a „szomorú hír” fogalma egyértelműen históriás vonás, a hírközlő epikus költészet egyik meghatározó jegye. Ez a história igazságtartalmát, hihetőségét igyekezett bizonyítani a hallgatóság számára, bár Fehér megye és Kecskemét együttes említése mutatja, hogy itt már korántsem konkrét helyhez és alkalomhoz kötött szövegről, hanem a szájhagyományban élő, országosan ismert balladáról van szó. Ez a helyszínt és időpontot megjelölő verskezdő formula teljesen meggyökeresedett népköltészetünkben. A záróversekben található vándormotívumok (gyöngyharमत hullajtó ég, a vadgalambok húzta nagyharang) is a teljes mértékű folklorizálódást mutatják, hiszen ezek más balladákban, sőt lírai dalokban is előfordulnak.

1848. évbe

Ezernyolcszáznegyvennyolcadik évbe
Szomorú hír történt Fehér megyébe,
Farkas Julcsa fölállt a gépasztalra
Egyenesen bele esett a dobba.

Mikor ezt a szeretője megtudta
A két kezét a fejére kulcsolta
Gépész uram, álljon meg a masina,
A szeretőm bele esett a dobba.

De mikorra a masina megállott
Farkas Julcsa piros vére kifolyott.
Piros vére úgy folyik mint a patak
Szeretője siratná de nem szabad.

Farkas József nyisd ki rácsos kapudat,
Itt hozzák egyetlen leányodat
Farkas Julcsát feltették a szekérre
Elvitték a főorvos úr elébe.

Főorvos úr elfordult és azt mondta
Ennek csak a jó Isten az orvosa
Farkasni már meggyújtották a lámpát
Talán bizony a halottat siratják.
Anyja helyett ráborult sok lánypajtás
Még az ég is gyöngyharमत hullajt rá.

Megkondult a kecskeméti nagyharang
Húzza aztat három fehér vadgalamb
Húzza azt a sok szomorú verseket
Szeretője szíve rajta megesett.
Koporsóján végig ér a koszorú
Mellette az édesanyja szomorú.

Igazi históriás szöveg a *Szabolcs megye, nyíregyházi nagyverdő* kezdetű történet. Szerzőjét, nyomtatásban fennmaradt eredetijét nem ismerjük, és a benne olvasható szerelmi gyilkosság történetét sem tárta fel eddig a kutatás, de a jellegzetes vonások alapján egyértelműen kikövetkeztethető a históriás eredet. Országosan elterjedt, folklorizálódott szöveg ez, amely teljes egészében beépült az új balladák és ponyvaballadák közé.

A nyolc versszakos alkotás magán viseli a históriák legtöbb jellegzetességét: a 11-es szótagszám és a négysoros strófa általánosan jellemző ezekre a szövegekre. A három fő szerkezeti rész: a sztereotip bevezető sorok, a hosszan részletezett és szándékosan késleltetett tárgyalás és a tanulságot megfogalmazó befejezés jól elkülöníthető egységeket alkot. Ez a sablonos szerkezet a história megírásának körülményeiből fakad: a legfrissebb híreket a szerzőnek mindig a helyszínen, igen rövid idő alatt kellett versbe szednie, ezért célszerű volt az ide-oda mozgatható „panelek” alkalmazása. Különösen a kezdő- és a záróversek vándoroltak könnyen egyik históriából a másikba.²¹

Takács Lajos szerint a népivé válás során a história lerövidül, tömörebb és sűrítettebb lesz, a hosszú leírások és a lassító részletek egyre inkább eltűnnek belőle és ezáltal a balladákhöz kezdenek hasonlónak válni. A *Szabolcs megye, nyíregyházi nagyverdő* valóban ilyen jegyeket hordoz, hiszen a szöveg nyolc versszakra rövidült a históriák szokásos 20–30 versszakos szövegeihez képest. Ugyanakkor a históriai eredet bizonyítékai nem tűntek el belőle: a tett elhatározása a 2. versszakban, a 3–4. szakasz rávezető sorai, majd az 5–7. strófákban részletezett, naturálishan leírt gyilkosság egyértelműen a históriák rikító, harsány és szenzációra éhes hangvételében szólnak meg. Kétségtelen azonban, hogy a lekerekített megfogalmazások, az egységes forma, a viszonylag összecsiszolódott rímek már a szájhagyományban való alakulás jegyeit hordozzák.

Vers

Szabolcs megye, Nyíregyházi nagyverdő
Piros vérrel van kifestve az erdő
Azért van az piros vérrel kifestve
Barna kislány fekszik benne megölve.

Szabó Gyula, Horvát Jolánt szerette
De a Jolán szülei nem engedte
Megállj, Jolán ha nem hagynak szeretni
Majd meglátod mit fogok cselekedni.

Szabó Gyula egy vasárnap délután
Találkozott Jolánkával az utcán
Kihívta őt az erdőbe sétálni
Ott fognak ők gyöngyvirágot kaszálni.

Ki is értek a nagy erdő szélére
Leültek egy csipkebokor tövébe
Nem azért jöttem, hogy virágot szedjek
Hanem azért, hogy én téged megöllek.

²¹ Takács L. 1988. 385.

Szegény Jolán letérdepelt előtte
Szépen kérlek, ne ölj meg az erdőben
Gonosz gyilkos nem hallgatott szavára
Letiporta, rálépett a nyakára.

Először is össze-vissza csókolta,
A fejét a nyakától elvágta
Borotvával metszette ki a szívét
Úgy küldte el másvilágra a lelkét.

Másnap reggel arra megyen az erdész
Apák, anyák sírva-ríva keresték
Megtalálták a nagyerdő kapuban
A két holttest egymásra volt borulva.

Apák, anyák, tanuljatok ezekből
Hogy mi lesz az igazi szerelemből
Ne nézzétek azt a nagy gazdagságot
Hanem azt az igazi boldogságot.

Hasonlóan rövid, ám az előzőhöz képest kevésbé megformált, „nyersebb” és esetlegesebb megfogalmazásokat alkalmazó paraszti história a *Volt egyszer egy asszony* kezdetű vers. Ennek eredete szintén nem ismert, és országos elterjedtségéről sincsenek adataink – nem kizárható, hogy egy helyi, Borsod megyei históriával van dolgunk. A szöveg a népivé válás útján meglehetősen előrehaladt, a kezdő- és záróversek hiányoznak, és a történetben felvonultatott események (férjgyilkos anya, saját lánya felett ítélező bíró, a halálraítélt búcsúja, az utolsó pillanatban megérkező kegyelem) jellegzetes balladai elemek a népköltészetben.

Jellegzetes vonás a bűnössel való együttérzés megjelenése a szövegben, amely különösen a betyárokról szóló ponyvairodalomnak és a betyárballadáknak a sajátja. Itt a harmadik versszakban megjelenő gonosz börtönfelügyelő, a gyilkos hóhér, az ítélező bíró áll szemben a bűneit megbánó, piszkos rabruhában levegő nélkül szenvedő, árva gyermekétől búcsúzó anyával, aki iránt a szimpátia a történetben egyre fokozódik. A kegyelem érkezése és az örömteli befejezés váratlan fordulat, népköltészetünkben sokkal jellemzőbb motívum a kegyelmi rendelet elkészése vagy a kegyelmet hozó futár be nem eresztése.

Vers

Volt egyszer egy asszony nem is olyan régen
Megölte az urát úgy került börtönbe
Szabad akart lenni, úgy akart ő élni
Kegyetlen tettétől nem is tudott félni.

Mit tettem, mit tettem örök börtönömet
Mefogta a rablánc szabad életemet
Imádkozni akart, nem mozdult a szája
Fiatal életem legszebb koronája.

Magához hivatja a börtönfelügyelőt
Eresszen be hozzá egy kis levegőt
De a gonosz ember nem hallgatott rája
Rázárta az ajtót nincs pardon számára.

Az ítélő bíró Magda édesapja
Hogy szabjon most törvényt saját leányára
Elsápad a bíró, mondja szigorúan
Hozzák be a bűnöst, mert nagyon rosszul van.

Beviszik most Magdát piszkos rabruhában
Az ítélő bíró halált szab most rája
Bíró uram, apám, csak egy a kérésem
Hogy még egyszer lássam Jancsika gyermekem.

Nem vagyok az apád, bíró áll előtted
Nem vagy a lányom, szívem összetépted.
És gyermeked Janit látni fogod még ma
Szegény kicsikémnek se apja, se anyja.

Reggel hét órakor zörgetik a rácsot
Beviszik Janikát az édesanyjához
Szeretlek anyukám, úgy mint Istenemet
Mert te adtál nekem, puha lágy kenyeret.

Még egy utolsó csók, s elválnak egymástól
Kiviszik Janikát az édesanyjától
Elmegyek Janikám, el édesapádhoz
Reggel, délben, este, miértünk imádkozz!

Elindult a hóhér, gyilkos kötelével
Int a segédjének, a nép jajveszékel
Utolsó percekben jött meg a kegyelem.

Igen hosszú és kevésbé folklorizálódott történet a *Jaj de búsan harangoznak Parasznyán* kezdetű história. A címben megjelölt 1948-as évszám alighanem az adatközlő által adott dátum, amellyel aktualizálni igyekezett a történetet. A paraszniai bányászok kihangsúlyozott megjelenése mindenképpen a 20. századra datálja a szöveg keletkezését.

Az első bevezető stófa a szokásos históriás sztereotípiával indul: kérdésfeltevés, amelyre a válasz voltaképpen maga a história. A 2–6. szakaszban a férjét meggyilkoló asszony aljas tervének és a gyilkosság lefolyásának részletes, szinte ripacs módon hátborzongató leírását olvashatjuk. A 7. stófával kezdődően a szöveg kétfelé oszlik, és a két tematika egymásnak felelgetve nagyon lelassítja, szinte megállítja az események menetét. Az egyik visszatérő motívum az asszonyt és cselekedetét kárhoztató, értetlenkedésével és a gyilkosságra való rácsodálkozásával moralizáló elmélkedés (*hogy tudtad ezt megtenni, ugyan mit is gondoltál, mivé tetted életedet, fájt-e akkor a szíved stb.* a 7–12 és a 18–20. stófákban); az ezzel váltakozva megjelenő másik motívum pedig a halott

búcsúja árváitól, bányásztársaitól és szüleitől (a 13–17, 21–24 és a 27–32. szakaszban). Közben a temetés leírása és a halott anyjának bánata is megjelenik egy-két versszak erejéig.

A 9–10. versszakban nyomokban megjelenik az elítélt iránt támasztott szimpátia (a fényes napot sem látja, könnyeit a két hónapos kislányára hullatja), de a következőkben mindvégig kemény és következetes erkölcsi ítéletet mond a szöveg a bűnös felett. A történet „pozitív hőse” a halott Kocsis Pali, akinek búcsúzó szavai az epikus énekhagyományra nagyon jellemzőek, a hősepikától a latorköltészetten át egészen a betyárballadáig mindenütt megtaláljuk az elítélt vagy az elhunyt búcsúját.

Megtörtént eset: 1948

Jaj de búsan harangoznak Parasznyán
Bús hangjai repednek a szellők szárnyán.
Talán bizony ott valakit temetnek
Ki mondhatott áment az életének?

Decembernek a második estéjén
Kocsis Pali az ágyában lefeküdven
Csendes álom ráborult a szemére
Angyalokról álmodozott az égben.

Hűtlen neje amidőn ezt meglátta
Hogy a férjét a mély álom elnyomta
Egy faragót ragadott a kezébe
Azzal vágott alvó férje fejébe.

Kocsis Pali a vágásra felébredt
Álmából a mennyországból visszatért
Azt sem tudta mi történhetett vele
Sebzett fejét amint tudta felemelte.

Hűtlen neje amidőn ezt észre vette
Rögtön kettőt vágott még a fejébe.
Ekkor már a halál karjába dülött
Innen szállt szelíd lelke az égbé.

Kocsis Pali piros vére fojdogál
Az ágy alatt várja egy üres tál
Mellyet már a hűtlen neje odatett
A vérinek előre elkészített.

Hűtlen nő hogy tudta ezt megtenni
A férjed hogy tudta agyonvágni
Nem gondoltál rá, házastársadra
Sem pedig a szerető jó anyára.

Hűtlen nőt kísérnek a csendőrök
Két kis árvádat itt hagyod a bajok közt
Harmadikat pedig viszed magaddal
Akit szültél ezelőtt két hónappal.

Hűtlen mivé tetted életedet
Amelynek az örömét érezted
Tavaszi fény ragyogott még feletted
Amelynek a boldogságát megölted.

Sötét zárka lett helyette lakásod
Amelyből a fényes napot sem látod
Nincsen senkid, egyedül a kislányod
Akire a könnyeidet hullajtod.

Ó, te hűtlen ugyan mit is gondoltál
A férjednek ugyan mit is fogadtál
Mikor örök hűséget esküdtetek
Hogy egymáshoz mindörökké hűk lesztek.

Ugyan hűtlen fájt-e akkor a szíved
Amikor a férjedet kivégezted
Akivel szép örömnapot töltöttél
Öröm helyett nagy bánatba merültél.

Hűtlen nő most megválok már örökre
Engem visznek a gyászos temetőbe
Téged pedig a fegyház majd meghervaszt
Tönkre tetted földi boldogságodat.

Hűtlen nő isten maradjon veled
Ki hűségem tetézve megfizetted
Hét évemnek ez lett méltó jutalma
Bűnös kezed életemet kioltotta.

Kis árváim isten legyen veletek
Kik engem még alig ismertetek
Majd ha nyílik élteteknek virága
Gondoljatok az én gyászos halálomra.

Jöjjetek ki az én árva sírhalmomhoz
Jó apátoknak hervadó porához.
Hullajtatok könnyet gyászos fejfámra
Melyből nyílik a nefelejcs virága.

Kis árváim könnyörgök az Atyának,
Aki gondját viseli az árváknak.
Teneknek is viselje gondotokat
Apául küldje el az angyalokat.

Megkondult már a harang temetésre
Sokan gyülekeznek erre a bánatos helyre.
Mindenki a bánat könnyét hullajtja
Ki az apát, ki az árvát siratja.

Csak egy nő van aki most sem könnyezik
Hűtlen neje még el sem szomorodik
Nem bánja meg az elkövetett tettét
Meg sem nézi a férje temetését.

A csendörök már felkérlik előre
Menjen el a férje temetésére
De ő büszkén azt feleli reája,
Nincs semmi szüksége reája, hogy ő aztat meglássa.

Isten legyen veletek, jó barátok
Jó testvérek, parasznyai bányászok
Akiktől én véletlenül elválok,
Amellyet én se, de ti se gondoltatok.

Bús szavam csak egy sóhajtasból áll
Már akkor megöltem a halált.
Nem tudtam hát tőletek búcsút venni,
Vagy veletek egy édes szót váltani.

Kívánom hát rátok a magas égből
Megáldva legyetek a jó Istentől
Szerencse fel, szerencse le kísérjen
A szerencse mindig veletek legyen.

Jó kívánataimat küldöm hozzátok
Engem többé már ide ne várjatok.
Énvelem már a mennyben találkoztok
Viruló életem a sírhalmom.

Egy jó anya a kapujába kiáll,
A tó partján keservesen sírdogál
A folyóba bánatosan könnyet hullajt
Amelytől a folyó vize megárad.

Árad a víz kiszakítja a gátat,
De nem szünteti meg a nagy fájdalmat
Bele ömlik a bánatos tengerbe
Így a bánat sose lesz elfelejtve.

Édesanyám ne sirasson oly nagyon
Felejtse el az én gyászos halálom
Azt a könnyet amit értem hullajtott
A szívére gyógyulásként használjon.

Csak az fáj az elvérzett bús szívemnek
Hogy egy szót sem köszönhettem szülőknek
Meg sem köszönhettem a hűségüket
Amiért hogy felneveltek engemet.

Hozzátok egy mély sóhajtást bocsájtok
Bánat szellő vigye is el hozzátok
Ameddig tart a teendő pályátok.

Jó rokonok és szeretett testvérek
Ilyen korán meghaltam közületek
Váratlanul, mit nem is reméltetek
Még csak egy szót sem szólhattam néktek.

Legyetek hát megáldva az Istentől
Ki vigyáz rátok a magas mennyekből
Ezt kívánom rátok a megtört szívemből.

Rezes banda kísér ki a síromba
Szomorúan szól, mintha az is sírna.
Könnytől nedves az utca pora
Ki az apát, ki az anyát siratja.

Legépebben megmaradt és a históriás költészet szempontjából is legfontosabb szövegünk a *Hallgassátok meg amit én beszélek* kezdetű alkotás. Jelentősége abban áll, hogy a történetnek ismerjük más megfogalmazásait is, Labancz János és a mezőkövesdi nyomdában dolgoztató Oláh István tollából; valószínű, hogy az alapszöveget a miskolci Faliznyó János írta és a többiek azt másolva írták meg saját változataikat.²² A Tardonán előkerült variáns is ezek valamelyikének utánzata lehet, mert bizonyos részek szinte szó szerint megegyeznek a Takács Lajos által közölt szövegekkel. Az énekeskönyvet írógató adatközlő ehhez a szöveghez állt legközelebb érzelmileg: gyűjtésem során többször elmondta és gyakran elővette egyes sorait, szakaszait is.

A kezdősor jellegzetes históriás felütés: *hallgassátok meg, amit én beszélek*... A kezdő strófa előre utal a záróversekre, amelyben a tanulságot fogja a históriás megfogalmazni: *édesapák, édesanyák sirjatok*... A 2–6. szakaszban a szereplők bemutatása és az alaphelyzet leírása található. Érzелgős, kissé mézes-mázos hangon adja elő a történet a szerelmi kapcsolatot, amelyre hirtelen (de már várt) fordulatként dörren rá a 7. versszakban az atyai szigor. A 8. strófában fogalmazódik meg a konfliktus, és itt jelenik meg a passzív negatív hős, a püpos és félszemű kényszer-vőlegény személye is. Ezek után a szerelmi gyilkosság előre várható, de a tett elhatározását, a kényszerű eljegyzést és a szerelmesek párbeszédét hosszasan adja elénk a história, késleltetve ezzel a legizgalmasabb rész eljöttét. A 15–19. versszak írja le a gyilkosságot, és ez az a rész, amely a Takács Lajos által közzétett Labancz- és Oláh István-féle szövegekkel nagyfokú hasonlóságot mutat. A csonkán maradt 16. versszak akár az adatközlő betoldása is lehet, annyira betyárballadás íze van az utolsó útra induló hős zengő sarkantyújának. A 20–21. záróversek hamisítatlan históriás és ponyvaballadás megfogalmazásúak: a „most idehall-

²² Takács L., 1958. 80–81.

gassatok” és a „*tanuljatok e szomorú példáról*” akár mintakönyvbe illő fordulatok is lehetnének.

Régi dalok
1800-as évek, megtörtént eset

Hallgassátok meg amit én beszélek,
Két szerelmes szomorú történetét.
Édesapák, édesanyák sirjatok,
Mikor ilyen szomorú hírt hallotok.

Kovács István egész helyes, gazdag volt,
Minden kincse mégis csak a lánya volt.
Úgy őrizte, mint a kertben a rózsát,
Eperajkú drága szép Juliskáját.

Tizenhetedik évben volt Juliska,
Ő volt Fehértalpfalvának angyala.
Édesapja, édesanyja úgy beszélt,
Nem adnák a világ minden kincséért.

Juliskának volt is elég kérője,
A tanyának minden egyes legénye.
De őnéki csak egy tetszett közülük,
Akiel már sok éjszakát eltöltött.

Horváth Pista szegény juhászlegény volt,
Valamennyi legénynél is ő szebb volt.
Nem volt néki egyebe húsz birkánál,
Szülei is régen meghaltak már.

Szép árvának hívták őt a tanyába,
Ha néha bevetődött a csárdába.
Hozott sokszor Juliskának virágot,
Irigyelték is ezt a többi lányok.

Meg is tudták Juliskának szülei,
Hogy a lányuk Horváth Pistát szereti.
Kovács István nagy mérgében azt mondta,
Juhászbojtár nem kell az én házamba.

Szomszédjában lakott Katona István
Annak volt egy legénye a Kálmán.
Igaz, hogy csak félszemű és púpos volt,
De gazdagsága az igen nagy volt.

Mikor eztet Juliska meghallotta,
Kihez akarja adni édesapja

Jól van apám, akkor tovább nem élek,
De a Kálmán felesége nem leszek.

Édesapja azt felelte: gazdag vagy,
Egyetlen lánya vagy Kovács Istvánnak,
Nem adlak egy koldus juhászbojtárnak,
Menye leszel majd Katona Istvánnak.

Másnap este meg is lett az eljegyzés,
Muszáj képpen a kettőt eljegyezték.
Gyászruhába öltözött a Juliska,
Mert a szívét nagy bánata hervasztja.

Másnap délben kiment Julcsa a kútra,
Éppen ott volt szeretője a Pista.
Éppen ott itatta Pista a nyáját,
Szomorúan fújta a furulyáját.

Kedves Pista, mond meg mitévő legyek,
Az én szívem csak te érted hasad meg.
Meg kell nékem esküdni a Kálmánnal,
Pedig nem kell semmi gazdagságával.

Kedves Julcsa sose búsulj, nem lesz meg,
Esküvődön én is majd csak ott leszek.
Felöltözők majd a legszebb ruhámba,
Úgy hagyom itt nyájamat utoljára.

El is jött az esküvőnek nagy napja,
Kovács Julcsát fehér ruha takarja,
Fején van a menyasszonyi koszorú,
De a szíve igen nagyon szomorú.

Jajj, de szépen zenkel a sarkantyúja,
Mikor elindul az utolsó útra.

Hat lövéssel volt megtöltve pisztolya,
Mikor a pap fellépett az oltárra,
Három lövés a templomban eldördül,
Menyasszony és vőlegény holtan terült.

Piros vérben áll a templom zsámolya,
Megdermedten áll ott a lelkiatya.
Széjjel szaladt onnan minden násznépe,
Mert Horváth Pista vérrel festette őket.

Mikor elvégezte szörnyű munkáját,
Beleszúrta a szívébe bicskáját.

Ő is éppen azon helyen elesett,
Mind a három a templomban így halt meg.

Fiúk, lányok, most idehallgassatok,
Hütlenségre soha ne gondoljatok,
Tanuljatok e szomorú példáról,
Horváth Pista, Kovács Julcsa soráról.

Apák, anyák, most idehallgassatok,
A szerelmet soha meg ne tiltsátok,
Mert ha ti a szerelmet megtiltsátok,
Sírotoknál is rátok száll az átok.

A tardonai kéziratos énekeskönyvben megőrzött históriák számunkra kettős tanulsággal szolgálnak. Egyrészt bizonyítják azt, hogy a Borsod megye kisebb-nagyobb vásárain tevékenykedő históriások hatással voltak a népköltészetre. Szövegeik többé-kevésbé folklorizálódva, inkább egyéni mint közösségi használatban kerültek be a szájhagyományba, és ott a balladákkal együtt alkották az *igaz történetek* vagy *megtörtént esetek* csoportját. A históriák papírra nyomtatott szövegei legkésőbb az 1920-as, 30-as években kikerültek a használatból, de a folklór emlékanyagában megmaradtak. Az írásbeliséghez való kötődésük azonban máig jellemző, amint azt a históriák elszavalása-felolvasása kapcsán már láthattuk. Másrészt az írásbeliség és a szóbeliség viszonya és a folklorizálódás kapcsán válnak érdekessé a tardonai szövegek: a balladává alakulás folyamatát, a sűrítettebb és tömörebb megfogalmazást, a lassító-késleltető részletek elhagyását, a kezdő- és záróversek elmaradását nagyszerűen érzékelhetjük a négy bemutatott szöveg összehasonlításával. Takács Lajos a záró formula meglétét egyrészt a balladával való szoros kapcsolat bizonyítékának tartja, másrészt megállapítja, hogy a záróvers a folklorizálódás során a históriákból egyre inkább eltűnik.²³ Ilyen értelemben bemutatott szövegeink a népivé válás különböző állomásait képviselik, és egyértelműen láttatják velünk a szájhagyományozó költészet és az írásbeli, félnépi közköltészet közötti átmenetek formáit.

IRODALOM

Békés István

1966 Magyar ponyva pitaval. Budapest.

Bodgál Ferenc

1966 Regula Ede históriája. Borsodi Szemle IX. 2. Sz. 78–85.

Gyulai Pál

1872 A magyar népköltészetéről. In: *Dömötör Tekla–Katona Imre–Voigt Vilmos* szerk.: *Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840–1900)*. Budapest, 1978. 173–237.

²³ Takács L., 1958. 93.

Istvánffy Gyula

1963 Palóc népköltési gyűjtemény. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai II.) Miskolc

Lajos Árpád

1965 Borsodi fonó. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai III.) Miskolc

Takács Lajos

1951 Népi verselők, hírversírók. *Ethnographia* LXII. 1–49.

1956 A históriások alkotásmódja. *Ethnographia* LXVII. 337–345.

1958 Históriások, históriák. Budapest.

1988 Paraszti históriaköltészet. In: *Vargyas Lajos* főszerk.: Magyar Néprajz V. Budapest. 381–397.

Vikár Béla

1905a A „Szűcs Marcsa” balladáról. *Ethnographia* XVI. 273–290.

1905b Újabb adatok Szűcs Marcsáról. *Ethnographia* XVI. 337–345.

BÄUERLICHE HISTORIEN IN EINEM HANDSCHRIFTLICHEN
LIEDERBUCH AUS TARDONA
(Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Nordungarn)

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts trat in Ungarn als neuester Trieb der epischen Volksdichtung die Bauernhistorie auf. Die Geschichtenerzähler waren ein Wanderleben treibende, halb volkstümliche Dichter und Sänger, die vor großen Volksmassen auf dem Dorf (auf Jahrmärkten, Kirmessen) vor dem Publikum die neuesten Ereignisse des Gebietes besangen: die Morde, die Raube und die sonstigen „blutigen Dramen“, die vor allem Familien- und Liebesgeschichten behandelten.

Der Geschichtenerzähler verfasste die von ihm gesungenen epischen Verse selbst und ließ die Texte in mehreren Tausend, manchmal sogar in Zehntausend Exemplaren drucken. Den gedruckten Text verkaufte der Sänger auf den Jahrmärkten in den Pausen führ Heller an die versammelte Masse. Die Bauern nannten den auf dem Papierblatt zu lesenden Text selbst Historienlied.

Das Historienlied ist eine kurzlebige Übergangsgattung, die an der Grenze von Schriftlichkeit und Mündlichkeit steht. Überwiegend kann sie mit dem bürgerlich, modern werdenden Bauerntum verbunden werden, das die alte gesungene Epik in Versen (das Heldenlied und die Ballade) verlassen hatte, wo aber die Gemeinschaftsüberlieferung noch die epische Dichtung verlangte. Den veränderten sozialen-wirtschaftlichen Verhältnissen und den veränderten Ansprüchen entspricht die neue Gattung – ihre Leben überdauert das erste Drittel des 20. Jahrhunderts nicht mehr.

Das vom Historiensänger vorgetragene Gedicht verglich das Volk mit seinen eigenen Balladen, und die am besten gelungenen, populär gewordenen Werke gelangten in das die Musik erhaltende Milieu der mündlichen Gemeinschaft. Dieser Prozess des Folklorewerdens der Historienlieder ist einstweilen wegen der niedrigen Zahl der vorgenommenen Sammlungen eine der wichtigsten Fragen der Forschung.

Im Komitat Borsod waren die Historiensänger um die Wende des 19.–20. Jahrhunderts tätig, sie trugen ihre Texte auf den Jahrmärkten des Komitats vor und verbreiteten sie. Auf dem Jahrmarkt in Dédes, der eine geringere Bedeutung hatte, konnten jene Stücke entstanden sein, die im Nachbardorf Tardona vom Volk übernommen wurden und die von ihm in den 1930er, 1940er

Jahren vom Volk mit seinen Balladen zusammen gesungen wurden. Charakteristisch für das an der Grenze zwischen Schriftlichkeit und Mündlichkeit stehende Genre ist, dass diese Texte sich in den handschriftlichen Liederbüchern der Singfrauen auf dem Dorfe erhalten haben.

Aus dem in der Studie analysierten Liederbuch von Tardona führe ich sechs Texte vor, die auf unterschiedlichen Stufen der Entwicklung zur Folklore stehen. Einige sind schon ganz zu Balladen geworden, anderen haben die Merkmale des Ursprungs als Historienlied besser beibehalten. Die Analyse und der Vergleich der Texte zeigt die formellen und inhaltlichen Veränderungen der im Verlaufe der Entwicklung der halb volkstümlichen, dichterischen Werke zu volkstümlichen Schöpfungen.

Arnold Tóth

ÜZENETEK

Kísérlet egy „spontáníró” asszony prófétai szerepének értelmezésére

CSEH ZSOLT

Bevezetés

Jelen tanulmány egy elmélyült vallásosságú siófoki asszonyról szól, akinek mindennapi életét és vallásosságát isteni hatalmak határozzák meg, amelyekkel rendszeres, szoros és bensőséges kapcsolatban áll. Magát *spontáníró*ként definiálja, ami azt jelenti, hogy Jézus Krisztus – egy angyal által közvetített – üzeneteit írja le. Kiválasztottnak tartja magát, ami nem kizárólag Isten által biztosított előnyöket jelent, hanem az apostolkodás nehéz feladatát is, melyet az asszony a katolikus egyház nevében folytat, a sugalmazott írásokat prédikációkként felhasználva, amelyekre úgy tekint, mint végső isteni igazságok kinyilatkozására. Átéltje vízióknak, audiális élményeknek, amelyek mindegyike fontos jelentéseket tartalmaz, s az azokban rejtőző tartalmak többé-kevésbé pontos ismerete jelentős szereplőjévé teszi őt a mennyei és pokoli hatalmak küzdelmeinek.

A téma szorosan kapcsolódik egy, a néprajztudományban a közelmúltban definiált fogalom kérdésköréhez. Az alábbiakban az *unio mystica* többféle megnyilvánulását dokumentáljuk, amely olyan „elemi tapasztalás, közvetlen érzékelés és kapcsolat, mely során az eksztázisba került átélő számára a földi világot az evilágon túli valóságtól elválasztó határ megszűnik, és az egyik világ összetevője a másikban megjelenik.”¹ A néprajzi-etnológiai, antropológiai, valamint a pszichológiai szakirodalom azokat a személyes élményeket (eksztázis, transz, látomás stb.), melyek a természetfeletti fogalmaival hozhatóak kapcsolatba, illetve az ilyen jellegű mentális történéseket leggyakrabban megváltozott vagy módosult tudatállapotoknak (*altered states of consciousness*,² ASC) nevezi.³ Azonban ezzel a bizonytalan meghatározással a kutató nehezen tud mit kezdeni, hiszen a módosult tudatállapot nem feltétlen jellemezhető állandó „paraméterekkel”, így annak leírása egyénenként és esetenként jelentősen eltérhet, ezért a jelenségeknek pontos definíciója és fogalomhasználata nem létezik.⁴

A dolgozat most elsősorban arra keresi a választ, hogy a prófétisztikus szerep milyen kapcsolatban van az egyén élettörténetének egyes elemeivel. Bemutatja az asszony mély hitének megnyilvánulásait, valamint azt, hogy vallásossága hogyan hat jelenlegi életének mindennapjaira.

¹ Limbacher (1998: 195)

² A jelen-, s az ahhoz hasonló esetekkel kapcsolatban nem feltétlenül osztjuk azon pszichológiai irányzatok véleményét, melyek az ASC témakörhöz tartozó élményeket patológikus eseteknek tartják. Lásd pl. Rycroft (1972:36)

³ Bourguignon (1973: 3–5)

⁴ Grynaeus (1998: 213)

Élettörténeti adatok

M. néni 1932. október 19-én, a vártnál korábban, édesanyja hét hónapos terhessége után jött a világra. Az akkori körülmények között sem a család, sem az ismerősök nem fűztek sok reményt ahhoz, hogy a feltűnően fejletlen csecsemő életben fog maradni. „Édesanyámnak azt mondták, Márka, ez a kislány egyet csuklik, aztán meghal. A csontjaim is puhák voltak, a fejem, a koponyám is lágy volt. Ilyen vattával kibélelt sapkában voltam. Aztán nem mértek meg engem, de mindjárt meg is kereszteltek, minden pillanatban várták, hogy... A kezeim, lábaim ki voltak fordulva, irtózatosságon néztem ki. Az a csuda, hogy egyáltalán megmaradtam. Nagyon csúnya voltam, édesanyám nem is szerette, ha megnézett valaki.”

A család a délnyugat-magyarországi Torvaj és Tab községek közötti tanyán élte a gazdálkodó parasztcsaládok szorgos mindennapjait. A faluba vásárolni, eladni jártak leginkább, és természetesen templomba, hiszen a szülők az öt leánytestvért szigorú vallásos életre nevelték. Értékrendjük ennek megfelelően alakult, s a faluból ismert hagyományokat, főként a hiedelmeket, babonákat is ennek megfelelően ítélték meg. „...mi ezzel sose foglalkoztunk. Szüleim igen elzárkóztak tőlük. De lehetett hallani ilyen történeteket, de nem foglalkoztunk különösebben vele. Tudták szüleim ...tudtuk, hogy kísértő van. Vannak különös dolgok, de nem foglalkoztunk velük...mi tudtuk, hogy a gonosz sok mindent megtehet, de azt is tudtuk, hogy a Jó Isten mindenből kimenekít.”

Az édesapa nagy gondot fordított a gyermekek műveltségére. Könyveket rendszeresen olvasott a család, amelyeket a településeken, vásárokon, vagy a tanyák menti úton áthaladó vándorárusoktól vásároltak. Mindennap olvasniuk kellett a Bibliát, hol könnyebben, hol nehezebben érthető teológiai műveket, valamint szépirodalmat és ponyvát bőségesen. Miközben közösen dolgoztak, esténként hímeztek, a leányok közül egynek hangosan kellett felolvasnia, később pedig tehenet legeltetni is könyvet vittek magukkal. „...szóval ilyen volt a mi lányságunk, hogy ott mindenki olvasott... Tóth Tihamér könnyebb olvasat volt, de Prohászka nagyon nehéz volt. Meg akkor volt Shakespeare-től... meg Nyírő-től, meg ponyvaregények is voltak olvasva.”

M. néni szerint családjuk a fentiek tekintetében messze elűtött az átlagos falusi családoktól. Mint ahogyan vallásos buzgóságukban is. A közelebb található település Torvaj volt, s közigazgatásilag is oda tartozott tanyájuk. Itt minden második vasárnapon volt mise, amit látogattak is rendszeresen. A hétköznapi, s minden első vasárnapi misék miatt azonban vállalták a nagyobb távolságot, s Tabra ezért hetente két-három alkalommal is elmentek. Jól jellemzi a család vallásos elmélyültségét az a történet, melyet M. néni édesapja haláláról mesélt: „...Ő mindig nagyon sokat imádkozott a szép halálért...hetven éves volt, édesanyám is nagyon furcsának találta, nem volt különösebben beteg, csak úgy le-lepihent. Máskor nem nagyon szokott. Meg mindig (azt mondta), hogy a papot hívjátok, ha én beteg leszek. Sose orvost kért, mindig papot. Anyám nem tudta hogyan, miért, de mindjárt mondta a Klárikának, hogy szólj a papnak, meg szólj az orvosnak. De nem tudja miért, hát nem volt beteg... Aztán a pap mindjárt kiment, meggyóntatta, feladta neki az utolsó kenetet. Édesapám azután nem szólt már, annyit mondott jól van, másnap reggel édesanyám halva találta. Úgy aludt el, hogy még a vánkoss se volt meggyűrődve, szóval nem vergődött, nem látszott, hogy őneki haláltusa lett volna. Meghallgatta a Jóisten a kérését. De ő áldozott, gyónt minden első pénteken, úgyhogy ő törődött a lelkekkel. Meg mink is.”

Elmélyült vallásosságát később a család minden tagja megtartotta. Az öt testvér hívő maradt, családjukban a katolikus hit- és morális elvek szerint szervezték életüket.

M. néni és egyik nővére Veszprémben tanult az Irgalmas Nővérekénél, majd az idősebb testvér teológiai tanulmányokat folytatott.

M. néni szülei szándéka ellenére ment férjhez az egyik falubelihez, Horváth Lajoshoz. A Horváth családról nem volt jó véleménye a falunak, de a fiatal lány hamar beleszeretett a jóképű férfiba. *„Aztán borzasztóan ellenezték sokáig, de az is kitartott énmellettem, én is kitartottam mellette. Ő, hát éreztem én magamba, hogy hát értem mindent megtesznek, meg tudom én változtatni. Édesapám azt mondta, hogy édes lányom, ha én is körbe kergettelek volna benneteket a ház körül, akkor tudnád mitől félj.”* Már házasságkötésük esztendejében megszületett egyetlen gyermekük, akinek világra jötte egészen megváltoztatta a házaspár kapcsolatának lehetőségeit. Ráadásul nemsokára már idegen környezetben, Siófokon éltek. A férj hamarosan iszákos lett, s tettel, szóval gyakran sértette, bántotta családját. Egyáltalán nem volt vallásos ember, s hamarosan M. néni vallásosságából is gúnyt űzött. M. néni gyermeke miatt tehetetlennek érezte magát, elválni nem tudott, így 35 éves házasságának, s általa keserűnek ítélt sorsának csak férje 1993-ban bekövetkezett halála vetett véget.

A kiválasztottság kezdete

Házasságának kudarca okán M. néni egyre inkább elmélyült vallásos hitében. Férje okozta bánata, olykor félelme miatt otthon befelé forduló lett, templomba rendszeresen járt, gondolatai biblikus idézetek, prédikációk értelme körül jártak. Dolgozott, munkahelyén megkeresett bérét a ház körüli nagy kertben termelt zöldség, s az akolban hizlalt sertések eladásával egészítette ki.

Elmondása szerint 1978-ban egy nap épp a sertéseknek szedett gazt hozta le a kertből, amikor egy férfihangot hallott, amely mindössze annyit közölt vele, hogy: *„A gondolatok tisztaságára ügyelj!”* *„Bevezetés, előzetes nélkül. Nem voltam én olyan, hogy mindenféle szennyes gondolatokkal foglalkozzak... Arra én mindig odafigyeltem, hogy min jártatom az eszemet.”* M. néni az eseményt meglehetősen ösztönösen élte meg. Állapota jellemzésekor elmondta, hogy érzékei tiszták voltak, konstataulta, hogy körülötte nem tartózkodik senki. Az általa hallott mondat értelmét hamar fölfogta, sőt magában még a stílusát is megfigyelte. *„Tudtam, tudtam... meg én körülrötem nem volt... meg ez nem egy olyan szokott mondat, még a paptól se hallottam.”* Pontosan tíz esztendővel később ismétlődött meg ez az esemény. Újra ugyanazt a férfihangot hallotta: *„Viseld el, hogy én is elviselhessélek Téged!”* A mondat értelme természetesen kötődik M. néni akkori mindennapi életéhez. Amit el kellett viselnie, az férje viselkedése, alkoholizmus okozta személyiségzavarai, békétlen természete volt, de pontosan nem tudta felidézni, mi volt az a konkrét, férjével kapcsolatos körülmény, amivel kapcsolatba lehetne – s talán kellene hozni – a jelenséget. Meggyőződése, hogy Jézus szólt hozzá, s maga a korábbi esettől számítja kiválasztottságának kezdetét.

A két audiális élmény között, pontosan 1982-ben, majd attól kezdődően folyamatosan, egy egészen másfajta vallásos tapasztalat átélője lett M. néni. Olyan üzenetek tolmácsolójává vált, melyeket egy Ármin nevű – meghatározása szerint angyali – személy diktált neki, azért, hogy azok birtokában apostolkodjon. *„...a nővéremnek írtam, nem arra ment a toll, amerre én akartam. Akkor már a bevezetés... szóval így kezdődött.”* Ármin személyéről csak annyit tud, hogy neve alapján valamilyen zsidó kötődése lehet, bár ezt a kérdést egy angyal kapcsán talán fölösleges firtatni. 2001 januárjáig M. néni több száz üzenetet írt le, s ebbéli tevékenykedése fontos, meghatározó részévé lett

életének. Az összegyűjtött írások egy jelentős kéziratot adnak, amelyet M. néni érezhetően egyfajta életműnek tekint.

Az üzenetek és hatásuk

A sugalmazott szövegek formai szabályszerűségeinek meghatározásában sokat segített a számítógépbe beírt, szerkesztett, kinyomtatott majd összefűzött változat. Az így módon is terjedelmesnek mutakozó szöveg azonban korántsem teljes, hiszen a legutolsó befűzött szöveg (1998. húsvét) után még bőségesen keletkeztek üzenetek, másrészt néhány írás az elsőek közül hiányzik, mert azokat M. néni elmondása szerint egy egyházi személy magánál tartotta, miután a szövegeket elolvasásra átadta neki. Nagy valószínűséggel azonban ez utóbbiak formai és általános tartalmi vonatkozásaikban nem tértek el a későbbiektől.

M. néni autográf szövege – mert természetesen mégis ezt célszerű primer forrásnak tekinteni – szintén jól tagolt írásmű: nagyméretű, ún. franciakockás füzet szétbontott, kihajtott, teljes belívein, hosszú, tömött sorokban. Előfordulnak benne helyesírási, kisebb nyelvhelyességi hibák, de egyáltalán nem jelentősek.⁵ A helyesírási hibákat többnyire javította a szöveget legépelő hölgy⁶, de a szöveg értelmén, a mondatok, mondatrészek szerkesztésén nem változtatott. A kézzel írt anyagban a fontosabb szövegrészek kiemelését a teljes vagy részleges aláhúzás jelöli, valamint előfordul nagy kapitálisok használata is. A gépelt szöveg nagy kapitálisokkal illetve kurzívval jelöli a kiemelendő sorokat.

Minden egyes üzenet hagyományos katolikus köszönésformulával kezdődik: *Dicsértessék a Jézus Krisztus!*, s a szintén hagyományos áldásformulával folytatódik: *Áldott légy testvérem a mi Urunk, Jézus Krisztus szent kegyelméből! Ámen.* Majd az üzenetek küldője megnevezi magát, s személyes, szinte bizalmas hangon szólítja meg M. nénit: *Ármin vagyok, ne félj!* Ezután köszöntés kezdődik, mely lehet rövidebb, hosszabb, s csak a lehető legritkább esetekben marad el. Példaként idézzünk most kettőt: *Köszöntelek testvérem a mindörökké élő Atya, az ő szent Fia, a mi Urunk Jézus Krisztus, és a közöttetek élő Szentlélek Úristen szent nevében, a dicső Szentháromság szent kegyelméből, ámen.* A másik: *Köszöntelek testvérem az Atya, ki eget és földet alkotta, a Fiú, ki megváltotta a világot, a Szentlélek Úristen, ki megszentelte a mindeneket, a szentháromságú egy igaz Isten kegyelméből, ámen.*

A szövegek leterjedelmesebb részei, tárgyalásai, tulajdonképpen olyan egységek, amelyek egyaránt tartalmaznak imát, könyörgést, magyarázatokat, és előírásokat, amik a vallásosságát gyakorló ember hitét hivatottak fenntartani, erősíteni. „*Legyetek mindig éberek, ne engedjétek lelketeket ima és fohász nélkül. Éljetek mindig Isten jelenlétében. Tudjátok, hogy Uratok mindig figyel és lát benneteket és megmentitek lelketeket. Mert aki Isten jelenlétében él, abban kegyelem működik, de csak a ti akaratotok által...*” Egyes szövegek tartalma egészen megfeleltethető olyan prédikációkéval, melyek a katolikus vallásgyakorlatnak megfelelőek; misék, istentiszteletek templomi szertartásai

⁵ Az írás képe és más – formai és tartalmi – jellemzői alapján elmondhatjuk, hogy M. néni ez irányban meglehetősen művelt.

⁶ 1992-ben M. néni elhatározta, hogy szövegeit megsemmisíti. Ebbéli elhatározását csak elősegítette a teológus végzettségű nővére, aki legépelhette volna a szövegeket, de nem tette, ráadásul M. néni értelmezése szerint valószínűleg azért nem, mert úgy érezhette, hogy a kiválasztottság őt illette volna. Így a szövegeket egy önként jelentkező hölgy írta számítógépre, akinek elmondása szerint olyan indíttatása volt, hogy régi imádság-szövegeket gépeljen.

alkalmával hangzanak el. A szövegben előforduló példázatok és magyarázandó igék többsége a Szentírásból származik, mint ahogyan a jelentős számú idézet is. „Az én testem valóban étel, az én vérem valóban ital”, „Aki egy betűt is elvesz vagy hozzátesz, méltó a Gyeheenna tűzére”, „Tudom, hogy esendő vagy, hisz én teremtettem. Neked adom a bűnbánat szentségét, hogy tévedéseidet, bűneidet megbánhasd, és én, a te Istened boldog vagyok, ha megbocsáthatok...”

Ennek megfelelően a szövegrészek szerkezeti felépítése is leginkább a prédikációk formáját idézi.⁷ A teljes szöveg címe általában az ige hirdetésének szerepét tölti be. A szöveg legterjedelmesebb része pedig, a „mottóhoz” magyarázatként, vagy más funkcióban, de gondolatilag szorosan hozzátartozó mondatokat tartalmazza.

Az a tény, hogy az M. néni által lejegyzett szövegek döntő részben prédikációk, összefügg térítő elhivatottságával. Az üzenetek szövegeiben Ármin többször felhívja figyelmét arra, hogy: „...és amit leírat veled – általam – Isten szent lelke, az nem csak a te okulásodra szolgál. Apostolkodj! Apostolkodj! Apostolkodj!” A szövegben található megszólítások és ragozott igék szintén a leírt gondolatok terjesztésének fontosságát hivatottak hangsúlyozni, hiszen leggyakrabban többes szám második személyűek (ti), illetve gyakran felszólító módúak (tegyétek). Ezekben az esetekben a lejegyzett szövegek hangneme magasztos, a szövegrészek nagyobb közönségnek szólnak, s valóban prédikáció jellegűek.

Jelentős számban találhatók olyan egységek is, amelyekben Ármin konkrétan és személyesen szólítja meg M. nénit. Az ilyen részletek alapos vizsgálata elősegítheti az üzenet, naplóként, feljegyzéseként való értelmezését is, de csak azokban az esetekben, amikor a szöveg, személyhez, szóló, személyre utaló, vagy valamilyen konkrét eseményre utaló jelentést hordoz. Néhány felbukkanó téma:

– a férjjel, vagy annak viselkedésével kapcsolatban:

„Legyél nagyon erős. Mit törődsz te azzal, akivel az eskü köt? Még meg sem halljad a szavát, ne engedd, hogy a te lelki egyensúlyodat fel tudja borítani, a szó amit neked meg kell hallani, nem az ő szava. Inkább kérd a te Uradat, Istenedet, hogy bocsássa meg neki, mert nem tudja, mit cselekszik...” (veszekedés kapcsán, 1982. 06. 24.). „Tudja a te üdvözítő Jézusod, hogy ti ketten úgy illetek össze vagy tartoztok egymáshoz, mint a tűz a vízhez” (nézeteltérés kapcsán, 1982.09.07.).

„Testvérem, megharcoltad a te küzdelmednek egyik felét, a te Urad és Istened kegyelmével. Ami hiányosságod adódott Krisztus kereszten függő szenvedése kiegészítette azt. Hallgattál Istened és megváltód intő szavára, ez azzal a sírral lezárult mindörökké. Eskü már nem köt senkihez. Egyik bilincs már lehullott rólad” (férje halála, 1993.10.31.).⁸

– teológus nővére viselkedésével kapcsolatban:

„Nincs igaza a nővérednek, hogy ez csak neked szól. Mert a tanítások, mik el vannak határolva a neked szóló üzenettől, azok szólnak mindenkinek. Ezt vésse agyába, és akinek tudomására jut, az tanuljon és gondolkodjon róla” (1982.09.12.).⁹

⁷ Lásd pl. 1985. 11. 10., 1994. 01. 28., 1995. 09. 17., 1998. 02. 25.; néhány tetszés szerinti példa a prédikáció-szerű felépítésre.

⁸ Itt érdemes felfigyelnünk a naplójelleg bensőségessegeire, intim voltára, egészen pontosan az „egyik bilincs” kifejezés kapcsán. A „másik bilincsré” sem a szövegekből nem derül fény, sem az M. nénnel folytatott beszélgetésekből nem derült ki, hogy mi lenne az.

⁹ Fentebb már említettük M. néni teológus nővérenek feltékeny viselkedését. Talán nem céltalan megjegyeznünk, hogy a nővér súlyos skizofréniában szenvedett, s bár magunk nem vagyunk feltétlen hívei a genetikai szemléletnek, mégis felhívánk erre a figyelmet.

– más hívekkel, esetleg megtértekkel kapcsolatos:

„Lenke nénivel kapcsolatban pedig azt üzenem, sokan várják odaátrol. Kit álmában nem ismert fel, az azért maradt rejtve előtte, még korai lenne őt beavatni ezekbe a titkokba, de ne féljen, mert szerető, tisztult lelkek várják a hazaérkezését...” (1992. 04. 26.).

„Testvérem, testvérednek (Sándornak) azt üzeni az Úr, hogy már több ízben üzenetet kapott, ezekhez igazodjon... Testvérének pedig (Andrásnak), hogy vegye fontolóra a fentieket, az üzenet a fentiekben foglaltatik az ő és mindnyájatok számára. Ne féljen a küzdelemtől. Talentumait ne hagyja elveszni....” (1995.11.29.).

Az írások – s ezt leginkább az utóbbiakhoz hasonló személyes üzenetek teszik egyértelművé – M. néni számára olyan közvetítőszeret biztosítanak, amely hitelessé, megalapozottá teszi „apostoli küldetését”. Ármin szintén közvetítő, egy másik világ követe, aki saját közegében az M. néniéhez hasonló szerepet tölt be, így a két világot tulajdonképpen a két közvetítő személye, s az azok közötti kapcsolat köti össze. M. néni gondolkodásában gyakran előfordul a vallásos üdvöztan két alapvető – s olykor kissé el-lentmondásos – fogalma: a kiválasztottság, illetve a szabad akarat. Az egyén szabad akarata a vallásos út választásában nyilvánul meg leginkább, az üdvözülés felé törekvésben. Azonban a különleges szerepek betöltéséhez – mint amilyen az övé – kiválasztottnak kell lenni. A kiválasztottságot a hívő ember vallásos buzgalma, erkölcsös élete eredményezheti, s eredményezte – M. néni szerint – az ő esetében is. Ez a kiválasztottság – mint azt már említettük – számára az „apostolkodás” nehéz feladatával jár együtt.

Az üzenetek születésének pillanatai M. néni számára nem okoznak a megszokottól nagymértékben eltérő lelki élményeket. Írás közben nyugodt, nem kerül „tudatán kívül”. Írásképe nem változik meg, nem üt el a hétköznapiól. A külvilágot kifogástalanul érzékeli, tudja mi történik körülötte, az írást bármikor félbeszakíthatja, később képes folytatni. „Érzek egy olyan indítást...szóval, hogy írok. Sose tudom, mit írok. Mindig akkor tudom meg, amikor újra elolvasom. Ha jön valaki, hát abbahagyom, leteszem a tollat, nem nézem meg mit írtam. Az utolsó szót se. Semmi probléma nincsen.” A tollat „Ármin vezeti”, nem ő. A teljes szöveg nem tudatosodik benne, csak amikor befejezte, és egészben elolvasta azt. „Ármin nem diktál”, a szavak és mondatok az M. néni tudatán keresztül érkeznek, de hangot nem hall közben. „...meg az agyamon is megy, mint a gondolat. Azt érzem. Szavak jönnek. Nem hallom a szavakat, a gondolat útján megy”.¹⁰ Az üzenet megalkotását csak Ármin kezdeményezheti, csak ő garantálhatja azok isteni tisztaságát. M. néni hite szerint nem befolyásolhatja, szorgalmazhatja az írást, mert az ő emberi mivoltának köszönhetően a leírt szövegben kísérthet az emberi tulajdonságok rosszabbik hányada. „...én megvárom, mert ha én magam akarom, közbejátszhat a gonosz. Bekeverhet.”

Az üzenetek kapcsán nagyon nehéz határt húzni M. néni éne és Ármin személye között. Miközben a külvilág felé M. néni jelenik meg az írások szerzőjeként, ő maga olyan tények kapcsán, melyek a szövegek valamelyikében megjelenik, gyakran a közvetítő Árminra utal úgy, mintha a szövegeket tulajdonképpen ő írta volna. „...Aztán az egyikben írja, hogy háromszor találkoztál velem...” „...Igen, írja is, hogy a gonosz rád irányítja a figyelmét...” Az időss asszony tehát mindössze eszköznek tekinti magát abban, hogy az Isten – Ármin által sugallt – üzenetét papírra veti.

Az üzenetek M. néni életében a szolgálat kézzelfogható bizonyítékaként, ugyanakkor eszközöként vannak jelen. A szövegek megléte egyfajta bizonyosság a kiválasztottság-

¹⁰ M. néni leírása arról az állapotról, melyben üzenetei születnek, nagyon emlékeztet arra, melyet Lovász Irén, E. néni kapcsán ismertetett, aki Isten írónakának tartja magát, s sugalmazott szövegeket, dalokat vetett papírra. L. Lovász I. (1998).

ra, főleg azok előtt, akikkel M. néni apostoli tevékenységét végzi. Ugyanakkor a térítő tevékenységben kiválóan alkalmazható eszköz, amely ráadásul egy hiteles személy, azaz Ármin alkotása. Tartalma a vallásosságban való elmélyülést segíti, léte pedig annak eredményét bizonyítja. M. néni büszke arra, hogy „apostoli” tevékenysége hatására többen megtértek már.

Az M. néni által „tolmácsolt” üzenetek közül hét egészen más, az addig megszokottól gyökeresen eltérő formában is megnyilvánult. A szövegek írása helyett rajzokat készített, amelyek szimbolikus formában hivatottak kifejezni az Ármin által közvetített jelentéstartalmat. M. néni felfogása szerint a rajzok nagy általánosságban ugyanazokat a tartalmakat, jelentéseket hordozzák, mint a szövegek, a kifejezésforma azonban kifejezőbb, koncentráltabb, „velősebb”.

A képek meglehetősen egyszerű kivitelű, félfamentes rajzlapra készített ceruza-rajzok. Az ábrák vonalvezetése folyamatos, íves, szögletek, sarkok, sőt egyenes vonalak egyáltalán nem jellemzőek. Ennek köszönhetően a képek szinte folyékonyak, a rajtuk felfedezhető és konkretizálható formák nem rendelkeznek éles kontúrokkal, egymástól sem igen határolhatóak el. Ilyen módon a grafikák leginkább víziókat, álmokat idéznek a néző számára. A laza kézmozdulatokkal meghúzott vonalakat M. néni feltehetően utólag erősítette ki.

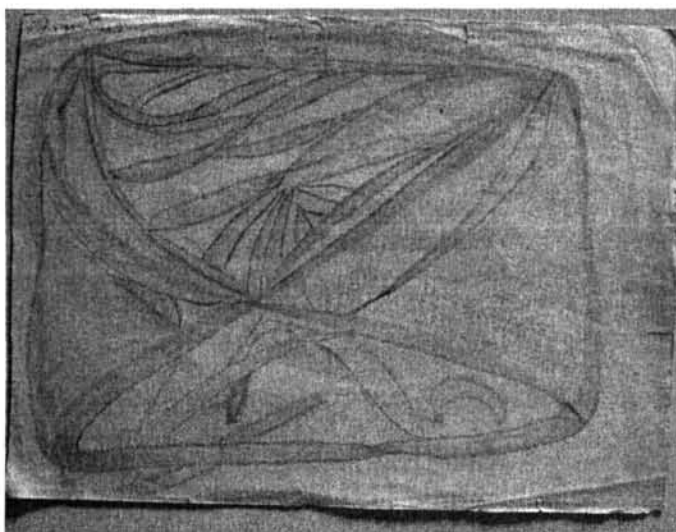


1. kép. „A rossz is bennünk van, és ezek ilyen tengeri ragadozó halak”

A hét darab alkotás két csoportba sorolható a konkrétan megjelenő ábrák alapján. Az egyik csoportba hat kép tartozik, melyeket egyértelműen és tisztán a mély vallásosság ihletett. Az ezeken képeken megjelenő, biztonsággal kivehető szimbólumok a kereszt, a harsona, a szem, a koronás kígyó, illetve szelíd és ragadozó halak. A képeken megjelenő ábrák összefüggéseit M. néni nem minden esetben tudja világosan és egyértelműen feltárni. A bizonytalanságok okait elsősorban abban látja, hogy a mondandót nem ő maga foglalja az adott formába, hanem Ármin, az ő keze pusztán arra való, hogy a szimbolikus tartalmak mindenki számára láthatóan papírra kerüljenek. Magyarázatai így tulajdonképpen nem a képekről, hanem az azokon felbukkanó egyes szimbólumokról szólnak. Szem: „Figyelnek, szerintem figyelnek bennünket. Fentről. A szem mindig fent van, ugye...”, „Sok szem. Hát látnak bennünket. Nem tudunk elbújni.” Bakancs(?):

„Nagyon sokáig néztük, és nem tudtuk, mi az. Egyvalaki ránéz, azt mondja, ez egy bakancs. Hát milyen bakancs ez? Hát, hogy milyen nehéz úton járunk, ugye...” Koronás kígyó, ragadozó halak: „...a kígyó, az ősi kígyó. Itt van a korona a fején... Fejedelem ő is. Hát Lucifer a fény angyla volt... Bennünk, tulajdonképpen mibennünk vannak... azok a rossz gondolatok... hogy is mondjam, a rossz is bennünk van. A rossz is bennünk van, és ezek ilyen tengeri ragadozó halak.” Szelíd halak: „Hát a halak... az apostolok jele... ez a hal nem élettelen hal, csak alélt hal. És a másik hal emeli föl. A másik hal meg húzza fölfelé. Hát tulajdonképpen ez az egyház. Eléggé sok baj van.”

A másik csoportba mindössze egyetlen kép tartozik. A világ profán szegmensére vonatkozó, de vallásos hitből táplálkozó értelmezés: a sarló, a kalapács, a kasza, s egy rövid szöveg: „itt a tiszta búza”, egyértelmű jelképek, melyek a képen látható elrendezésben, talán kissé erőltetve, de konkrét, egyszerű világlátásból származó tartalmat hordoznak. Figyelemre méltó azonban, hogy ez a kép született az összes közül a legkorábban, s 1983-as datálása kissé politikai pikantériát ad jelentésének. „Na ez nagyon sokat mond. A sarló és a kalapács külön van, a kasza közéje vág. A kasza vág közé.”¹¹



2. kép. „Na, ez nagyon sokat mond. A sarló és a kalapács külön van, a kasza közéje vág”

M néni üzeneteit szűkebb s tágabb környezetében sokan ismerik, és sokféleképpen értékelik. Arról hogy ki, hogyan ítéli meg írásait, s azokon keresztül őt magát, meglepően nyíltan beszél. Közvetlen környezetében férje találkozott először M. néni különleges íásaival, ám azok egyáltalán nem olyan hatással voltak a férfira, ahogyan azt felesége szerette volna.¹² „Ugye én megmutattam a Lajosnak, hogyhát az ugye meg fog térni.

¹¹ Érdemes megfigyelni azt, ahogyan a rajzokhoz kommentárt fűz. Folyamatosan fenntartja azt az érzést, mintha ugyanolyan külső szemlélője volna alkotásainak, mint az, akinek megmutatja azokat. Az „én” és a „nem-én” a legtöbb esetben ilyen egyértelműen elválík akkor, amikor bármilyen formában megjelenő sugalmazott üzenetről esik szó.

¹² M. néni az első üzeneteket hamar megmutatta férjének azért, hogy azok segítségével változtatni próbáljon a férfi viselkedésén. Ezt az információt azonban talán úgy is értelmezhetjük, hogy az írásokban, illetve az ún. spontánírásban látta M. néni annak lehetőségét, hogy kellő hatást gyakorolhat férjére, hogy az felhagyjon alkoholizmusával. Hiszen tudjuk, hogy M. néni a spontánírásról már korábban hallott, mint ahogyan az első üzenetek

Aztán az orvostól tudtam meg, hogy elment a rendőrségre, hogy vigyenek el, mert megbolondultam. Persze a rendőrségen azt mondták neki, hogy vigyen az orvostól igazolást. Az meg mondta, hogy idefigyeljen, volt itt a Lajos, hogy adjak igazolást, hogy maga meg van bolondulva. Kérdeztem tőle, miért, hát mit csinál a felesége? Mindig a Bibliát olvasa. Aszongya, na lássa Lajos, ha maga is mindig a Bibliát olvasná, akkor nem került volna a dutyiba. Mert az ott volt, a rendőrség vitte, borzasztó cirkuszokat csinált."

Testvérei – bár vallásosak – kevés toleranciával viszonyultak M. néni különösléteéhez. Különösen érzékenyen érintette ez teológus végzettségű nővére kapcsán, akinek személyéhez érezhetően talán a legbensőségesebb viszony fűzte M. nénit, egészen nővére haláláig. *„Leghamarabb a családban néznek bolondnak. Már engem a nővéreim ideg-orvoshoz, pszichológushoz akartak vinni, pedig vallásosak. Mondtam, hogy nem megyek se egyikhez, se a másikhoz, én egy olyan papot keresek, aki ennek tudója."*

A pap, mint „pásztor” nagyon fontos szerepet játszott, és játszik ma is az asszony életében. Aktív hívő-közösségi életet él, s üzeneteivel több egyházi személyt is megkeresett. Eleinte csak azért, hogy véleményezzék írásait¹³, később talán azért, hogy valamilyen módon esetleg használják azokat.¹⁴ *„Elmentem, ajánlottak nekem egy nagyon jó papot. Nagyon jónak találta, és azt mondta folytassam. Fölvitte Pestre az írást, a kéz-írást is."*, *„Én voltam lelki gyakorlaton doktor...hm...az a görögkatolikus pap...a teológián tanít. Annak megmutattam az írást, azt mondta a világért abba ne hagyjam."*, *„W. M. igazi pap volt, az meg nekem azt mondta, hogy ez magának a tudatalattijából jön. Csak hozza be a többit is, amit ír. Mindig hogyha ír, hozza be. Én bevitettem, oszt azt mondja egyszer, idefigyeljen, énnekem megváltozott a véleményem, nem a maga tudatalattijából jön, hanem ez sugallt írás."* Az üzenetek segítségével folytatott prófétai tevékenysége sohasem váltott ki ellenszenvet a katolikus egyház mindenkor hivatalt helyi képviselőiből. Ennek oka, hogy „híveit” nem a maga, hanem a katolikus egyház számára „térítette”. Azokat a problémákat, melyet maga az egyház működésében felismerni vél, a „sebek gyógyításával” látja jónak orvosolni. E cél érdekében folytatja térítő tevékenységét, így személye, „Krisztus felkentje”, nemcsak hitének, de egyben egyházának is jótévedője kíván lenni.

Evilági utazások, másvilági élmények

M. néni életében jelentős szerepet játszottak azok az utazások, amelyeket vallásos indíttatása okán tett 1986 és 1997 között. Az utakat többnyire vallásos szervezet (Actio Catholica) szervezte, s céljuk kimondottan a keresztény szent- illetve egyéb vallási kegyhelyek látogatása volt. Az egyházi szervezésnek köszönhetően M. néni meg tudta fizetni az utazásokat, amelyek egyébként óriási költségeket igényeltek volna. 1986-ban Rómában járt, ahol régi vágya teljesült, amikor személyesen láthatta a pápát. 1992-ben olaszországi, izraeli, egyiptomi körutazáson vett részt, néhány évvel később pedig a

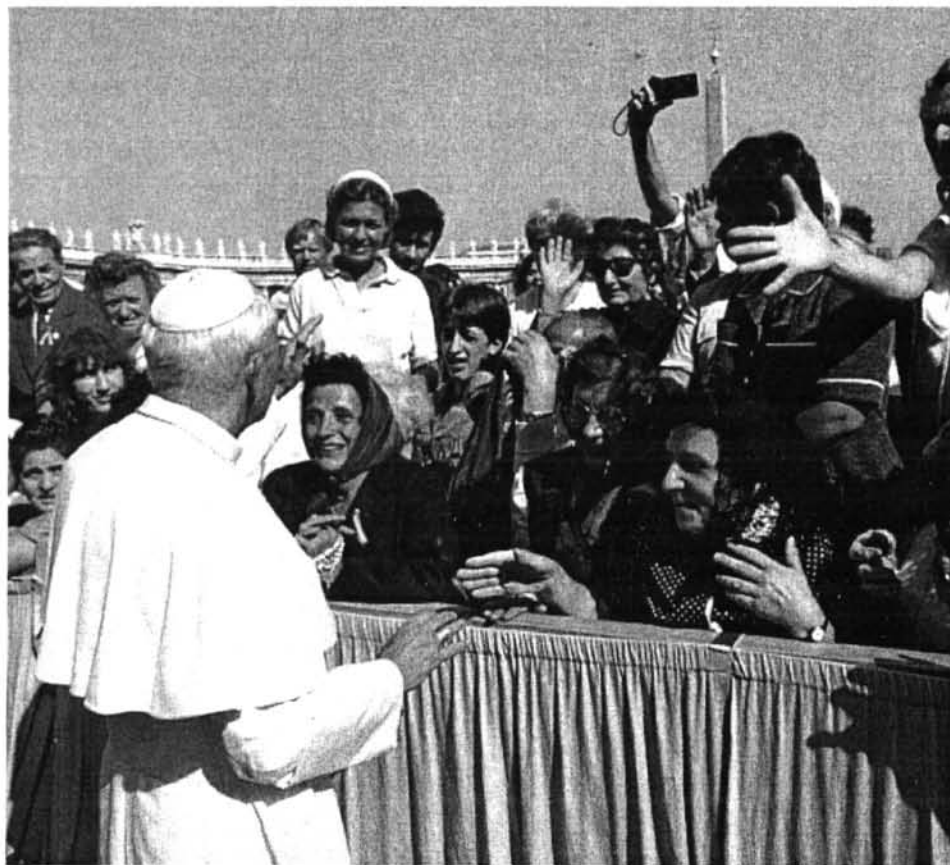
megszülettek volna. *„Én mindig olyan emberekkel akadtam össze, akik valamilyen különös dolgot tudtak mondani. Hallottam erről a spontánírásról..."* Mindez csupán feltételezés, amelynek megerősítésében vagy elvetésében sokat segíthetnének az első üzenetek, amelyek azonban már elveszettnek tekinthetők.

¹³ Valószínűleg közvetlen környezetének idegenkedése miatt M. néni úgy érezhette, hogy ha egy, az ügyben „hivatalból” érintett, általánosan elfogadottan kompetens személy véleménye az üzenetekről pozitív, az tulajdonképpen az írások eredetiségét igazolhatja.

¹⁴ M. néni nem titkolt vágya, hogy az Ármin által közvetített üzeneteket egyszer nyomtatásban is megjelentethesse, így talán azok felhasználhatóak lesznek az egyház és a hitélet megerősítésében. Előfordult olyan eset, amikor úgy vélte, az üzenetek segítik, az azokat ismerő pap munkáját. *„Hát akik elfogadták, a Lindhoffer atya, meg a Péter az...prédikációin észre lehetett venni."*

franciaországi Lourdes-ben járt, ahol a híres Mária-kegyhelyen maga is alámerítkezett a szentelt forrás vizében.

Túl azokon az élményeken, melyeket az erősen vallásos egyének élnek át azokon a helyeken, ahol töltekezhetnek a szentség jelenlétének már-már fizikai valóságával, M. néni számára az utazások különös értelmet nyertek, hiszen minden utazása egy-egy fontos találkozást hozott számára. Az első, 1986-ban tett vatikáni útja során a Szentatyával való találkozásának egy apró mozzanatát élte meg úgy, hogy különleges jelentőséget tulajdonított neki: „...többezren voltak a téren. Ott fogadott a Szentatyá, s nekem nagy vágyam volt, hogy a Szentatyát... Hagytam a tömeggel sodorni magam. Hát én nagyon jó helyre kerültem, pontosan ott ment el a Szentatyá, ott állt meg előttem. Ezt nem tartom csodának, biztosan tudta, hogy hol vannak körülbelül a magyarok... megállt előttem és azt mondta: Dicsértessék a Jézus Krisztus. Mindenkinek csak így a fejét érintette, a homlokára senkinek se tette a kezét. Nekem igen. Le van fotózva, úgyhogy nem beszélek mellé... Hát ez egy fantasztikus élmény volt nekem.”



3. kép. „...a homlokára senkinek se tette a kezét. Nekem igen.”

A következő két találkozás jelentőségét nem mérhetjük az előzőhöz, s értelmezni azokat egészen másképpen szükséges. M. néni háromszor találkozott személyesen égi közvetítőjével, Árminnal. Először 1992-ben, izraeli útjára lelkileg felkészülni a siófoki

plébániatemplomba ment, ahol szinte fel sem figyelt az ajtóban álldogáló férfir: „...elmentem mellette, bementem, ott rámnézett, nem foglalkoztam... mentem, mert én előbbre mentem, mint a többi. Bementem a templomba, a padba, egyszer csak megérintik a vállamat. Ugyanez a férfi, azt mondja, bocsásson meg, ha zavarom a dolgában, meg tudná nekem mondani, hol van a zsidó templom? De valami nagyon árad... szóval... én olyan... Magyaráztam neki, hogy itt el tetszik menni a műúton, a postánál lefordul, ott van a zsidó templom legközelebb. Akkor utána sem néztem, mondtam az imádságomat tovább. Mikor aztán hazafelé jöttem, ejnye, mondom, de furcsa egy férfi volt ez. Eleve nem is illet volna engem zavarnia a... bocsánatot is kért. Mondom, megvárhatta volna... megkérdezhetne volna bárkitől, ha meg éntőlem akarta megkérdezni, megkérdezhetne volna, mikor mentem be. Vagy megvárta volna, amíg jövök ki. És hát... nem tudtam, hová tegyem.”

A harmadik jelentőségteljes utazás, s egyben az Árminnal való második találkozás Lourdes-ben történt, öt esztendővel az előzőek után. A kegyhelyet M. néni és csoportja azzal a céllal látogatta meg, hogy maguk is megmerítkezzenek. A sziklafülkék előtt a megmerítkezni vágyókat szigorú rendbe sorolják, s a meghatározott rendnek megfelelően eresztik be. M. néni és teológus nővére a tömeg, s a magyar mise miatt lemaradtak a többiektől. „...osztán lekéstünk... Aztán a középső ör félrenézett, mink akkor beslisszantunk. Hát visszafele menet aztán mondta, hogy... hát tudtuk, hogy mit mond. Az is tudta, hogy mink mit akarunk. Aztán odalépett valaki. Ez az ember. És beszélt az örrel. Először szelíden, halkan. Az ör rettenetesen tiltakozott. Akkor felemelte a... olyan pattogósan, parancsolóan beszélt, nem kiabált, de fantasztikus parancsolóan beszélt. És énfelem mutatott... Hát aztán beengedett az ör. Én annyira meg voltam... én rögtön megismertem.”

M. néni második alkalommal felismerte azt a férfit, akit a siófoki templomban látott. Nem tudta hogy ki lehet, de elmondása szerint, amikor Lourdes-ban az ör magyarázta, hogy nem ereszti be őt és nővérét, ő épp azon a különös, Siófokon látott férfin gondolkodott. Egészen pontosan azon, hogy annak a – nagy valószínűséggel zsidó – férfinak milyen különös fejedője volt. Akkor jelent meg újra, s győzte meg az őrt, aki átengedte a hölgyeket. M. néni szerint nem volt nehéz ráismerni, még úgy sem, hogy az első alkalommal szakállt viselt, a második alkalommal már nem. Felismerte szemeit és arcát, valamint azt a hosszú, sötét, kabátszerű felsőruhát, amire ő a siófoki plébániatemplom előtt is felfigyelt. Ekkor M. néni felhívta nővére figyelmét a férfir, akinek személye igazolhatta volna az M. néni „különcségeinek valóságosságát” a hitetlenkedő teológus nővér számára is, aki valóban „látott valakit”, de neki nem lehetett módjában felismerni a kizárólag M. néni által Siófokon látott személyt.

A férfi kilétére harmadik találkozásuk után derült fény, ami M. néni siófoki lakásán történt. „Harmadszor találkoztam vele a szobában. Egyszer olyan... nem olyan álmosba... teljesen teljesen ébredtem. A komódon nem látszott se a filodendron, se a fikusz, se az a kis tányérka. Ott feküdtem az ágyon. Ugyanabban az öltözetben volt. Itt nézett valamit, így, ilyen pihenő állásban. Mind a háromszor fedett volt a feje. Nem sábeszdekli, hanem olyan izé... Abszolút nem volt rossz érzésem. Aztán eltűnt, és újra ott voltak az üzenetek az asztalon. Aztán az egyikben írja, hogy háromszor találkoztál velem. Leírja a helyszíneket. Hogy tudd, hogy én mindig melletted vagyok, melléd adott az én uram.”

Az itt leírt találkozások közül az elsőnek feltehetően a szent helyen való lelki töltekezés adhatta a különös hangsúlyt. Az erősen vallásos asszonyból érezhetően eufóriát váltott ki a legfelsőbb katolikus egyházi személyiség közelsége, s erős vallásosságának, „hűségének”, s ebből fakadó kiválasztottságának elismerését érezhette megnyilatkozni

abban a gesztusban, mellyel a pápa illette, s amelyet később olyan gondolati kontextusba illeszthetett, hogy az mintegy igazolhatná a vele történő különös dolgok valószerűségét.

A valóságértelmezések egészen más kategóriáját alkotják az Árminnak való találkozások. Az első két találkozás tulajdonképpen hétköznapi szituációkban zajlott, ami persze nem jelenti azt, hogy eltekinthetnénk attól a tényről, hogy ezen esetekben is olyan színterekről van szó, amelyek az egyén számára lehetővé teszik a szentség megnyilvánulásának valóságos megélését. A templomi térben, vagy éppen a kegyhelyen található tárgyak, hangok, vizuális, verbális és egyéb ingerek könnyen kiválthatják azt a lelki állapotot, amelyben az egyén elemi tapasztalásai, érzékelései túlmutatnak a nem vallásos személyiség által megtapasztalható valóságélményen. Ezek alapján az Árminnal való harmadik találkozás is könnyebben értelmezhető, hiszen M. néni lakása – hasonlóan más vallásos személyiségek közvetlen környezetéhez általában –, bőségesen el van látva olyan szakrális tárgyakkal, melyek jelenléte elősegíti a vallásos eksztázis kialakulását.

A kiválasztottság következményei

*„Akkor 1989 Szilveszterén itt volt a nővérem... aztán ott az északi szobában fe-
küdtünk. Aztán hát beszélgettünk, éjfél után lefeküdtünk nem olyan sokkal, hát hogy
megjegyezzem, nem azért láttunk különös dolgokat, merthogy berugtunk volna. Ennyi kis
borral koccintottunk. Aztán hát a testvérekről beszélgettünk. Aztán a nővérem paplandára
egy széles piros fénycsík ráesett. Mondom, milyen autó mehetett itt, aminek ilyen a fé-
nye? Kinézek az ablakon, hát fönn az égen, magasan, egy nagy kereszt volt. Nem olyan
kereszt, mint a feszület, hanem mint a mentőkön, meg a kórházakon van. Széles volt a
szára. Nem átszelelt a felhőkön, hanem fantasztikusan tündökölt. Mint a drágakő. Se
piros, se narancssárga, mint a vöröskereszt. Mondom Úristen, mi ez? Akkor én is leug-
rottam az ágyról, meg a nővérem is. Azt mondja, mi van nektek az ablakpárkányotokon?
Aztán a szivárvány színeiben halványodott el. Odamentünk az ablakhoz, akkor már nem
volt kereszt. Odanyomtam az üveghez a fejemet, akkor indult el kelet felé. Ilyen térugrá-
sokkal. Aztán a nővérem elment, ülök az ágyon, s akkor jöttem rá, hogy én két falon
láttam keresztül. Mit jelenthetett, mit jelenthetett? Biztosak voltunk, hogy azt mindenki
látta. A szomszédba szoltam reggel, te, mondom, Jancsi, ti is láttátok a keresztet? Milyen
keresztet? Nem láttunk semmit. A nővérem azt mondja, majd én megkérdezem a taxisoktól,
azok kint voltak egész éjjel, azok biztos látták. Senki se láta. Aztán abbahagytuk ennek
hirdetését, mert bolondnak néztek bennünket. Nem tudom mit jelzett, valamit biztos...”¹⁵*

M. néni hite szerint nagyon sok különös dolog történik vele kiválasztottsága okán. Ennek egyfelől az a magyarázata, hogy Ármín mindig vele van, s minden lépését óvó és segítő szándékkal kíséri.¹⁶ Ennek tudatában olyan szituációkat is külső erők által befo-
lyásolt eseményeknek tart, amelyeket a legtöbb ember valószínűleg véletlennek titulálna,
vagy racionális magyarázatot keresne, s biztonnal találna rá. „Nyolcvanhatban volt... a
járda mellett ilyen nagy rózsabokrok voltak. Tudja a rózsabokor az... így megy az ága, s
mindig ilyen hegyesre metszik. Annak az irányába lelökött a Horváth Lajos. Átestem a
rózsabokron, és aláestem egészen a tövéig, és még egy karcolás se volt rajtam.”,
„...Nagyon esett. Egy kis vékony kendő volt rajtam, meg egy kis blézerkabát, aztán mon-
dom, Istenem, mire hazaérek teljesen átázok. Agyhártyagyulladás kapok, vagy tudó-

¹⁵ Ez a történet egy olyan látomás leírása, melynek érdekességét adja, hogy M. néni nem egyedül élte át. Miután azonban nővére meghalt, sajnos nem árnyalhatjuk tovább a vízió leírását.

¹⁶ Hasonló angyalai segítségre találhatunk példát Orosz István életében. L. *Bálint* (1942: 14).

gyulladás. Félóráig voltam az esőn, s így bugyborékol a víz...Biciklivel voltam. Hazajöttem, mondom én borzasztóan át vagyok ázva. Vetkőzők le, minden száraz volt rajtam, a fejkendőn egy csepp nem volt, a kabáton egy csepp sem volt, csak bokáig voltam tatyakos.”



4. kép. „...Általában ezek az emberek is Istenhez tértek meg.”
M. néni gyógyít, háttérben a szentsarok

Másfelől Isten kegyeltje iránt fokozottan érdeklődik a sátán is, s mindent megtesz, hogy megkísértse, megijessze, vagy épp saját oldalára állítsa M. nénit. A gonosz erők tevékenységéhez való alkalmazkodás szintén mindennap jelen van életében. A mennyei és alvilági hatalmak ellentéte, kettőssége határozza meg számára a kozmoszt, amelyben él. A világ két princípiumának szembenállása, harcot eredményez, melyben ő maga is résztvevő, természetesen a jó oldal kiválasztott harcosaként. „...pláne imádság alatt borzasztóan zavart. (ti.: a Sátán) Biztosan érzett már olyat, mikor azt mondják, hogy libabőrös a bőröm. Rettenetes érzés. Szent Mihályhoz fohászkodtam, nem múlt el. Egyre múlik el mindig, mikor azt mondom, a Szűzanya győzelméért ajánlom fel magam. Mert hát ő tiporja el a gonosz fejit. Akkor elmegy, egy darabig békén hagy, majd újra próbálkozik.” „Egyszer kint voltam a kertbe, jöttem be, hát a függöny össze volt tépve két helyen. Senki nem járt itt. Le volt vágva, de úgy szálán, hogy ilyen fordított háromszöget alkotott. És négy karomhúzás volt még ott. A múltkor meg azt hallottam éjjel, hogy ez a plafon leszakadt volna az egész. Másik alkalomkor meg, háromszor annyira megverték az ajtót...És elmúlik, minden elmúlik.” „(Ármin)...írja is, hogy a gonosz rád irányítja a figyelmét, és kimondhatatlanul gyűlöl.”¹⁷

¹⁷ Ahogyan a különféle eseményeket mind gyakrabban élte át, M. néni ima közben „megkérdezte” Jézust, hogyan értelmezze azokat. Ármin 1992. 04. 26-án „hozta” a választ, melyben megmagyarázza a különböző eseményeket.

Szilveszteri látomása óta M. néni gyógyító tevékenységet is folytat. Kezeit a beteg fölött tartja, imádkozik előbb egyedül, majd betegével együtt. Koncentrált, miközben mozdulatait halkán magyarázza, s kérdegeti páciensét arról, hogy mit érez. A gyógyítást legalább annyira lelki aktusnak tartja, mint fizikainak. Felfogása szerint a test egészségét a szabad lélek épsége meghatározza, s az elmélyült katolikus hit biztosíthatja a lélek egészségét. E felfogás szerint saját egészsége hite, kiválasztottsága bizonyítékaul is szolgál, gyógyító tevékenysége pedig elősegíti a térítést, az apostolkodást. „*Rákos daganatok múltak el, tüdőfoltok múltak el, szóval... sokféle betegség. Általában ezek az emberek is Istenhez tértek meg.*” Bizonyítva, hogy képessége isteni adomány, M. néni „gyógyításaiért” soha semmit nem fogad el. Szerinte az fizet a kellő helyen, aki megtér Istenéhez.

Értelmezési lehetőségek

Lovász Irén E. néniről írott tanulmánya¹⁸ véleményünk szerint mértékadó a két asszony, s a hasonló esetek értelmezésében. M. néni – E. nénihez – hasonlóan elutasítja, hogy üzeneteinek ő lenne a szerzője, rajzainak alkotója. Elfogadhatjuk azt az álláspontot, hogy a nem-én, ebben az esetben az én-idegen belső állapotok, énen kívüli exteriorizálódása következtében válik az átélő számára az én hétköznapi világán kívüli dologgá. Esetünkben – természetesen leegyszerűsítve – ez azt jelentené, hogy Ármin személye M. néni énjének olyan én-idegen része, amelyet nemcsak hogy a külső világ jelenségeivel azonos helyre kerül, hanem a köznapi jelenségektől is élesen elválik, s a transzcendensről alkotott imagináció részeként „köszön vissza”. A folyamat okozta élmények mentális történései módosult tudatállapotban (ASC) zajlanak le.

A tanulmány ismertet egy, az előzőt meghaladó elméletet is, amely szétfeszíti a módosult tudatállapot fogalmának kereteit. Eszerint minden emberre jellemző az ún. *autonóm elképzelés*, amely mint folyamat, az éber tudatosság keretein kívül megy végbe. Ennek eredményei lehetnek álmok, látomások, amelyeket tudatosan használni azonban csak bizonyos adottságok, tanultság birtokában lehet. Kontroll nélkül az *autonóm képzeletek* gyötrő álmokká, éberséget zavaró víziókká válhatnak, ellenkező esetben azonban hozzájárulhatnak a prófétai személyiségek kialakulásához. M. néni értelmezhetjük ilyen személyiségként, hiszen élettörténetéből megtudtuk, hogy a megfelelő tanultsággal rendelkezik, hogy autonóm képzeleteit kordában tarthassa. Mégis úgy tűnik, hogy üzenetei nem feltétlen objektivációi autonóm képzeleteinek, hiszen víziói, auditív és egyéb élményei nem mindig mutatnak szoros kapcsolatot az általa leírt szöveggel.

Talán nem érdektelen felvetni azt a kérdést, hogy a szakrális kommunikáció, mint a mindennapi élet része, eredeztethető-e M. néni interperszonális kapcsolatainak kommunikációs szintjén megnyilvánuló sérülésekből? A teória a következő: M. néni élettörténetéből tudjuk, hogy 19 éves korában történt házasságkötéséig tanyán nevelkedett.¹⁹ A viszonylagos elszigeteltség jelenthetett némi anomáliát a szocializáció szintjén, amely elsősorban szintén interperszonális kapcsolatokban, illetve kommunikációban nyilvánul meg. A hosszú ideig tartó rossz házasság²⁰ pedig a legintimebb kommunikációs szféra sérülését, majd teljes leépülését eredményezte. A befelé fordulás – amelyről M. néni

¹⁸ Lovász (1988:156–173) Szembetűnő a két eset hasonlósága, az átélt élmények tekintetében. Meglepőbb azonban, hogy a két bemutatott személy élettörténete is párhuzamba állítható néhány lényegesnek ítélt ponton.

¹⁹ Csak megemlítjük, hogy az életrajzi adat egyezést mutat a Lovász Irén tanulmányából megismert E. nénijével.

²⁰ Újabb életrajzi egyezésre hívhatjuk fel a figyelmet.

beszámolt – kedvezett a vallásos elmélyülésnek, s Ármin, aki „létezését” – a fenti pszichológiai nézetek értelmében – M. néninek köszönhetette, képes volt kiigazítani a felbillent kommunikációs egyensúlyt. A próféta-ság, a térítés, majd később a gyógyító tevékenység pedig kiszélesítette a vallásosságon alapuló kapcsolatok sávját. Mindez persze csak elmélet, de talán mégis igazolható azzal a ténnyel, hogy M. néni üzeneteinek születése csak meghatározott életszakaszának jellemzője. Bármely pszichológiai szemlélettel magyarázzuk Ármin személyének létét, M. néni 50(!) esztendő volt amikor először üzenetet íratott le vele. Azt persze csak most áruljuk el, hogy az eddig utolsónak számító üzenet kapcsán²¹ M. néni elmondta, azt amolyan búcsúzásfélének érzi, s hogy Ármin valószínűleg nem fog többé jelentkezni. Elméletünk értelmében ez azt jelentheti, hogy 1982. volt a „kommunikációs mélypont”, s 19 esztendő kellett ahhoz, hogy M. néni interperszonális kapcsolatai beálljanak egy, a személyisége által optimálisnak ítélt szintre.

A fent említett gondolati köröknek nem szoros része, de talán nem minden érdekesség nélküli kicsiny statisztikánk, melyet az üzenetek születésének gyakoriságáról végeztünk. Nem volt nehéz dolgunk, hiszen M. néni minden egyes üzenetet datált. A dátumokat kiemelve és listává szerkesztve évenként megkaptuk az üzenetek születésének gyakoriságát:

1982.07.24.	1984.02.05.	1985.12.10.
1982.09.06.	1984.01.14.	1985.12.27.
1982.09.07.	1984.02.20.	
1982.09.12.	1984.03.09.	1986.01.01. éj. 2.30.
1982.09.24.	1984.03.18.	1986.02.12. Hamvazószerda
1982.09.24.	1984.03.27.	1986.02.25.
1982.09.30.	1984.04.05.	1986.05.12.
1982.10.08.	1984.04.12.	1986.07.09.
1982.10.18.	1984.05.09.	1986.08.30.
1982.10.25.	1984.05.28.	1986.11.16.
1982.11.20.	1984.06.09.	1986.12.24. Szenteste
1982.12.04.	1984.06.23.	1987.01.01. éjjel 2.
1982.12.10.	1984.07.12.	1987.01.23.
	1984.08.18.	1987.02.05.
1983.05.22. Pünkösd	1984.09.28.	1987.03.03.
1983.06.10.	1984.11.01.	1987.04.24.
1983.07.04.	1984.12.10.	1987.06.05. Sárlos Boldogasz-
1983.07.27.	1985.01.01.	szony
1983.08.25.	1985.01.18.	1987.08.05.
1983.09.18.	1985.01.30.	1987.09.28.
1983.09.20.	1985.02.10.	1987.11.05.
1983.09.28.	1985.03.15.	1987.11.23.
1983.10.20.	1985.03.27.	
1983.12.04.	1985.04.09.	1991.01.10.
1983.12.06.	1985.04.26.	1991.02.04.
1983.12.09.	1985.05.08.	1991.04.01.
1983.12.10.	1985.05.30.	
1983.12.16.	1985.07.07.	1992.01.12.
1983.12.27.	1985.08.04.	1992.02.16.
	1985.08.09.	1992.03.23.
1984.01.01.	1985.09.19.	1992.04.26.
1984.01.14.	1985.10.21.	1992.03.03.
1984.01.30.	1985.11.10.	1992.07.04.

²¹ 2001. 01. 25.

1992.07.19.	1995.03.13.	1997.12.27.
1992.08.11.	1995.04.16.	
1992.08.24.	1995.03.21.	1998.01.14.
1992.08.28.	1995.07.30.	1998.01.26.
1992.09.24.	1995.09.17.	1998.02.25. Hamvazószerda
1992.10.02.	1995.10.15.	1998.03.25. Gyümölcstó
1992.11.21.	1995.11.29.	Boldogasszony
1992.12.26.	1995.12.22.	1998.04.13. Húsvét másnapja
	1995.12.27.	1998.05.29.
1993.01.18.		1998.08.27.
1993.02.24. Hamvazószerda	1996.01.17.	1998.09.21.
1993.03.26. Gyümölcstó	1996.01.29.	1998.10.25.
Boldogasszony	1996.03.01.	
1993.04.12. Húsvét másnapja	1996.03.25. Gyümölcstó	1999.01.21.
1993.07.21.	Boldogasszony	1999.02.17. Hamvazószerda
1993.08.11.	1996.04.21.	1999.03.25. Gyümölcstó
1993.09.23.	1996.05.26.	Boldogasszony
1993.10.31.	1996.06.21.	1999.05.24. Pünkösöd másodnapja
1993.11.07.	1996.07.28.	1999.08.27.
1993.12.17.	1996.08.27.	1999.09.27.
	1996.09.22.	1999.10.28.
1994.01.05.	1996.10.23.	1999.11.23.
1994.01.28.	1996.11.25.	1999.12.28.
1994.02.13.	1996.12.27.	
1994.03.20.		2000.01.25.
1994.04.17.	1997.01.23.	2000.02.23.
1994.05.24.	1997.02.21.	2000.03.08. Hamvazószerda
1994.07.17.	1997.03.17.	2000.04.30.
1994.08.04.	1997.04.21.	2000.06.12. Pünkösöd másodnapja
1994.08.13.	1997.05.22.	2000.07.27.
1994.10.09.	1997.06.20.	2000.08.28.
1994.11.15.	1997.07.23.	2000.10.16.
1994.12.06.	1997.08.26.	2000.11.27.
1994.12.27.	1997.09.28.	
	1997.10.27.	2001.01.25.
1995.01.19.	1997.10.27.	
1995.02.26.	1997.11.28.	

Jól kivehetjük, hogy az egyházi ünnepi kalendárium néhány napja meglehetősen kedvezett az üzenetek születésének. Érdekes statisztikát kaptunk akkor, amikor a dátumokat öröknaptárba helyezve azonosítottuk a hét napjait a megfelelő dátummal. Tettük ezt avégett, hogy megnézhessük, hogy az istentiszteleti alkalmak – melyeket M. néni rendszeresen látogat – befolyásolják-e az üzenetek születését, illetve a vallásos eksztázis (unio mystica) kialakulását. Az eredmény a következő: hétfő 19%, kedd 10%, szerda 13%, csütörtök 13%, péntek 17%, szombat 8%, vasárnap 20%-os gyakorisággal volt az üzenetek születésének napja. Az eredmények alapján talán kijelenthetjük, hogy a vasárnapi istentiszteleti alkalmak hatással lehetnek M. néni vallásos eksztázisának kialakulására. Talán nem meglepő a szombatot jellemző eredmény sem, ha tudjuk, hogy szigorúan katolikus vallási szabályokhoz alkalmazkodó ember számára ez a legutolsó „munkanap” a pihenésre szánt vasárnap előtt.

Tudjuk, hogy minden tudományos, elméleti spekuláció mellett M. néni számára az itt leírt jelenségek, életének szinte már kézzelfoghatóan valóságos részletei. Minden-napjainak az általunk unio mystica fogalommal meghatározott, s ily módon kiemelt pillanatai tökéletesen illeszkednek szorgos élete egészébe.

Bálint Sándor (kiad.)

1942 Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Budapest

Bourguignon, Erika

1973 Introduction. In: Religion, Altered States of Consciousness and Social Change. Columbus: Ohio State University Press

Grynaeus Tamás

1998 A megváltozott tudatállapotok pszichiátriai értékeléséről. In: Pócs Éva szerk. 1998: Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I. Budapest: Balassi Kiadó, Pécs: University Press

Limbacher Gábor

1998 A népi unio mystica. In: Pócs Éva szerk. 1998: Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I. Budapest: Balassi Kiadó, Pécs: University Press

Lovász Irén

1998 „Az elme hallja nem a fül”. Egy asszony látomásainak antropológiai megközelítése. In: Pócs Éva szerk. 1998: Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I. Budapest: Balassi Kiadó, Pécs: University Press

Rycroft, C. A.

1972 A Critical Dictionary of Psychoanalysis. Harmondsworth: Penguin

BOTSCHAFTEN - DIE URSACHEN DER MEDIATORENROLLE UND IHR ERLEBNIS IM LEBEN EINER RELIGIÖSEN „SPONTAN SCHREIBENDEN” FRAU

Von der Ethnographie, der Anthropologie und der Psychologie werden seit langer Zeit die Äußerungen der Religiosität des Individuums, ihre einfachen bzw. zusammengesetzten und besonderen Formen untersucht. Das Erlebnis des Glaubens kann nämlich unterschiedliche Formen annehmen und das Individuum von jenem Normensystem des Verhaltens und der Äußerung abbringen, das von der Gesellschaft legitimiert und für normal gehalten wird. Deshalb weichen die Handlungen und das Verhalten des religiösen Menschen häufig von dem der übrigen Mitglieder der Gesellschaft ab und wirken häufig deviant.

Vorliegende Studie analysiert einige Segmente des Lebens einer alten Frau, die von ihrer Religiosität zur Versehung einer Art von Mittlerrolle inspiriert wird zwischen der sakralen Gewalt (Gott) und der profanen Welt (dem alltäglichen Menschen). Ihre Tätigkeit führt sie in schriftlicher Form durch, dabei ist ihr ein Engel namens Armin behilflich, der ihr verschiedene "Botschaften" diktiert und sie dazu anregt, unter den Menschen mit Hilfe der tief religiösen bzw. der religiösen Moral entsprechenden Botschaften eine prophetische Tätigkeit auszuüben.

Die Studie zeigt vor allem die Äußerungen dieser besonderen Religiosität, die Botschaften, die inspirierten Grafiken, die Visionen und Erscheinungen, dann versucht sie, die in der Profanität wurzelnden Gründe des Existierens in der Auserwähltheit sowie das zu beleuchten, was die Mediatorenrolle im Leben des religiösen Individuums bedeutet, wie diese ihm über die Schwierigkeiten des Alltags hinweghilft.

Zsolt Cseh

RÉGÉSZKEDÉSEIM BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN

PATAY PÁL

A családom ugyan a Taktaközből, illetve Abaújból származik, magam nem éltem itt. Mégis itt lettem régész és a régészeti tevékenységeim zöme is a mai megye területén zajlott.

Igen, itt lettem régész. Még a 15. életévemet be sem töltött gimnazista voltam, amikor 1929 augusztusában a szüleimmel rokoni látogatáson voltam Taktabájon (akkor még Bájnak hívták). Este egy ember egy földből kiásott fazekat hozott a nagybátyámnak. Az Erdőalja dülőben találták csalamádé zsombolyázásakor. (A felaprított csalamádét kazalba rakva földdel fedték le és nyomtatták össze, azaz silózták.) A föld ásásakor találták a fazekat és még több összetört cserépedényt is.

Másnap az édesatyám bicskájával felszerelve siettem ki a zsombolyázáshoz. Ha újabb cserépedényeket találtak a munkások, magam igyekeztem azokat a földből minél épebben kikotorni. A zsákmányon megosztzkodtunk. Ismerve az egykori, az osztrákokkal való közösködés idejéből származó szabályokat, a leletek egyharmada a nagybátyámnál, mint a föld birtokosánál maradt, egyharmada nekem, mint a megtalálójuknak jutott (egy cserép tál és egy bronz borotva kivételével a többi elpusztult a háború alatt), egyharmadát pedig átadtam összkel, amikor az iskola elkezdődött, a Nemzeti Múzeumnak. Azóta több ízben is szerepeltek a múzeum régészeti kiállításain. Így kerültem folyamatosan kapcsolatba a múzeummal, aminek az lett az eredménye, hogy későbbi professzorom, *Tompá Ferenc* tanácsára (akkor még csak egyetemi magántanár és a múzeum régésze volt) 1933-ban beiratkoztam a budapesti egyetemre régészhallgatónak.

Hillebrand Jenő hatása alatt (ugyancsak a Nemzeti Múzeum régésze volt) paleolitikuskutatással szerettem volna foglalkozni. Érdekelt a *Roska Márton* által ismertetett, a kassai múzeumban őrzött korláti paleolitikusok kérdése. Gondoltam, egy ásatással megkísérlem azt tisztázni. Igaz, ebben közrejátszott az is, hogy az ismeretségi körömben volt egy Korláton lakó lány is: Téglássy Andrea. Ezért, miután a lelőhelyet 1934-ben megsejlemléltem, 1935-ben *Gallus Sándor* (a Nemzeti Múzeum régésze) irányítása mellett – aki erre készséggel vállalkozott – háromnapos próbaásatást hajtottunk végre a Ravaszlyuk nevű lelőhelyen. Sajnos, a fáradozásunk nem járt eredménnyel, de a munkánkról, még mint egyetemista egy rövid cikkben be is számoltam.¹

A háborút megelőző és az azt követő néhány év meggátolt abban, hogy aktív régézmunkát végezzek, de a háború utáni első terepmunkám ugyancsak a megyében zajlott. A magyar régészek 1948-ban még nagyon készültek arra, hogy a rákövetkező évben a Nemzetközi Prae- és Protohistorikus Unió Budapesten tartja meg a négyévenkénti kongresszusát. (Az időközben bekövetkezett belpolitikai változások miatt nem valósult meg.) Az volt a terv, hogy a résztvevők számára kirándulásokat rendeznek jól ismert lelőhelyeken végzendő ásatások bemutatására. Evégett a számba vett helyeken előzetes,

¹ A korláti paleolitikusok kérdéséhez. In: *Archaeológiai Értesítő*. 50. 1937. 139–141, 229–230.

tájékoztató ásatások voltak végzendők. Az egyik, e célra kijelölt lelőhely a Borsod köz-ség határában lévő Derekegyháza nevű domb volt, ahol még 1926-ban *Leszih Andor*, a miskolci múzeum igazgatója, majd Tompa Ferenc az újkőkori bükki kultúra telepét kutatta. A próbaásatást 1948 őszén *Csalog József* vezette, munkatársai pedig *Korek József* és magam voltunk, valamint a miskolci múzeum részéről *Megay Géza*.

A helyszínen Csalog mindenkinek – így nekem is – külön-külön jelölt ki egy-egy feltárandó szelvényt. Magam akkor még ásatási gyakorlattal alig rendelkeztem, így eléggé bizonytalanul kezdtem neki a munkának. Szerencsémre az én szelvényemben – szórványos cserépleleteken kívül – semmilyen érdemleges lelet vagy ásatási jelenség nem akadt, így nem követtem el baklövést. Egyébként sem hozott ez az ásatás jelentős eredményeket. Az ásatásról is csak egy, a leletanyagot ismertető beszámoló jelent meg Korek József tollából.²

Noha akkor a balassagyarmati Palóc Múzeum muzeológusa voltam, 1951 októberében ismét ásattam a megyében. Ekkor már behatóan foglalkoztam a rézkor kérdéseivel. Minthogy a korszakból temetőt már jó néhányat ismertünk, telepet azonban igazából még nem, ennek a kutatását tűztem ki célul. Kaptam is ehhez valamilyen magasabb fórumtól anyagi támogatást. Mivel Tompa Ferenc kutatásai alapján arra lehetett következtetni, hogy Bodrogkeresztúron, a Kutyasoron, azaz az egykori téglagyár mellett létezhetett rézkori telep, itt ohajtottam próbaásatást végezni. A lelőhelyre rá is találtam és ott néhány napos ásatást végre is hajtottam. Reményeim ugyan nem váltak be, ugyanis – Tompa véleményével ellentétben – ott nem rézkori, hanem újkőkori (tiszai kultúra) telep volt. Munkám mégsem volt eredménytelen, mert a tiszai kultúrának két, nyújtott csontvázás sírját sikerült feltárnom; ilyent pedig addig a szakma nem ismert.³

Ez az ásatás azonban örökké emlékezetes marad a számomra. Ekkor folyt nagy erővel, éjjel-nappal a Miskolc–Sátorlajújhely közötti új, 37. számú műút építése. A falu tele volt a legkülönbébb munkással. Nem volt ott egyetlen üres ágy sem. Végül is két tehergépkocsi-vezető jóvoltából tudtam szálláshoz jutni. Befogadtak a kétágyas szobájukba. Miután váltották egymást a gépkocsijukon, az egyik ágy mindig üres volt. Így aztán éjszakánként váltakozva, hol az egyik, hol a másik ágyban aludhattam.

A ház tulajdonosa egy 35 év körüli nő volt, aki a családjából egyedül élte túl Auschwitzot. Ő a konyhában lakott. De volt a háznak még egy szobája, amit csak mi-rajtunk át lehetett megközelíteni. Ennek is volt lakója, mégpedig nem más, mint Szakasits Árpádné, a nemrég még köztársasági elnök felesége. Néhány hónapja ide telepítették ki Budapestről a hatóságok. A háziasszonyunk szerint fogalma sem volt arról, hogy történetesen hol tartózkodik és mi van a férjével. (Be volt börtönözve.)

A megyében végzett régészkedésem azonban nemcsak ásatásokból állt. 1953-ban a múzeumok akkori főhatóságát képviselő minisztérium (nem emlékszem mi volt éppen akkor a sokat változó neve) azt a feladatot róttta ki rám – noha akkor is Balassagyarmaton voltam –, hogy leltározzam újra a Herman Ottó Múzeum őskori anyagát, mivel a régi leltározási rendszer elavult volt. A nyár zömét, 8 hetet Miskolcon töltöttem. Jellemzően az akkori viszonyokra, több mindennel meg kellett alkudnom, holott hivatalosan fennen hirdették, hogy „a legfőbb érték az ember!” Szállásul például számomra egy campingágy jutott a múzeum néprajzi raktárában. Szék híján a ruháimat éjszaka az „Aranyszarvas” gyógyszerértár egykori cégérének agancsára akasztottam fel. Ezt a Kossuth utca városké-pének oly jellegzetes, a patika ajtaja fölött állott fa szobrát a gyógyszerértárak államosítá-

² A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. Régészeti Füzetek. Ser. II. 2. 21–26. (Korek J.–Patay P.)

³ A neolitikum a bodrogkeresztúri Kutyasoron. In: Folia Archaeologica. 9. 1957. 25–38.

sakor Megay Géza mentette meg a múzeum számára a megsemmisülés elől. (Később Zádor Tibor volt múzeumigazgató magánházának kertjében korhad el.)

Megay Géza jellegzetes alakja volt a Herman Ottó Múzeumnak. Annak ellenére, hogy magasabb iskolai végzettsége nem volt, kiváló érzékkel rendelkezett a műtárgyak iránt. Széles helyi ismeretségei révén rengeteg anyagot gyűjtött és mentett meg a múzeum számára. Csavaros észjárású ember volt. Nem mindig tudtam követni a gondolatmenetét. Ő kezelte a régészeti raktárat, de a helyszíre miatt leghetlenebb helyeket használt fel az anyag tárolására. (Tréfásan azt mondtam, hogy még a kéménylyukakat is.) Nem egyszer csak nagy ügyel-bajjal tudtam összeszedni a leletegyütteseket. Szerfölött büszke volt arra, hogy habár az apjának a Széchenyi és Szemere utca sarkán lévő cukrászdáját a háború alatt lebombázták, az utcasarkot még az ötvenes években is „Megay sarok”-nak nevezték a helybeliek.

A Herman Ottó Múzeummal akkoriban kialakult szorosabb kapcsolatom tette lehetővé, hogy két, a megyében feltárt rézkori temetőt ismertethettem a múzeum kiadványainak hasábjain. Az egyik a 37. műút építése során, részben Korek József (Magyar Nemzeti Múzeum), részben *Mithay Sándor* (Xantus János Múzeum, Győr) által Szerencsen, a Hajdúréten végzett leletmentés 10 sírja volt. Ezek publikálását az ásatók készséggel engedték át.⁴ A másik az egykori professzorom, Tompa Ferenc által még 1936-ban Tiszakeszin, a Fáy-kertben megásott temető. (A leletei a Nemzeti Múzeumban vannak.)⁵

1958 decemberében magam is végeztem leletmentést a megyében. Bodrogkeresztúrról jelentették, hogy vízvezeték-árok ásása közben sírokat találtak. Régész történetesen nem lévén a Herman Múzeumban, én szálltam ki azok helyszínelésére. Megállapíthattam, hogy a 37. műútról a faluba vezető út északi szélén, ott, ahol 1920 és 1922 között *Bella Lajos* és *Hillebrand Jenő* a híressé vált bodrogkeresztúri rézkori temetőt feltárta, négy sírra találtak. Kiderült, hogy annak idején nem tárták fel az útig a területet, így lehetséges, hogy a temető még mindig nincs teljesen kimerítve. (Egyébként a temető nem is Bodrogkeresztúr, hanem Bodrogkisfalud határába esik, lévén az út a két község közötti határvonal.)⁶

A kétnapos leletmentés nem volt a legkellemesebb munka. Az egyik reggel például -9°C -ra ébredtünk. Szerencsére velem volt a még háború előtti irhabundám és a kucsmám, így valahogyan csak ki bírtam bontani a földön fekvő sírokat. Az meg kifejezetten jólesett, hogy este, a munkaidő végeztével egy pincészet vezetője borkóstolóra hívott meg.

Egy év sem telt el és életem egy legjelentősebb élményét ismét Borsodban élhettem át. Most Mezőkövesdről jelentették, hogy a repülőtér építése során „bronzokat” találtak. Régész még mindig nem volt a Herman Ottó Múzeumban, így a Nemzeti Múzeumtól kértek segítséget. Szabad ember itt sem volt. Magam is két hete hol itt, hol ott voltam kiszálláson. Fáradságom ellenére nekem kellett a helyszínre mennem. De a lelegzetem is majd elállt, amikor az építésvezető főmérnök megmutatta a leleteket: egy bronz sisakot, egy bronz vödröt, két bronz bográcsot és két bronz lábtokercset. Olyan leletet, amilyen talán csak százévenként egyszer kerül napfényre! Hiszen 1959-et írtunk és hozzá hasonlóra csak 1858-ban találtak Magyarországon! Egy hitelesítő ásatást is végeztem a lelőhelyen, miután ahhoz a Honvédelmi Minisztériumtól megkaptam az engedélyt. (A helyszínre leponyvázott autóval vittek ki, nehogy valamit is lássak a re-

⁴ A szerencs-hajdúréti rézkori temető. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 1956. 4–14.

⁵ Rézkori temető Tiszakeszin. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve I. 1957. 31–44.

⁶ A bodrogkeresztúri kultúra temetői. Régészeti Füzetek. Ser. II. 10. 1961. 6–9.

pülötér építkezéséből.) Egyébként ez a lelet bő lehetőséget biztosított számomra, hogy a bronzkori bronz edénművesség problémáival számos tanulmányban foglalkozhassak.⁷

Még ugyanennek az évnek, azaz 1959-nek szeptemberében Alsótelekesen, a falu keleti oldalán emelkedő Dolinka nevű dombon murvabányát nyitottak. Ennek során páratlanul ép, tökéletesen rozsdamentes állapotú vas tárgyakat, lándzsákat, csákányt találtak. A Herman Ottó Múzeum változatlanul híjával volt régésznek, így a leletmentés ismét az én feladatom lett. Egy korai vaskori (Kr. e. 6. század) szkíta temető terület el a dombon, amelynek egy részét azonban addigra a bányaművelés már elpusztította. A bánya folyamatos művelése miatt a leletmentő ásatást 1961-ben, majd 1962-ben és 1964-ben folytatni kellett, ez azonban a temető megmaradt részének teljes feltárását eredményezte. Feltárára került 183 túlnyomórészt hamvasztásos sír, amelyeknél azonban a hamvakat nem helyezték urnába, hanem egyszerűen a murvába vajt kis gödörbe szórták. A csontvázas temetkezések általában gyermeksírok voltak. Sajnos eddig csak az első két ásatásról volt módom beszámolni.⁸

Az alsótelekesiek is igen szívélyesen fogadtak. Még a tanácselnök fiának lakodalma is meghívtak. Megfelelő öltözetéről is gondoskodtak a számomra, minthogy az ásatásra csak munkaruhát vittem magammal.

Kezdeményezésemre 1962-ben indult meg a megye déli részét többfelé is érintő Csörsz-árkok kutatása. A feladat annak a megállapítása volt, kik, mikor és miért építették ezeket a – népmonda tárgyát képező, Tompa Mihály által is megénekelt – rejtélyes földsáncokat (helyesebben földsáncrendszer). Ez a munka ismét Borsodba szólított. A kutatás elsődleges feladata a sáncok pontos topográfiai azonosítása, nyomvonaluk térképi rögzítése volt. Merre is futnak? Hol, milyen állapotban észlelhetők még ma is?

Mint a munkacsoport vezetője, két munkatársammal, *Garam Évával* és *Soproni Sándorral* az 1964 és 1967 közötti években bejártuk és térképeztük a sáncoknak a megyében található vonalait: az egyiket, a „klasszikus” vonalat, annak Ároktőnél és Szentistvánnál található szakaszain, a másikat Szihalom és Oszlár, a harmadikat pedig Bükkábrány és Csincse között. (Utóbbin részt vett a Herman Ottó Múzeum részéről *Kemenczei Tibor* is.) Az olyan helyeken, ahol a nyomvonal mentén régészeti leletekre találtunk, ásatást is végeztünk; így 1964-ben Mezőkövesden, 1968-ban és 1969-ben pedig Oszláron. (Utóbbi helyen egy Salamon király érmével keltezett 11. századi temetőre is rátaláltunk.) Ezek eredményeként megállapíthattuk, hogy a sáncokat az 1. századot követően, de a 11-et megelőzően emelték. (Más helyeken nyert adatok a sáncok építésének idejét a 4. század második negyedére – 322 utánra – szűkítették. Talajfúrások révén a felső vonal létét Csincse és az emődi Istvánmajor között is kimutattuk, valamint azt, hogy a „klasszikus” vonal Szentistván és Ároktő között nem volt kiásva.⁹

Még be sem fejeztük a Csörsz-árkok kutatását, amikor a Herman Ottó Múzeum Kemenczei Tibor révén felajánlotta, hogy végezzem el Tiszavalkon, a Kenderföldéken árvízvédelmi munkák során megtalált rézkori (bodrogkeresztúri kultúra) temető ásatását. (A bodrogkeresztúri kultúra képezte ugyanis a kutatásaim legfőbb területét.) A temetőnek a homokbányászással el nem pusztított részét 1966 júliusában és októberében, 1967-ben, végül 1975-ben tártuk fel. (Az 1967. évi ásatáson részt vett – még mint egyetemi

⁷ Der Bronzefund von Mezőkövesd. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae. 21. 1969. 167–216.

⁸ Az alsótelekesi vaskori temető. In: Folia Archaeologica. 13. 1961. 27–50. – Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben. In: Folia Archaeologica. 14. 1962. 13–21.

⁹ Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Régészeti Füzetek. Ser. II. 23. 1983. 139. (*Garam É.–Patay P.–Soproni S.*)

hallgató, *Hellebrandt Magdolna*, aki mint régész, a Herman Ottó Múzeum dolgozója lett.) 57 rézkori sír mellett, 10 5. század eleji szarmata, valamint két meghatározhatatlan korúra találtunk. Az ásatás eredményei módot nyújtottak – a részletes ismertető monográfia mellett¹⁰ – a rézkor több kérdését megvitató tanulmány megírására.¹¹

Megkedveltem a kis Tisza menti falut. Igen szívélyesek voltak az ottani emberek. Mindig érdekli, milyen eredménnyel jár az ásatás; nem egyszer meghívtak ennek elbeszélése végett egy pohár sörre a kocsmába. A falubeliek kedvességét azzal akartam viszonzni, hogy az ásatás jelentősebb leleteit 1976-ban egy, a helyi művelődési otthonban megrendezett kétnapos kiállításon bemutattam. Az 500 lakost sem számláló Valkról és a szomszédos falvakból 400-nál többen tekintették meg azt. A járás oktatási osztálya is felhasználta ezt az alkalmat és ott tartott a történelem- és földrajzszakos tanároknak továbbképzést.

Két emlékezetes esetem is volt az itteni ásatások során. Az első ásatásom utolsó napján, két órával a munkaidő vége előtt, amikor már a munkabérre szánt összeg is szinte teljesen kimerült, találtunk rá egy szokatlan nagyságú sírra. Túlórázással, megfeszített munkával tudtuk csak még aznap feltárni. Ez volt a leggazdagabb, leglátványosabb rézkori sír, amivel dolgom volt, pedig feltártam összesen vagy 250-et!

Az 1975. évi ásatásom előéjjelén egy felhőszakadás vert ki a sátrambeli ágyamból. Éjfél után negyed háromig nem győztem a sátram bejáratának ereszeről kétoldalt alázuhogó vizet az odahelyezett vödörből és lavorból kiönteni, hogy az be ne folyjon a sátorba. De az így is alaposan beázott. A közeli gátórház esőmérője 62 milliméter csapadékot mért!

A tiszavalki Kenderföldön 1967-ben végzett ásatás alkalmával értesültem arról, hogy Valk és Négyes határmegyéjén ugyancsak kerültek elő leletek. Újkőkori edénytöredékeknek bizonyultak. Ezért a következő évben *Kerek József*nek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettesének közreműködésével rövid próbaásatást hajtottunk itt végre. Az újkőkori korai és középső szakasza közötti átmenet idejéből való telep helyére találtunk; érdekesebb lelet is került elő a munkánk során: egy kis cserépidol (bálvány). Az ásatás leleteit *Raczky Pál* ismertette.¹²

Ugyancsak tudomást szereztem 1967-ben arról, hogy a községnek egy másik részén, a Tetes ér mellett egy sírra találtak. Ezért 1968-ban itt is végeztem próbaásatást. Ennek során két, a javarézkori bodrogyesréti kultúra kezdetéről való sírra, valamint a kultúra kései szakaszát követő időből való, a Hunyadi-halmi kultúrába tartozó telepnyomokra találtam. Ennek a temetőnek a feltárása végett 1975-ben visszatértem Tiszavalkra, majd 1976-ban és 1977-ben folytatva a munkát, 25 sírt tártam fel. Ez az ásatás nagyban hozzájárult a rézkoron belüli időrend tisztázásához.¹³

Ugyancsak 1976-ban a tetesi lelőhely közelében, de már a szomszédos Tiszabábolna határába eső Szilpusztán végeztem leletmentést. Még 1973-ban homokbányát nyitottak itt és rézkori sírokra találtak. Emiatt 1974-ben a Herman Ottó Múzeum részéről *Hellebrandt Magdolna* elvégzett egy leletmentő ásatást, aminek során 6 korai és

¹⁰ Das Kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld. *Fontes Archaeologici Hungariae*. 1978. 60., 17 tábla

¹¹ Gräber von Sippenhäuptlinge aus der Kupferzeit. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1966–67 (1968). 49–55. – A tiszavalki rézfokos. In: *Folia Archaeologica*. 19. 1968. 9–23. – A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről. In: *Folia archaeologica*. 21. 1970 (1971). 7–26.

¹² *Raczky P.*, A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. *Szolnok*, 1988. 27. 20–29. kép

¹³ A tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep. I. In: *Folia Archaeologica*. 29. 1978 (1979). 21–58. – II–III. In: *Folia Archaeologica*. 30. 1979. 27–53.

2 javarészkori sírt tárt fel. A bánya további nagyfokú művelése 1976-ban újabb leletmentést tett szükségessé, de mire ezt megejtettem, a temetőt szinte teljesen elpusztították és én már csak egy korai rézkori, meg egy, a rézkor és bronzkor átmenetének idejére eső sírt találtam, valamint számos, az elpusztított sírokból származó leletet tudtam begyűjteni.¹⁴

A rézkor kutatása az idők folyamán igen egyoldalúan alakult. Amíg az 1970-es évekre a javarészkori bodrogkeresztúri kultúrának vagy 70 temetőjéről volt tudomásunk az országban, közülük többet részben, vagy egészben fel is tártak, telepet alig ismertünk és rendszeres feltárás ezek egyikén sem folyt. Javaslatomra a Nemzeti Múzeum vezetősége 1974-ben felvette a munkatervébe a rézkori telepkutatást és annak lebonyolításával meg is bízott. A telepekről szóló adatokat figyelembe véve, két helyen szándékoztam próbaásatást végezni. Tiszalúcra a Sarkad ér mellett, ahol még 1960-ban *Kalicz Nándor* (aki akkor a Herman Ottó Múzeum régésze volt) gyűjtött be rézkori telepről származónak látszó leleteket. Itt hajtottam végre 1974 júliusában egy kisebb feltárást. Az eredmény várakozáson felüli volt. A négynapos munka végétével tudtam, hogy valóban telep volt a lelőhelyen és azon egykor felszín feletti oszlopvázas házak álltak. A másik kiszemelt lelőhelyre, a Szabolcs megyei Balsára már el sem mentem.

Ezzel megkezdődött a régészeletem legjelentősebb ásatása. 17 éven keresztül jártam Tiszalúcra: eleinte csak 2–3, majd 1981-től általában 4 hétre, míg 1990-ben 10 522 m²-nyi terület megásatásával befejeztem egy, a javarészkor legvégén lakott, a Hunyadi-halmi kultúrába tartozó telep maradványainak teljes feltárását. Magyarországon ez volt az első ásatás, amellyel egy őskori telep nyoma teljes egészében napfényre került. A 17 éven át végzett munka összesen 280 munkanapot vett igénybe.

A telepet palánkkerítés vette körül. Oszlopvázas, sárfalú házak álltak azon belül. 45 épület nyomát figyelhettük meg, de egyszerre legfeljebb 26 állhatott közülük, ugyanis többnek az alapja metszette egymást, vagyis több esetben az idők folyamán elavultat lebontották és újat építettek fel helyette, nagyjából ugyanazon a helyen. A házak négy, nem szabályos sorban sorakoztak. Zömük azonos jellegű, 10–11 m hosszú, 6–7 m széles, két helyiségből álló ház volt.

Az óriási leletanyagból selejtezés után 25 225 leltározott tárggyal gyarapodott a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteménye. Meg kell azonban jegyezni, hogy feltártunk a rézkori telep területén újkőkori, késő rézkori és korai vaskori telepnyomokat, 10 újkőkori, 3 rézkori és 1 bronzkori sírt is, valamint egy 11. századi magyar település (Sarkad?) 252 síros temetőjét. Utóbbiak feltárását munkatársam, *Kovács László* (MTA Régészeti Intézete) végezte el. Az ásatás eredményeiről már több előzetes jelentésben beszámoltam,¹⁵ a részletes monografikus feldolgozás folyamatban van.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye – a régészeti mellett – a harangtörténeti kutatásaimnak is igen jelentős területe volt. A másfélszáz éves török uralom ide már (Eger környékét kivéve) nem terjedt ki, így itt az ország más területéhez képest viszonylag sok 16–17. századi harang maradt fenn napjainkig. Ehhez a múzeumigazgatóság számos alkalommal nyújtott segítséget gépkocsi rendelkezésemre bocsátásával. *Kárpáti László*,

¹⁴ Újabb rézkori temetők Dél-Borsodban. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 16. 1977. 43–76. (*Hellebrandt M.–Patay P.*)

¹⁵ Beszámoló a tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásatásáról. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 24. 1986. 5–9. – További jelentősebb beszámolók: A tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásatásának eddigi eredményei. In: *Folia Archaeologica*. 38. 1987 (1988). 84–120. – Die kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc-Sarkad. In: Symposium Settlements patterns between the Alpes and the Black Sea from 5th to 2th millennium B. C. Verona 1995. 93–98. – Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc-Sarkad und die Hunyadi-halom Kultur. In: *Kovács T., (szerk.): Neue Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae*. 7. 1995 (1996). 107–115.

a Herman Ottó Múzeum muzeológusa segítségével 1982-ben a megyében lévő, 1711 előtt öntött harangokat kutattam fel,¹⁶ 1991-ben pedig a 18. századiakat. Ezeknek az utaknak során, valamint még számos más alkalommal a megye 146 településén 197 templomtornyot, illetve haranglábat másztam meg (volt, amelyiket kétszer is). Igaz örömmre szolgál, hogy a megyei múzeumigazgatóság talált olyan fiatal kollégát, akinek átadhatom e témakörben folyó kutatások terén a stafétabotot.

Végezetül nem hagyhatom megemlékezés nélkül azt sem, hogy nagy hálával tartozom a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumok Igazgatósága vezetőinek, amiért vállalták a sárospataki Református Kollégium Múzeumában őrzött régészeti leletek általam szerkesztett katalógusának nyomdai megjelentetését.¹⁷

¹⁶ Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt. Budapest, 1989. 144. 87 tábla

¹⁷ Régészeti leletek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 2. 2000. 65. (J. Dankó K.–Patay P.)

LENGYEL–MAGYAR KAPCSOLATOK TOKAJ-HEGYALJÁN

BALASSA IVÁN

A lengyelek és a magyarok között a középkortól kezdve nemcsak szoros dinasztikus és más politikai kapcsolat alakult ki, hanem a két nép különböző rétegeinek érintkezését számos olyan jelenség bizonyítja, melynek nyomai a művelődéstörténet-néprajz sok területén nemcsak az elmúlt századokban, hanem sokszor szinte napjainkig kimutatható. Ezek közül néhányat érdemes megemlíteni, annak bizonyítására, hogy ez a kapcsolat milyen széles körben található meg.

Az egész magyar nyelvterületen sokszor felbukkan a *lengyel gyolcs*, mely minőségben sokszor túlhaladta a hazait, és a messze földről való származása különösen növelte értékét. Ezt a 17. század első feléből gyakran emlegetik Kolozsvárról és általában Erdély középső részéből. Ebből részben ünnepi gatyát, inget szabtak, de különösen megbecsülték azt, melyből az asztalra terítőt, kendőt lehetett készíteni. 1651-ben Wass Judit kelengyéjében Lengyel *asztal keszkenőről* esik szó, de a *sávós lengyel abrosz* még a 18. század második felében is megbecsült portéka a nemesek asztalán és azt igyekeztek utánozni.¹

A viseletben mindkét oldalról jelentkezik hatás. A 17. század közepén Comenius Ámos János, a nagy pedagógus írja: „Asszonyi öltözet: a kurta suba, előkötő, *lengyel süveg*”, ezt még gyöngyökkel is díszítették.² A 19. században a gömbölyű fejrészes szalmakalap neve Hajdúnánáson *lengyelkalap*.³ Ugyancsak ebből a korból ismeretes a női népviseletben a *lengyelke*, a mellény egy bizonyos fajtájának hozzánk beszivárgott változata. A csizma feltehetően tőlünk került a lengyelekhez, de már Rákóczi Ferenc kordován helyett „jó erős borjúbőrből készített *lengyel csizmát*”. A *lengyel subának* is nagy volt a keletje a 17. század közepén Kolozsvárt és más magyar városokban, mert azt különleges hímzéssel díszítették.

A lengyel hímzést, varrottast nagyon megbecsülték Erdélyben és Magyarországon egyaránt. A lengyel varrás, -hím különösen a 18. században bukkan fel gyakran a leltárakban. 1739: „*Lengyel himmel varrott fehérés egész ágyra való*”, de a ruhákon is gyakran találkozunk vele: „Egy hosszú hálóing fekete selyemmel *lengyel varrással*”. A lengyel varrással díszített kendőket Székelyföldön is nagyon kedvelték két-három évszázaddal ezelőtt. A csángók Déván a 19–20. század fordulóján a hímzéssel történő díszítést *lengyelezés*-nek nevezték.⁴ Csikszentdomokoson: *lengyel* egy bizonyos hímzésfajta elnevezése.⁵

¹ SzT. 7: 1012–13.

² NySz. 1: 1628.

³ ÜMTsz.

⁴ NÉ. 5: 69.

⁵ ÜMTsz.

1955-ben Wrocław-ban volt alkalmam a múzeumokat tanulmányozni és egy csomó kerámiai tárgyat mutattak meg, melyek eredetét nem tudták megállapítani. Azonnal láttam, hogy ezek székely készítmények a 19. század második feléből. Mikor egy kicsit jobban utánanézttem, kiderült, hogy a székely fuvarosok fazekasáruikkal ilyen nagy távolságra eljutottak és visszafele a sok áru között elsősorban gyolcsot és más szőttesneműt hoztak, amit otthon jól tudtak értékesíteni.

A fentieket még sok-sok mindennel lehetne kiegészíteni, de nézzünk körül egy kicsit a szellemi élet területén is, ahol különösen a zenében lehetett sok mindent egymástól tanulni. A *lengyel hegedű* valami különleges szerszám lehetett, mert a 15. század közepén a *Sermones Dominicales* külön említi (Glosszarium 314) és ezt a későbbi szótárak is megkülönböztetik. De nemcsak a hegedűk, hanem a hegedűsök is híresek voltak az egész Kárpát-medencében. A Nádasdiak udvarában már 1544-ben feljegyzik: „Az *lengyel hegedűsöknek* adtam...”.⁶ A kolozsvári számadáskönyvekben 1625-ben a *lengyel muzsikások* fizetéséről írnak.⁷

A várnai csatában 1444-ben elesett I. Ulászló magyar–lengyel király emlékét lengyel monda őrzi, mely egy változatának halvány nyomát nálunk is ki lehet mutatni.⁸ *Lengyel László* a magyar gyermekköltészetben is szerepel, éppen úgy mint ahogy kedves gyermekdalt ma is hallhatjuk: *Kis kacsá fűrdik fekete tóban | Anyjához készül Lengyelországba*.

A találmányra kiragadott példákat még egy megállapítással toldom meg. A magyarban és a lengyelben egyaránt található olyan elnevezés, mint azt már a himzessel kapcsolatban láthattuk, mely csak a népvétet használja, de akad erre más példa is. A *lengyel* önmagában jelenti a ¼-es ütemű lengyel népi, majd szélesebb körben elterjedt táncot, mely a 18. században Európában sokféle hódított, s ezt otthon *mazurkának* nevezték.⁹ A lengyelt nálunk is szívesen táncolták és csak ezzel az egy szóval jelölték. Fordítva is megtaláljuk az elnevezést éppen a tokaj-hegyaljai borral kapcsolatban. A *węrzy* így önmagában is a lengyelek által olyannyira kedvelt nemes nedűt jelentette, mellyel a magyarokat azonosították. Kevés olyan nyelvet ismerek, mely ilyen találóan jelöli meg a másik jellegzetességét és ez egyben a szoros kapcsolatot is jelzi.

A török hódítás előtt a Szerémség (Fruska Gora) borát tartották a lengyelek is legjobbnak, mely a 16. század első negyede után, a mohácsi vész következtében számolódott fel. Ezt megelőzően azonban már itt is megjelentek: a lengyel és a lengyel zsidó kereskedők a legjobb borokat rendszeresen szállították észak felé. Talán ebből az időből öröklődött a *lengyel zsidó tánc*, melyet a lakodalmakban egészen a legutóbbi időig előlövettek a szerémségi Kórógyon. Közben az alábbi szöveget éneklik:

*A lengyel zsidónak csak akkor van jókedve,
Mikor tele pénzzel lityeg-lotyog a zsebjé,
Mikor aszongya, jó lesz a borra,
Jó lesz az én Kati lányom lakodalmára.*

Egymás mögött felállva megfogják az előttük haladó vállát és csúsztatott lépéssel (sasszé) haladnak előre. Majd szembefordulnak egymással és háromszor a lábukra ütnek, továbbhaladva újra szembefordulnak és a párok tenyerüket összeütik, amíg a nóta tart.

⁶ OkISz.

⁷ SzT. 7: 1013.

⁸ Ethn. 19: 17.

⁹ TESZ.

Ezután újrakezdi a nótát és a táncot.¹⁰ E táncnak a nyomát Tokaj-Hegyalján nem talál-
tam meg.

A 16. századtól kezdve a lengyelek figyelme Tokaj-Hegyalja irányába fordult és ez abban is megmutatkozott, hogy számos olyan könyv jelent meg Lengyelországban, mely ezzel a borvidékkel foglalkozott. Ezek között különösen fontos Crescentius, P. eredetileg Firenzében 1478-ban latinul megjelent könyve, melyet 1571-ben Krakkóban lengyelül is kiadtak. A fordító olyan szakember lehetett, aki jól ismerte Tokaj-Hegyalja e korban szokásos eszközeit, eljárásait és az itáliai helyett ezeket írta le fordításában. Ezért ezt a munkát megfelelő forráskritikával, a tokaji szőlészet és borászat legkorábbi részletes leírásának tekinthetjük. A sok munka közül *Keler, Paulét* említtem meg, aki felföldi *hungarusnak* nevezte magát, felvidéki szász származású, aki Bártfán született és 1719-ben telepedett ki Thorunba és rendszeresen szállította a hegyaljai bort Lengyelországba. Könyvéből, mely latinul és németül Thorunban 1726-ban jelent meg és kétségtelenül bizonyossága annak, hogy a bártfaiak hegyaljai szőlőit és annak művelését kiválóan ismerte. Hadd említsem meg *Lippóczy Norbertet*, akinek Tályán volt nagy terjedelmű szőleje és a 20. század első negyedében települt át Thorunba és különösen a katolikus egyházat látta el miseborral, mert a 16. századtól kezdve a lengyel papság ehhez ragaszkodott. Itt említtem meg, hogy ezer tételt meghaladó Hegyaljára vonatkozó gyűjteményét éppen úgy a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak hagyományozta, mint világhírű szőlészeti-borászati ex libris- és bélyeggyűjteményét. A tokaj-hegyaljai bor nemcsak összekötötte a két országot, hanem arra is alkalmat adott, hogy kiváló szakemberek megörökítsék azzal kapcsolatos véleményüket. Ezek közül is kiemelkedik *Komoróczy György: Borkivitelünk észak felé.* Kassa 1944. alapvető munka, mely rengeteg olyan lengyel levéltári anyagot is feldolgoz, mely a háborúban elpusztult.

A szőlő megművelésében a lengyel munkások kevésbé vettek részt, de azért erre is tudunk példákat. Ezek azonban rendszerint letelepedtek és lassan magyarokká váltak, még akkor is a *lengyel* név megőrizte egykori származásukat.

A lengyel és a lengyel zsidó kereskedők nagyobb számban közvetlenül a szüret előtt, októberben jelentek meg, amikor a legjobbnak mutakozó termést előleggel igyekeztek lekötni. Ilyenkorra ideözönlöttek azok a főurak, papok, a szepességi városok vezetői, akik Tokaj-Hegyalján szőlőbirtokkal rendelkeztek és megindult a borra az alku-dozás. A külföldi, köztük a lengyel kereskedők felkeresték *faktoraikat*, akiknek az volt a feladatuk, hogy a termelő és a vásárló között kapcsolatot létesítsenek. A nagyobb, főleg lengyel kereskedőknek már a 17. században is akadtak helyi képviselőik Tokaj-Hegyalja városaiban, mint az a Szepességi Kamara egy feljegyzéséből kiderül: „...az idegenek, nevezetesen a lengyelek és a zsidók, már tavasz beálltakor megállapodnak saját levelezőikkel (birtokosokkal), valamint az egyes hegyaljai városok lakosaival a borárak tekintetében, a borokra előleget adnak és ennek fejében szüret idején az egész termést vagy legalább is annak legválogatottabb hányadát követelik”.¹¹

A 19. század első felében a faktorok nagyon elszaporodtak és erről *Matolay Gábor*, a korszak szőlészetének és borászatának egyik legjobb hegyaljai szakértője kézirat-
os munkájában az alábbiakat írta 1842-ben: „Mind addig nagy szükség vala ezekre (ti. a tanács kijelölt embereire) a bor hitelének, becsének fenntartása végett, míg a lengyel Schlachta (a lengyel nemesség) maga járt bort venni, már ezt is kiment szőlőbe esméretes gazdjához s pincéjéhez, de már most harmadik közben jövőnek keze által

¹⁰ Penavin O., 1975: 172–173.

¹¹ Komoróczy Gy., 1944: 119.

menvén, sokszor sokszor megcsalatozik az eladó és a vevő egyaránt”.¹² Alább azt is megjegyzi, hogy a faktorok, ha jó termés ígérkezik előre értesítik a kereskedőket, hogy ne egyszerre rohanjanak össze a Hegyaljára, mert azzal felverik az árakat, hanem már korábban igyekezzenek azt lenyomni.

Akadtak olyan lengyelek, akik már a 16. században betelepedtek a hegyaljai városokba. 1585-ben Sárospatak város jegyzőkönyvében szólnak egy Rozputenký Jaczko nevű „Premisleý” eredetű lengyelről, aki Kádas Mihálynak 90 magyar forintot és egy hordó bort adott kölcsön és azt kiskarácsony napján kellett visszaadni.¹³

Érdemes lenne valakinek a sárospataki római katolikus egyház, a jezsuiták által 1663 óta vezetett anyakönyveit átnézni és feldolgozni. A lengyelek ehhez az egyházhoz tartoztak és számos születési, esketési és halálozási adat található benne, mely azt bizonyítja, hogy különösen a 16–19. században számos lengyel család élt Sárospatakon. Az utolsó lengyel zsidó család nőtagját még magam is ismertem az 1950-es évek második felében.

Tokajban is egész lengyel település alakult ki, feltehetően a 16. század második felétől kezdve. Ennek ma is meglevő emléke a *Dancka utca*, mely közvetlenül a hegy alatt húzódik és nagyszerű pincéi messze benyúlnak a talaj alá. Ebben az utcában elsősorban Gdańskból származó kereskedők házai álltak egymás mellett, a hagyomány a fontos lengyel kikötőváros magyar nevét őrizte meg. Sajnos a hivatalos utcanévadás ezt sem tűrte meg, de a bennszülött tokajiak elsősorban ezt használják ma is.

A lengyelek a 16. században elsősorban a kassai kereskedők révén ismerkedtek meg a hegyaljai borokkal, de egyre inkább maguk is felkeresték ezt a vidéket. A vásárlók között a nemesek és papok voltak nagy számban, mert nekik nem kellett vámot fizetni, ami bizonyos korszakokban a 20%-ot is elérte. A kereskedők a behozott bor egy részét áruba bocsátották, hogy a vámot ki tudják fizetni. A borokat lengyel pincékben érlelték nagy gyakorlattal és ismerettel rendelkező pincemesterek, és hamar feltűnt a tokaji borral kapcsolatban ez a közmondás: *Vinum in Hungaria natum – in Polonia educatum*. Az érlelés sokáig tartott, szokássá vált az is, hogy a főnemesek leánygyermekük születésekor vett borokat csak annak esküvőjén szolgálták fel.

A krakkói borkereskedők nevével már a 16. század második felétől kezdve találkozunk és érdemes közülük néhányat megemlíteni: *Gallus, Tilitz Jurga, Koczanowski Piotr, Roganowski Béla, Dubowski Márton* stb., akik Lengyelország egész területére szállították a tokaji bort. A 17. században Nowy Sacz-ban többek között a következő családok foglalkoztak borkereskedelemmel: *Timowski, Janik, Likawski, Polawinski* stb. Ebben az időben már több magyar kereskedő Varsóban is árulta a magyar bort, míg Duklán *Jan Mirowicz* vette át a Tokajból érkező bort.¹⁴

A lengyel igények jelentkeztek többek között a hordók nagyságának meghatározásában is. A 16. században már tudunk *gönci hordóról*, mely ebben az időben a 400 litert is meghaladta. Ez a szekéren történő szállításkor sok nehézséget okozott és nagyobb felülete miatt a sérülésnek is jobban ki volt téve. A lengyelek kisebb hordókat kértek és ragaszkodtak hozzá, hogy azok egységes méretűek legyenek. A hordó nagysága körül sok vita zajlott. „Az ügy végső elintézésésképpen 1712-ben arról értesíti a szepesi kamara a lengyel kincstárnokot, Prebedowskit, hogy a felvidéki termelők 180 itcze nagyságú hordót fognak készíteni, mely megfelel 60 lengyel garniecnak. És valóban 1716-ban a szepesi kamara olyan átiratot intéz Zemplén, Abaúj, Sáros, Borsod, Ung, Gömör, Bereg,

¹² Balassa I., 1991: 622–623.

¹³ Román J., 1964: 19.

¹⁴ Balassa I., 1991: 571–572.

Ugocsa, Szabolcs megyék hatóságaihoz, hogy fejenként 180 darab egységes űrméretű hordót készítsenek, hogy 'végül a lengyel birodalomból származó panaszoknak véget lehessen vetni és a helyes rend megőrizhető legyen'.¹⁵ A gönci hordóba került (140 liter) mindenféle hegyaljai bor, míg az aszút a fele nagyságú átalagban (70 liter) szállították, hogy a vámnál azt már eleve meg lehessen különböztetni, hiszen az utóbbi az előbbi árának többszörösét képezte. Ezt úgy igyekeztek kijátszani, hogy a gönci hordóba öntötték az aszút és így csak ízlelés útján lehetett azt leleplezni.

A különböző hegyaljai borfélések elnevezését egyszer a lengyel kölcsönözte a magyarból, máskor meg éppen megfordítva történt. Jó példa erre a *máslás*, mely a *másol* szóból eredeztethető;¹⁶ jelentése: „az aszú törkölyére felöntött mustból, ritkábban borból kiforrott jó minőségű kövér, édesbor”. A 17. századtól rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy a lengyelek az aszút nevezték *maślacznak*, ami könnyen érthető, hiszen a jól sikerült máslás sokszor elérte a 2–3 puttonos aszú minőségét. Az érdekes az, hogy ezt a lengyellé vált szót a nyelvünk visszavette és az ottani értelemben használta nemcsak a köznyelv, hanem a szakirodalom is. 1770: „*Máslás* borokat csinált pedig hat hordóval”; 1780: „Hagyok huszon ött Hordó *Máslás* Borokat...”; jellemző, hogy *Szirmay Antal* – korának egyik kiváló hegyaljai borszakértője – még latin szövegben is *máslást* ír, mint ahogy ezt találjuk számos német szövegben is. A *máslás* szó „aszú” jelentése a 19. század végére kezd nálunk elfelejtődni és már nem találjuk a lengyel helyesírással megörökített *máslás* formát sem. Nagyon jól lenne egyszer utánanézni, hogy vajon a mai lengyel nyelvben, esetleg szakirodalomban, megmaradt-e a tokaji aszú jelentése?¹⁷

A Tokaj-Hegyalján az olyan bort, melyből az aszúszemeket nem szedték ki, a 16–18. században *főbornak* nevezték. Ezt azonban feltehetően a 18. század második felétől, de bizonyíthatóan a 19. század elejétől kezdve viharos gyorsasággal kiszorította a lengyel eredetű *szamorodni* szó. 1825-ben írják a következőket: „...a lengyel urak magok ismét kezdik meglátogatni a Hegyalját, és a maga természeti valóságában lévő Ordinarium bort (*Szamorodne vino* = *samorodne vino*) és gyenge máslást, amelyet most Lengyelországban legörömöstebb isznak, leginkább keresik”. Egy három évvel később megjelent német nyelvű munkában, a fentihez hasonlóan ezt az elnevezést találjuk. 1828: „...besonders in Jahrgängen, wo das Ausbruchen der Trockenberen nicht lohnend nicht genug ausfiele, so worden die sogenannten *Szamo rodne* (selbst gewachsenen) ein Mittelding zwischen ordinären und angemachten Weinen... erzeugt”. A könyv szerzői kassai borkereskedők, tehát megállapításukat el lehet fogadni. Ettől kezdve napjainkig ezt a borfajtát a magyarban *szamorodninak* nevezik és erre más megjelölést nem használnak. Magam a hegyaljai borok magyar terminológiáját részletesen feldolgoztam, ezt rendkívül gyümölcsöző lenne a lengyel megfelelővel összevetni, mert meggyőződésem szerint még újabb egyezések, kölcsönzések kerülhetnek elő mind a két oldalról.¹⁸

A bor szállítása csak akkor történhetett, ha az tökéletesen kiforrott és ha a hőmérséklet annyira süllyedt, hogy felmelegedésétől nem kellett tartani. A nagy – sok esetben több száz kilométeres – útra a szekeret megfelelően elő kellett készíteni és azt is figyelembe vették, hogy az utak kegyetlen rossz állapotban voltak. A nagy szintkülönbség miatt a kerekeket fékezni, illetve megkötni kellett. Kialakult egy általános terhelés, mely rendszerint 4–5 gönci hordóból állott, míg elől a felinyi átalagban az aszút szállították.

¹⁵ Komoróczy Gy., 1944: 195.

¹⁶ TESZ.

¹⁷ Balassa I., 1991: 516–520.

¹⁸ Balassa I., 1991. *passim*.

Ezen ült a kocsis és ezt pokróccal takarta le, hogy ne lehessen sehogy sem hozzáférni. Tokaj-Hegyaljától északra több olyan magyar és szlovák község terült el, melynek lakói szekerek voltak és általában bort szállítottak északra, visszafele pedig vásznat, prémet, ruhaneműt hoztak. Mindig csoportosan közlekedtek, mert ez a rablók támadása ellen valamelyes biztonságot nyújtott. Sok esetben 10–20 szekér kanyargott az utakon egymásután, ha megálltak egyszerre csak a kocsisok fele ment el, mert a kisebb tolvajoktól is félni kellett. Ezek megfűrták a hordókat és a nyílásba nádat vagy vastagabb szalmaszálat dugtak, melyen keresztül az alátartott edénybe csorgott a bor. Éjszakai szállásaikat előre kijelölték és mint ismerősök állítottak be. Az őrseget gondosan megszervezték és váltották egymást, hogy szállítmányukat pontosan és sértetlenül tudják a meghatározott helyre elszállítani.¹⁹

A hegyaljai bor különböző útvonalakon jutott el Lengyelországba. Így a 17. század elején 1617-ben működött „A Lengyelországban Duklán lévő magyarok közössége” olyan átrakodó és árusító hely lehetett, ahonnan rengeteg bor ment tovább észak felé. A legjelentősebb út a Szepességen keresztül vezetett, ahol annál inkább nagy borlerakatoakat ismerünk, mert városai 1412–1772 között zálogban Lengyelországhoz tartoztak. Innentől kezdve leggyakrabban vízi úton szállították a hegyaljai bort a Poprádon vagy a Dunajecen bárkákon (*szkuta*), amit nagy gyakorlattal rendelkező hajósok kormányoztak. Ezen az úton Nowy Sacz volt az első megálló, majd Tarnow következett, mielőtt a Visztulát elérték. Voltak, akik Krakkó felé fordultak, de a többség továbbhaladt Varsó irányában, ahol ugyancsak gyorsan ürülő pincék várták az újabb tokaji szállítmányokat. Innen már csak a végső állomás következett, a tengeri kikötő Dancig, ahonnan tovább nagy hajókon jutott a bor az északi országokba.

A 18. századtól kezdve egyre csökkent a hegyaljai bor északi kivitele, aminek elsősorban gazdasági politikai okai voltak. Amikor 1918-ban megalakult a független Lengyelország, a régi kapcsolatok újraéledtek. *Lippóczy Norbert* baráti beszélgetés közben mondta el, hogy az 1920-as évek elején igyekezett azt a régi hagyományt felújítani, mely szerint misebornak tokajit használtak. Tályán egy teherautóra felpakolt egy csomó bort és nekiindult Lengyelországnak. Felkereste elsősorban a püspökségeket és ajándékban egy-egy hordót adott át majd pontosan feljegyeztette, hogy ezt Magyarországon hol lehet beszerezni. Útjának eredményeként egyre-másra jöttek a megrendelések, annyira, hogy azok az elsősorban már Tarnowból igyekezett kielégíteni, ahova viszonylag könnyen lehetett vasúttal a hordókat eljuttatni. Az egyházi és világi kereslet csakhamar olyan nagy lett, hogy csak széles körű felvásárlással lehetett azt kielégíteni. Tokaj-hegyaljai bor nagy történeti híre-neve így kamatozott még a 20. században is.

Ezt magam is többször tapasztaltam. 1948-ban a Néprajzi Múzeum kiállítását rendeztem Krakkóban és három hétig alkalmam volt személyes kapcsolatokat is kötni nemcsak néprajzi szakemberekkel, hanem másokkal is. Egy alkalommal egy orvosprofesszor hívott meg András-napra és amikor a hangulat magas fokra emelkedett, a házigazda egy üveg tokajit hozott be és elmondta, hogy ezt sikerült a német megszállás ideje alatt is átmenteni és most felbontja, amikor egy kedves magyar vendég jött el őt köszönteni. Egy másik alkalommal 1955-ben Varsóban rendeztem egy népművészeti kiállítást és alkalmam kínálkozott, hogy Lengyelország általam még nem ismert részeiből is sokat beutazzak. Így kíséremmel eljutottam a tengerhez közeli egyik kis faluba, ahol egy hatalmas méretű téglakötő gótikus székesegyház mutatta a település egykori történetét. Éppen misézett egy fiatal pap és rajtunk kívül alig lézengett valaki a hatalmas épületben.

¹⁹ *Lippóczy N.*, 1973. 197.

A mise befejezése után odajött hozzánk és kérte, hogy menjünk be a plébániára. Beszélgetés közben elmondta, hogy elődje átadott neki egy üveg tokajit, mely még a háború előttről származott, azzal, hogy ha egyszer egy magyar ember idetévedne, akkor bontsa fel és ürítsék azt a lengyel–magyar barátságra. Ez meg is történt! Ez egyben azt is mutatja, hogy milyen nagy lehetőség rejlik napjainkban is a tokaj-hegyaljai bor lengyelországi terjesztésében.

A fentiekben éppen csak felcsillantottam néhány lehetőséget a lengyel–magyar néprajzi kapcsolatok lehetőségéről, melyben a hegyaljai bor különösen nagy szerepet töltött be az elmúlt évszázadokban. Bár már ezen a téren eddig is készültek jeles feldolgozások, de azt hiszem, hogy még a jövő kutatás számára is bőven akad tennivaló.

RÖVIDÍTÉSEK

Ethn.	Ethnographia 1890-től. Folyóirat
Glosszarium	<i>Berrár Jolán–Károlyi Sándor</i> : Régi magyar glosszarium. Bp. 1984.
NÉ.	Néprajzi Értesítő. Folyóirat–évkönyv. Néprajzi Múzeum. 1900-tól
NySz.	<i>Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond</i> : Magyar nyelvtörténeti szótár. 1–3. Bp. 1890–1893.
OkISz.	<i>Szamota István–Zolnai Gyula</i> : Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902–1906.
SzT.	<i>Szabó T. Attila</i> : Erdélyi magyar szótörténeti tár. 1–9. Bukarest–Budapest 1975–1997.
TESZ.	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Bp. 1967–1976. Főszerk. <i>Benkő L.</i>
ÚMTsz.	Új magyar tájszótár. 1–3. Bp. 1979–1992. Főszerk. <i>Lőrinczy É.</i>

IRODALOM

Balassa Iván

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj. Itt további irodalom.

1993 A tályai Lippóczy család és Lippóczy Norbert. Tokaj-Hegyalja VIII. 110–119.

Crescentius P.

1478 Opus ruralium commodorum libri XII. Firenze.

1571 O pomnozenin y rozkrzewienin wszelakich pozytków... Krakow

Keler Paul

1726 Dissertatio de vinis Hungariae. Thoruni. Németül is megjelent.

Komoróczy György

1944 Borkivitelünk észak felé. Fejezetek a magyar kereskedelem történetéből. Kassa. Itt további irodalom.

Lippóczy Norbert

1973 Tokaj-Hegyaljáról Lengyelországba 1726-ban. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 161–170.

1975 Lengyel bor-útlevélek a XVIII. század első feléből, mint a tokaji borok kísé-
rői ua. 253–274.

Penavin Olga

1975 Szlavóniai (kórógyi) szótár. II. Újvidék

Román János

1964 A sárospataki szőlőművelés XVI–XVII. századi forrásai. Sárospatak

Szirmay Antal

1798 Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum
comitatus Zempleniensis. Kassa

ADATOK A MISKOLCI EVANGÉLIKUS GIMNÁZIUM TÖRTÉNETÉHEZ

HIDEG ÁGNES

Miskolcon a Kis-Hunyad utca 5-ös számú házat az 1750–60-as évek táján emelték. Falai 1790 körül megrepedtek, egy része megsüllyedt, a földem berogyott. Ekkori felújítását Klier Vencel miskolci építőmester tervei alapján végezték. Az épület mai formáját a 19. század végén nyerte el, amikor eklektikus stílusban átalakították. A nagyméretű épület L alaprajzú, zárt sorú beépítésű, egyemeletes. Kapuáthajtója hevederek közötti csehsüvegboltozattal fedett. Udvari homlokzatát külső lépcsőzet és árkád uralja. Ablakai a kapuzathoz hasonlóan szegmensíves, záróköves keretezésűek.¹ E szerény külsejű házban működött 1808–1888-ig az evangélikus gimnázium (1. kép).



1. kép. A gimnázium épülete (a képek a szerző felvételei)

Az evangélikus egyház kezdettől fogva fontos feladatának tartotta iskolák létesítését. Miskolcon az önálló egyházközség megalakulása (1783) előtt is létezett evangélikus

¹ Védett épületek Miskolcon. Miskolc, 2000. 35.

magániskola. Itt grammatikáig,² majd 1783-tól az egyház nyilvános iskolájában syntaxisig tanították a növendékeket.³ Ekkor még külön iskolaépülettel nem rendelkezett az egyházközség, így a tanítói lakás két helyiségében folyt az oktatás, a tanító pedig az eperjesi líceum seniora (a tanulóifjúság képviselője, a rektor és az ifjúság között közvetítő szerepe volt) volt. 1784-től a tanulók száma növekedni kezdett, s az 1786-os közgyűlés már arról határozott, hogy a tanító mellé egy segédtanítót is kell alkalmazni. Ennek 1793-ban eleget is tettek, Nagy János tanítót előléptették rektor-professzorrá, Záborszky Sámuel pedig megválasztották kántor-tanítóvá. Ugyanebben az évben az iskolát alsó és felső tagozatra bontották. Ebből a felső tagozatból alakult ki az algimnázium 1808-ban.⁴ Ekkor Eperjesen kerületi gyűlést, Pesten pedig egyetemes gyűlést tartott az egyház, ahol elfogadták a miskolciak kérelmét, hogy egy kerületi, nemzeti gimnáziumot felállíthassanak. Ezt követően új iskolai rendtartást készítettek, ahol a két tagozatot elemi iskolaként és gimnáziumként említik, s mindkettőre külön szabályzat vonatkozott. A gimnázium részére felállították a szófűzési és szónoklattani osztályt, s ezzel a tanulmányi időt hat évre emelték.⁵ Az 1830-as évek vége felé felvetődött a régi, nagy múlttal rendelkező református gimnáziummal való egyesítés gondolata, de a tervet több tárgyalás után kudarcba fulladt.

Az iskola működésének első negyedszázada – a reformkor és a szabadságharc dicső korszaka – volt a gimnázium fénykora. A tanulói létszám nagymértékben nőtt, hisz a magyar nyelv művelésére nagy gondot fordítottak, ezért sereglettek ide nemcsak a közeli helyekről, hanem a távolabbi Felvidékről is a diákok. A magyar nyelv fontossága mellett az oktatás általános színvonala is emelkedett. Ehhez hozzájárultak a kitűnő képességű, nagy tanáregyeniségek. Az iskola fénykorának első nagy alakja Dunay Imre volt. Szigorú, fegyelmet tartó, jó eredményeket felmutató tanárként ismerték. A keze alól kikerült tanítványok még felnőttkorukban is emlegették, hogy az ifjúságot katonai kiképzésben részesítette, rezesbandát szervezett fúvós hangszerekből, mely hangszereket később a szabadságharc idején a térparancsnok lefoglalt a Schwechat alá induló honvédsereg zenekara számára. Dunay Imre halála után nemsokára nem kisebb egyéniséget, mint Máday Károlyt sikerült igazgatónak megnyerni.⁶ Neki nagy szerepe volt abban, hogy a 19. század nagy eszméi, a polgári forradalom és a szabadságharc levegője jellemezhesse a gimnázium életét. Forradalmi magatartására jellemző, hogy 1848-ban a dobogóról buzdította a retoristákat a fegyverfogásra, a syntaxistáknak pedig Czuczor Gergely Riadó című versét adta fel leckének. Ennek a hazafias szellemnek meg is lett a börtje. Máday utóda, Lippay Endre igazgatósága alatt a zaklatások sora következett. Mikulás, a tanterületi igazgató és más központi küldöttek gyakran látogattak be az iskolába, s azt vizsgálták, milyen mértékben használják itt a német nyelvet, és hogy nem tanítanak-e nemzeti költeményeket.⁷ Az iskola ezek után fokozatosan kezdett veszíteni régi fényéből. 1850-ben Magyarországon is életbe lépett az új tanügyi szabályzat, az Entwurf,⁸

² Az akkori rendszer szerint minden osztály két évet jelentett: a grammatisták két évig tanulták a nyelvtani alapismereteket és a syntaxisták további két évig a mondatszerkesztést. Az utolsó két évben került sor a retorika tanítására.

³ Szendrei János: Miskolcz város története, 1800–1910. 4. köt. Miskolc, 1911. 468.

⁴ Szabik Imre–Várhegyi Miklós: A miskolci evangélikus egyházközség története, 1783–1983. Miskolc, 1983. 39–40.

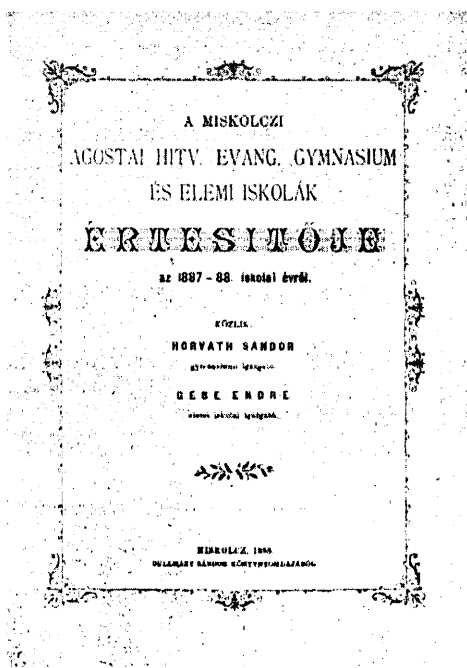
⁵ Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai. Miskolc, 1989. 34.

⁶ Szabik I.,–Várhegyi M., i. m. 83.

⁷ Fabiny Tibor: Egy elfelejtett iskola nagynevű tanulói. In: Evangélikus Élet, 1965. 43. szám 2.

⁸ Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezetének tervezete. A középfokú oktatás rendjét újjászervező osztrák tanügyi szabályzat szervezeti vonatkozásokban legjelentősebb újítása az addig hatósztályos gimnázium nyolcosztályossá való kibővítése, az érettségi vizsga bevezetése, továbbá a reáliskola létrehozása.

mely az algimnázium számára is legalább hat tanár alkalmazását írta elő. Az evangélikus gimnáziumban viszont ekkor mindössze két rendes tanár tanított, és még két tanári állás szervezésére is csak évekkel később került sor. Ezért a pestkerületi tanhatóság felszólította az iskolát, hogy alakuljon át állami gimnáziummá vagy reáliskolává. Miután az egyház ezt visszautasította, a kormányzat a gimnázium megszüntetéséről rendelkezett. A teljes megsemmisítés elől az egyház úgy tért ki, hogy háromosztályú reáliskolává alakította át az iskolát. 1862-ben négyre emelték a tanárok számát, s így lehetővé vált újra az algimnáziumi státusz visszaállítása. Az 1883:XXX. tc. viszont olyan követelményeket állított mind az alkalmazandó tanárok létszámát, mind képesítését illetően az iskolafenntartó elé, amit az egyház nem tudott teljesíteni.⁹ Így 1888-ban megszűnt Miskolcon az evangélikusok középfokú iskolája. Az iskola ekkor megjelent utolsó „Értesítője” részletesen beszámolt az eseményekről, s rendelkezett az iskola vagyonyáról (2. kép).



2. kép. Értesítő

A 2001–2002-es tanévben az evangélikus egyház újra beindította Miskolcon az evangélikus gimnáziumot.

Ha végignézzük az iskola tanulóinak névsorát, sok ismert névvel találkozhatunk. A legismertebbek közül álljon itt néhány.

HERMAN OTTÓ, a nagy természettudós, aki a szabadságharc előtt került Diósgyőrbe, s 1847-től az evangélikus algimnázium növendéke volt. 1847–49-ben a szókötő, 1849–50-ben pedig a szónokköltészeti osztályt végezte.

Chernelházi Chernel István: Herman Ottó. Bp. 1915. IX–X.

Fabiny Tibor: Egy elfelejtett iskola nagynevű tanulói. In: Evangélikus Élet, 1965. 43. sz. 2.

Lambrecht Kálmán: Herman Ottó az utolsó polihisztor élete és kora. Bp. 1920. 8.

Szabó Béla, H.: Herman Ottó élete és munkássága. Miskolc, 1964. 2.

Szabó Béla, H.: Herman Ottó és Lillafüred. Miskolc, 1975. 6, 7.

Szoboszlai Béla: Egy elfelejtett iskola nagyhírű tanulói. In: Borsodi Szemle, 1959. 3. évf. 6. sz. 38.

SZEMERE BERTALAN, az 1848–49. évi szabadságharc egyik nagy vezéregyénisége 1824-től 1826-ig ebben az iskolában tanult.

Csorba Sándor: Szemere Bertalan neveltetése és pályakezdése, 1812–1838. Miskolc, 1984. 4.

⁹ Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai i. m. 35.

- Fabiny Tibor*: Egy elfelejtett iskola nagynevű tanulói. In: *Evangélikus Élet*, 1965. 43. sz. 2.
- Szemere Bertalan és kora 1. Szerk. *Ruszo József*. Miskolc, 1991.
- Szoboszlai Béla*: Egy elfelejtett iskola nagyírú tanulói. In: *Borsodi Szemle*, 1959. 3. évf. 6. sz. 38.
- VÁSÁRHELYI PÁL mérnök, Széchenyi István kitűnő munkatársa a Duna- és Tisza-szabályozásnál. Az 1810-es években tanulhatott itt.
- Botár Imre-Károlyi Zsigmond*: Vásárhelyi Pál a Tisza-szabályozás tervezője. Bp. 1970.
- Lévainé Láng Zita*: Vásárhelyi Pál szakmai indíttatásának miskolci vonatkozásai. In: *Vizeink*, 2000. 37. évf. 11–12. sz. 14.
- Vásárhelyi Pál. In: *Vásárnapi Újság*, 1895. 12. sz. 1.
- PULSZKY FERENC, Kossuth Lajos londoni követe, majd a kiegyezés után a Nemzeti Múzeum igazgatója. Ma a Magyar Múzeumi Egyesület az ő nevét viseli. 1826-tól tanult az iskolában.
- Fabiny Tibor*: Egy elfelejtett iskola nagynevű tanulói. In: *Evangélikus Élet*, 1965. 43. sz. 2.
- Pulszky Ferenc*: Életem és korom 1. Bp. 1958. 56–57.
- Szoboszlai Béla*: Egy elfelejtett iskola nagyírú tanulói. In: *Borsodi Szemle*, 1959. 3. évf. 6. sz. 38.



3. kép. A két Hunfalvy emlékére elhelyezett emléktábla az épület falán

HUNFALVY PÁL, az újkori összehasonlító finnugor nyelvészet egyik megalapítója. 1827-ben a magyar nyelv elsajátítása miatt Miskolcra küldik az evangélikus gimnáziumba. Két évet töltött itt.

Domonkos Péter-Paládi-Kovács Attila: Hunfalvy Pál. Bp. 1986. 9.

Hunfalvy Pál: *Napló*, 1848–1849. Bp. 1986. 7–8.

HUNFALVY JÁNOS, Hunfalvy Pál öccse, a magyar földrajztudomány megalapítója szintén a miskolci gimnáziumban tanult 1834–1838 között. A két Hunfalvy emlékére a volt gimnázium épületén emléktáblát helyeztek el (3. kép).

Magyarok a természettudomány és technika történetében. Főszerk. *Nagy Ferenc*. Jav. bőv. kiadás. BP. OMIKK, 224.

Szabó József. Hunfalvy János. Bp. 1980.

ORSZÁGH PÁL, a szlovák nép legnagyobb költője. Apja a falusi iskola elvégzése után Miskolcra küldte fiát, hogy megtanuljon magyarul. 1862–1865-ig nagybátyjánál, Országh Pál nőiszabó-mesternél lakott (Széchenyi u.14.).

Fabiny Tibor: Egy elfelejtett iskola nagynevű tanulói. In: *Evangélikus Élet*, 1965. 43. sz. 2.

Sziklay László: Egy emléktábla előtt In: *Borsodi Szemle*, 1964. 8. évf. 6. sz. 30.

Szoboszlai Béla: Adatok Pavel Országh-Hviezdoslav életrajzához. In: *Borsodi Szemle*, 1959. 3. évf. 3. sz. 52.

Szoboszlai Béla: Egy elfelejtett iskola nagyhírű tanulói. In: *Borsodi Szemle*, 1959. 3. évf. 6. sz. 38.

PODMANICZKY FRIGYES író, 1834–1837-ig tanult Miskolcon.

PÁKH ALBERT író, szerkesztő, 1837-től tanult itt.

EGRESSY ÁKOS, Egressy Gábor fia, tanár, író, színész. 1844-től járt az evangélikus gimnáziumba.

SZONTAGH GUSZTÁV kritikus, esztéta, 1824-től járt a gimnáziumba.

LOSONCZY-FARKAS KÁROLY Miskolc volt polgármestere, 1826-tól volt tanulója a gimnáziumnak.

MÁDAY KÁROLY tanár, superintendens, 1837-től tanult az iskolában.

IRODALOM

A témához felhasznált és felhasználható irodalom. A közleményben felsorolt neves tanulók bibliográfiája az adott neveknel került felsorolásra.

Oktatásügy, iskolák

Balogh László (szerk.)

1996 1000 éves a magyar iskola. 2. bővített kiadás. Bp. Korona Kiadó Kft.

Báthory Zoltán, Falus Iván (főszerk.)

1997 Pedagógiai lexikon. Bp. Keraban Könyvkiadó

Barkó Endre (szerk.)

1992 Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria. Bp. OPKM,

Bényei Miklós

1994 Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken. Debrecen, Csonkai Kiadó

Fehér Erzsébet

1995 Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Bp. OPKM

1995 Az oktatás és nevelés története. 2. kiadás Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó

Kosáry Domokos

1996 Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 3. kiegészített kiadás. Bp. Akadémiai Kiadó

Mészáros István

1991 Magyar iskolatípusok, 996–1990. Bp. OPKM

Mészáros István (összeáll.)

1996 A magyar nevelés és iskolatörténet kronológiája. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó

Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla

1999 Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Bp. Osiris Kiadó

Az evangélikus gimnázium épülete (Kis-Hunyad u. 5.)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemlékjegyzéke. Bp. OMF., 1990. Szabó Lajos u. 5. (879)

Csorba Zoltán

1975 Miskolc irodalmi, képzőművészeti és tudományos emlékei. Miskolc, Művészeti és Propaganda Iroda, 32.

Horváth Béla–Marjalaki Kiss Lajos–Valentyin Károly

1962 Miskolc. Bp. Műszaki Könyvkiadó, 219–220.

Kovács Mihály, H.

1960 400 éves a miskolci fiúgimnázium. In: Borsodi Szemle, 4. évf. 1–2. sz. 71. (rajz)

Marjalaki Kiss Lajos

1958 Műemléki táblával ellátott miskolci házak. In: Borsodi Szemle, 2. évf. 2. sz. 72.

Szabadfalvi József, Cseri Miklós (szerk.)

1992 Miskolc és környéke. Miskolc, HOM, 25.

Újvári Andor (szerk.)

2000 Védett épületek Miskolcon. Miskolc, Miskolc mj. Város Polgármesteri Hivatala, 35.

Zelenka Pál

1883 Emléklapok a miskolczi ág. hitv. evang. anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolcz, 165.

A gimnázium története

Csorba Csaba (szerk.)

1989 Miskolc középiskoláinak levéltári dokumentumai. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

Kovács Gábor

1895 A miskolczi ev. Ref. Főgimnázium története 2. rész. Miskolcz, Ev. Ref. Főgimnázium

Kun Miklós

1942 Miskolcz 'múltja s jelenje, tekintettel jövőjére. Miskolcz

Miskolcz város tanügye. In: Borsodmegyei Lapok, 1888. 8. évf. aug. 10. 2.

A miskolczi ág. ev. egyház... In: Borsod Miskolczi Értesítő, 1888. 22. évf. 18. sz. 3.

A miskolczi ágostai hitv. evang. algymnasium és elemi iskolák értesítője 1879–80.

1880–81. 1882–83. 1886–87. 1887–88. évről. Miskolcz

Szánthó János

1870–1879 Tudósítvány a miskolczi ág. evang. algymnasiumról az 1869–1879-iki tanévben. Miskolcz

Szebik Imre–Várhegyi Miklós

1983 A Miskolci Evangélikus Egyházközség története, 1783–1983. Miskolc, Magyarországi Evangélikus Egyház

Szendrei János

1904 Miskolcz város története, 1000–1800. 2. köt. Miskolcz, 465.

1911 Miskolcz város története, 1800–1910. 4. köt. Miskolcz, 468–479.

Zelenka Pál

1883 Emléklapok a miskolczi ág. hitv. evang. anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolcz

EGY HAJDANVOLT SZÍNHÁZI MINDENES Telepi György (1794–1885)

GYARMATI BÉLA

Egészen véletlen (ha egyáltalán vannak véletlenek), hogy éppen augusztus 22-én ültem le emlékezni és emlékeztetni. Egy nappal előbb vagy később nehezebb lett volna megkezdeni az írást... De hát augusztus 22-e feledhetetlen dátuma a magyar színháztörténetnek – ezen a napon nyitották meg (1837-ben) a Pesti Magyar Színházat –, csak éppen az esemény némely szereplőit feledtük el.^{*} Na, nem Bajzát, az első direktort, s persze nem Déryné és nem Egressy Gábort, meg a többi neves teatristát. De ki említi manapság (akár szakmai körökben is) azt a férfiút, aki röviddel a függöny felhúzása előtt (már jelmezben és maszkírozva) festékes ecsettel a kezében rohangált, hogy egy-egy vonással javítson valamit a díszleten.

A helyszín, a hangulat, a légkör elképzelhető. Ám nem kell a fantáziánkra hagyatkozni; van hiteles tanú – maga Vörösmarty Mihály: „Ha valaha kételkedénk a színház felépülésében, sokkal inkább lehetett kétleni annak augusztus 22-i megnyitását. Meszesgödrök, homokbuckák kétfelől, elül vakolatlan tornác, egyenetlen, félig rakott út, benn asztalos, lakatos, színes, muzsikusz egy rakáson [...] s a színház, mintegy a lehetetlenség dacára megnyitott [...] a bal jövődölések ellenére, rakott soraival, rendületlen kiállotta az első nap súlyát.”

Az utolsó pillanatban az én emberem is letevé az ecsetet, hogy végszóra mint az előjáték Napszámosa lépjen elő Vörösmarty szavaival:¹ „Ho! Hó! nevettek? Csak nevesetek! / Ti pénzt adátok tán az épülethez? / De én, amilyen cifrátlan vagyok: / Ezen ke-



^{*} A különböző források váltakozva, hol i-vel, hol y-nal közlik a művész nevét. Telepi eredeti aláírásai azonban mindig i-vel jelennek meg a színházi szerződéseken. Fia, Károly azonban következetesen y-t használ.

¹ Vörösmarty Árpád ébredése címmel előjátékot írt a magyar színház megnyitásának ünnepére. Ezt követte Schenk Eduard Belizar című szomorújátéka.

zemmel, mely élelmet ád, / Két álló hétig hordtam a követ / S magam fizettem érte – örömet! / S nézzétek, a ház szép magasra nőtt!...

A nevetők bámulva néznek a távozó napszámos után, majd felkiáltanak: Éljen a derék napszámos! Éljen!...²

Nos, ki a derék napszámóst megszemélyesíté, maga nem (vagy nem csak) napszámos volt, hanem inkább mindenese annak a régi-régi magyar színművészetnek, melynek úttörői még szekéren utaztak, s színekben meg szállákon játszottak. „Komikus és ezermester” – írják róla minősítéül a kézikönyvek. A magyar színháztörténet tudósai és krónikásai egyaránt gyakran említik a nevét, mely valaha egyaránt ismert volt mind Erdélyben, mind térs hazánkban.

Telepi Györgyről van szó, aki a kezdeti magyar színházcsinálók tehetséges képviselői közül is kivált sokoldalúságával. Állításom tán merésznek tűnik, hisz’ igencsak sokoldalú volt például Kótsi Patkó János is (színész, rendező, díszlettervező, fordító, s eredeti művek szerzője), de említhetném – minden más tevékenysége mellett – Latabár Endre zenei kvalitásait, Egressy Gábor elméleti munkásságát és így tovább. Telepi vizuális szemléletével és páratlan műszaki, technikai érzékével és felkészültségével vált ki sokoldalú kortársai közül. Ebben minden szakíró megegyezik. Telepi Györgyöt, a sokoldalú színészt, az első magyar díszletfestőként tartják számon. Az egybehangzó vélemények közül ezúttal csak az Erődi Jenőét idézem: „Valóságos gyöngye volt a vándortársulatoknak, mint festő, díszítő, gépész, építész, kellékes, tűz-, fény- és árnyjátékos. A budai korszakban ő csinálta azokat a pompás látványosságokat, úgyszólván a semmiből, amelyekhez tódult a közönség. Az ő agyából került ki a pesti színház (Pesti Magyar Színház – a szerk.) első és második terve³ [...] egyike a jobb fordítóknak és színműíróknak.”

Mindez nem kevés, mégis meg kell toldanunk a fentieket. Mert Telepi nemcsak a vándortársulatok gyöngye volt, s nemcsak a budai magyar társulat (Várszínház) mindenese. A Pesti Magyar Színházat alig fél esztendővel megnyitása után teljes műszaki csőd fenyegette, noha egy neves müncheni szakember nevéhez fűződnek a színház gépészeti munkálatai. Herr Schütz „gépelyei” azonban felmondják a szolgáltatást. A színház vezetői Telepire bízzák a színpadtechnikát, aki új gépészeti berendezéseket tervez és készít.

Bartay Endre bérelő-igazgató időszakában (1843–1845) mutatványosok is szerepelnek a színház (ekkor már Nemzeti Színház) műsorán. Köztük a világhírű Döbler „ködfátyolképeivel”. Miként Rédey Tivadar írja: „A naiv közönség özönlött a laterna magica csodáira, a társulat nagy ezermestere, Telepi György pedig elírígyelte a német dicsőséget, s a következő évben ő állt elő a maga Döbler utánzatával. A sajtó nem írta fel érdemül, a közönség szívesen látta.”

Mint annyi korabeli ifjút, őt is megbabonázta a színház, s tisztos polgári foglalkozását feladva (Szatmár megye főjegyzője mellett írnokoskodott) Megyeri truppjához szegődött. Színészként nem volt rá múlhatatlanul szükség, színházi festővel azonban nem dicsekedhettek a társulatok akkoron. S a fiatalembert – noha később „jóízű komikus”-ként említik – talán a játéknál is jobban érdekli a játéknak tere; a színpadi csodateremtés lehetőségei. A semmiből is képes látványokat varázsolni. Ma szcenikusnak, illetve látványtervezőnek nevezhetnénk. Kompozíciós készsége nemcsak a feszített vásznon, de a „némázatokban” is megmutatkozik. (Ezek tulajdonképpen élőképek – jelképes figurákkal; sokszor mitológiai lényekkel. Többek szerint a „Thália menedéket

² A Napszámos figuráját nem költői fantázia teremtette; bizonyos Thúróczy Pál nevű parasztember – feleségével együtt – valóban ingyen dolgozott a színház építkezésén.

³ Ezeket a terveket a Pest megyei Levéltár őrzi.

vissza Mária leányához. Fiával, Telepy Károllyal⁴ való kapcsolata is homályos. Kicsiny korukban a Telepi gyerekek is színpadra léptek. Károlyka Bánk bán és Melinda fiacskája (Soma) volt Kassán, majd a gyermek Kun László szerepében láthatták az Istenítélet című drámában. Amálka (Máli) ugyancsak szerepel a Bánk bán plakátján. Serdülő leányként később a Nemzeti színpadán is feltűnik. A két gyermek két házasságból származik. Mindkét feleség színésznő. Telepi György első neje: Bohus Jozefa, második neje: Vermes Eszter. De lesz harmadik és negyedik felesége is a színésznek.⁵ Bennünket különösen érdekelhet Csányi Zsuzsó, akinek tardonai testvérei bújtatták Jókait a világosi fegyverletétel után... A negyedik asszony Kozmovszky Mária, kitől Mária és Antónia nevű leányai születnek Telepinek. Antónia (Plank Sándorné) unokája a köztünk élő dr. Ónódy Józsefné Ágoston Éva Antónia, aki Telepi György hagyatékát őrzi.

Ez a hagyaték feldolgozásra vár. Mielőbb méltó emléket kell állítanunk a magyar színháztörténet eme jeles személyiségének, annál is inkább, mert élete és munkássága szűkebb pátriánkhoz is kötődik. Pillanatnyilag a miskolci Színészmuzeumban látható néhány relikviája.

IRODALOM

A borzasztó torony

1979 Képek a magyar vándorszínészet világából Bp.

A Nemzeti Színház 150 éve

1987 Budapest

Magyar Színházművészeti Lexikon

1994 Budapest

Magyar Színháztörténet

1962 Budapest

1837–1920. 21. Budapest

Pallas Lexikon

1897 XVI. köt. Budapest

Porkoláb Tibor

1997 Irodalmi emlékhelyek Abaújban, Borsodban, Gömörben és Zemplénben. Miskolc

Pukánszky Kádár Jolán

1940 A Nemzeti Színház százéves története Budapest II. (1938. I.)

Rédey Tivadar

1937 A Nemzeti Színház története, Budapest

Schöpplin Aladár (szerk.)

é. n. Magyar Színművészeti Lexikon IV. köt. Budapest

Váradi Antal

1911 Képek a magyar író- és színészvilágból I. köt. Budapest

⁴ György fia (1828–1906) híres tájkép- és portréfestő.

⁵ A továbbiakban dédunoka – dr. Ónódy Józsefné Ágoston Éva Antónia – szíves közlésére támaszkodtam.

MISKOLCI PORTRÉK 1750–1950 MISKOLC RÉGI KÉPESLAPOKON

SZABÓ JÚLIA

Amikor a Miskolci Galéria igazgatójától, Dobrik István úrtól azt a megtisztelő kérést kaptam, hogy ezt a portrékiállítást megnyissam, még nem tudtam, hogy e kiállítás képei – melynek készülő katalógusát Gyulai Éva és Dobrik István, a kiállítás rendezői juttatták el hozzám – egy távoli híres város, európai kultúrközpont, Firenze képtárában és városi múzeumában jutnak majd eszembe.* Firenze urai a 16. században antik szobor-gyűjteményük galériájában egy sorozat portrét helyeztek el híres emberekről és asszonyokról, mindazokról az elődökről és kortársakról, akiket fontosnak tartottak.¹ A portrék különböző kvalitásúak, nem a festő, hanem az ábrázolt személye volt a fontos, s az, hogy a képsorozat kitekintést adjon az egész akkori világra. Ebben a firenzei sorozatban jelen van Matthias Corvinus és II. Lajos magyar király, II. Lajos felesége, Mária királyné és Báthori István lengyel király. A Mediciék rézlemezre metszett térképgalériájában pedig egy térkép szélén, mely után csak a fehér folt, a Nyx következik, kibetűzhettem Kassa és Szepsi, Patak és Lelesz, Debrecen és Várad, Kolozsvár és Gyulafehérvár, valamint Diósgyőr, Szikszó és Miskolc nevét.² Miskolc tehát már akkor és ott is jelentett valamit, az európai kultúra egyik helyszíne volt.

Miskolc a reneszánsz korában valószínűleg nem készítettett festmény arcképeket előljáróiról és híres embereiről, de a város környékén már igényes síremlékeken örökítették meg azok tetteit, akiknek ideálképét Szikszai Fabricius Balázs 1568-ban Perényi Gábor sírfeliratán megírta: *„Pannon főnemesek közt annyira messze kiváló, ... dísz az egyháznak, haza atyja, ... menedéke veszélyben a népnek / Békét kedvelő, de nagy ellene a belviharoknak ... / Földművelők biztos nyugodalma s a mûzsa fiaknak támasza!”*

A latin nyelvű feliratot Szinnyi József fordította magyarra, a sírkő a sárospataki középkori templomban töredékekben található. Hasonló sírkövek Miskolcon is voltak és vannak is.³

Miskolc újkori felvirágzása a 18. században kezdődött. Mária Terézia kora, az újabb történeti kutatások – elsősorban Kosáry Domokos tanulmányai alapján – már a gazdasági és kulturális stabilizáció és virágzás kora, melyet egyházi és világi építkezések és intézményalapítások kísérnek.⁴

II. József toleranciája és reformtörvényei pedig lehetővé tették a magyar városokban különböző vallások, népek kultúrájának gazdagodását. Ennek a gazdagodásnak további emlékei keletkeztek a 19. században. Miskolc építészetében az avasi templom

* Megnyitó beszéd a Herman Ottó múzeum és a Miskolci Galéria közös kiállításán – 2000. augusztus 19.

¹ Marosi Ernő: (válogatta, fordította, és az előszót írta) Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészet történetéből. Bp. 1976. 31–32.

² Firenze, Palazzo Vecchio. Térképterem. „Germánia” térképén láthatók az említett helységek.

³ Gervers Molnár Vera: Sárospataki sírkövek. Művészettörténeti Füzetek. 14. Budapest Akadémiai Kiadó 1983. 87–88.

⁴ Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Budapest, 1991. Magyarok Európában. III. szerk. Glatz Ferenc.

rendbehozatala, a Kossuth utcai református templom építése, a görögkeleti templom és a mindszei római katolikus plébániatemplom impozáns épülete, és a 19. században Kovács Mihály által festett oltárképe, a minorita templom 1819-ben Balkay Pál által festett oltárképe, majd több évtizeddel később az evangélikus templom Székely Bertalan által alkotott oltárképe, a zsinagóga jelentős épülete és berendezése jelzi a fellendülést, gazdagodás évtizedeinek kisebb központjait és különböző állomásait.⁵ Kazinczy Ferenc *Pályám emlékezete* című írásában így ír a 18–19. század fordulójának nemes miskolci polgáraitól, tisztségviselőiről, a Vaykról, Szathmári Király Józsefről, a tudós minorita atyákról: „Világot teremtének Miskolczon, mely az egész tájra, mely az egész honra kilövellé sugárit.”⁶

„El sem képzelheted, milyen nehezen jöttem ki Miskolcra! – írja Kazinczy Magyarországi utak című prózai művében 1789-ben – de az nem is lehetne másképpen, minekutána benne öt napot a legérdemesebb emberek társaságában töltöttem el.”⁷ Ezek az érdemes emberek szellemükkel vonzották az író, aki 1790-ben Aranka Györgynek kijelentette: „Én a miskolci virtuozus kozmopoliták tagja vagyok”.⁸

E kiállítás képei több évtizedből válogatva mutatják be ezeket az érdemes férfiakat és asszonyokat, akik tetteikkel bizonyították, a kutatás és a katalógus tanúsága szerint, hogy városlakó lehet akárki, de a város polgára csak az, aki tehetségét, szellemi és anyagi javainak egy részét önként a város felvirágoztatásának szenteli.

Amikor ez megtörtént, épült a város, iskolái kiművelt főket képeztek, Miskolc első lett a színházépítésben Magyarországon, testedző klub létrehozásában, könyvtárak gyarapításában, városi parkok, kertek építésében. Az arcképművelés mellett most megnyíló levelezőlap-kiállítás⁹ képei csak jelzést adnak arról, milyen volt Miskolc és környéke nagyanyaink, dédanyaink korában, amikor még árnyas fák növekedtek a Fő utcán és padok voltak a minoriták temploma és a posta előtt és vincellérházak, pincék voltak a Avason. Gazdag adományok gyarapították az iskolákat, növesztették a fákat és a középületeket.



Ismeretlen művész:
Kelemen Didák arcképe

A kiállítás válogatása – hasonlóan a firenzei és későbbi híres ember portrészorozatokhoz – elsősorban az ábrázoltak jelentősége szerint történt, de találunk anyagában néhány művészettörténeti szempontból kimagasló műalkotást. A legkorábbi ezek közül az 1750 körül keletkezett Kelemen Didák portré, a barokk devóciós kép nagy érzékenységgel festett példája,¹⁰ egészen finom páros portré az egri Wittmann Antal Fazola Henriket és feleségét

⁵ Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. Duna–Tisza köze – Tiszántúl – Felsővidék. Budapest, 1961. Miskolc címszó 188–189.

⁶ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Második könyv I. In: Versek, műfordítások, széppróza tanulmányok. Budapest, 1979. 265.

⁷ Kazinczy Ferenc: Magyarországi utak. Miskolcra Kassára. 1789. jún. 19. 6. jegyzetben i. m. 543–544.

⁸ Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek. Kassa, 1790. jan. 25. In: *Levelek*. Budapest, 1979. 22–23.

⁹ A címben jelzett kiállításon látható műveket válogatta, a katalógusbevezetőt írta Gyulai Éva. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette Dobrik István és Gyulai Éva.

¹⁰ 9. jegyzetben i. m. 1. sz. Kelemen Didák (1750 körül) o. v. 120x92 cm Minorik Konventuális Ferencs Rend Miskolc tulajdona.



Ismeretlen művész (Barabás Miklós?): Vay Miklós egyenruhás arcképe



Ismeretlen művész (Barabás Miklós?): Vay Lajos portréja egyenruhában



*Ismeretlen művész
A Vay család házitanítója
(Váradi Szabó János?)*

ábrázoló, rézlemezre festett alkotása.¹¹ Barabás Miklós monográfiája bizonyára bevezetheti a művész korai művei sorába Vay Miklós, későbbi zempléni, majd borsodi alispán és koronaőr arcképét és testvérének, Vay Lajosnak, az 1848-ban borsodi főispánná választott nemesnek azonos időben, 1825–28 körül készült portréját.¹²

Egészen különös kvalitásokat mutat egy, a kiállításon ismeretlennek nevezett művész portréja, amely talán Váradi Szabó Jánost, a Vay család házitanítóját ábrázolja. A szekszárdi múzeum új állandó kiállításának néhány képe és katalógusa alapján¹³ feltételezhető, hogy a festmény Egger Vilmos (1792–1830), svájci származású, Magyarországon letelepedett festő műve, akinek tudós portréja is ismeretes.¹⁴



*Vesztróczy Manó:
Balogh Bertalan*

Telepy Károly neves festőnk, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöke édesapjának portréját láthattuk a kiállításon.¹⁵ Telepy György élete és munkássága a miskolci színházzal fonódik össze, színházi festő, és mint a kép mutatja, megbecsült polgár volt.

A 19. század második feléből jelentősek Latkóczy Lajos férfi és női portréi, öntudatos Önarcképe,¹⁶ de nem kevésbé figyelemre méltó a Lévy Józsefet 1912-ben megidéző

¹¹ 9. jegyzetben i. m. 3–4. sz. Wittmann Antal: Fazola Henrik, 1770 k. 12,5x17 cm, és Liczin Anna Mária, Fazola Henrik felesége (1770 körül) o. rézlemez 12,5x17 cm.

¹² 9. jegyzetben i. m. 11. 12. sz. Barabás Miklós: Vay Miklós arcképe 1825 körül o. v. 58x72 cm. Szalay Attila tulajdona, Barabás Miklós: Vay Lajos portréja, 1825 k. o. v. 58x72 cm. Szalay Attila tulajdona.

¹³ 9. jegyzetben i. m. 13. sz. helyesen 1813-as évszámmal, véleményünk szerint Egger Vilmos műve. Vö. Történeti kiállítás a szekszárdi vármegyeházán. Szekszárd, 2000. Woschinszky Mór Múzeum.

¹⁴ A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Magyar Nemzeti Galéria. Bp. 1992. Szerk. Szabó Júlia és Majoros Valéria. Kat 17, 44. Egger Vilmos: Bene Ferenc, 1825. O. v. 74x59,5 cm MNM TKCS ltsz. 128. ltt esik arról szó, hogy Egger Vilmos Váradi Szabó János közvetítésével jutott el Magyarországra és Felsőzsolcán a Vay gyermekek nevelője lett. (Rózsa György)

¹⁵ 9. jegyzetben i. m. 41. sz. Telepy Károly Telepy György arcképe, o. v. 49x53,5 cm. Országos Színháztörténeti Múzeum, Bp. tulajdona.

¹⁶ 9. jegyzetben i. m. 45. 46. 47. sz. Latkóczy Lajos: Önarckép. O. v. 42x53 cm. Magántulajdon, – Kandó

Halász Hradil Rezső portré,¹⁷ Karlovszky Bertalan egész alakos portrévázlata Szemere Attiláról,¹⁸ aki a 19. század fordulóján Miskolc város országgyűlési képviselője volt. A modern irányzatok keletkezésével egy időben készült Vesztróczy Manó Balogh Bertalan-portréja 1912-ben.¹⁹ A Borsod Miskolci Múzeum Egyesület titkára választott aktivitásának megfelelően egy modern kép előtt jelenik meg a vásznon.

Folytathatnám még a sort, de azt gondolom, a kiállítás anyagában minden miskolci kiállításlátogató meg fogja találni a maga képét, a legkedvesebb, legismertebb személyt az íróntól a tánctanárnőig, a lelkész uraktól a magisztrátus képviselőiig.

Jánosné, Szepessy Sarolta menyasszonyi arcképe 1870 körül o. v. 58x62 cm, – Férfiarckép, 1870 körül o. v. 52x43 cm. Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény.

¹⁷ 9. jegyzetben i. m. 49. sz. *Halász-Hradil Rezső*: Lévay József, 1912. O. v. 80,5x96 cm. Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény.

¹⁸ 9. jegyzetben i. m. 69. sz. *Karlovszky Bertalan*: Szemere Attila 1900 körül o. v. 28x60 cm. Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény.

¹⁹ 9. jegyzetben i. m. 70. sz. *Vesztróczy Manó*: Balogh Bertalan, 1912. o. v. 70x70 cm. Miskolci Galéria.

HORTHY, TRUMAN, SZTÁLIN ÉS MÁS „NEVES” SZEMÉLYEK (Ragadványnevek a bodrogi Pácinban)

CSEH ZSOLT

A ragadványnevek gyűjtése s kialakulásuk vizsgálata hosszú idő óta foglalkoztatja – főként – a nyelvész- és a néprajztudomány művelőit.¹ Az e témakörben végzett kutatások eredményei szerint a ragadványnév szerepe a 14. századig rendkívül jelentős volt, hiszen addig egyelemű nevek léteztek, melyeket ragadványnevek különböztettek meg egymástól. Később a ragadványnév egyre inkább rögződött, vezetéknévvé vált, s a 17. századra véglegesen e funkciójában szilárdult meg.² A ragadványnevek adásának szokása azonban a későbbiekben is fennmaradt, mert bizonyos közösségekben a kételemű név sem tudta biztosítani a személyek pontos megkülönböztetését. Településeinken, falvainkban napjainkig él a ragadványnévadás szokása.³

1995 őszén rendszeres pácini gyűjtéseink egyikén Séra *Kiskender* István boltjában beszélgettünk néhány falubeli férfival. Az itt közölt Pácinra vonatkozó ragadványnévanyagot az ő elmondásaiból állítottam össze. A nevek magyarázatait e néhány férfi, ritkább esetekben a nevek viselői adták meg, azonban a névanyag egy részének eredetét nem sikerült kideríteni. Az adatközlők ugyan megengedtek maguknak némi találgatást, ám e bizonytalan magyarázatoktól inkább eltekintettem. Ahol lehetett, az adatközlők, ragadványnév-viselők névmagyarázatait szó szerint idéztem, de leggyakrabban a szöveget lerövidítettem. Bizonyos esetekben nem találtuk meg a név eredetét, magyarázatát, azonban a közlők fűztek hozzá egyéb megjegyzéseket, melyeket szintén igyekeztem közreadni.

A ragadványnevek csoportosítását, rendszerezését több kutató elvégezte már, a saját szempontjai szerint.⁴ E művelethez a Tóth Katalin által kidolgozott szisztémát vettem alapul, mely ötvözi magában a korábbi kísérletek jól használható eredményeit.⁵ Rendszerének nagyobb kategóriáit megtartottam, de e nagyobb egységek részletes lebontásától eltekintettem. Ilyen módon mindössze három főcsoport (I, II, III.), s azokon belül összesen hat alcsoport jött létre.

A I.1. csoportban az alany személyével kapcsolatos nevek közül azok találhatók, melyeket az alanyok testi jegyeik miatt kaptak. Ide tartoznak mindazon nevek, melyek viselőinek sajátos a testalkata, a mozgása; illetve sajátos testi hibája, betegsége van; testarányaik, testméretük, szem-, haj-, bőrszínük, öltözködésük eltér az átlagostól. Valamint e csoportban kaptak helyet a más személyekhez vagy dolgokhoz való (külső) ha-

¹ A nyelvészek e témában megjelent gyűjtéseinek teljes felsorolása nélkül megemlítjük itt a Magyar Személynévi Adattárak ide vonatkozó füzetait, melyek talán a legalaposabb településenkénti ragadványnév gyűjtéseket tartalmazzák, s a Magyar Nyelvőr ragadványnévi adattárát.

² *Lőrincze L.*, 1951

³ A kutatások irodalmához még: *Solymossy S.*, 1899., *Bárczi G.*, é. n., *Lőrincze L.*, 1948., *Kálmán B.*, 1967., *Órsi J.*, 1974.,

⁴ Pl.: *Lőrincze L.*, 1951., *Kovács L.*, 1956., *Pákozdi E.*, 1961., *Penavin O.*, 1963., ill. *Papp J.*, 1970., *Mizser L.*, 1972., *Máté J.*, 1980., *Grynaeus T.*, 1993.

⁵ *Tóth K.*, 1966.

sonlóság okán adott nevek is. A biztonsággal magyarázható nevek legnagyobb csoportja ez: 79 név tartozik bele:

Agyibu	Tóth István	Nagy fejű ember.
Balázs Béla	Séra Béla	Fizikai hasonlóság okán.
Bikatók	Berta Gyula	Az arcán lévő kelés miatt kapta nevét.
Billent	Berta István	Bicegős a járása.
Bűregér	Takács Antal	Nagyon sovány.
Bűrfejú	Titkó Mihály	Feje kopasz.
Cándri	Szabó Sándor	Vézna ember.
Cigány, Rigó	Dócs András	Bőre sötét.
Hun Kerék, Hun Talp	Balla Ferenc	Mozgása a hibás kocsikerékére hasonlít.
Cirkó, Cundri	Bányátski István	Bőre sötét, haja fekete.
Cunya	Szabó Sándor	Vékonydongájú.
Csicseri	Takács Ferenc	„Cs” betűsen beszél, s mindenbe beleszól.
Csiki	Takács András	Beszédhibás.
Csipetyi	Séra József	Nevét testmérete után kapta.
Csirke, Chaplin	Tóth Tibor	Járása egyedi.
Csócsi-Mócsi	Góré József	Erősen selypít.
Csocsibácsi	Bányátski László	Elhízott ember.
Csucus, Lúláb	Csomós János	Végtagjai hosszúak
Csupacsont	Séra István	Sovány testű ember.
Döbrögi, Boján	Bodnár Zoltán	Testes, kövér ember.
Döbrögi, Ludas Matyi	Gabóczi Sándor	Birkózó volt, erős testalkattal.
Dzsesszes, Dzsesz-szi	Séra László	Nevét járása után kapta.
Fakatona	Szabó János	Merev testtartása miatt nevezik így.
Fáni	Tóth János	Tehénről nevezték el.
Fidi	Doma Tibor	Nevét a fityiszmutatásról kapta.
Gáró	Csatlós Árpád	A báró szót hibásan ejtette ki.
Gida	Paronai András	Az emberek szerint mekeg, mint a kecske.
Girnyó, Vinyu	Visnyei Lászlóné	Testalkata, s folyton kiütéses keze miatt hívják így.
Gólya	Móré Ferenc	Sovány, magas ember.
Golyó	Lénárt István	Puskagolyó maradt a lábában.
Golyó	Miklós István	Kicsiny, tömzsi ember.
Gömöri	Nagy József	Gyakran volt kiütéses.
Hagyma	Sütő Béla	„Olyan veres, mint a hagyma.”
Homály	Jánosi Ferenc	„Hirtelen” szókesége miatt hívják így.
Hosszú, Colos	Berta István	Magas, vékony ember.
Hosszúcipő	Lakatos Sándor	Hegyes orrú cipőben jár.
Hurka Zsiga	Gabóczi István	Szellentéseivel bárkit elüldöz.
Kácsér	Gál János	Alkata miatt a kacsákhoz hasonlítják.

Káin, Parhel	Szabó János	Második nevét barhettingéről kapta.
Karikaláb	Lénárt Gábor	Ó-lábáról kapta nevét.
Karvaly	Dudás Lajos	Orra miatt hívják így.
Kifli	Séra Béla	Görbe háta miatt nevezték el.
Kiskontyi	Csontos Sándor	Hajállása miatt.
Kontyi	Csontos János	Égnek álló haja miatt.
Kormos	Séra Kálmán	Barna bőrű ember.
Latabár	Tóth Miklós	Nevét gesztusai miatt kapta.
Látó, Kiscsikó	Ocsendás János	A „Látó” név kancsalsága miatt ragadt rá.
Lipka	Csomós István	A „szipka” szót nem tudta kimondani.
Lotyó Ilon	Potóczki Istvánné	Nevét kövérsége miatt kapta.
Lumumba	Polyák Miklós	Lomha menésű ember.
Manci	László János	Saját tehene után nevezték el.
Medve	Orsovai János	Nagy testű ember.
Micsu	Borsodi Sándor	Beszédhibája miatt nevezik így.
More	Paronai Tibor	Bőre barna, haja sötét.
Nacsúr	Séra Zoltán	Úgy sántít, mint egy Nacsúr nevű ember.
Ókabóka, Beánka	Fábián József	Felesége, Melánia nevét hibásan ejti ki.
Ördög	Nagy József	Csúnyasága, nyomoreksága miatt kapta nevét.
Páncsik	Ocsendás Sándor	Focistáról nevezték el.
Pettyes, Tonka	Onofer Ferenc	Bőre nagyon szeplős.
Pincsi	Sütő Ferenc	Saját kutyájáról nevezték el.
Ponó, Lekvár	Séra Imre	Kicsiny termete miatt hívják így.
Porcelán Baba	Majdanics István	Nagyon fehér és érzékeny bőrű ember.
Pufi	Séra Zoltán	Kövérsége miatt kapta nevét.
Pujzi, Pekó	Séra Zoltán	A pulikutyát pujzinak mondta.
Ribizli, Kutya-lánc, Pittánk	Gerenyi István	Menet közben mindig csörög valami a ruhájában, s beszédhibás is.
Rikkancs	Komjáthy Zoltán	Állandóan kiabál.
Rozoga	Hajdú László	Sovány ember.
Rozsdás	Czinke Tibor	Nevét a vörös hajáról kapta.
Siket, Órás, Göri	Bodnár János	Nagyot hall, s hobbija az órajavítás.
Sugár	Ádám János	Nevét az ostor részéről kapta.
Szakáll Matyi	Ferenczy Zoltán ref. pap	Szakállt visel.
Szódi	Pásztor László	Az egykori zsidó szódáshoz hasonlítják.
Tacsi	ifj. Lakatos Elemér	Apró termetű ember.
Talpas Miska	Veres Mihály	Hatalmas lábai vannak.
Tökös	Bodnár Imre	Nevét járása miatt adták.
Tönnyös	Gál Ödön	Nagyon elhízott.
Törpe	Csontos István	Kicsiny ember.
Vuk	Berta Sándor	Az illető vörös hajú.
Zörgő, Tupír, Katya Árpai	Berta Árpád	Sovány és kopasz illető, harmadik neve öröklött.

A I.2. csoportot a belső (lelki) tulajdonságok által meghatározott nevek alkotják. Ezeket az elnevezéseket eszük, tehetségük, képességük, uralkodó jellemvonásuk, szavajárásuk, gyakori, kedvelt cselekvésük, esetleg kedves ételük miatt kapják meg viselőik. E csoportba 58 név tartozik:

Aludttej	Ádám József	Lassúsága miatt hívják így.
Bálgúnár	Dr. Németh Lajos orvos	Piperkőc viselkedése és különleges hangja miatt.
Buni	Doma Zoltán	A Karcsát egy légvétellel „ <i>átbukta</i> ”.
Cigi, Féllegyű	Balla Géza	Gyakran leszaggatta a legyek szárnyát.
Citera	Szabó János	Ha megijedt reszketett, ráadásul jól citerázik.
Coki	Bányai Ferenc	„ <i>Nektek innen coki</i> ” volt a szavajárása.
Dongó	Bodnár István	„ <i>Úgy tud bújni, mint a dongó.</i> ”
Fincsi	Sütő Gábor	A kocsmában a pálinkát „ <i>fincsi</i> ” néven kérte.
Fogoly	Czinke István	Nagyon félős ember.
Furós	Viski József	Gyakran mondta, hogy „ <i>megfúrja</i> ” a lányokat.
Füstrúd	Bányácsi Győző	Erős dohányos.
Fütyös	Bodnár Zsolt	Mindig fütyörészik.
Gyűrő, Rütyő	Séra Géza	Ha iszik, gyakran mondja hogy „ <i>rütyő</i> ”.
Hagymás	Szabó Sándor	Aki a hagymát is hagymával eszi.
Hajnal	Szabó Sándor	Korán kelt, korán járt.
Horthy	Séra Miklós	Olyan akar lenni, mint Horthy Miklós.
Kakas	Czinke Ferenc	Hőzöngős, nőzős.
Kancsó	Berta Béla	Igen iszákos.
Kosi	Nagy József	Viselkedése a juhokéhoz hasonló.
Kurta	Fekete Ferenc	Belezavarodott a <i>Falu végén kurta kocsmá</i> kezdetű nótába.
Kűtörő	Mester Ferenc	Körmös traktorral feltörte a műutat.
Lábája	Gergely Sándor	„ <i>Tedd az ötösre Pistának fejeselni, a lábájára meg vigyázz!</i> ”
Liba	Lakatos Elemér	Ő volt a primás, s állandóan libahúst evett.
Lopi	Szabó István	Gyakran lopott bort.
Motoregér, Szipka	Séra Attila	Szipkával a szájában gyorsan kerékpározik.
Ördög	Lénárt János	Babonaságokat művel.
Paszuly	Góré István	Nevét kedvenc ételéről kapta.
Pendúr	Séra András	Csendőrként gyakran lopott tyúktojást a padról.
Pompás	Dakos Ferenc	Szavajárása után.
Puha	Csontos János	Focistaként az ellenfeleket puhának tartotta.
Pukkasztó	Berta János	Kedvenc szórakozása a halhólyagpukkantás.
Puli	Csontos Zoltán	Hízalgő, sündörgő viselkedése okán hívják így.
Puskin	Góré József	Falubeliek szerint úgy „hadóval” mint az író.
Rásza	Séra János	Ellopta az ültetni való káposztát, aminek <i>rásza</i> a neve.

Renyhe	Nagy Tibor	Lusta ember.
Sucu	Szabó László	Félős, rettegős ember.
Sumák	Mester László	Szeret sunyítani.
Szajkó Maris	Bonta Lajos	Egy korábban élt nő nevét kapta beszéde, szövege miatt.
Szakajtó	Borsodi István	Kupeckodott, s búzáat nem vékával, hanem szakajtóval mért.
Szamuraj, Kisember	Illés Miklós	Okoskodásai miatt nevezik így.
Százegy	Balla Gyula	Így káromkodott: „A százegy isten b...a meg!”
Szipkás	Tóth Ferenc	Szipkával dohányzik.
Sztalin, Sztalin Jóska	Paronai Ferenc	Uralkodó természetű, rámenős ember.
Szusu, Csavari	Balla István	Gyakran küzdött hasmenéssel.
Tanár úr, Mérnök úr	Vódi István	Mindenbe szeret beleszólni.
Táncoslábú Tiszteletes	István atya, r. kat. pap	A falubeliek szerint Adriano Celentanora hasonlít.
Tikett, Ládikó	Jáger József	Imádja a sakkot, ha lehet magával is viszi.
Truman	Séra Zoltán	Nevét „főnökösdí” viselkedéséről kapta.
Tudós	Szász Géza	Mindenhez van hozzáfüznivalója.
Ürge	Szabó László	Szlovákiában nevelkedett, mindig vissza akart szökni.
Vadi	Gál László	Vadóc kölyök volt.
Valbis	Hanák Géza	Spekulál, mint a zsidó. (Volbis)
Varjú	Tarczali Sándor	Szereti a varjúhúst.
Vihar	Benke József	Ha nem akart dolgozni, a közeledő viharra hivatkozott.
Vitéz	Csontos Ferenc	Kötekedő, „begyes” legény volt.
Zörgő	Berta Sándor	Gyakran mondta: „Ne zörögj!”, azaz ne szólj bele.
Zsidó	Góré Sándor	Állandóan üzletel.
Zsidó, Tömlés, Sumák	Csatlós Sándor	Ravaszkodó, de lapít.

A ragadványnevek következő, I.3. csoportja 45 tételt tartalmaz. Ide a falubeliek életkörülményei – vagyoni helyzete, foglalkozása, falubeli lakhelye, munkahelye, elszármazása, valamilyen eseménnyel való kapcsolata, vallása, vallásossága – miatt kapott nevei tartoznak:

Badár	Bodnár Sándor	Annyi biztos, hogy bevándorló.
Betyár, Rabló	Szendrei Bertalan	A határ nagy része az övé.
Blájer Erzsí	Czinke Barnáné	Idegen származású.
Búbos	Béres László	Együtt halászott egy Búbos nevű cigánnyal.
Bűrös	Bodnár János	Állatbőrökkel foglalkozott.

Ceruza	Laci Ferenc	A fázisceruzáról nevezték el, villanyszerelő.
Cigi Bandi, Vizes Bandi	Balla András	Vízszerelő, Cigi nevét örökölte.
Cukor	Fábián István	Valaha cukrot lopott.
Csenyi	Szabó István	Nem tudni mit, de lopott.
Csónakos, Bűrfejú	Lakatos Rudolf	Csónakot csent a Karcsán.
Csoni	Gál Zoltán	Csókát fogott, de csak azt tudta kimondani, hogy „ <i>csoni</i> ”.
Emelcső, Metsző	Pecák András	A csendőr zavarta, s véletlenül nekirohant a sachternek, aki elesett.
Fagyos	Berta István	Tsz-elnök volt, s ha ki kellett menni a földre, állandóan fázott.
Félnyóc	Tóth István	Az órája napokig állt fél nyolcon, s nem vette észre.
Gamesz	Halász Zoltán	Ott dolgozott.
Háromhenger	Tirián László	Romániai származású, de nevét a Hoffer traktorról kapta, amin dolgozott.
Hívó Berti	Bányácsi Bertalan	Buzgón vallásos.
Iszoly	Bulcsu István	Neve vályogvető munkájával függ össze.
Kannyúl	Czinke Béla	Gyakran jár a mezőre nyulat fogni.
Kender, Kiskender	Séra István	Ahol régen dolgozott, Kenderesinek hívták főnökét.
Kerülő	Tóth Ferenc	A munkát szokta kerülni.
Kerülő	Tóth Zoltán	Az előző öccse.
Király	Bodnár József	Sok pénze van.
Király	Csontos Árpád	A nagy hírű Csontosok legidősebbike.
Komszomol	Balla József	KISZ-titkár és minden lében kanál volt.
Kulcsi	Paronai József	„Kulák” lett s ez meglátszott nagy hasán.
Mocskonás	Berta Zsigmond	Szerelő, s az olajsarat hívja mocskonának.
Őzike	Czinke István	Őzet fogott, s nevelte.
Patkány	Berta Sándor	ÁFESZ ellenőr s tanácselnök volt, kevés iskolázottsággal.
Petró	Gál János	Valaha petróleumméréssel foglalkozott.
Pilóta	Ádám István	Sofőrködik.
Postás Jani	Berta János	Postás volt.
Román	Czinke Ferenc	A román traktorról kapta nevét, amin dolgozott.
Rühes	Ignác Mihály	Juhász volt.
Siliga	Kovács István	Nevét a silózásról kapta, amit gyakran végzett.
Simje	Szabó Imre	Tanácselnök, s titkár volt.
Szarka	Balla Tibor	Baracklopáson érték.
Szurka Pitya	Csurka István	Dobos Béla selypítve kiáltott egyszer: „ <i>Szurka Pitya vért hányasz!</i> ” De az csak vörösbőr volt.

Szúró	Bodnár János	Foglalkozása: szűcs.
Tacsi	Balla Bertalan	Áramütés miatt a keze suta maradt.
Tápcsú	Góré István	Míg focizott, szép gólokat lőtt. „ <i>Még tápcsúval sem lehet olyan jól célozni!</i> ”
Tilinkó	Séra Tibor	Ő is focizott, s lábai közt „tilinkózott” a labda. (Ide-oda gurult.)
Tömlés	Szabó György	A rozvágyiak neve ez, s ő onnan származik.
Vaspina	Ádám Vincéné	Elég koros volt, mikor férjhez ment.
Zongoraművész	Móré Mihály	Valaha szépen játszott orgonán.

A II. főcsoportot olyan nevek alkotják, melyek eredete a név viselőjének személyén kívül áll. A II.1. csoportba a nőági vonalon öröklött nevek tartoznak, melyek eredhetnek az anya (nagyanya, feleség, egyéb nőrokon) keresztnév, vezetéknév, ragadványnevéből, származásából, külső és belső tulajdonságaiból stb. E csoportba összesen 6 név tartozik:

Bobályka, Csiszta	Czinke István	Anyja szavajárása volt.
Gatya		
Csüllő	Csontos László	Anyja lábai után kapta nevét.
Dalyu, Csirkés	Dakos Tibor	Első nevét nagyanyjától örökölte, másodikat tevékenysége miatt kapta.
Lekvár Ilon	Séra Ilona	Anyjától örökölte nevét.
Paprika	Tóth János	Szintén az anyjától örökölte.
Szatylér, Szatyi	Tóth István	Anyját is így hívták.

A férfiági eredetű neveket a II.2. csoport tartalmazza. A csoportba az előzőhöz hasonló módon kerülnek a nevek, azzal a különbséggel, hogy itt az apa (nagyapa, férj, egyéb férfirokon) nevei, tulajdonságai, életkörülményei stb. határozzák meg az utód ragadványnevét. Ilyen eredetű névre összesen 21-re bukkantunk, azok közül, melyek eredetét biztosan tudták az adatközlők:

Boforc, Bofi	Lukács János	Apja részegen hibásan beszélt.
Búrós Lyány	Bodnár Mariann	Apja foglalkozása után nevezték el.
Csili	Soltész Zoltán	Bátyja nem tudta kimondani a Zoli nevet, helyette „ <i>csili</i> ”-szerűt ejtett.
Csucsí	Tóth Zoltán	Apjától örökölte nevét.
Dobos Béla	Gál Béla	Szintén apjától örökölte.
Enyedi	Takács András	Mostohaapja vezetéknévét viseli ragadványnévként.
Figé Géza	Dakos Géza	Így nevezték apját is.
Gyuró	Séra Sándor	Apjától örökölte.
Kenyér	Szabó Gizella	Nevét vallásos apja neve után örökölte.
Kopekné	Szabó Sándorné	Nagyapja gúnynevét örökölte.
Kupak	Bányácsi István	Nagyapja pipakupakjáról nevezték el.
Litya	Tóth Kálmán	Nevét libegősen járó apjától örökölte.
Ludas, Lúszar	Gál József	Második nevét már apja is viselte.

Medve	? János	Menése miatt kapta e nevet apja.
Nyálkai	Nagy István	„Apja nyálás volt.”
Panasz	Séra Ferenc	Apja a seregben állandóan panaszkodott.
Peco László	Berta László	Apja mindig patrac, pacuha volt.
Szatyor	Kovács Ferenc	Apja után nevezik így.
Szemlész	Sütő László	Nagyon rossz szemű volt az apja.
Szűcs István	Szabó István	Apjától örökölte.
Tyúkhurka Jani	Szabó János	Így nevezték az apját.

A III.1. számú csoport tartalmazza az egyéb kategóriába eső neveket, melyeket a fenti csoportokba nemigen sorolhatunk be, legalábbis az adatközlők magyarázatai alapján. A ragadványnevek e típusából mindössze 5 van.

Biá	Bigai István	Egyszerű csúfolódás
Csira	Paronai Jolán	Gyerekkorában kapta nevét, s rajta is maradt.
Guriga	Kerekes István	Vezetékeve után nevezik így.
Kokk	Kokott Gábor	Vezetékevéből adódik a ragadványnév.
Lizi Pityu	(L.) Séra István	A Sérák megkülönböztetése okán kapta nevét.

Az utolsó, a IV.1. csoportba azok a ragadványnevek kerültek, melyek magyarázatát nem tudták megadni az adatközlők. Néhány esetben még a nevek viselői sem (!), ezért a csoportba meglehetősen jelentős számú (116) név került. A csoporton belül akadnak olyan nevek, melyek magyarázata olykor nyilvánvalónak tűnhet. Ám ezekben az esetekben is azt az elvet követtük, hogy ha az adatközlő semmit nem mondott, akkor a magyarázat nélküli nevekhez soroltuk az adott elnevezést.

A Nagy Pikó	Lénárt István
Anyag	Sütő István
Bagoly	Tóth Tibor
Bakkancs	Séra János
Bakkancsos	Gál István
Basa	Bodnár József
Belga	Trimáj Sándor
Bikás	Góré István
Bobí Katz	Czinke Gábor
Borsi Pityu	Sütő István
Buga	Séra János
Butykos	Lénárt István
Ciceró	Berta Sándor
Csáncsuli, Tándori, Tomori	Siklósi Ferenc
Cseka	Séra Ferenc
Csipa Jani	Szabadka Sándor
Csuci Anna Néni	Tóth Albertné
Csuka	Tarcali Ferenc
Dalyu	Dakos Tibor

Dari	Baba István
Dasi	Mester János
Dina	Sariczky Dénes
Dudi, Dudva	Cető János
Fakusz	Sütő István
Figi	Sariczky Ferenc
Flamingó	Dakos István
Galamb	Miklós László
Gelice	Dakos Zoltán
Góri	Nagy Ferenc
Gúnár	Gál András
Gyuku	György János
Gyuku	György Béla
Gyuri Gabi	Séra Gábor
Gyűrő	Séra Bertalan
Hagymás	Szabó Zoltán
Haluska	Dakos Ferenc
Hatujjú, Forró Pisti	Ádám István
Hosszúfing	Majoros István
Hubányi	Balogh Bálint
Hurka	Baba József
Ica Pityu	Szabó István
Jaskó	Lénárt István
Kakas	Gál Ferenc
Kanalas	Dakos István
Kanmajom	Titkó Andor
Kapta Mari	Ádám Erzsébet
Kenyér Pityu	Szabó István
Kisdolgos	Kontra Miklós
Kiskirály	Góré József
Kispanasz	Séra Sándor
Koca	id. Polyák Miklósné
Kölyki	Csontos István
Kuka	Szabadi Béla
Légi	Balla István
Leli	Czinke Bertalan
Lida	Tóth Zoltán
Lidzsi	Séra Bertalan
Mackó	Vajda Ferenc
Mackó Pityu	Szabó István
Minor	Séra Endre
Móki	Horváth József
Nagi	Nagy László
Nyúl	Lénárt István
Nyúlfasz	Bodnár István

Oszi	Halász András
Pacsuta	Pálóczi János
Pannon	Séra István
Pázmányi	Onofer László
Pikó Gabi	Lénárt Gábor
Pikor	Szabó János
Pipa Pityu	Szabó István
Pipás	Horváth László
Pipis	Szabó Ferenc
Pisztu	Nagy István
Postamester	Tóth Tamás
Pozdornya	Szabó Zoltán
Puffancs	Nagy Bertalan
Róka	Doma Imre
Rongyi	Szabó Sándor
Rumcájsz	Soltész János
Rejmond	Kozák Róbert
Sampon, Dücskő	Majdanics Sándor
Samu	Cető Sándor
Sotika	Szabó Zoltán
Sörbúza	Séra Béla
Sulli	Balla Kálmán
Suttogó Matild	Séra Matild
Sutyi	Séra László
Szarjankó	Tar János
Szipogó	Sütő András
Szortyi	Horváth Gusztáv
Szócső	Czinke Bertalan
Szőrnyű	Berta Sándor
Szuda, Kis Lippai, Kis Szipogó	Sütő Csaba
Tátitai, Gömbölyűtálpú	Alexa Mihály
Tc (tíszí) Erzsí	Séra Erzsébet
Tomasz	Berta Tamás
Tintás	Kontra Ferenc
Tollas Koma	Berta Zoltán
Tóni	Bodnár Zoltán
Tök Bandi, Butykos Bandi	Lénárt András
Tönyhös	Bányácsi Ferenc
Tubu	Pálóczi Gyula
Turbink	Gál Bertalan
Túrós	Szabó Sándor
Tyúk Bandi	Szabó András
Tyúkhurka	Szabó Sándor
Tyúkos Irén	Séra Irén
Tyúkszar	Ádám Gyula

Vasi, Vasas, Templár	Séra Zoltán
Zacskó	Horváth Zoltán
Zani	Pálóczi Dezső
Zeller	Tóth Gyula
Zsigalaci	Szabó László
Zsófi	Tarcali Zoltán
Zsuzsi Macska	Sütő Imre

Az adatközlők természetesen nem az általunk meghatározott kategóriák sorrendjében sorolták fel a falubeliek ragadványneveit. Módszerük – melyet a pontosság miatt előre határoztak meg – az volt, hogy az utcákat, s az azokban elhelyezkedő házakat gondolatban, meghatározott sorrendben végigjárták, s ez az „utazás” adta meg a felsorolás rendjét. Ennek következtében az általuk elsődlegesen lediktált lista tökéletesen használható információkat ad a négy férfi „mentális falutérképéről”.⁶ Sajnos a gyűjtés közben nem nyílt arra lehetőség, hogy a falu „körüljárásának” útvonalát lerajzolják a közlők, így az esetleges ez irányú kutatás még kiegészítésekre szorul.

A ragadványnevek behatóbb vizsgálatával érdekes adalékokkal szolgálhatnánk a „nyelvi polgárosodás” tekintetében. Mindehhez azonban alaposan meg kell vizsgálni a ragadványnévadás bizonyos időszakokra jellemző szókészletét, s azokat a közlési folyamatokat, kommunikációs csatornákat (televízió, rádió stb.) és személyek kapcsolatát, melyeknek köszönhetően idegen vagy modern nevek mind gyakrabban kerülnek be a névanyagokba. Egy ilyen alaposságú vizsgálat esetében természetesen jóval több információt kell összegyűjtenünk a ragadványnevek gyűjtése közben. Meg kell tudnunk például a név viselőjének korát, társadalmi helyzetét, s ismernünk kell a névadó(k) személyét, korát stb.

Végezetül néhány olyan statisztikát szeretnék itt bemutatni, mely érdekes kiegészítésekkel szolgálhat a ragadványnév-gyűjtésünkhöz. Nyelvészeti kutatások szerint a ragadványnévadás napjainkban is élő szokása, az egy településen belüli nagyszámú azonos névre vezethető vissza. A vezetéknévek gyakorisága tekintetében elkészített statisztikánk első részét 1038 névből készítettük el, melyeket többségükben a 19. századi írott források Pácínra vonatkozó adataiból gyűjtöttük össze. A faluban a leggyakoribb vezetéknévek, gyakoriságuk sorrendjében (s a teljes névanyaghoz viszonyított számarányában) a következők voltak: Szabó (11,8%), Séra (7,4%), Tóth (4,7%), Czinke (3%), Nagy (2,9%), Berta (2,7%), Kovács (2%), Lénárt (2%), Halász (1,8%), Fodor (1,7%).

A statisztika második részének alapadatait a ragadványnévlista adta. Ebben összesen 93-féle vezetéknévet láthatunk. A leggyakoribbak: Séra (11%), Szabó (9%), Berta (5%), Tóth (5%), Bodnár (3,9%), Czinke (3,3%), Gál (3,3%), Balla (3%), Sütő (3%), Lénárt (2,7%). Természetesen mindkét adatsor csak reprezentatív, hiszen egyik esetben sem található meg benne a falu teljes névállománya.

A teljes ragadványnévlista 334 nevében mindössze 15 női név található, a teljes névállomány 4,5%-a. Ennek oka az, hogy: „.... a nők nehezebben viselik a kritikát, mi meg nem akarunk megbántani senkit.”⁷ A megbántódás pedig könnyen bekövetkezhet, hiszen láthattuk, hogy a ragadványnevek legjelentősebb egységét a testi és lelki tulajdonságok alapján adott nevek teszik ki. (137 név, a teljes névanyag 35%-a). Egészen bizonyos tehát, hogy e neveket leggyakrabban olyan külső és belső sajátosságok miatt adják,

⁶ A témához: Niedermüller P., 1990.

⁷ Séra Kiskender István szavai.

melyek az átlagtól eltérnek, s amelyeket viselőik leginkább elrejténe. A névadással viszont az ilyen tulajdonságok mindenki számára nyilvánvalóvá válnak.

A ragadványneveket adni oly mértékben spontán szokás, hogy a nevek létrejöttekor fel sem figyelünk rá. A ragadványneveket használó közösségeket tagjaik létszáma alapján nemigen lehet tipizálni. Kicsiny közösségek „bizalmas” interperszonális viszonyai nehezen „tűrik” a hivatalos stílust, s gyakran a viszonyok bensőségességét, személyességét biztosítják azok a nevek – bece- és ragadványnevek egyaránt –, amelyeket a közösség tagjai – leginkább – egymásnak adnak. Nagyobb közösségekben pedig megnő a matematikai valószínűsége annak, hogy előfordulnak egymással megegyező nevek, s emellett a nevek hivatalos stílusú használata sem tekinthető természetesnek.

Mindezeknek köszönhetően a ragadványnéadás szokása vélhetően még sokáig fenn fog maradni, hiszen a tulajdonságok alapján kapott nevek segítségével mindenki könnyebben, „szórakozva” meg tud különböztetni embereket – főleg azonos nevűeket, s főként kicsiny és zárt közösségekben –, mint azokkal a számsorokkal, melyek a hivatalokban teszik egyértelművé a személyazonosságunkat.

IRODALOM

Bárczi Géza

é. n. A magyar szókincs eredete. In: Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek II. kiadás, Budapest

Grynaeus Tamás

1993 Nagykamarás ragadványnevei. In: szerk: *Sebestyén Árpád*: Magyar nyelvjárások XXXI. Debrecen

Kovács László

1956 Debrecen-nyulasi gúnynevek. In: szerk.: *Kálmán Béla*: Magyar nyelvjárások III. Debrecen

Lőrincze Lajos

1948 A tolna-baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz. In: *Ethnographia* LIX.

1951 Szempontok és adatok személyneveink újabb kori történetéhez. In: szerk.: *Kálmán Béla*: Magyar nyelvjárások I. Debrecen

Máté József

1980 Balmazújváros ragadványneveiből. In: szerk.: *Kálmán–Sebestyén*: Magyar nyelvjárások XXIII. Debrecen

Mizser Lajos

1972 Cserépfalu ragadványnevei. In: szerk.: *Kálmán–Papp–Sebestyén*: Magyar nyelvjárások XVIII. Debrecen

Niedermüller Péter

1990 Térképek a fejben, Budapest

Pákozdi Endre

1961 Vésztői ragadványnevek. In: szerk.: *Kálmán Béla*: Magyar nyelvjárások VII. Debrecen

Papp József

1970 Ragadványnevek Tiszacsegén. In: szerk.: *Kálmán–Papp–Sebestyén*: Magyar nyelvjárások. XVI. Debrecen

Penavin Olga

1963 Kopács személynévanyaga. In: szerk.: *Kálmán Béla*: Magyar nyelvjárások IX. Debrecen

Solymossy Sándor

1899 Névmágia. In: Magyar Nyelvőr XXIII. Budapest

Tóth Katalin

1966 A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéseihez. In: szerk.: *Kálmán Béla*: Magyar nyelvjárások XII. Debrecen

TOMPA ÉS AZ AKADÉMIA (A Kazinczy-óda különös története)

PORKOLÁB TIBOR

A múlt századi emlékünnepek fényét emelő magasztaló műfajok, köztük az elmaradhatatlan ódák megírása többnyire nehéz feladat elé állította a *felkért*, azaz a közösségi felhatalmazás szertartásos formájában részesített költőt. Egyfelől *megtiszteltetés* ez, hiszen a (kultusz)közösséget reprezentáló testület, illetve tekintélyes személy a felkéréssel olyan képességek birtokosaként ismeri el a költőt, amely alkalmassá, sőt e retorika szerint a „legalkalmasabbá” teszi a közösségi értékrend „méltó” képviselőjére. Másfelől viszont az (önmagát gyakran nemzetként tételező) közösség nevében szólás szerephagyománya rendkívül nagy *felelősséggel* jár. Ráadásul a *közösségi* elvárásoknak, a laudációs hagyománynak, az ünnepi alkalomnak való megfelelés egyfajta „tekhné”-jellegű kompetenciát feltételez, amely olykor nincs és nem is lehet összhangban az *egyéni* „inspirációval”. Nem meglepő tehát, hogy a felkért alkotók többnyire ambivalens módon viszonyulnak a (megtisztelő) felkéréshez – irányuljon ez akár közvetlenül az ünnepi költemény megírására (például Arany Széchenyi-ódája esetében), akár – a mérlegelés és választás lehetőségét, illetve jogát a felkérő számára fenntartva – egy reprezentatív ódapályázaton való részvételre (például Tompa Kazinczy-ódája esetében).¹

Az alkalmi ódaköltésre egyébként nemigen vállalkozó Tompát feltehetően csak az alkalom *nagyszerűsége*, az 1859. évi Kazinczy-centenáriumot *nemzeti* ünnepként értelmező közfelfogás készítheti arra, hogy – pályatársai felkérésére – részt vegyen az Akadémia ódapályázatán. A pályadíjnyertes, majd „megholt és eltemetett” költemény „eszmeje fogantatásának” körülményeit a költő így idézi fel egy Csengery Antalnak 1859. nov. 25-én írott levelében: „Bánfalván [...] Toldy és Kazinczy [Gábor] urak rám estek: hogy írjak pályaverset, mi nélkülök tán eszembe sem jutott volna, lelkemnek örökös levert állapotjában”.² A *felkérés*, illetve *rábeszélés* aktusának nyomatékos kiemelése az óda „különös furcsa történetét” elbeszélő szerző számára nyilván azért válik fontossá, mert így a kudarcként megélt költői megszólalás felelősségét (legalábbis részben) *külső* tényezőre háríthatja át: a Kazinczy-óda „így hát már nem saját fellelkesülésem édes magzata volt”.³ Az elkeseredett narrátor a „fogantatás” pillanatát (és ezzel a pályamű egész történetét) a kudarc perspektívájából konstruálja meg. A beküldött munka elnyeri ugyan a félszáz aranyat, de még október 27-i ünnepélyes felolvasatása előtt meglehetősen kínos helyzetbe hozza szerzőjét: „Engem valósággal meggyilkolt a nemes Magyar Akadémia; változtatásokat kér a versben, és minőket! Szinte szégyenlem magamat!” – írja október 22-én Aranynak (aki egyébként tagja a pályázatokat elbíráló bizottságnak

¹ A *Széchenyi emlékezetét* a szerző olvasta fel az Akadémia Széchenyi-emlékünnepején (1860. okt. 13.), a *Kazinczy Ferenc emlékezetére* címen ismert Tompa-költeményt Toldy Ferenc olvasta fel az Akadémia centenáriumi Kazinczy-ünnepségén (1859. okt. 27.). A Tompa-óda néhány címvariánsa: *Hymnus Kazinczy Ferencz százados ünnepén; Óda Kazinczy Ferenczre; Kazinczy Ferencz emlékezete*.

² *Tompa Mihály levelezése*, I–II, kiad. BISZTRAY Gyula, Bp., 1964 (a továbbiakban *Bisztray*), I, 327.

³ *Bisztray*, I, 327.

is). A pályadíjnyertes olyannyira megalázónak véli az Akadémia – Toldy által megfogalmazott – korrekciós igényét, hogy még ugyanezen a napon Kazinczy Gábornak és Egressy Gábornak is elpanaszolja a méltánytalan eljárást: „Az én nyakamra a nemes Magyar Akadémia kötelet hurkolt; a versben változtatásokat kell tennem; és pedig minőket!”; „Két éve annak, hogy én nem irtam semmit. Most irtam a Kazinczi-ünnepélyre, azt is bánom; pedig nyertem: még-is bánom”⁴. Toldynak is október 22-én válaszol, lefelől azonban feltűnően hiányoznak a tiltakozás szenvedélyes gesztusai: „Kifőltöztam a verset *hirtelenében*, s a *hogyan lehetett*, mert ilyenkor már felette nehéz változtatni úgy, hogy szét ne bontsa az ember az egészet. [...] Egy strophával megszorítottam, gondolom nem ront”.⁵ Az emléköda költőjének méltányolnia kell az ünneplő közösség igényeit közvetítő testület kifogásait. A sértett írói önértékről csak a pályázat sikertelenségére való utalás („Nagyon örülök, hogy nyertem; de búsít, hogy illy soványul ütött ki a pályázat. [...] a versek közt ez a legjobb!”), az átdolgozott és „ide mellékel” költeményre vonatkozó határozott kérés („Szabad legyen kérésemet ismételni: hogy *ez olvassassék fel!*”) és az az ugyancsak beszédes gesztus árulkodik, hogy Tompa a transzkribáció fájdalmas műveletét nem korlátozza a Toldy által megjelölt helyekre. A sértettség mértékét (pontosabban mértéktelenségét) jelzi, hogy a magát megszegyenítve érző költő már költeményének felolvastatása *előtt*, azaz Aranyhoz írott október 22-i levelében „megmenthetetlenül bukottnak” tekinti versét és önmagát.⁶

Ilyen előzmények után kerül sor az Akadémia centenáriumi ünnepségére.⁷ Először Eötvös József tartja meg „leirhatatlan” hatású „magasztaló beszédét”, majd „Székács József olvasá föl Szász Károlynak Kazinczy emlékezetére írt, s másodjutalomban részesült szép költeményét, mely sok helyen kitörő lelkesedéssel üdvözlötetett”. A nagy sikerű költemény után Toldy meglehetősen hosszúra nyúlt emlékbeszéde következik, melynek végeztével a titoknok úr – mérsékelt sikerrel – felolvassa a díjnyertes ódát is. Az Eötvös–Szász–Székács-trió és a Toldy–Tompa-duó fogadtatásának különbsége olyannyira szembevetendő, hogy még az ünnepségsorozat reprezentatív emlékkönyve is óvatos *kritikai* megjegyzésekkel kénytelen e meglepő differenciára magyarázatot találni: „Toldy Ferenc titkár emlékbeszéde igen sok érdekes, de sokak által már jól ismert adatok gondos összeállításából állt. Rövidebbre vonva tehát bizonyosan nagyobb hatása lett volna. Ugyan ő olvasá föl Tompa Mihálynak 50 aranyos jutalmat nyert jeles pályakölteményét is, mely bizonyára még sokkal nagyobb hatást szül, ha előadása értelmesebb; de a t. titkár ur belefáradt emlékbeszédébe, s így a fölolvadás már nehezebbre esett. Jobb lett volna e fölolvadást másnak engednie.”

Tompa a sajtóbeszámolókból értesül arról, hogy a második helyezett Kazinczy-óda jóval lelkesebb közünnepségsorozatban részesült, mint a pályadíjnyertes. Az is hamarosan a tudomására jut, hogy Toldy nemcsak rosszul, de a szerzői korrekciókról tudomást sem véve olvassa fel költeményét. (Így persze a lapok is a felolvasással legitimált, *hivatalosnak* tekintett verziót közlik.) Ráadásul a miskolci Kazinczy-ünnepen, amelyen egyébként Tompa személyesen is megjelenik, Molnár színiigazgató ugyancsak hibát hibára halmozva tolmácsolja a költeményt. Nem meglepő tehát, hogy a pesti és miskolci ünnepségeket követő napokban ismét elkeseredett levelek sora indul Hanvárról a pályatársakhoz

⁴ *Bisztray*, I, 322 és 321.

⁵ *Bisztray*, I, 322.

⁶ *Arany János levelezése író-barátaival*, I–II, kiad. RÁTH Mór, Bp., 1888–89 (a továbbiakban: *Ráth*), I, 470.

⁷ A nagyszabású ceremónia közismert. E dolgozat csak a Tompa-óda fogadtatásának értelmezéséhez szükséges mozzanatokat említi meg KEMPELEN Győző *Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben* című emlékkönyve (Szeged, 1860, 120–121.) alapján.

és barátokhoz: „Lehetsz te csendes lelkiösmérettel, mert nem pályáztál a Kazinczy ünnepélyre, sem pedig agyon nem olvasott M... színész és Toldy nem-színész. Agyonolvasott engem mind a kettő. Miskolczon M... a szó legteljesebb értelmében syllabizálta versemet a színpadon; és mondott criminalis bolondokat, például: *maradt* helyett ezt: *marta* stb. Azután Toldy festett meg Pesten, totaliter megbuktatott, a mint írják. [...] Minő eszeveszett is voltam én; kirántani engedni magamat csendes visszavonultságomból!” – panaszoja Aranyak november 2-án;⁸ „Megnyomorított végkép a jó isten, kedvem, lelkem, kedélyem elveszett; ambitiom, szenvedélyem nincs; – dolgozni nem szoktam; imé te engem túlélte a Parnassuson is! Csak látok töled néha verset, te tentőlem soha! Most irtam egyet a Kazinczy-ünnepélyre a Gábor és Toldy erős ösztönzésére, azt is megbántam; nyertem mégis vesztettem; a pályázáson megdíjaztatott a felolvasásnál megbukott a vers. [...] Pesten Toldy olvasta, agyonolvasott engem végképen [...]; szóval megölt, megbuktatott! [...] A vers sorsa oct. 3-án dőlt el; némi változtatásokat kívántak; többnyire ollyakat, mellyek arczomba szökteték a vért [...] *s végre se használták a változtatásokat*. És ez mind a Toldy műve.” – foglalja össze másnap a pályáóda (némiképpen kriminalizált és hiszterizált) történetét Szemere Miklósnak.⁹ Ez utóbbi levél ismét rávilágít Tompa (már-már akhilleuszi) sértődésének eredetére, amely nem más, mint az Akadémiának (illetve Toldynak) a *pályadíjnyertes* ódával kapcsolatos korrekciós igénye. Az alkotói méltóságában megsértett, haragvó költő számára „a vers sorsa” már ekkor végérvényesen „eldőlt”. A miskolci és a pesti ünnepségek tragikomikus történései csak igazolhatták, megerősíthették a „megszégyenülés” és a „bukás” érzetét. Toldynak azonban még mindig csak visszafogottan számonkérő (azaz nyíltan vádoló *állítások* helyett inkább látns vádakra alapozott *kérdésekkel* operáló) levelet ír október 2-án: „nem értem az egész dolgot! Vagy rossz a vers, vagy jó; ha rossz: miért díjaztatott? ha jó: miért bukott meg?”¹⁰ Sőt, a lehetséges vádpontok egyikében (nevezetesen a szerző által jóváhagyott és véglegesnek tekintett szövegváltozat negligálása ügyében) jóhiszemű feltételezésével mintha éppen a bűnös védelmére sietne: „A változtatásokat nem látván a versben: azt kell hinnem, hogy levelem nem jutott kézhez a kellő időre; annál inkább, mert úgyszólván a legutolsó percben hívtam fel az igazítások megtételére.” Toldyról tehát fel sem tételezhető, hogy a szerző *megismert* szándéka ellenére ragaszkodott volna (az általa egyébként is javítandónak vélt) eredeti változathoz, sokkal inkább valószínű, hogy „kellő időre” egyszerűen nem jutott el hozzá az átírt költemény. Tompa valójában nem is ezért teszi felelőssé Toldyt. Toldy bűnössége „az igazítások megtételére” való felhívásban rejlik, és ezt a bűnt csak fokozza egyrészt e felhívás elkésztése („a legutolsó percben”), másrészt a felolvasás – lényegében szövegváltozattól független – sikertelensége. Tompa úgy menti fel tehát Toldyt egy következményeiben kellemetlen, ám kevésbé hangsúlyos és lényegében bizonyíthatatlan vádpont alól, hogy ugyanakkor (implicite) egy ennél sokkal súlyosabb vádpontban mégiscsak elmarasztalja.

Az alapkérdés újra csak ez: joga van-e a megrendelő-pályáztató testületnek, testületi autoritásával felruházott egyénnek az elfogadott (első helyen díjazott) alkalmi költemény bármiféle módosítását kezdeményeznie? (Mert az nyilván evidenciaként tételeződik, hogy az elfogadás-elutasítás, illetve a díjazás kérdésében joga van döntenie.) Azaz: ki rendelkezik valójában a Kazinczy-óda felett: a költeménnyel ünneplő (nemzeti) közösség, pontosabban e közösséget reprezentáló testület, illetve e testületet képviselő egyén, vagy az ünnepi költeményével a közösség elé lépő szerző? Tompa szerint *termé-*

⁸ Ráth, I, 472–473.

⁹ Bisztray, I, 324–325.

¹⁰ Bisztray, I, 324.

szetesen a szerző. Toldy a szerzőnek ezt a (természetes) jogát sérti meg, s jogsértő tettét az a körülmény sem mentheti, hogy közösségi felhatalmazással cselekedett. Azonban éppen a Toldy eljárását legitimáló közösségi-intézményi háttér hangsúlyos jelenléte hívja fel a figyelmet arra, hogy a fenti kérdés mégsem válaszolható meg ilyen deklaratív, a szerző szempontjait kizárólagosan előtérbe állító módon. Az emlékkóda ugyanis óhatatlanul előhívja azt a (feltehetően se Toldy, se Tompa számára nem tudatosuló) problémát, amely közösségi tradíciók, rituális elvárások, műfaji normák és öntörvényű szövegalkítás, írói autonómia termékeny feszültségében konstruálódik meg. Immár a végletekig élezve a fenti kérdést: ki a szerzője egyáltalán a *Kazinczy Ferenc emlékeztére* című ódának? A közösségi (szöveg)hagyományt a közösség nevében, egy közösségi szertartásrend keretében aktualizáló, megszólaltató *költő*? Vagy pedig a Tompában felismert költői kompetenciát önnön (szöveg)hagyományának rituális megszólaltatására bíró *kollektívum*? Innen nézve az akadémiai felkérések és pályázatok akár úgy is értelmezhetők lennének, hogy bennük intézményesült formában fejeződhet ki az emlékkódaiban tárgyiasuló ritualizált közösségi diskurzus szerző- (pontosabban a szerzői *név* iránti) igénye. Mindezt elfogadva a Toldy által *közvetített* korrekciós indítvány nem valamiféle tapintatlanságnak, úgymond a költői önérzet durva megsértésének, hanem inkább a költői szövegben önmagát megformáló és szemlélő kollektívum (ön)reflexív megnyilvánulásának minősíthető.

A pesti eseményekről november 2-án beszámoló Arany átgondolt stratégiával próbálja sértődött barátját megbékíteni. Egyrészt – saját szerepét is tisztázva – határozottan megkérdőjelezi Toldy közösségi felhatalmazását: „Az akadémiának, jó fiú, semmi baja veled és verseddel; hanem Toldy kívánta azon nagyon fontos változtatásokat”. Amennyiben ugyanis Toldy nem az Akadémia nevében járt el, nem közösségi elvárásokat közvetített, hanem *csupán* személyes kifogásait hozta a szerző tudomására, a kellemetlen ügynök is más lehet a megítélése. Tompa így nem a közösség bizalmára bizonyult méltatlannak, hanem egy (tekintélyes) literátor elképzeléseinek nem tudott (vagy nem akart) megfelelni. Másrészt Arany nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a közönség nem magát az ódát minősítette, hanem *csupán* a költemény előadásáról ítélte: „versedet [...] Toldy mégsem tette tönkre, mert nem az a baj *rosszúl* olvasta (bizony Sz. is rosszúl kiabálta el a Szászét), hanem hogy *nem hallotta* senki. És így a teremből azon érzéssel távozott a közönség, hogy mily kár volt azt a *szép* verset nem hallhatnia!” Harmadrészt pedig azt sugallja, hogy – az adott körülmények között – egy elsősorban *irodalmilag* jelentékeny költemény még hatásos szavallattal megtámogatva sem számíthatott közsikerre: „Különbén a publicum, Eötvös beszéde folytán, politikailag lévén hangolva, Szászéből is ilyeneket tapsolt meg: 'a gyermek ajka németül gagyog'... mire azt mondta Wenckheim, hogy még inkább megtapsolták volna így: 'a gyermek ajka németül *ugat*'. Találó megjegyzés a közönség aestheticai hangulatára.” Arany szerint a Kazinczy-ünnep hangzatos politikai demonstrációvá alakult át: „Az ünnepély részleteit minek részletezzem? untig olvashadd az újságból. A lakomán magam is jelen voltam, lelkesedtünk hatalmasan: de nem a négy pengős rossz ebédétől s bortól, hanem a diktiók nagy mennyiségétől.”¹¹ A közhangulat bemutatásával Arany pontosan érzékelteti a népszerű politikai frázisokat elkerülő Kazinczy-óda fogadtatásának behatárolt lehetőségeit. Ezzel persze finoman arra is utal elkeseredett barátjának, hogy a langyosan fogadott költemény (esztétikai mércével mérve) mindenképpen felülmúlja Szász nagy sikerű alkotását. Arany tehát azzal próbálja a Tompán elhatalmasodó kudarcélmény hatását enyhíteni, hogy a történekeért egyfelől a

¹¹ Ráth, I, 471–472.

felhatalmazással nem bíró Toldyt, másfelől a „politikailag hangolt” közönséget teszi felelőssé. Tompa engesztelhetetlenségét jelzi, hogy Arany november 10-én kénytelen megismételni a centenáriumi eseményekkel kapcsolatos észrevételeit („A lelkesedés inkább politikai, mint irodalmi volt. A szónokokat a teremben sem hallotta mindenki, de azért, ha vivátra került a sor, hangzott az, le a lépcsőig. [...] Benyomásom az ünnepélyről körülbelül az, mit Kazinczy Gábor így formulázott: 'a magyar most is született kortes, mint 48 előtt!' [...] Azért mondom én, hogy nyugtasd meg lelkiösmereted”¹²), és hogy még január 25-én is a felelősségáthárításnak ezzel a retorikájával érvel: „Ne bántson téged az a Kazinczy-vers tovább. Hogy a magyar közönség nem a művészt, hanem a hangzatost, a nagyhangút szerette s szereti mindég, azt én régen mondom – olykor tapasztalom is. Nem lévén fogékonysága az igazi szépség iránt, az nyerte s nyeri meg a nagy többség tetszését, a ki ugyancsak széles szájjal kimondja, a mi a sokaságnak kedves.” A vigasztaló argumentációt végtelen türelemmel és empátiával felépítő Arany megkísérli érzéketlen közönség (a „profanum vulgus”) és meg nem értett költő (a „génusz”) szokványos oppozíciós sémájára visszavezetni a konkrét esetet. Sőt, immár teljesen elszakadva a Kazinczy-ünnepségek lehangoló tapasztalatától, általános érvénnyel is megfogalmazza a kompenzációs alaptételét: „Legnagyobb költőinket nem a költői, hanem a politikai gondolat tette népszerűvé előttük”.¹³

Tompát azonban ügyének irodalomtörténeti, sőt nemzetkarakterológiai horizontra való kivetítése sem tudja kárpótolni az elszenvedett sérelmekért. A haragvó költőt csakis a Toldyval való végső leszámolás készítheti – ha nem is a megbékélésre,¹⁴ de – az oda-pályázat kínos történetének lezárására. A március 10-i (immár explicit) vádbeszédre az ad alkalmat, hogy Toldy megküldi Tompának a centenáriumi események emlékkönyvét¹⁵ és emlékérmét. A „becses küldeményt” a címzett „nagy köszönettel vette”, ám most már nem mulasztja el, hogy e tárgy körüli nézeteit „leplezetlenül s tartózkodás nélkül” a „Tekintetes Titoknak ur” tudomására hozza. Először is – a már ismert kriminalizáló metaforikával – megállapítja a tényállást: „azok, akik megkoszorúzták homlokomat, késről is gondoskodtak nyakam számára”; és látszólag egyértelműen megnevezi a felelős(ö)ket: „Én ugyanis nem a publikumban, annak izlésében, hangulatában; nem a mellékkörülményekben, de egyenesen és kizárólag az akadémiai eljárásban keresem és találok compromittáltatásom okát”.¹⁶ Tompa tehát nem fogadja el se Arany *consolatio*-jellegű közönség-kritikáját, se Toldy hasonló, ám *apologetikus* célzatú állítását, miszerint „természetes” az, hogy a „filippica”-ként előadott „másodrangú költeményt” nagyobb taps követi, hiszen „minden nagy közönség, a kiáltó szépség által inkább vonzatik, mint a legnagyobb szépség által, ha az nem kiáltó”.¹⁷ Tompa önérzetét nem a közönség viselkedése sérti („Oh, én azzal a publicummal, mely Zajzoni verseit már há-

¹² Ráth, I, 475.

¹³ Ráth, I, 477–478.

¹⁴ A tompai sértődés talán legfeltűnőbb jegye: az engesztelhetetlenség. Az önérzetes Tompa nem csupán Toldynak, hanem például Petőfinek sem tudott megbocsátani. Még az egykori triumvir-költőbarát tragikus halála után sem volt képes felülemelkedni (vélt vagy valós) sérelmein. Bár egy 1850. november 30-án írott levelében Petőfinek nem tulajdonít *igazi*, tehát megbocsáthatatlan vétkeket: „Hanem barátom! hogy a *harmadik* iránt kiengesztelj: arra nincs szükség; mert én igen rossz lelkű ember vagyok, mindennap hirdetem: Uram bocsásd meg a mi bűneinket sat.; de a ki igazán megsért, nincs bennem erő, megbocsátani neki, sem a sirig, sem abban, sem azontúl. Azonban ezen vallomástól meg ne ijedj [...]; ő engemet így nem sértett, csak fájt lelkemnek a méltatlanság” (ARANY János *Összes művei*, XV [Levelezés, 1], szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., 1975, 304.) – Aranynak ebben az esetben is csak a békemisszionárius kudarcra ítélt szerepe juthatott.

¹⁵ *Akadémiai Emlékkönyv a Kazinczy Ferenc születése évszázados ünnepéről*, Pest, 1859.

¹⁶ Bisztray, I, 336.

¹⁷ Bisztray, I, 337.

rom kiadásban kapkodta el, míg Vörösmartyt a könyvtárosok polcain hagyja a molynak: teljesen tisztában vagyok.”), hanem sokkal inkább az, hogy az Akadémia vállalt feladatának, küldetésének ellentmondva nemcsak teret adott a „zajgó” közízlésnek, de – a Szász-ódát „újra dijazva” – egyenesen ki is szolgálta azt: „mi szükség volt a m. akademiának a publicum gyengeségét, tévedését erőnek erejével magáévá tenni? Mi szükség volt *saját kebelében*, a maga részéről demo[n]strációig vinni azt, ami a publicumnál megrovást érdemel?” Külön sérelmezi Tompa, hogy az Akadémia olyannyira „elmellőzte”, „szégyenlette”, sőt „martalékul vetette” „az általa megkoszorúzott pályamunkát”, hogy még a széphalmi ünnepségen sem olvastatta fel, „holott a vers épen a *széphalmi sir mellől van írva* s épen Széphalomra”.¹⁸ Úgy tűnik, hogy Tompa – barátainak írt leveleivel ellentétben – mégiscsak megelégszik valamiféle testületi felelősség kimondásával, azaz Toldy személyes számonkérésétől nagylelkűen eltekint: „Nincs panaszom a tekintetes ur ellen, ki valóban nagy kitüntetéssel olvasztotta beszédébe versemet s kellő komolysággal kezelte”. Az a csökönyösség viszont, amellyel Tompa újra és újra visszatér (mégpedig az *argumentatio e silentio* rafinált alakzatát felhasználva) a „változtatások” kérdésére, ezt a nagylelkűséget rögtön kétségessé is teszi: „Elhallgatom: *minő* változtatásokat kívánt tőlem a bizottmány, csupán csak azt hozom fel: [...] én a kívánt változtatások megtételére az utolsó pillanatban hívtam fel, midőn levelem, alig érhetett már fel Pestre. A legremekebb művet is lehetne alkalmasabban tönkre tenni mint, ha maculaturájával nyomtatnák ki. Versemnek öt-hatféle *maculaturája* jelent meg. Imé, maga e diszes emlékkönyv! [...] az Emlékkönyvben sincs a méltán megrott s kijavítani kért hely változtatva”. Magáról a megszügyenítő javítási procedúráról ugyan beszédesen hallgat Tompa, de mindazt kifogásolja, ami e megkésett és méltánytalannak vélt korrekciós igényből következik. Legfőképpen azt, hogy az *apokrif* szövegvariánsok az autentikus (szerzői) kézirat megléte ellenére terjedhettek el.¹⁹ A szerzői szöveg botrányos instabilizálásáért nyilvánvalóan Toldyt terheli a felelősség, hiszen az emlékdát az általa „igen fontos”-nak tekintett igazítások nélkül olvassa fel (a centenáriumi díszünnepségen) és közli le (a centenáriumi emlékkönyvben). Az előbbi még mentheti az elkésetté, az utóbbira azonban már nincs magyarázat. A vádbeszéd Toldyt *személyében*

¹⁸ *Bisztray*, I, 338–339. Itt arra az ódai szituációra utal Tompa, amelyet az ünneplő közösségnek (azaz a lírai beszélőt is magában foglaló „mi”-nek) a széphalmi Kazinczy-síremléknél való megjelenése hoz létre. Például: „Szép nap virradt fel Széphalomra”, „Rózsát hozzon a vad folyondár, / Mely e mohos sirköre foly!” (első strófa); „Kinyugszik itt, csendes ligetben?” (második strófa); „Mit mondjunk jöve hült porodhoz?” (tizenhatodik strófa).

¹⁹ Ezt a nem kívánatos fejleményt már november 25-én megemlíti Csengery Antalnak: „Az ünnepélyen Toldy úr mást olvasott; a P. Loyd mást fordított; a magyar lapok mást közöltek; így világ elé jött a *maculatura* is.” (*Bisztray*, I, 328.) A Kazinczy-óda az *ultima manus* elve alapján autentikusnak tekinthető szövegváltozata a LÉVAY József által szerkesztett *Kazinczy-emplényben* (Miskolcz, 1860) jelent meg *Kazinczy emlékezete* címen. Ahogy a szerkesztő írja: „Emlékkönyvecskénk valódi nyerevényének tartjuk, hogy e szép költeményt, maga a szerző által apró javításokkal ellátva és sajtó alá készítve, közleményünk sorába igthatjuk s vele az egésznek belbecsét növelhetjük.” (124.) Egyedül ebben a nyomtatott változatban olvasható a 4. versszak 6. sorában *Bár a Tán helyett*. (Egyébként ezt a helyet – sértőnek és igaztalanak érezve – Toldy kifogásolta, Tompa javította, ám a kényszerű javítás nyilvánvaló logikai hibát eredményezett.) A többi szövegváltozat tehát – legalábbis ehhez képest – nem autentikus. A KEMPELEN Győző-féle emlékkönyv (*Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben*, Szeged, 1860) például nagyon sok eltéréssel közli a szöveget (néhány fontosabb: a Lévay-féle változat 7. és 8. strófája között megtart egy kihagyott versszakot; az 5. strófa utolsó két sora variáns; a 6. strófában súlyos nyomdahiba található: *A mennybe helyett A mennyiben*, stb.). A későbbi kiadások, például az ARANY János, GYULAI Pál, LÉVAY József és SZÁSZ Károly által gondozott, reprezentatív *Tompa Mihály összes költeményei* (Bp., 1870) és a Franklin Társulat 1942. évi Tompa-kiadása (*Tompa Mihály összes művei*), illetve a Franklin-kiadás alapján készült *Tompa Mihály összes költeményei*, I–II (Bp., 1994, Felfedezett Klaszszikusok 6.) *Kazinczy Ferenc emlékeztetőre* című szövegváltozatai is eltérnek egy-két helyen a szerzői változattól.

csak ebben a vádpontban találja bűnösnek, ám nehezen oszlatható el a gyanú, hogy a többi vádpontban elmarasztalt Akadémiának járó szemrehányások is a „Tekintetes Titkoknok urat” célozzák. Mint ahogy feltehetően Toldynak szól a méltóságában megsértett, haragvó költő (a testületnek címzett) retorziós döntése is: „bánom, hogy pályáztam; panaszkodom az akadémiai eljárás ellen, vádolom az illetőket, s ha azon küszöbre, melyen beléphetni érdemem feletti tiszteletnek tartottam volna, soha lábamat nem teszem: igen természetes dolog. [...] nincs melegebb ohajtásom, mint teljes feledékenység versemre, pályázásomra s az akademiától nyert felette szűrés koszorúra.”²⁰

Ezzel a demonstratív gesztussal az ügy ugyan lezárul, de Tompa nem felejt: székfoglalóját lényegében soha nem tartja meg,²¹ és – ígéretéhez híven – az Akadémia testületi ülésein sem vesz részt. Emlékkódával azonban még ebben az évben ismét jelentkezik. Együttérzően írja a Széchenyi-óda megírására felszólított Aranyinak: „Bizonyos, hogy nálad jobban senki meg nem csinálja, a mit az Akadémia kíván. [...] Kicsiben épen úgy vagyok, mint te; a superintendentia kirendelt a pataki iskola háromezredes örömmünnepeére emlékkverset írni. Furcsa egy kicsit, midőn a superintendentia rendelkezik poétasággal is, melyre pedig nem tőle nyertem az exmissiót.”²² A *Lorántfi Zsuzsánna emlékezete* című költemény elkészülte mégis csak arra enged következtetni, hogy Tompa (Aranyhoz hasonlóan) vonakodva ugyan, de meg kíván felelni annak az immár általánossá váló elvárásnak, miszerint a köztisztviselőben álló költőnek – legalább a jelentősebb közönségek alkalmával – kötelessége megszólaltatnia, aktualizálnia, megneveznie a (többnyire nemzetként megjelenő) közösség ritualizált és normatív műfajokban őrzött (szöveg)hagyományát.

²⁰ *Bisztray*, I, 338–339. Az Akadémia 1858 decemberében választotta a költőt levelező tagjává.

²¹ A testület azonban „elfogadta ilyennek 1859-ben az Akadémia Kazinczy-ünnepélyén előadott pályanyertes költeményének fölolvását” (*Bisztray*, I, 448.).

²² *Ráth*, I, 487.

A FEKETE KÖNYV

BACSÓ ILDIKÓ

Tompa Mihály élete utolsó fél esztendejében egy sajátos munkával foglalkozott: memoárszerű feljegyzéseket készített. Ez a Fekete Könyv, amely közvetlen vallomások, naplószerű megnyilatkozások gyűjteménye. A munka érdekességét fokozta, hogy tartalma fél évszázadon át titok volt.

Az elkészült könyv sok gondot okozott a már súlyosan beteg költőnek. Erről Lévy József számol be Emlékbeszédeiben: „rendkívül aggódott és nyugtalankodott amiatt, hogyha ez adomák akár életében, akár halála után kevés idő múlva nyilvánosságra kerülnek, kellemetlenség hárul e miatt nevére, sőt talán nevére is. Megsemmisíteni nem akarta, de igen el akarta tenni szem elől. Hozzám küldé eredeti kéziratát, hogy itt teljesen idegen kézzel írassam le csinosan köttessem be fekete vászonba, de a legnagyobb gonddal, a legnagyobb titokban. Teljesítettem kívánságát. Az eredeti kéziratot megsemmisítettem, a másolt Fekete könyvet pedig visszaküldtem neki. De csak bajára küldtem vissza. Nem tudta mit tegyen vele. Töprengett, nyugtalankodott, hova helyezze biztos megőrzés végett ezt a félelmetes kincset, hol emberi szem ne láthassa. Hosszu vajudás után, ide-oda küldözgetés, meg visszakéregetés után, sok pecséttel lezárva, végre a jászói convent levéltárába küldte.”¹

1868. május 15-én érkezett az irat a premontrei kanonokrend jászovári káptalanának levéltárába. A vonalazott papírba takart s két viaszpecséttel lezárt csomag borítékára a költő keze ezt jegyezte föl: „A jászovári káptalan szent atyáihoz, őrzés végett. Ötven év múlva felbontandó. Pestre küldendő kinyomtatás végett, jövedelme a Magyar Tudományos Akadémiáé. Tompa Mihály Május 15. 1869.”²

„A Fekete könyv kéziratát a jászovári káptalan részéről Fedák Pál gondnok nyugtázta. Egyúttal figyelmeztette a költőt, hogy ki kellene mondani: ki bonthatja föl a csomagot ötven év elteltével.”³ Tompa a felbontás jogát a conventre hagyta, sőt kérte, hogy most rögtön bontsák fel, hogy lássák „Isten, religio, rend, erkölcsiség ellen egy betű sincs benne. Az emberek gyarlóságáról szól.”⁴ Tompa és Fedák Pál több levelet váltottak ez ügyben. Tompa többször türelmetlenül sürgette, hogy a convent fogadja el a letéteményt. Az amúgy is zaklatott lelkiállapotú költőt még jobban felizgatta, hogy Jókai lapja, a Hon május 27-i száma írt a letétről. A „Hon” hírközlése a következő: „Tompa Mihály ünnepelt és országszerte elismert költőnk, mint értesítnek, május 15-én egy több fekete pecséttel ellátott könyvet, illetve lepecsételt kéziratot küldött a jászovári országos levéltárba őrzés végett, mely 50 év múlva felbontandó, Pestre kinyomtatás végett küldendő, jövedelme a magyar tudományos akadémiáé lesz. – Mily irodalmi kincset foglal magában e könyv? E kérdéseink majd csak nyernek feleletet.” A közleményt a

¹ Tompa Mihály Válogatott Művei. Budapest : Szépirodalmi, 1901. 702.

² Lévy József: Tompa Mihályról. 1906. 54.

³ Tompa Mihály levelezése II. 1863–1868-ig. Budapest : Akadémiai, 1964. 421.

⁴ Uo. 363.

„Hon”-tól Kemény Zsigmond Pesti Naplója is átvette (1866. május 27.). Tehát amit Tompa annyira el akart rejteni a nyilvánosság előtt, két nagy példányszámú, s olvasott lapban is megjelent. A hírt olvasva azt is hihette, hogy a csomagot föl is bontották. Újabb levelet ír Jászóra, amelyben kétségbeesetten, ingerülten kifakad:⁵ „Nagyságos Úr! Az élő Istenért engem megölnek, publicusra hozván a dolgot, mely nem arra való volt. Mivé tettek a világ előtt? Én az öngyilkosság martaléka leszek, önök lelkére és feleletére. Isten előtt, ha e dolgon bármi módon segítve és fordítva nem lesz. Gondoljanak ki bármit és igazítsák el becsületem megmentésével, egy kárhozatra menendő lélek érdekében az iszonyú emberi képzeletet meghaladó dolgot. Felelőssékké teszem önöket Isten előtt. Egy szó véget vethetne a dolognak, rosszul olvasott cím, tévedés, ha a szent szék képes volna nem igazat mondani. Álmaim, éjjelem, nyugalmam elveszett. Testi életem és lelkem üdve forog kockán. Átok reám a gondolatért, hogy hallgatagnak hittem a Szent széket.”⁶

Ez az indulatos, az istenkáromlást súroló levél híven tükrözi Tompa lelkiállapotát; rettegését attól, hogy könyvének tartalma mások előtt is ismert lett. Félelmében, felindultságában hazugságra szólítja fel a Szentszéket. Valamivel nyugodtabb hangulatú levelet ír még másnap, amelyben „megköveti” a conventet, s amelyben közli, hogy nyilatkozatot kíván közzétenni, hogy elterelje az érdeklődést, s talán menekülni kívánt A fekete könyvből följegyzett vallomások miatti képzelt üldöztetéstől is. A Nyilatkozat így szól:

„Úgy látszik, hogy a sorsnak képtelenebbnél-képtelenebb, compromittálónál-compromittálóbbs szerepeket játszani velem jött kedve. A jászói tudósítónak tökéletesen igaza van annyiban, hogy az irat csakugyan kezeim között volt és általam küldetett a Konventhez. Orsováról kaptam a szóról-szóra címzett iratot bizonyos Baur, vagy Pauer nevezetű, magát 80 évesnek, kiköltözött magyarnak mondó öreg orvostól. Ez írja, hogy ő távol is magyar újságokat hordat és olvas, közügyeinket, Akadémiát, színházat figyelemmel tart, engem is ösmer nevemről és bizalma is van hozzám, nem tudja a járást e vidéken, engem kért tehát, hogy ezen roppant vagyonról szóló végrendeletét és az emberség meghosszabbítására általa feltalált módot, melyet csak a jövő században kíván az Akadémiának jövedelmeztetni kinyomatás által. Itt megcsóváltam fejemet, de gondoltam: nekem mindegy, rám semmi következményeket nem hozhat. Vettem ezért a tollat, miután 5 frtnyi melléklet is volt a levélben és leküldöttem a csomagot egész nyugodt lelekkel a jászói Konventbe. Ebből származott a gyönyörű comédia.

Kérem a lapokat e nyilatkozat felvételére.”⁷

Bisztray Gyula megállapítása szerint „A Nyilatkozat közzétételére azonban nem került sor.”⁸

A viharok lecsendesültek, Tompa is megnyugodott, ez derül ki Szász Károlyhoz írt leveléből: „Én egy fekete könyv című kéziratot írtam, erősen korlátozva benne nevők kitételével ismerőseim, az emberek, világ bűnét, ostobaságát, aljasságát... bosszantott a dolog, kívált midőn a convent kipletykálta a dolgot, most nem bánom, sőt szeretem, ötven év múlva meglepő jelenség leend Tompától. Közzöld bizalmas barátainkkal.”⁹

A Fekete könyvet 1918. május 21-én bontották fel Jászón, ünnepélyes keretek között, melyen megjelent a Magyar Tudományos Akadémia küldöttsége: Berzeviczy Albert

⁵ Uo. 422.

⁶ Uo. 374.

⁷ Uo. 365.

⁸ Uo. 422.

⁹ Uo. 465–466.

elnök, Heinrich Gusztáv főtitkár, Beöthy Zsolt, Vargha Gyula, Herczeg Ferenc.¹⁰ S tulajdonába vette a kéziratot. Ez a töredékes memoár a költő halála után félszázadon át irodalmi érdekességet ígérő titok volt. Első közlésekor (1918.), a szennzációra éhes sajtónak és közönségnek csalódás, s mindmáig úgy ítéli meg az irodalmi közvélemény mint kuriózumok gyűjteménye. A legkülönbözőbb Tompa-válogatások negyedszázadon át óvatosan mellőzték. Két kiadásáról tudok: először az MTA folyóirata, a Budapesti Szemle 175. Kötete 1918. A 77–135 lapon közölte, majd Tompa Mihály Összes Műveinek úgynevezett Parnassus-kiadásában jelent meg 1942-ben.

„Tompa a könyvnek csak a címlapját írta saját kezűleg, a többi két idegen kéz írása. Első felét nőiesen finom betűvetéssel Tompa káplánja másolta, második felét Béky Sámuel református lelkész, aki a Hanvához közel fekvő Kővecsesen működött. A másolat kéziratán helyenként feltűnnek Tompa javításai jelölül annak, hogy végigolvasta a másolatot.”¹¹

A könyv tartalma sokáig kényes téma volt, hiszen Tompa nem kímélte a szereplőket. Sérelmeiből fakadó keserűségének mérgét itt szabadon kiengedte. Ez az esetleg még élő szereplőket és utódjaikat érzékenyen érinthette. Nekünk ma 150 év távlatából kitűnő forrásanyag Tompa életének és életművének közelebbi megismeréséhez.

Miről szólnak ezek az úgynevezett „anekdoták”? A költőnek kortársaihoz s főleg környezetéhez szóló viszonyáról. Milyen volt a kapcsolat közte és paptársai között? Közte és a falu között? Közte és a falu népe között? Az első kettő önmagában jelzi a közel száz éven át „nem kívánatos” kérdéseket.

A Fekete könyv túlnyomó részben Tompának nem ifjúkorára és nem irodalmi munkásságára vonatkozó irat, hanem jórészt papi állomásaira (Bejére, Kelemérre és Hanvára) szorítkozik, s főleg papi minőségben szerzett tapasztalatairól számol be, a falusi pap szűk körű világát tárja fel. A költő egyéniségét jellemző s korának társadalmát közelebbről megvilágító dokumentum.

A Fekete könyv – ahogy magyarázó alcíme mutatja: „Jegyzetek az emberekről, saját tapasztalása után, az igazsághoz szigorúan ragaszkodva. 1868.” Pontosan száz jegyzet. E följegyzéseiben Tompa teljes nevükön megjegyezte a szóba hozott személyeket.

A könyv tartalmi megoszlása a következő: a száz darab feljegyzésben 50 a hanvai és környékbeli urakról szól, egy-egy tucat a papokról és a parasztokról, a fennmaradó negyedrészt az irodalmi élettel és a költő családi viszonyaival kapcsolatos, csekély töredéke pedig innen-onnan felszededetett anekdota. Az esetek fele Darvas Pál hanvai birtokos jellemrajzát adja. Tompa valósággal lélektani tanulmányt készített erről a zsugoriságig fukar, krajcároskodó alakról, aki sem egyházának, sem az iskolának, sem a köznek, senkinek nem adott semmit, s ha csak lehetett, barátait is megzsarolta. A másik birtokos család a Hanvay-família. A családfő, H. Károly, nem olyan karakterisztikus figura, mint Darvas Pál úr, de többé-kevésbé rokontermészet. Ő is kapzsi és fukar, lelkiismeretlen, felelőtlen, a közügyekben gyáva.

A parasztokról szóló rész megmutatja azt a Tompát, aki már legelső prózai elbeszélésében is minden romantikus szépítgetés vagy túlzás nélkül, szinte naturalista hűséggel ábrázolja őket. Egy-egy felvillanó jelenetben utal a bajok okára, a népnevelés hiányaira is.

„Ha Tompa csak a fősvény és döllyfös urakat, az elnyomó feudális osztályt kárhoztatná csupán a XVI. század keményszavú protestáns énekszerzői és írói – Szkhárosi Horvát András, Sztárai Péter – hagyományainak folytatója lenne. De ő nemcsak a feudális

¹⁰ *Szentmihályi János*: Eltűnt-e Tompa Mihály rejtélyes végrendelete = Magyar Nemzet 1972. július 13.

¹¹ Tompa Mihály Válogatott Művei. Budapest: Szépirodalmi, 1961. 703.

elnyomást leplezi le – újból a végtelen sorban! –, tehát nemcsak társadalom-képet rajzol, hanem egyéni indulatait, szenvedélyét, sérelmeit is kifejezi. Sérelmeit elsősorban pályatársai részéről, aztán az urak részéről, és végül – ami a legújszerűbb – parasztjai, hívei részéről. Erre alig van példa az előtte járó íróknál. Vádja azonban nem a paraszt személye, hanem a társadalom elleni vád, mint később Móricznál.

A költő Tompa – mint már Arany János is megjegyezte – legtöbbször „álarcot» visel. Nemcsak allegóriáiban, hanem sok már versében is. Leveleiben már sokkal nyíltabb, de még ott is észrevehető bizonyos tartózkodás. A fekete könyvben teljesen magának ír! Nem kell tekintettel lennie író társaira, kortársaira, olvasóira, senkire. Meztelenül léphet fel, álcázás és gátlások nélkül, a maga mivoltában szólhat meg végre! A fekete könyv nem annyira mint mű, inkább mint megnyilatkozás nagy fontosságú Tompa irodalmi hagyatékában. Tárgya, tartalma valóban nem egyéb, mint élete némely eseteinek följegyzése és egypár anekdota. De rendkívül jelentős a szándék és az indulat, amellyel írta. Mint a hajótörött, a tengerbe vetett palackba rejti üzenetét: úgy rejtette Tompa is A fekete könyvbe, a jövő számára utolsó üzeneteit, amiket olyannyira fontosaknak érzett. Azt akarta, hogy amikor már sem ő, sem az érdekeltek nem lesznek, tudja meg a jövő: milyen emberek között élt, milyen világban kellett élnie!”¹²

A fekete könyv mégsem maradt teljesen visszhangtalan megjelenésekor. Hatvany Lajos a lelkesedés hangján ír róla 1919-es tanulmányában. „Soha még Tomparól nem olvastam semmit, ami ennyire érdekelt volna. Persze, hogy csak anekdoták és hogy csak jelentéktelen emberekről szólnak. Kis parlagi esetek – nem is esetek, csupán esetkék. De az esetkék valami vészes egészbe tömörülnek, valami haragos, viharfelhős világnézetbe gomolyulnak. Ez a Gömöri Chamfort. Mert a tiszteletes is úgy érzett, mint a francia szomorú elmére, aki elsőnek mondta ki azt a megdönthetetlen igazságot: „Reggelire egy varangyot kell nyelned, hogy ezután napközben meg ne utálj semmit.” Tompa lenyelte a varangyot. Haragja sosem enyhül bele a művészi teremtettséghez kellett ihlet nyugalmába. Csupa veszettkutymarás minden sor.”¹³ Feltehető a kérdés: „ez volna a nagytiszteletű úr igazi hangja, ha ahogy torkában érezte, szabadon kiereszteni merné. De nem meri, csak ritkán, véletlenül. Mert Tompa, az ember, Tompának a tiszteletesnek tartozott vele.”¹⁴ Valószínű, hogy ez is, hiszen időnként átérezhető versein is. Példája ennek úgynevezett válságköltészete. (Éjjel, Ha, Isten akarja stb.) De A fekete könyv ugyanakkor már egy végsőig elcsigázott lélek megnyilatkozása. Akkor írja, amikor már minden apróság a végletekig ki tudja hozni béketűréséből. S valóban felfedi azt az embert is, aki a verseiben allegóriái álarca mögé rejtőzik. Hatvany Lajos szavaival summázunk: „A Fekete könyv s ez a próza adja a kulcsot Tompához, ki költeményeiben magáról hallgat, illetve csak véletlenül jut kifejezésre. Ebben a prózában van ideg – a Tompa-vers ernyedt. Nincs zamatja, íze,...Tompa leggyakrabban csak épp verselt, de nem költött igazán. Csak írt, kívülről adott témákra változatokat, helyett, hogy önmagát írta volna meg. S erre a régi, bizonytalan sejtésünkre most íme bizonyos bizonyosság: A Fekete könyv.”¹⁵

A Fekete könyvhöz hozzátartozik az a sok találgatás is, ami az 50 éves titkolózást övezte. Egész kis „mitológia” alakult ki körülötte. Még 1868-ban megalapozódott, amikor a „Hon” költői kincsként írt róla. Éveken keresztül folyt a találgatás „A hírlapok szokott kíváncsisággal üzték-fűtték a titkos letétemény mivoltát és történetét. Mester-

¹² Uo. 56–58.

¹³ Hatvany Lajos: Irodalmi tanulmányok II. Budapest, Szépirodalmi, 1960. 278.

¹⁴ Uo. 281.

¹⁵ Uo. 284.

művet sejtettek abban, melynek nyilvánosságra tételére talán a jelenkor politikai, vallási és társadalmi viszonyait nem hitte elég érettnek a haldokló költő.”¹⁶ Ugyanebben az emlékbeszédében Lévy feltárja a Fekete könyv tartalmát „az a sok pecséttel őrzött mestermű nem egyéb, mint néhány ártatlan anekdota.”¹⁷ De vagy nem hitték el a kortársak, hogy az olyan sok pecséttel védett titok csupán ennyi, vagy nem jutott mindenki tudomására, időnként fel-felrebbent egy-egy újabb magyarázat. Pl. 1900-ban a Sárospataki Lapokban alakul ki egy kis vita róla. A lap 1900. október 29-i számában jelenik meg a vegyes közleményekben: „Tompá Mihály hagyatékáról a »Hazánk« c. lap ez évi október 21-iki számában valaki (Valószínűleg Kacíányi Géza, volt budapesti ev. Ref. Főgimnáziumi, most pedig állami tanár!) a következőt írja; ... Sokat foglalkoztatták a kedélyeket azok az iratok, melyeket a T. a ref. Pap, a leleszi káptalan őrizetére bízott. »Istenére és becsületére« fogadta, hogy az iratok nem tartalmaznak semmit, a mi a vallás és az erkölcs törvényeibe ütköznék, ennél fogva nem állhat meg azok gyanúja, akik azt állították, hogy az irományok atheisztikus elméleteket tartalmaznának. Hogy iratai a „vallás és erkölcs törvényeibe” nem ütköznek, annyi bizonyos, de valószínű, hogy saját hitfelekezetének tanaival szemben kételyeket fejeznek ki, s kathólikus hitvallást tartalmaznak. Úgy gondolkozhatott, hogy ez a hitvallás akkor kerül legbiztosabban nyilvánosságra, ha ott helyezik el, ahol máiglan gonddal és szeretettel őrzik.”¹⁸

A lap nem foglalt állást, de felhívta Lévyt, Szász Károlyt, Gyulai Pált a válaszadásra. Lévy tette meg. Felháborodva utasítja vissza a cikk írójának feltételezéseit „Miből áll az a titkos letét, azt én határozottan és teljes bizonyossággal tudom. Elmondtam azt a T. M-ről 1874-ben írt s a Budapesti Szemlében kiadott Emlékezéseimben és így köztudomásra juttattam”.

„Most már a régen közzétett és köztudomásra jutott ismertetés után csak nagy fokú tudatlanság, elfogultság, sőt mondhatni lelkiismeretlenség kellett ahhoz, hogy Tompa lepecsételt csomagjáról úgy írjon a Hazánk cikkezője, a mint írt. Ezt sehonnan sem tudja, csak az újjából szopta.

Arról a »titkos csomagról« a sejtegetéseket és találgatásokat még most is folytatni, nem egyéb, mint pusztá levegő-verés, renyhe képzelet-játék. De határozottan vissza kell utasítanunk s meg kell bélyegeznünk a catholicus vakbuzgóságnak ama sorokban nyilvánuló túlzásait, mely nem riad vissza attól, hogy a nemzet egyik legjelesebb költőjének szellemét, jellemét és emlékét talán csak azért, mert protestans volt, ha csak pillanatra is, könnyelműen homályba vonja.”¹⁹

Kacíány Gézát, ha valóban ő volt az említett cikk írója, nem tudta teljesen egészen meggyőzni Lévyt, mert az 1917-ben megjelent könyvében, A magyar memoire irodalom 1848-tól 1914-ig, így ír a Fekete könyvről: „Lévy azt állítja, hogy a kérdéses kézirat nem tartalmaz egyebet ártatlan anekdotáknál (?). Azt hisszük, hogy Tompa jellege az ilyen rossz élc lehetőségét kizárja. Ilyenfajta kézirat nem okozott volna írójának annyi aggodalmat, mint hogy azt éppen Lévy adja elő.”²⁰

De a felbontás után jó félszázaddal ismét újabb kétely, titok. „Madarász László arról tudósít, hogy a mende-monda szerint Tompa Mihály olyan végrendeletet hagyott hátra, amelyet csak halála után száz esztendővel szabad felbontani. Szerinte ezt még nem

¹⁶ Lévy József: i. m. 56.

¹⁷ Uo. 56.

¹⁸ Sárospataki Lapok. 1900. október 29. 933–934.

¹⁹ Sárospataki Lapok. 1900. október 30. 946–948.

²⁰ Kacíány Géza: A magyar memoire irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest, 1917.

találták meg. Az a feltételezése, hogy ezt vagy a rozsnyói katolikus püspökség vagy a jászóvárjai káptalanság levéltárában kell keresni.”²¹

Szentmihályi János erre válaszolva írja: Madarász László jól sejtí, hogy Tompa Mihály irodalmi hagyatékát némi titokzatosság jellemzi. A titokzatosság azonban már a múlté. Felhívja figyelmét A magyar irodalom története 4. Kötetére, amelyben Kovács Kálmán ír Tompa Mihályról és a Fekete könyvről is. S a Budapesti Szemle 1918-ban megjelent 175. számára is.

A kalandos sorsú Fekete könyv körüli titkok végképp eloszlottak. Már csupán a címe szorul egy kis magyarázatra: Az irodalomtörténet sokáig feketének vélt kötetstáblájával hozta kapcsolatba. Lévy hozzájárul Emlékbeszédében ennek az értelmezésnek a kialakításához: „Hozzám küldé eredeti kéziratát, hogy itt teljesen idegenkézzel irassam le csinosan, köttessem be fekete vászonba”.²²

A felbontáskor derül ki, hogy a kötetstábla nem fekete, hanem barnáslila. Bisztray Gyula az, aki megmagyarázza a címet: „A szimbolikus címet Tompa Mihály Pállfy Albert egyik regényének, A fekete könyvnek címéről kölcsönözte. Pállfynak ez a regénye 1847-ben jelent meg. A regény szerint Világosvár környékén egy régi török mecset toronyszobájában élt egy különc temetőőr, aki „egy nagy könyvbe” („A Fekete könyvbe”) szokta naponként tébolyodott eszméit (naplószerű följegyzéseit) leírni. – A végéhez közeledő és a fokozatosan romló idegállapota miatt sokat szenvedő Tompa Mihály úgy érezte, ennek a „tébolyodott” különcnek példáját követi, midőn följegyzi élete néhány jellemző epizódját s az őt különösen bántó sérelmeket.”²³

„Ez a kis rejtély is egy parányi sugárral járult az én barátom nevének glóriájához” írta a Fekete könyvről az egykori barát, Lévy József. Igen, ez is hozzájárulhatott az egykori Tompa-kultusz alakulásához. Ma érdekes és hiteles kortörténeti, irodalomtörténeti és főleg társadalomtörténeti dokumentum.

²¹ Szentmihályi János: i. m.

²² Lévy József: i. m.

²³ Tompa Mihály levelezése II. 1863–1868-ig. Budapest: Akadémiai, 1964. 540.

EGY HANVAI NÉPMONDA ÉS BALLADAI PÁRHUZAMAI

B. KOVÁCS ISTVÁN

Tompai Mihály köztudottan érdeklődéssel fordult a néphagyományok felé. Már sárospataki diák korában számos népmondát feljegyzett, később pedig költőileg fel is dolgozott. Az utóbbiak zöme először a *Népregek és népmondák* (Pest, 1846) c. kötetben jelent meg.

A költő 1851-ben foglalta el a hanvai református lelkészi hivatalt, amelyet aztán haláláig (1868) viselt. Itt hallotta azt a történetet, amelynek általa készített verses feldolgozása alább olvasható.

Basa kútja

- | | |
|---|---|
| 1.
A török úr fenn, Egerben.-
Sok deli lány van Gömörben
S halmok alatt forr sok kútfő,
Az hevítő, ez meghűtő. | 2.
Egri törökség vezére
Szomjas a hegyköz vizére
Hejha, de jobban lányára,
A kinek édes, szép szája, |
| 3.
Bírja is, a mit megkívánt,
Van ki vizet hoz s rabol lányt,
Népe, hatalma tengernyi,
Egri basának jó lenni! | 4.
Egyszer ezenben forgódik,
A két aga jó a Sajóig,
Hamvai erdőben vár, lappang,
Merre utalná jel, vagy hang? |
| 5.
Tetszik a hajnal, harmat hull,
Hallgatag erdő megzajdul,
Forr, bugyog a víz gyorsabban,
A deli bimbó megcsattan. | 6.
Rengedez a völgy bajboncsa,
Rajta-esik, hogy megbontsa
Gyenge fuvalat, mely támadt,
Úzni segítvén éjt, álmat. |
| 7.
Míg a hiúz-faj vár lesben,
Hószínű kendő meglebben,
Szép hajadon jó korsóval,
S ajkain a dal megszólal: | 8.
Rózsa virít a kertembe',
Viola is van mellette,
Barna legény, a süveged
Hejh, beh virág nélkül viseled! |
| 9.
Így dalol a lány, s megy folyvást,
Éri azon túl a forrást,
S hogy tele lesz a korsója;
Kapja török kéz gyors lóra. | 10.
Ló rohan, a vas szikrát hány,
Két aga örvend: van víz s lány!
Mert ugyan izzadt a <i>félsz</i> -en,
Hogy feje nélkül el léssen. |

11.
Délre hogy érik Szarvaskőt,
– Hol csupa erdő s bércz a föld –
Téve lovok nagy gyors útát:
Két török ottan megfúvat.
12.
Szép hajadon sír, – s könyjére
Reng a hozott víz, testvére...
És az edény forr színiglen,
S *összetörök* hogy felbillen.
13.
Két aga sápadt: hah, nincs víz!
Ülj fel Omár, s menj a mint bírsz!
Ha haza nem visz napszállat:
Port söpör úgy a szakállad!
14.
Messze Gömörben a forrás,
A Basa-urnak nem kell más!
És ital és lány egyszerre...
Vétni ez ellen ki merne!?
15.
Fordul az árnyék keletnek,
Jó nap, ugyan tán kergetnek?!
Itt van az est már, itt éjféli...
veszsz el Omár, beh megkéstél!
16.
Átver a holdfény a dombon,
Szendereg a lány, – fátyolt von
Bús szeme a fájó szívére
A kies éjnek tündére.
17.
Átver a Hold... az ör látja...
(Vékony ugyan mint a hártya
Nála a holnap reménye...)
Gyúl szeme vágýón, hõ fényre.
18.
Múlik az éjjel nagy lomhán;
Megjön Omár is káromván:
(Ménje kidõlõtt alóla.)
Eb vize, már hát itt volna!
19.
S mennek, – egy a ló elõtt jár, –
Hasztalan! Úgy is késõ már, –
Szembe velõk nép s hírnõk jön;
A basa szõrnyet halt rögton!
20.
Két Aga könnyen lélezkzik...
S hallgat ugyan még mindegyik:
Terve szemében és arczán;
„Hadd nekem a lányt! – szól Arszlán –
21.
Ugy se lehet, látd kettõnké!...
– S közben a kaftánt leõlté, –
S monda Omár: „én fáradtam...!”
A vizet idd meg miattam!
22.
– „Mégis ez a ló s handzsárom,
Toldja az osztályt, nem bánom!”
„Koczka! Ki jót vet, hadd kapja...
Koczka vitéznél a szablya!”
23.
Két török ekkor kardot ránt,
Vágja fejéért a turbánt.
Sebheti egymást szép rendin
Fenn tusakodván a semmin...
24.
Mert tova nyargalt már a mén,
S a menekült lány ül nyergén.
Ajh, de mi jó sors a tarnak:
Van legalább víz, – mosdhatnak!
25.
Kedvese, anyja kit vára,
Visszamegy a lány Hanvára;
Hol maig is még szól, élven
A *rege* a kút mellékén.

A Basa kútja néven ismert kitűnő vizű forrás ma is létezik a hanvai határban. A hozzá fűződő történetet ma is ismerik Hanván és a szomszédos falvakban. 1982-ben Baracán az akkor 80 éves Tóth Balázsné Csák Margit így mesélte el:

A hanvai rétön van egy forrás, Elnevezték az Basa kútjának, mer' a török basa arról' itt. Má' hogyha el is kerűt innen, errő' a vidékrő', még Eger tájékáról' is idē küdőtt vize'. Elküdőtt éccēr két lovaskatonát vize'. Ugyanakkor egy szép barna kisjány is vize' mēnt, mer' a hanvaiak is hordták onnan a vizet. Ahogy észrevēttē a két török a ján't, nagyon mēttetszētt nekik, a lóra ültették oszt vitték magokval. Útközbe' hirē győtt, hogy a basát mēllő't'ék, mēghalt. Azt a két katona, hogy má' akkor nem is viszik a vizet tovább. Azt mondja az egyik a másiknak:

– Idd mē' tē a vizet, nekēm a jány kell!

– Idd mē' tē a vizet! A jány nekēm kell! – így a másik.

Összē is vesztek ők, elkezdtek verekedni. A jány meg ahogy ott verekedtek, felült a lóra oszt hazaszőkött az anyjáho' Hanvára.

A monda többi, eddig ismeretes változata lényegében ezzel megegyező. Szembe-tűnő a nagyfokú hasonlóság a monda népi és műköltői megfogalmazása között, jóllehet eltérés is tapasztalható (pl. hogy az egri basa Hanva vidékéről származott volna el, illetve, hogy a lányt nem a basa utasítására rabolták el). Felvetődik a kérdés, hogy az egyezés vajon mivel magyarázható? Más szavakkal: milyen az irodalmi feldolgozás és a szóbeli változatok viszonya?

Az kétségtelennek látszik, hogy Tompa Mihály a témát a helyi hagyományból vette. Műve végén erre külön is hivatkozik, („...Hol maig is még szól, élvén/ A rege a kút mellékén). Hasonló esetek jól beilleszthetők a török hódoltság korának zűrzavaros, erőszakoskodásokkal teli évtizedeibe. Hogy mindez Hanván megtörténhetett, jelzi egy érdekes adat is, amelyet Bodon Ábrahám és Ebeczky Emil jegyeztek ki a Gömör megyei levéltárból. Eszerint: *1676-ban (a megyei jegyzőkönyv szerint) az egri basa minden szép és fiatal nőt maga elibe parancsolt vitetni és csak egy megyei küldöttség tudta lebeszélni e különös kívánságáról.*¹ Abban a fonák helyzetben vagyunk tehát, hogy bár a történet folklór feldolgozásának elsődleges volta nyilvánvaló, első ismert feljegyzése egy költői feldolgozás. Ez utóbbi – megjelenését követően és a helyi Tompa-kultusz hatására – befolyásolhatta a szóbeli hagyományt. Tompa művét, mint azt idősebb emberek állítják, az iskolában is tanították. A fentebb közölt változat előadója a szóhagyományon kívül Tompa tollából is ismerte a történetet. Megállapítható tehát, hogy a monda jelenleg gyűjthető népi változatai bizonyos fokig másodlagos folklorizáció eredményei.

Az utóbbi megállapításból adódik, hogy a recens változatok kevéssé, vagy egyáltalán nem alkalmasak annak megállapítására, hogy mennyire híven dolgozta fel Tompa a hallott történetet, illetve milyen mértékben élt a költői szabadság jogával. A kérdés vizsgálatánál elsősorban a monda egyes motívumainak az elemzése segíthet.

A vízért menő leány törökök általi elrablását, majd a leány hazaszökését tárgyaló mondák legközelebbi párhuzamát két balladánkban találjuk. A Gömör-megyei Pogonyban gyűjtötték azt a balladát, amelyben a kúton vizet merítő lányt (Szép Iloná-t) a török elrabolja, ám az – nem részletezett körülmények közt – visszaszökik anyjához. A hazatérő leányt azonban anyja háromszori kérésre is elutasítja, s végül a *szerő/skeribe-n*, fejét köre hajtva, kiadja a lelkét – feltehetőleg kivégzik.² *A töröktől hazaszőkött leány* történetét Kálmány Lajos jegyezte fel a Torontál megyei Padén.³ Ebben a *szép Duna vizén*

¹ Tompa Mihály 1858–1863.

² Nagy Zoltán 1993. 214–215.

³ Kálmány Lajos 1891. 4.

mosakodó Piros Szép Őrsébet-et rabolja el a *föltörök basa*. A basa útközben figyelmezteti az elrabolt leányt: otthon majd nagy vendégség lesz, ahol *álombort* is isznak, de ő ne igyon! Így is történt. Mindenki elaludt, a leány pedig hazaszökött az anyjához. A lányért visszatérő törökök elől az anya elbújtatta a lányát. A két balladai történet és a mondák közötti párhuzam – a fogalmazásbeli különbségek és az eltérő, illetve hiányzó részletek ellenére is – szembeötlő. Az összefüggés mellett szól az is, hogy a történetnek sem balladai, sem mondai hagyományból nem ismeretesek további lejegyzései. A bevezető motívum, a vízért induló leány török általi elrablása egy másik, szintúgy társtalan balladának (*Törökrabolt lány*) is része. Ez utóbbit ugyancsak Kálmány Lajos gyűjtötte a Torontál megyei Magyarszentmihályon.⁴

Fontos megjegyezni, hogy mivel a fentebb tárgyalt balladákat csak jóval Tompa Mihály halála után adták közre (a Szeged-vidékieket 1891-ben, illetve 1914-ben, a pogonyit 1993-ban), az ő verses feldolgozása számít a történet legkorábbi feljegyzésének.

Van azonban a Tompa-féle feldolgozásnak, ill. a szóbeli változatoknak egy olyan további motívuma, amely teljességgel hiányzik az Alföldön feljegyzett két balladából, illetve gömöri palóc társukból és amely mondánknak egészen sajátos jelleget ad. A leányt két török katona rabolja el, akik – miután hírért veszik, hogy a basa meghalt – összevesznek a lányon. Ennek a motívumnak a párhuzama egyedül a *Császár tömlőcéből szabadult úrfiak* (*Szilágyi és Hagymási*) jól ismert történetében lelhető fel. A török császár tömlőcéből kiszabadult két magyar vitéz történetét elsőként az ún. Szendrői Névtelen munkájaként ismert 16. századi széphistóriában olvashatjuk. Vargyas Lajos szerint a 16–18. század között csiszolódott a szóbeli hagyományban balladává.⁵ Két változatát ismerjük, mindkettőt a Székelyföldön jegyezték fel.⁶ Kétségtelen, hogy a motívum felbukkanása a Tompa által megverselt hanvai mondában váratlan és meglepő. A kérdés az, hogy szerepelt-e az eredeti mondában is, vagy netán a költő betoldása. (Mint fentebb láttuk, az utólag gyűjtött paraszti változatokban ott szerepel!) Annyi bizonyos, hogy a Szilágyi és Hagymási történetét megéneklő két népballadánkat Tompa nem ismerhette, mivel csak halála után, 1872-ben jelent meg nyomtatásban.⁷ Nem így magát a történetet! A moldvai magyar hagyományból 1838-ban említik.⁸ A történet nagyon népszerű volt a 19. században. Költőink közül többen is feldolgozták, ám a Tompa életében mindössze a Vörösmarty Mihály műve volt ismeretes, amely 1828-ban látott napvilágot.⁹ Tompa tehát elvileg ismerhette a motívumot. Azt azonban, hogy a motívumot ő illesztette-e bele a mondába, vagy eredetileg is része volt annak, a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet egyértelműen eldönteni. Az utóbbi esetben egy olyan prózává oldódott balladai történettel állnánk szemben, amelynek közvetlen változatai eddig nem ismeretesek. Ami viszont bizonyos: a Tompa Mihály által feldolgozott monda három, eddig társtalan balladánkhöz nyújt párhuzamot.

A mondai megfogalmazás kapcsán utalhatunk Ortutay Gyulának arra a megállapítására, hogy éppen a 15–17. századi históriás balladák *alakulásának egyik tanulságos szájhagyományozó jelensége a ballada prózai szerkezet felé való formálódása*.¹⁰

Végezetül még egy kérdés vetődik fel a témával kapcsolatosan. A közölt mondához tartalmilag legközelebb álló Szeged vidéki balladák Vargyas Lajos kutatásai szerint

⁴ Kálmány Lajos 1914. 36–38.

⁵ Vargyas Lajos 1976. I. 319.

⁶ Vargyas Lajos 1976. I. 337.

⁷ Arany László–Gyulai Pál (szerk.) 1872. 158, 160.

⁸ Gergő Elek 1838. 80.

⁹ Vörösmarty Mihály 1972. 167–172.

¹⁰ Ortutay Gyula–Kriszta Ildikó 1968. 83.

azok közé a magyar eredetű, középkori balladák közé tartoznak, amelyek a török uralom alatt elszigetelődött és középkori hagyományait megőrző Szeged vidéki magyarság hagyományaiiban maradtak csak fenn s egymásra sokban hatottak. Töredékes voltukban is valami összefüggő hagyományrészről tartottak fenn.¹¹ Vargyas Lajos érintette a Dél-Alföld és a Palócföld balladahagyományának esetleges kapcsolataival összefüggő kérdéseket is. E vonatkozásban kétségeit hangsúlyozza, mondván: *a Szeged környéki magyarság sok mindent megőrzött a középkori általános magyar hagyományból. Ha tehát a palócoknál és Szeged környékén egyaránt megtaláljuk a balladát, le kell mondanunk a palóc etnikum számára való felhasználásáról.*¹² A tárgyalt hanvai monda és azóta ismeretessé vált palócvidéki balladai párhuzama ismét felveti annak lehetőségét, hogy a magyar nyelvterület két széléről (Gömör-Torontál) ismeretes adatok – eredetüket tekintve – talán mégsem teljesen függetlenek egymástól. Mindenesetre feltűnő, hogy a török által elrabolt leány története a magyar nyelvterület egyéb részeiről nem ismeretes, még Erdély és Moldva tájairól sem. Ugyanakkor történeti adatok vannak arra nézve, hogy Gömör és a szomszédos megyék területéről a török kiűzését követően éppen Torontál megye, valamint a vele szomszédos megyék megritkult népességű területeire történtek telepítések. Nem kizárt tehát az a lehetőség, hogy a történet ilyen úton került a Dél-Alföldre. Kálmány Lajos még idejében végezte gyűjtéseit ahhoz, ezeket a hagyományokat megmentse az utóknak.

IRODALOM

Arany László–Gyulai Pál (szerk.)

1872 Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. Pest

Bakó Ferenc (szerk.)

1968 Módszerek és feladatok. Palóc tanácskozás Egerben. Eger

Gergő Elek

1838 A moldvai magyar telepekről. Buda

Hunfalvi János (szerk.)

1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármagyének leírása. Pest

Kálmány Lajos

1891 Szeged vidéke népköltészete. Szeged

1914 Ballada a török világból. Komáromi Szép lány. Ethnographia. Magyar Népköltési Gyűjtemény (MNGY) I. Budapest, 1872.

Ortutay Gyula–Kríza Ildikó

1968 Magyar népballadák. Budapest

Nagy Zoltán

1993 Ködellik a Mátra. Palóc népdalok és népballadák. Salgótarján

¹¹ Vargyas Lajos 1976. I. 319.

¹² Vargyas Lajos 1968. 141.

Tompa Mihály

1858–1863 Összegyűjtött versei 1–6. Pest

Vargyas Lajos

1968 A ballada. In: *Bakó Ferenc* (szerk.) 1968. 140.

1976 A magyar népballada és Európa. I–II. Budapest

Vörösmarty Mihály

1972 Összes költői művei. Budapest

TOMPA VIRÁGAI

RÁCZI GYÖZÖ

Tompa Mihályt sokan úgy emlegetik, mint a Virágregék költőjét, a virágok szerelmését. Ha eltekintünk Tompa hazafias költeményeitől, mint a *Gólyához*, a *Pusztán* vagy az *Új Simeon* című művétől, vagy allegorikus költészetének legszebb darabjaitól, mint a *Madár fiaihoz* vagy a *Terepélyes nagy fa*, ezek után sorrendben tényleg népregéi és virágregéi a legismertebb két versciklusa.

Virágregéi tükrözik a költő természetszeretét. Természetszeretetéből fogantak a természetben magát otthon érző költő lelkivilágának tükörképei, szellemének kedves gyermekei.

Honnan ered költőnk természetszeretete? Erre választ kaphatunk, ha követjük életútját, annak egyes állomásait.

Ismerjük, hogy Tompa korán árvaságra jutott. Ötéves korában édesanyja meghalt és még ebben az évben Igricibe került a nagyszülőkhöz. A nagyszülők egyszerű parasztemberek, akiket szokás durvalelkűeknek nevezni, de nyilván nem erről volt szó. A paraszti élet abban az időben nagyon kemény életforma volt, ami eltompította az emberek érzéseit, de nem ölte ki a jót az emberekből.

A Tompa nagyszülők, ha kevés látható szeretettel is, de felnevelték a gyermeket, és ha dolgoztatták is, az nem haladta meg a szokásos mértéket. A kisfiúnak volt ideje arra, hogy eleinte a ház körül ismerkedjék a természettel. Felnőttként elmesélte, hogy nap-hosszat játszott, ismerte a kert minden fűszálát, gyakran nézegette a kert virágait, gyönyörködött bennük. Kijárt a kis patakhöz kavicsot szedni. Igrici határa ma is elég vadregényes, hát még az ő korában. Vizes, fás rétek, ligetek, erdők, mocsarak váltogatták egymást. A nagyobbacska fiú pajtásaival gyakran bolyongott a természetben. Ő maga tesz említést az *oláh erdőről*, ahova egyszer elbujdosott.

1832-ben 15 évesen került Sárospatakra, ahol a Bodrog-part és a zempléni hegyek vannak rá tudatformáló hatással. Később sok versének ihletője a zempléni táj és a Bodrog-part.

Tanulmányait 1838 tavaszán ideiglenesen megszakítja és Sárbogárdra megy ségédtanítónak. Itt is a természettel találkozott. Szabad idejében a mezőre vagy a temetőbe ment elmélkedni. Sokat járt vadászni. Egy későbbi levelében írja: *Mintha most is látnám a gyönyörű sásrétet, sűrű káka- és sásbokraival, ezer meg ezer vízi vadaival, melyek után hónapig érvő vízben, sárban gyakran reggeltől estig a legnagyobb élvezettel jártam.*

Ne feledjük, a vadászat csak a laikus szemében egyenlő a vad leterítésével. A vadászat normális ember számára ettől jóval több, természetismeret, megfigyelések özöne, szellemi pihenés és csak utolsósorban vadúzés.

Tompa 1840-ben ismét megszakítja tanulmányait és nevelősködik Hernádkakon. Itt ismét vadászgat, barangol a természetben.

Nem akarom életének valamennyi állomását felsorolni, egyedül Eperjest említem még, ahol barátaival, elsősorban Kerényivel és egy ideig Petőfivel járják a hegyeket-

völgyeket. Itt született *Az erdei lak* című verse, amely versszakról versszakra szebbnél szebb természeti képeket idéz. Csak egyetlen strófát idézek:

*Fenn, kivágott cserfa törzsökéhez
Kötve ing a vízmósás bürüje;
És a törzsök, zugva ki- s bejáró
Kék darazsak méztelen köpűje,*

Ezek az események mind-mind alakították lelkületét, vezették síríg tartó szerelme- se, a természet felé. Természetszeretetről ő maga is sokszor szólal meg verseiben. Erre említenék néhány példát. *Levél Pogány Karolinához* című versében 1846-ban írja:

*A természet az én szerelmem!
Lombos karjával ki átölel,
Csók közt altat el hűs szellőivel,
S én andalogva megsimogatom
Szép szőke árvalányhaj-fürtjeit;
Piros rózsá-ajkát megcsókolom,
Bámulom fehér liljom-vállait.
S ha nefelejcs-szemébe néz szemem:
Szebb hölgy, több boldogság nem kell nekem.*

A természetről szóló vallomás mellett figyeljük meg a virághasonlatokat, melyeket a virágregék előhírnökének is tekinthetünk. Szépen ír a természetszeretetről a *Virágregék Előhangjában* 1853-ban:

*Szent természet! Dajkálkodó anyám,
Szeretlek én kimondhatatlanul!
Gyönyör s megnyugvás lelke száll reám,
Lombod, virágod ha sarjad, ha hull.
Tanulni menvén hozzád: megjövök
Édes kincsekkel, mint a fürge méh,
Megkönnyebbülök karjaid között,
Ha szívem bú, szemem könny terhelé.*

Ugyanezt a vallomást hasonlóan idézi a *Falusi órák*-ban:

*Csendes boldogságban, meg háborítatlanul
Élek én kebleden, tiszta, szent természet!
Édes örömökkal jőnek meg perczeim
Mint a megrakott méh, mely hoz édes mézet*

Igen, a természetszeretet Tompa lelkének uralkodó tulajdonsága. Az anyai szeretet hiányában a gyermek Tompa a szabadban az illatos vadvirágokban, a fenséges erdőségekben találta meg a bizalmast, a jóságos barátot. Később ifjúkorában is zárkózottsága, az emberek iránt érzett bizalmatlansága a természetbe hajtotta, ahol önzetlen barátokat talált. Barátai a fűvek, a fák és a virágok! Igen, elsősorban a virágok. A virágokhoz való vonzódását költészetében végig megtaláljuk. A virágok igaz barátai, akiket szeret, ápol, és elmúlásukkor megsirat. És akiket képzelete regényes történesek részeseivé tesz, a virágok élnek, szeretnek, örülnek, bánkódnak képzeletében. Ezekkel a dolgokkal kicsivel később a virágregéknél foglalkozom, először lássuk mint beszél a virágokról, barátairól a költő.

A Tompa család otthonához mindig hozzátartozott a virágoskert. Tompa és felesége, Emília asszony szeretettel gondozták a virágokat. Ez hozott számukra pihenést, a szomorúságukban feledést. A *Falusi órákban* erről így versel:

*Majd újult kedélylyel kis kertembe térek,
Nézvén a virágot: teljes lesz e valyon?
Ezt beoltom, amazt megöntözöm, nyesem
Lehullt indáikat helyreigazgatom.*

Tompa nemcsak nappal, éjszaka is szeretett virágai között lenni. Itt kapott verseihez ihletet. Az *Éji violák*-ban írja:

*Tündéri szép az éj...
Kiskertemben mélázva járok,
Azt várom szüntelen,
Hogy megszólítnak a virágok!*

*S imé a csendes éjben
Megnyílik száz virágkehely....
Légben, halmon mezőben,
Jó illatár terjedve el.*

*Érzem én is megnyílni keblemet,
Kertem virágaival;
Melyből buzogva ömledez
A csendes éji dal*

A *Virágregék* előhangjában írja:

*Holdvilágon és csillagos fényinél
Midőn a föld álomba szendereg:
Mint a ki szól, érez, mint aki él
Halk suttogást hallok közöttetek!*

Tompa keresi virágainak társaságát, elméláz közöttük. Sorsukat saját sorsával veti össze Az *Őszi képek* IV. versében:

*Hegy-völgyön mélán bolygok én
A halvány ősznek idején;
Oly bús az érzés mely kihoz
A völgy beteg virágihoz!*

*Szívem, ti hervatag virágok, levelek!
Úgy fáj, úgy vérzik értetek!
Fájdalmat hoztatok nekem;
És mégis én
Lehullástoknak idején,
E fájdalmat úgy szeretem!*

Az *Előhang* utolsó versszakában teszi a következő vallomást:

*Szeretlek, szép virágok titeket...!
Színben, illatban gazdag éltetek*

*Tartsa meg frissen, ifian lelkemet,
Míg láthatlak, míg köztetek leszek...!
Jertek, lakjatok aztán síromon,
Vegyétek vissza hült szívem felett
Mit annak ti adátok egykoron:
Az ifjúságot, színt, és életet!*

Gondolataiban azonosul a virágokkal, sőt azt vallja, hogy lelke virág volt és halála után is azzá szeretne válni. *A fehér liliom* című versében vallja meg ezeket az érzéseket:

*Lelkemben titkos sejtelem van,
Jövőre? Múltra? Nem tudom!
Hogy hajdan én virág valék már,
Vagy egykor azzá változom.*

*Fehér liljom valék, ha voltam,
Mielőtt szívem dobogott:
Fehér liljom leszek, ha lészek
Midőn már szívem nem dobog.*

*Reám, a liljom-s illatának
Elbűvölő hatalma van;
Tudom: ha egy szálat letörnék,
Beteg lennék halálosan!*

*Szent természet! ha visszavészed
A port, melyet most viselek;
És egy új alakban szül meg újra
Végetlen titkú kebeled;*

*Egy szép tavaszt viruljak át csak;
Legyek fehérlő liliom!*

Beteg vagyok című versében rendelkezik virágairól:

*Virágot ültettem tavasszal,
Halálikat megérem-e?
Enyém lesz e hosszabb ki tudja,
Vagy a virágok élete?
Ha én mennék el tán előre:
Ne bántsátok virágaimat!
Halvány arczám nem lesz derültebb,
Halotti koszorú alatt.*

Tompa bejei éveiben kezdi írni a *Virágregék* című versciklusát. Erről első híradást *Levél Pogány Karolinához* című versében ad:

*Virágos kis kertemnek közepén,
Árnyas méhesben ülök, élek én;
S kiket megápol s öntözget kezem:
Virágimat kéjjel szemlélgetem;*

*S haláltól mert megónom nem lehet:
Virágregékbe dallom élőtök.*

Tehát Tompa kiemelkedő versciklusa Bején kezd születni. Biztosan folytatódik Keleméren is, majd Hanván fejezi be azt. Levelezése szerint 1852-ben már a kézirat készen is van. Sajnos mikor májusban házkutatást tartanak nála, a kéziratot is lefoglalják. Tompa ezt sajnálja a legjobban, félti, hogy nem fogja visszakapni, ezért több levélben is kér segítséget, hogy legalább azt visszakaphassa. Valószínű, hogy 1853 áprilisában, mikor második vizsgálati fogsága megszűnik, a kéziratot is visszakapja. Tompa már 1852-ben megpróbálja a virágregéket kiadni Pesten Heckenastnál, ez akkor nem sikerült. Majd 1853. július elején Pesten Friebeisz Istvánnal előfizetést nyitnak a Virágregékre és az 1854 elején megjelenik, Friebeisz István kiadásában, Müller Emil nyomdájában. A könyv 1853. szeptember 7-én már kész van, de valamiért benne az 1854-es évszám szerepel.

A Virágregék értékelése sem a múltban, sem a jelenben nem egyértelmű. A megjelenés idején a kor fő irodalomkritikusa, Gyulai Pál elnéző kritikát ír, csacskaságnak tartja, mondván, csacskaság a virágok szerepeltetése emberi jellemvonásokkal, emberi konfliktusokba képzelni őket.¹ A mai irodalomtörténészek szerint is költészetében kevésbé értékes ez a versciklus. A közelmúltban jelent meg egy tanulmány Tompa életművéről, ahol a szerző egyenesen visszafejlődésnek nevezi azt költészetében. A szerző szerint a fő baj az, hogy a regékből hiányzik a politikai tanulság.² Igen, az hiányzik, de minden regében erkölcsi tanulság van, amit a szerző melankólikusan ugyan, de a figyelmes olvasó számára érthetően kifejez. Tompa az 1850-es és 60-as évek legjelentősebb politikai költője. A *Gólyához* vagy a *Pusztán* című versei nyíltan ébresztik a nemzetet. Más költeményeiben az allegóriák adják a tanulságot. Az a költő, aki ilyen verseket mert és tudott írni a nemzetnek, szerintem megengedheti magának, hogy lelkének titkos gondolatait, kedves virágait megénekelje. Az, hogy a közfelfogás csak a virágok egy részéhez fűz emberi tulajdonságokat, más virágoknál ez az ő költői képzeletében jelenik meg, megengedhető egy költőnek, pláne egy olyan jelentőségűnek, mint Tompa. Van olyan vélekedés is, miszerint ezek a hasonlatok mesterkéltek. Lehet, de van azért egy óriási pozitívuma e költeményeknek: a gyönyörű természeti képek és a hangulatok leheletfinom ábrázolása.

A legfőbb ítéletet a nagyközönség mondta ki: a Virágregék hamarosan a kor legkedveltebb olvasmányává vált. 1854 után két évvel megjelenik a második kiadás, és 1900-ig még újabb hét kiadás. Azóta is a mi századunkban tucatra tehető a különböző kiadások száma. Van olyan kritikus, aki azt állítja, hogy a siker azért következhetett be, mert Demeczkyne Wolf Irma illusztrációi feldobták a kötetet.³ Az állítás abszurd, Demeczkyne csodálatos akvarelljeit egy már befutott siker-könyvhöz egy bestsellerhez készítette. És előtte már a könyv nyolc kiadást ért meg, amik között a szürke, egyszerű első után egyre szebb és szebb könyvek látnak napvilágot.

A Bach-korszak egyedüli, szabadságot őrző, a honszeretet zsarátnokát ébresztgető költőjének ez a hajtása mellékajtás, de nem vadajtás! Nem vitte költészetét mellékvágányra, mert Tompa a Virágregék után is alkotta politikai allegóriáit, ébresztgette nemzetét.

¹ Gyulai Pál: Tompa Mihály költeményeinek irodalmunkban egyetlen ítéletekben gazdag ismertetése. Budapesti Hírlap 1855. évf.

² Valkóné Huszti Rózsa: Tompa Mihály élete és költészete. Rimaszombat, 1970. Gömöri Honismereti Szemle sorozat 21. szám 61. oldal.

³ Váczi János: Tompa Mihály Életrajza. Budapest 1913. 181. oldal.

Csak egy példa arra, hogy a Virágregék nem haszontalanok és nem váltak a 20. század végére sem unalmassá: a közelmúltban találkoztam két nemes lelkű hölgygel, akik komoly érdemeket szereztek a magyar irodalom nagyjainak megbecsülésével. Miután elbeszélgettünk a 19. századi magyar irodalomról, elővették és megmutatták legféltebb kincsüket: Tompa Virágregéit.

Nézzük át ezután, hogy Tompa verseiben milyen virágokról regélt, melyek azok a virágok, amiket költészetében megtalálunk és ezek milyen tulajdonságokat hordoznak?

Tompa költeményeit átvizsgálva, statisztikát készítve a növényekről az alábbi eredmény jön ki: összesen 148 növényfaj fordul elő verseiben, ebből fás növény 41, virágos lágyszárú 105, virágtalan 2. A fás növényeket a tölgy vezeti 18 versben, a fenyő 16, a fűz 15 versben fordul elő. A virágok között magasan vezet a rózsza, 55 verssel, majd a liliom következik 30, ezt követi a rozmarin 12, az ibolya és gyöngyvirág 11 verssel, 10 verses a viola, a többiek ettől kevesebbszer lettek megemlítve. A virágtalanok között a moha 15-ször fordul elő.

Ha csak a Virágregék 35 versét vizsgáljuk azt látjuk, hogy Tompa megemlíti 6 fás növényt, 68 virágos lágyszárút és 2 virágtalant. Jó néhány virágja csak itt fordul elő, más költeményekben nem. A virágok meghatározásánál az általa használt régies elnevezés néha nehezen fejthető meg, egy esetben nem tudtam a növényt beazonosítani, néhány esetben más eredményre jutottam, mint azok, akik ezt már előttem elvégezték.

Mint említettem, a virágok nála tulajdonságokat hordoznak, tulajdonságoknak a szimbólumai. A teljesség igénye nélkül felsorolnám az egyes növényeket, hogy Ő azokon milyen szimbólumokat ismert fel és énekelt meg.

A legtöbbet emlegetett rózsza a büszke szépség, de van verse, ahol az együttérzés, a barátságos jóindulat felmutatója. A rózsza vad rokona a csipkerózsza az emlékezés virága. A havasi rózsza, a rhododendron az állhatatosságot jelképezi. Egyik versben a bérctetőn ázó-fázó rokont a kerti rózsák hívják maguk közé, Ő megköszöni, de marad:

Én a szabadban

Vágyok maradni

Ahová engem

Sorsom kötött.

Gyakran szerepel a fehér liliom, a tisztaság jelképe. Már említettem, hogy költőnk milyen vonzalommal volt a liliom iránt, saját magát liliomként szerette volna látni. Viszont a turbánliliom az irigység hordozója. A vízi liliom az epekedést példázza. A habokból kiemelkedő vízililiom az átváltozott szerelmes, aki legalább kiemelkedik a vízből, hogy lássa szerelmét s a vidéket. A kék liliom, az írisz, az irigyelt szépséget jelképezi.

A kolokán, e szúrós levelű vízinövény, ami csak virágzáskor emelkedik a szabad levegőre, a szégyenérzet szimbóluma. A vizekből kiemelkedő bajnokfű (mai nevén csetkák) a kevélység jelképe. Gögös a szegfű, aki maga sem tudja, mit akar. Amit megóhajt, ha teljesül már nem is kell neki. Terhére van az illat és a lég és a szerelem. Végül öngyilkos lett és megrepedtek a szirmai.

A vadszegfű a fájdalomat példázza, irtózik az őt zaklató szerelmes hangyától, végül a virágok tündére enyvéssé teszi a szárát, így fog ki a hangyán.

Az ördögszekér csörgő-zörgő bordáival ijesztgeti a gyöngyvirágot, jelképezi a rút-ságot. A pitypang távoli tájak után sóvárog és tovaszálló magzatjaiban éri csak el a boldogságot.

Szelíd növény a démutka, mai nevén a kakukkfű a temetőn lakozik, hogy sirba szállt kedveséhez közel lehessen.

A temető lakója a halálfa (ma ökörfarkkórónak hívjuk), a tartós bánat szimbóluma. Átokviselést példáznak a mohok, akik az irigy fenyőből mohává változtak, míg büntetésük le nem telik. Az aranka az elmúlás növénye, mindent irt, bánt, üldöz, átkoz.

Hitszegő a hajnalka, aki a napsugár csábításának engedve, elhagyta kedvesét, de a csalfa napsugár felszívja kebeléről a harmatot.

A szarkaláb a hűtlenség szimbóluma, virágról virágra jár, végül a virágok kiismerik és kinevetik.

A mécsvirág a változékonyság jelképe, a bérceen lakó piros, míg a rónán lakó rokon halovány.

A bús magányt példázzák az őszi kikerics, Tompa megfigyelte, hogy a növény ősszel virágot hajt levél nélkül, majd tavasszal levelet hajt virágok nélkül. Több versben is felhasználta e megfigyelését, nagyon szép természeti képeket festve.

Természetesen szerény az ibolya, aki belenyugszik sorsába és nem cserélne más szebb virágokkal.

A délike (porcsinrózsa) a kétségbeesés szimbóluma, akinek magját a föld elfedi. Végül megnyugszik és a föld kebelét ölelő kis növény lesz, de csak szerelmesének, a fényes meleg napnak virít.

A kíneservre példa a vérfű, mostani nevén az őszi vérfű, vagy rokona a csába íre. Többben a vérehulló fecskefűvel is azonosítják e növényt és nedvének zárnyító hatást tulajdonítanak.

A sötétkék izsóp az elégedetlenség virága. Az izsóp természetett gyógynövény, de könnyen elvadul és él a hegyekben is.

A viola türelmetlen, aki az izsóppal a kertből vándorútra kél és végigpróbál mezőt, bérce, sűrű erdőt, végül mindketten visszatérnek a kertbe.

Más virágok köntösekkel pompázik a pipacs, a tűnő pompa szimbóluma. Szirmai egy nap alatt lehervadnak.

Gyöngéd a kékjácint, a reménység virága a kis télizöld.

Nevében is benne van, hogy az emlékezés virága a nefelejcs, akinek kedvesét elragadta a szerelmes patak, és ő azóta ott búsul a patakparton:

Szép virágom merre vagy!?

A hab elvitt édesem....

Látlak e, vagy sohasem!?

Önfeláldozó a fagyöngy, míg a hatalomvágyat jelképezi a királyvirág.

A szerelem virágai következnek:

Az *égő szerelem* (más néven kakukk szegfű) piros virágaival a szenvedélyes szerelmet jelképezi. Az örök szerelem tulajdonságával bír a repkény, aki szerelméhez kapaszkodik fentebb és fentebb. A perpétuel (a sárga viola) a rideg szerelem áldozata, aki kérésre küldi a virágokat a violához, aki kérését ridegen elutasítja. Végül a viola megbánja az elutasítást, de akkor már késő, nem jön újabb követ és a perpétuel is halott!

A kék iringó a tiltott kéjelgést példázza, aminek szenvedés és gyász a vége. Tompa egyik versében tanulságot hirdet:

*Mi édesebb a méz s tiltott szerelemnél?
Hanem az édes méz s tiltott szerelem,
Ha megkeseredik, keserű szertelen!*

Tompa a tiltott kéjelgés gyümölcsének említi a mézharmatot, ami versében halált hoz a méhekre. Megemlítem még a tubarózsát, a testvéri hűség szimbólumát, a ciprust, a szerény elmúlás fáját. Önfeláldozó a fagyöngy, szorgalmas a gyöngyajak. A kényesség jelképe a nebáncsvirág (nyenyúlhozzám).

A csudafát az utálattal azonosítja. A csudafa, mai nevén ricinus, mérges magjával, hánytató olajával rászolgált az utálatra. Érdekes, hogy a virágregék illusztrátorai a csudafát a maszlaggal (Datúra) illusztrálják. Tompa leírása mindkét növényre illik, de a maszlagot Tompa idejében sem hívták csudafának. Ennek ellenére a Méhner-féle kiadásban Széchy majd Demeczky is ezt rajzolja.

Utolsónak a csalánt említem, ami a rágalmazás szimbóluma. Tompa versében házasodna az árvalányhaj, és kísérőjével, a komlóval tanácsot kérnek a csalántól. A csalán minden virágot leszól: a harangvirág bőbeszédű, hírvivő, a felfutóka hűtlen, a délike lusta, a bazsarózsa kövér, a nyenyúlhozzám szegény holdjáró, a rozmarin tudós asszony-ság, és így tovább ... A rágalmak hatására az árvalányhaj visszatér a mezőre, míg a komló a kerítésről, távolból szemléli csak a kerti virágokat.

A megsértett virágok a csalánt megátkozzák, azóta a csípős csalán megvetetten kínlódik a sövény tövében.

E rövidke dolgozatba ennyi fért bele Tompa virágairól. Az igazi élmény az, ha a regéket olvasva a történeteket a természeti képekkel együtt élvezzük és átérezzük. Biztos, hogy Tompa Mihály a természetben, a virágok között olyan dolgokat is észrevett, amit a halandók zöme nem lát és nem hall meg. Az Ő látomásai csak avatott emberek számára hozzáférhetőek és érthetőek.

IRODALOM

Tompa Mihály: Virágregék. Nyolcadik kiadás. Franklin társulat
Tompa Mihály: Összes költeményei. Budapest, 1885. Méhner Vilmos kiadása
Soó Rezső, Jávorka Sándor: A Magyar Növényvilág Kézikönyve.
Járainé dr. Komlódi Magda szerk.: Magyarország növényvilága. Budapest, 1995.

TOMPA MIHÁLY KÖLTÉSZETÉNEK TÖRTÉNELMI INDÍTÉKAI

EGERSZEGINÉ HURTÁK ERZSÉBET

Az az életszakasz, mely Tompa Mihály születése és halála között eltelt (1817–1868) nemzeti történelmünk két legszebb szakaszát: a reformkort, a forradalom és szabadságharc időszakát öleli föl.

Az 1849. augusztus 13. utáni szakasz az önkényuralom, a megtorlások ideje, ami az érzékeny lelkületű költőt megviselte, és legszebb verseinek megalkotására készítette.

Tompa Mihály Rimaszombatban született, de édesanyja halála után Igricibe vitték nagyszüleihez. A gyönyörű természeti környezet, a színes virágok szépsége örömmel töltötte el a magányos kisfiú lelkét. A robotban megfáradt nagyszülők rideg környezetét ez a szépség oldotta fel.

1831-ben Igricibe új tanító került Bihary György személyében. A hivatását szerető tanító felismerte a kisfiú tehetségét, és két jómódú fiú szolgálódiákjaként bekerült Sárospatakra. A kettéosztott diákvilág Tompában a tudás öröme, a szolgaság és a szegénység pedig egyfajta keserűséget is kiváltott.

Szemere Miklós barátsága egyengette az utat Tompa számára Vörösmarty Mihály írói és költői köre felé a későbbiekben. 1838-ban elhagyta Sárospatakot, és nevelő lett. Első versei ekkor jelentek meg hivatalos lapokban. Ismert költőként került vissza Sárospatakra, hogy befejezze tanulmányait. Az önképzőkör vezetőjével, Kazinczy Gáborral ekkor ismerkedett meg, és baráti kapcsolatuk halálukig tartott.

1843-ban tűzvész pusztított Miskolcon. A Szivárvány albumba Tompa négy verset írt, hogy az album jövedelméből segíthessék a károsultakat. Léway József barátsága innét számítható, ami kiállta a nehéz idők próbáját, és szintén halálukig tartott.

1844-ben megismerkedett Petőfivel. Barátságuk nem felhőtlen, de lelkük mélyén tisztelik egymást. Petőfi az alábbiakban fejezi ki ezt:

*Ha nem lennék Petőfi,
Tompa szeretnék lenni*

Tompa véleménye Petőfiről: *Olyan, mint Petőfi, csak minden 300 évben születik.*

A politika a reformkor idején egyre jobban a nép felé fordult. A pozsonyi országgyűlésen a kor nagy gondolatait, annak feladatait Kölcsey Ferenc fogalmazta meg 1832–36-ban. *Haza és haladás, szabadság és tulajdon – egymástól elválaszthatatlan fogalmak.* Mit értett ezen nemzeti imánk, a Himnusz megfogalmazója? A népet a nemzet soraiba kell emelni. Werbőczy Hármaskönyve óta, aki a középkori Magyarország legnagyobb jogásza, a nép nem tartozott a nemzet tagjai közé, ezért beszéltek 1848-ig a nemesi magyar nemzetről.

Kölcsey a népet szabadsággal és jobbágytelkével akarta felemelni. Zemplén megye nemesi közgyűlése nem értett egyet küldötte programjával, de Kölcsey inkább le-

mondott követi tisztségéről, minthogy visszavonja határozott, meggyőződése alapján megfogalmazott programját.

A nép felemelése nem csak politikai program a reformkorban. Legnagyobb költőink a költészetben is a népet akarják uralkodóvá tenni. Petőfi költői programja mellé felsorakozik Tompa is. A népregék és népmondák feldolgozásával 1846-ban hatalmas sikert aratott. A kötet fogadtatását mutatja, hogy még abban a hónapban a második kiadás is megjelent.

A költői siker a közvélemény szemében Tompát Petőfi és Arany mellé, harmadikként emelte a költői triászba. A költő érezte, hogy tehetségével megelőzi a két óriás, és sértődékeny alkata ekkor Petőfi ellen fordítja. Keserű vádjait Aranyhoz írt leveleiből ismerjük.

Tompa számára az 1848–49-es szabadságharc élményeinek átélései főleg a bukás utáni versekben törnek felszínre. A keleméri református pap a bukás után lett a bénult nemzete ébresztője, erkölcsi tudatának ébren tartója Arannyal együtt.

Csodálatos allegorikus versei kitartást, elszántságot adtak népének. Versei Szilágyi Sándor szerkesztő lapjaiban nyomtatásban is megjelentek, de kéziratban, másolatokban terjedtek leggyorsabban az egész országban.

Verseiben benne éltek a nemzetben akkor, amikor minden szónak óriási súlya volt. 1850-ben Susára ment rokon látogatásra. A csűr tetején meglátott egy gólyát. Ez az élmény kiobbantotta a költőből mindazt a keserőséget, amit nemzete tragédiája fölött érzett. Megírta a *Gólyához* című versét.

*Csak vissza, vissza! Nincs itt kikelet,
Az élet fagyva van, s megdermedett.*

A vers keserősége versszakról versszakra fokozódik, majd az utolsó két sor a megnyhülésé:

*Mint oldott kéve, széthull nemzetünk
Testvért testvér, apát fiú elad...
Mégis ne szóljon erről ajakad,
Nehogy, ki távol sír a nemzetben:
Megútálni is kénytelen legyen!*

Verse megrázta nemzetét. Dallamot is komponáltak hozzá. Egy korszak bűnét szedte csokorba a költő. A nemzet széthullását, a bujdosást és kivándorlást, az egymás feljelentését, az életuntságot. Versére két év múlva figyelt fel a hatalom. Meghurcolták érte. Ekkor már Hanván volt lelkész. Fiatal felesége és kéthetes kislánya egyedül maradt, miközben a költőt Kassán vallatták. Szilágyi Ferenc közbenjárására kegyelmet kapott a költő. 1853. áprilisában szabadult, és 1854-ben megszűnt ellene minden eljárás, így nem veszítette el lelkészi állását.

Meghurcoltatása növelte költői népszerűségét. További verseiben kissé óvatosabbak az allegóriák, de változatlanul izzik bennük a nagy vers, *A gólyához* hangulata.

A madár fiaihoz című versében a forradalom allegóriája a nagy vihar. Költőtársait dalra és a jövőbe vetett hitre buzdítja:

*E kopár föld újra felvirul.
Dalotokra könnyebben derül fény,
Hamarabb kihajt a holt berek:
A jelennek búját édesítvén:
Fiaim, csak énekeljete!*

Pusztán című versét a nép ugyanúgy másolgatta, mint *A gólyához* címűt. Fájón idézte keserű sorsát az elnyomott magyar:

*A sebzett vad a rengetegben
Kinjának hangot ad:
S magát az elnyomott magyarnak
Kisírni sem szabad.*

Levél egy kibujdosott barátom után című versének örök aktualitása:

Szívet cseréljen az, aki hazát cserél

Kerényi Frigyes, a tragikus sorsú barát, az ihlető, aki beleőrül az idegenben a házája utáni vágyódásba.

A régi barát, Arany, családjával öt hetet töltött Hanván 1855-ben. Bánfalvára gyakran elmentek az ott élő Kazinczy Gáborhoz, nemkülönben Miskolcra Lévy Józsefhez, Szász Károlyhoz.

1858-ban Tompát a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választja.

1859-ben a *Kazinczy Ferenc emlékezetére* című ódájáért 200 arannyal jutalmazták.

A költő egészsége 1860-tól folyamatosan hanyatlik. Az ősz, az alkony, az élettől való búcsúzás egyre többet foglalkoztatja. Vágyik kisfiához a „*hús üregbe*”, de megretten attól, hogy hű nejét árván hagyja.

Ikarus című verse az örök emberi bátorságot idézi, és bátorságra, merész kezdeményezésre int mindenkit:

Halandók merjete!
Örökre zeng itt a kiáltás

1863-ban meghalt apja, a Miskolcon élő csizmadia, akit a költő az avasi temetőben temettetett el.

A költő betegsége alatt egyetlen nyugtatópont életében, hogy felesége és nevelt lánya jövőjéről gondoskodott. Putnokon megvette barátjának, Pásztor Sándornak a házat, ahol később özvegye haláláig lakott.

Lévy Józseftől így búcsúzott: *Isten áldjon meg barátságok tisztaságáért és hevéért!*

1868. július 30-án meghalt.

Emlékét költészete, szobrai és emléktáblái, az emlékére állított keleméri Tompa Emlékmúzeum őrzi.

Szívében él mindazoknak a költő, akik a hazaszeretetre nevelnek példájával, versével a jelenben vagy a távoli jövőben.

IRODALOM

Tompa Mihály költeményei Miskolc, 1987.

Csorba Zoltán: Miskolc és Borsod az irodalomban. (Felsőmagyarországi Kiadó 1994.)

Miklós Róbert–Kováts Dániel: Tompa Mihály költői útja. Miskolc, 1991.

TOMPA-HAGYOMÁNYOK ÉS EMLÉKEK A MAGYARORSZÁGI GÖMÖRBEN

BODNÁR MÓNICA

Tompa Mihály 1817. szeptember 28-án született Rimaszombatban. Anyja korai halála után az alig 5–6 éves gyermek apai nagyszüleihez került Igricibe, majd az ottani iskolaévek után 1832-ben Sárospatakra, a református kollégiumba. Kisebb megszakításokkal 1844-ig tartózkodott Patakon. Ezután házitánítóként tartotta fenn magát. Közben megismerkedett a magyar irodalmi élet alakjaival, Pesten is megfordult. Ám az ottani nyüzsgés nem vonzotta őt, fárasztotta és még inkább legyengítette amúgy is beteges szervezetét. Ezért megváltás volt számára a Gömör megyei kis falu, Beje meghívása a lelkipásztori teendők ellátására. Ezt a hivatalt 1846 szeptemberében foglalta el, szeptember 27-én tartotta beköszönő beszédét. 1849. április 22-étől a jobb jövedelmet biztosító keleméri egyház papja lett, majd bő két év után Gömör megye egyik legjobb parókiáját, a hanvait kapta meg, s itt élt 1868. július 30-án bekövetkezett haláláig.¹

Tompának tehát szinte egész élete Gömör megyéhez kötődik. Trianon után ez a területi egység megbomlott, az új határ megvonását követően a mai Magyarország területén csak 22 település maradt. Papi állomásai közül ezek közé tartozik Kelemér.

Kelemér református falu a Gömör kapuját jelentő Putnok szomszédságában. Lakosainak száma a 19. század közepén alig haladta meg a hatszázat, napjainkban is kevéssel ez alatt mozog.² A keleméri református egyház leányegháza az akkor kétszáz lakosú Poszoba, mai nevén Gömörszőlős.³ E két falu lakóinak lett papja az akkor már neves költő. Az új helyet Vadnay Boldizsár keleméri földbirtokosnak, 48-as honvédhadnagyának köszönhette, akivel tábori lelkészként ismerkedett meg. Ő eszközölte ki az egyháztanácsnál Tompa megválasztását. Hivatalának elfoglalását ekként rögzíti az egyházi jegyzőkönyv: 1849. Április 22. – *Az újonnan meghívott pap Tompa Mihály beköszönt; isteni tisztelet után consistorium tartatván, az egyház anya és jegyzőkönyveit, szent edényeit, pecsétjét, perselyeit átvette.*⁴

A keleméri papi járandóság már elégnek mutatkozott arra, hogy a nősülés, a családalapítás gondolatával foglalkozzon. 1849 májusában feleségül vette Soldos Emília runyai földbirtokos kisasszonyt.⁵ Szűk két és fél esztendőt töltöttek Keleméren. Tompa abban a templomban szolgált, amely ma is áll. Az akkori szerény paplak szegényes mi-

¹ Tompa Mihály életrajzához lásd: Szász Károly, 1870.; Szász Károly, 1885.; Váczy János, 1913.; Kéki Lajos, 1912.; Miklós Róbert–Kováts Dániel, 1991.

² *Fényes Elek*, 1851. II. 196. 1999. október elején a Keleméri Polgármesteri Hivatal tájékoztatása szerint 565 fő a lakosok száma.

³ *Fényes Elek*, 1851. III. 259. Gömörszőlős lakóinak száma napjainkban nem éri el a százat.

⁴ A keleméri és poszobai egyház jegyzőkönyve 1707–1870. 306.

⁵ Keresztury Dezső szerint 1849. május 1-jén vette őt feleségül. (vö. Arany János, 1975. 668. lap 228. levélhez fűzött megjegyzések) Miklós Róbert szerint Tompa május 1-jén kelt levelében kérte meg Soldos Emília kezét, s a házasságot napok múltán Runyán meg is kötötték. (Miklós Róbert–Kováts Dániel, 1991. 41.)

voltát *Az én lakásom* című versében,⁶ valamint Arany Jánoshoz 1850. október 27-én kelt levelében örökítette meg.⁷ Szintén áll a kis épület, amely minden valószínűség szerint Tompa idejében is állott, s a Tompa Emlékmúzeum létrehozásakor éppen ezért esett erre a választás.⁸ A mai parókia falán látható emléktábla felirata, mely szerint „*Ebben a házban lakott Tompa Mihály*” nem felel meg a valóságnak. Ez az épület Tompa távozását követően épült. Viszont vannak egyéb Tompa-emlékek a faluban. Így elsősorban az egyházi anyakönyvek és a presbitériumi jegyzőkönyv, melyek őrzik Tompa kézírását. Ő jegyezte be halálát, s temette el 1849. július 15-én a 31 éves korában tüdővészben elhunyt Vadnay Boldizsár 48-as honvédhadnagyot, aki egyúttal kedves barátja volt Tompának.⁹ Temetési beszéde az utókor számára is ismert, nyomtatásban is megjelent a prózai munkásságát összegyűjtő kötetben.¹⁰ 1849. október 2-án ő keresztelte meg Vadnay Matild Malvint, néhai Vadnay Boldizsár és Dobosi Judit leányát, aki aztán 3 hó 20 napos korában 1850. január 20-án *sinylődésben* meghalt és január 23-án énekszóval temették el Keleméren. 1850-ben 27 gyermeket keresztelt meg Tompa. Közöttük 6-os sorszám alatt van bejegyezve Kálmán nevű kisfia, aki 1850. március 10-én született és másnap, 11-én kapta meg a keresztséget. Keresztszülei voltak Draskóczy Gyula és özvegy Recsky Benedekné¹¹ – annak a Recsky Benedeknek a felesége, aki szintén jó barátja volt Tompának, s akire *A széky pusztán* című versében emlékezik. A Recsky sírkövén olvasható sírvers is Tompa Mihály alkotása.¹² A vörösmárvány hatalmas sírkő, amely eredetileg a székipusztai kúria kertjében állott,¹³ ma – sajnos csonkán – a templomkertben, a Tompa Emlékház közelében látható. Kisfia születését a *Fiam születésekor* című versben örökítette meg, melyből kiolvasható az a boldogság, amit egy szülő, egy apa érez piciny gyermekére tekintve. Ám nem örülhetett sokáig, mert 1850. május 20-án már el is temette szeretett gyermekét, akinek mindössze 2 hónap 8 nap adatott ebben az életben. A kis sírhalom az akkori paplak közelében domborodott, ma is megvan. A régi-ek visszaemlékezése szerint alacsony köemléke volt.¹⁴ A köemlék, vagy inkább csak töredéke ma még megtalálható. Rendbetételt, gondozást igényelne ez a sírhant.

Szintén a keleméri anyakönyvben lelhető fel az a születési bejegyzés, melynek mi-kéntje nagy fejtörést okozott Tompának, s ez ügyben levélben tanácsot is kért Szentpétery Sámuel pelsőci lelkészétársától, jó barátjától.¹⁵

Tompa nagyon szerette a természetet. Erről nemcsak versei tanúskodnak, a hagyomány is megőrizte ezt. Kelemér és Gömörszőlös határában létezik egy kis tisztás

⁶ A verset 1850. június végén írta. Arany János, 1975. 670.

⁷ A levél másolatát, valamint a lakására vonatkozó részt Miklós Róbert is közli (*Miklós Róbert–Kovács Dániel*, 1991. 40. ill. 43.)

⁸ A Tompa Mihály Emlékházat négyéves gyűjtőmunka után 1963. szeptember 28-án nyitották meg – azok után, hogy a református egyház a Tompa által egykor irodalmi műhelyként használt káplánlakást és magtárt e célra örökös használatra átadta, (É. Kovács László, 1991. 90.) Bár Tompa Mihály által 1850. október 27-én Arany Jánoshoz írt levelének rajzát szemlélve, felvetődik a gyanú, hogy talán nem is a káplánlakban, hanem az egykor Tompa által is lakott paplakban kapott helyett az emlékmúzeum.

⁹ Kelemér–Gömörszölös (Poszoba) ref. egyházközség vegyes anyakönyvei 1772–1924.

¹⁰ Tompa Mihály, 1867. 142–148.

¹¹ Kelemér–Gömörszölös (Poszoba) ref. egyházközség vegyes anyakönyvei 1772–1924.

¹² A sírvers szövege: *Áldás reád nemesen dobogott szív! Oh ha kihűltél,
Kincséd az élőknél mért nem hagyád örökölni?
Annyi becsület, jószág, szeretettel vala te benned
Hogy száz romlott szív megnevesülne tőle!* idézi Rácz Győző, 1992. 71.

¹³ Rácz Győző, 1992. 70.

¹⁴ Eszlári János régi harangozó közlése.

¹⁵ Lásd Tompa Mihály 1849. június 25-én kelt levelét. In: Tompa Mihály levelezése I. 1964. 92–93.

ahol áll egy hatalmas, egyedül álló tölgyfa, amit *Tompa-faként* őrzött meg az emlékezet.¹⁶ Ma már tábla is jelöli az utat ehhez az emlékfához.

A keleméri Tompa-emlékek között rangos helyet foglal el a templomkert bejárata előtt felállított Tompa-mellszobor, Andrássy Kurta János alkotása. A szobor leleplezésére 1988. október 2-án, a költő halálának 120. évfordulója alkalmából került sor.¹⁷

Kelemér leányegyháza volt Poszoba, mai nevén Gömörszőlös, ahol a templomban emléktábla őrzi Tompa Mihály nevét.

Kelemérről és Gömörszölősről, az itteni Tompa-hagyományokról szólva feltétlenül meg kell említeni a Tompa Mihály Emlékbizottságot. Ez az a társadalmi szervezet, amelynek köszönhető a Tompa Emlékmúzeum léte és a Tompa-hagyományok ápolása a magyarországi Gömörben.¹⁸ Könyvtárában számos Tompa-mű és Tompáról szóló könyv, tanulmány megtalálható.

Kelemér és Gömörszölös mellett Putnok is őrzője a gömöri költő emlékének. Anál is inkább, mivel Tompa számos esetben megfordult Putnokon, egyebek mellett azért is, mert itt volt a legközelebbi posta, így kiterjedt levelezését Putnokon keresztül bonyolította. De nemcsak hivatalos ügyeit intézve járt itt gyakran. Baráti szálak fűzték Pásztor Sándor putnoki földbirtokoshoz, aki víg kedélyű öreglegény volt. Pásztor Sándor születési és elhalálozási adatai ma is olvashatók a putnoki református anyakönyvekben. Eszerint 1795. október 26-án született Pásztor Dániel és Geleji Soós Eszter nemes szülők gyermekeként.¹⁹ Víg kedélyének és fiatal lelkületének – amiket egyébként Tompa versekben is megénekelte *Sándor bácsi, Öreg barátomhoz, Levél öreg barátomhoz* – köszönhetően viszonylag hosszú kort megélt, 71 éves korában, 1867. február 27-én hunyt el hastífuszban. Az ezt megelőző években Tompa, feleségével együtt valószínűleg több alkalommal is vendége volt az öregnek, mert Tompánának nagyon megtetszett Pásztor Sándor háza, mint erről Tompa levelezésében is említést tett. Pásztor Sándor halála után a ház eladó lett. Tompáéknak nem volt annyi pénzük, hogy megvegyék. Ám a beteg költőt nyomasztotta a gondolat, hogy mi lesz hű feleségével az ő halála után. Az a nemes cél, hogy majdan özvegyen maradó hitvesének jövőjét biztosítsa, arra sarkallta, hogy minden erejét összeszedve dolgozzon, írjon. Így született meg az *Olajág* címet viselő imádságoskönyv, amely Tompa egyik életrajzírója szerint *a költő végbúcsúja a világtól, hitvesétől, ... a természettől, barátaitól s a hazától*.²⁰ Az Olajágot szeretett feleségének ajánlotta, mint erről a *Nőmnek* címet viselő ajánlóvers is tanúskodik. S tette ezt oly módon is, hogy ennek honoráriumából tudták megvenni az óhajtott kis házat.²¹ Ez a ház az egykori Kavacs utcában volt található, amely 1906-ban a Tompa Mihály nevet kapta.²² Nyilván nem véletlenül. Abban az időben még sokan emlékeztek rá, hogy itt élt özvegy Tompáné 1869 áprilisától haláláig, 1880. november 29-ig. Itt halt meg 51 éves korában, tüdőlobban, mint erről a putnoki református anyakönyv tanúskodik: *Soldos Emília, néhai Tompa Mihály református lelkész 12 évtől özvegyét* Balogh Béla, a város monográfiájának írója búcsúztatta, majd az anyakönyv bejegyzése szerint *a holt test Hanvára vitetett, s férje mellé temettetett*.²³ Hanván a temetést Csízy János ottani lelkész végezte, kinek felesége, Lévy Irén Tompáék nevelt leánya volt. Tompáné halálának kö-

¹⁶ Az emlékfáról részletesebben lásd *Rácz Győző*, 1992.

¹⁷ Gömöri Múzeum Adattára (továbbiakban GMA) 91.27.29.

¹⁸ A Tompa Mihály Emlékbizottságról lásd *É. Kovács László*, 1991.

¹⁹ Putnok ref. egyházközség vegyes anyakönyve 1762–1856. 43. old.

²⁰ *Váczy János*, 1913. 276.

²¹ *Váczy János*, 1913. 86 és 275.

²² Putnok község képviselőtestületi jkv. 61–190. sz. határozat. B.-A.-Z. Megyei Levéltár V-188/2.

²³ Putnok ref. egyházközség vegyes anyakönyve 1857–1895. 462. old.

rülményeiről Léway József 1830. december 3-án keltezett levelében részletesen beszámolt az egykori jó barátának, Arany Jánosnak és feleségének.²⁴

Putnokon Tompáék emlékét nemcsak egy utca őrzi. 1994-ben az I. sz. Napközi Otthonos Óvoda felvette Soldos Emília, Tompa feleségének nevét. Az óvodán belül a folyosó falán látható Soldos Emília emléktáblája, Rácz István alkotása.²⁵



Kálniczky Vilma a budapesti Tompa-emlékműnél

Ám a putnoki Tompa-kultusz ennél jóval messzebbre nyúlik vissza. Balogh Béla putnoki református lelkész utódja volt Kálniczky Endre, aki szintén pataki diák volt. Tompához hasonlóan ő is részt vett a 48-as forradalomban és szabadságharcban, aki haláláig Kossuth-bankót rejtegetett a tárcájában, s aki nagy tisztelője volt Tompának. Az ő lánya, Kálniczky Vilma volt az, aki a 20. század elején a Tompa-kultusz szószólójaként vált ismertté. Írásait összegyűjtötte, kiadta, s a bevételt egy Budapesten felállítandó Tompa-emlékmű létrehozására ajánlotta.²⁶ A Gömöri Múzeum a kiadványok mellett egy fotót is őriz Kálniczky Vilmáról, mely a megvalósult álmom, a Tompa-emlékmű tövében ülve ábrázolja az akkor már idős hölgyet.²⁷

A Gömöri Múzeum megalakulása óta gyűjti a Tompa-émlékeket és a Tompa-kultusz emlékeit. Számos Tompa- és Tompáról szóló kiadvány mellett a gyűjtemény féltve őrzött kincse az az eredeti Tompa kézírásos levél, amit a hanvai pap hivatali fe-

²⁴ A levelet teljes terjedelemben lásd: *Arany János*, 1900. 465–466.

²⁵ GMA 99.95.1–7.

²⁶ *Kálniczky Vilma*, 1912; *Kálniczky Vilma*, 1938.

²⁷ GMA 88.71.17.

lettesének, Terhes Sámuel esperesnek írt Rimaszombatba.²⁸ Ezt a levelet a szakirodalom nem ismeri, az összegyűjtött Tompa-levelezésekben nem szerepel.

Egy másik értékes Tompa emlék az a fehér márvány emléktábla, amely *A gólyához* című híres allegorikus költemény születésének állított emléket egykoron Susán, a Losonczy-kúria udvarán.²⁹ Az azóta kipusztult szilfa egy ép darabját a gömörszőlősi gyűjteményben őrzik.

A Tompával kapcsolatos emlékek között tartható számon az a lila bársonykötéses, rézveretes, gyöngyházbetétes, zsolttárolkat tartalmazó csatos énekeskönyv, melyet Szentpétery Sámuel, Tompa pelsőci lelkesbarátja ajándékozott unokájának, Farkas Jolánkának.³⁰ Egyébként Farkas Jolán édesapja, dr. Farkas Gyula volt az özvegy Tompáné jogtanácsosa. Ezenkívül baráti viszony is volt a két család között. Tompáné halála után Tompa íróasztalát számos Tompához írott levéllel – köztük Arany János-levelekkel – együtt Farkas Gyula örökölte. Az ő lánya, Farkas Jolán dr. Seress István ügyvédhez ment feleségül. Az ő gyermekük volt Seress Ella, akit Putnokon mindenki Baba nének ismert. Óáltala került a Tompa-íróasztal évtizedekkel ezelőtt a keleméri Tompa Emlékházba.³¹ A leveleknek sajnos nyomuk veszett. Seress Ella nem ment férjhez, utódok nélkül halt meg. Hagyatékából számos darabot – elsősorban fotókat – a putnoki Gömőri Múzeum őriz.

A Farkas család családfája:

Farkas Imre putnoki ref. lelkész

(meghalt: 1866. március 8.)

felesége: Elek Lídia

Farkas Gyula jogtanácsos

(született: Putnok, 1852. január 3.)

felesége: Szentpétery Jolán

(Szentpétery Sámuel pelsőci ref. lelkész

és Kálniczky Zsuzsanna leánya)

Farkas Jolán

(született: Pelsőcön, nagyszüleinél 1885. július 2-án)

férje: dr. Seress István ügyvéd

Seress Ella (Baba néni)³²

²⁸ A levél boríték nélkül, összehajtogatva lett megcímezve és az illesztésnél vörös viaszpecséttel ellátva. Címzése: *Nagytiszteletű s tudós Terhes Sámuel gömöri esperes és rimaszombati ref. lelkész Úrnak teljes tisztelettel. Rimaszombat.* A levél tartalma: *Nagytiszteletű Esperes úr! Midőn egyházunk által az egyházkerület pénztárából nyert kölcsön körüli kegyes közbenjárását s ajánlatát teljes tisztelettel megköszönném nagy tiszteltű esperes urnak, mind a magam mind egyházam részéről: kénytelen vagyok ismét alkalmatlankodni abbéli kérelmemmel, méltóztatasság e kegyességét még megtoldani azzal: hogy a Szűcs Miklós úr által nagytiszteletű esperes urnak megküldött határozati számot s időt, – melyet egyszer már megnyertünk de bizonyos baj és út miatt elvesztettünk – egy ujnyi papíron nekünk megküldeni kegyeskedjék. Bátor vagyok a Révész Imre úr munkájára is ide csatolni az előfizetési díjt 1. p. fíot. Ki egyébaránt teljes tisztelettel vagyok Hanván május utolsó napján 1856. Nagytiszteletű esperes urnak alázatos szolgája Tompa Mihály hanvai ref. pap.*

²⁹ A márványtábla leltári száma: 93.11.1. A tábla történetére vonatkozóan lásd *Dobosy László*, 1988.

³⁰ GMA 88.29.1.

³¹ A rimaszombati Gömőri Múzeumban is van egy Tompa-íróasztal, amit Farkas Gyula özvegye ajándékozott oda. (*Kálniczky Géza*, 1918. 158.)

³² Seres Ella unokatestvére, Seress Sarolta dr. Lendvály Benőné (az apák, dr. Seress István ügyvéd és Seress József gyógyszerész – voltak testvérek) szintén számos adománnyal (festmények, szőnyegek, porcelán stb.) gazdagította a Gömőri Múzeum gyűjteményét, és a Rákóczi úti családi házat is múzeumi célokra hagyta.



Farkas Jolán 1900 táján

Putnokon a Tompa- emlékeket nemcsak a Gömöri Múzeum gyűjti és őrzi. Rácz Győző egész könyvtáryi Tompa-könyvvvel, Tompáról szóló irodalom sokaságával, vele kapcsolatos képeslapokkal, plakettekkel, kitűzőkkel rendelkezik, s emellett kutatja is a költő életét.³³

A Seress-házban ma a Holló László Galéria működik. Itt teszünk említést arról is, hogy Csízy János, Tompa utolsó káplánja és Tomáék nevelt lányának későbbi férje rokonságban állt azzal a Molnárné Csízy Jolánnal, aki szintén számos adománnyal gyarapította a Gömöri Múzeum gyűjteményét.

³³ A Gömöri Múzeumban 1999. október 8-án megnyitott Tompa emlékkiállításán kiállított tárgyak jelentős része is az ő tulajdona. Rácz Győző munkásságára vonatkozóan lásd Bodnár Mónika, 1999.

A magyarországi Gömörben felelhető Tompa-kultuszról szólva feltétlenül meg kell említeni azt is, hogy a bánrévei Általános Iskola 1993. június 19-én felvette Tompa Mihály nevét,³⁴ s azóta ott is hűen ápolják a gömöri költő emlékét.

IRODALOM

Arany János

1900 Összes munkái XII. Levelezése író barátaival II. Franklin –Társulat Budapest

1975 Összes művei. Szerk.: *Keresztury Dezső* XV. kötet. Levelezés I. Akadémiai Kiadó Budapest.

Bodnár Mónika

Kitüntetés Rácz Győzőnek. Tiszavirág – Gömörország. Különszám

Dobosy László

1988 Megkerült Tompa Mihály emléktáblája Susán. In.: Lakóhelyünk Ózd. 12. 132–133.

Kálniczky Géza

Tompa és Reményi. Irodalomtörténet

Kálniczky Vilma

Gondolatok. Rimaszombat

1938 Üzennek a gömöri bércek

Kéki Kajos

Tompa Mihály. Budapest

É. Kovács László

1991 A Tompa Mihály Emlékbizottság a Gömör-kutatás szolgálatában. In.: Eredmények és feladatok. Szerk.: *Ujváry Zoltán*. Gömör néprajza XXX. Debrecen. 89–95.

Miklós Róbert–Kováts Dániel

Tompa Mihály útja. Miskolc

Rácz Győző

1992 Tompa Mihály Emlékfa Kelemérben. In.: Múzeumi Kurír Tompa Mihály Emlékszám születésének 175. évfordulóján Debrecen, 69–74.

Szász Károly

1870 Tompa Mihály életrajza. In.: Tompa Mihály összegyűjtött költeményei. Kiadták barátai *Arany János*, *Gyulai Pál*, *Lévay József* és *Szász Károly*. Pest

Tompa Mihály életrajza

In: Tompa Mihály összegyűjtött költeményei. Kiadták barátai *Arany János*, *Gyulai Pál*, *Lévay József* és *Szász Károly*. Budapest

Tompa Mihály

Halotti emlékbeszédek, (orációk) néhány utófohással. Miskolcz

³⁴ *Ujváry Mária*, 1993.

Tompa Mihály levelezése I.

1839–1862. II. 1863–1868. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bisztray Gyula.

A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6. Akadémiai Kiadó, Budapest

Ujváry Mária

1993 Tompa Mihály nevét vette fel a bánrévei általános iskola. Gömöri Hírmondó

IV. évf. 4. sz. július–augusztus 2–3.

Váczy János

Tompa Mihály életrajza. Budapest

A BEJEI PAP

Tompa Mihály az egyházi jegyzőkönyvekben és a népi emlékezetben

PUSKO GÁBOR

Bejei gyökerekkel bíró, tornaljai gyermekként gyakran hallottam emlegetni egy papot, aki egykor Bejében szolgált, majd később Hanvára került. Gyerekfejjel nem értettem, hogy ha szóba került ez az ember, miért mondogatják azt a felnőttek, hogy „hanvai pap hanvai Hanván hamvadnak el”. Aztán akik ott voltak, amikor a nyughelyét felnyitották – ahogy azt meghagyta száz évvel azelőtt – mesélték azt is, hogy csupa gyermekjáték került elő a sírból. Történetek keringtek arról, hogyan döntötték le rimaszombati szobrát, majd állították fel évek múltán a városszéli parkban. Mindezt csak azért mondom el, mert úgy vélem, hogy Tompa Mihály emléke részét képezi annak a közösségi tudatnak, „gömörtudatnak”, mely itt él bennünk, gömöriekben. Nem a hazáért és nemzetért aggódó költő, hanem a megfogható hús-vér pap, az ember, akit a bejei, keleméri, hanvai emberek úgy tartanak számon, mint dédapáik ismerősét, s akit néhány évtizede még az esténként összeülő öregek beszélgetéseikben is rendszeresen felemlgettek. Itt jegyzem meg, hogy ezt a „gömörtudatot” egy rimaszombati rendezvényen¹ fogalmazták meg a résztvevők, s mely rendezvény épp a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XII., Rimaszombatban tartott nagygyűlésének emlékére került megrendezésre. Az 1867-ben megtartott tanácskozás alkalmából szervezett kiránduláson az aggteleki ünnepi ebédnél egyébként Tompa Mihály mondott pohárköszöntőt.²

Mintegy hat éve úgy fogtam hozzá Beje 19–20. századi népiéletének feltárásához, hogy ott motoszkált bennem az a kérdés is – bár elsősorban a társadalomnéprajzi vizsgálatokra helyeztem a hangsúlyt – vajon mennyi őrződött meg napjainkra Tompa Mihály, a pap emlékéből az utókor tudatában? Munkám folyamán igyekeztem felkutatni a hozzáférhető, s Bejére vonatkozó okiratokat. Így akadt a kezembe „A’ Bejei, ‘Sóri, és Óldalfalvi egyesült Ns Ekkla Protoculluma”³, melyet az 1829. esztendő Szent György havának tizenkettedik napján kezdett vezetni Szombathy József lelkész. Mint az imént említettem, kutatásom célja a falu néprajzának vizsgálata, azonban ezzel együtt felszínre került néhány Tompára vonatkozó jegyzőkönyvi adat is, illetve mint bejei papnak, az ő bejegyzései is olvashatóak a jegyzőkönyvben. Jelen dolgozatomban ezeknek a bejegyzéseknek a tükrében kívánom felvillantani Tompa Mihály Bejében eltöltött szűk három esztendejének néhány mozzanatát. Nem költészetével, hanem életének egy szakaszával kívánok foglalkozni, bemutatva egy falusi lelkész életkörülményeit, valamint azt, hogy az egyházközség hogyan viszonyult egykori pásztorához bejei, majd hanvai szolgálata

¹ Lásd: *Hizsnyan Géza* szerk.; 1999.

² Az adatot Szász Károlyra hivatkozva közli dr. Kiss László; é. n.

³ A’ Bejei, ‘Sóri, és Óldalfalvi egyesült Ns Ekkla Protoculluma mellíyet Nagyságos Szathmáry Király Antal Úr kegyességéből bír. Külön köszönettel tartozom Ntú. Tóth László gömörszékárosi református lelkésznek – aki egyben az egész Túróc-völgy, így Beje jelenlegi pásztora – hogy rendelkezésemre bocsátotta az említett egyházi jegyzőkönyvet.

idején, valamint halála után. Mindezeket a bejei emberek emlékezetében még fellelhető adatokkal, információkkal kívánom kiegészíteni.

Amint említettem, az általam vizsgált jegyzőkönyvet Szombathy József kezdte el vezetni 1829-ben, aki egészen 1845. március 25-ig, mint bejei lelkész szerepel, amikor is az iménti dátumot követő hetekben elhunyt. Szeptember 28-i datálással már arról tájékozódhatunk, hogy az e napon megtartott „consistorium”-ban Tekintetes Dapsy Pál főgondnok, Erdélyi János algondnok „s több Cosistorialisok jelen létekben – melynek alkalmával, az Egyház Anya Könyve 's Jegyző Könyvei az újonnan jött időtöltőnek által adattak; mint szinte a hirdetésből begyűlt összegecske is...” Az idézetben említett időtöltő lelkész Szívós János volt. A jegyzőkönyvből kitűnik, hogy az egy év letelte után Szívós és a bejei egyházközösség útjai elváltak, s a következő év szeptember 27-én már ismét egy új lelkész, a betegségéből csak néhány hónapja felépült Tompa tartja székfoglaló beszédét: „*Szeptember 27^{én}, 1846. Tekintetes Dapsy Pál Fő – és Erdélyi János algondnok, továbbá számos consistorialis személyek jelenlétében rendes egyházi tanács tartatott; a midőn az új pap Tompa Mihály, – azon nap tartván tisztfoglaló beszédét is – az egyházi tanácsto ünnepélyesen üdvözlölvén, és attól szentügy üdvözlöltetvén: időtöltő tiszteletes Szívós János urtól az egyház anya- és jegyző könyveit, a jelenlévők előtt hivatalosan átvette.*”

Hogy hová is jött lelkésznek Tompa Mihály, milyen kép fogadta őt Bejében, milyen volt a templom, ahol prédikált, s milyen volt a lelkészlak, ahol lakott, szintén kiderül a jegyzőkönyvben olvasható – igaz, 1885-ös – vagyonösszeírásból, azonban azt is tudjuk, hogy a kép hasonló lehetett Tompa idejében is, ugyanis a két időpont közötti időszakban nem végeztek átalakítási munkálatokat az említett épületeken, erre csak századunk elején került sor.

1. 1885 Január 11-én...

3. Ezután a bejei egyház ingó és ingatlan javainak kimutatása s azok értékesítése vétetett tárgyalás alá, a következő megállapodás szerint:

I. Egyházi vagyon Iször ingatlanokba

- | | | |
|----|---|----------|
| a) | Kőből és téglából épült temploma, melynek hossza 8 ö, szélessége 5 ö, becsértékileg mintegy | 4000 frt |
| b) | Fából készült, s faszindelyvel fedett 2 1/2 ö széles 2 1/2 ö hosszú haranglábja | 1000 frt |
| c) | Paplaka, mely fele részben kő és téglából, 1/4 részben vályogból, 1/4 részben fából készült melynek hossza 15 ö szélessége pedig 3 ö.....értékesíttetik (faszindelyezetű) | 2000 frt |
| d) | Kőtalpazatra fából épült faszindellyel fedett csüre, melynek hossza 7 ö szélessége 3 ö értékesíttetik . | 300 frt |
| e) | Vályogból épült cserépszindellyel fedett kettős kamrája, melynek szélessége 2 1/2 ö hossza 4 ö | 400 frt |
| f) | fából készült, faszindellyel fedett kettős rekeszű sertés és aprólék ólja, melynek hossza 3 ö szélessége 1 1/4 ö | 100 frt |
| g) | 1620 □ ölet tevő rétje (1 h 62/100) | 200 frt |
| h) | 2256 □ ölet tevő (1 hód 88/100) temető és szorgalmi kertje | 300 frt |
| | | |
| | ingatlanok becsértéke = | 8300 f |

A jegyzőkönyvben olvasható feljegyzés szerint Bejében már 1224-től állt templom, mégpedig a Felvégen. Helyét ma lakóház foglalja el. Az épületet a jegyzőkönyvi

leírások alapján tudjuk rekonstruálni. Ezek szerint egy kéthajós templomról lehet szó, ahol a kisebbik hajó az épület végében boltívesen kapcsolódott a szélesebb épületrészhez. A későbbiek folyamán a két épületrész oldalfalait az egyik oldalon egy síkba építették, így nagyobbítva meg a templomot. A bejárat fölé épített cintermet szintén a múlt század első felében bővítették, kő alapra, vályogból. Az épület kőből és téglából épült, méretei az iménti, 1885. évi vagyonösszeírás alapján 8×5 öl. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy a csűr alapterülete nem sokkal kevesebb, 7×3 öl. A templomnak tornya nem volt. A templom mellett álló harangláb $2 \frac{1}{2} \times 2 \frac{1}{2}$ öl alapterületű volt. Magasságára utaló adataink nincsenek. Hogy a templom ebben az időben fazsindellyel vagy cserépszindellyel volt-e fedve, arról nincs egyértelmű bejegyzés, mivel folyamatosan csak „zsindelyről” tudósít a jegyzőkönyv, de több, apró megjegyzés alapján az a feltevés tűnik elfogadhatónak, miszerint fazsindelyről van szó, mint tetőfedő anyagról. Azt azonban rögzítette az 1885-ben készített vagyonösszeírás, hogy a harangláb fazsindelyes volt. A templom deszka padlózatát csak 1881-ben szedik fel, amikor is téglával cserélik ki. Elhelyezkedése észak–déli irányú lehetett, mivel egy bejegyzés szerint a déli oldalon karzat volt, ahol nagy valószínűség szerint a filiákban lakók ültek. Mivel karzatot a rövidebb falak mentén állítottak, így elképzelhető, hogy alatta volt egy bejárat. Ugyanakkor, ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy valóban az említett tájolás szerint állt az épület, akkor feltételezhetjük azt is, hogy az utca felé eső hosszanti falon is volt egy bejárat⁴, de az is elképzelhető, hogy csak itt volt, s a karzat alatt nem.

A falakat vakolták, és fehérre meszelték – mint rendszerint a reformátusoknál – ezt igazolják a felújításról szóló bejegyzések is. A mennyezetet, mely huszonhét részre volt osztva, nyilván fakazettás volt, egy lenyúló faragott báb díszítette. 1881-ben kék alapon aranszínű csillagokkal díszítették, a bábót aranylemezzel vonták be. A mennyezet közepére az építés idejét – a jegyzőkönyv szerint 1224 – írták fel, a bejárat fölé pedig a felújítás évét. A katedra – melyet 1774-ben Kardos István adományozott –, a karzat és a székek díófa színűre lettek festve. A templom ajtaját egy vasból kovácsolt húzó díszítette, ezt 1883-ban a helybeli kovács, Erdélyi Mihály ajándékozta. A haranglábra bádoggból gombot és kakast készített az imént említett kovácsmester vagy az ő apja 1857-ben. A két harang közül a kisebbet – mely 1728-ban készült, de 1865-ben elhasadt – 1866-ban Losoncon újröntették.⁵

Beje ebben az időben mint anyaegyház szerepelt, Oldalfalva és Zsór pedig filiái voltak. Az anya- és leányegyházak közötti viszonyt szabályozó „Chárta” szerint a költségek fedezéséhez, a pap és tanító termény-, és munkabeli fizetéséhez, valamint a közmunkához Beje $\frac{2}{4}$, Oldalfalva és Zsór $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{4}$ részben volt köteles járulni. Ugyanakkor az is benne foglaltatott ebben a szerződéslevélben, hogy a lelkész a hónap hányadik vasárnapján köteles a filiákban istentiszteletet tartani. Ebből a helyzetből korábban is, később is számtalan torzszalkodás származott. Az egyháztanácsnak és Tompának belépése után már néhány hónap elteltével foglalkoznia kellett ilyen jellegű egyenetlenséggel: 1847 márciusában az oldalfalvai leányegyház gondnoka, Ns. Csiszár Mihály megtagadta a helybeli templom kulcsának átadását az ott istentiszteletet végezni akaró Hegedűs Mihály tanítótól, majd a nevezett a tanítón a szomszédos Runyában is „becstelenséget követett el.” Ugyanakkor – 1847. március 12-én – már a lelkési járandóságot csökkenteni kívánó oldalfalviakkal szemben is fel kellett lépnie. Miután megfenyegette őket, hogy a fizetség csonkítása esetén feljelenti őket az egyházmegyénél, azok elálltak szándékuktól.

⁴ Adatközlők úgy hallották, hogy a bejárat az utca felől volt, de azt nem tudták, hogy a templom milyen fekvésű lehetett.

⁵ Pusko Gábor; kézirat.

E bejegyzés alatt olvashatjuk azt is, hogy mivel sem az egyházi személyek fizetését, sem a szolgáltatásokat teljesíteni soha nem szokták rendszeresen, s ha nem javulnak meg, kénytelen lesz lépéseket tenni a leányegyház elválasztására. A másik filiát, Zsórt is megint tartozásukért.⁶

Egy, a Tompa és Szemere Miklós közti barátságot tárgyaló dolgozatában írja Ujváry Zoltán: „Tompá 1846-ban Sárospatakról Pestre ment, hogy ott ügyvédi vizsgára készüljön. Megbetegedett, s ez valószínűleg erősen befolyásolta tervének megváltoztatásában. Otthagytá Pestet, s új otthona a bejei paplak lett.”⁷ Hogy Bejébe milyen vagyonnal, mennyi pénzzel a zsebében érkezett, azt az 1847. szeptember 19-én felvett jegyzőkönyv b) pontja valamennyit sejtetni enged: „*September 19. 1847. (...) b.) A' September 26-ra 1847. határozott, superindendentális és papszentelő a-vadászi gyűlésen felszenteltetendő helybeli pap – Tompa Mihálynak, Bejébéni lakása- és papi működéséről bizonyosság adatott; szentelési költségei megajánlottak, különösen ttes Dapsi Pál főgondnok úr, a papi oklevelért fizetendő egy aranyat szíves volt magára vállalni.* (...)

Tompa Mihály sk helybeli pap.”

1848. februárjában a tanító által a consistoriumnál bejelentett két zsóri legénnyel szemben – kik az istentisztelet alkalmával „*rendetlenséget követtek el*” – a lelkész és a főgondnok által vezetett egyháztanács könyörületesen járt el.⁸ A két rendetlenkedő megúsztta kemény dorgálással, holott tudjuk, hogy büntetésük pénzbürség vagy esetleg botütés is lehetett volna, mint az rendszeres volt még abban a korban.

Az 1848. március 13-án tartott algondnoki számvizsgáló gyűlés alkalmával „*Jelentvén egyrészt a viczecurátor hogy az egyháznak apróbb szükségei potolására, pénzre volna szüksége: felemlítettett T. Szombathy Dániel aggteleki papnál lévő 50 forint tőkéske felmondása; azonban a fent érintett tiszteletes úr más helyről kéri az egyházat, az 50 forintnak nála továbbra is meghagyására. A tőkéske, hacsak elkerülhetetlen szüksége nem lesz reá az egyháznak: nem mondatik fel.* (...) *Tompa Mihály helybeli pap.*”

Ezeket a kis közjátékokat csak azért említem, hogy bár – amint többször több helyen feljegyezték Tompáról – hirtelen haragú ember volt, s láthattuk határozott, kemény fellépését is az oldalfalviakkal szemben, az iménti esetek emberbaráti természetét, jószívűségét támasztják alá.

Az 1848. április 16-i és 24-i, valamint a június 4-i bejegyzéseket Szathmári Antal helyettes pap vezette be a jegyzőkönyvbe, majd az 1848. augusztus 20-i dátum alatt találkozzunk ismét Tompa Mihály aláírásával: „*Augustus 20. 1848. Canonicum consistorium tartatván: botránykoztatú életűek nem jelentettek fel. Tompa Mihály*” Ez alatt a következőket olvashatjuk: „*Jegyzés: Az új borra osztott szent vacsorakor, a feldunai táborban lévén: Osváth Pál tornallyai pap tartott consistoriumot, s hitesek bizonyítása szerint, botránykoztató életűeket nem talált. Tompa Mihály*”

Ezután már ő vezeti az egyháztanács üléseinek jegyzőkönyvét mindaddig, míg le nem köszön állomáshelyéről. Az 1849. március 16-án tartott ülésről a következőket jegyezte fel: 1. *Márt 16-án 1849. A szokott Gergely napi egyházi gyűlés és algondnoki számadás tartatott. Dapsi Pál főgondnok, Szathmári István s mások jelenlétében. Doma István egyházunk erélyes algondnoka, mindenki örömeire hivatalában tovább is megmaradt ...*

2. *A jövő Mart 27-én 1849ben tartandó egyházmegyei gyűlésre követekül választattak, s megbízó levéllel el is láttattak: Tompa Mihály pap; Dapsi Pál főgondnok. (...)*

⁶ A' Bejei, 'Sóri, és Óldalfalvi eggyesült Ns Ekkla Protoculluma... 1847. március 12.

⁷ Ujváry Zoltán; 1995. 275.

⁸ A' Bejei, 'Sóri, és Óldalfalvi eggyesült Ns Ekkla Protoculluma... 1848. február 20.

7. Consistorium tagjainak választottak és feleskettettek: Hegedűs Mihály bejei tanító. Zakhar Mihály, Bartók János Bejéből, F. Csizmadia Mihály Zsórból, Csizsár Benedek Oldalfaláról. (...)

9. Fájdalmasan tapasztaltatván, hogy a filiák, u: m: Zsór és Oldalfala szemlátomást, napról napra rosszabbul viselik magokat; hogy a mióta számtalan tehertől felmentetvén az ország által mind idejök mind tehetségök több tartozásaik és szolgálataik lerovására: azóta összehasonlíthatatlanul rosszabbak hanyagabbak és rosszabb fizetők mint előtte: keményen megdorgáltattak.

Beje, Mart 16^{án} 1849.

Tompa Mihály h. pap."

Ezt követően már csak az 1849. április 6-án tartott canonicum consistoriumon vett részt, illetve „ugyan azon napon délután az urvacsorához először járulók megvizsgálata – confirmatio – volt”, melyen a megjelent gyerekek alkalmasnak találtattak. Kilenc nappal későbből az alábbi feljegyzést olvashatjuk: „Apr 15. 1849. Tompa Mihály búcsút vévén; az anyakönyvek és jegyző könyvek az egyháznak által adattak általa. Tompa Mihály”

Tompa búcsúbeszédét S. Szabó József jóvoltából ismerjük.⁹ E beszédet így kezdte: „Alapige: Végezetre Atyámfiai! legyetek jó egészségben, épüljete, vigasztaltassatok meg, egy értelemben legyetek, békességben lakjatok és a szeretetnek Istene lészen tielvek.

I.Kor.XIII.11.

Gyakran állottam elfogódott szívvel e szent helyen K.H.! midőn halottaitoknak végtisztességet tevén, azoknak áldását adtam által tinétek, azoknak búcsúzását hallattattam veletek; de sohasem állottam annyira elfogódva, mint most, midőn nemsokára, ha nem testiképen is, de jelenlétemre nézve, tirátok meghalok; mikor saját magam áldását és végbúcsúzását akarom veletek utoljára hallattatni.

Úgy van K.H.! én reátok nézve nemsokára meghalok, elhagyva a ti közöttetek lakozást; mert úgyis csak bujdosó az ember e földön; az én utam is másfelé válik, s Gondviselés más nyájnak legeltetésére hívott meg engemet; én a szózatnak, mely elhív, engedelmeskedem s olybá nézem magam köztetek igazán, mint egy haldoklót, ki nemsokára elköltözik és más áll az ő helyére.” – Majd így folytatja: „Mindnyájan, K.H., kik az egyházon kívül is az életben viszonyban voltatok velem! szomszédaim, jóakaróim, az egész helység! Isten áldása legyen veletek! Tudom, hogy voltak sokan köztetek, kik engem szerettek; ismertem jól azokat is, kiknek szálla voltam szemében és mégis nincsen egyéb indulat lelkemben a fájdalmas örömnél; örülök, hogy veletek élhettem, fájdalmam van, hogy elválok tőletek.” – Végül a következő szavakkal fejezi be búcsúbeszédét: „Most ti is bocsássatok el engem, K.H.! Utaink kétfelé ágaznak, én hadd kövessem a magamét. Mindenesetre engedjétek reménylenem, hogy szíves emlékezetetek kísérni fog; engedjétek reménylenem, hogy az elválás a szívességet fennhagyja köztünk ezután is. Minden áldás és boldogság Istentől legyen és nyugodjék rajtatok. Szívemből óhajtom! Ámen.”

A jegyzőkönyvben Tompa Mihály nevével leköszönését követően is többször találkozunk. Távozását követően négy hónappal az új bejei lelkész, Székely János azt írja, hogy az oldalfalviak az anyaegyház iránt szolgálataikban kimondhatatlanul hanyagok, ugyanis volt lelkésze, Tompa Mihály búzáját nem hordta be.¹⁰ 1860. március 25-én a bejei egyháztanács tagjai esperesi felszólítás folytán szavaztak, amikor is a gömöri egyházmegye megürült esperesi hivatalába „tiszt. Tompa Mihály, hanvai lelkész és egyház-

⁹ S. Szabó József. 1901; 85–89.

¹⁰ A' Bejei, 'Sóri, és Óldalfalvi egyesült Ns Ekkla Protoculluma... 1849. augusztus 12.

megyei ülnök urat" támogatták. „1863. Január 19-én az egyházi látogatók: N.t. Tompa Mihály hanvai — tisz. Papszász József runyai lelkész urak egyházunkban megjelenvén, a szokott látogatást megtarták.”

Ezt követően már csak jóval később, 1893-ban találkozunk az egykori bejei lelkész nevével.

„Julius. Lelkész jelenti miszerint a gömöri ev. ref. egyházmegye Tompa Mihály hanvai lelkész s országos híri költő halálának 25 éves évfordulója alkalmából, emlékünnepet rendez Júl 31. Felhívja lelkész az egyesült Beje, Zsór, Oldalfala és Otrokocsi egyházak presbiteriumát, hogy nevezett egyesült egyház, mint a melynek Tompa Mihály lelkésze volt, az által mutassa meg szeretetét nagy híri lelkésze iránt, hogy ezen emlékünnepe alkalmával egy szép koszorút helyezzen sírjára.

Az egyesült egyházak örömmel veszik tudomásul a felhívást, s egyszersmind gyűjtést eszközölnek a hívek között, adománya által is kimutassa kiki szeretetét. A koszorú megvétele és rendeltetési helyére való elküldésével lelkészt bízta meg.

Augusztus 21.

1.) Canonikum presbiterium tartatott. (...)

2.) Lelkész jelenti miszerint a Julius 31.én Hanván tartott emlékünnepen részt vett s az egyesült egyház nevében egy diszes, 18 forint értékű koszorút helyezett a Tompa Mihály volt bejei lelkész sírjára.

tudomásul vétetett.”

Egy, a költő életútját bemutató tanulmányban a szerző azt írja, hogy Tompa nem hagyta el Gömört, hiába hívták gazdag alföldi eklézsiákba.¹¹ A fenti adatokból kiolvassva, illetve figyelembe véve a bejeiek és a leányegyházbeli hívek fizetési kedvét és adózási fegyelmét, azt kell megállapítanunk, hogy nyilván csábítóak lehettek a jómódú alföldi települések meghívásai. Ám azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a múlt századi Gömörben a hanvai egyház – tehát a későbbi, végleges állomáshely – volt a legtehetősebb.¹²

Érdemes szemügyre venni az 1076 kat. hold földterülettel bíró, s 1837-ben 205 lelket számláló Beje prédikátorának díjlevelét (Itt jegyzem még meg, hogy a három faluban ebben az évben összesen 649 híve volt a református egyháznak.)¹³:

A' Bejei Predikátor évenkénti fizetése

1.) Szemes Élet az egyesült hármias Nemes Eklésiából összesen 34 az az harmintz Négy köből. Melyből Beje mint Anya 20. Óldalfalva 9. Zsór 5. Köblöt fizetett az 1832dik Évig, a'mikor a' Lutheranusok egyenetlenkedése, 's Gömörhöz lett tsatolódások miatt a' 34 köbőlnek hítja esett 4 és 1/2 köből, 's azólta mindég ezen hijjánnyal adnak 29 – huszonkilentz köblöt; – és 2 vékát.

2.) Szántó földje van minden nyomáson 8 – nyóltz köblös, melyet az Eklésia tartozik mívelni. Van három nyomás, termését az Eklésia hordja be.

3.) Kukoritz, krompli földje külön külön egy egy kilás, kender föld is annyi

4.) Tizenkét szekér szénát termő Rétye, melyet kaszál és hord az Eklésia, de tsak az Anya füvet, – a' sarjával maga bajlódik a' Pap.

5.) Tüzi fát ad Beje 12. Zsór 8. Óldalfala 6 szekérrel.

6.) Stóla. Temetésért egy pengő Forint. Esketéstől helybelitől szinte egy pengő Forint, vidékitől két annyi. Keresztelésért 12 pengő Kr.

¹¹ Ujváry Zoltán; 1990. 205.

¹² B. Kovács István; 1987. 86.

¹³ A' Bejei, 'Sóri, és Óldalfalvi egyesült Ns Ekkla Protoculluma...

Hogy ezek így legyenek, hitelesen bizonyítjuk Bejében 29 Martiusban 1841dik Évben

Szombathy József msk. mostani pap

Iff. Pongo András msk Fő Gondonk előtt.

Ns.Császár Mihály msk

Ns. Pongo György V.Cúrador msk

Erdeli Márton

Doma István msk.

Jegyzet. Később hihetőleg 1848-ik évben a fentebbi papi buza fizetés az akkori belső személyek bele egyezésével fixum – meghatározott mennyiségre változtatott. Fizet a papnak e szerint Beje – 18 köblöt; 'Sór – 5 köblöt, Oldalfalu 6. köblöt, 2 vékát, – összesen tehát 29 köblöt és 2 véka búzát. Az 1864ik évben Ótrokocs Bejéhez leányosittatván, de csak ideiglenesen – fizet a bejei lelkésznek 6 köblöt életet felét búzát, felét rozsot.¹⁴

(Csak összehasonlításként jegyzem meg, igaz, a századfordulót követő időszakból származó adatok alapján, hogy Felsővályban, a második legmódosabb gömöri egyházban a pap fizetése évi 80 köböl búza és 60 méter fa volt.¹⁵)

Bejei kutatásaim folytán adatközlőimtől gyakran érdeklődtem a régi templom felől. Az idősebb helybéliek valamennyien tudják – bár már nem láthatták – hogy az hol állt, s szinte valamennyien hozzátették, hogy „ott prédikált Tompa”. Egyesek tudni vélik, hogy a templomban nem voltak székek, állva hallgatták Tompát, aki a szószékről hirdette az igét. A fenti jegyzőkönyvi adatok alapján tudjuk, hogy ez nem így volt, de esztünkben nem is azon van a lényeg, hogy ültek-e avagy álltak, hanem azon, hogy Tompa Mihályt hallgatták, hogy Tompa volt a papjuk és Petőfi is itt látogatta meg őt. Számon tartják azt is, hogy Szent-Iványi József egykori országgyűlési képviselő, aki századunk elején vásárolt birtokot Bejében, egy nagy, Tompa Mihályt ábrázoló festményt adományozott az egyháznak, melyet a parókián őriztek, előkelő helyen kifüggesztve. A festményt, mivel a falnak az 1970-es évek végétől nincs helyben papja, az üresen álló paplakból Gömörszékárosra vitték, s az ottani parókián őrzik.

Tompával kapcsolatban két történet forog a bejeiek között közszájon. Az egyik egy szomorú esemény – fia 1857-ben bekövetkezett halálát – örökíti meg. Sajnos, ezt a történetet már csak töredékesen sikerült rögzítenem. Ez a, nyilván sokak előtt ismert történet arról szól, hogy Tompának egyszer valaki megígolta, hogy gyermeke halálát egy kút fogja okozni. Miután megszületett második gyermekük, nagyon vigyáztak, nehogy a gyerek a kút közelébe menjen, amit egyébként mindig gondosan lefedtek. De hiábavalónak bizonyult a nagy óvatosság, mert egyszer a kútra ráborulva, holtan találták meg a gyermeket.

A másik egy vidám történet, mely Petőfi 1846-os látogatásához kapcsolódik. Említettem, miszerint Tompa Mihály a jegyzőkönyv tanúsága szerint emberségből többször jelesre vizsgázott, most arra hívnám fel a figyelmet, hogy remek humorérzéke is lehetett, s ha tréfáról volt szó, nem riadt vissza még attól sem, hogy barátait esetleg igen kellemetlen helyzetbe hozza. Az anekdota pedig így hangzik. „Mikor Tompát Bejében meglátogatta Petőfi, megkérte egyszer Petőfit, hogyha már itt van, prédikáljon ő a gyülekezet előtt. Ment is Petőfi előre, fel a szószékre. Oda szokták elkészíteni a Bibliát, meg az énekeskönyvet. No, amikor kinyitja a Bibliát, hát nem a Biblia volt az, hanem a szakácskönyv. Tompa tette oda neki. Az ecetes uborkánál nyílott ki. Hát aztán Petőfi feltalálta

¹⁴ A' Bejei, 'Sóri, és Óldalfalvi eggyesült Ns Ekkla Protoculluma...

¹⁵ B. Kovács István; 1987. 80.

magát, azzal kezdte a prédikációt, hogy *az ecettel megitatott Jézus örök álomra hajtotta fejét*. Olyan szépen beszélt, olyan szép beszédet mondott, hogy mindenki sírt!”

IRODALOM

Hizsnyan Géza szerk.

1999 A Gömör-Kishonti Múzeumegyesület évkönyve (1995–1997) II. évfolyam
Rimaszombat

Kiss László, Dr.

é. n. A költő küzdelme az angyallal. Tompa Mihályról orvostörténész szemmel.
In: A Hét. A Csemadok KB képes hetilapja. Bratislava

Kovács István, B.

1987 Egyházi intézmények – világi közösségek. Adalékok a Vály völgye társadalmi életéhez a jobbágyszabadítás előtt. In: Új Minden Gyűjtemény 6.
Bratislava

S. Szabó József szerk.

1901 Tompa Mihály reliquiái II. Alkalmi és közönséges egyházi beszédek. Írta
Tompa Mihály. Budapest

Ujváry Zoltán

1990 Folklor elemek Tompa Mihály költészetében. In: Borsodi kismonográfiák.
Miskolc

1995 A költői verseny és az édes jó barát. In: Folklor és Etnográfia 89. Debrecen

Kéziratok

1829–1926 A' Bejei, 'Sóri, és Óldalfalvi egyesült Ns Ekkla Protoculluma mellyet
Nagyságos Szathmáry Király Antal Úr kegyességéből bír.

Pusko Gábor

Beje templomai. Néprajzi-történeti adatok az egyházi jegyzőkönyvekben 1.
Gömör-Kishonti Múzeumegyesület adattára

A HAGYOMÁNYMŰVELŐ TOMPA MINT HAGYOMÁNYALANY

É. KOVÁCS LÁSZLÓ

Az Észak-Magyarország című megyei lap 28 évvel ezelőtt, 1971. április 8-i számában Néprajzosok találkozója Kisgyőrben cím alatt arról tudósított, hogy az előző napon négy megye néprajzkutatói Tompa Mihályra, mint a néphagyomány kiemelkedő művelőjére emlékeztek Kisgyőrben.

Ekkor volt 125 éve, hogy Tompa Mihály a jeles pataki diák tanulmányai folytatása mellett a Felvidék történelmi, néprajzi és lemeneti értékeit kutatva Kisgyőrt mint ezek *jelentős forrását* jelölte meg.

Ma is csak rácsodálkozással állapíthatjuk meg, hogy Tompa milyen odaadó ügy-szeretettel vette számba e kiterjedt országrész fellelhető értékeit, hogy regéiben, mondáiban feldolgozva irodalmi közkinccsé tehesse azokat. Ezt tette Szabolcs-Szatmár megyei és a dunántúli Sárospatakon töltött években is.

Tompa diáktársait, barátait is bevonta a gyűjtőmunkába. Dr. Rác Lajos Sárospataki irodalom című tanulmányában így említi:

*...az énekes diákok szerették a nép dalait, érthető, ha Tompa számára diáktársai könnyen tudtak népregét gyűjteni.*¹

Liszkai Papp Imrét, Kisgyőr akkori tanítóját is arra kérte, hogy a falu fiataljainak dalait, mondókáit, társas játékait írja le és küldje el neki.

A Herman Ottó Múzeum 1988-ban adta ki Tompa 1844-ben gyűjtött Dalfüzérét. A 109 év múltával, 1953-ban felbukkant, addig ismeretlen kottás daloskönyv címlapján ez áll:

DALFÜZÉR MDDCCCXLIII.

össze szedte, 's írta Tompa Mihály Sáros Patakon és Selyeben.

Belső előzéklapján idézet Erdélyitől:

Mi a szívet megszenteli

S édes húrral lesz az teli

A dal, a dal, a dal!!!

A kiadást előkészítő Pogány Péter *Útravaló* című bevezetőjében így ír:

Napjaink magyarja olyan, napfényre bukkant, régi dalgyűjtemény kottákban is bővelkedő hasonmását veszi itt kézbe, amely újra szem-, fül-, tehát lélek közelbe idézheti számára a fiatal Arany János, Petőfi Sándor, Liszt Ferenc nemzedéktársainak, köztük a parasztsorsúaknak is, társas daléleket.

Tompa Mihály nemcsak kedvtelésből, de néphagyományt bűvárló tudományos, azonkívül költői inspirációt váró érdeklődésből is gyűjtött lírai, dramatikus és leginkább mondai népköltészetet.

*A folklorisztikát megbecsülő lírikus és epikus Tompa is a múltjához vissza találó magyar nemzet egyik ébresztője akart lenni.*²

¹ A sárospataki Református Főiskola Évkönyve II. kötet. Sárospatak, 1931. 178.

Tompát most még nem mint hagyományművelőt, nem a kiváló prédikátort, ének-, ima és egyházbeszéd-író, hanem mint hagyományalanyt kívánom bemutatni.

Azt, hogy a halálát követő 130 év elteltével hogyan él Tompa, e szomorú sorsú, hányatott utóéletű ember a gömöri nép halványuló emlékezetében.

Tompának híveiről, paptársáról, barátairól, azok emberi gyengéiről és gyarláságairól mintegy száz bizalmas vallomása kerül elő a halála évében letétbe helyezett és ötven év múltával 1918-ban felbontott Fekete könyvben. A Fekete könyvet addig a jászóvári premontrei apátság őrizte. Felbontás után a költő végakarata szerint a Magyar Tudományos Akadémia tulajdona lett. Mindaddig irodalmi érdekességeket ígérő titok volt. A felbontás ezért általános csalódást keltett. Szövegét egészében a Budapesti Szemlében jelentették meg. Ebben áll a magyarázata, hogy a tényleges tartalmáról csak az olvasók szűk köre tudhatott.

Így született és terjedhetett el a *Tompa titkos végrendeletéről* kelt többváltozatú legenda, sok találgatást, téves közhiedelmet kiváltva.

A Fekete könyv másodszor Tompa Mihály összes művei című kötetben jelent meg.

Ám sem ez, sem ennek sajtóvisszhangja, de még a költő halálának 100. évfordulóján történt hanvai sírfelbontás sem győzte meg a közvéleményt, hogy Tompa nem hagyott titkos végrendeletet, hogy nincs távlati időkre szóló jövendölés sem, hogy ez az írás nem más mint sajátos korrajz és kései életrajzi adalék.

Panka Károly 1940-ben megjelent Tompa az anekdoták tükrében című könyvében mintegy negyven olyan történet olvasható, melynek közlöi a költő barátainak, diáktársainak, pályatársainak, tanárainak leszármazottai köréből kerülnek ki.

A Fekete könyvben olvasható kritikus társadalmi helyzetkép és a Panka Károly által összegyűjtött anekdoták – a költő által és a mások által róla elmondottak – együttesben elfogadható képet adnak őrá, az *emberről*.

Sokáig nem gondoltam, hogy Tompa életútjának vannak még széles körben ismeretlen (publikálatlan) epizódjai. Két évtized alatt azonban nagyobb erőfeszítés nélkül sikerült többtucatnyi történetet összegyűjteni, néhány kivétellel egyszerű emberek apáról-fiúra hagyott emlékezéseit.

Adalékok a Tompa Mihály fájához fűződő szójhagyományhoz

Három szomszédos dél-gömöri falu – Kelemér, Gömörszőlős (1906 előtt Poszoba) és a határon túli Naprágy között szinte azonos közelségben a Bakoskut-völgyi erdő aljában áll egy óriási tölgy. A mintegy 250–300 éves famatuzsálem ágait az idő számtalanszor megcsonkította.

Erről a fáról becses emléket őriz a szójhagyomány.

Fükö Laci bácsi, a Diószeghy család egykori aratógazdája elbeszélése szerint ezt a fát régen Tompa Mihály fájának nevezték. Elmondta, hogy a költő és közeli barátai, a közeli földbirtokosok és papok gyakran kijártak oda pihenni, beszélgetni.³ Így emlegette ezt Babus Danyi bácsi is, aki olvasott ember volt és Tompa verseit *betéve* tudta szavalni. 1910 körül volt, hogy tarvágást végeztünk abban az erdőben. Az uraság igen a lelkünk

² Dalfűzér 1844. Tompa Mihály kézirat, kottás népdalgyűjteménye. Herman Ottó Múzeum Miskolc, 1988.

³ Adatközlő: Füköh László Kelemér

kötötte, hogy vigyázzunk arra a fára, mert az alatt Tompa is járt. Ma már csak az erdőművelők és a szakemberek emlegetik Tompa fájaként.⁴

Kik tartoztak Tompa itteni baráti köréhez, kikről szólhat a szájhagyomány?

Elsőként Vadnay Boldizsárt, az egyházközség főkurátorát, az 1848–49-es szabadságharc főhadnagyát említhetjük, aki a nyugati hadjáratban Schvechatnál ismerkedett meg Tompával, a gömöri zászlóalj tábori lelkészével. Ő hívta meg Kelemérre és az ő ajánlására választották meg keleméri-gömörszőlői lelkipásztornak. Vadnay a hadjáratban megfázott, súlyos beteg lett, és hamarosan elhunyt. Tompa gyászbeszéde *Háborgás és kibékülés az élettel és a halállal, Vadnay Boldizsár fölött, 1849-ben* vált ismertté. Vadnay a *férfiak férfja* volt – ahogy a költő nevezte.

A másik nagy ember Recsky Benedek naprágyi földbirtokos volt, aki szintén fiatalon, 45 évesen hunyt el. Márványobeliszkje Tompa sírversével a Székipusztá kúria kertjében állt. E sírversnek említésre érdemes története van. Közel két esztendő kellett a költőnek, hogy mély baráti érzelmeinek és nagyabecsülésének méltó kifejezést találjon. Több ismert változat után az alábbi sorok kerültek a síremlékre:

*Áldás reád, nemesen dobogott szív! Oh ha kihűltél
Kincsed az élőknak mért nem hagyád örökölni?
Annyi becsület, jóság, szeretettel vala te benned,
Hogy száz romlott szív megnemesülne tőle!*

A harmadik barát egy beteges, mogorva öregúr, Diószeghy Károly, a helyszín egykori tulajdonosa. A többiek, akikkel a nagy fa alatt találkoztak: a katolikus Putnoky Móricz és a Poszobán birtokos Hámos Gusztáv, paptársai, a ragályi Orbán Ferenc, az alsószuhai Majomi József és a zádorfalvi Batta Bálint.

Így kapcsolódik a fa a természet szépségeit kedvelő, falujának határában gyakran járó-kelő költő emlékéhez.

Tompa megfeddi Soldos Emiliát

Tompát nagyon zavarta, hogy hívei közül többen is késve érkeztek az istentiszteletre. Voltak olyanok is, akik a prédikáció alatt érkeztek, akkor foglalták el a helyüket, magukra vonva a többiek figyelmét.

Tompa elhatározta, hogy mint minden más rendellenességet ezt is megszünteti. Egyik vasárnapon megkérte feleségét, hogy a legkésőbb jövőekkel tartva, lehetőleg prédikáció közben lépjen be a templomba.

– Fontos, hogy így legyen! – kötötte rá.

Soldos Emília minden különösebb kérdezősködés nélkül tett eleget férje kérésének. Nagyon meglepődött, amikor Tompa emelt hangon dorgálni kezdte:

– Íme testvéreim! Itt van a sokat emlegetett példa. Hogy lenne rend az egyházban, ha a tiszteletes asszony is ilyen módon sérti, semmibe veszi azt.

A szertartás után a templom előtti dombon a hívek rövid beszélgetésre álltak össze. A gondnok mindjárt szóvá is tette, hogy szeretett papnőjüket ilyen nagy nyilvánosság előtt fedtte meg Tompa:

– Tiszteletes úr! Ezt nem kellett volna! Nem, Nem! – erősítették a többiek is.

– De bizony kellett az! – szólta Tompa. – Én a tiszteletes asszonyt kiengesztelem. De ha maguk közül hasonló módon bárkit is elmarasztalok, akkor abból neheztelés, de inkább harag következik.

⁴ Adatközlő: Babus Dániel Gömörszőlős

Tompa ezzel meg is szilárdította az istentisztelet rendjét, mert ezek után beharangozás után mindig együtt volt a gyülekezet.⁵

Amikor Tompa Arany Mihály poszobai kondás vendége volt

Tompa 1851. augusztus 31-én költözött Hanvára. Ezt követően még számos esetben ellátogatott Kelemérre és a poszobai leányegyházba. Ezek közül legemlékezetesebb volt az egykori poszobai kondás lányának lagzija.

Tompa eskette az ifjú párt. A kondást Arany Mihálynak hívták. Az ő nevében a nagy költő-barát Arany János és Tompa keresztnéve egyesült, ezért részesítette őt Tompa ilyen nagy megtiszteltetésben.

Négy lagzi volt akkor a faluban, így emlegették az öregek.⁶

Tompa Mihály Hanvára költözése után is ellátogatott a volt eklézsiaiba. Egy télen történt, hogy Poszobára volt hivatalos. Négy házasságot kötöttek egy napon. Nagy esemény volt az, abban a kis faluban. Úgy emlegették, hogy egyetlen lagzi volt az egész falu. Tele volt a falu lagzis néppel. Három pap végezte az eskettetést, közülük egy Tompa volt.

Poszobán Arany Mihály volt a kondás, egy elszegényedett nemes. Gazdag családoknál állt a lagzi. De nem ezeknél, hanem a kondásnál vendégeskedett. Az ő lányát eskette Tompa. Mert a kondás Tompa keresztnévét és a legkedvesebb barát, Arany János nevét viselte.

Tompa még Keleméren lakott, már akkor kikötötte, hogy ő esketteti meg az Arany Mihály lányát – ha megnő.⁷

Erről az emlékezetes napról a kelemér-gömörszölősi református egyházközségek anyakönyvében az alábbiak olvashatók:

1852. február 4-én házasságot kötöttek

<i>vőlegény</i>	<i>mennyasszony</i>	<i>lelkipásztor</i>
6. Kovács János poszobai	Babus Susanna poszobai	Soós Lajos keleméri
7. Kovács József poszobai	Palcsó Mária trízi	Orbán Ferenc ragályi
8. Kovács József poszobai	Kis Borbála ragályi	Orbán Ferenc ragályi
9. Babus Pál poszobai	Arany Mária poszobai	Tompa Mihály hanvai pap
24-éves, ref.	18-éves ref. vallású	
Alsó babus István és Veres Judit fia	Arany Mihály és Csizi Katalin lánya	
szül. Poszobán	szül. Lénártfalván	
tanuk a 9. sorsz. alatt lévőknél		
Szabó Pál poszobai	Molnár János lénártfalvi	
lakosok		

⁵ Adatközlő: Dr. Varga András Tiszabercel, 1926.

⁶ Adatközlő: M. Babus Dániel Gömörszölős

⁷ Adatközlő: id. Fűkő László Kelemér

Megjegyzés: Orbán Ferenc ragályi lelkipásztor Tompa kedves barátja, Soós Lajos pedig keleméri utódja volt.

Tompa és vendégei

Hideg téli délután volt. Tompa kinézve az ablakon észreveszi, hogy vendégek közelednek, Száraz-völgy paptársai, hárman.

Vastag gyertyát vesz elő, meggyújtja és a szépívű Fazola-kályha rostjára helyezi. Megy a vendégeket fogadni.

– Gyertek, gyertek! – hívja őket szíves szóval a hideg szobába.

– Szinte megéreztem, hogy jöttök. Most gyújtottam be éppenséggel. Meleg lesz itt mindjárt, ne féljetek.

Literest tesz az asztalra, jó poszobai pálinkával. Tölt, koccintanak, iddognak. Látják a tűz lobogását a kályha résein, melegét bár még nem igen érzik.

Tompa csak töltöget, kínálgatja őket, beszélgetnek. Jó néhány körrel apad már az üveg, amikor így szól a többihez:

– Várjatok egy kicsit! A tűzről majdnem, hogy elfeledkeztem. Teszek már rá!

– Isten ments! – mondja az egyik vendég.

– Egy darabot se többet! – kérleli a másik, meleg van már itt így is.⁸

Tompa és a siketnéma párbeszéde

Tompa igen jó emberismerő volt, az alábbi történet is bizonyítja. Íróasztalánál dolgozott éppen, közel az aprócska ablakhoz, kihasználva a beszűrődő kevéske világosságot. Látta, hogy koldus lép be a kapun, az akiről úgy hírlik, hogy siketnéma. Figyeli, figyeli.

Az első kopogtatásra választ sem ad, mintha nem hallaná, a másodikra keményen szól:

– Szabad!

Az idegen belép, hallgatva álldogál. Tompa ültében hátranéz, és még keményebben szól:

– Mióta vagy siketnéma?

– Három esztendeje – vágja rá az idegen nagy ijedten.⁹

Hogyan került Tompa Hanvára

Hamvay Károly földesúr a hanvai református egyház főgondnoka volt. Aratás volt. Hamvay hazafelé ballagott aratóival a tarlóról. A hold már feljött a láthatáron, éppen Kelemér irányában. Az úr elől ment a fiatalokkal, akik a hajnalban kezdett napi nehéz munka után is vidámak voltak, tréfálkoztak egymással. Ebből kifogyva nótázásba kezdtek:

Virágos kenderem elázott a tóba,

Ha megcsaltál, hozzánk ne járj a fonóba!

Vékony a len szála, el is szakad könnyen;

Hittem a szavadnak, meg is bántam szörnyen.

Ne lesd el az orsóm, mert ki sem válthatom!

Úgy fáj az én szívem, hogy ki sem mondhatom...

Majd amikor nem fáj az én szívem tája:

Megmondja, megmondja temetőm fejfája!

⁸ Adatközlő: Szendrei Sándor Putnok, (szül. Dövény, 1921. + Putnok, 1995.)

⁹ Adatközlő: Czákó István Hét

Kérdezi Hamvay:

– *Tudjátok-e, hogy ki írta ezt a szép nótát?*

Nem tudták megmondani.

– *Az a híres keleméri pap írta, Tompa Mihály, a költő. No látjátok, ő lenne jó nekünk. Meg kellene választani!*

Megálltak. Megvárták, míg az öregek is felzárkóztak hozzájuk. Akkor ott, a csillagos ég alatt elhatározták, hogy meghívják maguknak Tompát papnak. Másnap Hamvay lóra ült. Felkereste Tompát Keleméren és átadta a hanvaiak meghívását.

Tompa a meghívást elfogadta. 1851. szeptember 1-jén be is köszönt Hanvára.

Tompa a kassai börtönben

Tompa kassai fogsága

– Nagy sora volt annak! – így kezdte Babus Danyi bácsi.

– Tompa éppen Kassán raboskodott, amikor Ferencz Jóska a városban vendégeskedett. Láttam is, hogy hol volt bebörtönözve, megkerestem azt a helyet, amikor katona voltam. Szóval, én láttam azt a nagy házat, amibe ő ült, ami börtön volt akkor. Ő, Ferencz Jóska volt akkor a császár. Császár volt csak, nem király. Kérdezgette, hogy kik vannak elzárva, meg hogy kinek mi a bűne. A végén oszt megparancsolta, hogy Tompa Mihályt vigyék elébe. Tompa akkor már nem volt mináluónk, akkor má hanvai pap volt. Igaz, hogy a' sa, mert úgy hirllett, hogy levették a váláró a reverendát. Le, amié a Gólyához verset írta, azé.

Ahogy Tompát a császár elé kísérték, ő megkérdezte tőle:

– Te nyakas kálvinista pap, mért nem engedelmeskedel az úrnak?

Majd ráparancsolt, ne vonakodjon, engedje, hogy a láncát levegyék a kezéről.

Tompa nem félt akkor se, versbe felelt neki:

A rab nem rab lánc nélkül,

A pap se pap palást nélkül,

A király se király korona nélkül!

Egy szó kevés, de Ferencz Jóska annyit se tudott magyarul. Később se sokat, az igaz. Fordították neki, amit Tompa mondott. Minden színt játszott, ahogy válaszának értelmét nehezen felfogta. Feldühödve ordította, hogy kísérjék ki azonnal ő elöle. Zárják el, hogy napfényt se lásson, míg ő nem ítélkezik felette. No, szóval mindenki azt gondolta, hogy a hóhér kezébe adja.

A császár öfelségét meg karonfogva támogatták ki. Roskadozott a méregtő, Tompa olyan méregbe hozta. Azt hitték a körülötte lévők, hogy gutaütést kapott. De ahogy magáho tért, ézibe jobb belátásra jutott. Megmásította a parancsot. Kiadta, hogy Tompát engedjék szabadon, mégpedig azonnal. Ugy is lett, de utána még hosszú évekig figyelték minden lépését. Hamvát csak a bíró engedelmével hagyhatta el.¹⁰

Mikor Tompa Mihály a Gólyához című versét írta Kassán börtönbe zárták érte. Megláncolva töltötte a fogságát. Később, amikor láncát le akarták venni, ő nem hagyta.

I. Ferenc József volt akkor a király. Történt, hogy Kassán járt és megtudta, hogy Tompa ott láncban raboskodik. Maga elé rendelte és megkérdezte:

– Miért nem engedi, hogy láncát levegyék?

Tompa röviden így válaszolt:

– Ki látott már rabot lánc nélkül,

Királyt korona nélkül?

¹⁰ Adatközlő: Babus Dániel Gömörszőlős

A király nagyon szégyenlette a dolgot. Tudjuk, hogy korona nélkül uralkodott még akkor. Szabadon is engedte Tompát percnyi késedelem nélkül.¹¹

Tompa és Darvas Pál barátsága

Amikor Tompa beköszönő ünnepségét tartotta a hanvai templomban, jelen volt a falu apraja-nagyja. Ott volt Darvas Pál is. Aki mert Tompa meghívását a másik földesúr, Hamvay Károly kezdeményezte, más jelölt pályázatát támogatta. Darvas csak szűkebb környezetének – cselédekének és napszámosainak szavazatát tudta maga mellé állítani. Hamvay viszont a falu armalista családjainak és zsellérjeinek szavazatát is bírta. Így Tompát nagy többséggel választották meg.

Az istentisztelet után Tompa kezét fogott mindenkivel. Darvas Pállal is, aki – ahogy emlegették – felszisszent a kézszorításra. Durván rá is támadt Tompára:

– Hogy mert idejönni Tiszteletes Úr! Mikor tudta, hogy én nem akartam?

Hamvay ennek hallatára Darvasra szólt:

– Pál!

– No, de kitűrtam már én innét más papot is, magát is kitűrom! – folytatta Darvas.

Tompát nagyon megdöbbenette ez a durva támadás. Rövid gondolkodás után a jelenlévők hallatára így válaszolt neki:

Tudja, Tekintetes Úr, hogy disznó az, aki túr!

Ha az úr kitúrja a papját, klasszifikálja magát!

Darvas igen meglepődött a rögtönzött válaszon s elnevette magát. Magához ölelte és így szólt hozzá:

– No jól van, Isten hozta, tiszteletes Úr!

Attól kezdve jó barátok lettek. A rozoga parókia szemben állt a Darvas-kúriával, így gyakori vendégei lettek egymásnak.¹²

Tompa remek rögtönzése némi eltéréssel Keleméren is fennmaradt.

1959. szeptember 28-án a Tompa Emlékház megnyitása utáni közebéden a nap méltatása, több pohárköszöntő elhangzása után Csiszár Sándor gömörszőlősi tanító kért szót. Családja Soldos Emília falujából, a Hanvával szomszédos Runyáról került ide. Tompa hanvai beiktatásának eseménysorát idézte. Elmondta, hogy a költő papot és feleségét Hamvay Károly hanvai földbirtokos, az ottani egyházközség főgondnoka négylovas kocsival vitte Kelemérről Hanvára. A hosszú egyházi szertartás végeztével a templom előtt került sor egy másik földesúr, Darvas Pál meleg hangú köszöntőjére.

Tompa válaszára ő így emlékezett:

Disznó állat amely tūr!

Hallja ezt a téns úr?

Az, ki kiturja papját,

*Klasszifikálja magát!*¹³

Tompa és Darvas Pál barátsága korántsem volt olyan felhőtlen, mint ahogy azt dr. Madarász László az iménti epizódnál említette.

¹¹ Adatközlő: Hubayné Bodon Gizella Gömörmihályfalva, 1959.

¹² Adatközlő: Madarász László Budapest

¹³ Az epizód leírása megtalálható Panka Károly Tompa az anekdoták tükrében. Sergely Rezsőné kiadása, Budapest, 1940. című könyvében, 32–33 p., Sulyok János közlése. Tompa válasza itt a következő:

A disznóaz, aki tūr!
Hallja, tekintetes ur!
Az ur kiturta papját,
Klasszifikálta magát!

Bizonyosság erre Tompa Fekete könyve. Ebben Darvas Pál számos rossz tulajdonságát fősvénységét, embertelenségét és taszító faragatlanságát humoros történetekben ecseteli a költő. Ezek között a 12. sorszám alatt található az a sírvers, amelyet méltatlan hívéről *végbizonyítványként* állított ki a költő:

Darvas Pál epitáphiuma

Tetemid megsiratlan

Itt hevernek

Gazdag voltál.

Hatvan évnél

Tovább élve:

Te nem éltél

Sem hazádnak

Sem Isten – sem

Embernek!

Mondanom se kell, hogy a verset nem vették fel Darvas Pál fejfájára.¹⁴

Történetek Tompa nagy testi erejéről

Zádorfalva és Ragály között történt.

Az egyik közeli uraság fogata elakadt a tengelyig érő sárban. Az odagyült kocsisok az ostor boldogabb végével *biztatták* a két párát, sőt maguk is tolták a szekeret, nyögésig. Eredmény nélkül.

Tompa fogata ekkor érkezett oda. Leszállt kocsijáról. Odament a lovakhoz, megveregette, megnyugtatta őket, majd vállát a löcsnek vetette. Kérte, hogy szólítsák a lovakat. Rövid bajjal kikerült a szekér.

– Ezt egy papnak nem kellett volna! – szólt a megsegített kocsisok egyike, köszönés helyett, elismerve a költő-pap nagy testi erejét.

Ezt meg kell tenni, ha az ember bajban talál valakit, bármikor, bárki legyen is az! – válaszolta Tompa.¹⁵

Tompa korában még földút vezetett Hanván keresztül.

Egyszer éppen a paplak előtt ragadt a sárba egy jól megrakott szekér. Tompa ezt látva kiment és egyből kiemelte a kátyúból, majd így szólt a kocsishoz.

– Fiam! Máskor több zabot adj a lovadnak, mert legközelebb téged foglak be helyette.

Tompa és kocsisai (Az indulatos Tompa)

Ez a történet több változatban él a szájhagyományban.

Tompa egyszer nagyon megharagudott a kocsisára. Poczor János volt a kocsis neve. Nem akart szót fogadni Tompának, aki azt kérte, hogy vigye át a szomszédos ekléziába.

– Én nem ütlek meg fiam, üsd meg te magadat! – kiáltott Tompa, miközben fél kézzel megkapta és kipenderítette az udvarra.

Kocsisa, ahogy felkelt és összeszedte magát, szó nélkül engedelmeskedett és sietve előállt a fogattal.

A másik kocsisa Pucsok Péter volt. Ő tizenöt évet töltött Tompa szolgálatában. Könnyű dolog számba venni, hogy a költő-pap hanvai éveit kettő híján kiszolgálta.

¹⁴ Adatközlő: Császár Sándor Szuhaő

¹⁵ Adatközlő: Szabó József ny. ig. tanító 1965.

Pucskos Péter púpos kis ember volt. Ő lett volna, akit az indulatos Tompa ledobott az ámbitusról? Kevesen tudják, hogy miért tette, hogy pap léte így megfélemlített magáról. Sokat pórul járt, míg megtanulta, hogy az emberekre oda kell figyelni. Addig bizony sokat meglopták, megrövidítették. Így járt Keleméren is, amikor még ott lakott, amíg el nem csapta a javait hűtlenül kezelő egyházfit. No, ez egy más történet.

Szóval, valahogy így volt ez Péterrel, a kocsisával is.

– Hallod-e Péter?

– Hallom, tiszteletes Úr – mondja.

– Rossz a lovam, jó a disznód, ezt akarom mondani.

– Nem értem, nem értem, sehogyan se értem – így Péter.

– Nem-e? Rossz a lovam, csak csontja, meg a bőre. A disznaidon meg reng a hús!

Érted-e már, hogy miről van szó?

Péter erre oszt elkezdte a méltatlankodást, hogy ő becsületes ember, hogy mit gondol ő róla a pap. Annyira belejött, hogy már a káromkodást is szórta, jól megcifrázta.

Erre Tompa is bosszús lett. Mégpedig nagyon. Megkapta Pétert, hátán az ujjasánál fogva, kitartva a magas ámbitusról, szépen leejtette.

– Nem ütlek meg Péter, üsd meg te magadat! – ahogy mondják, ennyit mondott csak.

Mondják, hogy Tompa kocsi a meghagyott időre nem állt elő. Tompa temetésre készült. Ingerült volta ezzel magyarázható.

– A halott nem várhat, el kell temetni! – mondván, lelódította a verandáról a figyelmetlen kocsi.

E szájhagyománynak van még egy változata, ami szerint ez a sajnálatos esemény nem Hanván, hanem Keleméren történt.

Köztudott ugyanis, hogy az 1844-ben egy haj alatt épült magtár és Tompának irodalmi műhelyül szolgáló káplánlakás *Az én lakásom* című versében megénekelt rozszott paplak és a templom közötti domboldalon áll, két méteres mellvéddel. A kelemérik úgy tudják, hogy ez volt a színhelye a Tompa indulatos természetére valló eseménynek.

Tompa a putnoki országos vásárra készülve két kocsisának kiadta, hogy rakják meg a szekeret búzával.

Reggelre kelve látta, hogy a szekér rakatlanul, üresen áll. Szó nélkül hozzáfogott a rakodáshoz. Indulatát magába fojtva, fél kézzel hánnya fel a zsákokat. Tízet egymás után, egy szuszra.

Mikor készen volt vele, előszólitotta a kocsisokat. Őket pedig feltette a zsákokra, egyenként, nehezékeknek. Nem valami kíméletesen. Nem, – azt mondhatom. De a kocsisok nem szóltak egy szót sem. Megszéppelve hallgattak.

A bakra Tompa ült, ő hajtotta a lovakat, nem a kocsisok. Így maradt fenn a nép száján.

Tompa igen sokszor *szükibe* volt a tüzelőnek. Meg is fagyhatott volna fiatal feleségével együtt, ha nem rest kimenni a Hegyeshegyre, meg a bakóra egy-egy hát fáé.

Mer a hívei nem igen gondoskodtak róla, pedig voltak hozzá elegenden. Keleméren is meg Poszobán is. Se az urak nem törődtek vele, nekik pedig volt erdejük bőven.

Kétszer melegegett ő is a fánál, mint a szegény emberek: amikor hozta, meg amikor tüzelt vele.

Történt, hogy amikor Tompa egyszer igen *felkötött* (jó hát fát hozott), egy öregasszony meg is jegyezte:

– Úgy elnéztem ezt a szegény papot... annyi fát magára kötött, hogy elég lett volna egy számúra is.¹⁶

Paptársai közül sokan elmarasztalták Tompát, hogy más vallású és más nemzetiségű papokat kitüntető barátsággal fogad és látogat. Ez igaz volt, mert gyakorta vendégeskedtek nála szepességi tót és német ajkú lutheránus papok. Ő maga is számos esetben megfordult a jászóvárosi prépostságban, vagy a rozsnói püspökségen. Volt, aki keményen a szemére is hányta ezt a pap-költőnek.

Tompa vallási türelmet, más nemzetiségűek irányában nagy megértést kért tőlük. Higgadt, rövid érvelése ez volt:

– Egy az úr nyája, ha más akolba jár, akkor is.¹⁷

Az egyik gömöri falu eklézsiájában az volt a szokás, hogy a pap-tanítói állásra pályázók lovukat a parókia kapufélfájához kötötték. Közülük, akit megkedveltek a hívek, annak lovát bekötötték, jó szénát adtak neki, megabrakolták, meg is itatták. Ez volt a jele, hogy kire esett a választás.

Tompa akkortájt került Bejébe.¹⁸ Elvágott onnan, ezért a megüresedett papi állásra ő is jelentkezett. Lóháton ment a választásra. Megérkezvén ki is kötötte, ahogy a hagyomány diktálta. Ám az ő lovára nem gondolt senki. Étlen, szomjan maradt.

Tompa azonban hamarosan elkerült Bejéből. A kelemérieriek hívták meg, mégpedig egyhangúlag, amit ő el is fogadott.

Nagy beteg volt már Tompa, amikor ez történt

A fősvény Darvas Pál kerítése annyira tönkrement, hogy muszáj volt mást csináltatnia. Beszélték, hogy mesterei – talán azért, hogy bérüket jobban kiérdemeljék, mások szerint inkább azért, hogy Pál urat ingereljék – ácsolás közben a kelletténél jóval többet kopogtak. Verték a szegyet kíméletlenül, egymással versenyt, Dongott a palánk, mintha tucatnyi dobot vertek volna.

Nem gondolták ők, hogy a szemközt lakó beteg idegzetű Tompa az akit a kopácsolás több mint ingerel, kínozt inkább. Szegény Tompa nem is bírta soká. Befogatott és Runyára – felesége szülőfalujába – vitette magát. Csak akkor ment haza, amikor megüzenték neki, hogy készen áll Pál úr kerítése.¹⁹

Lagzi volt Hanván. Amikor az esküvőre vonultak a cigány a templom ajtajáig kísérte a násznépet. Ez volt a szokás, így van ma is.

A legények nem mentek be az esküvőre, kinn maradva nótát parancsoltak a cigánynak. Szóval idogáltak, dallároztak, húzta a cigány a fülükbe. Eszekbe se jutott, hogy csendbe legyenek, míg benn az esketés folyt.

Tompa új pap volt még Hanván, akkoriba került oda Kelemérből. Így hát nem ismerték eléggé. Nem tudták, hogy milyen kemény ember ő, fiatal pap létére. Hallgatta, hogy mi folyik kint, de nem soká tűrte. Kis időre abbahagyta az eskettetést, kiment és szigorú szavakkal megdorgálta a mulatozókat.

– Utolsó legyen! – ezzel hagyta ott őket.

Nem is történt meg többet – mondhatom.²⁰

¹⁶ Adatközlő: Fűkő László Kelemér, 1961.

¹⁷ Adatközlő: Madarász László Budapest

¹⁸ Adatközlő: Nagyferenc Katalin Rimaszombat

¹⁹ Adatközlő: Vörös Attila Rimaszombat

²⁰ Adatközlő: Igó Aladár Hanva

„'48-ba, amikor a gömöri zászlóaljat verbuválták, akkor volt az én anyai nagyanyámnak a nagyapja tizennyóc esztendő. Erős kötésű, vállas gyerek volt. Koráná többnek nézett ki.

Rimaszécs volt akkor a környék főhelye. Ott folyt a toborzás, zenészó mellett. A tiszték a nagy téren, háziponyvából összeállított sátrakba tanyáztak. Ő is odaállt eléjük, de úgy hogy a szülei semmit se tudtak a szándékáról. Be is vették szépen. Csak akkor szólt, amikor már rukkolni kellett. Ment a többivel.

Tompa Mihály eskette fel őket, aki akkor még bejei pap volt. Ő is velük vonult, mert ő lett a gömöri zászlóalj lelkésze. Neki má jó ismerőse volt, akkor, amikor oszt Hanvára került.

Az én őszámre szomorú időszak köszöntött, amikor haza került. Egy álló évig bujdosott a baraccai erdőben. Aki egybő haza merészkedett, azt meg több esztendőre elvették, a császárt szolgálni.”²¹

Ezt a történetet Szakáll esperes úr beszélte el nekem. Ő meg egyik volt tanárától hallotta, annak a nagyapjával történt, Tompa utolsó évében.

„Elsős diák voltam Patakon. Tornaljára és Hanvára mentem mendikásnak. Gyalog tettem meg az utat.

Tompa írt egy levelet Török József nevű tornaljai orvosnak. Ő kezelte Tompát. Lehordta benne mindennek.

– Nem tudjátok a bajomat!

– Nem tudtok semmit!

No ilyenek voltak a levélben, meg még csúnyább szemrehányások is. Szépen megkért, hogy vigyem el a címzettnek. Tompáné és a káplán sejtették, hogy mi lehet a levélben. El akarták kerülni a bonyodalmat, ezért elkérték tőlem a levelet és csak az üres borítékot adták vissza. Óvatosságuk igencsak helyénvaló volt, mert Tompa útnak indulásom előtt előbbbe állt és keményen kérdezte:

– Fiam! Viszed-e a levelet?

Vittem én, – ahogy mondom – csak az üres borítékot, mert csak az volt nálam.”²²

Az uradalmi aratók már három órákor talpon voltak, akár vágni, akár kötni mentek. Kötni is korán kellett, hogy ne törjön az élet.

Beszélték, hogy igen sokat találkozottak Tompa tiszteletes úrral, aki pitymallatkor már a mezőt járta. Bottal járt, mert fájt a lába. A hóna alatt téka volt mindig, amibe mindjárt beírta, ha valami az eszébe jutott.

Így járt-kelt ő a hanvai határon, már uram virradta előtt, még az aratókat is megelőzve a felkelésben.”²³

Tompa Mihály legkedvesebb éneke

„Tóth Sándor, a Kazincbarcika-Alsóvárosi Református Egyházközség lelkipásztora levéllel kereste meg körünk vezetését. Kérte, hogy Tompa Mihály élete és költői munkássága című vándorkiállításunkat mutassuk be az ottani Református Társas Körben. Kérésének örömmel eleget tettünk. A kiállítás megnyitása 1997. november 26-án történt.

A megnyitást követően beszélgetés közben hozzám jött Szabó Imréné szül. Juhász Piroska. Elmondta, hogy szülőfalujában Radostyánban az ötvenes években Swinger Jenő volt a lelkipásztor. Ő vezette az egyházi énekkart. Több szölamra feldolgozva sok éneket

²¹ Adatközlő: Igó Aladár Hanva

²² Adatközlő: Igó Aladár Hanva

²³ Adatközlő: Igó Aladár Hanva

és dalt tanultak tőle. Ezek között volt – ahogy ő elmondta – Tompa Mihály legkedvesebb éneke is:

*Mennyben lakó én Istenem
Vedd füledbe dicséretem!
Téged dicsér egész világ,
Neked köszön a kis virág.
Erős vihar, kis gyenge szél,
Tenger, patak hozzád beszél.
Az ég, a föld telve veled,
Legyen áldott a te neved!"*

(Meglepő, hogy ez az ének nincs énekeskönyvben. De sorra megtalálható a határon túli református egyházakéban:

– A csehszlovák köztársasági magyar reformátusok használatára 1937-ben Pákrányban kiadott énekeskönyv 88. énekeként.

– Az amerikai magyar reformátusok használatára 1947-ben Chicagóban kiadott énekeskönyv 104. dicséreteként.

– A Királyhágó-melléki Református Egyházkerület 1955-ben Nagyváradon megjelentetett énekeskönyvében, a 100. énekként.)

E szép ének kedvessége vitathatatlan. Legutóbb dr. Ujszászy Kálmán professzor búcsúztatásán hallottam, a sárospataki református énekkar előadásában.

TARTALOM

<i>Ringer Árpád–Mester Zsolt: A Szeleta-barlang 1999–2000. évi régészeti</i> <i>revíziójának eredményei</i>	5
<i>Mester Zsolt: Bükk-i paleolitikus barlangi lelőhelyek régészeti revíziója: három</i> <i>esettanulmány</i>	21
<i>Ringer Árpád–Lengyel György: Miskolc–Rózsás-hegy késő-paleolitikus leletei</i>	39
<i>Ringer Árpád–Holló Zsolt: Sajószentpéter Margit-kapu-dűlő,</i> <i>egy felső-paleolitikus lelőhely a Sajó völgyében</i>	63
<i>Csengeri Piroksa: Adatok a bükk-i kultúra kerámiaművességének ismeretéhez</i> <i>A felsővadász-várdombi település leletanyaga</i>	73
<i>Székely György: Felsővadász-Várdomb neolitikus és bronzkori kerámia-</i> <i>típusainak petrográfiai vizsgálata</i>	107
<i>B. Hellebrandt Magdolna: Putnok – Pogonyi-pusztai vízivára</i>	127
<i>Sárközy Sebestyén–Nováki Gyula: A történeti Abaúj-Torna megye várai</i> <i>(Az őskortól a kuruc korig) II.</i>	143
<i>Wolf Mária: Északkelet-Magyarország ispáni várai</i>	179
<i>B. Hellebrandt Magdolna: Dr. Saád Andorra emlékezünk</i>	199
<i>Frisnyák Sándor: A kultúrtáj kialakulása és terjedése Borsod vármegyében</i>	213
<i>Gyulai Éva: A miskolci Miskolci Csulyak</i> <i>Miskolci Csulyak István miskolci működése (1612–1616)</i>	225
<i>Bencsik János: A pataki járás taxáltató diariuma az 1654–1656. évekből</i>	245
<i>† Takács Béla–Veres László: A szoldobágyi és a szelestyei üveggyártás története I.</i>	267
<i>Siska József: Premontrei szerzetesek a bodrogi Leleszen</i>	287
<i>Szabó Tímea: Pettkó János élete és munkássága, különös tekintettel</i> <i>a selmeci évekre</i>	299
<i>Spöner Péter: 42 nap a világ körül</i> <i>hadifogság Kelet-Szibériában 1918–1921</i>	315
<i>Csíki Tamás: A miskolci zsidóság a Holocaust időszakában</i>	335
<i>Tarczai Béla: Szellemi élet a fogolytáborokban</i>	347
<i>Reszler Gábor–Szász Ferenc: Bevándorlás Romániából Magyarországra, a</i> <i>bevándorlók főbb demográfiai adatai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében</i> <i>(1975–1997)</i>	361
<i>Pirint Andrea: A művészet története Moholy-Nagy László interpretálásában</i>	381
<i>Sümei György: Híradás New Yorkból, Párizsból (Szalay Lajos és Zajtai Ernő</i> <i>levelezéséből 1960, 1972–73)</i>	393
<i>Szakáll Sándor–Viga Gyula: A Bükkalja kőbányászatához és kőfaragásához</i> <i>II. Szomolya</i>	417
<i>Tóth Arnold: Paraszti históriák egy tardonai kéziratos énekeskönyvből</i>	443
<i>Cseh Zsolt: Üzenetek</i> <i>Kísérlet egy „spontáníró” asszony prófétai szerepének értelmezésére</i>	463

KÖZLEMÉNYEK

<i>Patay Pál</i> : Régészkedéseim Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	481
<i>Balassa Iván</i> : Lengyel–magyar kapcsolatok Tokaj-Hegyalján	488
<i>Hideg Ágnes</i> : Adatok a miskolci evangélikus gimnázium történetéhez	496
<i>Gyarmati Béla</i> : Egy hajdanvolt színházi mindenes Telepi György (1794–1885)	503
<i>Szabó Júlia</i> : Miskolci portrék 1750–1950. Miskolc régi képeslapokon	507
<i>Cseh Zsolt</i> : Horthy, Truman, Sztálin és más „neves” személyek (Ragadványnevek a bodrogi Pácinban)	511

ELŐADÁSOK TOMPA MIHÁLYRÓL

<i>Porkoláb Tibor</i> : Tompa és az akadémia (A Kazinczy-óda különös története)	524
<i>Bacsó Ildikó</i> : A Fekete könyv	531
<i>B. Kovács István</i> : Egy hanvai népmonda és balladai párhuzamai	537
<i>Rácz Győző</i> : Tompa virágai	543
<i>Egerszegi Erzsébet</i> : Tompa Mihály költészetének történelmi indítékai	551
<i>Bodnár Mónika</i> : Tompa-hagyományok és emlékek a magyarországi Gömörben	554
<i>Pusko Gábor</i> : A bejei pap (Tompai Mihály az egyházi jegyzőkönyvekben és a népi emlékezetben)	562
<i>É. Kovács László</i> : A hagyományművelő Tompa mint hagyományalany	570

INHALT

<i>Árpád Ringer–Zsolt Mester</i> : Die Ergebnisse der Revision der Szeleta-Höhle in den Jahren 1999–2000.....	5
<i>Zsolt Mester</i> : Archäologische Revision von Höhlenfunden des Paläolithikums im Bükk-Gebirge: drei Fallstudien	21
<i>Árpád Ringer–György Lengyel</i> : Spätpaläolithische Funde von Miskolc-Rózsás-hegy.....	39
<i>Árpád Ringer–Zsolt Holló</i> : Margit-kapu-dűlő in Sajószentpéter, ein Fundort aus dem Hochpaläolithikum im Sajótal	63
<i>Piroska Csengeri</i> : Angaben zu den Kenntnissen vom Keramikhandwerk der Bükk-Kultur – das Fundmaterial der Siedlung in Felsővadász-Várdomb.....	73
<i>György Szakmány</i> : Petrographische Untersuchung der Keramiktypen des Neolithikums und der Bronzezeit von Felsővadász-Várdomb.....	107
<i>Magdolna B. Hellebrand</i> : Die Wasserburgen von Putnok und Pusztá Pogony.....	127
<i>Sebestyén Sárközi–Gyula Nováki</i> : Die Burgen des historischen Komitats Abaúj-Torna II.(Von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit)	143
<i>Mária Wolf</i> : Burgen der Gespane in Nordostungarn	179
<i>Magdolna B. Hellebrandt</i> : Gedenken wir Dr. Andor Saád.....	199
<i>Sándor Frisnyák</i> : Die Herausbildung und Verbreitung der Kulturlandschaft im Komitat Borsod.....	213
<i>Éva Gyulai</i> : Csulyak Miskolc aus Miskolc Das Schaffen von István Miskolci Csulyak in Miskolc (1612–1616).....	225
<i>János Bencsik</i> : Tagebuch eines Steuereintreibers aus dem Kreis Sárospatak (1654–56).....	245
† <i>Béla Takács–László Veres</i> : Die Geschichte der Glashütten Szoldobágy und Szelestye I.	267
<i>József Siska</i> : Prämonstratenserermönde in Lelesz (Bodroghöz)	287
<i>Tímea Szabó</i> : Leben und Schaffen von János Pettkó mit besonderer Rücksicht auf seine Jahre in Selmezbánya	299
<i>Péter Spóner</i> : In 42 Tagen um die Welt Kriegsgefangenschaft in Sibirien 1918–1921.....	315
<i>Tamás Csiki</i> : Das Judentum von Miskolc zur Zeit des Holocaust.....	335
<i>Béla Tarczai</i> : Geistliche Beschäftigungen in den Gefangenenlagern	347
<i>Gábor Reszler–Ferenc Szászi</i> : Einwanderung aus Rumänien nach Ungarn, die wichtigeren demographischen Angaben der Einwanderer im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén (1975–1997).....	361
<i>Andrea Pirint</i> : Die Geschichte der Kunst in der Interpretation von László Moholy-Nagy	381
<i>György Sümegi</i> : Berichte aus New York, Paris (Aus dem Briefwechsel von Lajos Szalay und Ernő Zajtai – 1960, 1972–73).....	393
<i>Sándor Szakáll–Gyula Viga</i> : Zur Förderung von Gestein und zur Steinhauerei im Gebiet unterhalb des Bükkgebirges II. Szomolya.....	417
<i>Arnold Tóth</i> : Bäuerliche Historien in einem handschriftlichen Liederbuch aus Tardona (Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, Nordungarn).....	443

<i>Zsolt Cseh</i> : Botschaften – die Ursachen der Mediatorenrolle und ihr Erlebnis im Leben einer religiösen „spontan schreibenden“ Frau.....	463
---	-----

MITTEILUNGEN

<i>Pál Patay</i> : Meine archäologischen Tätigkeiten im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén	481
<i>Iván Balassa</i> : Polnisch – ungarische Beziehungen in Tokajhegyalja	488
<i>Ágnes Hideg</i> : Angaben zur Geschichte des Miskolcer Evangelischen Gymnasiums ...	496
<i>Béla Gyarmati</i> : Ein ehemaliges Faktotum im Theater Telepi György (1797–1885)....	503
<i>Júlia Szabó</i> : Miskolcer Porträts 1750–1950, Miskolc auf alten Ansichtskarten (Die gemeinsame Ausstellung des Museums Hermann Ottó und der Miskolcer Galerie 19. 08. 2001–17. 09. 2001)	507
<i>Zsolt Cseh</i> : Horty, Truman, Stalin und andere „namenhafte“ Personen (Beinamen in Pácín im Zwischenland des Bodrog).....	511

VORTRÄGE ÜBER MIHÁLY TOMPA

<i>Tibor Porkoláb</i> : Tompa und die Akademie (Die besondere Geschichte der Kazinczy-Ode).....	524
<i>Ildikó Bacsó</i> : Das Buch von Fekete	531
<i>István B. Kovács</i> : Eine Volkssage aus Hanva und ihre Parallelen zur Ballade.....	537
<i>Győző Ráczy</i> : Blumen von Tompa.....	543
<i>Erzsébet Hurták Egerszeginé</i> : Die geschichtlichen Anlässe der Dichtung von Mihály Tompa.....	551
<i>Mónika Bodnár</i> : Tompa'sche Bräuche und Andenken in dem ungarischen Gömör.....	554
<i>Gábor Pusko</i> : Der Pfarrer von Beje (Mihály Tompa in den kirchlichen Protokollen und in Erinnerung des Volkes)	562
<i>László É. Kovács</i> : Tompa der Pfleger von Traditionen als Traditionssubjekt	570

